

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ**

ISSN 2218-4783

XƏBƏRLƏR

İctimai və humanitar elmlər seriyası

№ 3

Naxçıvan, “Tusi” – 2017, Cild 13

Redaksiya heyəti:

Akademik **İ.M.Hacıyev** (baş redaktor), akademik **İ.Ə.Həbibbəyli**, akademik **N.M.Vəlixanlı**, AMEA-nın müxbir üzvü **Ə.A.Quliyev** (baş redaktorun müavini), AMEA-nın müxbir üzvü **Q.İ.Qədirzadə**, Akademik **Y.M.Mahmudov**, filologiya elmləri doktoru, professor **Mustafa Kaçalın** (Türkiyə), tarix elmləri doktoru, professor **Mətin Hüləgu** (Türkiyə), AMEA-nın müxbir üzvü **V.H.Əliyev**, AMEA-nın müxbir üzvü **Ə.X.Nuriyev**, AMEA-nın müxbir üzvü **F.Y.Səfərli** (baş redaktorun müavini), AMEA-nın müxbir üzvü **V.B.Baxşəliyev** (məsul katib), AMEA-nın müxbir üzvü **Z.Ə.Şahverdiyev**, iqtisad elmləri doktoru, professor **A.İ.Şirəliyev**, filologiya üzrə elmlər doktoru **F.Y.Xəlilov**.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin
“Xəbərlər”i, 2017, № 3, 348 s.

Jurnal 25 noyabr 2004-cü ildə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində
qeydiyyatdan keçmişdir (şəhadətnamə № 1140)

MÜNDƏRİCAT

TARİX

İsmayıl Hacıyev. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili və xarici siyasətində Naxçıvan.....	5
Fəxrəddin Səfərli. “Naxçıvanqala” Tarix-Memarlıq Muzey Kompleksində nümayiş etdirilən epigrafiq abidələr.....	18
İlhami Əliyev. Naxçıvan monqol hücumları zamanında.....	26
İbrahim Kazımbəyli. İrəvanın ermənilərə verilməsi tarixi-siyasi şəraitində imzalanmış bəzi müqavilələrin bu prosesə təsiri.....	33
Rəcəb Rəhimli. Azərbaycanda dövlət qulluqçularının hazırlanması.....	42
Fərhad Cəbbarov. 1905-ci il avqust qırğınları və Qafqaz canişini İ.İ. Vorontsov-Daşkovun siyasətində ermənilərlə azərbaycanlılar arasında barışıqın əldə olunması məsələsi.....	52
İlqar Niftəliyev. XX əsrin 20-30-cu illərində Bakı partiya təşkilatı: struktur, rəhbərlik, sosial və milli tərkibi.....	62
Emin Şıxəliyev. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı ikili standartların qurbanına çevrilmiş Birləşmiş Millətlər Təşkilatının qətnamələri.....	73
Sara Hacıyeva. XVIII-XIX əsrlərdə Naxçıvanda əkinçilik.....	79
Şamxal Məmmədov. Erməni kilsəsinin Naxçıvan torpaqlarına qarşı işğalçılıq siyasəti.....	86
Yaşar Rəhimov. Naxçıvanda kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsinə başlanması: real vəziyyət, həyata keçirilən siyasət.....	93
Elnur Kəlbizadə. Orta əsr Əncan şəhərinin tarixi-coğrafi mövqeyi haqqında.....	102
Elnur Cəmilli. Cənubi Qafqaz dövlətlərinin xarici siyasətində Beynəlxalq Millətlər Təşkilatının yeri və rolu.....	107

ARXEOLÖGIYA VƏ ETNOQRAFİYA

Vəli Baxşəliyev. Kültəpə ətrafındakı eneolit abidələrinin arxeoloji tədqiqi.....	117
Zeynəb Quliyeva. Kültəpə yaşayış yerinin neolit mədəniyyəti.....	125
Tögrül Xəlilov. Gəmiqaya ətrafındakı yurd yerləri və dəyirmanlar.....	136
Qədir Qədirzadə. 12 heyvanla bağlı xalq təqvimə haqqında.....	142
Asəf Orucov. Hamam və yuyunma mədəniyyəti (Naxçıvan şəhəri materialları əsasında).....	150
Qənirə Pirquliyeva, İlham Məmmədov. Azərbaycan xanlıqları dövrünə aid bir maraqlı tapıntı barəsində.....	155
Şəhla Nuruzadə. Azərbaycanlıların məişətində xalça və xalça məmulatlarının yeri...161	

AZƏRBAYCAN DİLİ

Əbülfəz Quliyev. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili professor Məmmədhüseyn Təhməsinin araşdırmalarında.....	169
Rəşad Zülfüqarov. Azərbaycan dilinin Ordubad dialekti və Culfa şivələrində işlə-nən sinonim sözlər haqqında.....	176
Firudin Rzayev. Naxçıvan oykonimlərində səşəvəzlənmə fonetik hadisələri.....	182
Çinarə Rzayeva. Naxçıvanda toplanan dastan və nağıllarda arxaizmlər.....	188

Aliyə Musayeva. Professor Yusif Seyidov Mirzə İbrahimov yaradıcılığındakı dil məsələləri haqqında.....	193
Leyla Səfərova. Culfa rayon şivələrində arxasıra və önsıra saitlərinin əvəzlənməsi....	199

ƏDƏBİYYAT

Fərman Xəlilov. Əliqulu Qəmküsarın iki Naxçıvanlı müasiri ilə münasibətlərinə dair bəzi qeydlər.....	204
Əli Həşimov. Ədəbi mətbuatda tarixi nəsrə dair mülahizələr.....	210
Aygün Orucova. Cəlil Məmmədquluzadə mətbuat tənqidçisi kimi.....	215
Ramiz Qasimov. Görkəmli elm adamı Abbas Zamanovun ədəbiyyatşünaslıq tədqiqatları barədə.....	221
Nərgiz İsmayılova. Eynəli bəy Sultanov yaradıcılığında şərq və qərb məsələləri.....	227
Yusif Hüseynov. Mollanəsrəddinçilərin dinə münasibəti və müasirlik.....	233
Səbuhi İbrahimov. Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvanının mühiti, həyatı və ədəbi irsi.....	238
Fəxrəddin Eylazov. Fazil Naxçıvani haqqında ilk söz.....	242
Kübra Vəliyeva. Nəsimi leksikasında ərəbizmlər.....	247
Elxan Məmmədov. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı “erməni folkloru”nun formalaşmasında mənbə kimi.....	253
Nazirə Əsgərova. Sehrli nağıllarda zoomorfik obrazlar.....	267
Vəfa Qasimova. Azərbaycan və dünya folklorunda mifoloji obrazların yaranmasında insan psixologiyasının təsiri.....	273

İNCƏSƏNƏT

Əli Qəhrəmanov. Naxçıvan Teatrının baş rejissoru Səməd Mövləvinin yaradıcılıq yolu.....	278
Ələkbər Qasimov. Naxçıvan dövlət uşaq teatri.....	286
Fizzə Quliyeva. Naxçıvanın qədim sənət nümunələrindəki ilan təsvirlərinin semantik məzmunu.....	295
Qadir Əliyev. Səlcuqlar dövrü Naxçıvan-Marağa memarlıq formaları və İsfahan Came məscidinin memarlıq quruluşu: oxşar və fərqli xüsusiyyətləri.....	302

İQTİSADİYYAT

Sevinc Cabbarova. Sahibkarlıq fəaliyyətinin gücləndirilməsində dövlətin rolu.....	310
Cavadxan Qasimov. Yüksək məşğulluq səviyyəsi Naxçıvan Muxtar Respublikasının zəruri iqtisadi prioriteti kimi.....	315
Aidə Həsənlı. Naxçıvan Muxtar Respublikasında sənaye sahəsinin inkişafı və perspektiv istiqamətləri.....	320
Eltun İbrahimov. Naxçıvan Muxtar Respublikasında müasir bank xidmətlərinin iqtisadi münasibətlərin formalaşdırılması zərurəti baxımından aktuallığı.....	325
Coşqun Məmmədov. Azərbaycanda alternativ və bərpa olunan enerji mənbələri və investisiya siyasəti.....	330
Elvin Əlimərdanov. Naxçıvan Muxtar Respublikasının uğurlu iqtisadi inkişaf modeli.....	338

TARİX

İSMAYIL HACIYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ismayil_haciyev@yahoo.com

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN DAXİLİ VƏ XARİCİ SİYASƏTİNDƏ NAXÇIVAN

Məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətində Naxçıvan məsələsinə xüsusi əhəmiyyət verməsi faktlarla göstərilmiş, Cümhuriyyət hökuməti və parlamentinin fəaliyyətində Naxçıvanla bağlı bir sıra məsələlərə diqqət yetirilməsi, bölgənin ermənilər tərəfindən tutulmasına imkan verilməməsi üçün ona siyasi, hərbi, maddi və mənəvi kömək göstərilməsi əsaslandırılmışdır.

Burada həmçinin Müsəlman Milli Komitəsinin Naxçıvanı qorumaq uğrunda fəaliyyəti, erməni daşnaklarına qarşı mübarizəsi, Osmanlı dövləti ilə yaratdığı əlaqələr, bölgədə yaradılan Araz-Türk Respublikası, Rusiyanın, İngiltərənin və ABŞ-ın Naxçıvanla bağlı siyasətləri araşdırılmışdır. Tədqiqat nəticəsində belə bir yekun nəticə çıxarılmışdır ki, yerli əhalinin istifadə etdiyi müxtəlif vasitələr, xüsusilə naxçıvanlıların inadlı mübarizələri Naxçıvanı Azərbaycanın tərkibində qoruyub saxlamışdır.

Açar sözlər: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, naxçıvanlılar, türklər, Rusiya, İngiltərə, ABŞ, Araz-Türk Respublikası, ermənilər.*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 16 may 2017-ci il tarixdə “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında” Sərəncam imzalamışdır. Həmin Sərəncamda deyilir: “1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycanın müstəqilliyini bəyan edən İstiqlal bəyannaməsi qəbul edildi. Yeni qurulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz üzərinə götürdüyü çətin tarixi vəzifəni imkanlarının ən son həddində çalışaraq şərəflə yerinə yetirdi. Azərbaycanın ilk parlamenti və hökuməti, dövlət aparatı təşkil edildi, ölkənin sərhədləri müəyyənləşdirildi, bayrağı, himni və gerbi yaradıldı, ana dili dövlət dili elan edildi, dövlət quruculuğu sahəsində ciddi tədbirlər həyata keçirildi. Ölkənin ərazi bütövlüyü və milli təhlükəsizliyi təmin edildi, qısa müddətdə yüksək döyüş qabiliyyətli hərbi hissələr yaradıldı, milli tələblərə və demokratik prinsiplərə uyğun dövlət orqanları quruldu, maarifin və mədəniyyətin inkişafına xüsusi diqqət yetirildi, Azərbaycanın ilk universiteti təsis olundu, təhsil milliləşdirildi, xalqın sonrakı illərdə mədəni yüksəlişi üçün zəmin hazırlayan, ictimai fikir tarixi baxımından müstəsna əhəmiyyətli işlər görüldü” [11, 2017, 17 may].

1918-ci ilin mayında müsəlman şərqində ilk dəfə yaradılmış yeni suveren dövlət – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) çətin və mürəkkəb şəraitdə 23 ay yaşayıb fəaliyyət göstərdi. Bu Cümhuriyyət Rusiya ilə yanaşı dünyanın böyük dövlətlərinin – ABŞ, İngiltərə və Fransaın siyasi, iqtisadi siyasətlərinin məngənəsində mübarizə aparmalı oldu, öz suverenliyini qoruyub saxlamaq üçün bütün vasitələrə əl atdı, bu yolda çox mürəkkəb problemlərlə üzləşdi. Bu dövlətlərin təzyiqi altında 1918-ci il mayın 29-da Azər-

baycan Milli Şurası Azərbaycan-Ermənistan arasındakı sərhəd problemini müzakirə edərkən öz suverenliyini qoruyub saxlamaq naminə İrəvanın ermənilərə verilməsi qərarını çıxarmağa məcbur oldu və bu qərarı ürək ağrısı ilə “tarixi zərurət”, “labüd bəla” hesab etdi [1, v. 51].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qonşu ölkələr Azərbaycana qarşı bir sıra ərazi iddiaları irəli sürürdü. Bu zaman Azərbaycanın ərazisi 113.9 min kv. km idi. Onun 97.3 min kv. km-i mübahisəsiz, 16.6 min kv km-i mübahisəli zonaları əhatə edirdi [10, s. 461].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkənin ərazi bütövlüyünü və suverenliyini qoruyub saxlamaq üçün çox çətin şəraitdə mübarizə aparır, bütün imkanlardan istifadə edir, taleyüklü məsələlərin həllinə çalışırdı.

Azərbaycan tarixşünaslığında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili və xarici siyasəti, Antanta ölkələri ilə əlaqələri, qonşu ölkələrlə münasibətləri, daxili regionlarla əlaqələrin inkişaf etdirilməsi kimi məsələlər bir sıra tarixçilər tərəfindən öyrənilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Naxçıvanın əlaqələrindən tədqiqat əsərlərində bəhs edilsə də problemin bütün tərəfləri öyrənilməmişdir. Hətta bu problemə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Azərbaycan sovet tarixşünaslığında belə bir fikri əsaslandırmağa çalışmışlar ki, guya Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti ayrı-ayrı bölgələrin ərazi toxunulmazlığını və onların əhalisinin təhlükəsizliyini nəinki təmin edə bilməmiş, hətta buna cəhdlər belə göstərməmişdir. Lakin arxiv sənədləri, obyektiv araşdırmalar bu mövqeyin həqiqətə uyğun olmadığını göstərir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin “rəhbərliyi və yerli hakimiyyət orqanları imkanları daxilində bu problemlərə diqqət yetirmiş, torpaqlarımızın bütövlüyü və suverenlik məsələlərində daxili-xarici düşmən qüvvələrə qarşı barışmaz mövqe tutmuşlar” [17, s. 142]. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökuməti və parlamenti öz fəaliyyətində, daxili və xarici siyasətində Naxçıvanla bağlı bir sıra məsələlərə diqqət yetirmiş, bölgənin ermənilər tərəfindən tutulmasına imkan verməmiş və ona siyasi, hərbi, maddi və mənəvi köməliyini göstərmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması ilə əlaqədar Naxçıvan ətrafında yeni konkret tarixi şəraitdə sosial və ictimai-siyasi qüvvələrin yeni nisbəti yaranmışdı. Cümhuriyyətin fəaliyyət göstərdiyi dövrdə baş vermiş sosial və siyasi proseslər bir-biri ilə çox sıx əlaqəli inkişaf edirdi. Bu proseslər daxili və xarici amillərin mürəkkəb qarşılıqlı təsirini əks etdirən bir mənzərə yaratmışdı.

RSFSR çar Rusiyasından miras qalmış millətçilik ideologiyasını hər vəchlə müdafiə və inkişaf etdirərək çox mürəkkəb şəraitdə müsəlman aləmini parçalamaq, bu regionda ona arxa ola biləcək xristian dövləti – Ermənistan Respublikası yaratmaq məqsədi ilə cəhdlərini daha da genişləndirirdi. Rusiya Türkmənçay müqaviləsi əsasında Azərbaycandan qoparıb imperiyaya birləşdirilmiş ölkəmizin tarixi torpaqlarının – İrəvan quberniyasının, həmin əraziyə tabe edilmiş Naxçıvan diyarının, Şərur-Dərələyəz və Ordubad qəzalarının süni surətdə yaradılmış Ermənistana birləşdirilməsini elan etmişdi.

Həmin illərdə Naxçıvan məsələsi həm daxildə, həm də beynəlxalq aləmdə müxtəlif mənafeələrin toqquşduğu, ziddiyyətlərin kəsişdiyi düyün nöqtələrindən birinə çevrilmişdi. Bu dövr Naxçıvanda hakimiyyətin tez-tez dəyişilməsi illəri olmuşdur. Bu müddətdə Ermənistan Respublikası, Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi, müsavətçilardan və daşnaklardan ibarət yaradılmış Milli Komitələr, ABŞ, İngiltərə, Türkiyə arasında Naxçıvana yiyələnmək uğrunda ardı-arası kəsilməyən mübarizə getmişdir.

Ermənistan Respublikasının Naxçıvana hücumları, hakimiyyət çəkişmələri bu ölkəni daha çıxılmaz vəziyyətə salmışdı. Əhalinin xeyli hissəsi qaçqına çevrilmişdi, aclıq hökm sürürdü.

Naxçıvan diyarına 1828-30-cu illərdə köçürülmüş və orada məskunlaşmış erməni əhalisi diyarda vəziyyətin daha da mürəkkəbləşməsinə çalışırdı. Naxçıvandakı ermənilərə, xarici silahlı qüvvələrə arxalanan Ermənistan Respublikası Naxçıvan diyarına yiyələnmək üçün öz fəaliyyətlərini daha da genişləndirirdi. ABŞ, İngiltərə, Fransa, Rusiya dövlətləri Ermənistan Respublikasına hərtərəfli yardım göstərirdilər. Naxçıvan erməniləri diyarın təkləndiyindən və daxildəki ziddiyyətlər, habelə hakimiyyətsizlik məngənəsində boğulduğundan istifadə edərək Naxçıvanın ən yaxın vaxtlarda Ermənistana birləşdiriləcəyi barədə şayiələr yayır, bu yerlərin Ermənistanın bir hissəsi olduğunu iddia edirdilər. Erməni qüvvələri vəziyyətin mürəkkəbliyindən, qarışıqlıqdan istifadə edərək “Böyük Ermənistan” yaratmaq üçün ərazi iddiaları irəli sürürdü. Ermənilər torpaq iddiaları ilə bağlı layihə hazırlamış və bunu Ənvər paşaya təqdim etmişdilər. Bu layihəyə görə Naxçıvan və Ordubadla birlikdə Sürməli, Axalkələk, Eçmiədzin, İrəvan (qəzası), Borçalı, Qazax, Şərur-Dərələyəz, Qarabağ və Zəngəzur qəzaları Ermənistana verilməli idi [16, s. 116]. Ermənilər bu tələblərini onunla əsaslandırırdılar ki, guya bu qəzaların əhalisinin 70 faizi ermənilərdir [4, v. 4]. Əslində isə Şərur-Dərələyəz qəzasında əhalinin 72,3 faizini, Naxçıvan qəzasında 62,5 faizini, İrəvan qəzasında 60,2 faizini, Sürməlidə 70 faizini, Qarayazıda 89 faizini azərbaycanlılar təşkil edirdi [16, s. 366].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandığı gündən Naxçıvan diyarının əhalisi bu respublika ilə birləşməyə hazır olduğunu bildirsə də mövcud siyasi və beynəlxalq vəziyyət Naxçıvan əhalisinin arzusunu həyata keçirməyə imkan vermirdi.

1918-ci ilin yayında Naxçıvan ikitərəfli təhlükə ilə rastlaşdı. Bir tərəfdən Naxçıvana köçürülən və burada yaşayan erməni əhalisi bu diyarın Ermənistana birləşdiriləcəyi barədə yayılan şayiələrdən ruhlanaraq Naxçıvana Ermənistanın bir hissəsi kimi baxır və diyarın müxtəlif yerlərində hər cür fitnəkarlıq törədirdilər. Digər tərəfdən isə daşnakların ingilislərdən geniş yardım alaraq Culfanı öz əlinə keçirmiş qaniçən Andranik Ozanyan Naxçıvanın şəhər və kəndlərini talan edir, dinc əhalini kütləvi surətdə qırırdı: Yaycı, Dizə, Düylün, Süst, Çəsməbasar, Tumbul və b. kəndlər tamamilə dağıdılmışdı. Lakin bu azğınlıqlara baxmayaraq müttəfiq dövlətlər – İngiltərə və Fransa daşnakların hərbi əməliyyatlarına yardım göstərdiklərini bildirməkdə davam edirdilər.

Belə ağır vəziyyətdə Naxçıvan Milli Komitəsi haqlı olaraq türklərlə əlaqəni daha da genişləndirməyi lazım bildi. Həmin vaxtda türklər Şərur-Dərələyəz və İrəvan-Culfa dəmir yolunu öz əllərinə keçirərək Naxçıvana doğru irəliləyirdilər. Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı altında olan türk diviziyası Şərur qəzasına daxil olduqdan sonra hücumu müvəqqəti dayandırmış və beləliklə Andranikin Naxçıvanı ələ keçirməsi üçün əlverişli imkan yaranmışdı. Belə bir şəraitdə Naxçıvan Milli Komitəsi daşnakların sayca üstün qüvvələri ilə döyüşə girmədən geri çəkilməyi məqsədəuyğun sayırdı. Bununla belə bütün xalq öz torpaqlarının müdafiəsi üçün ayağa qalxmışdı. Nehrəm kəndində qonşu kəndlərin nümayəndələrinin fəal iştirakı ilə xalq qoşun dəstələri yaradıldı. Xalq qoşunu 1918-ci il iyunun axırlarında Nehrəm kəndi yaxınlığında Andranikin quldur dəstəsi ilə qarşılaşaraq onu əzdi. Andranik rüsvayçılıqla Qarabağ dağlarına qaçmağa məcbur oldu. Bu hadisələrdən sonra, yeni daşnak talanlarına yol verməmək məqsədilə türk qoşunları Naxçıvana, Ordubada və Culfaya daxil oldular. Türklərin daşnaklara qarşı döyüşdə kifayət qədər qətiyyətli olmaması Naxçıvan Milli Komitəsi ilə onların arasında soyuqluq yaratmışdı. Türklər Naxçıvana daxil olan vaxt ilk siyasi tədbir kimi Naxçıvan Milli Komitəsini və milli hissələri buraxmışdılar. Xəlil bəy isə Naxçıvanın general-qubernatoru təyin olunmuşdu [14, s. 36]. Lakin vəziyyət uzun sürmədi. Tezliklə Naxçıvan Milli Komitəsinin və onun silahlı dəstələrinin fəaliyyəti bərpa edildi. 1918-ci ilin ikinci yarısında müharibə cəbhələrində Türkiyənin vəziyyəti çətinləşdikcə o, Nax-

çıvanda daha güclü və sabit yerli hakimiyyətin yaradılmasına meyl göstərirdi. Elə yerli hakimiyyət ki, daşnakların hücumuna davam gətirsin və diyarı heç vaxt onların tapdağı altına qoymasın. Türkiyə Mudros müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq qoşunlarını Naxçıvandan çıxarmağa məcbur oldu.

1918-ci ilin noyabrında yerli əhali Araz-Türk Respublikasının müvəqqəti müstəqilliyini elan etdi. Bu respublika bir tərəfdən erməni iddialarını dəf etməyə, digər tərəfdən isə respublikanın bütün əhalisinin həm din, həm də dil cəhətdən can atdığı Azərbaycanla birləşməni hazırlamağa cəhd edirdi [15, s. 47].

Araz-Türk Respublikasının əhalisi 1 milyon nəfər, ərazisi 8,7 min kv. km olmaqla [22, s. 33] tərkibinə Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzaları, Sərdarabad, Uluxanlı, Vədi-basar, Kəmərlı, Mehri və s. bölgələr daxil idi [1, v. 9]. Respublikanın paytaxtı Naxçıvan şəhəri, hökumətin sədri isə Əmir bəy Nərimanbəyov olmuşdur [9, v. 7]. Araz-Türk Respublikasının silahlı qüvvələrinin köməyi ilə yerli əhalinin fəal müqaviməti nəticəsində Ermənistanın daşnak hökumətinin Naxçıvanı ilhaq etmək siyasətinin qarşısı alındı.

Araz-Türk Respublikasının yaradılması ilə türklərin Naxçıvan diyarı ilə əlaqələri tamamilə kəsilmirdi. Türk ordusunun polkovniki Xəlil bəy Araz-Türk Respublikasında səlahiyyətli nümayəndəliyin başçısı təyin olunmuşdu [22, s. 91]. Bundan başqa, türklərin Naxçıvanda 5 zabıt və 300 əsgəri qalırdı. Araz-Türk Respublikası qısa müddət fəaliyyət göstərməsinə (1918 noyabr-1919 mart) baxmayaraq “bölgenin azərbaycanlı əhalisinin qüvvələrinin düşmənlərə qarşı mübarizə üçün birləşdirilməsinə və bölgənin ermənilərə keçməsinə imkan verməməklə onun toxunulmazlığını və bununla da AXC-in ərazi bütövlüyünü təmin etdi” [18. s. 76].

Naxçıvan əhalisi bölgənin Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi qorunub saxlanılması üçün inadla mübarizə aparırdı. Onlar 1919-cu il yanvarın 4-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyskiyə ünvanlanmış müraciətdə Naxçıvan, Şərur və Ordubad qəzalarında ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər haqqında geniş məlumat verirdi. Müraciətdə deyilirdi: “1917-ci ilin dekabr ayından başlayaraq 1918-ci ilin iyun ayına qədər erməni hərbi hissələri tərəfindən İrəvan quberniyasında 200-dən artıq müsəlman kəndi yandırılmış, əhalinin böyük əksəriyyəti öldürülmüş, bir hissəsi isə dağlara qaçaraq aclıqdan və soyuqdan məhv olmuşdur. Müsəlmanların kütləvi şəkildə yaşadıkları İrəvan quberniyasının Sürməli, Eçmiədzin, Şərur qəzaları erməni qoşunları tərəfindən tutulmağa başladığı vaxt dinc müsəlman əhalisinin bir hissəsi öldürülür, bir hissəsi də öz yaşayış yerlərini tərk edərək dağlara çəkilib İran sərhədlərinə keçməyə məcbur olmuşdular ki, burada onları hər dəqiqə ölüm gözləyirdi. Məcburi təmizlənmiş yerlərə, “Türkiyə Ermənistanından” qaçmış erməniləri yerləşdirirlər” [5, v. 9].

1918-ci il noyabrın 4-də İrəvan müsəlmanları, dekabrın 22-də Ordubad şəhərinin və ətraf ərazinin müsəlmanları, yanvarın 4-də Ordubad qəzasının sakinləri, yanvarın 2-də İrəvan quberniyasının ictimai xadimləri yaranmış ağır vəziyyətlə bağlı Azərbaycan hökumətinə müraciət etmiş və tədbirlər görülməsini xahiş etmişlər [11, 1919, 5-31 yanvar; 4 noyabr].

1918-ci il dekabrın 22-də Ordubad şəhərinin və ətraf ərazinin müsəlmanlarının Milli Komitəsinin sədri Mir Hidayət Seyidzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökumətinə xəbər verirdi ki, “bəzi kəndlərdə bütün Zəngəzur qəzasının Ermənistana birləşməsi barədə Ermənistan hökumətinin elanları asılmışdır. Onların məqsədi bundan ibarətdir. Əgər bunu etməyə gücləri çatmasa, Zəngəzur, Şərur-Naxçıvan və Ordubad qəzalarının bütün müsəlman əhalisini qılıncdan keçirsinlər, bu qəzaları müsəlmanlardan təmizləsinlər ki, xalqların gələcək sülh konfransında özlərinin bu yerlərə sahiblik hüquqlarını sübut etsinlər və həmin əraziləri Ermənistan elan etsinlər, çünki bütün xalqlar

müsəlmanların yaşamadığı qəzaları ermənilərin hesab edəcəklər... Nə vaxta qədər bizim hökumət öz müsəlman qardaşlarının qırılaraq məhv edilməsinə yabançı kimi soyuq-qanlıqla tamaşa edəcəkdir... Əgər ermənilər bu əraziləri müsəlmanlardan təmizləsələr, sonra gec olacaq. Onda bizim torpaqlarda ermənilər məskunlaşacaq və burada bizim xalqımızın izi də qalmayacaq...” [11, 1919, 14 yanvar].

1919-cu il yanvarın 7-də Azərbaycan hökuməti Ermənistan hökumətinə nota göndərməyə məcbur oldu. Notada Azərbaycan xalqına qarşı zorakılığa son qoyulması tələb olunurdu [11, 1919, 7 yanvar].

Yanvarın 8-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti vəziyyəti müzakirə etdi, qəbul olunmuş qətnamədə hökumətə ciddi tədbirlər görməyi tapşırırdı.

Yanvarın 25-də Parlament “İrəvan quberniyasındakı hadisələrə dair” məsələni yenidən müzakirə etdi. M.Ə.Rəsulzadə bəyanatla çıxış edərək bildirdi ki, Naxçıvan qəzasında ermənilər günahsız müsəlmanların qanını tökür. O, hökuməti bir daha kəskin tədbirlər görməyə çağırırdı [11, 1919, 31 yanvar].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökuməti ermənilərin Naxçıvandakı vəhşiliklərinə son qoymaq üçün Müttəfiqlərin Qafqazdakı Ali Komissarına müraciət etdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti ilə Naxçıvan bölgəsinin əlaqələrinin yaradılmasında və əhalinin problemlərinin həllində İrəvan quberniyasından olan ictimai xadimlərin, onların yaratdıqları müxtəlif təşkilatların mühüm rolu olmuşdur. 1919-cu ilin yanvarın 2-də İrəvan quberniyası ictimai xadimlərinin müşavirəsi keçirilmiş, burada Araz-Türk Respublikasının yaranması, bölgədəki vəziyyət haqqında məlumat verilmiş və çıxış yolları göstərilmişdir. Yanvarın 5-də Bakıda İrəvan quberniyasında yaşayan azərbaycanlı nümayəndələrin fəvqəladə iclası keçirilmiş və quberniya müsəlmanlarının həmyerlilər cəmiyyəti yaradılmışdı [7, v. 2]. Bir gün sonra həmyerlilər cəmiyyətinin idarə heyəti seçilmişdi: T.Makinski, H.Qasımov, R.İsmayılov, M.Ə.Sidqi, A.Makinski.

Həmyerlilər cəmiyyəti öz nümayəndəsi kimi Mirabbas Mirbağirovu İrəvan quberniyasına göndərdi. Burada əsas məqsəd yerlərdə vəziyyətlə tanış olmaq və müəyyən tövsiyələr hazırlamaq idi. İrəvan quberniyasından olan qaçqınlar üçün vəsait ayrıldı. Azərbaycan hökumətinin Naxçıvan üçün ayırdığı 900 min manatı P.Bayrambəyov və Y.Qaziyevə vermişdi [18, s. 92]. AXC hökumətinin razılığı ilə M.Mirbağirov Gəncəyə gəlmiş, burada ona 12 nəfər Azərbaycan zabiti qoşulmuş və onlar Ordubadda əhali ilə görüşdükdən sonra 1919-cu il fevralın 19-da Naxçıvana çatmışlar [7, v. 2].

M.Mirbağirov və onunla gələn heyət yerli hökumətin rəhbərləri, ingilis general-qubernatoru və xalqın nümayəndələri ilə görüşləri oldu. Fevralın 23-də keçirilən yığıncaqda xalq yekdilliklə Azərbaycana birləşmək arzusunda olduqlarını bildirdilər. Nümayəndələr Azərbaycanın təmsilçiləri kimi mövcud yerli hökuməti tanıdıqlarını bildirdilər. M.Mirbağirov könüllü surətdə Azərbaycana birləşmək barədə rəsmi akt tərtib etməyi məsləhət gördü. Siyasi, iqtisadi, hərbi, mülki və mədəniyyət məsələlərinə dair maddələrdən ibarət olan akt hökumətin, Milli Şuranın və əhalinin nümayəndələri tərəfindən imzalandı [18, s. 94]. Mirabbas Mirbağirov (Mirbağırzadə) 1919-cu ildə Naxçıvanın Azərbaycana birləşməsi haqqında akt qəbul etdirmiş “Mirbağırzadə missiyası”nın başçısı kimi xatırlanır [26]. M.Mirbağirov Naxçıvanda olduğu müddətdə bölgədəki və ətraf yerlərdəki siyasi-hərbi vəziyyətlə tanış oldu, əhalinin və ictimai qüvvələrin mövqelərini öyrəndi. Bütün bunlardan sonra Azərbaycan hökumətinə aşağıdakı təkliflərini verdi: “1. Bu mahalı idarə etmək üçün müttəfiqlərin, İran və Ermənistanın təsirinə qarşı mübarizə aparmağa qabil olan, özgə təsiri altına düşməyən və müəyyən məqsədyönlü siyasəti inadla və ardıcılıqla həyata keçirən, habelə iradəli, cəsur, qətiyyətli, rüşvətə meyl etməyən azərbaycanlı general-qubernator təyin olunmalıdır. 2. Bölgəyə Hərbi nazirliyin yu-

xarida sadalanan keyfiyyətlərə malik olan nümayəndəsi də göndərməlidir. 3. Mülki və məhkəmə idarələrinin rəhbərliyinə baş məmurlar mütləq azərbaycanlılar təyin edilməlidirlər. 4. Yerli hərbi işi təşkil etmək üçün göndərilən zabitlər kifayət etmədiyindən əlavə zabitlər dəstəsini bölgəyə yollamaq lazımdır. 5. Azərbaycanın uzaq ucqarları, məhsuldar torpağı, çoxlu məhsulu, duzu və digər faydalı mineralları olan və müttəfiqlərin, fars-erməni diplomatiyasının məkrli siyasəti ilə üzləşən Naxçıvan və Şərur Azərbaycan Respublikası tərəfindən səxavətlə təchiz olunmalıdırlar” [18, s. 95].

M.Mirbağirovun Naxçıvana səfəri, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Naxçıvanın əlaqələrinin artırılması sahəsindəki təkliflərinin çox böyük əhəmiyyəti oldu. Azərbaycan hökuməti Naxçıvanın problemləri ilə sisteməlik məşğul olmağa başladı. Azərbaycan hökuməti Naxçıvana kömək göstərilməsində bir sıra addımlar atdı. Regional əlaqələri yaxşılaşdırmaq üçün Ağdam-Karyagin-Naxçıvan poçt-teleqraf xəttinin qaydaya salınması və mühafizə edilməsinə diqqət artırıldı [13, s. 61]. Ticarət və sənaye naziri M.Əsədullayev AXC Nazirlər Şurasına məktubla müraciət edərək Naxçıvan bölgəsinin neft məhsulları ilə təmin edilməsini əsaslandırdı. Azərbaycan hökuməti M.Mirbağirovun və Naxçıvanın Müvəqqəti hökumətinin işlər müdiri B.Naxçıvanskiyə təklifləri əsasında 1919-cu il fevralın 28-də Naxçıvan general-qubernatorluğu yaratdı [8, v. 2]. Bəhram xan Naxçıvanski general-qubernator, Kərim xan İrəvanski və Hacı Mehdi Bağirov onun köməkçiləri təyin olundular. General-qubernatorluğun nəzdində Şura yaradıldı. Yerli hakimiyyətin təşkili və qoşun hissələrinin saxlanması üçün 500 min manat pul ayrıldı [18, s. 96]. Bir qədər sonra – 1919-cu il 30 mart tarixli sərəncamla bölgədə idarəçiliyin təşkilinə daha 1 milyon manat ayrıldı [8, v. 3].

1919-cu il martın 8-də Araz-Türk Respublikasının xüsusi missiyası Bakıya gəldi. Bu missiyaya Bəhram xan Naxçıvanski rəhbərlik edirdi. O, yolüstü Tiflisdə və Gəncədə danışıqlar aparmışdı. Bəhram xan özü ilə yerli Cənub-Qərbi Azərbaycan adı altında Naxçıvanı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə birləşdirmək təklifini də gətirmişdi. Bəhram xan Bakıdan eyni zamanda maliyyə yardımı, zabit və başqa köməkçilər də xahiş etdi [21, s. 161]. Məhz Bəhram xan Naxçıvanskiyə Bakıya səfərindən və AXC rəhbərləri ilə danışıqlarından sonra iki respublika arasında qarşılıqlı əlaqələrin fəallaşması nəzərə çarpır. Nümayəndə heyətinin qaldırdığı məsələlər Azərbaycan Parlamentinin 1919-cu il 10 mart tarixli iclasında müzakirə olundu.

1919-cu ilin əvvəlində ingilislər Naxçıvanı tutaraq Araz-Türk Respublikasını, Naxçıvan Milli Komitəsini ləğv etdilər. İngilislər Naxçıvanı Ermənistanın tərkibinə daxil etmək üçün hər cür üsul və vasitələrə əl atır, fəal danışıqlar aparırdılar. Hələ 1919-cu il yanvarın əvvəllərində Böyük Britaniya ordusunun mayoru Hibbon Naxçıvana gəlmişdi. Onun gəlişinin əsl məqsədi diyarın iqtisadi və siyasi vəziyyəti ilə tanış olmaq, Araz-Türk Respublikası silahlı qüvvələrinin vəziyyətini, bu dövlətin siyasətinə türklərin təsir dərəcəsini öyrənmək olmuşdur [17, s. 56].

1919-cu ilin fevralında digər bir ingilis komissarı kapitan Lautenin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti də Naxçıvana gəlmişdi [19, v. 24]. O, Britaniya qoşun hissəsinin Dəvəlidə, Naxçıvanda, Culfada və Şahtaxtıda yerləşdirilməsi, bu yerlərdə bütün məsələlərin ingilis hakimiyyət orqanları tərəfindən həll ediləcəyi barədə danışıqlar aparmışdı. Naxçıvan rəhbərləri yerli muxtariyyəti saxlamaq şərti ilə ingilislərin təkliflərini qəbul etmiş və hətta bir neçə ingilispərəst yerli hakimi öz hökumətlərinin tərkibinə daxil etmişdilər [19, v. 26]. Əlbəttə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq mövqelərinin kifayət qədər aydınlaşmadığı bir şəraitdə məqbul sayılan bu güzəştlər ingilislərə münasibətdə məqsədəuyğun addımlar idi. Bu güzəştlər başqa çıxış yolunun olmamasından və növbəti daşnak təhlükəsinin yaxınlaşmasından irəli gəlirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Naxçıvan bölgəsinə dair suveren hüquqlarının bərqərar edilməsinə yönəldilən tədbirlərin həyata keçirilməsi ingilislər tərəfindən müdafiə olunmur və müxtəlif maneələrlə qarşılaşırdı [18, s. 129]. Ümumiyyətlə, Böyük Britaniya komandanlığının Naxçıvana münasibətdə ikiüzlü, riyakar siyasəti həmişə müşahidə olunmuşdur. Məsələn, M.Mirbağirovun başçılığı ilə Naxçıvana gələn nümayəndə heyətinə ingilis valisi “Bakının buraya hərbi işin təşkili üçün zabitlər göndərməyə haqqının olmadığını” bildirib, onlara eşitdirdi ki, “bu ərazi hələlik Azərbaycanın tərkib hissəsi deyil və məlum deyil ki, kimə çatacaq; indi burada ingilis general-qubernatorluğudur... Mən sizə qonaq kimi baxıram, necə ki, qonaq kimi gəlmisiniz, elə də qonaq kimi gedə bilərsiniz” [6, v. 3].

Başqa bir fakt: 1919-cu il martın 10-da Ermənistanla Naxçıvan şəhərindəki daşnak hərbi hissələrindən Ermənistanın daxili işlər nazirinin adına göndərilən məlumatda deyilirdi ki, ingilis komandanlığı daşnakların Şərur qəzasının bir sıra kəndlərini tutmasına etiraz etmir. Elə bu siyasətin nəticəsi olaraq 1919-cu il iyulunda daşnak hərbi dəstələri ingilislərin köməyi ilə Şərur mahalını tutsalar da yerli hərbi qüvvələr daşnakların hərbi hissələrini buradan qovdu [22, s. 91-92].

Yenə başqa bir misal: 1919-cu il mayın 4-5-də ingilis generalı Devi Naxçıvana gələrək bildirmişdir ki, Naxçıvan və Şərur qəzası Ermənistan Respublikası ərazisində yerləşdiyinə görə Ermənistan hökumətinə tabe olmalıdır [20, v. 17]. Lakin həmin təklif müsəlmanların yığılmasında müzakirə olunarkən bildirildi ki, ermənilərin tutmuş olduqları ərazilər tarixən Azərbaycan torpaqları olduğundan və müsəlmanlar yaşadıklarına görə Devinin təklifi məqbul sayıla bilməz. Naxçıvan və Şərur qəzalarının müsəlmanları özlərinin və yaşadıkları ərazinin Azərbaycan Respublikasına tabe olduğunu təsdiq edir və erməni silahlı hissələrini deyilən qəzaların ərazisinə buraxmamağı qərara alırlar [12, 1919, 16 may]. Lakin ingilis komandanlığı xalqın bu haqlı tələbinə də məhəl qoymadı. Daşnaklar ingilis zabitlərinin bilavasitə köməyi və iştirakı ilə 1919-cu ilin iyununda Naxçıvanın bir hissəsini tutsalar da, Naxçıvan Milli Komitəsinin hərbi hissələri daşnakların nizami qoşununu əzərək Naxçıvan ərazisindən kənara atdı [2, v. 3-4]. Yerlərdə hakimiyyət Milli Şuranın əlində idi. İyulun əvvəllərində ingilis qüvvələri Naxçıvanı tərk etdilər [24, s. 165]. Milli Şura əlverişli vəziyyətdən istifadə edib, erməni nizami hissələrini əzdi. Naxçıvan və Şərur qəzalarının, demək olar ki, bütün ərazilərini tutaraq, burada öz şəriksiz nüfuzunu bərpa etdi [17, s. 51-53].

İngilislərin Naxçıvan bölgəsində olduqları müddətdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəhbərliyi bu əraziyə dair öz suveren hüquqlarını müdafiə etmək, oranın təhlükəsizliyinin təminatına yardım göstərmək və azərbaycanlı əhalisinə qarşı ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərin qarşısını almaq, ən başlıcası isə, mahalı Quzey Azərbaycanın digər torpaqları ilə birləşdirmək sahəsində müəyyən tədbirləri həyata keçirmək istəyirdi. Bir sıra hallarda ingilislər bunlara mane olurdular. İrəvan quberniyası müsəlman əhalisinə 1 mln. manat vəsait çatdırılması üçün F.Xoyski 1919-cu il aprelin 3-də məktubla Tomsona müraciət etdi. Həm də hökumət komissiyasının Naxçıvan, Şərur və s. rayonlara getməsinə şərait yaradılmasını da xahiş etdi. Lakin hər iki xahişə mənfi cavab verildi.

İngilislər bir tərəfdən Naxçıvanın Azərbaycanın bir hissəsi olduğunu tanıyır, maliyyə və silah vəd edir, digər tərəfdən isə Naxçıvanın daşnak Ermənistanının hakimiyyətinə verilməsi təklifini irəli sürürdülər [30, s. 59].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rəhbərliyi Naxçıvanla bağlı hərbi səciyyəli müəyyən işləri görə bilməsə də bəzi diplomatik-siyasi yollardan istifadə edirdi. Bu sahədə Azərbaycan hökumətinin İrəvan və Tiflisdəki diplomatik nümayəndələri səmərəli və işgüzar fəaliyyət göstərir, Azərbaycan rəhbərliyini və Xarici İşlər Nazirliyini obyektiv

məlumatlarla təmin edir, bir sıra hallarda təkliflərini də çatdırırdılar. M.Təkinski Naxçıvanla bağlı AXC hökuməti sədrinə yazırdı ki, əgər Ermənistan Qarabağın Azərbaycana keçməsinə razılaşırsa, ingilislər Şərur-Naxçıvan rayonunu ona verəcəklər [3, v. 18]. Onun fikrincə, əhalisinin əksəriyyəti müsəlmanlardan ibarət olan Şərur və Naxçıvanı ermənilərə vermək olmazdı. Naxçıvan bölgəsində ermənilərin özbaşınalıqlarının qarşısının alınmasında da M.Təkinski böyük əməyi olmuşdur [27]. O, bu məsələlərlə əlaqədar məlumat hazırlayaraq Xarici İşlər Nazirliyinə göndərirdi.

Bununla əlaqədar F.Xoyski Azərbaycan hökumətinin məlum mövqeyini Tomsona bildirmişdi. Yəni, Naxçıvan rayonunun idarəsi müvəqqəti olaraq Ermənistana verilərsə, onlar bu aktla heç vəchlə razılaşmayacaqlarını çatdırmışdı.

Naxçıvan bölgəsinin müsəlmanları özlərini Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi sayır və hökumətdən silah-sursat alacaqlarına ümid edirdilər. Bu dövrdə Şərur-Naxçıvan hissəsində süvari dəstə və top, pulemyotlarla birlikdə 6 minədək qoşun hissələri olmuşdur [18, s. 143]. Bunlar öz döyüş keyfiyyətlərinə görə ermənilərindən heç də geri qalmırdı. Naxçıvanlılar Baş nazirdən buraya zabit kadrları göndərməyi və 100 min manat pul buraxılmasını xahiş edirdilər [3, v. 30]. Azərbaycan hökuməti Naxçıvan, Şərur, Ordubad rayonları üçün Naxçıvan Milli Şurasına 400 min manat göndərmişdi və daha 300 min manat göndərilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Baş nazirləri olmuş F.Xoyski və N.Yusifbəyli imkanları daxilində Naxçıvana köməklik edir, onun Azərbaycan ərazisi kimi qorunub saxlanılması üçün siyasi, diplomatik, maddi və mənəvi vasitələrdən istifadə edir və qəhrəman naxçıvanlıların fəaliyyətlərini də yüksək qiymətləndirirdilər. F.Xoyski parlamentin iclasında Naxçıvan bölgəsinin qəhrəman əhalisinin Vətənə qovuşmaq üçün öz həyatları və ailələri ilə risk edərək mübarizəyə qalxıb azadlığa çıxdıqlarını söyləmişdi. N.Yusifbəyli 1919-cu il avqustun 18-də parlamentdəki çıxışında bu bölgə ilə bağlı qeyd etmişdir ki, Naxçıvan öz qüvvələri ilə istilacıları devirərək Azərbaycanla birləşməyə hazır olduğunu bildirmişdi [12, 1919, 10 sentyabr]. 1919-cu il dekabrın 22-də N.Yusifbəyli parlamentdəki çıxışında yenidən bu məsələyə qayıdaraq demişdir: “İgid naxçıvanlılar, şərurlular və vedibasarlılar bu məsələni özləri həll ediblər; onlar həyatlarını, ailələrinin şərəfini və var dövlətlərini riskə qoyaraq doğma torpağa-vətənə qovuşmaq üçün ayağa qalxıb azad oldular və bununla da hökumətin işini asanlaşdırdılar. Güman edirəm ki, haqq və ədalət tərəfdarları bu qətiyyəti, fədakarlığı və vətənpərvərliyi görəndən sonra onların qanuni hüquqlarını danmayacaqlar...” [5, v. 4-5].

Göründüyü kimi, Naxçıvan əhalisi ciddi-cəhdlə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə sıx əlaqələr yaratmağa çalışmış, onunla birləşmək üçün müxtəlif yol və vasitələr aarmışdı. Bütün bunlar isə AXC tərəfindən razılıqla qəbul olunmuş, müəyyən tədbirlər görülmüşdü.

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Naxçıvanla əlaqələrin çətinliyini nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının nümayəndəsi Qarabağ general-qubernatorunun Naxçıvan bölgəsinin idarəsi üzrə köməkçisi fəaliyyət göstərmişdir. Bir qədər sonra isə Qarabağ general-qubernatorluğu nəzdində Naxçıvan bölgəsinə dair xüsusi tapşırıqlar üzrə müvəkkillik vəzifəsi yaradıldı. Səməd bəy Cəmillinski Naxçıvanın general-qubernatoru təyin edildi. S.Cəmillinskinin qərargahı əvvəlcə Ordubadda yerləşmiş, sonra isə Naxçıvana köçmüşdü. Naxçıvan və Ordubadda yerli hakimiyyətin və silahlı qüvvələrin təşkili üçün 1919-cu ilin avqustunda S.Cəmillinskinin sərəncamına 1 mln manat vəsait ayrıldı.

1919-cu ilin ikinci yarısında Zaqafqaziya məsələləri üzrə Paris sülh konfransı adından çıxış edən ABŞ-in rolu kəskin surətdə artdı. Hələ 1919-cu ilin əvvəllərindən

Azərbaycanla ciddi maraqlanan ABŞ nümayəndələri tez-tez Bakıda görünməyə başlamışdılar. Şübhəsiz onların Azərbaycana dair planlarında mühüm strateji mövqedə yerləşən Naxçıvan diyarı da öz əksini tapmışdı. Lakin ilk vaxtlar amerikalıların siyasəti də ermənipərəstliyi ilə ingilislərdən az fərqlənirdi. 1919-cu ilin yayında Naxçıvana gəlmiş ABŞ polkovniki Rey eyni vaxtda həm müsavətçilərlə, həm daşnaklarla, həm də türk zabiti Xəlil bəylə danışıqlar aparmışdı [20, v. 71]. O, Naxçıvan Milli Komitəsinin başçısı Cəfərqulu xanla apardığı danışıqlarda Naxçıvanda ABŞ-ın general-qubernatorluğunu yaratmaq ideyasını irəli sürmüşdü [25, s. 29-30].

1919-cu il avqustun axırlarında Amerika polkovniki Paris sülh konfransı və Antantanın ittifaq şurası adından AXC hökumətinə bildirmişdi ki, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzaları xüsusi zona təşkil edir və həmin yerlərdə bütün idarəçilik işlərinə cavab verə biləcək Amerika general-qubernatorluğu təşkil olunacaqdır [17, s. 65].

1919-cu il sentyabrın 1-də Haskelin Paris sülh konfransı adından Azərbaycan və Ermənistan hökumətlərinə göndərdiyi "Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzaları haqqında əsasnamə"də həmin fikirlər bir daha nəzərə çatdırılırdı [21, v. 135]. Əsasnaməyə görə, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarını əhatə edən rayonlar bitərəf zona elan edilir və burada bütün idarəçilik işləri Amerika general-qubernatorluğuna tapşırılırdı [13, s. 300-301]. Bütün hərbi qüvvələr, poçt, teleqraf onun tabeliyinə verilir, yerli vəzifəli şəxsləri general-qubernator təyin edirdi. Lakin ABŞ-ın həmin mövqeyi AXC hökuməti və Naxçıvan Milli Komitəsi tərəfindən qəbul edilmədi. Çünki 20 bənddən ibarət Haskel layihəsinin məzmunundan görünürdü ki, belə bir layihə amerikalılar tərəfindən hazırlana bilməzdi. Bu, müttəfiqlərin Ali Komissarı Vilyam Haskelin adı ilə elan edilmiş erməni layihəsi idi. Bu layihə Azərbaycan hökuməti tərəfindən qəbul edilmədiyi üçün sentyabrın 27-də V.Haskel birincidən o qədər də fərqlənməyən 12 bənddən ibarət ikinci layihəni Azərbaycan hökumətinə göndərdi. Azərbaycan xarici işlər naziri sentyabr ayının 29-da Haskelə yazırdı ki, onun hökuməti şərtlərin bir qisminə etiraz edir. Bununla belə hökumət Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında xüsusi general-qubernatorluğun yaradılmasının əleyhinə deyildir. Azərbaycan hökuməti 12 bənddən ibarət layihə hazırladı və sentyabr ayından polkovnik Haskelə göndərdi. Layihədə göstərilirdi: "Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında müvəqqəti olaraq, xüsusi general-qubernatorluq yaradılır; general-qubernatoru Amerika vətəndaşları içərisindən polkovnik Haskel təyin edir; bu qəzalar ümumi, birbaşa, bərabər və gizli səsvermə yolu ilə seçilən yerli Şuralar tərəfindən idarə edilir; vilayətlərdə bütün hakimiyyət-inzibati, məhkəmə, dəmir və şose yolları, poçt-teleqraf, xalq maarifi və sair Şuranın müstəsna səlahiyyətinə daxil edilir və bu işi general-qubernator tənzim edir; Şura tərəfindən təyin edilən icra hakimiyyəti çoxluq təşkil edən millətin nümayəndəsindən olmalıdır; bütün general-qubernatorluqda mətbuat, vicdan, söz azadlığı, şəxsiyyətin və əmlakın toxunulmazlığı elan edilməlidir; general-qubernatorluğun büdcəsinə Azərbaycan parlamentində baxılmalı, çatışmayan məbləğ Azərbaycan xəzinəsindən əlavə edilməlidir; Azərbaycan pulu rəsmi pul vahidi kimi qəbul edilməlidir; seçkilər keçirilənə qədər general-qubernator Azərbaycandan iki məsləhətçi dəvət edib onların köməyi ilə qayda-qanun yaratmalıdır; neytral zonadan Bakı-Culfa dəmir yolunun keçdiyi xüsusi zolaq ayrılıb, Azərbaycan hökumətinə verilməlidir; general-qubernatorluğun əhalisi tərkisilah edilməməlidir; general-qubernatorluğun bütün ərazisində amnistiya keçirilməlidir" [12, 1919, 23 oktyabr].

V.Haskel Azərbaycan tərəfindən təqdim edilən layihəni qəbul etmədi. Sentyabr ayının ortalarında Haskel Naxçıvan, Şərur və Ordubad nümayəndələri Əli Səbri Qasımovu və K.M.Əsgərovu qəbul edərək bildirdi ki, Birləşmiş Ştatların ordu mühəndisi polkovnik Edmund Delli Naxçıvana qubernator təyin edilmişdir və bir aydan sonra öz

vəzifəsinə başlayacaqdır. Nümayəndələr adından Əli Səbri Qasimov Naxçıvan əhalisinin 10 bənddən ibarət olan tələblərini V.Haskelə təqdim etdi. Burada Naxçıvan əhalisinin bu rayona erməni qoşunu yeridilməsinə razı olmayacağı, bu qəzaların əhalisinin Ermənistan hökumətinə tabe olmayacağı və lazım gələrsə, azərbaycanlı əhalinin öz istiqaliliyyətini silahlı yolla qoruyacağı göstərilirdi [12, 1919, 23 oktyabr].

1919-cu il oktyabrın 23-də Müttəfiqlərin Ali Komissarlığından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə ünvanlanmış aşağıdakı məlumat alınmışdı: “Naxçıvan və Şərur rayonlarında əmin-amanlıq yaratmaq məqsədilə Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri razılığa gəldilər ki, bu iki rayon bundan sonra da ittifaq səviyyəsində idarə edilən zonada Amerika qubernatorluğunun inzibati hakimiyyəti altında qalacaqdır” [11, 1919, 23 oktyabr].

1919-cu il oktyabrın 22-də Bakıda AXC-in rəsmi orqanı olan “Azərbaycan” qəzetində Naxçıvanda ABŞ polkovniki Edmund Delli başda olmaqla Amerika general-qubernatorluğunun təşkil olunması haqqında əsasnamə dərc edildi [12, 1919, 22 oktyabr]. Bu isə çıxılmaz vəziyyətdə qalmış AXC rəhbərliyinin həmin məsələyə qeyri-rəsmi qaydada razılığı kimi qəbul edilə bilərdi. Bununla belə, Azərbaycan hökuməti ilə Naxçıvan Milli Komitəsi arasında qardaşlıq münasibətləri əvvəlki kimi saxlanılırdı. Əldə olunmuş razılığa əsasən, AXC hökuməti altı min nəfərlik qoşun hissələrini silahlandırmağı Naxçıvan Milli Komitəsinə vəd vermişdi [11, 1919, 22 oktyabr].

Oktyabr ayının 24-də Ceymis S.Rey Naxçıvana gəldi və müsəlman Milli Şurası qarşısında neytral zona yaratmaq barədə V.Haskelin bəyanatını elan etdi. Bəyanatda deyilirdi ki, Şərur və Naxçıvan dairəsində, Amerika qubernatorunun rəhbərliyi altında müttəfiq idarəçilik zonasının yaradıldığını... polkovnik Edmund L.Dellinin bu zonaya qubernator təyin edildiyini bildirirəm [16, s. 374-375]. Ceymis Rey sərəncamla bəyanatda qeyd olunanları rəsmiləşdirdi. Lakin Naxçıvan Milli Şurasının və bütün Naxçıvan əhalisinin təkidi ilə polkovnik Delli Naxçıvanda general-qubernator kimi deyil, Amerika Ali Komissarın nümayəndəsi kimi qaldı. Milli Şuradan C.Reyə məlumat verdilər ki, “xalq azərbaycanlı general-qubernatordan başqa heç kimi tanımaq istəmir”. C.Rey başa düşürdü ki, neytral zona üçün nəzərdə tutulan ərazini Azərbaycandan ayırmaq qeyri-mümkündür.

Noyabr ayında C.Rey və E.Delli cəhd göstərsələr də general-qubernatorluq yarada bilmədilər, onların missiyası süquta uğradı və Naxçıvanda möhkəmlənmək cəhdi baş tutmadı.

Bunu görən ermənilər 1919-cu ilin sonlarında Naxçıvana yenidən hücum etdilər. Ermənistanın nizami qoşun hissələri ilə Naxçıvan Milli Komitəsinin hərbi dəstələri arasında qanlı toqquşmalar başladı. Bu qanlı döyüşlər amerikalıların ümidlərini doğrultmadı. Döyüş qabiliyyətini itirmiş Ermənistan ordusu heç bir əhəmiyyətli müvəffəqiyyət qazanmadı. Amerikalıların gözlədiklərinin əksinə olaraq hərbi toqquşmalar, azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilən qanlı cinayətlər Naxçıvan Milli Komitəsinin, müsavətçi Kəlbəli xanın hərbi, inzibati və siyasi hakimiyyətini daha da möhkəmləndirdi. O, həmçinin, xəzinəyə, dəmir yoluna, poçt-teleqrafa və vergilərin qoyulmasına nəzarəti ələ keçirdi.

Belə uğurlu vəziyyətə baxmayaraq amerikalılardan yardım alan daşnak Ermənistanı 1920-ci ilin yanvarında Naxçıvanı işğal etmək üçün yeni cəhd göstərdikdə, diyarın müdafiəçilərinin vəziyyəti xeyli mürəkkəbləşdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin özündə siyasi böhranın dərinləşməsi Naxçıvana hərbi yardım göstərilməsini çətinləşdirdi. Düşmənin üstün qüvvələri qarşısında tək və zəif qalmış Naxçıvan rəhbərliyi kömək üçün türklərə müraciət etməli oldu. Belə cəhd öz növbəsində Naxçıvanda Azərbaycanın

mövqelərini xeyli zəiflətdi. Təsadüfi deyil ki, 1920-ci ilin fevralında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin nümayəndələri Naxçıvanı tərk etməyə məcbur oldular. Naxçıvanda hərbi-siyasi vəziyyət xeyli mürəkkəbləşdi. Naxçıvan əhalisinin misilsiz qəhrəmanlığı sayəsində Şərur, Ordubad, Naxçıvan torpaqları 1920-ci ilin ortalarına doğru tamamilə erməni daşnaklarından təmizləndi.

Kəlbəli xan və onun tərəfdarlarının səyləri nəticəsində Naxçıvandakı general-qubernatorluq 1920-ci ilin martında faktiki olaraq ləğv edilmiş və Naxçıvan yenidən dövlət müstəqilliyi qazanmışdı. Təsadüfi deyildir ki, o günlərdə Naxçıvan, Şərur, Ordubad və Vedibasar rayonu nümayəndələrinin iclası “qəti olaraq AXC-ə birləşmək” cəhdini ifadə edirdi [15, s. 116].

Naxçıvan diyarının əhalisini erməni qırğınından xilas etmək üçün türklərin köməyinə ehtiyac duyulurdu. Yerli əhali nümayəndələrinin türk qoşunlarını Naxçıvana dəvət etmək barədə mətbuatda dərc olunmuş müraciətdə də həmin reallıq öz ifadəsini tapmışdı. Elə bunun nəticəsi idi ki, 1920-ci ilin martında Əli Teymur bəy başda olmaqla yeni türk qoşun hissəsinin Naxçıvana gəlməsi əhali tərəfindən böyük şadlıqla qarşılandı. Hadisələrin sonrakı gedişi bir daha təsdiq etdi ki, bu tədbir Naxçıvan əhalisinin yeni qırğınının qarşısını almış, diyarın gələcək siyasi taleyinin həllində, onun məhz Azərbaycan dövlətinin tərkibində muxtariyyət əldə etməsində əhəmiyyətli, bəlkə də müəyyənəddici rol oynamışdır.

Beləliklə, aydın olur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti və parlamenti hərbi-siyasi vasitələrdən istifadə edərək ölkənin ərazi bütövlüyünü qorumağa çalışmış, Naxçıvanın itirilməsinə və ermənilər tərəfindən işğal edilməsinə yol verməmiş və bu istiqamətdə ingilislər və amerikalılarla diplomatik danışıqlar aparmış, eyni zamanda Naxçıvana hərbi və maddi köməkliklər göstərmiş, lakin bütün bunlarla yanaşı, özlərinin çətin ictimai-siyasi və hərbi vəziyyətlə qarşılaşdıqlarından bir sıra hallarda məqsədlərinə tam nail ola bilməmişlər. Bölgə əhalisinin igidliyi və qəhrəmanlığı sayəsində Naxçıvan ərazisi Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi qorunub saxlanılmış və nəhayət beynəlxalq Moskva və Qars müqavilələrinə uyğun olaraq 1921-ci ilin martında və oktyabrında Azərbaycanın tərkibində ona muxtariyyət statusu verilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA): F. 970, siy. 1, iş 1.
2. ARDA: F. 970, siy. 1, iş 42.
3. ARDA: F. 970, siy. 1, iş 54.
4. ARDA: F. 894, siy. 10, iş 31.
5. ARDA: F. 894, siy. 10, iş 37.
6. ARDA: F. 894, siy. 10, iş 76.
7. ARDA: F. 894, siy. 10, iş 94.
8. ARDA: F. 894, siy. 10, iş 102.
9. ARDA: F. 894, siy. 10, iş 178.
10. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. V c.: 1900-1920-ci illər, Bakı: Elm, 2008, 696 s.
11. “Azərbaycan” qəzeti.
12. “Азербайджан” qəzeti.
13. Азербайджанская Республика. Документы и материалы. 1918-1920 гг. Баку: ЭЛМ, 1998, 616 с.
14. Atnur İ.E. Osmanlı yönetiminden Sovyet yönetimine kadar Nahçıvan (1918-1921): Doktora tezi. Erzurum, 1996, 438 s.

15. Hacıyev A. Qars və Araz-Türk respublikaları tarixindən. Bakı: Azər nəşr, 1994, 124 s.
16. Həsənlı C. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920). Bakı: Garisma MMC, 2009, 576 s.
17. Мадатов Г. Победа Советской власти в Нахичевани и образование Нахичеванской АССР. Баку, 1968, 188 с.
18. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1996, 328 s.
19. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi (NMRDA): F. 314, siy. 5, iş 67.
20. NMRDA: F. 314, siy. 5, iş 71.
21. NMRDA: F. 314, siy. 5, iş 73.
22. Naxçıvan Muxtar Respublikası. Bakı: Elm, 2001, 220 s.
23. Naxçıvan tarixi atlası. Bakı, 2010, 55 s.
24. Nəşibzadə N. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920). Bakı: Ay-Ulduz, 1996, 304 s.
25. Quliyev C., Mədətov Q., Nadirov A. Sovet Naxçıvanı. Bakı: Azər nəşr, 1984, 136 s.
26. Tahirzadə Ə. Mirabbas Mirhüseyn oğlu Mirbağırzadə. "525-ci qəzet", 2005, 19 fevral.
27. Paşayev A. Məhəmməd xan Təkinski kimdir? "Xalq qəzeti", 2010, 18 iyul.

Исмаил Гаджиев

НАХЧЫВАН ВО ВНУТРЕННЕЙ И ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ

В статье на основе фактов показаны: особое значение, придававшееся нахчыванскому вопросу в период деятельности Азербайджанской Народной Республики, некоторые вопросы в деятельности республиканского парламента и власти, связанные с Нахчываном, политическая, военная материальная и моральная помощь, оказанная области для предотвращения оккупации со стороны армян.

Здесь также исследована деятельность Мусульманского Национального Комитета в целях защиты Нахчывана, борьба против армянских дашнаков, связи с Османским государством, созданная в области Аразско-Тюркская Республика, политика США и Англии в отношении Нахчывана.

В результате исследования автор пришел к заключению, что разные средства, использованные населением, особенно упорная борьба нахчыванцев, способствовали сохранению Нахчывана в составе Азербайджана.

Ключевые слова: *Азербайджанская Народная Республика, нахчыванцы, турки, Россия, Англия, США, Аразско-Тюркская Республика, армяне.*

Ismayil Hajiyev

NAKHCHIVAN IN THE INTERNAL AND FOREIGN POLICY OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF AZERBAIJAN

The special significance attached to the Nakhchivan issue during the activity of the Azerbaijan People's Republic, some issues in the activity of the republican parliament and authorities related to Nakhchivan, political, military material and moral

assistance, rendered to the area for prevention of occupation by Armenians are shown in the paper on the factual basis.

It also examined the activities of the Muslim National Committee in order to protect Nakhchivan, the struggle against the Armenian Dashnaks, relations with the Ottoman state, established in the Araz-Turkic Republic, the policy of the USA and England towards Nakhchivan.

As a result of this research, the author came to the conclusion that different means used by the population, especially the persistent struggle of the Nakhchivanians, contributed to the preservation of Nakhchivan within Azerbaijan.

Key words: *People's Republic of Azerbaijan, Nakhchivanians, Turkis, Russia, England, USA, Araz-Turk Republic, armenians.*

FƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: hacifexreddin@yahoo.com.tr

“NAXÇIVANQALA” TARİX-MEMARLIQ MUZEY KOMPLEKSİNDƏ NÜMAYİŞ ETDİRİLƏN EPİQRAFİK ABİDƏLƏR

Məqalədə “Naxçıvanqala” Tarix-Memarlıq Muzey Kompleksində nümayiş etdirilən epigrafiq abidələrdən – kitabələrdən bəhs edilir. Məqalədə Qureyş Şahbanuya, Əmir Şahmənsura, İzzi Şərəf xanuma və başqa şəxsiyyətlərə məxsus məzar kitabələri haqqında ümumi məlumat, kitabələrin mətnlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi verilmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvanqala, muzey, kitabə, İzzi Şərəf xanım, Kəngərli.*

Məlum olduğu kimi qədim və orta əsrlər zamanı düşmən hücumlarından qorunması məqsədi ilə strateji əhəmiyyətə malik yaşayış məskənlərinin ətrafında qala divarları hövrüldü. Yaxın Şərqi mühüm ticarət, sənətkarlıq və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Naxçıvan şəhəri də belə yaşayış məskənlərindən biri olmuşdur. Qədim zamanlarda indiki Naxçıvan şəhərinin cənub-şərq tərəfindəki ərazidə yerləşən Naxçıvan şəhəri də möhtəşəm qala divarları ilə əhatə olunmuşdur. Yerli əhali arasında “Köhnəqala”, “Torpaqqala” adı ilə tanınan qala ərazisindən əldə olunan arxeoloji materiallar, xüsusilə daş güzlər Tunc dövründə (e.ə. III-II minilliklər) qədim duz mədənlərində duz çıxarılmasında istifadə olunan alətlərlə eyni olduğu üçün bu qalanın da həmin vaxtlardan inşa olunduğunu təxmin etmək olar. İnşa tarixi dəqiq məlum olmayan qalanın ilk orta əsrlər zamanı tikildiyi haqqında da fikirlər vardır. Zəmanəmizədək yarımdağılmış vəziyyətdə gəlib çatan qala Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun 5 iyun 2013-cü ildə imzaladığı “Naxçıvanqala” Tarix-Memarlıq Muzey Kompleksinin yaradılması haqqındakı Sərəncama [5] əsasən qalada bərpa-abadlıq işləri aparılmış və orada Naxçıvanın qədim tarixi-mədəni irsinin mühafizəsini təmin etmək məqsədi ilə “Naxçıvanqala” Tarix-Memarlıq Muzey Kompleksi yaradılmışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 90 illik yubileyi şənliklərində iştirak etmək üçün Naxçıvana gələn Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 7 aprel 2014-cü ildə bu Kompleksi açmış, onun Muzeyi ilə tanış olmuş, tapşırıq və tövsiyələrini vermişdir [4, s. 23-24].

Qalanın mərkəzində dairəvi planda yaradılmış iri həcmli Muzeydə Naxçıvan ərazisindəki bir sıra arxeoloji abidələrdən aşkar olunmuş və bölgə tarixinin müxtəlif dövrlərini əks etdirən keramika məmulatları, xalçalar, geyimlər, silahlar və s. eksponatlarla yanaşı ərəb əlifbasının müxtəlif xətləri ilə həkk edilmiş bir neçə epigrafiq sənəd – kitabə də nümayiş etdirilir. Muzeyə gələn yerli və əcnəbi vətəndaşlara, turistlərə, ümumiyyətlə muzeyə baxanlara dəqiq məlumat verilməsi məqsədi ilə burada onlar haqqında, həmin kitabələr haqqında xronoloji ardıcılıqla məlumat veriləcəkdir.

Culfa rayonunun Xanəgah kəndinin şərq tərəfində yerləşən Xanəgah kompleksində XX yüzilliyin 70-ci illərində aparılan bərpa-abadlıq işləri zamanı torpağın altından

üç ədəd sənduqə tipli qəbirüstü xatirə abidəsi aşkar edilmişdir. Bu abidələr mühafizə olunmaq üçün Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinə təhvil verilmiş və orada mühafizə və nümayiş etdirilmişdir. “Naxçıvanqala” Tarix-Memarlıq Muzey Kompleksi yaradılarkən həmin abidələrdən ikisi buraya gətirilmiş və nümayiş etdirilmək üçün ekspozisiyaya qoyulmuşdur.

1. Mərmərin xüsusi növü oniksdən hazırlanmış, səthi gözəl nəbati və həndəsi ornamentlərlə bəzədilmiş sənduqə tipli qəbirüstü xatirə abidəsi (110x29x19 sm). Ortadan sınıraq iki yerə bölünmüş bu abidənin səthinin kənarlarında lentvarı haşiyə şəklində Quran ayəsi (Ayət əl-Kürsü) həkk edilmişdir: *Qurani-Kərim II-255*.

Abidənin səthinin baş tərəfində düzəldilmiş çərçivə içərisində isə belə bir kitabə həkk edilmişdir:

“Bu bağça əmir Ərəbşahın qızı, mərhumə Qureyş Şahbə[nu]nundur. 848-də” [6, s. 58].

848 h.i. = 20.4.1444 – 8.4.1445-ci il.

Mərhumə Qureyş Şahbanunun şəxsiyyəti haqqında hələlik sanballı elmi fikir söyləmək mümkün olmasa da, daşdığı titul göstərir ki, onun atası Ərəbşah orta əsrlərdə heç də hamıya nəsib olmayan “Əmir” tituluna layiq görülən görkəmli hərbi olmuşdur.

2. Əlincəçay sahilindəki xanəqahda aşkar olunmuş əvvəlki sənduqə ilə müqayisədə nisbətən kiçik ölçüdə (73x23x23 sm) hazırlanmış, ancaq bədii tərtibat cəhətdən ondan heç də geri qalmayan xatirə abidəsi (şəkil 1). Abidənin baş tərəfindəki düzbucaqlıda iki sətirdə, ərəb dilində belə bir kitabə həkk olunmuşdur:

“Bu bağça əmir Xəlifənin oğlu, mərhum əmir Şahmənsurundur” [6, s. 57-58].

Göründüyü kimi kitabə XV yüzillikdə yaşamış, orta əsrlər zamanı yüksək hərbi titul sayılan “Əmir” rütbəsinədək yüksəlmiş iki nəfər şəxsiyyətin adını bizə təqdim edir.

Sənduqənin səthinin kənarları boyunca lentvarı haşiyə şəklində dini xarakterli epigrafiq motiv həkk edilmişdir. Dua xarakterli bu dini mətnin ardınca isə mərhum əmir Şahmənsurun vəfat tarixi qeyd edilmişdir:

“Səkkiz yüz doxsan səkkizinci ilin mübarək ramazan ayında fani dünyadan əbədi dünyaya köçdü” [6, s. 57-58].

Hicri-qəməri təqvimə ilə 898-ci ilin ramazan ayı 16.06-15.07.1493-cü ilə müvafiqdir.

3. Baş tərəfi sınıb itmiş başdaşı parçası vaxtilə Ordubad şəhərinin qərb tərəfində yerləşən “Qoç” qəbiristanlığından gətirilərək Ordubad rayon Tarix-diyarşünaslıq muzeyində nümayiş etdirilmiş, sonralar Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinə təhvil verilmişdir. Hazırda “Naxçıvanqala” Tarix-Memarlıq Muzey Kompleksində nümayiş etdirilir. Üzərindəki kitabə qalıqlarından məlum olur ki, başdaşının səthinin yanlarında sol tərəfdə aşağıdan başlayaraq lentvarı haşiyə şəklində Qurani-Kərimdən II surənin 255-ci ayəsi (Ayət əl-Kürsü) həkk edilmişdir (şəkil 2). Başdaşının səthinin mərkəz hissəsində qalan 3 sətirlik kitabənin mətninin tərcüməsi belədir:

“Mərhum Şəmsəddin Məhəmmədinin oğlu Nəsrullah-torpağı yumşaq olsun. İyirmi rəbiə-əvvəl, doqquz yüz otuz ikinci il tarixdə”.

20 rəbiə-əvvəl 932 h.i. = 06.01.1526-cı il.

4. Ağ rəngli mərmərdən hazırlanmış başdaşı tipli qəbirüstü xatirə abidəsinin bir parçası. Başdaşının ancaq axırıncı sətri yazılan aşağı hissəsi qalmışdır. İki parçadan ibarətdir. Mərmər lövhənin sol tərəfi də sındığı və bizədək qalmadığı üçün kitabənin mətni tam deyildir. Mətnin qalan hissəsinin tərcüməsi belədir:

“... altmış dördüncü ildə”.

XVI əsr.

5. Mərmərdən hazırlanmış sənduqə tipli qəbirüstü xatirə abidəsinin bir parçası.

Abidə keçən yüzilliyin 70-ci illərində Əlincəçay xanəqahından Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinə gətirilmişdir. Sənduqənin yan tərəflərində qalan kitabə motivlərindən aydın olur ki, mətn *Qurani-Kərimin "İxlas" (CXII) surəsinin mətnindən ibarət olmuşdur*. Kitabə keçən əsrin 80-ci illərində tam halda tərəfimizdən tədqiq olunmuş və həmin vaxt sənduqə iki yerə bölünsə də hər bir parçası qaldığından bütöv olan kitabənin mətninə əsasən müəyyən edilmişdi ki, abidə (şəkil 3) *10 cəmədi əs-səni 1000-ci ildə (24.3.1592-ci il) vəfat etmiş Əmirzadə Qəzənfərin xatirəsinə hazırlanmışdır* [7, s. 48-49].

6. Kiçik kitabə parçası üzərində qalan sözlərə əsasən mətnin Qurani-Kərimdən götürülmüş ayədən ibarət olduğu aydın olur: *II – 255*.

XVI əsr.

7. XX yüzilliyin 60-cı illərində Ordubad şəhər Came məscidinin ətrafında bərpa işləri aparılarkən torpağın altından tapılmış və Naxçıvan şəhərindəki Dövlət Tarix Muzeyinə təhvil verilmiş başdaşı tipli xatirə abidəsi. Sarımtıl rəngli mərmərdən hazırlanmış, yuxarıdan yarım dairə şəklində tamamlanan başdaşı (72x38x8 sm) üzərində ərəb dilində süls xətti ilə altı sətirdə həkk edilmiş kitabənin (şəkil 4) mətni belədir:

"Quran LV-26. Mərhum, bağışlanmış Mirzə İnayət ən-Nəsiri at-Tusin qızı, mərhumə, günahları bağışlanmış İzzi Şərəf xanımın vəfat tarixi: rəcəbəl-mürəccəb ayının əvvəli, çərşənbə günündə. 1169" [5, s. 65-66].

Rəcəb ayının əvvəli, çərşənbə günü, 1169 h.i. = 07.04.1756-cı il.

Görkəmli ensiklopedist alim Nəsirəddin Tusi nəslinə aid iki şəxsiyyətin adını (Mirzə İnayət və qızı İzzi Şərəf xanım) təqdim edən kitabə Nəsirəddin Tusi nəslinin qədim zamanlardan Ordubad şəhərində və ətraf kəndlərdə yaşamasını təsdiq edən çox mühüm epigrafiq sənəddir.

8. Ağ rəngli mərmərdən hazırlanmış başdaşı tipli qəbirüstü xatirə abidəsi üzərində həkk edilmiş kitabə (şəkil 5). Mətnin tərcüməsi belədir:

"Quran LV-26. Kərbəlayi Hüseynin arvadı Sona xanım. İyirmi səfər 1238-ci ildə" (5, s. 79).

20 səfər 1238 h.i. = 6.11.1822-ci il.

9. Boz rəngli daşdan hazırlanmış başdaşı (96x19x16 sm). Başdaşının baş tərəfində həkk edilən kitabənin mətni belədir:

"Fəthullah. 1238".

1238 h.i. = 18.9. 1822 – 6.9.1823-cü il.

10. Bir müddət Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində mühafizə olunan, hazırda Naxçıvanqala Tarix-Memarlıq Muzey Kompleksinin ekspozisiyasında nümayiş etdirilən başdaşı üzərində kitabə. Sarımtıl rəngli mərmərdən hazırlanmış başdaşı tipli xatirə abidəsinin üzərində nəstəliq xətti ilə həkk edilmiş kitabənin mətninin tərcüməsi belədir:

"O əbədidir! Hər bir kəs [hər bir canlı] ölümü dadacaqdır (Qurani – Kərim, XXIX-57) (1, s. 402). Həqiqətən dünya fanidir. Dünya əbədi ev deyil. Həqiqətən dünya hörümçək toru dəyərində deyil. Cəfərqulu bəy Kəngərlinin oğlu Vəliqulu bəyin vəfat tarixi: 1260-cı il, aylardan şəban əl-müəzzəm ayının yeddisində" [7, s. 80-81].

7 şəban 1260 h.i. = 22.08.1844-cü il.

Naxçıvan xanları ailəsinə mənsub adamların adətən şəhərin cənub tərəfində yerləşən İmamzadə kompleksinə daxil olan ikinci türbədə və ətrafında dəfn olunmalarına əsasən Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinə oradan gətirilməsi ehtimal olunan kitabə Naxçıvanın qədim sakinlərindən olan Kəngərli tayfasına mənsub iki nəfər şəxsiyyətin, Cəfərqulu bəyin və oğlu Vəliqulu bəyin adını qoruyub saxlamış və bizə çatdırmışdır.

11. Qırmızımtıl rəngli daş üzərində həkk edilmiş kitabə. 7 sətirdə cizma üsulu ilə qismən ərəb, fars, əsasən Azərbaycan dilində həkk edilmiş kitabənin mətni belədir:

“Bu məzar Kərbəlayi Əli Qoçəlizadə Naxçıvanının oğlu mərhum, şəhid Məşədi Hüseynindir. 21-ci il. Ey Hüseyn, ey millətin və şüarın hamisi. Səbəbsiz qətlə yetişdin, olmadın bir kamkar (arzusuna yetişmiş, xoşbəxt). Daima oldun vətən fikrində, qıldın səylər. Mənəyə əfkarını bir görmədin ey namdar”.

Kitabənin ikinci sətrinin sonunda “21-ci il” tarixi həkk edilmişdir. Fikrimizcə, bu tarixi mərhum Məşədi Hüseynin vəfat tarixi kimi qəbul etmək olar. Ancaq kitabənin yazıldığı xəttin paleoqrafiya xüsusiyyətləri və digər tarixi faktlar, xüsusi ilə həmin vaxt Azərbaycanın islamlaşmaması faktı kitabəni hicrətin 21-ci (miladi 643-cü il) ilinə aid etməyə imkan vermir. Ona görə də müsəlman epiqrafikası abidələrində tarixləri yazarkən az da olsa təsadüf edilən minliyi ifadə edən rəqəmin yazılmaması faktına istinad edərək, bu kitabədə də tarix həkk edilərkən minliyin ifadə olunmamasını düşünür və tarixi hicri – qəməri təqvimini ilə 1021-ci il kimi qəbul edirik.

1021 h.i. = 4.3.1612-20.2.1613-cü il.

Kitabənin yazıldığı 1612-ci il Səfəvilər dövlətində fars etnik qrupunun təsirinin və nüfuzunun artması dövrünə təsadüf etsə də həmin vaxt yenə də Azərbaycan dili dövlət aparatında və sarayda, xüsusi ilə dövlətin tərkib hissəsi olan Azərbaycanda əhalinin əsas danışığı vasitəsi kimi işlənirdi. Ona görə də kitabənin az bir hissəsi ərəb, fars, çox hissəsi Azərbaycan dilində həkk edilmişdir.

12. Qala divarlarının içərisində müxtəlif yerlərdə çoxlu maddi-mədəniyyət nümunələri, o cümlədən daşdan hazırlanmış qoç və qoyun fiquru tipli qəbirüstü xatirə abidələri nümayiş etdirilir. Bu fiqurlardan bəzilərinin üstündə xalqımıza, onun məşğuliyyətinə, etnoqrafiyasına aid müxtəlif təsvirlər həkk edilmişdir. Bu fiqurlar içərisində qalanın şərqdən – əsas giriş qapısından girərkən sol tərəfdə qoyulan və zamanəmizədək əsasən salamat vəziyyətdə gəlib çatan fiqur xüsusilə diqqəti cəlb edir. Boz daşdan hazırlanmış bu fiqurun (150x60x45 sm) üzərində xatirəsinə hazırlandığı mərhum haqqında məlumat verən kitabə həkk edilmişdir (şəkil 6). Dörd sətirdə, ərəb dilində oyma üsulu ilə həkk edilmiş kitabənin mətni belədir:

“1101-ci il. Məhəmmədqulunun Muradxan adlı oğlu. Əslən Badamlı sakini...”.

1101 h.i. = 15.10.1689-04.10.1690-cı il.

Kitabənin məzmunundan aydın olur ki, mərhum Muradxan Məhəmmədqulu oğlu əslən indiki Şahbuz bölgəsinin Badamlı kəndindən olmuşdur. Belə məzmunlu mətnlərə Naxçıvanın epiqrafik abidələrində çox nadir hallarda rast gəlinir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının müxtəlif yaşayış məskənlərindən gətirilərək “Naxçıvanqala” Tarix-Memarlıq Muzey Kompleksinin ekspozisiyasında və onun ətrafında nümayiş etdirilən, orta əsr Azərbaycan sənətkarlarının əməyinin məhsulu olan bədii daş yonma sənəti nümunələri, o cümlədən kitabələr, daş heykəllər və s. Azərbaycanın orta əsr tarix və mədəniyyətinin müxtəlif problemlərinin öyrənilməsinə işıq salmaq-la yanaşı Naxçıvan bölgəsində daş üzərində işləmə sənətinin yüksək dərəcədə inkişaf etməsini təsdiq edən ən gözəl nümunələrdir.

13. Naxçıvanqalanın cənub tərəfində yerləşən Nuh türbəsi yanında abadlıq-bərpa işləri zamanı aşkar olunmuş kitabə fraqmenti. Məlumdur ki, Naxçıvan əhalisinin qədim zamanlardan ziyarət etdikləri müqəddəs yerlərdən biri də Naxçıvan şəhərinin cənub tərəfində yerləşən Nuh peyğəmbərin məzarı olmuşdur. Bu məzarın üstündə orta əsrlərin intibah dövründə inşa edilmiş türbənin 1,5-2 metr hündürlükdə qalıqları XX yüzilliyin əvvəllərində qalırdı. Bunu XIX yüzilliyin sonlarına aid bir fotosəkil və görkəmli rəssam Bəhruz Kəngərlinin naturadan çəkdiyi bir neçə rəsm əsəri də təsdiq edir. Ancaq çox təəssüflər olsun ki, Sovet hakimiyyətinin ilk illərində bu türbə dağıdılmış, onu ziyarət etmək qadağan olunmuş, hətta yeri də xalqa unudurulmuşdu. Ona görə də Naxçıvan

Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin tapşırığı ilə 2005-ci ildə türbənin yeri tapılıb müəyyənləşdirilmişdir. Bundan sonra AMEA Naxçıvan Bölməsinin əməkdaşları bu ərazidə arxeoloji tədqiqat işləri aparmış, türbənin ətrafı təmizlənmiş, bünövrəsi tamamilə aşkara çıxarılmışdır. Xoşbəxtlikdən türbə dağıdırlarkən onun özülündən – səkkizguşəli bünövrəsindən təxminən 20 sm hündürlükdə salamat qalmışdır.

Arxeoloji qazıntılar zamanı türbənin ətrafından bir neçə ədəd epigrafiq materialın qalıqları – kitabə fraqmentləri tapılmışdır. Tapıntılar içərisində nisbətən salamat və yaxşı vəziyyətdə qalmış, üzərinə basma üsulu ilə “Allah” kəlməsi həkk edilmiş əhəng materialı da aşkar olunmuşdur [2]. Naxçıvan şəhərində Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvanı tərəfindən inşa olunmuş Yusif Küseyr oğlu türbəsinə belə bir fraqmentə rast gəlinməsə də, memarın şah əsəri Möminə xatın türbəsinin ornament bəzəyinə əsasən demək olar ki, bu epigrafiq motiv ümumiislam mədəniyyəti tərkibində özünəməxsus yer tutan Naxçıvan memarlıq abidələri üçün xarakterik haldır. Möminə xatın türbəsinin üzərində bu üsulla çoxlu sayda kitabə – “Allah” kəlməsi həkk edilmiş və abidənin həndəsi bəzəyi ilə üzvi surətdə əlaqələndirilmiş, onun tərkib hissəsinə, əsas ünsürünə çevrilmişdir.

Türbənin ətrafında aşkar olunan digər kitabə qalıqları gəc məhlulu və bişmiş kərpiclə kufi xətti ilə hazırlanmış fraqmentlərdən ibarətdir. Əldə edilən bu materiallar təsdiq edir ki, Nuh türbəsinin kitabələri də Naxçıvan memarlıq məktəbinə məxsus XII əsr abidələrində olduğu kimi bişmiş kərpic və gəc məhlulu ilə yerinə yetirilmişdir. Bu kitabə fraqmentləri çox kiçik, əsasən bir və ya iki hərfdən ibarət olduqları üçün onların oxunması mümkün deyildir. Yalnız bir ədəd nisbətən böyük kitabə qalığında gəlib çatan hərflərə əsasən orada “əl-bənnə” (bənnə) sözünün yazıldığı müəyyən edilmişdir (şəkil 7). Kitabəni xətt xüsusiyyətlərinə əsasən təhlil edərkən aydın olur ki, bu söz Möminə Xatın türbəsinə Əcəmi Naxçıvanının adının qarşısında yazılan “bənnə” sözü ilə çox oxşar şəkildə yazılmışdır.

Vaxtilə türbənin üstündə olan bu kitabə fraqmentləri şübhəsiz ki, bütöv halda ilk növbədə abidənin təyinatı, sifarişçisi, inşa tarixi, memarı və sair haqqında müfəssəl məlumat vermək məqsədi ilə yazılmaqla bərabər, həm də ornamental bəzək funksiyasını yerinə yetirmişdir. Belə ki, abidənin memarı ərəb əlifbasının kufi xəttinin imkanlarından məharətlə istifadə edərək onları həndəsi ornamentlərlə bacarıqla uyğunlaşdırmış, hərflər arasındakı boşluqları ornamentlərlə, ornamentlər arasındakı boşluqları isə hərflərlə dolduraraq gözəl bəzək üsulları yaratmışdır. Ona görə də Azərbaycan memarlığının ilk inkişaf dövründə kufi xəttindən istifadə edilməsi binaların dekorunda üstün yer tutan həndəsi ornamentin inkişafı ilə sıx əlaqədar olmuşdur [3, s. 108]. Çünki bu xətt növü memarlıqda tətbiq olunarkən düz cizgilərdən geniş istifadə olunur, hərflər həndəsi düzgünlüklə yazılırdı və həndəsi ornamentlərlə uyğunlaşdırılırdı.

Nuh peyğəmbərin məzarüstü türbəsinə aid kitabə fraqmentləri ilə Yusif Küseyr oğlu və Möminə xatın türbəsinin kitabələrinin ətraflı müqayisəsinə əsasən deyə bilərik ki, Əcəmi barmaqlarının məhsulu olan abidələr, xüsusilə Möminə xatın türbəsinin üzərindəki kitabələr daha mükəmməldir və kufi xəttinin inkişaf etmiş mərhələsinə aiddirlər. Ancaq Nuh peyğəmbərin türbəsinə əldə olunan kitabə fraqmentləri onlara nisbətən sadədir və kufi xəttin epigrafiqada tətbiqinin bir az əvvəlki dövrlərinə aiddir. Digər abidələrlə paleoqrafik xüsusiyyətlərinə əsasən müqayisə edərək bu kitabələri də təxminən XII yüzilliyin ortalarına aid etmək olar.

Bütün bunlara, o cümlədən abidənin inşasında istifadə olunan inşaat materiallarına, yəni üzlərinin bəzədilməsində tətbiq edilən ornament – naxışlara, burada işlədilən kaşın nümunələrinə və tapılan kitabə fraqmentlərinin təhlilinə əsasən belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, türbə Naxçıvan memarlıq məktəbinə məxsusdur və bu məktəbin

çiçəklənmə prosesi keçirdiyi, Azərbaycanın aparıcı memarlıq məktəbinə çevrildiyi XII yüzilliyin ortalarında inşa edilmişdir. Bütün bu sadalanan faktları nəzərə alaraq tam əminliklə demək olmasa da ehtimal etmək olar ki, Nuh peyğəmbərin məzarı üstündəki türbə də görkəmli memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvanının əməyinin məhsuludur.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurani-Kərim məalı / Azərbaycan dilinə tərcümə edənlər: Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədəliyev. Bakı: İpək yolu, 2007, 604 s.
2. Baxşəliyev V. Naxçıvanda Nuhla bağlı əfsanələr. “Şərq qapısı” qəz., 2005, 08 dekabr.
3. Məmmədşadə K. Azərbaycanda inşaat sənəti. Bakı: Elm, 1978, 210 s.
4. Naxçıvan Muxtar Respublikası – 90. Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 104 s.
5. “Şərq qapısı” qəz., 2013, 6 iyun.
6. Сафаров Ф.Я. Эпиграфические памятники из Ханикаха на Алинджачай Нахичеванской АССР / Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1976). Баку: Элм, 1979, с. 57-59.
7. Сафаров Ф.Я. Арабо-персоязычные надписи Нахичеванской АССР (XVI-XIX вв.) как историко-культурные памятники. Баку, 1987, 179 с. Azərb. MEA TIEA. Инв. № 8383.

Фахреддин Сафарли

ЭПИГРАФИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ, ДЕМОНИСТРИРУЮЩИЕСЯ В ИСТОРИКО-АРХИТЕКТУРНОМ МУЗЕЙНОМ КОМПЛЕКСЕ «НАХЧЫВАНГАЛА»

Статья посвящена эпиграфическим памятникам – надписям, демонстрирующимся в Историко-архитектурном музейном комплексе «Нахчывангала». В статье приводятся надгробные надписи, принадлежащие Гурейш Шахбану, Амиру Шахмансуру, Иззи Шараф ханым и др. историческим личностям, дается перевод надписей на азербайджанский язык.

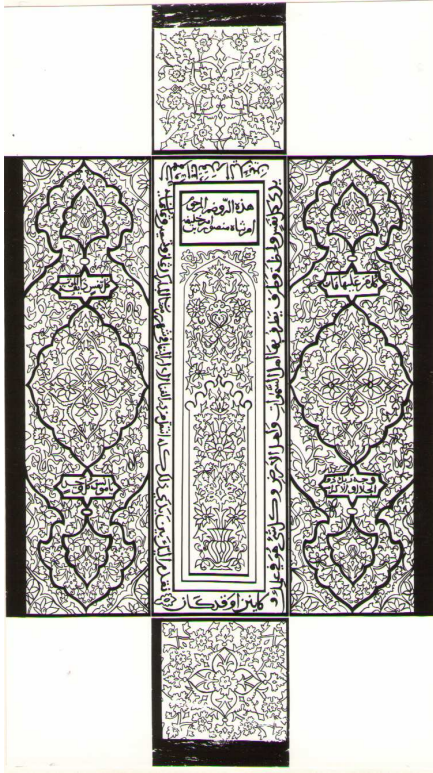
Ключевые слова: *Нахчывангала, музей, надпись, Иззи Шараф ханым, Кенгерли.*

Fakhraddin Safarli

EPIGRAPHIC MONUMENTS, DEMONSTRATED IN THE “NAKHCHYVANGALA” HISTORICAL AND ARCHITECTURAL MUSEUM COMPLEX

The paper is devoted to epigraphic monuments – inscriptions, which are demonstrated in the Historical and Architectural Museum Complex “Nakhchivangala”. Here inscriptions belonging to Gureish Shahban, Amir Shahmansur, Izzy Sharaf Hanim and other outstanding personalities are examined and translations of inscriptions in the Azerbaijani language are presented.

Keywords: *Nakhchivangala, museum, inscription, Izzy Sharaf Khanum, Kangarli.*

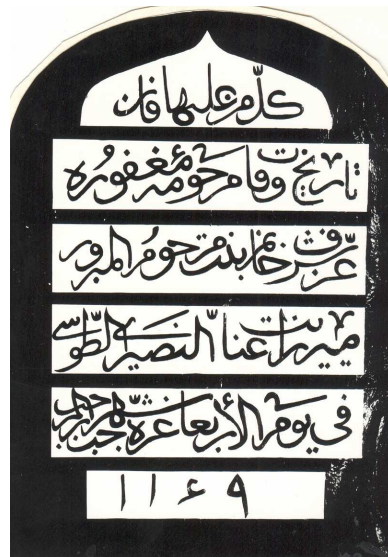
Şakil 1.

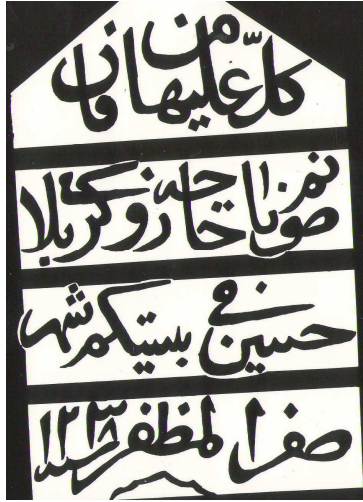
Şakil 2.

Şakil 3.

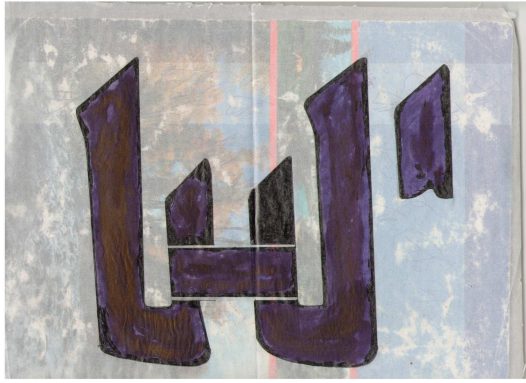
Şakil 4.

Şəkil 5.

Şəkil 6.

Şəkil 7.

Şəkil 7.

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir. **Qrant № EIF-KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5**

İLHAMİ ƏLİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ilhamialiyev@yahoo.com.tr

NAXÇIVAN MONQOL HÜCUMLARI ZAMANINDA

XIII əsrin 20-50-ci illərində monqollar Azərbaycana üç dəfə hücum etmiş, həmin hücumlar zamanı ölkə qarət və dağıntılara məruz qalmışdır. Bu zaman Azərbaycanın tarixi bölgələrindən biri olan Naxçıvan da monqollar tərəfindən işğal edilmiş və həmin fəlakətləri yaşamışdır. Məqalədə təkcə monqol hücumları zamanı deyil, həm də onların birinci və ikinci hücumları arasında bölgədə baş vermiş siyasi hadisələr araşdırılmışdır. Qeyd edilmişdir ki, monqol istilaları özü ilə nəinki bölgəyə, onun daxil olduğu ölkəyə, bütövlükdə Qafqaza, Ön Asiyaya, Kiçik Asiyaya tarixdən heç vaxt silinməyəcək fəlakətlər gətirmişdir və Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda da yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış intibah mədəniyyətinə monqolların hücumları tənəzzülə uğratmışdır.

Açar sözlər: *Naxçıvan, monqollar, dağıntı, dövlət, işğal, qarətçi yürüşlər.*

XIII əsrin əvvəllərində Mərkəzi Asiyada Çingiz xanın (1206-1227) yaratdığı monqol dövləti tezliklə işğallara başladı. Vahid dövlətin olmadığı, feodal pərakəndəliyinin hökm sürdüyü Azərbaycana monqolların ilk hücumu 1221-ci ildə monqol sərkərdələri Cəbə və Subutayın rəhbərliyi ilə olmuşdur. Bu hücum zamanı Azərbaycanın inkişaf etmiş bölgələri, xüsusilə iri şəhərləri dağıdılmış, talan edilmiş və əhalisinin müəyyən hissəsi öldürülmüşdür. Naxçıvan da işğala məruz qalan Azərbaycan bölgələrindən biri olmuşdur.

XIII əsrin əvvəllərində Naxçıvan Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin tərkibində idi. Daxili çəkişmələr və xarici hücumlar bu dövləti zəiflətməmişdi. 1202-1203-cü illərdə gürcülərin Azərbaycan ərazisinə, o cümlədən də Naxçıvana hücumu oldu. Onlar Naxçıvan üzərinə xərac qoydular. Növbəti dəfə gürcülər 1210-1211-ci illərdə bölgəyə yenidən hücum etdilər [9, s. 115]. Naxçıvan şəhərini tuta bilməsələr də, yenə də bölgə üzərinə vergi qoydular. Bunlar göstərir ki, hələ monqol hücumlarından əvvəl Naxçıvan qonşu ölkənin işğalçı yürüşlərinə məruz qalmışdır.

Çingiz xanın əmri ilə Xarəzmşahlar dövlətinə göndərilmiş monqol sərkərdələri (Cəbə və Subutay) Xorasanı və İraq-i Əcəmi qarət etdilər. 1221-ci ilin yanvarında Xorasan və İraq-i Əcəmdən keçərək Azərbaycan ərazisinə soxulan monqolların dağıdıcı və viranedicili hücumları, Naxçıvandan da yan keçmədi. Naxçıvana çatanadək monqol qoşunları Azərbaycanın, Arranın və Gürcüstanın bir çox şəhər, qəsəbə, kənd və s. yaşayış məntəqələrini dağıtmış və qarət etmiş, bir neçə dəfə Atabəy Özbəyin qaldığı Təbriz şəhərini mühasirəyə alaraq, böyük təzminat əldə etmişdilər. Bu zaman monqolların dəfələrlə edilən hücumlarını gören Özbək Təbriz şəhərini tərk etmiş, mühafizə olunmaq üçün ailə üzvlərini və yaxın əyanlarını Xoy şəhərinə göndərmiş, özü isə Naxçıvana getmişdir. Onun Naxçıvana getməkdə məqsədi Əlinəcəqalasında qorunmaq idi [4, s. 78].

Monqol qoşunları Ərdəbil şəhərini tutduqdan sonra Təbriz və Naxçıvan istiqamətində irəliləməyə başladılar. Təbrizdən böyük təzminat alaraq, Sərabə hücum edib oranı

dağıtdılar. Naxçıvana hücum edən monqollar buranı tutduqdan sonra böyük dağıntı və qarətlər həyata keçirdilər. Tutduqları Otrar, Urgənc, Nişapur, Herat, Bəlg, Mərv, Tus, Marağa, Ərdəbil və s. yerlərdə olduğu kimi monqol sərkərdələri Cəbə və Subutay Naxçıvanda da əhalini kütləvi şəkildə qırmağa başladılar. Onlar yerli sakinlərdən heç kimə rəhm etmirdilər [5, s. 78]. Yalnız bu zaman Naxçıvanın hakimi olmuş Atabəy Özbəyin oğlu Xamuş öz günahını boynuna alaraq monqollarla danışığa getdikdən sonra onlar qırğını dayandırdılar, ona tamqa və payszu (möhr) verdilər [2, s. 114]. Monqol hücumlarının törətdiyi dəhşətli dağıntıların nəticəsi onların işğal etdiyi hər yerdə olduğu kimi Naxçıvanda da özünü göstərdi. Atabəylər dövlətinin inkişaf etdiyi illərdə çox geniş və gözəl şəkildə abadlaşdırılan şəhər və bölgənin bir sıra yaşayış məntəqələri böyük dağıntılara məruz qaldı, insanları öldürüldü, əsir aparıldı. Naxçıvandan sonra monqollar dövrün inkişaf etmiş şəhərlərindən biri olan Beyləqan istiqamətində hücumu davam etdirdilər.

1222-ci ildə monqollar Azərbaycanı tərk etdilər. Lakin onların getməsi ölkənin siyasi sabitlik əldə etməsi ilə nəticələnmədi. Çünki onların bu hücumunun dalğası hələ də davam edirdi. Belə ki, monqol hücumlarına görə Mərkəzi Asiyadan qaçmış Xarəzmşah Məhəmmədin oğlanları 20-ci illərin ortalarında Azərbaycana hücum etdilər. 1224-cü ildə Xarəzmşah Məhəmmədin oğlu Qiyasəddin Pirşah hücum edib Marağa və ətraf yerləri tutdu. Onun hücumunun qarşısını almaq iqtidarında olmayan Atabəy Özbək bacısı, həmin vaxt Naxçıvan hakimi olmuş Cəlalyyəni ona ərə verdi. Bununla barışıq əldə olundu. Naxçıvan bu zaman Cəlalyyənin pay torpağı hesab olunduğundan Qiyasəddin Pirşahın nüfuz dairəsinə düşdü [7, s. 33].

O, Naxçıvanın – “bu mühüm sərhəd vilayətinin” vəzirliyini öz hacibi, xəlifə Osmanın nəslindən olan Sədr əl-Millə və-d-din Əbu-l-Bərəkətu əl-Usmaniyyə həvalə etdi. Bu zaman Qiyasəddinin hacibinə verdiyi tapşırıqlarla bağlı fərmanında yazılmışdır: “Yaxınlarda biz xəlifə Osman ibn Əffanın nəslindən olan Əbu-l-Bərəkətu əl-Usmaniyyə Naxçıvanın vəziri vəzifəsini verdik ki, hakimiyyətə vurulmuş zərərin yerini doldursun, haqq-ədaləti bərpa etsin, vəziyyəti yaxşılaşdırsın, müsəlman və qeyri-müsəlmanlara – hər kəsə öz xidmətinin haqqını versin, əvvəldən qoyulmuş vergiləri müsəlmanlardan xərac, zimmilərdən cizyəni alsın.

Əgər qala sakinlərindən kimsə (əhli-qala) müsəlmanların himayəsinə daxil olsa, öz dinsizliyinə son qoysa, vəzir ondan ödənməmiş cizyəyə görə sual etməməlidir. Vəzir xristianların kiləsə tikməsinə və ya təmir etməsinə, öz toplantılarını keçirməsinə mane olmamalıdır. Lakin onların əhəmiyyətli yeni qaydaları tətbiq etməsinə yol verməməlidir. Bundan başqa xristianların yuxarı və ya aşağı səviyyədə yaşamalarından asılı olmayaraq müsəlmanlardan ayrı yaşamalarının qayğısına qalmalıdır, onlara atla gəzməyi və silah gəzdirməyi qadağan etməlidir.

Sədrəddin yolları qorumalıdır, zimmilərdən heç kəsin islam torpağını tərk etməsinə və inamsızlığa düşməməsinə nəzarət etməlidir. Heç bir tacir dinsizlərin yaşadığı ərazidən silahla, qulla və mal-qara ilə getməməlidir. Kim müsəlmanlar yaşayan ərazidən keçsə, Sədrəddin onu hörmət və nəzakətlə qarşılamalıdır, lakin köçüb gələnlərin lazım olduğundan çox olmasına icazə verməməlidir.” [14, s. 97]. Qiyasəddin Pirşahın fərmanı ilə Naxçıvanın idarə olunmasında haqq-ədaləti təmin etmək, bölgəni abadlaşdırmaq, burada yaşayan əhaliyə qayğı göstərmək, eyni zamanda dövlətə veriləcək vergiləri və onların yığılmasını qaydaya salmaq və s. məsələlər nəzərdə tutulmuşdu. Bu fərmanın mətnində diqqəti çəkən məqamlardan biri də yerli əhali ilə bağlıdır. Belə ki, bu sənəddən aydın olur ki, bəhs edilən zaman Naxçıvan əhalisi əsasən müsəlmanlardan ibarət olmuşdur. Müsəlmanlarla yanaşı az sayda qeyri-müsəlmanlar da bölgədə yaşamışdır ki, onlarla ədalətlə davranılması göstərilmişdir. Köçüb gələnlərlə bağlı əmrədən aydın olur

ki, onlar bölgədən keçib-gedərkən hörmətlə qarşılanıb yola salınmalıdır. Əgər qalmaq istəsələr, imkan çatan qədərini məskunlaşmasına icazə verilməlidir. Köçüb gələnlər monqol yürüşləri zamanı immiqrasiya edənlər olmuşdur. XIII əsrdə monqol yürüşləri dövründə Azərbaycana gəlmiş monqol-türk qəbilələrinin bir qismi Naxçıvan ərazisində məskunlaşmış və tədricən yerli türklər içərisində qaynayıb-qarışmışlar. Sulduz-çobanlıların Naxçıvandakı fəaliyyəti bu qəbilənin həmin diyarda da məskunlaşması qənaətinə gəlməyə əsas verir. Qarxun, Cığatay, mənşəcə oğuz tayfalarından olan Yayı tayfası və s. XIII əsrdə Naxçıvana gəlmiş bu tayfalardandır [7, s. 49]. Əhməd Zəki Vəlidli də bu zaman Təbriz və Naxçıvana Qıpçaq türklərinin köçüb gəldiyini göstərmişdir [11, s. 67]. Baxmayaraq ki, Xarəzmşahlar dövlətini monqollar dağıtmış, onun varislərini pərən-pərrən salmışdı, amma Qiyasəddin Pirşah monqol hücumları zamanı köçüb gələnlərlə ədalətli davranmağa üstünlük verirdi.

Lakin Qiyasəddin Pirşahın bölgədə hakimiyyəti uzun sürmədi. Əvvəlcə onun İraqa dönməsi ilə vəziyyətdən istifadə edən Özbək ona itaətdən boyun qaçırdı. Qiyasəddin qoşunları ilə Reyə daxil olarkən burada onunla öz atabəyi və qohumu olan İğan-Taisi arasında nifaq düşdü. Özbək bu nifaqdan istifadə edərək ona itaətdən boyun qaçırdı. Lakin Qiyasəddinə məğlub olan İğan-Taisi qoşunu ilə Azərbaycana çəkilməyə məcbur oldu [16, s. 368]. Akademik Z.Bunyadovun tədqiqatlarından aydın olur ki, burada o, Özbəyin icazəsilə qarət və qırğınlara başladı. Qışı Arranda keçirdikdən sonra ikinci dəfə Azərbaycan ərazisini qarət etməklə məşğul oldu, sonra Xəlifə ən-Nasirin əmri ilə Həmədana tərəf hərəkət etdi [2, s. 118-119].

Bunun ardınca Qiyasəddinin qardaşı Cəlaləddin Manqburnı 1225-ci ilin mayında Azərbaycana hücum etdi. Təbriz şəhəri tutularkən Özbək artıq paytaxtı tərk edib əvvəlcə Gəncəyə, sonra bacısı Cəlaliyyənin idarə etdiyi Naxçıvana gəldi və burada Əlincə qalasına sığındı. R.Məmmədov onun bu qalada düşməyə qarşı mübarizə aparmaq üçün yerləşdiyini göstərmiş, ardınca Cəlaləddinin qoşunlarına qarşı baş vermiş döyüşdə öldürüldüyünü və elə qalada da dəfn edildiyini yazmışdır [3, s. 14]. Lakin sonrakı tədqiqatlardan aydın olur ki, Cəlaləddinin şəxsi katibi olmuş ən-Nəsəvi Özbəyin vəzirli Rəbib əd-Din Dəndandan aldığı məlumatlara əsasən ölkəsinin hissə-hissə işğal edildiyini görəndə Özbək arvadı Məlikənin Cəlaləddinlə evləndiyini eşitdikdən sonra xəstələnmiş və bir neçə gündən sonra ölmüşdür [2, s. 125; 9, s. 119-120]. Beləliklə, Naxçıvandan başlayaraq çiçəklənən Atabəylər dövlətinin son hökmdarı da bu torpaqda dünyasını dəyişdi və bu dövlətin varlığına son qoyuldu.

Cəlaləddinin qoşunları Azərbaycanı işğal etdikdən sonra da Naxçıvanın idarə edilməsi Cəlaliyyənin əlində idi. Qiyasəddin Pirşahın ölkəni tərk edib İraqa getməsindən sonra o, yenə də Naxçıvanın hakimi olaraq öz vəzifəsini yerinə yetirirdi. Atabəylərin Naxçıvandakı iqamətgahında hökmdarlara məxsus cah-cəllalla yaşayan Cəlaliyyənin öz mühafizə dəstəsi, şəhəri və ətraf mahalları müdafiə edə biləcək qoşunu, inzibati idarə sistemi, o cümlədən hacibə vəzifəsini daşıyan saray xadiməsi var idi [9, s. 120]. Ən-Nəsəvinin qeydlərindən aydın olur ki, Cəlaliyyə bu zaman Naxçıvanın illik gəlirlərindən iki dəfə çox Cəlaləddinin sarayına vergi ödəyirdi [18, s. 202]. Bu xanım hökmdarın öz hakimiyyətini qoruyub saxlaması üçün ona çox lazım idi. Təbii ki, Cəlaləddinə verilən vergilər xalqdan toplanırdı. Bu isə vergi verənlərin üzərinə nə qədər ağırlığın düşdüyünü göstərirdi. Ona görə də Cəlaləddin Azərbaycana və o cümlədən də Naxçıvana yiyələnsə də, onun buradakı hakimiyyəti o qədər də möhkəm deyildi. Əhalinin geniş təbəqələri və yerli feodalların bir qismi onun əleyhinə idi. Məhz buna görə də Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində – Xoy, Mərənd və xüsusilə Gəncə, həmçinin Naxçıvanda Cəlaləddinə qarşı üsyan baş vermişdi [4, s. 79-80].

Digər tərəfdən isə Naxçıvandan gələn gəlirlər Cəlaləddinin vəziri Şərəf əl-Mülkü bu yerin hakimliyini Cəlaliyyənin əlindən almaq fikrinə saldı. Ən-Nəsəvi yazır ki, bu işə Şərəf əl-Mülkü vadar edən həm də Məhəmməd Cahan Pəhləvanın məmlüklərindən biri olmuş, Cəlaliyyənin övladlığa götürdüyü və sonda ona dönük çıxmış Aytoğmuş idi. O, Şərəf əl-Mülkü tamahsızlandırır ki, Naxçıvanı tutduqdan sonra oradan nağd alınan pul məbləği ilə yanaşı, əlavə illik gəlir də əldə ediləcəkdir. Nəhayət Aytoğmuş vəziri buna razı saldı [18, s. 201]. Şərəf əl-Mülk isə Aytoğmuşu öz şəxsi mühafizə dəstəsi ilə Naxçıvana göndərdi. Onun məqsədi Cəlaliyyənin Aytoğmuşa olan inamından hiylə yolu ilə istifadə edərək ikinci şəhərə daxil olsun və onu həbs edəndən sonra bu vəzifəni ələ keçirsin. Lakin onun öz dəstəsindən olan casus bu xəbəri Naxçıvan hakiminə çatdırdı. Hakimiyyəti ələ keçirmək məqsədilə 1227-ci ildə Naxçıvana hücum edən Aytoğmuşun dəstəsini şəhəri müdafiə edən qüvvələr qarşıladı və onlar döyüşə atıldılar. Aytoğmuşun adamlarına şəhər müdafiəçiləri çox göründüyündən onlar öz niyyətlərində aldadılmış, rüsvayedicə şəkildə geri çəkildilər [18, s. 202]. Bu zaman Şərəf əl-Mülk Naxçıvan ətrafına gəlib çatmışdı, o bu məsələni eşidəndə çox məyus oldu.

Cəlaliyyənin hacibəsi Şərəf əl-Mülkün yanına gəlib öz hakiminin adından ona nə üçün belə etdiklərini, Naxçıvandan onlara çatacaq gəlirlərin az olmasından ötrümə bu işi gördüklərini soruşdu və əlavə etdi ki, xəzinəyə verilən gəlirlər toplanandan iki dəfə artıq olur. Ən-Nəsəvi yazır ki, bunun müqabilində Şərəf əl-Mülk yalnız üzr istədi, amma vidalaşmağı dilinə gətirmədi [18, s. 202]. Bu isə vəzirin hələ də Naxçıvanı ələ keçirmək niyyətindən dönmədiyini göstərirdi.

Şərəf əl-Mülkün Naxçıvanı Cəlaliyyədən almaq planı baş tutmadı. Çünki həmin vaxt əl-Cəzirə, Xilat və Məyyəfariqin hakimi əl-Məlik əl-Əsrəfinin Xilatdakı valisi hacib Hüsəməddin Əlinin Azərbaycana hücumu onun qarşısını aldı. Ən-Nəsəvi yazır ki, o Xoy şəhərini, onun ətraf qalalarını və Mərəndi tutduqdan sonra Naxçıvan üzərinə hərəkət etdi və bu yer özü ona təslim oldu [18, s. 204]. İbn əl-Əsir də bu haqda yazır ki, Naxçıvan əhalisi öz istəyi ilə şəhəri hacib Hüsəməddin Əliyə təslim etdi. O, davam etmək istəsəydi bütün ölkəni işğal edə bilərdi. Lakin o, Xilata qayıtdı (16, s. 406). Görünür, İbn əl-Əsir "Naxçıvan əhalisi" dedikdə məhz xarəzmşahların ağalığından özünü və mülklərini xilas etmək istəyən Cəlaliyyəni nəzərdə tuturdu [9, s. 121]. Cəlaliyyə Şərəf əl-Mülkün vilayətləri necə çapıb-taladığını görür, ona görə də hansı yolla olur-olsun hakimiyyəti ona vermək istəmirdi.

Şərəf əl-Mülkün Naxçıvanı tutmaq istəyinin dəyişmədiyini görən Cəlaliyyə çıxış yolunu nikah diplomatiyasında gördü. O, 1229-cu ildə Qiyasəddin Pırşahın ölümündən sonra sultan Cəlaləddinə evlənmə təklifi etdi. Gürcülərlə uğurlu döyüşdən sonra Cəlaləddin Naxçıvana gəldi. Burada o Cəlaliyyə ilə evləndi. Hətta bir neçə gün burada qaldığı müddətdə onun tabeçiliyində olan Xorasan, İraq və Mazandaran vilayətlərinin divan başçıları ilə görüşüb bu yerlərdə daxili vəziyyətin tənzimlənməsi ilə bağlı danışqlar apardı [18, s. 221; 10, s. 122-123]. Lakin 1231-ci ildə monqollar sultan Cəlaləddinin hakimiyyətinə son qoydu. Bununla xarəzmşahların da, eləcə də Cəlaliyyənin də Naxçıvanda hakimiyyəti sona çatdı.

Göründüyü kimi, monqolların birinci yürüşündən sonra Naxçıvanda siyasi vəziyyət çox mürəkkəb və ziddiyyətli olmuşdur. Belə ki, Atabəy Özbəyin oğlu Xamuşun, sonra Cəlaliyyənin Naxçıvanı idarə etdiyi illərdə xarəzmşahların qeyri-sabit, xaos yaşanan hakimiyyətindən bölgə əhalisi çox əziyyət çəkmişdi. Acınacaqlı olan isə bu idi ki, belə bir çətin vəziyyətdən sonra monqollar yenidən, ikinci dəfə Naxçıvana hücum etdilər.

1231-ci ildə monqol qoşunları Cormoğon noyonun başçılığı ilə Rey və Həmədan şəhərlərini işğal etdikdən sonra ikinci dəfə Azərbaycana hücum etdilər. Bu zaman Azər-

baycanda mövcud olan daxili vəziyyət düşməyə lazımi müqavimət göstərməyə imkan vermədi. Onlar Marağa və Təbrizi tutduqdan sonra Gəncə üzərinə hücum etdilər ki, buranı 1235-ci ildə işğal edib dağıtdılar. Təbrizdən sonra Sərabı, Mərəndi təbə edən monqol qoşunları Naxçıvan vilayətinə daxil olan torpaqlardan iki istiqamətdə keçid etdilər. Birinci və əsas istiqamət Naxçıvan şəhərini hədəf almış və Gürcüstanadək, ikinci istiqamət isə Ordubad ərazisindən keçməklə, Qarabağ istiqamətində davam etdirildi. Qarabağlar, Qarxun və Dvini tutan monqollar Gürcüstana doğru qalibiyyətli yürüşlərini davam etdirdilər. Bu dövrdə Naxçıvan da digər şəhərlər kimi acınacaqlı hala düşdü [6, s. 228]. Qeyd edək ki, monqolların birinci yürüşündən sonra Azərbaycanda hakimiyyət dəyişiklikləri burada siyasi sabitliyi pozduğu kimi, iqtisadi sahədə də geriliyə gətirib çıxarmışdı. Xarəzmşahların hücumları, Atabəylər dövlətinin süqutu, xarəzmşahların tutduğu yerlərdə mərkəzə təbə olmayan məmur özbaşınalığı və s. hallar yerli əhalinin həyat səviyyəsini çox aşağı salmışdı. Monqolların ikinci yürüşü və Naxçıvan da daxil olmaqla Azərbaycanı təbə etməsi burada dağıntılar və insan tələfatı ilə yanaşı vahid hakimiyyətin idarəetməsinə daxil olmanı təmin etdi. Yəni baş verən dağıntılar ancaq monqol qoşunları və ya hakim dairələri tərəfindən törədilirdi.

Monqolların Azərbaycanı ikinci dəfə işğal etməsinin başa çatmasından yəni, 1239-cu ildən 1256-cı ilədək Naxçıvan Cucilər sülaləsinin hökmranlıq etdiyi dördüncü monqol ulusu olan Qızıl Orda dövlətinin tərkibində olmuşdur [4, s. 80; 8, s. 36]. B.Şpuler yazır ki, bu zaman Naxçıvana qədər Qafqaz və Kiçik Asiya, yəni qərb torpaqları əvvəlcə Cormoğonun, sonra Baycunun idarəsi altında olmuş, Naxçıvan da daxil olmaqla Azərbaycanın cənub torpaqları xüsusi valinin təbəçiliyində olmuşdur [12, s. 306-307]. Bu illərdə monqollar Naxçıvanda xeyli dağıntılar törətmişlər. Onların bölgəni dağıtması və əhalisini öldürməsi haqqında 1254-cü ildə Naxçıvana gəlmiş holland səyyahı Vilhelm de Rubruk məlumat vermişdir. Dağıntıların şahidi olmuş müəllif əvvəllər şəhərin böyük bir vilayətin paytaxtı, həm də böyük və gözəl bir şəhər olduğunu, lakin monqolların onu demək olar ki, boş bir səhraya çevirdiyini qeyd etmişdir [15, s. 188, 243]. Dövrün tanınmış alimi, ictimai-siyasi xadimi Məhəmməd Naxçıvaninin bu haqda bəhs etdiyi əsərindən aydın olur ki, həmin vaxt Naxçıvan şəhərinin əksər hissəsi tamamilə boşalmış və dağıdılmışdır. Öz evlərini tərk edənlərin bir hissəsi evsiz-eşiksiz qalmış, bir hissəsi isə başqa yerlərə köçməyə məcbur olmuşlar [13, s. 110; 17, s. 467-468]. Ayrı-ayrı müəlliflərin bəhs etdiyi bu dağıntılar təkcə monqolların ikinci hücumu zamanı deyil, təbii ki, bu vaxta qədər baş vermiş siyasi qarşıdurmalar – monqolların birinci yürüşü, xarəzmşahların hakimiyyəti illərində daxili və xarici müharibələr və s. nəticəsində törədilmişdir.

1239-1256-cı illərdə Azərbaycanı qonşu vilayətlərlə birlikdə Ali Monqol xaqanlığının canişinliyi idarə edirdi. Monqol canişinlərinin, xüsusilə Arqun ağanın Azərbaycanda həyata keçirdiyi siyasətin əsas mahiyyəti yerli feodalların – vassalların köçəri monqol əyanlarından asılılığını gücləndirməkdən ibarət idi [1, s. 325]. Buna görə də hələ də təbə olmayan qüvvələr var idi ki, onlara son qoymaq üçün Hülaku xan (1256-1265) əvvəlcə 1256-cı ildə Azərbaycanı, 1258-ci ildə Bağdadı tutaraq, Abbasilərin hakimiyyətinə son qoydu və yeni ərazilər hesabına 5-ci monqol ulusu sayılan Hülakular (Elxanilər) dövlətini yaratdı. 1258-ci ildən Naxçıvan da Hülakular dövlətinin tərkibinə daxil edildi [4, s. 80].

XIII əsrdə Azərbaycana, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvana monqollar tərəfindən üç dəfə edilən hücumlara və həmin hücumlar dövründə burada mövcud olmuş siyasi vəziyyətə nəzər saldıqda aydın olur ki, monqol istilaları özü ilə nəinki bölgəyə, onun daxil olduğu ölkəyə, bütövlükdə Qafqaza, Ön Asiyaya, Kiçik Asiyaya tarix-

dən heç vaxt silinməyəcək fəlakətlər gətirmişdir. Məsələn, Gəncə şəhəri monqolların ikinci hücumunda işğal edildikdən 4 il sonra yenidən məskunlaşmağa başlamışdı. Bu və ya digər iri miqyaslı dağıntıları bir çox o zamankı Azərbaycan şəhərləri, bölgələri xüsusilə də Naxçıvan da yaşamışdır. Sonrakı əsrlərdə Naxçıvana gəlmiş səyyahlar, tarixçilər və s. Naxçıvan haqqında məlumat verəndə monqolların bu bölgəni necə dağıtdıqlarından bəhs etmişlər. Qısaı bu hücumlar qədim Naxçıvan diyarında siyasi sabitliyin pozulmasına, daxili çəkişmələrin qızışdırılmasına, ən əsası intibah mədəniyyətinin dağıdılmasına gətirib çıxarmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi (Ən qədim zamanlardan XX əsrədək): Ali məktəblər üçün dərslik / Z.M. Bünyadov və Y.B.Yusifovun redaktəsilə. Bakı: Azər nəşr, 1994, 680 s.
2. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər). Bakı: Elm, 1985, 268 s.
3. Məmmədov R.A. Əlincəqalanın orta əsrlər tarixi haqqında // Azərbaycan tarixinə dair materiallar. XI c., Bakı: Elm, 1973, s. 8-17.
4. Məmmədov R.A. Naxçıvan şəhərinin tarixi öçərki. Bakı: Elm, 1977, 160 s.
5. Məmmədov R.A. Yaxın Şərq və Qərbi Avropa səyyahları Naxçıvan şəhərinin orta əsrlər tarixi haqqında // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, 1962, № 4, s. 11-22.
6. Naxçıvan tarixi: 3 cildə. I c., Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 452 s.
7. Piriye V.Z. Naxçıvan tarixindən səhifələr (XIII-XIV əsrlər). Bakı: Müəllim, 2004, 126 s.
8. Səfərli F.Y. Naxçıvanda sosial-siyasi və ideoloji mərkəzlər. Bakı: Elm, 2003, 392 s.
9. Vəlixanlı N.M. Naxçıvan – ərəblərdən monqollaradək. Bakı: Elm, 2005, 152 s.
10. Vəlixanlı N.M. Naxçıvanın VII-XII əsrlər dövrü tarixdə və tarixşünaslıqda. Naxçıvan: Əcəmi, 2015, 180 s.
11. Kürkcüoğlu E. Nahçıvan Tarihi (V-XV. yüzyıllar). Erzurum: Güneş Vakfı Kültürel Yayınlar, 2007, 134 s.
12. Şpuler B. İran moğolları. Türkçeye tercüme edeni Cemal Köprülü. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1957, 577 s.
13. Али-заде А.А. К истории феодальных отношений в Азербайджане в XIII и XIV вв. / Сборник статей по истории Азербайджана. Баку: Изд-во АН Азербайджанской ССР, 1949, с. 109-127.
14. Буниятов З.М. Государство Хорезмшахов – Ануштегинидов. 1097-1231. Москва: Наука, 1986, 248 с.
15. Джиованни дель Плано Карпини. История Монголов. Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны / Перевод А.И.Малеина. Москва: Государственное издательство географической литературы, 1957, 271 с.
16. Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-та'рих («Полный свод истории»). Избранные отрывки / Перевод с арабского языка, примечания и комментарии П.Г.Булгакова. Дополнения к переводу, примечаниям и комментариям, введение и указатели Ш.С.Камолиддина. Ташкент-Цюрих, 2005, 595 с.
17. Мухаммад ибн Хиндушах Нахичевани. Дастан ал-катиб фи тайин ал-маратиб. В 2-х тт. Т. I, ч. 2, Москва: Наука, 1971, 566 с.

18. Шихаб ад-Дин Мухаммад ибн Ахмад ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны (Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны) / Критический текст, перевод с арабского, предисловие, комментарий, примечания и указатели З.М.Бунятова. Москва: Восточная литература, 1996, 798 с.

Ильхами Алиев

НАХЧЫВАН В ПЕРИОД МОНГОЛЬСКОГО НАШЕСТВИЯ

Монголы в 20-50-х годах XIII века три раза нападали на Азербайджан, во время этих наступлений страна была разрушена и разграблена. В этот период Нахчыван, одна из исторических областей Азербайджана, был захвачен монголами, и регион терпел бедствие. В статье исследовано не только время монгольского нашествия, но и политические события, имевшие место между их первым и вторым вторжениями в регион. Отмечено, что монгольские завоевания принесли с собой бедствия, которые никогда не сотрутся со страниц истории, не только в этот регион, но и в целом на Кавказ, в Переднюю и Малую Азию. В Азербайджане, как и в Нахчыване, культура ренессанса, дошедшая до самой высокой стадии развития, пришла в упадок в результате монгольских нашествий.

Ключевые слова: *Нахчыван, монголы, разрушение, государства, оккупация, грабительские набеги.*

Ilhami Aliyev

NAKHCHIVAN IN THE MONGOL INVASION PERIOD

Mongols have attacked Azerbaijan three times in 20th-50th years of the 13th century and country has been robbed and undergone to destruction at this time. In this period Nakhchivan, which is one of the historical regions of Azerbaijan, has been occupied by the Mongols and lived the same disaster too. The political events, not only during the Mongol invasions, but also between the times of their first the second attacks in the region has been investigated in the paper. It is specified that the Mongol conquests have brought disasters, which never will be rubbed off historical pages, not only to this region but in general to the Caucasus, Western Asia, and Minor Asia. In Azerbaijan, including Nakhchivan, the Renaissance Culture, which had been achieved to the high developing stage, fell into decay after the Mongols attacks.

Key words: *Nakhchivan, Mongols, destruction, state, occupation, robber marches.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Fəxrəddin Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

İBRAHİM KAZIMBƏYLİ

“Naxçıvan” Universiteti

E-mail: ibrahimkazimbeyli@gmail.com

İRƏVANIN ERMƏNİLƏRƏ VERİLMƏSİ TARİXİ-SİYASİ ŞƏRAİTİNDƏ İMZALANMIŞ BƏZİ MÜQAVİLƏLƏRİN BU PROSESƏ TƏSİRİ

1878-ci il San-Stefano danışıqları və müqaviləsi indiki anlamda “erməni məsələsi”nə beynəlxalq status verdi. Erməni məsələsinin ilk dəfə beynəlxalq diplomatlar tərəfindən müzakirəyə qoyulması, yəni beynəlxalq status alması erməni ictimaiyyətini son dərəcə fərləndirmiş və fəallaşdırmışdı.

Bundan sonra bəzi beynəlxalq güclər arasında gedən Cənubi Qafqaz siyasətində “erməni məsələsi” diqqət mərkəzinə daha çox yaxınlaşırdı. Məqalədə bu məsələlər açılır və təhlil olunur.

Beləliklə, Batum konfransında (11 may-4 iyun 1918) İrəvanın ermənilərə verilməsi ilə bağlı razılaşma əldə olunduqdan sonra 1918-ci il mayın 29-da Azərbaycan Milli Şurasının Həsən bəy Ağayevin sədrliyi ilə keçirilən üçüncü iclasında İrəvan şəhərinin ermənilərə və İrəvan bölgəsində erməni dövləti yaradılması məsələsi müzakirə edildi. Ciddi tarixi yanlışlıq olaraq İrəvan güzəştə gedildi. Ermənilər isə üzərlərinə götürdüləri heç bir öhdəliyi yerinə yetirmədilər.

Açar sözlər: *İrəvan, ermənilər, tarixi-siyasi, müqavilə, şərait, proses.*

1918-ci il martın 3-də Sovet Rusiyası ilə Almaniya-Osmanlı bloku ölkələri arasında Brest-Litovsk sülh müqaviləsi imzalandı və bu müqavilənin dördüncü maddəsinə görə, Rusiya, Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərinin (bölgədə keçiriləcək referendumun nəticələrinə görə) Türkiyəyə keçdiyini təsdiq etdi [1; 2; 3].

Zaqafqaziya Seyminin Sovet Rusiyası ilə Almaniya-Osmanlı bloku ölkələri arasında Brest-Litovsk sülh müqaviləsini tanımaqdan və onun şərtlərini yerinə yetirməkdən imtina etməsi səbəbindən Osmanlı dövləti Seymlə ayrıca konfrans keçirməyə məcbur oldu. Bu məqsədlə tərəflər arasında 1918-ci il martın 14-də Trabzonda konfrans açıldı. Trabzon konfransında Osmanlı tərəfi Brest-Litovsk sülhü əsasında sülh bağlamağa ısrar edir, Seym nümayəndələri isə inadla buna qarşı çıxıb Brest müqaviləsinin qanuniliyini qəbul etməkdən imtina edirdilər.

Zaqafqaziya Seymi Osmanlı dövlətinin Brest sülhü ilə bağlı tələblərini qəbul etməyib 1914-cü il sərhədləri çərçivəsində müqavilə imzalamağa çalışmaqla bərabər, Osmanlı dövləti ərazisində ermənilərə muxtariyyət verilməsi kimi məntiqsiz bir təklif də irəli sürürdü [9, v. 6]. Əslində bu təklif Seymdəki ermənilər tərəfindən Osmanlı dövləti ilə müqavilənin imzalanması üçün zorla irəli sürülmüşdü [10, G. 2-13; 6, G. 1-3]. Azərbaycanlılarla paralel olaraq gürcülər də bu təklifi əsassız hesab edib danışıqlarda müdafiə edilməsini lüzumsuz bildilər.

Uzun sürən danışıqlarda nəticə əldə edilmədikdə, Osmanlı tərəfi Seym nümayəndə heyətinə ultimativ şəkildə bildirdi ki, Osmanlı dövləti ilə Seym arasında normal qonşuluq münasibətlərinin yaranması onun Brest-Litovsk sülhünü qəbul edib, şərtlərini yerinə yetirməsi və özünün statusunun tam şəkildə müəyyən etməsi ilə mümkün olacaqdır. Çünki, Seym tərəfi bir tərəfdən özünün müstəqil dövlət deyil, Rusiyanın bir parçası ol-

duğunu iddia edir, digər tərəfdən isə Sovet Rusiyasının imzaladığı müqavilənin şərtlərini tanımaqdan imtina edirdi [9].

Brest sülhünü qəbul edib, Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərinin Türkiyəyə keçdiyini təsdiq etməklə bağlı Trabzondakı Zaqafqaziya nümayəndələri arasında, həmçinin Seymdəki fraksiyalar arasında birlik yox idi. Erməni və gürcülər Türkiyənin tələblərini rədd edib, onunla müharibə aparmağa çalışırdılarsa, Azərbaycan fraksiyası qarşılıqlı güzəştlər əsasında Osmanlı imperiyası ilə razılığa gəlməyi təklif edirdi. Ərazi məsələlərinin müzakirəsi son anda ona gətirib çıxartdı ki, gürcülər Batumu əldə saxlamaqla Qars və Ərdəhanın güzəştə gedilməsinə razı idilərsə, ermənilər Batum və Acarıyanın güzəştə gedilməsinə tərəfdar olub, Qarsın Türkiyəyə verilməsinə razı deyildilər. Azərbaycan fraksiyası isə bu fikirdə idi ki, Qars və Ərdəhanın əhalisinin əksəriyyəti türklər olduğu üçün Brest-Litovsk müqaviləsinin bu iki vilayət haqqındakı maddələri yerinə yetirilməlidir. Onların fikrincə, Acariya Zaqafqaziyanın tərkibində ayrıca müsəlman respublikasına çevrilməlidir, əgər bu mümkün olmazsa, onda o, Türkiyəyə birləşdirilməlidir. Batum isə xaricə mühüm çıxış yolu kimi Zaqafqaziyanın tərkibində qalmalıdır [17, s. 132].

Zaqafqaziya Seyminin Brest-Litovsk sülhünü qəbul etməməsi və digər tərəfdən öz statusunu konkret müəyyən etməməsi səbəbindən bir aya qədər davam edən Trabzon danışıqları uğursuzluqla nəticələndi. Seym 1918-ci il 13 aprel tarixli iclasında Osmanlı dövlətinin tələbləri qarşısına silahla çıxmaq haqqında qərar qəbul elədi [4, v. 6-7].

Osmanlı dövləti ilə Zaqafqaziya Seymi arasında müharibə cəmi 8 gün çəkdi. Hələ aprelin 3-də Ərdəhanı ələ keçirən türk qoşunları aprelin 15-də Batumu, 25-də isə Qarsı ələ keçirdilər və beləliklə Osmanlı dövləti Brest sülhü ilə əldə etdiyi ərazilərə silah gücünə yiyələnəməli oldu. Türk ordularının hücumları qarşısında tab gətirə bilməyən Zaqafqaziya Seymi Türkiyənin tələblərini qəbul etməyə məcbur oldu. Aprelin 22-də (9-da) Seymin iclasında Zaqafqaziya müstəqil Demokratik Federativ Respublika elan olundu. Osmanlı dövləti ilə sülh tərəfdarı olan A.Çxenkeli başda olmaqla yeni hökumət yaradıldı. Eyni zamanda, Osmanlı dövləti ilə sülh danışıqlarının davam etdirilməsi və tezliklə sülh müqaviləsinin bağlanması haqqında qərar qəbul edildi [14, s. 222].

Osmanlı dövləti ilə Zaqafqaziya Seymi arasında sülh danışıqlarının ikinci mərhələsi kimi 1918-ci il mayın 11-də Batumda konfrans açıldı. Konfransda 10 nəfərlik Osmanlı nümayəndə heyətinə ədliyyə naziri və xarici işlər naziri vəkili Xəlil bəy Menteşə rəhbərlik edirdi. Qafqaz cəbhəsinin komandanı Ferik Mehmed Vehib paşa da bu heyətdə təmsil olunan əsas simalardan idi [5].

A.Çxenkelinin rəhbərlik etdiyi Zaqafqaziya nümayəndə heyətinə Seymdəki fraksiyalararası qarşılıqlı inamsızlıq səbəbindən 45 nəfər daxil idi. Lakin nümayəndəlik 6 həlledici üzvdən ibarət idi. Buraya gürcülərdən A.Çxenkeli və N.Nikoladze, azərbaycanlılardan M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacınski, ermənilərdən R.İ.Kaçaznuni və A.İ.Xatısov daxil edilmişdi [7, s. 34].

Batum konfransı 1918-ci il mayın 11-də açıldı və ümumi toplantısı oldu. Türkiyə nümayəndəliyi adından Xəlil bəy Menteşə giriş nitqi söylədi, habelə Türkiyənin tələblərini şərh etdi. Nitqin qısa mahiyyəti ondan ibarət idi ki, əgər iki dövlət arasında Brest-Litovsk müqaviləsindən sonra qan axıdılmışsa, həmin müqavilənin şərtləri indiki danışıqlar üçün əsas ola bilməz. Türkiyə tərəfindən hazırlanmış on iki maddədən və üç əlavədən ibarət olan "Osmanlı imperiyası ilə Cənubi Qafqaz Konfederasyon Respublikası arasında sülh və dostluq haqqında" müqavilə layihəsi müzakirə üçün Zaqafqaziya nümayəndələrinə təqdim edildi. Osmanlı dövləti ilə Zaqafqaziya Seymi arasında imzalanacaq müqavilənin layihəsi hələ may ayının 2-də Osmanlı dövlətinin baş komandan vəkili və hərbi naziri Ənvər paşa tərəfindən Batumdakı türk heyətinə göndərilmişdi. Ənvər

paşa layihə ilə birlikdə Batumdakı hərbi nümayəndə Vehib paşaya belə bir təlimat da vermişdi ki, “verilən tələblər sülh yolu ilə qəbul edilməzsə, o zaman hərbi yolla qəbul etdirilməlidir” [5, s. 137].

Bu layihədə artıq Türkiyə hərbi əməliyyatlar meydanında verdiyi qurbanların əvəzi olaraq bir sıra yeni ərazilər və imtiyazlar tələb edirdi [15, s. 76-77]. Bu tələblərə Tiflis quberniyasının Axıska və Axalkələk qəzaları, İrəvan quberniyasının Aleksandropol (Gümrü) və Sürməli qəzaları, Eçmiədzin qəzasının Sərdarabad hissəsi, İrəvan qəzasının cənub və cənub-qərb hissəsini təşkil edən Kəmərlı (Gərnibasar), Uluxanlı (Zəngibasar) və Vedibasar bölgələri, Şərur-Dərələyəz qəzasının Şərur hissəsi və Ordubad istisna olmaqla Naxçıvan qəzası, habelə Qars-Aleksandropol-Culfa dəmir yolu daxil idi. Bundan əlavə, İngiltərəyə qarşı müharibə davam etdiyi müddətdə Türkiyəyə Zaqafqaziyanın bütün dəmir yol şəbəkəsindən istifadə etmək hüququ verilməli idi [5].

Osmanlı dövlətinin bu tələbləri nəinki Brest müqaviləsinin Türkiyə üçün müəyyən etdiyi 1877-1878-ci illər müharibəsinə qədərki türk-rus sərhəd xəttini, hətta 1828-ci ildəki türk-rus sərhədini də aşırı. Zaqafqaziya heyəti isə, Brest-Litovsk müqaviləsi əsasında sülh bağlamaq üçün Batuma gəlmişdi. Osmanlı dövlətinin tələblərinə münasibətdə ümumi bir mövqeyə gələ bilməyən Zaqafqaziya heyətində fikir ayrılıqları və ziddiyyətlər daha da dərinləşdi. Bu da öz növbəsində heyətdə təmsil olunan azərbaycanlı, gürcü və erməni nümayəndələrinin ayrı-ayrılıqda Türkiyə və Almaniya ilə danışıqlar aparmasına gətirib çıxartdı. Gürcülər türk tələbləri qarşısında çıxış yolu kimi Almaniya sığınmaq qərarına gəldilər. Gizli aparılan gürcü-alman danışıqları “Poti razılaşması” ilə nəticələndi ki, mayın 25-də imzalanan bu razılaşma ilə Gürcüstan Federasiyadan çıxıb öz müstəqilliyini elan edir və Almaniyanın qəyyumluğunu qəbul edirdi [7, s. 158]. Elə həmin gün Batumdan Tiflisə qayıdan gürcü Milli Şurasının sədri N.Jordaniya Osmanlı dövləti ilə sülh danışıqlarının gedişi barədə menşeviklərin konfransına məlumat verdi və konkret olaraq Gürcüstanın Cənubi Qafqaz federasiyasından çıxıb müstəqilliyini elan etmək məsələsini gündəliyə çıxardı [7, s. 57].

Cənubi Qafqaz federasiyasını qismən olsa saxlamağı zəruri bilən Batumdakı Azərbaycan nümayəndələri gürcülərə ermənilərsiz ikilikdə dövlət yaratmağı təklif etsələr də, gürcülər bunu qəbul etmədilər. Yaranmış vəziyyəti müzakirə edən Seymin müsəlman fraksiyası belə bir qərara gəldi ki, “Gürcüstan ayrılıb müstəqilliyini elan edəcəyi halda, Azərbaycan da öz müstəqilliyini elan etməlidir” [4].

1918-ci il may ayının 26-da Zaqafqaziya Seyminin sonuncu iclası keçirildi. Burada Gürcüstanın Federasiyadan çıxmaq haqqında bəyanatı dinləndikdən sonra Zaqafqaziya Seymi özünü buraxmaq haqqında qərar qəbul etdi. Elə həmin gün Gürcü Milli Şurası tərəfindən Gürcüstanın müstəqilliyi elan edildi [14, s. 336-338]. İki gün sonra Gürcüstan Almaniya ilə aparılmış Poti danışıqlarının yekunu olaraq mayın 25-də imzalanmış gizli sazişi elan etdi və bununla da Almaniyanın qəyyumluğunu qəbul etdi [14, s. 332-336].

Zaqafqaziya Seyminin buraxılması ilə bağlı yaranmış böhranlı siyasi vəziyyətlə əlaqədar Seyimdəki Azərbaycan nümayəndələri mayın 27-də toplaşaraq Azərbaycanın idarə olunması vəzifəsini öz üzərinə götürdülər və özlərini Azərbaycanın Müvəqqəti Milli Şurası elan etdilər [4, v. 46-47]. Azərbaycan Milli Şurası mayın 28-də keçirdiyi ilk iclasında Azərbaycanın istiqlaliyyətinin elan olunması haqqında qərar qəbul etdi və altı bənddən ibarət “İstiqlal Bəyannaməsi”ni elan etdi [4, v. 49-50].

Hələ may ayının 25-də, Seymin dağılacağına labüd olduğu tam gerçəkliyi ilə məlum olan zaman, Seymin müsəlman fraksiyasının üzvü F.X.Xoyski erməni fraksiyasının üzvləri ilə apardığı müzakirələr zamanı X.Korçıkyan bəyan etdi ki, əgər gürcülər fede-

rasiyadan çıxıb öz müstəqilliklərini elan edərlərsə, o zaman ermənilər də müstəqilliklərini elan edəcəklər [4, v. 43-45].

Lakin Seymin parçalanması halında Cənubi Qafqazda gürcü və Azərbaycan dövlətlərindən başqa erməni dövlətinin də yaradılması məsələsi ilkin şərtlər daxilində real deyildi. Çünki bəhs edilən dövrdə bölgədə faktiki güc sahibi olan və burada gedən prosesləri öz nəzarətində saxlayan Osmanlı hökuməti ilk öncə Seymin dağılması halında Cənubi Qafqazda yalnız Azərbaycan və gürcü dövlətlərinin yaradılması siyasətini yeridirdi. Zaqafqaziya Seyminin dağılması ərafəsində, mayın 24-də Osmanlı dövlətinin sədrəzəmi Mehmed Tələt paşa Batum konfransındakı türk nümayəndə heyətinin rəhbəri Xəlil bəy Menteşəyə göndərdiyi teleqramında yazırdı: “Ermənilərin bir hökumət halında təşəkkül etməsinə qətiyyənlər tərəfdar deyiləm. Kiçik bir erməni muxtariyyəti beş il sonra beş milyon əhalisi olan bir erməni dövləti halına gələcək və bütün Qafqaza hakim olaraq Şərqi Bolqarıstanına çevriləcəkdir. İran və Amerikada olan bütün ermənilər orada toplanacaq, ingilis və fransızlardan hər cür yardım alaraq, gələcəkdə xristian gürcülərlə və çox asanlıqla əcəmilərlə birlikdə bizim əleyhimizə hərəkət edəcəklər. Bu səbəbdən mümkün olsa, “çıbanı kökündən təmizləmək” ən xeyirli iş olacaqdır. Bu mümkün olmadığı təqdirdə Ermənistanın çox zəif və yaşamayacaq şəkildə təşəkkül etməsi zəruridir...” [16].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Qafqazda erməni dövlətinin yaradılması məsələsinə münasibətdə bu siyasət heç də Osmanlı hökumətinin bütün üzvləri tərəfindən dəstəklənmirdi. Sədrəzəm Tələt paşa və hərbi nazir Ənvər paşa Cənubi Qafqazda erməni dövləti yaradılmasının əleyhinə idilər və bu məsələdə “çıbanı kökündən təmizləmək” tərəfdarı idilər. Bu mümkün olmadıqda “Ermənistanın çox zəif və yaşaya bilməyəcək bir dövlət şəklində təşəkkül etməsini” təklif edirdilər. Lakin, Tələt paşa və Ənvər paşadan fərqli olaraq, Batum danışıqlarında Türkiyə nümayəndə heyətinə başçılıq edən Dövlət Şurasının sədri və ədliyyə naziri Xəlil bəy Menteşə və Osmanlı Orduları Qafqaz cəbhəsinin komandanı Fərik Mehmed Vehib paşa Cənubi Qafqazda Azərbaycan torpaqları hesabına ermənilərə dövlət yaratmaq tərəfdarı idilər. Onlar güman edirdilər ki, bununla ermənilər həm Anadoludan uzaqlaşdırılacaq, həm Türkiyə-erməni münasibətləri birdəfəlik nizama salınacaq, həm də “erməni məsələsi” ilə bağlı Türkiyəyə qarşı beynəlxalq qınağa son qoyulacaqdır [18].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Tələt və Ənvər paşaların mövcud vəziyyətdə erməni dövlətinin yaradılmasına imkan verməmək və bu məsələdə “çıbanı kökündən təmizləmək” istəyinə Azərbaycan nümayəndələri heç də müsbət yanaşmırdılar. Onlar öz mövqeyini əsaslandıraraq bildirirdilər ki, əgər bölgədə üç – gürcü, müsəlman və erməni kantonları yerinə yalnız iki – gürcü və müsəlman dövlətləri yaradılsa, o zaman Cənubi Qafqazda və xüsusilə də ultimatumda tələb edilən, Osmanlı dövlətinə birləşdiriləcək ərazilərdə olan böyük erməni kütləsi Azərbaycana axışacaq. Bu da Azərbaycana faktiki olaraq daha böyük qırğınlar, müsibətlər və dağıntılar gətirəcək. Buna yol verməmək üçün kiçik bir ərazidə ermənilərin milli dövlətlərini yaratmaq və onları ora cəm etmək lazımdır. Bu məsələ ilə bağlı Azərbaycan nümayəndələri 1918-ci il mayın 23-də Batumdan Ənvər paşaya yazılı bir müraciət də göndərdilər [11].

Azərbaycan nümayəndələrinin müraciəti, eyni zamanda Xəlil bəy Menteşənin təkidləri sədrəzəm Tələt paşa və hərbi nazir Ənvər paşanın erməni dövlətinin yaradılması məsələsindəki mövqeyinə ciddi təsir etdi. Erməni dövlətinin yaradılmasına razılıq əldə edildikdən sonra bu dövlətin hansı siyasi mərkəz ətrafında yaradılması məsələsi müzakirə predmetinə çevrildi. Qarsın ardınca Aleksandropol da türk qoşunları tərəfindən tutulduqdan sonra ermənilərə siyasi mərkəz olaraq İrəvanın verilməsi məsələsi gündəmə

gəldi. Osmanlı siyasi dairələri İrəvanı güzəştə getmək istəməsələr də, ermənilər bu məsələ üzərində ısrarla dayandılar. İndi türklər yeni yaranan erməni dövləti üçün siyasi mərkəz olaraq ya Aleksandropolu ermənilərə verməli və bu şəhərlə bağlı irəli sürdüyü tələbindən geri çəkilməli, ya da İrəvanı müsəlmanlardan alıb onlara verməli idilər. Bu iki seçim qarşısında Aleksandropoldan imtina etmək fikrini belə qəbul etməyən türklər ikinci varianta üstünlük verdilər [17, s. 162].

Xəlil bəy azərbaycanlılara məxsus ərazilərin bir qismini onlardan alıb ermənilərə vermək təklifini irəli sürdü. Əslində bu təklif ilk əvvəl ermənilər tərəfindən irəli sürülmüşdü. Trabzon konfransı uğursuzluqla nəticələndikdən sonra Osmanlı dövlətinin tələbləri qarşısına silahla çıxmağın əsas tərəfdarı olan ermənilər indi daha da sərtləşən türk tələbləri qarşısında ələcsiz bir vəziyyətə düşmüşdülər. Onlar “erməni məsələsi”nin beynəlxalq bir problem olduğunu önə çəkərək, Osmanlı dövlətinin ermənilərə ayırdığı ərazilərin erməni xalqının yaşaması üçün həddindən çox az olmasından şikayətlənir və bildirirdilər ki, Türkiyənin təklif etdiyi sərhədlər iki xalq arasında daimi bir düşmənçiliyə yol açacaqdır. Erməni nümayəndələri sərt türk tələbləri qarşısında çıxış yolu kimi təklif edirdilər ki, heç olmasa Azərbaycan torpaqlarından müəyyən bir ərazi ermənilərə verilsin. Bunun qarşılığında ermənilərlə müsəlmanlar arasında olan düşmənçilik də aradan qalxacaq və ermənilər Bakıdakı müsəlman əhalinin təhlükəsizliyini təmin etməyi öz üzərlərinə götürəcəklər. Xəlil bəy bu məsələ ilə əlaqədar M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacınski ilə bir sıra danışıqlar apardı və nəticədə Osmanlı yardımına böyük ehtiyac duyan Azərbaycan nümayəndələrinin razılığını ala bildi [17].

Batum konfransında (11 may-4 iyun 1918) erməni dövlətinin yaradılması məsələsi ətrafında aparılan danışıqlar barədə Sədrəzəmə məlumat verən Xəlil bəy bu məsələni aşağıdakı şəkildə şərh edirdi: “... Ermənilərə gəlincə, onlar İrəvanın yerdə qalan qismində təşəkkül edə bilərlər. Sədrəzəmin Qafqazda erməni mövcudiyyətinin əleyhinə olmadığına məmnun oldum. Bu bir siyasi zərurətdir. Qafqazda ermənilərin ən kompakt yaşadığı yerlər Osmanlı dövlətinə birləşdiriləcək ərazilərdir, digər yerlərdə ermənilər müsəlmanlar arasında səpələnmiş şəkildə yaşayırlar. Osmanlı dövlətinə birləşdiriləcək ərazilərin qarşı tərəfində erməni dövlətinin yaradılması üçün bir ərazi ayrılmasının uyğun olub-olmadığını müsəlman nümayəndələr ilə geniş müzakirə etdik və nəticədə bunun qeyri-mümkün olduğu məlum oldu...” [3, v. 55-57]. Sədrəzəmin erməni məsələsində mümkünə “çıbanı kökündən təmizləmək və erməni dövlətinin yaradılmasına ümumiyyətlə imkan verməmək” fikrini qeyri-mümkün və təhlükəli hesab edən Xəlil bəy ermənilərə dövlət yaradılmasını zəruri hesab edir və bildirir ki, “arzum xilafında olsa da, təbii ki, vəzifəmi icra edəcəyəm, fəqət zərurət ilə qoyacağım bu imza həyatımın ən acı bir səhifəsi olacaqdır” [3, v. 55-57].

Tələt və Ənvər paşalardan fərqli olaraq, Vehib paşa da mövcud reallığı dəyərləndirən Xəlil bəylə eyni mövqedən çıxış edirdi. O, Ənvər paşanın teleqramına 29 may 1918-ci il tarixində verdiyi cavabda “verilən əmrləri yerinə yetirmək üçün çalışdıqlarını” bildirməklə yanaşı onu da qeyd edirdi ki, “erməniləri büsbütün qeyri-mövcud edə bilmərik. Hər halda onlara bir vücud vermək zərurət və məcburiyyətdəyik” [17, s. 168]. Batumdakı türk heyətinin mövqeyinə görə yaradılacaq erməni dövləti Eçmiədzin və Yeni Bəyazid qəzalarından ibarət olmalı idi [17].

Xəlil bəy 1918-ci il mayın 26-da Batumda erməni məsələsi ilə bağlı Azərbaycan və erməni nümayəndələri ilə geniş danışıqlar apardı. Bu danışıqlardan əldə edilən nəticə ondan ibarət oldu ki: 1) Azərbaycan nümayəndələri hazırda ermənilərin əlində olan Bakı şəhəri ilə bağlı çox narahatdırlar və Osmanlı hərbi yardımını ölkəyə təmin etmək üçün Osmanlı dövlətinə keçəcək ərazinin qarşı tərəfində ermənilərə onları qismən təmin

edəcək bir ərazi ayırmağa razı oldular; 2) Erməni nümayəndələri də belə bir ərazinin ayrılmasından məmnun qaldılar. Erməni nümayəndələri bu şəkildə onlara dövlət yaradıldığı təqdirdə İstanbulla bir heyət göndərərək Osmanlı dövlətinə sədaqət ərz edəcəklərini bəyan edirlər; 3) Ermənilərə bu şəkildə dövlət yaradılmasının Avropa və Amerikada yaradacağı təsiri çox böyük olacaqdır [12].

Batum konfransında aparılan danışıqlar may ayının 30-da sona çatdı. İrəvanın ermənilərə verilməsi və İrəvan bölgəsində erməni dövlətinin yaradılması müqabilində erməni heyəti aşağıdakı şərtlərin yerinə yetirilməsini öz üzərinə götürdü:

1. Ermənilərlə müsəlmanlar arasında düşmənçilik aradan qaldırılacaq və erməni tərəfi Stepan Şaumyanla əlaqəyə girib Bakının müsəlman əhalisinin təhlükəsizliyini təmin edəcək, bununla azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınların qarşısı alınacaqdır;

2. Azərbaycan qəzalarında erməni silahlı birləşmələri tərəfindən müsəlmanlara qarşı həyata keçirilən kütləvi qırğınlar dayandırılacaqdır;

3. Ermənistan hökuməti İrəvanda və yeni yaradılan erməni dövlətinin digər ərazilərində müsəlmanların sərbəst dini ibadət, mədəniyyət, siyasi və ana dilində təhsil almaq hüquqlarını təmin edəcəkdir;

4. Ermənilər Azərbaycana qarşı ərazi iddialarından imtina edəcəklər;

5. Ermənilər gələcəkdə Azərbaycanla vahid konfederativ dövlətdə birləşəcəklər [1].

Beləliklə, Batum danışıqlarında İrəvanın ermənilərə verilməsi ilə bağlı razılaşma əldə olunduqdan sonra, 1918-ci il mayın 29-da Azərbaycan Milli Şurasının Həsən bəy Ağayevin sədrliyi ilə keçirilən üçüncü iclasında İrəvan şəhərinin ermənilərə və İrəvan bölgəsində erməni dövlətinin yaradılması məsələsi müzakirə edildi [4, v. 51-52]. İclasda baş nazir F.X.Xoyski Ermənistanla Azərbaycan arasında sərhəd məsələləri barədə Azərbaycan Milli Şurasının üzvləri ilə Ermənistan Milli Şurasının üzvləri arasında aparılmış danışıqlar haqqında məlumat verdi. Fətəli Xan öz məruzəsində ermənilərin özlərinin siyasi mərkəzlərini yaratmaq üçün Aleksandropol türklər tərəfindən tutulduqdan sonra İrəvanın Ermənistana güzəştə gedilməsinin qaçılmaz olduğunu bəyan etdi. Daha sonra bu məsələ ilə bağlı X.Xasməmmədov, M.Y.Cəfərov, Ə.Şeyxülislamov və M.Məhərrəmov çıxış edərək İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsinin tarixi zərurət, lakin bizim üçün qaçılmaz acı bir həqiqət olduğunu qeyd etdilər. Bu məsələ ilə bağlı səsvermədə 28 nəfər Şura üzvündən 16 nəfəri İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsi təklifinin lehinə, 1 nəfər əleyhinə səs verdi, 3 nəfər isə bitərəf qaldı (protokolda № 3) belə göstərilmişdir) [4, v. 51-52]. Bununla da İrəvanın Ermənistana güzəştə gedilməsi məsələsi ermənilərin xeyrinə həll edilmiş oldu.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin baş naziri F.X.Xoyski elə həmin gün (mayın 29-da) Batumda olan xarici işlər naziri M.H.Hacınskiyə yazırdı: “Biz ermənilərlə bütün mübahisələrə son qoyduq, onlar ultimatumu qəbul edəcək və müharibəni qurtaracaqlar. Biz İrəvanı onlara güzəştə getdik” [2, v. 1-2].

Azərbaycan Milli Şurasının iyun ayının 1-də keçirilən dördüncü iclasında İrəvandan olan Milli Şura üzvləri M.H.Seyidov, B.Rzayev və N.Nərimanbəyov İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsi ilə bağlı Milli Şuranın 29 may 1918-ci il tarixli qərarına yazılı şəkildə etirazlarını bildirirlər. Lakin Milli Şura bu etirazı müzakirə etmədən işə tikmək haqqında qərar qəbul etdi [4, v. 53-54].

Yeni yaranmış erməni dövlətinin ərazisi İrəvan şəhəri və ətrafındakı torpaqlardan ibarət olmaqla 9 min km² idi. Ermənistan Respublikası Göyçə gölü ilə Osmanlı dövlətinin yeni sərhədləri arasındakı dar dağlıq ərazini əhatə edirdi. Bura aşağıdakı ərazilər daxil idi: Yeni Bayazıt qəzası (Basarkeçər adlanan cənub-şərq qismi istisna olmaqla), İrəvan qəzası (Qəmərli-Gərnibasar, Uluxanlı-Zəngibasar və Vedibasar istisna olmaqla),

Eçmiədzin qəzası (Sərdarabad istisna olmaqla) və Aleksandropol qəzası (qəza mərkəzi Aleksandropol istisna olmaqla) [3, v. 69]. Ermənilərə verilmiş Azərbaycan ərazisinin əhalisi cəmi 321.000 nəfər idi ki, onun da 230 mini erməni, 80 mini türk-müsəlman, 11 mini isə digər xalqların nümayəndələri idi [3, v. 69].

Nəticə etibarilə, Osmanlı dövləti Batum konfransının gedişində İrəvan mərkəz olmaqla Azərbaycan torpaqları hesabına kiçik bir ərazidə (9 min km²) ermənilərə dövlət yaratdı və İstanbul hökuməti onu de-fakto tanıyan ilk dövlət oldu. Bununla da, Xəlil bəy Menteşənin təbirincə desək, Osmanlı dövləti bir tərəfdən “erməni məsələsi” ilə bağlı beynəlxalq aləmdə ona qarşı olan “qınağ”ı aradan qaldırmış olur [12, v. 82-83], digər tərəfdən də Rusiya və Fransa kimi dövlətlərin Şərqi Anadoluda yaratmaq istədikləri erməni dövlətini Cənubi Qafqazda yaratmaqla həm də erməni problemini özündən uzaqlaşdırmış olurdu.

Lakin ermənilər İrəvan bölgəsində özlərinə dövlət yaradılmasına nail olduqdan sonra üzərlərinə götürdükleri şərtlərin heç birini yerinə yetirmədilər. Belə ki, Batum konfransından sonrakı dövrdə daşnak hökuməti bölgədə türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırım cinayətlərini həyata keçirməkdə olan erməni silahlı birləşmələrinin fəaliyyətini nəinki dayandırmadı, əksinə onları himayə etməyə başladı; Ermənistan ərazisində qalan müsəlmanlara qarşı soyqırımı həyata keçirdi; Azərbaycana qarşı yeni ərazi iddiaları irəli sürdü; Azərbaycan torpaqlarını işğal etdi və s.

Beləliklə, bütün bunları ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanın əzəli torpağı olan İrəvan xanlığı 1827-ci ildə Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra çarizm mərhələ-mərhələ xanlığın aborigen əhalisi olan azərbaycanlıların diskriminasiyası və xaricdən ermənilərin köçürülməsi hesabına bölgənin etnik tərkibini süni şəkildə dəyişdi və bu bölgənin erməniləşdirilməsini həyata keçirdi. İrəvan bölgəsində ermənilər Rusiyanın birbaşa köməyi ilə özlərinin ərazi bazalarını yaratdılar. 1827-ci ildən 1917-ci ilədək, 90 il müddətində Rusiya imperiyası da özünün anti-azərbaycan və anti-türkiyə siyasətinin həyata keçirilməsində ermənilərdən bir alət kimi istifadə etdi. Lakin nə qədər təzadlı görünsə də, son nəticədə, 1918-ci ildə ermənilərə İrəvan mərkəz olmaqla bölgədə dövlət yaradan onlardan Osmanlı dövlətinə qarşı öz məqsədləri üçün istifadə edən Rusiya, Fransa, İngiltərə kimi dövlətlər deyil, məhz Osmanlı dövlətinin özü oldu. Osmanlı dövləti də erməni dövlətini İrəvan mərkəz olmaqla tarixi Azərbaycan ərazilərində yaratdı. Lakin ermənilər və Ermənistan dövləti Osmanlı dövlətinin və eyni zamanda Azərbaycan Cümhuriyyətinin erməni xalqı qarşısındakı bu xidmətlərini qiymətləndirmədilər. 1918-ci ildən etibarən keçən dövr ərzində rəsmi İrəvan hökuməti və onun tərəfindən dəstəklənən, maliyyələşən və təşviq edilən erməni silahlı birləşmələri və terror təşkilatları Türkiyə və Azərbaycana qarşı müntəzəm terror, təqib, təcavüz və soyqırım cinayətləri həyata keçirdilər və bu siyasət hazırda da davam etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. ARPIİSSA: f. 276, siy. 9, iş 1, v. 47.
2. ARDA: f. 970, siy. 1, iş 4, v. 1-2.
3. ARDA: f. 970, siy. 1, iş 3, v. 6.
4. ARDA: f. 970, siy. 1, iş 3, v. 6, 7.
5. ATASE: a. 4/3671, k. 2917, d. 493-302, F. 1-34.
6. ATASE: a. 4/3671, k. 2981, d. 28-496, F. 1-51.
7. Авалов З. Независимость Грузии в международной политике. 1918-1921 гг. Париж, 1921, 235 с.

8. BOA, HR, SYS: d. 2297, g. 1, 4.
9. BOA, HR, SYS: d. 2303, g. 3-13.
10. BOA, HR, SYS: d. 2372, g. 1-3.
11. BOA, HR, SYS: d. 2398, g. 4, v. 12.
12. BOA, HR, SYS: d. 2371, g. 6. v. 82-83.
13. Документы внешней политики СССР. В 22-х тт. Т. I: 7 ноября 1917 г.-31 декабря 1918 г. / Ред. коллегия И.Н.Зетсков и др. Москва: Госрола Туздат, 1957, с. 121.
14. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис: Типография правительства Грузинской республики, 1919, 425 с.
15. Həsənli C. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920). Bakı: Garisma MMC, 2009, 576 s.
16. Kurat A.N. Türkiyə və Rusiya. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, с. 661-662.
17. Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Bakı: Azərnəşr, 2011, 474 s.
18. Mahmudov Y. İrəvan və ətrafındakı torpaqlar ermənilərə hansı şərtlə verilmişdir. Azərbaycan xalqının həmin torpaqlara tarixi varislik hüququ bərpa olunmalıdır. "Azərbaycan" qəz., 2014, 14 oktyabr.

Ибрагим Казымбейли

ВЛИЯНИЕ НЕКОТОРЫХ ДОГОВОРОВ, ПОДПИСАННЫХ В ИСТОРИКО-ПОЛИТИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ ПЕРЕДАЧИ ЭРИВАНА АРМЯНАМ, НА ДАННЫЙ ПРОЦЕСС

Переговоры и договор, заключенный в Сан-Стефано в 1878 году, дал «армянскому вопросу» международный статус в современном понимании. Обсуждение этого вопроса дипломатами на международном уровне впервые, то есть получение им международного статуса, очень обрадовало армянскую общественность и способствовало повышению их активности.

После этого в Южно-Кавказкой политике, которой занимались отдельные международные силы, армянский вопрос стал чаще становиться центром внимания. В научной статье поднимаются и анализируются эти проблемы.

Таким образом, после достижения соглашения на Батумской конференции (11 мая-4 июня 1918) о передаче Эривана армянам, 29 мая 1918 года Азербайджанский Национальный Совет третьего созыва под председательством Гасанбека Агаева обсуждал вопрос о передаче города Эривана армянам и создании в Эриванском регионе армянского государства. Уступка армянам Эривана стала серьезной исторической ошибкой, а армяне не выполнили ни одного из взятых на себя обязательств.

Ключевые слова: Эриван, армяне, историко-политический, договор, обстоятельство, процесс.

Ibrahim Kazimbeyli

**INFLUENCE OF SOME CONTRACTS SIGNED IN THE HISTORICAL-
POLITICAL CONDITIONS OF TRANSFERING ERIVAN
TO ARMENIANS TO THIS PROCESS**

The negotiations and the treaty concluded in San Stefano in 1878 gave the “Armenian question” international status in the modern sense. Discussion of this issue by diplomats at the international level for the first time, that is, gaining international status, was very gratifying to the Armenian public and contributed to their activity increase.

After that, in the South Caucasus politics, which was dealt with by individual international forces, the Armenian issue became more often the center of attention. The scientific paper raises and analyzes these problems.

Thus, after reaching an agreement at the Batumi conference (May 11-June 4, 1918) on the transfer of Erivan to the Armenians, on May 29, 1918, the Azerbaijan National Council of the third convocation chaired by Hasan bey Agayev discussed the transfer of the city of Erivan to Armenians and the establishment of an Armenian state in the Erivan region. The concession to the Armenians of Erivan was a serious historical mistake, and the Armenians did not fulfill any of the obligations undertaken.

Key words: *Erivan, Armenians, historical and political, treaty, circumstance, process.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

RƏCƏB RƏHİMLİ

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası
E-mail: rehimli@yahoo.com

AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT QULLUQÇULARININ HAZIRLANMASI

Yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyan Azərbaycan Respublikası demokratik dövlət quruculuğunda və sosial-iqtisadi inkişafda keyfiyyətə mühüm nailiyyətlər əldə etmişdir. Dövlətimiz innovativ idarəçiliyin təşviqi üzrə beynəlxalq təşəbbüslərə qoşulmuş və dünyada bu sahədə mövcud olan ən yaxşı təcrübələrdən yararlanmağa çalışır. Son illərdə demokratik və hüquqi dövlətin qurulmasında həyata keçirilən tədbirlərin davam etdirilməsi dövlət idarəçilik sisteminin inkişafını sürətləndirir, dövlət qulluğu sisteminə ictimai etimadı artırır. Dövlətin vətəndaşa lazımi xidməti göstərməsi səmərəli və məhsuldar fəaliyyət göstərən dövlət qulluğu sisteminin formalaşdırılması və bu sistemin ən əhəmiyyətli tərkib hissəsi olan dövlət qulluqçularının səmərəli fəaliyyəti ilə mümkündür. Bu isə öz növbəsində bilik və bacarığın, təcrübənin, uzaqgörənliyin, təşəbbüskarlığın əsas götürüldüyü dövlət qulluqçularının hazırlanması prosesini zəruri edir. Çünki davamlı inkişafın idarə edilməsini təmin edən kadrların təkmilləşdirilməsi, sektorlararası keçidin optimallaşdırılması üçün dövlət qulluqçularının hazırlanması prosesinin düzgün təşkili mühüm praktik əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasında kadr potensialını təkmilləşdirmək məqsədi ilə dövlət qulluğu sahəsində həyata keçirilən islahatların öyrənilməsi baxımından bu araşdırma önəmlidir.

Açar sözlər: *dövlət qulluğu, dövlət qulluqçusu, kadr potensialı, dövlət qulluqçularının hazırlanması, davamlı inkişaf, dövlət idarəçiliyi.*

Qlobal rəqabət şəraitində bütün siyasi və inzibati fəaliyyətlərin əsasında bacarıqlı kadr durur. Əvəzolunmaz yeganə mənbə olan səriştəli kadra duyulan ehtiyac idarəetmədə innovasiyaların tətbiqi dövründə daha da artmışdır. Belə ki, bir çox problemlərlə qarşılaşan dövlət sektorunda sürətli, keyfiyyətli, məhsuldar və rəşional xidmətin göstərilməsini təmin etmək məqsədi ilə mütəmadi kadr islahatları həyata keçirilir. Bu islahatları şərtləndirən vacib və davamlı rast gəlinən əsas problemlərdən biri isə ixtisaslı insan resurslarının çatışmazlığı və ölçülə bilən, konkret fəaliyyət (performans) meyarlarının olmamasıdır. Məhz bunun nəticəsidir ki, texnologiyadan idarəçiliyə, elmdən iqtisadiyyata, siyasətdən kommunikasiyaya qədər bir çox sahələrdə böyük və əsaslı dəyişikliklər baş verdiyi günümüzdə həm özəl, həm də dövlət sektorunda hər gün yeni bir metod, yeni bir nəzəriyyə, fərqli bir anlayış, fərqli bir yanaşma meydana çıxır. Bu isə öz növbəsində dövlətin kadr siyasətini innovativ çağırışlar əsasında yenidən formalaşdırmağa və kadr potensialını təkmilləşdirməyə sövq edir.

Dövlət orqanını yaxşı hazırlıqlı, geniş dünyagörüşlü, mənəvi və digər keyfiyyətlərə malik dövlət qulluqçuları ilə təmin etmək üçün dövlətin kadr siyasətinin düzgün təşkili mühüm məsələlərdən biridir. Bir ölkənin müasir ölkələr səviyyəsinə çatması, siyasi və iqtisadi sahədə rəqabət qabiliyyətinin artırılması həmin ölkənin təhsil səviyyəsinin yüksək olması və effektiv kadr potensialına malik olması ilə əlaqədardır. Qloballaşma prosesinin səbəb olduğu sürətli inkişaf və dəyişikliklərlə üz-üzə qalan qurumların səmərəliliyi yaxşı təhsil almış, təşkilata integrasiya etmiş və davamlılığı olan işçi qüvvəsinin keyfiyyətli təhsili vasitəsilə mümkündür.

Adətən, müxtəlif ədəbiyyatlarda təhsil və təlim anlayışları fərqləndirilir. Belə ki, təhsil dövlət qulluğuna qəbul olmağdan əvvəl şəxsin qazandığı ümumi xarakterli bütün mədəni hazırlıqları ifadə edir. Təlim isə qulluğa qəbul olarkən və ya qulluğa qəbul olduqdan sonra verilən və vəzifənin yerinə yetirilməsinə istiqamətlənən spesifik xarakterli hazırlıqlardır. Bu iki anlayış arasındakı fərqi müasir dövlət idarəçiliyi sahəsində kadr hazırlığı məsələlərində davam etdirmək çox çətindir. Qulluqdan əvvəlki mərhələdə ixtisaslaşma əhəmiyyət kəsb etdikcə təlim təhsilə daha çox yaxınlaşır. Eyni zamanda ixtisasartırma zamanı qulluqdan əvvəlki təhsillə bağlı çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına çalışılır. Yəni bu iki anlayışın, xüsusilə dövlət idarəçiliyi sahəsində ciddi şəkildə fərqləndirilməsi mümkün deyil [3, s. 83].

Kadrların təkmilləşdirilməsinə əhəmiyyətli faydası olan kadr hazırlığına hər zaman ehtiyac vardır. Daha doğrusu, bu hazırlığın həyata keçirilməsi üçün verilən təhsil və təlim təşkilatların insan potensialına qoyduğu investisiyadır. Bu cəhətdən yanaşdıqda kadr hazırlığının məqsədi kadrların bilik, bacarıq və qabiliyyətlərində dəyişiklik edərək (yəni kadr potensialını işin tələblərinə uyğunlaşdıraraq) onların səmərəli və məhsuldar fəaliyyətini təmin etməkdir [10, s. 120]. Bunun təşkilat və kadrlar üçün faydaları isə aşağıdakılardır:

Təşkilat üçün faydaları: səmərəliliyi artırır və ya səmərəli fəaliyyət şüurunu yüksəldir, bütün bölmələrdə kadrların bilik, bacarıq və qabiliyyətini artırır, kadrların təşkilati məqsədləri öyrənməsini təmin edir, təşkilatın sağlam və etibarlı şəkildə genişlənməsini təmin edir, təşkilatın inkişafına yardım edir, təşkilatın qərar qəbulu və problem həll etmə bacarığını artırır, təşkilat daxili ünsiyyətini gücləndirir, təşkilati siyasətin mənimlənməsini və tam olaraq tətbiq olunmasını təmin edir.

Kadrlar üçün faydaları: üzərinə məsuliyyət götürmə, tanınma və irəliləmə kimi həvəsləndirici amillərdən istifadə olunur, qərar qəbulu, problem həll etmə bacarığını artırır, işdən məmnunluğu yüksəldir, şəxsi məqsədlərin həyata keçirilməsini təmin edir, karyeranın inkişafına yardım edir, üzərinə yeni məsuliyyətlər götürmə qorxusunu aradan qaldırır.

Xarici elmi ədəbiyyatlarda dövlət qulluqçularının hazırlığı məsələsində qulluqdan əvvəl təhsil və ixtisasartırma fərqləndirilir [10; 12; 14; 15; 16].

Qulluqdan əvvəlki təhsil dövlət qulluqçusu statusu almazdan əvvəlki təhsildir. Burada nəzərə alınan meyar dövlət qulluğuna qəbul tarixidir. Buna görə də dövlət qulluğuna qəbuldan əvvəlki bütün təhsil fəaliyyəti qulluqdan əvvəlki təhsil hesab olunur. Yəni qulluqdan əvvəlki təhsil ümumtəhsil müəssisələrində verilən təhsili, peşə və texniki təhsili əhatə edir [18, s. 118; 4]. Qulluqdan əvvəlki təhsil şəxsin məşğul olacağı işlə bağlı ümumi təhsil verir, mədəniyyət, düşünmə və analiz etmə bacarığını formalaşdırır. Bu baxımdan qulluqdan əvvəlki təhsil mərhələsində qazanılan əsas formalaşma şəxsin öz vəzifəsini lazımi səviyyədə yerinə yetirməsində effektiv və mühüm göstəricidir.

İxtisasartırma isə dövlət qulluqçularının qulluğa uyğunluğunu təmin etmək, səmərəliliyi artırmaq, gələcəkdəki vəzifə və öhdəliklərini daha yaxşı yerinə yetirməsi üçün onların bilik, təcrübə və bacarıqlarını artırmaq məqsədi güdən təhsil və təlim fəaliyyətidir. Bu fəaliyyət təşkilat daxilində və ya xaricində, işdən ayrılmadan və ya işdən ayrılmaqla həyata keçirilir [3, s. 85]. Eyni zamanda ixtisasartırma təhsili fasiləsiz təhsilin və peşə hazırlığının tərkib hissəsi olmaqla peşə-ixtisas təhsilinin hər hansı bir pilləsini bitirmək haqqında dövlət sənədi olan hər bir qulluqçunun fasiləsiz təhsil almaq imkanını təmin etmək məqsədi ilə həyata keçirilən təhsil növüdür. İxtisasartırma təhsili nəticəsində hər bir dövlət qulluqçusu intellektual səviyyəsini artırır, qulluq funksiyalarının icrası ilə əlaqədar qabiliyyət və peşəkar vərdişlərini inkişaf etdirir, bu funksiyaların icra keyfiyyətinin və səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə zəruri olan yeni biliklər, çevik bacarıqlar (soft-skills) və vərdişlər əldə edir.

Dövlət qulluqçularının ixtisasartırma təhsilinin məqsədi dövlət qulluqçularının fəaliyyətində səmərəliliyin artırılması, onlar tərəfindən nəzəri və praktiki biliklərin əldə edilməsi və artırılması, qulluq funksiyalarının icrası ilə əlaqədar qabiliyyət və peşəkar vərdişlərin inkişaf etdirilməsi, dövlət qulluqçularının ümumi intellektual səviyyəsinin artırılmasıdır.

Professor Nuri Tortop ixtisasartırmanın üç əsas məqsədinin olduğunu qeyd edir [16, s. 244]. Bunlar aşağıdakılardır:

- Məşğul olduğu işin daha yaxşı yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün kadrlara bilik və bacarıqlar qazandırmaq, inkişaf etdirmək;
- Kadrlara daha yuxarı vəzifəyə keçə bilmək üçün səriştə qazandırmaq;
- Kadrların işlədikləri təşkilat və məşğul olduqları işə uyğun davranışlarını müsbət istiqamətdə dəyişdirmək.

Bununla yanaşı, dövlət qulluqçularının yenidən hazırlığının əsas və əlavə məqsədlərini qruplaşdırmaq da mümkündür [13, s. 192].

İxtisasartırma növlərinə nəzər saldıqda isə bunlar: sosiallaşma təhsili, dəyişikliklərə uyğunlaşma təhsili, bilikləri yeniləmə təhsili və rəhbər vəzifələrə hazırlıq təhsili kimi təsnif oluna bilər [19, s. 180].

Sosiallaşma təhsili işə yeni başlayanlara verilən, onların işə, işin tələb etdiyi vəzifə və öhdəliklərə, həmkarlarına, iş mühitinə uyğunlaşmasını təmin edən qısamüddətli təhsildir.

Dəyişikliklərə uyğunlaşma təhsili isə təşkilatların məhsuldar və effektiv olması üçün ətrafdakı dəyişikliklərə uyğunlaşmasına, genişlənmə və inkişafa adaptasiya olmaq üçün kadrlara verilən təhsildir.

Bilikləri yeniləmə təhsili. Ümumtəhsil müəssisələrində verilən təhsil, adətən, iş həyatındakı bilik ehtiyacını qarşılamaq üçün kifayət etmir. Buna görə də nəzəriyyədəki bilikləri praktikaya keçirmək üçün kadrlara bilikləri yeniləmə təhsili verilir.

Son olaraq rəhbər vəzifələrə hazırlıq təhsili isə əsasən karyera sistemini mənimsəmiş təşkilatlarda verilir. Dövlət qulluqçularını rəhbər vəzifələrə həm bilik, həm də psixoloji baxımdan hazırlamaq üçün bu təhsil növündən istifadə edilir. Eyni zamanda rəhbər vəzifələrə hazırlanan kadrlar üçün idarəçilik bilik və metodları ilə yanaşı idarəçilik keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi təhsili də verilir.

Əsas məqsədi fəaliyyətin daha yaxşı həyata keçirilməsini təmin etmək olan ixtisasartırmada müvəffəqiyyət seçilən və istifadə olunan təhsil və təlim metodundan asılıdır. Əsas təhsil metodları qulluqdan ayrılmadan təhsil, xüsusi tapşırıq verərək hazırlama, tutduğu vəzifəni dəyişdirmə, qrup müzakirələri, həssaslıq təlimidir [3, s. 98-100; 19, s. 184-186].

Qulluqdan ayrılmadan təhsil metodu kadrların iş prosesində hazırlanmasında səmərəli və daimi metoddur. Bu metod müəyyən bir işin və ya innovativ fəaliyyətin rəhbərlər və ya nəzarətçilər tərəfindən tabeliyindəki şəxslərə öyrədilməsindən ibarətdir. Metodun ən mühüm xüsusiyyəti yoxlama və nəzarətin sistemli şəkildə aparılmasıdır. Bu nəzarət təlimatvermə, şərhətmə, tənqidətmə, xəbərdarlıq, öyüdvərmə, sualvermə, təkliflərvərmə kimi qəbul edilir [18, s. 139].

Xüsusi tapşırıq verərək hazırlama metodunda məqsəd kadrların bacarıqlarının artırılmasını təmin etməkdir. Bu zaman yaxın və adət edilmiş bir sıra fəaliyyət növləri seçilir və tabeçilikdə olan işçilərə verilir. Tapşırıqların yerinə yetirilməsinə nəzarət edilir. Hər hansı bir problemlə bağlı araşdırma həvalə oluna bilər. Məlumat toplanması, analiz edilməsi, əldə olunan nəticələr və hazırlanan hesabatlar təhlil olunur və qiymətləndirilir.

Tutduğu vəzifəni dəyişdirmə şəxsin bir proqrama uyğun olaraq müəyyən vəzifələrdə işləməsi metodudur. Xüsusilə qulluğa yeni qəbul olunan idarəçi namizədlərin hazırlanmasında faydalı olan bu metoddə şəxslərə müəyyən təhsil proqramlarından sonra vəzifə verilir.

Qrup müzakirələri müəyyən bir mövzuda təlimçinin yönləndirməsi ilə öyrənmələrin qarşılıqlı bilik və fikir mübadiləsidir. Bu aktiv iştirakı təmin etdiyi üçün müvəffəqiyyətli təhsil metodu hesab olunsa da, digər tərəfdən məhdud sayda iştiraka şərait yaradan metoddur [19, s. 185].

Həssaslıq təlimi isə təşkilatlarda işləyənlərin bir-birlərinin mövqe, düşüncə və davranışlarına qarşı həssas olmağı öyrədən metoddur. Yəni bu təlimin məqsədi fərdlərin qrup daxilində bir-birlərinə necə təsir etdiyini və bu əlaqələrin necə qurulub, inkişaf etdiyini dərk etməkdir. Bu məqsədə daha əvvəl nəzərdə tutulmayan bəzi fərziyyələri şüurlu olaraq ortaya çıxarmaq vasitəsilə nail olmaq olar [3, s. 100]. Bu təlimdən keçən şəxs davranışlarını analiz etmək imkanı əldə edir.

Yenidən müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanda dövlətin fəaliyyət sahələrinin günün tələblərinə uyğun olaraq dəyişməsi və artması beləliklə, kreativ və gözləntilərə cavab verən kadr tələbatının çoxalması, tezliklə boşluqların doldurulma zəruriliyi dövləti qulluqdan əvvəl və xidmət daxili təhsil və təlim prosesinə önəm verməyə, təkmilləşdirməyə sövq etmişdir. Azərbaycanda dövlət idarəçilik sistemində islahatların həyata keçirilməsi ilə bağlı dövlət komissiyasının təşkil edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanında göstərilir ki, demokratikləşmə və bazar iqtisadiyyatına keçiddə həyata keçirilən islahatlar dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyini artırmalı, iqtisadi fəaliyyət üçün beynəlxalq standartlara uyğun hüquq və təhsil sistemi qurulmalıdır [8, s. 17].

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, dövlət qulluqçusunun işə qəbul olunmazdan əvvəl təhsil müəssisələrində hazırlandığı dövr Azərbaycanda dövlət qulluğuna qəbulda namizədlərdən tələb olunan ən mühüm xüsusiyyətlərdən biridir. Çünki qulluqdan əvvəl təhsil fərdlərdə mövcud potensialın təkmilləşdirilməsinə, yeni bacarıqların mənimsənilməsinə yardım edir. “Dövlət qulluğu haqqında” Qanunun 13-cü maddəsinin 2-ci bəndinə əsasən, inzibati vəzifə iddiasında olan şəxsin müvafiq ali təhsili olmalıdır. Həmin şəxsin başqa ali təhsili olduqda, o, ixtisasını dəyişdirib iddiasında olduğu inzibati vəzifənin profilini öyrənməlidir. Yəni vəzifənin tələb etdiyi deyil, başqa bir sahə üzrə ali təhsil

alan şəxs, işləmək istədiyi vəzifəyə uyğun hazırlıq kursları keçdikdən sonra bu vəzifələrdə işləmək hüququ əldə edə bilər. Yardımcı dövlət qulluğu vəzifələrinə iddiası olan şəxsin isə tam orta təhsili olmalıdır.

Azərbaycanda dövlət orqanlarında kadrların təhsilinin əhəmiyyəti ixtisasartırma və əlavə təhsil ilə dövlət qulluqçularını dəyişən şərtlərə uyğun hazırlamaq olaraq ortaya çıxır. Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluqçularının ixtisasartırma təhsilinin məzmunu, təşkili və onlara müvafiq sənədin verilməsi “Dövlət qulluğu haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il 21 iyul tarixli 926-IQ nömrəli Qanunu (22-1 maddəsi), “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının 19 iyun 2009-cu il tarixli 833-IIIQ nömrəli Qanunu (24-cü maddəsi), Normativ hüquqi aktlar haqqında Azərbaycan Respublikasının 21 dekabr 2010-cu il tarixli 21-IVKQ nömrəli Konstitusiyaya Qanunu, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2009-cu il 19 mart tarixli 44 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilən “Dövlət qulluqçusunun əlavə peşə təhsilinin növü, forması, müddəti və maliyyə təminatı Qaydaları”, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 6 sentyabr tarixli 163 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Əlavə təhsilin məzmunu, təşkili və əlavə təhsilin hər hansı istiqaməti üzrə təhsil almış şəxslərə müvafiq sənədin verilməsi Qaydası”na uyğun olaraq həyata keçirilir. Bu istiqamətdəki ümumi məqsədlər ixtisasartırmanın həyata keçiriləcəyi orqanın siyasətinə və məqsədlərinə uyğun olaraq müəyyənləşir. Təkcə dövlət qulluqçularının deyil, bütün vətəndaşların təhsil və hazırlanma imkanları əldə etməsi milli inkişaf üçün əhəmiyyət daşıyır. Müasir dövlət idarəsinin müxtəlif ixtisaslar üzrə ştat vahidlərini bir yerdə cəmləşdirən strukturu daxilində iş bölgüsünü əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirəcək şəkildə ümumi məqsədə uyğun ortaq anlayış və davranışların yaradılmasına faydalı olan ixtisasartırma yolu ilə kadr hazırlığı fəaliyyətləri xüsusilə müstəqilliyini yeni qazanmış bir respublikanın dövlət qurumları üçün vacibdir [17, s. 147-149]. Bu aspektdən baxanda görürük ki, ölkəmizdə dövlət qulluğu sisteminin innovativ metodlar əsasında yenidən təşkili dövlət qulluqçularının peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəlməsinə zəmin yaradır. Eyni zamanda dövlət qulluqçularının təmin etmək üçün işlək mexanizmlər formalaşdırılmışdır. Bu mexanizmləri aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar [11, s. 132-133]:

- xüsusi hazırlıq tələb edən fəaliyyəti təmin etmək sahəsində səmərəli norma və qaydalar işlənib hazırlanmış, peşəkar fəaliyyət sahələrində şəffaflıq, rəqabət və bazar münasibətlərinə əsaslanma gücləndirilmişdir;

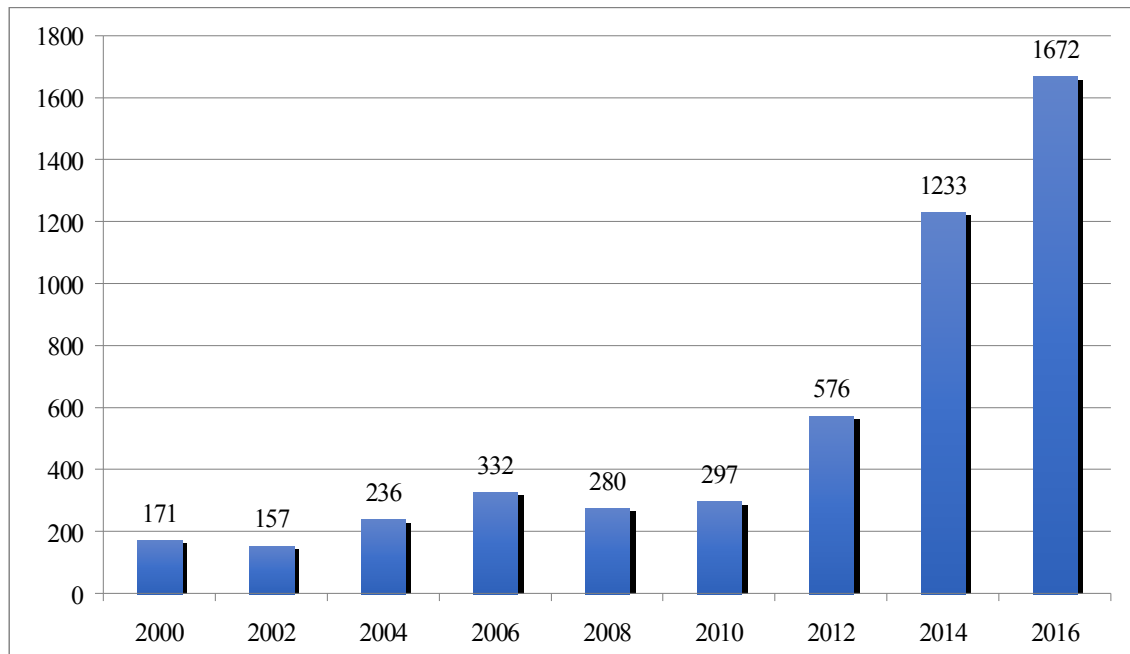
- peşəkar fəaliyyət növlərinə müvafiq səriştəsi olan kadrların iş başına gətirilməsi əsasən təmin edilmiş və kadr xidmətlərinin məsuliyyət sistemi müəyyən edilmiş, onların insan resurslarının idarə olunması mərkəzlərinə çevrilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır;

- ixtisaslaşmış peşəkar fəaliyyət növlərində vətəndaşların məşğulluğu məsələlərində dövlət strukturları və kadr hazırlığında peşəkarlığı ilə seçilən qurumlar arasında əməkdaşlıq əlaqələri inkişaf etdirilmişdir.

Azərbaycanda dövlət qulluqçularının ixtisasartırma və yenidən hazırlanma növləri üzrə əlavə təhsili ilə bağlı ilk əhəmiyyətli addım Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının təsis olunması olmuşdur. Burada xüsusilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının yaradılması haqqında Heydər Əliyevin 3 yanvar 1999-cu il 60 sayılı fərmanını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Fərmanda Dövlət İdarəçilik Akademiyasının yaradılmasının məqsədi “dövlət idarəçilik sahəsi üçün mütəxəssislər hazırlanması işinin müasir tələblərə uyğun qurulması, onların peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması, dövlət idarəçilik sahəsində elmi tədqiqatların təşkili və həmin sahənin analitik-informasiya təminatının möhkəmləndirilməsi” kimi məqsədlərlə həyata keçirilməlidir.

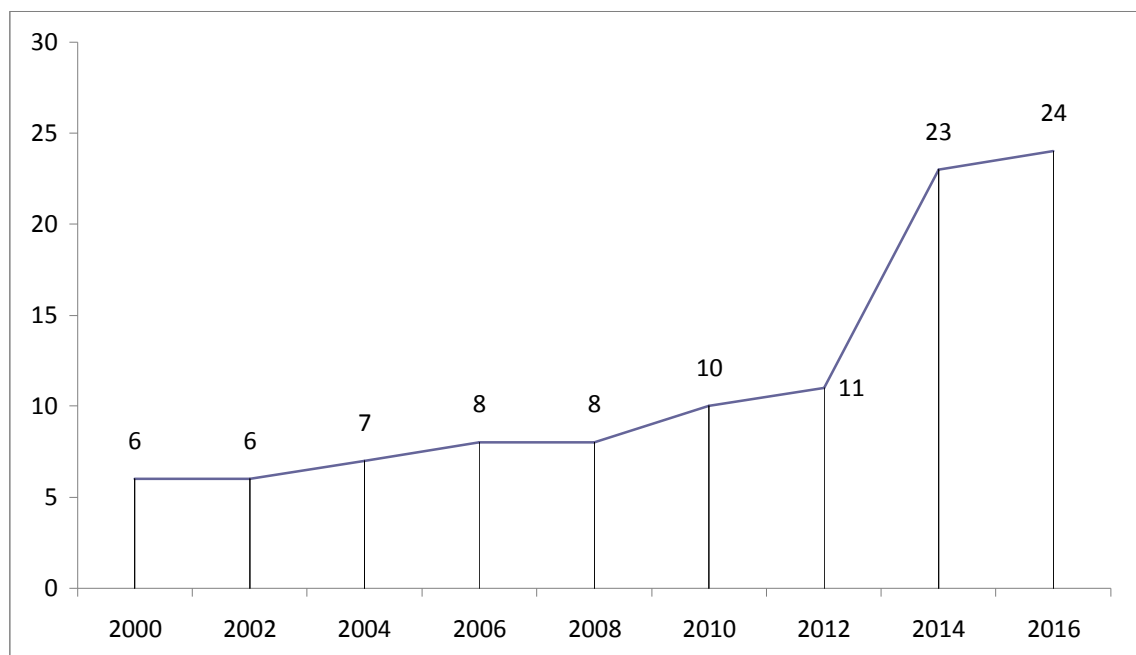
ləndirilməsi” kimi müəyyən edilmişdir. Akademiyanın yaradılması dövlətimizin möhkəmləndirilməsi və elmi əsaslarla idarə olunması, yeni idarəetmə mədəniyyətinin formalaşması və inkişafı baxımından yeni mərhələnin başlanğıcı kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Akademiya dövlət kadr siyasətinə, dövlət idarəçiliyinin bütün səviyyələri üçün müasir idarəetmə metodlarını mənimsəmiş və müasir idarəetmə təfəkkürünə malik kadrlar hazırlamaqla kadr probleminin həllinə, idarəetmə mədəniyyətinə, dövlətçilik əxlaqının formalaşmasına kömək etməklə respublikamızda dövlət quruculuğu prosesində aktiv iştirak edir. Məhz bunun nəticəsidir ki, Dövlət qulluqçularının hazırlanması işinin təkmilləşdirilməsi, onların peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi, dövlət idarəçiliyinə dair nəzəri biliklərinin artırılması, habelə bu sahədə vahid kadr siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 11 dekabr 2014-cü il tarixli 387 №-li Fərman imzalamışdır. Fərmanda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının dövlət qulluqçuları üçün ixtisasartırma və yenidən hazırlanma növləri üzrə əlavə təhsili təşkil etməsi nəzərdə tutulur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasında yüksəkvəzifəli dövlət məmurlarının ixtisasının artırılması sahəsində bir çox işlər yerinə yetirilir, hər il burada nazirliklərin, dövlət komitələrinin, digər mərkəzi və yerli dövlət idarəetmə orqanlarının, yerli özünüidarəetmə orqanlarının məsul vəzifəli şəxsləri üçün kurslar təşkil olunur, seminar və konfranslar keçirilir. Dövlət qulluqçularının təhsil və peşəkarlıq səviyyələrinə irəli sürülən əsas tələblərin, idarəetmə kadrları ehtiyatının formalaşdırılması və təlimi ilə bağlı elmi, metodik, ekspert tövsiyələrinin işlənilməsi, dövlət qulluqçularının ixtisasının artırılması, təlimi ilə məşğul olan digər mərkəzlərə elmi, metodiki, informasiya, məsləhət yardımlarının göstərilməsini özünün prioritet vəzifələri qəbul edən Akademiyada hazırlanan kadrların sayı ildən-ilə artmaqdadır. Aşağıdakı şəkildən də görüldüyü kimi, 2000-ci ildə ixtisasartırma və yenidən hazırlanma kurslarına 171 dövlət qulluqçusu cəlb edilmişdi, 2016-cı ildə bu rəqəm 1672 olmuşdur (şəkil 1).

Şəkil 1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasında təlimə cəlb edilmiş dövlət qulluqçularının sayı (2000-2016).

Ölkəmizin təhsil sahəsindəki ən yaxşı ənənələrini qoruyub saxlamaq şərti ilə beynəlxalq təcrübədən yararlanmaq və onu yerli və milli xüsusiyyətləri nəzərə almaqla tədris prosesində innovativ metodları tətbiq etməyə çalışan Dövlət İdarəçilik Akademiyası kadr hazırlığının təşkilinin keyfiyyətini təmin etmək üçün günün tələbləri doğrultusunda gözləntilərə cavab verən, müxtəlif istiqamətləri əhatə edən kursların təşkilini həyata keçirir (şəkil 2). Şəkil 2-dən göründüyü kimi, son 16 ildə dövlət qulluqçularının hazırlanması üçün təşkil olunan kursların sayında önəmli artım var. Dövlət qulluqçularının hazırlığının əsas növlərindən biri hesab olunan ixtisasartırma kurslarının məqsədi dövlət qulluqçularının vəzifə borclarını yerinə yetirməsi və ya qulluqda irəliləməsi üçün ixtisasının artırılması, dövlət qulluqçularını təşkilati, qanunvericilik və digər sahələrdəki dəyişikliklər barədə məlumatlandırmaq, kreativ düşünmə vərdişlərini inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Belə hazırlıq dövlət qulluqçularına nəzərdə tutulan islahatlar barədə zəruri bilik və vərdişlərin verilməsi üçün çox vacibdir.

Şəkil 2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasında təlim kurslarının sayı, 2000-2016.

Hər il bu kurslara nazirliklərin, dövlət komitələrinin, digər mərkəzi və yerli idarəetmə orqanlarının, yerli özünüidarəetmə orqanlarının məsul vəzifəli şəxsləri dəvət olunur, onların iştirakı ilə seminar və konfranslar keçirilir. Bu kursların köməyi ilə faktiki olaraq ali siyasi-idarəetmə elitası formalaşdırılır. İxtisasartırma kurslarında mühazirələrin oxunması üçün ölkənin qabaqcıl elmi, idarəetmə və siyasi elitasının nümayəndələri, tanınmış elm və mədəniyyət xadimləri, dövlətin yüksəkvəzifəli şəxsləri cəlb olunur.

Cədvəl 1

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasında dövlət qulluqçularının təlimində iştirak edən rəhbər işçilər (2013-2017)

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyasının rəhbəri	
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin köməkçiləri	5
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyasının şöbə müdirləri	4
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyasının şöbə müdirlərinin müavinləri	9
Azərbaycan Respublikasının Nazirləri, Komitə, Xidmət, Məhkəmə sədriləri	12
Azərbaycan Respublikasının Nazir, Komitə, Xidmət sədrilərinin müavinləri	12
Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisin üzvləri	10
Digər vəzifəli şəxslər	50

Qeyd olunanlardan görünür ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasında sistemli yanaşma əsasında, innovativ texnologiyalardan istifadə etməklə, gözləntilərə cavab verən qabaqlayıcı kadr hazırlığı metodikasının işlənilib hazırlanması və tətbiqi sahəsində mühüm işlər görülür. Bu hazırlıq dövlət qulluqçuları tərəfindən dövlət idarəçiliyi sahəsində gələcəkdə gözlənilən fəaliyyətin əsaslarının, bunun üçün tələb olunan biliklərin, bacarıqların, vərdişlərin sürətli şəkildə mənimsənilməsini nəzərdə tutur. Önləyici təhsilin fərqləndirici cəhəti onun yalnız milli miqyasda sistemli düşüncənin formalaşdırılmasına istiqamətlənmiş olması deyil, həm də biliyə əsaslanan inkişafın təmin edilməsi, yeniliklərə həssaslığın tərbiyə edilməsindən ibarətdir. 2015-ci ilin iyununda Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları ilə bakalavr, magistratura və doktorantura pillələrində ixtisaslar nomenklaturasına yeni – “davamlı inkişafın idarəedilməsi” ixtisasının əlavə olunması, Akademiyada “Davamlı İnkişafın planlaşdırılması və idarəedilməsi” kafedrasının yaradılması məhz buna xidmət edir. Ali təhsilin hər üç səviyyəsində yeni ixtisasın tətbiqi Azərbaycanın dünya tendensiyaqlarını qabaqlayan növbəti təşəbbüsüdür [9, s. 32].

Nəticə etibarilə respublikamızda innovativ idarəetmə texnologiyalarından istifadə edilərək dövlət qulluğu sahəsində həyata keçirilən islahatların ən mühüm strateji istiqamətlərindən biri dövlət qulluqçularının hazırlığı, yenidən hazırlığı və ixtisasının artırılması sisteminin əhəmiyyətli şəkildə təkmilləşdirilməsindən ibarət olmalıdır. Kadr hazırlığında dövlət qulluğunun ümumi məsələləri üzrə, peşə üzrə, innovasiyalar və çevik bacarıqlar (soft-skills) üzrə təlim proqramları həyata keçirilərkən dövlət qulluğuna kadrların seçilməsi, yerləşdirilməsi, ehtiyat kadrların formalaşdırılması, peşə inkişafının təmin olunması, dövlət qulluqçularının qiymətləndirilməsi, motivasiyası kimi bir-biri ilə bağlı proseslər sistemli təhlil edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Hüquq Nəşriyyat Evi, 2017.
2. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. Bakı: Hüquq Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 2016.
3. Canman D. Çağdaş Personel Yönetimi. Ankara: TODAİE yayınları, 1995.
4. Canman D. Türk Kamu Kesiminde Hizmet İçi Eğitim Ölçme ve Değerlendirme. Ankara, 1979.

5. Дейнека А.В., Беспалько В.А. Управление человеческими ресурсами: Учебник для бакалавров. Москва: Дашков и К, 2014.
6. Dövlət Qulluğu Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2014.
7. Dövlət İdarəçilik Nəzəriyyəsi. Bakı: Elm və Təhsil, 2010.
8. Dövlət Müdriklik Məktəbi. Bakı: Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Nəşriyyatı, 2000.
9. Ələkbərov U. İnnovativ idarəetmə siyasəti Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial inkişafının təminatçısı kimi // Dövlət İdarəçiliyi: Nəzəriyyə və Təcrübə (Xüsusi buraxılış), № 4 (56), Bakı, 2016, s. 24-35 (s. 32).
10. Geylan R. Personel yönetimi. Eskişehir: Birlik yayınları, 1996.
11. İsmayılov S. Azərbaycanda Dövlət qulluğunun və idarəetmə sisteminin keçmişi, bu günü və perspektivləri. Bakı: Oğuz Eli, 2013.
12. Габибова З. Человеческий потенциал как основа идеологии развития: Монография. Баку: Aspoliqraf, 2014.
13. Магура М.И., Курбатова М.Б. Организация обучения персонала компании. Москва: ЗАО Бизнес-школа «Интел-синтез», 2002.
14. Макарова И.К. Управление человеческими ресурсами: уроки эффективного HR-менеджмента: Учебное пособие. Москва: Дело, РАНХиГС, 2015, 422 с.
15. Михайлиной Г.И. Управление персоналом. Москва: Дашков и К, 2016, 280 с.
16. Tortop N. Personel yönetimi. Ankara: Yargı quail, 1994.
17. Tortop N., Aykaç B., Yayman H., Özer M.A. İnsan kaynakları yönetimi. Ankara: Nobel yayınları, 2013.
18. Tutum C. Kamu yönetiminde yeniden yapılanma. Ankara: Tesan yayınları, 1994.
19. Yüksel Ö. İnsan kaynakları yönetimi. Ankara: Gazi Üniversitesi İİBF yayınları, 1997.

Раджаб Рагимли

ПОДГОТОВКА ГОСУДАРСТВЕННЫХ СЛУЖАЩИХ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Вступившая в новую стадию развития Азербайджанская Республика добилась значительных качественных успехов в социально-экономическом развитии, а также в области демократического государственного строительства. Наше государство присоединилось к международным инициативам по повышению инновационного управления и старается воспользоваться самой передовой практикой в данной области. Продолжение в последние годы мероприятий по строительству демократического правового государства способствует ускорению процесса развития системы государственного управления, а также повышению общественного доверия к системе государственной службы. Оказание государством необходимых услуг гражданам возможно путем формирования эффективно и плодотворно функционирующей системы государственной службы и эффективной деятельности государственных служащих, которые составляют важный компонент этой системы. А это в свою очередь делает необходимым процесс подготовки государственных служащих, за основу которого берутся знания, навыки, опыт и инициативность. Поскольку правильная организация процесса подготовки государственных служащих имеет важную практическую значимость для усовершенствования кадров, обеспечивающих управление устойчивым развитием, оптимизации межсекторного перехода. В то же время, исследование представляет актуальность

с точки зрения изучения реформ в области государственной службы, проводимых с целью усовершенствования кадрового потенциала в Азербайджанской Республике.

Ключевые слова: *государственная служба, государственный служащий, кадровый потенциал, подготовка государственных служащих, устойчивое развитие, государственное управление.*

Rajab Rahimli

TRAINING FOR CIVIL SERVANTS IN AZERBAIJAN

The Republic of Azerbaijan, at new stage of development, achieved significant qualitative successes in social and economic development, as well as in terms of democratic state building. Our state joined international initiatives to enhance innovative management and tries to use best practice in this field. Continuing measures to build a democratic rule-of-law state impacts both the acceleration of the development of the public administration and the increase of public trust in the public service system. The provision of necessary services to citizens by the state is possible through the formation of an efficient and fruitful public service system and the effective activity of civil servants, which are the key components of this system. This gives priority to the civil service training which is based on knowledge, skills, experience and initiative, because, development of the cadres providing sustainable development management, optimization the intersectoral transition and proper organization of the process of training civil servants has an important practical significance. At the same time, the study is relevant from the point of view of the study of civil service reforms aimed at improving the human resources capacity in the Republic of Azerbaijan.

Key words: *public service, civil servants, staff potential, civil service trainings, sustainable development, public administration.*

(Akademik Urxan Ələkbərov tərəfindən təqdim edilmişdir)

ФАРХАД ДЖАББАРОВ

Национальный музей истории Азербайджана НАНА

E-mail: farhadcabbarov@mail.ru

АВГУСТОВСКАЯ РЕЗНЯ 1905 ГОДА И ВОПРОС ПРИМИРЕНИЯ АРМЯН И АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В ПОЛИТИКЕ НАМЕСТНИКА КАВКАЗА И.И.ВОРОНЦОВА-ДАШКОВА

В статье рассмотрены вопросы, связанные с инициативами Кавказской администрации и лично наместника по примирению армян и азербайджанцев после августовской резни 1905 года. Анализ источников позволяет прийти к такому выводу, что, несмотря на готовность азербайджанской стороны к миру, главным виновником срыва подписания мирного соглашения были армяне. Армяне под различными предлогами саботировали мирные инициативы, что, в частности, проявилось в длительном отказе от участия в работе примирительных комиссий. Подобные действия армян стали одной из главных причин начала новой волны межнационального конфликта в октябре 1905 г. в Баку, а также других городах Южного Кавказа.

Ключевые слова: армяно-азербайджанская резня, примирение, съезд в Тифлисе, переписка, мирное соглашение.

20 августа 1905 г. Баку сотрясала очередная волна армяно-азербайджанской резни. События начались с забастовки служащих бакинской конки, преимущественно, армян. Неудовлетворенные отказом администрации выполнить их требования, армяне, подстрекаемые агитаторами левых партий, прибегли сначала к различного рода провокациям, а затем перешли к стрельбе из оружия по солдатам, заменившим их на конке. Впоследствии армяне начали стрелять по азербайджанцам, врывать в квартиры и лавки мусульман, убивать их и грабить имущество. Балконы, окна, крыши многих домов, принадлежавших армянам, стали настоящими огневыми точками, откуда велась стрельба в прохожих мусульман, полицию и воинских чинов.

Масштабы августовской резни были тем более значительны, что нанесли серьезный урон нефтяной промышленности. Беспорядки в промыслово-заводском районе Баку, массовые поджоги нефтепромыслов, нефтяных складов привели к спаду добычи, переработки и экспорта, что было чревато самыми серьезными последствиями для экономики Российской империи. Как центральная власть, так и кавказская администрация, обеспокоенные очередной вспышкой межнационального конфликта, стали предпринимать срочные меры для его предотвращения. Наместник Кавказа И.И.Воронцов-Дашков принял решение выехать на место событий, как для ознакомления с ситуацией, так и для выработки долгосрочного мира между сторонами.

7 сентября 1905 г. И.И.Воронцов-Дашков прибыл в Баку. В прессе сохранилось подробное описание приезда и встреч в городе [2, с. 2-3]. Приветствуя его на Сабунчинском вокзале, и.о. городского головы Кямиль бек Сафаралиев выразил

сожаление, что ввиду произошедших событий город не может встретить графа, как подобает встретить императорского наместника на Кавказе. От лица армян епархиальный начальник Шемахинской армяно-григорианской епархии Анания выразил надежду, что приезд наместника положит конец кровопролитию. На это И.И.Воронцов-Дашков выразил пожелание, чтобы армяне выказывали большее желание мира и спокойствия. Епископ возразил, что армяне ждут справедливого и беспристрастного суда, который докажет, что армяне более всего желают мира. Эта небольшая дискуссия, произошедшая на вокзале, раскрывает интересную деталь. И.И.Воронцов-Дашков недвусмысленно намекнул на то, что армяне не желают мира, фактически вменяя им в вину главную ответственность за продолжение эскалации насилия в Баку и других регионах Кавказа. Столь резкая со стороны наместника критика армян прозвучала и несколькими днями раньше прибытия в Баку. 7 сентября газета «Баку» поместила заметку о том, что Наместник просил католика всех армян Мкртыча принять меры к успокоению своих соплеменников, добавив, что азербайджанцы желают мириться, а армяне от мира отказываются. В ответ тот же епископ Анания возражал на страницах газеты: «...Не оно армянское население – *Ф.Д.*]... в феврале напало на татар, не оно напало на них и теперь. Не оно сожгло армянские промыслы на десятки миллионов рублей и не оно оставило без крова и имущества десятки тысяч рабочих... Армянское население вовсе не является одной из воюющих сторон, а представляет собой сторону, обороняющуюся от насилий, грабежей, поджогов и убийств и притом еще лишенную достаточных средств самообороны» [1, с. 3]. Оставляя в стороне всю абсурдность изложенных в ответе Анания доводов, ибо реальные исторические факты убедительно доказывают, что и в феврале, и в августе 1905 г. резню спровоцировали и начали армяне, отмечу, что апеллирование наместника к представителям церкви было обусловлено его трезвой оценкой ситуации. Ибо, действительно, конфликт в Баку был следствием провокационной и террористической деятельности дашнаков, активно поддерживаемых иерархами армяно-григорианской церкви. К сожалению, впоследствии позиция И.И.Воронцова-Дашкова в отношении армянского националистического движения и, в частности, церкви претерпела значительные изменения и уже не отличалась такой объективностью и принципиальностью.

Свой взгляд на резню и отношения между двумя нациями выразила и азербайджанская депутация, встретившая наместника еще в Баладжарах. Обращаясь к графу, редактор газеты «Каспий» Алимардан бек Топчибашев сказал: «...своевременно мусульмане, с разрешения графа, представят подробную докладную записку, из которой Его Сиятельство усмотрит, кто начал новую распрю и кто истинный виновник разразившегося над Баку несчастья. Теперь мусульмане считают своим нравственным долгом заявить, что не они противостоят установлению в городе мира и спокойствия». В доказательство А.Топчибашев привел мирную процессию мусульман во главе с управляющим губернией и духовным лицом, но выстрелы с другой стороны доказали, кто против мира и спокойствия [2, с. 2].

Программа визита И.И.Воронцова-Дашкова в Баку была насыщенной. С 7 по 9 сентября он посещал нефтепромыслы в Балаханы, Раманы, Сабунчу, Забрат, проводил совещание с участием губернских и городских властей, высших чинов кавказской администрации. Наместник встречался с представителями Совета Съезда бакинских нефтепромышленников, Бакинского Биржевого Комитета, с персидским посланником при русском дворе. В конце своего пребывания в Баку

наместник 9 сентября принял губернского казиза Ахунда Агу Ализаде и епископа Анания. На этой встрече представители двух противоборствующих сторон обвинили друг друга в разжигании резни. Взяв на себя миссию примирителя, И.И.Воронцов-Дашков предложил сторонам собраться на следующий день на квартире временного генерал-губернатора Бакинской губернии С.А.Фадеева и прийти к окончательному мирному соглашению. Расставаясь с казием и епископом, наместник заявил им, что остался еще на один день в Баку, чтобы увидеть примирение «и уехать со спокойным сердцем». Но если примирение не произойдет, то будут приняты самые строгие меры против беспокойных элементов, отчего могут пострадать и благонадежные лица [2, с. 3].

Согласно пожеланию Наместника, 10 сентября, как и было условлено, в квартире С.А.Фадеева состоялось совещание представителей армян и азербайджанцев по поводу примирения. На этом совещании представители армянской общины Баку выдвинули предложения по примирению с азербайджанцами. Суть их сводилась к следующему. За каждый случай убийства, ранения, поджога, ограбления или погрома имущества, если только они совершены на почве национальной распри, стороны несут материальную ответственность: армяне отвечают перед потерпевшими азербайджанцами полным вознаграждением имущественных потерь, обеспечением семейств убитых, вознаграждением раненых и обеспечением увечных и, наоборот, такие же обязательства несут азербайджанцы перед армянами. Взаимная между сторонами ответственность устанавливалась на срок по первое января 1907 года и на сумму до 1 миллиона рублей для каждой из сторон в отдельности.

Согласно предложению армянской общины, каждая из сторон в лице не менее 10 человек имущих членов своих должна была дать письменное обязательство в исполнении условий соглашения. Для разработки всех деталей соглашения до его заключения и решения всех вопросов, могущих возникнуть на его почве при применении его на практике, предусматривалось создание третейского суда из пяти членов неармян, представленных армянским обществом, пяти членов азербайджанцев, представленных азербайджанским обществом и председателя, избранного указанными десятью членами по взаимному между ними соглашению. В занятиях третейского суда принимали бы участие в качестве ассистентов и без права решающего голоса два армянина – представители армянского общества и два азербайджанца – представители мусульманского общества [8, лл. 64-64 об.].

Представители азербайджанской общественности, высоко оценив готовность армян прийти к соглашению с мусульманами для восстановления прочного мира, выдвинули ряд предложений в связи с проектом армян от 10 сентября. В частности, в подписанном такими видными деятелями, как Исмаил бек Сафаралиев, Исрафил Гаджиев, Алимардан бек Топчибашев, Асадулла Ахмедов, Ахмед бек Агаев, Иса бек Гаджинский, Гаджи Аслан Ашуров, Гаджибаба Ашуров, Мамед Гасан Гаджинский, Гасанага Гасанов, Мирза Асадуллаев, Агабала Гулиев, заявлении предлагалось заменить письменную форму сношений устным обменом мнений. По мнению азербайджанских представителей, помимо устранений затруднений, вроде потери времени и пр., связанных с писанием, отсылкой и пр., ответов и заявлений в письменной форме, устный обмен мнений способствовал бы не только скорейшему окончанию предварительных переговоров, но устранил бы между представителями сторон все недоговорённости, а также упущенные детали, кои все нельзя, конечно, изложить в письме.

Азербайджанские представители выразили свое отношение к некоторым пунктам предложений армян. Во-первых, они заявили, что уполномочены для установления мира лишь мусульманским обществом города Баку, а поэтому имеют право говорить и действовать только от его имени, не касаясь промышленного и заводского района, тогда как в предложениях армянской общины от 10 сентября говорилось, что условия соглашения распространяются на город и его окрестности. Позиция азербайджанцев имела под собой основания, ибо город и промышленно-заводской район всегда составляли некие обособленные черты, имея, в частности, два самостоятельных полицмейстерства. При этом в предложении азербайджанской стороны не отвергалась идея ответственности за установление мира за чертой города, просто армянским представителям предлагалось войти в особое соглашение или пригласить присоединиться к настоящему соглашению избранных представителей нефтепромышленников и заводчиков промышленных районов.

Несогласие азербайджанской стороны вызвал пункт об имущественной ответственности за случаи убийств, ранений и грабежей. По ее мнению, сила ответственности сторон в деле прочного мира в городе должна держаться не на том, чтобы десятки имущих лиц отвечали своим карманом, а единственно на том, чтобы избранные обществом представители, при содействии самого общества, способствовали властям раскрытию всякого преступления на национальной почве и преданию виновника в руки правосудия. Вполне справедливо в этом случае звучала мысль о том, что безнаказанность такого рода преступлений, безучастность, а порой сокрытие той или иной частью общества таких преступлений и служат главной причиной совершения преступных деяний на национальной почве. Если виновники таких деяний будут найдены, то для всего общества – армянского и мусульманского – будет ясно, что такого рода преступления осуждаются, прежде всего, самими названными обществами. Азербайджанские представители предлагали имущественную ответственность возложить на самого преступника, а взаимную имущественную ответственность оставить только для тех случаев, когда окажется невозможным ни предупреждать преступления на национальной почве, ни разыскать виновника или виновников. И лишь в тех случаях, когда потерпевшему необходимо оказать материальную помощь независимо от розыска виновника, обеспечить потерпевшего имущественно в размере, определяемом третейским судом. Представителям же противоборствующих сторон следовало всеми возможными путями предупреждать совершение преступлений на национальной почве.

Азербайджанская сторона предлагала дополнить соглашение новым пунктом, в котором вводилась ответственность за убийство, поранение или насилие над почетными и уважаемыми членами армянского или мусульманского общества.

Наконец, одобрения не вызвало и наличие в соглашении пункта о том, что срок взаимной ответственности между азербайджанцами и армянами устанавливался по 1 января 1907 года и на сумму на это время до одного миллиона рублей для каждой из сторон в отдельности. Азербайджанские представители посчитали это предложение не отвечающим цели самого соглашения, которое желательно и должно быть установлено навсегда. В заключение делался вывод, что предлагаемая азербайджанцами ответственность, по которой представители обоих обществ навсегда обязываются способствовать преданию в руки правосудия винов-

ников преступлений на национальной почве, принесёт больше пользы делу прочного мира, чем имущественная ответственность, которая должна быть установлена только на один год и четыре месяца, как бы в виде испытания, что в состоянии вызвать в населении лишь превратные толкования и недоверие к заключённому соглашению [8, лл. 67-68 об.].

Основываясь на вышеизложенных положениях, представители мусульман гор. Баку, предложили следующие меры:

«1. Усматривая одну из главных причин происходящих в городе беспорядков в безнаказанном существовании среди армян, мусульман и др. национальностей порочных элементов, производящих убийства, грабежи, поджоги и т. п. преступные деяния, нижеподписавшиеся представители мусульман и армян взаимно обязуются всеми законными мерами способствовать преданию в руки правосудия виновных в преступлении, если установится, что преступление совершено на почве национальной вражды между мусульманами и армянами. В случаях невозможности отыскания виновников, представители армян и мусульман отвечают имуществом перед потерпевшим, в размере, который установит третейский суд.

Примечание: Принадлежность преступника к той или иной нелегальной организации не освобождает представителей сторон от вышеназванной ответственности.

2. Определение характера отдельных случаев преступления, установление размера имущественной ответственности и разрешение т.п. вопросов, представители сторон предоставляют особому третейскому суду, состав и организация которого устанавливаются по взаимному соглашению.

3. Представители армян и мусульман после принципиального установления основных положений мира обязуются представить из своей среды таких имущих лиц, подписи которых могли бы обеспечить имущественную гарантию» [8, л. 70].

В ответном письме представителям азербайджанского населения уполномоченный от армянской общины Баку, присяжный поверенный Б.Долуханов заявил, что армянская сторона настаивает на взаимной имущественной ответственности, необходимой не только для тех случаев, когда виновники преступления не будут разысканы, но и в тех случаях, когда они будут разысканы и преданы законному суду. Стороны, по убеждению Б.Долуханова, должны явиться имущественно ответственными друг перед другом, совершенно независимо от того, разысканы или не разысканы виновники. Внесение в соглашение обязательства «способствовать всеми законными мерами преданию в руки правосудия виновных в преступлениях» армяне считали излишним, мотивируя тем, что это – долг каждого гражданина и предметом специального соглашения служить не может [8, л. 69-69 об.].

Пока шла данная переписка, состоялось примирение, и 14 сентября 1905 г. по городу прошла процессия во главе с генерал-губернатором, городским головой, азербайджанским и армянским духовенством. В телеграмме С.А.Фадеев сообщал наместнику И.И.Воронцову-Дашкову об установлении спокойствия в городе: «Доношу, что в течение дня и по настоящее время в городе и на промыслах никаких происшествий не случилось. Процессия умиротворения сейчас окончила обход города, я присутствовал. Народ ликовав, во всём городе было праздничное и радостное настроение. Массы народа встречали и сопровождали процессию. Надеюсь, что спокойствие восстановится на продолжительное время» [9, л. 563]. В этом отношении итоги визита И.И.Воронцова-Дашкова в Баку можно рас-

смагивать как положительные. Но в плане установления прочного мира между армянами и азербайджанцами стороны не смогли прийти к единому мнению. Переговоры, длившиеся до конца сентября, не привели к конкретным результатам. Серьезные разногласия вызывали почти все пункты проектируемого соглашения. Дальнейший анализ переписки ясно указывает на то, какая из сторон реально хотела достижения мира, а какая его саботировала.

15 сентября 1905 г. Б.Долуханов и Ов.Качазнуни направили письмо уполномоченным представителям азербайджанцев А.Топчибашеву и А.Агаеву, в котором изложили окончательную позицию армянской стороны: «В основание будущего нашего соглашения мы считали и продолжаем считать безусловно необходимым положить пункты:

а) взаимная гарантия не должна быть ограничена чертой гор. Баку, а должна быть распространена и на Чёрный и Белый городки, Биби-Эйбат и Балахано-Сабунчино-Раманинскую промысловую площадь;

б) условия гарантии не должны быть ограничены только теми случаями, когда виновники преступлений останутся не обнаруженными, но должны быть распространены и на те случаи, когда виновники будут разысканы и преданы суду; равным образом, денежная ответственность не должна ограничиваться только теми случаями, когда потерпевший имеет нужду во вспомоществовании, но должна быть распространена безразлично и на те случаи, когда потерпевший является лицом имущим и не нуждающимся во вспомоществовании, так как возмещение убытков должно иметь характер не только благотворения, но штрафа;

в) специальное, предусмотренное соглашением, обязательство разыскивать виновников преступлений и предавать их в руки властей, принять на себя мы не можем, так как не имеем в своём распоряжении соответствующих органов, а для самих нас задача эта, вообще говоря, является совершенно неразрешимой.

Что же касается до разделения пострадавших на категорию почётных и категорию непочётных и, в связи с этим, ограничение соглашения убийством одного почётного или пяти непочётных лиц, то такое разделение остаётся для нас непонятным. Единственно возможным ограничением соглашения мы считаем определённый срок его действия и размер общей суммы денежной ответственности.

Указанные пункты мы считаем безусловно необходимыми основами будущего соглашения и смеем надеяться, что необходимость их настолько очевидна, что не встретит возражений с Вашей стороны». Армянская сторона предлагала дать ответ не позже 18 сентября, заявив, что если к указанному времени не поступит согласие положить перечисленные пункты в основу соглашения, то она откажется от дальнейших переговоров, будет считать свою миссию оконченной и сложит с себя полномочия [8, лл. 65-66].

Столь ультимативный тон письма вызвал возражения азербайджанской стороны. В ответном письме И.Гаджинского и А.Ахмедова Б.Долуханову и Ов.Качазнуни от 18 сентября 1905 г. отвергались обвинения в том, что азербайджанская сторона задерживает окончательное решение вопроса о редакции мирного соглашения. И.Гаджинский и А.Ахмедов вновь повторили позицию азербайджанской стороны о том, что вопрос о включении в проект мирного соглашения заводско-промыслового района может быть решён не иначе, как в присутствии заводских промышленников и сельчан. Они отметили, что 16 сентября просили генерал-губернатора взять на себя труд организации выборов представителей от

заводско-промысловых фирм и сельчан и устройства совместно с ними и с представителями армян и мусульман общего собрания для окончательного решения вопроса о гарантии заводско-промыслового района. Тогда же решено по выяснении результата совместного с ними обсуждения приступить к окончательной редакции проекта соглашения.

Что же касается других пунктов нового письменного предложения от 15 сентября, то азербайджанская сторона вновь настаивала на урегулировании вопроса об ответственности сторон. В письме, в частности, говорилось: «...предложение гг. представителей армян об имущественной ответственности для всех случаев, т.е. безразлично, найден ли виновник преступления или нет, имущ ли потерпевший или нуждается во вспомоществовании, а также отказ от содействия к обнаружению преступников, мы считаем не согласными с целями мирного соглашения, и в дополнение неоднократно приведённых нами по этому поводу доводов прибавляем следующее: признавая необходимым и весьма целесообразным активное участие обществ обеих сторон в обнаружении и выдаче в руки правосудия преступных своих элементов, мы, вместе с тем, находим необходимым гарантировать практическое осуществление названными обществами этого своего долга и для сего предлагаем: в случае, если виновник преступления будет найден и выдан в руки правосудия, то общество избавляется от невольного и несправедливого наказания, т.е. освобождается от штрафа. В случае же невозможности отыскания виновника, общество и должно ответствовать имущественно перед потерпевшим. Наконец, третий случай, когда потерпевшим является лицо неимущее, то возмещение его убытков должно состояться совершенно независимо от того, найден ли виновник или нет. Этот случай есть соединение благотворения и штрафа». Что же касается остальных пунктов, то представители азербайджанцев заявили, что они не могут быть предметом принципиальных разногласий и при переговорах будет достигнуто соглашение [8, л. 72-72 об.].

Не дожидаясь решения вопроса об участии представителей промыслово-заводского района, 18 сентября Б.Долуханов и Ов. Качазнуни заявили письменно И.Гаджинскому и А.Ахмедову, что выставленные азербайджанской стороной условия идут вразрез с первоначально выработанными основаниями соглашения, а самую идею взаимной гарантии и имущественной друг перед другом ответственности фактически сводят к нулю. В связи с этим они признали ведение дальнейших переговоров бесцельным и сложили с себя полномочия [8, л. 71].

Буквально сразу после этого проармянская пресса подняла кампанию, в которой азербайджанцев обвинили в перечеркивании условий соглашения 10 сентября, а армяне выдавались как истинные поборники мира.

Видимо, встревоженные убеждением наместника в том, что армяне не хотят мира, которое он высказал католикосу и шемахинскому епископу, и стремясь переубедить его, представители армянской общины Баку решают изменить тактику и, переиначив ход и содержание переговоров, представить все наместнику в выгодном для себя свете. 22 сентября Анания, присяжный поверенный Богдан Долуханов, гражданский инженер Ованес Качазнуни были с визитом у наместника. Анания заявил, что соглашение не состоялось, т.к. представители мусульман пожелали внести в первоначальный проект соглашения такие дополнения и ограничения (?!), которые сводили к нулю все реальное значение взаимной гарантии. «Мы, – резюмировал армянский епископ, – не приехали обвинять в чем-либо мусульман, а лишь донести Вашему сиятельству, что если проектируемое

соглашение не состоялось, то во всяком случае не по вине армян». По словам газеты «Баку», на речь Б.Долуханова о пунктах мусульман наместник ответил, что доверяет вполне армянскому народу [3, с. 2].

Можно предположить, что именно эта встреча в Тифлисе стала переломной во взглядах И.И.Воронцова-Дашкова, изменив его отношение к армянам. Под влиянием высказанных ему доводов, а также исходя из присущего ему понимания традиционных внутри- и внешнеполитических приоритетов России (использование армян в качестве союзника и опоры в политике на Кавказе и в отношении Османской империи), И.И.Воронцов-Дашков все чаще в своих письменных и устных высказываниях стал говорить о мирном характере армян, о том, что они не склонны к революционной деятельности, сепаратизму, что надо их приблизить к власти и не раздражать ущемлением их церковной автономии.

К важнейшей инициативе И.И.Воронцова-Дашкова по политическому решению армяно-азербайджанского конфликта относится и проведение в феврале-марте 1906 г. в Тифлисе т.н. примирительного съезда. На съезд съехалось около 50 выборных депутатов от обеих враждующих сторон, присутствовали представители высшей администрации края, местной прессы. В день открытия съезда, 20 февраля, перед собравшимися выступил наместник, очертив основные задачи съезда и выразив собственную позицию по урегулированию армяно-азербайджанского конфликта. Он сказал: «Целый год длится безумная резня мусульман с армянами; целый год все мои старания прекратить эти беспорядки повели лишь к некоторой локализации зла, к некоторому затишью. Обращался я неоднократно к духовенству враждующих, предлагая им употребить их влияние и воздействовать на единомышленников и помирить их, доказывая всю безрассудность их поступков. Но, несмотря на данные даже клятвенные обещания, мир нарушался иногда в тот же день. Теперь я созвал вас, выборных от армян и мусульман, не только для того, чтобы вы обсудили те административные меры, которые могли бы оказать действительную пользу... Но, главное, господа, помните одно, что для того, чтобы ваше собрание оказалось плодотворным, необходимо вам совершенно беспристрастно отнестись к делу. Не в том вопрос, кто виноват в этой смуте, а какие средства действительны для прекращения зла, губящего материальное благосостояние страны...» [4, с. 3].

По мнению историка Диляры Исмаилзаде, созыв примирительного съезда, избранная И.И.Воронцовым-Дашковым форма непосредственного общения двух конфликтующих сторон, были явлениями беспрецедентными для России, только вступившей на путь парламентаризма [10, с. 134]. Одним из положительных итогов работы съезда явилось создание губернских и уездных примирительных комиссий с правом совещательного голоса по вопросам межнациональных отношений. Однако и в случае с этими комиссиями армяне вновь продемонстрировали свое нежелание добиться скорейшего умиротворения, выдвигая огульные обвинения против властей и азербайджанской стороны. Это проявилось, в частности, в Баку.

В начале мая 1906 г. армянская община Баку собралась на совещание для избрания членов примирительной комиссии при бакинском генерал-губернаторе. На совещании большинство высказалось против выборов и, следовательно, против образования комиссии. Мотивы были следующими: 1) армяно-азербайджанский конфликт – результат больного социального организма, который надо радикально вылечить и тогда без всяких примирительных комиссий столкновения

эти станут невозможными; 2) армяно-азербайджанские столкновения невозможны там, где власти сами не желают этого; 3) предлагать учреждение примирительной комиссии в то время, когда правительственные войска и полиция занимаются возбуждением страстей, производя в Шуше бесчинства (так армяне характеризовали действия армии и полиции по борьбе с армянским террором), – это значит зло насмехаться над населением (!) [5, с. 2]. Эта новость об отказе армян участвовать в примирительной комиссии вызвала возмущение у азербайджанской стороны. Гласный Бакинской думы Карабек Карабеков обратился с открытым письмом к Константину Хатисову – одному из лидеров армянской общины города. В письме говорилось: «До сего времени общество самостоятельно не сделало абсолютно ничего; теперь ему разрешается избрать специальные комиссии. Пусть хоть оно воспользуется данным ему правом и будет кричать через свою комиссию, что не хотим мы уничтожать друг друга, как дикие звери. Пусть власти действуют или бездействуют по-прежнему, пусть стараются делать нам только одно зло, но мы-то сами можем ведь спасти себя по мере сил... Мир прочный и искренний может и должен быть создан исключительно общественными силами – армянами и мусульманами; а потому я не понимаю, почему армянское общество отказывается от составления даже официально разрешенной комиссии, когда оно не делало и не делает попыток создать что-нибудь по своей собственной инициативе...» [6, с. 4].

Лишь в начале июня 1906 г. армяне решили участвовать в работе примирительной комиссии при бакинском генерал-губернаторе. Интересно, что проармянская газета «Баку» открыто написала о причине изменения позиции: армяне опасались реакции со стороны наместника, генерал-губернатора и мнения мусульман [7, с. 2-3]. Как видно, инициатива И.И.Воронцова-Дашкова по созданию примирительных комиссий не всегда осуществлялась гладко именно по вине армянской стороны.

Как видно из анализа источников, несмотря на попытки кавказской администрации и лично наместника, а также невзирая на готовность азербайджанской стороны к миру, армяне явились главными виновниками того, что в сентябре 1905 г. не удалось подписать мирное соглашение между сторонами. Тем временем такое соглашение, несомненно, стало бы не только залогом установления стабильности, но и создало прецедент во время очередных проявлений межнациональной резни в других регионах Кавказа. Выдвигая различные предлоги, армяне тормозили и саботировали мирные инициативы, что проявилось, в частности, в длительном отказе от участия в примирительных комиссиях. Подобные действия стали одной из причин нового всплеска межнационального конфликта, начавшегося в октябре 1905 г. в Баку, а также в других городах Южного Кавказа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Газ. «Баку», 1905, 7 сентября, № 115.
2. Газ. «Баку», 1905, 10 сентября, № 117.
3. Газ. «Баку», 1905, 28 сентября, № 130.
4. Газ. «Баку», 1906, 23 февраля, № 41.
5. Газ. «Баку», 1906, 4 мая, № 96.
6. Газ. «Баку», 1906, 6 мая, № 98.
7. Газ. «Баку», 1906, 8 июня, № 121.

8. Государственный исторический архив Азербайджанской Республики (ГИА АР): Ф. 484, оп. 1, д. 47.
9. ГИА АР: Ф. 484, оп. 1, д. 48.
10. Исмаил-Заде Д.И. Граф И.И.Воронцов-Дашков. Наместник Кавказский. М.: ЗАО Центрполиграф, 2005, 511 с.

Fərhad Cabbarov

1905-Cİ İL AVQUST QIRĞINLARI VƏ QAFQAZ CANIŞINI İ.İ.VORONTSOV- DAŞKOVUN SİYASƏTİNDƏ ERMƏNİLƏRLƏ AZƏRBAYCANLILAR ARASINDA BARIŞIĞIN ƏLDƏ OLUNMASI MƏSƏLƏSİ

Məqalədə 1905-ci il avqust qırğınlarından sonra Qafqaz administrasiyasının və şəxsən canışının ermənilərlə azərbaycanlıları barışdırmaq təşəbbüsləri ilə bağlı məsələlər araşdırılır. Mənbələrin təhlilindən göründüyü kimi, bu cür təşəbbüslərə, həmçinin Azərbaycan tərəfinin sülhə hazır olmasına baxmayaraq, tərəflər arasında sülh sazişinin bağlanmamasının əsas günahkarı ermənilər idi. Müxtəlif bəhanələr gətirməklə, ermənilər sülh təşəbbüslərini ləngidirdi ki, bu da uzun müddət barışıq komissiyalarının işində iştirak etməkdən imtina olunmasında özünü göstərdi. Ermənilərin bu cür hərəkətləri 1905-ci ilin oktyabrında Bakıda, həmçinin Cənubi Qafqazın digər şəhərlərində milli münaqişənin yeni dalğasının başlanmasının əsas səbəblərindən biri oldu.

Açar sözlər: erməni-azərbaycanlı qırğınları, barışıq, Tiflis qurultayı, yazışma, sülh sazişi.

Farhad Jabbarov

AUGUST MASSACRE OF 1905 AND THE ISSUE OF ARMENIAN AND AZERBAIJANIS RECONCILIATION IN THE POLICY OF I.I.VORONTSOV- DASHKOV, THE GOVERNOR OF CAUCASUS

The paper deals with issues related to the initiatives of the Caucasian administration and the governor personally for the reconciliation of Armenians and Azerbaijanis after the August 1905 massacre. The analysis of the sources allows coming to the conclusion that despite the readiness of the Azerbaijani side for peace, the main culprit in disrupting the signing of the peace agreement was the Armenians. The Armenians sabotaged peace initiatives under various pretexts, which, in particular, manifested itself in the prolonged refusal to participate in the work of the conciliation commissions. Such actions of Armenians became one of the main reasons for the beginning of a new wave of the ethnic conflict in October 1905 in Baku, as well as in other cities of the South Caucasus.

Key words: *Armenian-Azerbaijani massacre, reconciliation, congress in Tiflis, correspondence, peace agreement.*

(Akademik Nailə Vəlixanlı tərəfindən təqdim edilmişdir)

ИЛЬГАР НИФТАЛИЕВ

Институт истории им. А.А.Бакиханова НАНА

E-mail: Ilg4352@yandex.ru

БАКИНСКАЯ ПАРТИЙНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ В 20-30-Е ГОДЫ XX ВЕКА: СТРУКТУРА, РУКОВОДСТВО, СОЦИАЛЬНЫЙ И НАЦИОНАЛЬНЫЙ СОСТАВ

В статье, на основе привлечения архивных документов и других источников, рассматриваются вопросы о структуре, руководстве, национальном и социальном составе самой крупной по численности партийной организации АКП (б) – Бакинской организации в 20-30-е годы XX века.

Ключевые слова: *партия, социальный состав, руководство, комитет.*

Бакинский комитет Азербайджанской Коммунистической партии на протяжении всего периода своего существования являлся самой крупной республиканской партийной организацией. Основанная в феврале 1920 года, Азербайджанская Коммунистическая партия фактически была создана на базе Бакинского комитета, который до этого действовал в Азербайджане в статусе краевого комитета Российской коммунистической партии большевиков. Бакинская социал-демократическая организация, созданная на базе марксистских кружков в 1900 году, начиная с 1901 года приняла название Бакинского комитета РСДРП. Она выполняла функции центра координации деятельности социал-демократических кружков в Азербайджане. С момента создания и вплоть до 1912 г., т.е. до окончательного организационного размежевания большевистской и меньшевистской фракций, в Бакинском комитете РСДРП происходили постоянные смены руководящих органов и образование новых, в которых в разные периоды преобладали большевики или меньшевики, ведущие между собой постоянную борьбу за влияние на рабочие массы [13].

До революционных событий 1917 года деятельность Бакинского комитета РСДРП (б) проходила в строгой конспирации. За этот период в актив комитета входили А.С.Енукидзе, В.З.Кецховели, Б.М.Кнунянц, Н.П.Козеренко, А.Г.Эйзенбет, Л.Е.Гальперин, Л.Б.Красин, А.Стопани, С.Шаумян, П.Джапаридзе и др. Как видим, партийный актив Бакинского комитета был представлен в основном большевиками из некоренной национальности. После падения Бакинской коммуны в конце июля 1918 года, а позже ареста и расстрела комиссаров деятельность Бакинской организации фактически была свернута. Данная пауза продолжилась до весны 1919 года, когда после обмена на представителей английской миссии во Владикавказе, некоторые арестованные в сентябре 1918 года в Красноводске из окружения Шаумяна большевики, в т.ч. «чудом» не расстрелянный «27 комиссар» Анастас Микоян, вернулись в Баку. В марте 1919 года в Баку, в условиях глубокой конспирации прошла учредительная конференция нового состава Бакинской

организации РКП(б), которая таким образом возобновила свою деятельность. До образования Азербайджанской Коммунистической партии в феврале 1920 года, руководство большевистскими организациями осуществлял именно Бакинский комитет РКП(б). К моменту советизации Азербайджана подпольной работой бакинской организации руководил А.Микоян (с марта 1919-по июнь 1920 гг.). После перехода в июне 1920 года Микояна в Азербайджане на профсоюзную работу его место занял Саркис Саркисов (Данилян), который оставался во главе самой крупной партийной организации республики до июня 1921 года. В январе 1922 года секретарем Бакинского комитета РКП(б) был назначен Левон Мирзоян. Это дало основание Нариманову расценить данный факт как наличие особого плана по передаче власти в Бакинском комитете армянскими коммунистами по «наследству». После советизации Азербайджана Бакинский комитет партии продолжал оставаться ведущей структурой Компартии Азербайджана, сосредоточив в своих руках вопросы кадровой политики. Отмечая значительную роль Бакинского комитета АКП(б) в политической жизни республики, Н.Нариманов писал: «БЕКА распределял работников, за собою имел внушительную рабочую конференцию, имел огромное влияние на ход работы ЦК, так как последний всегда получал работников из БЕКА. Наконец, БЕКА всегда вводил своих членов в ЦК, где вопросы всегда проходили под давлением членов БЕКА» [18, с. 57]. В первые годы советской власти Бакинский Комитет партии преимущественно состоял из неазербайджанских кадров большевиков, кичившихся своим революционным прошлым, а в составе рабочих все еще велика была доля революционеров из числа партий меньшевиков, эсеров и других так называемых «мелкобуржуазных» партий. По данным на 1929 год около 70% членов Бакинского комитета партии вступили в него в период 1917-1920 гг. [15, с. 758]. Многие из них принимали активное участие в кровавых мартовских событиях 1918 года.

Если в период 1920-1926 годов должность ответственного секретаря ЦК и БК замещалась разными лицами, то в 1926-1929 годы Л.Мирзоян впервые стал замещать одновременно должность секретаря БК и одного из трех ответственных секретарей ЦК. Однако постоянные конфликты, склоки в партийном руководстве ЦК, которые очень часто инициировались партийными деятелями различных районных комитетов БК, вынудило Москву в 1929 году, наконец, ввести в азербайджанской партийной организации должность первого секретаря, возглавлявшего теперь не только ЦК, но и БК АКП(б). Таким образом, полномочия первого секретаря ЦК значительно расширились, и он обязан был сплотить и обеспечить единство в партийных рядах. После введения в 1929 году должности первого секретаря БК чуть позже были утверждены также должности второго и третьего секретарей. 4 августа 1930 года впервые была утверждена должность второго секретаря БК, на который был назначен Мелик Ягубов [8, л. 77]. В период 1931-1935 гг. вторыми секретарями БК АКП(б) были Г.Рахманов, А.Акопов, С.Сеф, А.Аматуни, А.Акопов. Решением бюро ЦК АКП(б) от 1 октября 1931 года заведующий организационно-инструкторским отделом БК С.Иванов был одновременно назначен третьим секретарем БК (10, л. 8). Позже этот пост занимали Р.Гулбис и Г.Гуревич. На совместном заседании бюро Закрайкома ВКП(б), ЦК и БК АКП(б), с участием секретарей Ленинского, Азизбековского, Дзержинского, Ворошиловского, Маштагинского, Кировского, Сталинского, Кагановича, Микояновского, Молотовского, Октябрьского, Шаумяновского, Артемовского районных комитетов партии Баку, на основе постановлений ЦК ВКП(б) от 26 июня и 5 июля

1935 года о разукрупнении Азнефти и соответствующей перестройке её парторганизации, было принято решение на разукрупненных промыслах имени Сталина, Бухты Ильича, Ленина, Орджоникидзе, Балаханском и Сураханском создать самостоятельные районные партийные организации. Были назначены первые секретари вновь организуемых райкомов партии: Сталинский – Г.Маштаков, Бухты Ильича – Ц.М.Беленький, Ленинский – Расул Ремиханов, Балаханский – Фомин, им. Орджоникидзе – Б.Лымарь, Сураханский – Ляtif Расулов. Были утверждены также вторые секретари новых райкомов. Для руководства работой новых районных комитетов партии, подготовки и проведения районных партконференций было создано Оргбюро. В него вошли первые и вторые секретари вновь созданных райкомов. Данные парторганизации были отнесены к т.н. III группе парторганизаций. Для них был установлен особый штат ответственных и технических работников. Работа по усилению руководства БК АКП(б) промысловыми парторганизациями была возложена на третьего секретаря БК. На эту должность был назначен Музаффар Нариманов [7, л. 132-134]. На заседании Бюро ЦК АКП(б) 25 апреля 1939 года был утвержден следующий состав секретарей БК: М.Дж.Багиров – первый секретарь, С.Абрамов – второй секретарь, М.Гасымов – секретарь БК по кадрам и В.Халдеев – секретарь БК по агитации и пропаганде [10, л. 8]. В довоенный период, кроме первого секретаря, ротация остальных секретарей ЦК и БК носила довольно интенсивный характер.

Структура аппарата БК также в основном дублировала аппарат ЦК. Так в аппарат первого секретаря ЦК и БК АКП(б) входили помощник по нефти, хлопку, проблемным вопросам и докладчик. В аппарат второго секретаря ЦК и БК АКП(б) входили помощник секретаря и докладчик. Кроме этого в аппарат входили протоколно-секретная, финансовая и хозяйственно-учетная часть [4, л. 68-72]. Данная структура также была утверждена в соответствии с решением XVII съезда ВКП(б) 1934 года.

Для организации учета кадров в БК существовали специальные отделы. Одним из основных был организационно-инструкторский отдел, который позже подвергался структурным изменениям, называясь учетно-распределительным, статистическим отделом. Основной функцией данного отдела была мобилизация, распределение и назначение номенклатурных работников [2, с. 31-32]. Данный отдел БК в разное время возглавляли Агаверди Рагимов (1921-1925), Махмуд Агаев (1925-1926), в 1927 году Юсиф Касимов, с августа 1929 по август 1930 года Махмуд Буниятзаде, а с 21 августа 1930 года заведующим организационно-инструкторским отделом был назначен Дьячков [8, л. 183].

В начале 1930-х гг. организационно-инструкторский отдел стал играть настолько важную роль в политической жизни республики, что его стали возглавлять секретари ЦК и БК АКП(б). 21 января 1931 года заведующим организационно-инструкторским отделом БК был назначен С.Иванов, специально вызванный из Крымского обкома ВКП(б). Причем просьба о его откомандировании исходила от ЦК АКП(б) [9, л. 20, 80]. В октябре 1931 года С.Иванов стал третьим секретарем БК АКП(б). Сменивший его на должности заведующего организационно-инструкторским отделом Файнберг 6 февраля 1933 года был назначен секретарем ЦК по транспорту. Занимавший эту должность Г.Гуревич стал третьим секретарем БК (вместо С.Иванова) и одновременно заведующим организационно-инструкторским отделом БК [11, л. 134]. В августе 1933 года заведующим оргинструкторским отделом БК был назначен Бондаренко.

Одним из важнейших отделов ЦК и БК АКП(б) был отдел по кадрам. Как и другие отделы ЦК АКП(б), отдел кадров подчинялся ЦК ВКП(б) и строго придерживался его положений и инструкций. Ярким подтверждением тому является телеграмма заведующего распределительного отдела Н. Ежова от 23 октября 1933 года заведующему отделом кадров ЦК АКП (б). Данная телеграмма конкретно раскрывает основные функции отдела кадров. Они состояли в том, чтобы с помощью распределительного и учетного отдела ЦК собрать материал о количестве и составе руководящих кадров народного хозяйства и по всем остальным отраслям управления по состоянию на 1 ноября 1933 года. Причем эта работа должна была носить систематический характер.

Так в сентябре 1930 года отдел по назначению административных, хозяйственных и профессиональных кадров ЦК АКП(б) был переименован в отдел по назначению кадров. Начиная с конца 1930 года и по начало 1934 года отдел по назначению кадров БК (отдел кадров) возглавляли Махмуд Буниятзаде, А.Алиев, Садыгов, Мирза ага Бабаев [2, с. 40-41].

13 февраля 1934 года бюро ЦК АКП(б) в соответствии с решением XVII съезда ЦК ВКП(б) принял решение реорганизовать структуру аппарата ЦК. Вместо существовавших ранее функциональных отделов теперь создавались производственно-отраслевые отделы [2, с. 41]. Касаясь сути новых структурных изменений, секретарь ЦК Л.Каганович в своем выступлении 6 февраля 1934 года на XVII съезде отмечал: «Нам нужны целостные отделы, ведающие партийной работой, первичными партийными организациями, массовой агитацией, подбором кадров, распределением людей, изучением этих людей, профессиональной работой и т. д.» [22, с. 646]. В соответствии с этой реорганизацией при республиканских, областных и краевых партийных организациях были созданы следующие отделы: сельскохозяйственный, промышленно-транспортный, советско-торговый, культуры и пропаганды ленинизма, руководящих парторганов (городских и районных) и особый сектор. Транспортный и торговый отделы должны были существовать отдельно.

Согласно новой структуре был определен штат работников ЦК и БК АКП(б) по отделам. Он выглядел следующим образом: 1. сельскохозяйственный отдел – завотделом, заместители по хлопку, животноводству и другим отраслям, инструктора, учетчик сельхозкадров, секретарь отдела; 2. советско-торговый отдел – завотделом, два заместителя, инструкторы, секретарь; 3. промышленно-транспортный отдел – завотделом, два заместителя, инструкторы, учетчик кадров, секретарь; 4. отдел руководящих партийных органов – завотделом, заместитель (обследование, проверка, изучение методов работы) и заместитель по кадрам, инструкторы, статистик, учетчик кадров, секретарь; 5. отдел культуры и пропаганды ленинизма – завотделом, заместитель, инструкторы по районам, учреждениям, печати, учетчик, секретарь; 6. особый сектор – завсектором, заместитель, ответственный секретарь, стенографист [4, л. 68-72]. На заседании бюро ЦК АКП(б) от 5 марта 1934 года был утвержден следующий состав заведующих отделами аппарата БК АКП(б): Р.Гульбис одновременно возглавил промышленно-транспортный отделы в ЦК и БК, Дж.Рагимов возглавил в БК отдел культуры и пропаганды ленинизма, а Катков отдел руководящих партийных органов [3, л. 132-133].

Данная структура аппарата ЦК и БК АКП(б) сохранилась до марта 1939 года. Время от времени происходила ротация работников отделов во главе с их руководителями. Например, в марте 1935 года отдел руководящих партийных

органов при БК АКП(б) возглавил бывший секретарь ЦК КП Армении А.Аматуни, сменивший на этом посту Каткова (28 февраля Аматуни был назначен вторым секретарем БК вместо С.Сефа [5, л. 291]. В октябре того же года А.Аматуни, в связи с переходом на работу в Армении, на этой должности сменил другой армянин, Аршавир Акопов, одновременно ставший вторым секретарем БК АКП(б) [6, л. 34]. В июне 1938 года данный отдел БК возглавил Гусейн Наджафов [2, с. 42].

На XVIII съезде партии в марте 1939 г. производственно-отраслевой принцип строения аппарата вновь был заменен функциональным. В резолюции съезда по данному вопросу отмечалось, что «распыление дела подбора кадров между производственно-отраслевыми отделами привело к снижению размаха организационной работы, затруднило необходимое передвижение работников из одной отрасли в другую, выдвижение людей, целесообразное использование их на тех участках, которые в данный момент представляют особую важность для партии». Согласно новому уставу ВКП(б), структура аппарата ЦК национальных республик должна была состоять из отдела кадров, отдела пропаганды и агитации, организационно-инструкторского и сельскохозяйственного отделов. В райкомах и горкомах создавались отделы: кадров, пропаганды и агитации и организационно-инструкторский отдел. Руководство отделами пропаганды и агитации и отделами кадров в обкомах, крайкомах и ЦК нацкомпартий должно было быть возложено на особых секретарей [18, с. 914-915]. Постановлениями заседаний бюро ЦК АКП(б) от 30 марта и 7 апреля 1939 года вместо ОРПО при ЦК и БК АКП (б) был создан отдел кадров. Отделы кадров были созданы также в районных и областных комитетах партии республики. Данный отдел по численности ответственных сотрудников и технического персонала считался самым крупным. Так, в момент создания в отделе кадров БК АКП(б) числилось 25 сотрудников. Заведующим отделом кадров БК был назначен Махмуд Гасымов. Согласно утвержденной бюро ЦК АКП(б) от 22 июля 1939 года структуре отдела кадров, в своей работе он курировал назначения по самым разным сферам: партийные организации, советские органы, нефтедобыча, нефтеперерабатывающая промышленность, машиностроение, транспорт и связь, легкая и текстильная промышленность, местная промышленность, коммунальное хозяйство, промысловые кооперативы, НКВД, суды и прокуратура, торговля и кооперация, здравоохранение, печать и издательство, образование, научные учреждения и культура, комсомол, профсоюзы, организации заготовители, учет кадров [2, с. 53-54]. В связи с изменениями, внесенными в партийный устав после XVIII съезда партии в областных, краевых и республиканских ЦК была введена должность секретаря по кадрам. На заседании ЦК АКП(б) от 25 апреля 1939 на эту же должность в БК был утвержден Махмуд Гасымов. С первых дней своей деятельности отдел кадров играл основополагающую роль при назначениях на руководящие должности на различных уровнях.

После внесения изменений в партийный устав XVIII съездом партии при ЦК и БК АКП (б) были созданы организационно-инструкторские отделы. Являясь вторым после отдела кадров по числу сотрудников, организационно-инструкторский отдел занимался составлением единых партийных отчетов и ведением партийной статистики. Постановлением бюро ЦК АКП(б) от 7 апреля 1939 года заведующим организационно-инструкторским отделом БК был назначен М.Мушаилов, которого в декабре того же года сменил Волков [2, с. 56]. Начало войны, переход республики на военные рельсы не позволили полностью перестроить работу аппарата БК по функциональному принципу. В военные годы деятель-

ность аппарата фактически вновь была построена по производственно-отраслевому принципу.

В исследуемый период Бакинская организация по числу своих членов занимала одно из первых мест среди партийных организаций крупных промышленных центров Советского Союза и по своему, преимущественно неазербайджанскому, включая её руководящие органы, составу внушала Центру больше доверия, нежели ЦК Компартии Азербайджана, которому Москва отводила роль руководящего органа за пределами Баку. И это было неслучайно. Со времени прихода большевиков к власти в России у кремлевских лидеров сложилась твердая точка зрения об отчуждаемости Баку от остального Азербайджана, что являлось обоснованием для объявления Баку и его нефтеносного района территорией Советской России. Значение Баку для Москвы, в пакете тех интересов, которые она имела по отношению к Азербайджану, наиболее ярко выразил И. Сталин. В своем заключительном слове на X съезде РКП(б) 10 марта 1921 г. он заявил, что нельзя смешивать Баку с остальным Азербайджаном, поскольку «Баку не вырос из недр Азербайджана, а надстроен сверху, усилиями Нобеля, Ротшильда, Вишау и др.» [24, с. 47]. В довоенный период Баку был самым крупным индустриальным центром Азербайджанской ССР и одним из крупнейших в Союзе. Баку был основной топливной базой СССР, обеспечивая ко второй половине 30-х годов более 70% потребности страны в нефти и нефтепродуктах. Ко второй половине 30-х годов в данном индустриальном центре был сосредоточен 71% рабочего класса Азербайджана [20, с. 236]. На формирование социального и национального состава Бакинской партийной организации большое влияние оказали особенности социально-экономического развития Баку ещё в период Российской империи, которые резко отличали его от остальной части Азербайджана. Бурное развитие нефтяной промышленности стало основной причиной притока в город отходников не только из различных регионов Северного Азербайджана (в т. ч. армянское население из Нагорного Карабаха и Зангезура), но и внутренних губерний России (Поволжье, Северный Кавказ) и Иранского Азербайджана. В результате к моменту советизации пролетариат Азербайджана, сосредоточенный исключительно в Баку, по своему национальному составу оказался многонациональным, а три четверти остального сельского населения уездов были представлены в основном азербайджанцами. Таким образом, азербайджанцы продолжали оставаться преимущественно нацией крестьянской, так как были привязаны к своим хозяйствам и крайне неохотно расставались со своим патриархальным укладом жизни, не принимая активного участия в процессе урбанизации. В итоге, в составе населения Баку, особенно в его центральных и промышленных районах, преобладали русские и армяне, которые отличались политической активностью, принимая активное участие в дореволюционном социалистическом движении. Последний фактор особо отметил также в письме председателю Совета Народных комиссаров РСФСР В. Ленину от 15 сентября 1921 г. об итогах советского строительства в Азербайджане председатель Совета Народных комиссаров Азербайджанской ССР Нариман Нариманов. Объясняя причину выдвижения на первые роли в составе Бакинского комитета партии коммунистов некоренной национальности он связывал это с тем, что большинство коммунистов-мусульман в революционный период большую часть своего времени уделяли уездам (чтобы связать рабочих с крестьянами). Поэтому «рабочие районы Баку оказались в руках молодых коммунистов, которые до 1919 г. находились во враждебных для нас партиях» [21, л. 6-7]. В

своем докладе И.Сталину в 1923 году, Нариманов, раскрывая причины по прежнему слабого представительства коммунистов-тюрков в составе Бакинской партийной организации уже после советизации Азербайджана, винил в этом руководство Бакинского комитета АКП(б). Он считал, что «ввиду отсутствия работы среди рабочих-тюрков и неправильного подхода к ним, среди них развивался антагонизм, чтобы они сознательно не принимали участие вместе с русскими рабочими в управлении страной. Таким образом, число рабочих-мусульман (партийных) искусственно уменьшалось» [19, с. 104]. В силу сложившейся социальной диспропорции населения, единственным источником пополнения рабочего класса из числа азербайджанцев могли быть крестьяне, которые составляли более половины населения республики. Нариманов в письмах В. Ленину не раз отмечал, что нельзя отделять Баку «с его малочисленным сознательным русским рабочим и вдвое большим несознательным мусульманским рабочим» от крестьянства Азербайджана [12, л. 8]. Однако отношение руководителя Бакинского Комитета АКП(б) Левона Мирзояна к азербайджанскому крестьянству было ярко выражено в его речи на II съезде Коммунистических организаций Закавказья, проходившем 19-23 марта 1923 года, где он касаясь социального состава партии, отметил, что значительный приток в партию крестьян стал причиной роста здесь групповщины, сплетен, интриг и распрей [1, с. 129-130]. По мнению Мирзояна, чем больше рабочих будет в партии, тем скорее будет установлена смычка с крестьянством. Поэтому он настаивал, чтобы 80% членов партии составляли рабочие [23, с. 30]. Это, в свою очередь, было одной из основных причин того, что в довоенный период в Бакинской партийной организации преобладали представители некоренного населения. Как следует из выступления секретаря Бакинского Комитета АКП(б) Л.Мирзояна на XIII Общебакинской партийной конференции в апреле 1924 года, из 12370 членов Бакинской партийной организации тюрки составляли 3856 (32%), армяне 1863 (15 %), русские 5620 (45%) и прочие 1031 (8%). Мирзоян, пытаясь оправдать данную ситуацию, говорил: «Процент тюрков равен 32. Это процент не маленький. И мы не имеем основания жаловаться на то, как это иногда бывает со стороны товарищей, на то, что тюркского пролетариата не привлекают в ряды нашей партии. Но мы не можем сказать, что для русских столько-то процентов, а для армян столько-то: наша задача заключается в том, чтобы привлечь всю культурно выросшую часть пролетариата в ряды нашей партии» [25, с. 31]. Таким образом, создавались искусственные препятствия для привлечения в ряды Бакинской партийной организации азербайджанского крестьянства из провинций. Большое влияние на данный процесс оказал также взятый после XII съезда РКП(б) (1923 г.) курс на абсолютное увеличение в составе партии промышленных рабочих, в то же время регулирование и различные ограничения при приеме в партию всех других элементов, в том числе крестьян [17, с. 726]. В результате, рабочая прослойка в партийной организации Азербайджана продолжала стремительно расти в основном за счет Баку – главного промышленного центра республики. По данным на 1 января 1929 года Бакинская партийная организация насчитывала 27320 членов, или 71% от всех членов партии [15, с. 30]. При этом 18547 человек, или 67,9%, составляли рабочие от станка [15, с. 101]. На Бакинскую партийную организацию в это время приходилось 82,5% всех рабочих в КП Азербайджана [16, с. 23]. Однако, начиная с 1934 года численность рабочих среди коммунистов начала снижаться, отдав ведущие позиции служащим, которые постепенно стали прочно занимать первые позиции в социальной структуре Ком-

партии Азербайджана. В результате по данным на 1 октября 1933 года рабочие от станка уже составляли 58,6% членов Бакинской организации. И это, несмотря на то, что до войны, в годы первой и второй пятилеток в республике были построены новые промышленные объекты, были открыты специальные учебные заведения, готовившие специализированных рабочих. Руководство республики забило тревогу. Выступая на XXI Общебакинской конференции (6-8 января 1934 г.) с отчетом о работе Бакинского комитета АКП(б) М.Дж.Багиров расценил данную ситуацию, как серьезный сигнал. Он говорил: «Видимо, многие недооценили регулирования роста организации, состав её, безответственно относились к приему в партию, уделяли недостаточное внимание этому вопросу, не понимали значение этого вопроса. Это положение должно быть исправлено в ближайшее же время после окончания чистки партии и с момента начала приема в партию» [14, с. 30]. Не исправила ситуацию начатая с 1931 года по всей стране кампания по планомерному и организованному набору рабочей силы путем заключения договоров с колхозами. В Азербайджане этот путь организованного набора рабочей силы по договору через колхозы не получил широкого распространения. Об этом говорилось и в постановление СНК Азербайджанской ССР и ЦК АКП(б) от 10 февраля 1934 года «О снабжении рабсилой народного хозяйства АССР». Постановление констатировало полнейшую безответственность хозорганов в системах Азпромстроя, Азнефти, Водокнала, Бакстройтреста и т. д. Кроме этого отмечалось, что предприятия не позаботились даже об обеспечении общежитием, питанием завербованных рабочих [20, с. 231-232]. С другой стороны, начиная с 1924 года наблюдается резкое снижение удельного веса крестьян в Компартии Азербайджана, который достиг кризисной точки в 1930 г. – 7,9% [16, с. 30]. Дело в том, что со второй половины 20-х годов в экономике азербайджанской деревни происходит постепенное сворачивание рыночных элементов, привнесенных Новой экономической политикой и утверждаются административные методы управления сельским хозяйством. Советское правительство пытается различными методами остановить углубляющееся среди крестьян социальное расслоение и отток их в город. Основным способом решения данной проблемы становится ликвидация зажиточных крестьянских хозяйств и принудительное создание колхозов. В результате начавшейся в стране политики сплошной коллективизации сельского хозяйства азербайджанский крестьянин был насильно привязан к колхозам. Нераспространение на крестьян-колхозников паспортной системы, введенной в стране в 1932 году, стало искусственно сдерживать отток сельского, в основном азербайджанского, населения в Баку, который мог бы стать основным источником пополнения азербайджанцами рядов местного пролетариата и партийной организации. Поэтому по данным на 1 января 1929 года основной национальный состав Бакинской партийной организации был следующий: тюрков – 28,6%, армян – 17,9% и русских – 43,6% [15, с. 101]. Данное соотношение с небольшими изменениями сохранилось на протяжении всего исследуемого периода и в целом отражало процентное соотношение основных национальных групп в составе населения города Баку. По данным Всесоюзной переписи населения 1939 года он был следующим: азербайджанцев – 27,4%, русских – 43,6%, армян – 15% [20, с. 236]. Таким образом, в довоенный период в составе Бакинской партийной организации в соотношении с азербайджанцами общая численность русских и армян была преобладающей. На 1 января 1940 года из 79032 членов партийной организации республики 34741 членов (44%) приходилось именно на Бакинскую организацию

[16, с. 155-158]. Как видим, на протяжении 20-30-х годов на долю Бакинской партийной организации приходилась почти половина членов Компартии Азербайджана. Однако, если в 20-х-начале 30-х годов в социальном составе Бакинской партийной организации АКП(б) преобладали рабочие, то со второй половины 30-х годов это были уже служащие. То есть повысился социальный статус членов партии, среди которых увеличилось число инженеров, учителей, врачей и др., то есть дипломированных кадров. В то же время снижение доли рабочих среди членов партии вовсе не означало, что руководство республики потеряло бдительность и перестало принимать меньше рабочих в свои ряды. Темпы оставались прежними. Однако, были объективные причины, которые трудно было отразить в статистических отчетах. Во-первых, партийные органы, выясняя «социальное положение» будущего члена партии, за основу брали основную профессию или основное занятие кандидата до его вступления в партийные ряды. Основное занятие кандидата до вступления в партию чаще всего не совпадали с его занятием на тот или иной момент уже в период пребывания в партии. Так рабочий или крестьянин, достигая определенного уровня властных полномочий и оставаясь в прежней категории по происхождению, уже становился по роду профессиональной деятельности представителем советских служащих, постепенно преобладавших начиная со второй половины 30-х годов в государственном аппарате. С другой стороны, многие рабочие, вступив в партию и заняв высокие должности, с целью восполнения пробелов в образовании и сохранения своего должностного положения, устремлялись в различные партийные и гражданские вузы. Закончив их, они начинали пополнять ряды новой «пролетарской интеллигенции». Среди других причин снижения численности рабочих в партии можно отметить: прекращение приема в партию в связи с чисткой в 1929-1930 гг., мобилизация рабочих на работу в деревню в период коллективизации и выезды за пределы Азербайджана, исключения из партии в связи с обменом партийных билетов [4, с. 29; 20, с. 280].

Бакинская партийная организация, как самая многочисленная по своему составу, соответственно имела довольно широко разветвленную первичную сеть, охватывавшую предприятия промышленности, транспорта, связи, строительства, артелей и промкоопераций, торговли и общественного питания, учебных заведений, научных учреждений, культурно-просветительских предприятий расположенных в Баку. В первые годы после создания Компартии Азербайджана сеть первичных партийных организаций, или ячеек, как они назывались до XVII съезда партии (1934 г.), была малочисленной. В 1927 году, из общего числа 748 партийных ячеек Азербайджана, 303 находились в Баку [16, с. 58]. Однако уже в конце первой пятилетки, в результате введения в строй новых предприятий, расширения сети учебных заведений, увеличения численности колхозов наблюдается резкий рост числа первичных организаций. На 1 января 1933 года из 431 производственных первичных организаций (на нефтепромыслах, заводах и фабриках, транспорте и строительстве) в городе Баку находилось 261 [16, с. 79]. На 1 января 1940 года из 3806 партийных ячеек по всей Компартии Азербайджана 1162 приходилось на Бакинскую партийную организацию [16, с. 155-156]. Значимость роли первичных организаций определялась их соподчиненностью территориальным партийным организациям, которые являлись, по существу, руководящими структурами.

Таким образом, в исследуемый период Бакинская партийная организация по своей численности и пестрому национальному составу была самой крупной среди

всех других партийных организаций АКП(б). В ней были представлены все основные национальные группы, проживающие в республике. Это была единственная организация в составе АКП(б), в которой основная титульная нация республики – азербайджанцы – уступали по численности русским. Среди основных причин подобного положения необходимо отметить численное соотношение основных национальных групп в составе населения города Баку, уровень образования и профессиональной подготовки членов столичной партийной организации. Бакинская организация имела самую многочисленную и разветвленную сеть среди первичных партийных организаций АКП(б), что было связано с особенностями социально-экономического развития республики. Бакинский комитет партии имел структуру, дублирующую структуру ЦК АКП (б), а руководители БК одновременно входили в состав высшего партийного руководства республики.

ЛИТЕРАТУРА

1. Bayramova R.M. Azərbaycan rəhbərliyində ixtilaflar və daxili siyasi çəkişmələr (1920-1925-ci illər). Bakı: Elm, 2007, 196 s.
2. Xəlilov A. Azərbaycan SSR 1920-1930-cu illərdə: hakimiyyətdaxili qarşıdurmalar. Bakı: Turxan NPB, 2015, 556 s.
3. Архив Политических Документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики (АПДУДПАР): Ф. 1, оп. 17, д. 17.
4. АПДУДПАР: Ф. 1, оп. 17, д. 18.
5. АПДУДПАР: Ф. 1, оп. 18, д. 10.
6. АПДУДПАР: Ф. 1, оп. 18, д. 14.
7. АПДУДПАР: Ф. 1, оп. 18, д. 25.
8. АПДУДПАР: Ф. 1, оп. 74, д. 301.
9. АПДУДПАР: Ф. 1, оп. 74, д. 308.
10. АПДУДПАР: Ф. 1, оп. 74, д. 312.
11. АПДУДПАР: Ф. 1, оп. 74, д. 328.
12. АПДУДПАР: Ф. 609, оп. 1, д. 36 (а).
13. Багирова И. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века (1900-1917). Баку: Элм, 1997, 336 с.
14. Багиров М.Д. Отчет о работе Бакинского комитета АКП(б). Баку: Партиздат, 1934, 96 с.
15. XVIII Бакинская конференция Азербайджанской Коммунистической партии (б). 20-31 января 1929 г.: Стенографический отчет. Баку: Красный восток, 1929, 760 с.
16. Коммунистическая партия Азербайджана в цифрах. Баку: Азербайджанское государственное издательство, 1970, 161 с.
17. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Часть 1: 1898-1925. Москва: Госполитиздат, 1953, 952 с.
18. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: В 2-х частях. Часть 2: 1925-1953. Москва: Госполитиздат, 1953, 1204 с.
19. Нариманов Н.Н. К истории нашей революции на окраинах. Баку: Гурум национальное творчество Азербайджана, 1990, 138 с.
20. Очерки истории рабочего класса Азербайджанской ССР. Баку: Элм, 1974, 304 с.

21. Российский Государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ): Ф. 5, оп. 1, д. 1219.
22. XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б): Стенографический отчет. 26 января-10 февраля 1934 года. Москва: Партиздат, 1934, 300 с.
23. Советский Азербайджан: миф и реальность. Баку: Элм, 1987, 392 с.
24. Сталин И.В. Сочинения. Т. V, Москва: Госполитиздат, 1947, 446 с.
25. XIII Общебакинская партийная конференция: Стенографический отчет. Баку: Бакинский рабочий, 1924, 266 с.

İlqar Niftəliyev

XX ƏSRİN 20-30-CU İLLƏRİNDƏ BAKI PARTİYA TƏŞKİLATI: STRUKTUR, RƏHBƏRLİK, SOSIAL VƏ MİLLİ TƏRKİBİ

Məqalədə XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan Kommunist partiyasının üzvlərinin sayına görə ən iri təşkilatı olan Bakı təşkilatının strukturu, rəhbərliyi, milli və sosial tərkibi haqqında məlumat verilir. Məqalədə arxiv sənədlərindən və digər mənbələrdən geniş istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: partiya, sosial tərkib, rəhbərlik, təşkilat.

Ilgar Niftaliyev

BAKU PARTY ORGANIZATION IN 20-30-IES OF XX CENTURY: STRUCTURE, LEADERSHIP, SOCIAL AND ETHNIC COMPOSITION

The paper, based on the involvement of archival documents and other sources, deals with the structure, leadership, national and social composition of the largest party organization of the AKP (b) – the Baku organization in the 20-30s of the 20th century.

Keywords: party, social structure, leadership, committee.

(Akademik Yaqub Mahmudov tərəfindən təqdim edilmişdir)

EMİN ŞİXƏLİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: emin.amea@yahoo.com

ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN MÜNAQİŞƏSİ İLƏ BAĞLI İKİLİ STANDARTLARIN QURBANINA ÇEVRİLMİŞ BİRLƏŞMİŞ MİLLƏTLƏR TƏŞKİLATININ QƏTNAMƏLƏRİ

1993-cü ildə BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası (TŞ) Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı 822, 853, 874, 884 sayılı qətnamələr qəbul edib. Hər qətnamə Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Dağlıq Qarabağ və Azərbaycanın digər torpaqlarının işğal olunması nəticəsində qəbul edilmişdir. Bu qətnamələr Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bir daha təsdiq edərək, dərhal atəşkəs rejiminin elan edilməsini, hərbi əməliyyatların dayandırılmasını və Azərbaycan Respublikasının ərazisindən işğalçı qüvvələrin çıxarılmasını tələb edir. Təəssüf ki, qəbul edilən qətnamələr hələ də yerinə yetirilməyib.

Açar sözlər: *Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi, Dağlıq Qarabağ, BMT qətnamələri, Rusiya, ikili standartlar siyasəti.*

Geosiyasi maraqların toqquşmasının nəticələrindən biri kimi Cənubi Qafqazda meydana gələn və həlli yolları dünyə salınan Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zaman içərisində daha çox dövlətlərarası və qlobal problem xarakteri almışdır. XX yüzilliyin 80-ci illərinin sonunda Sovetlər İttifaqının siyasi məkanında meydana gəlmiş bu münaqişə ittifaq dağılandan sonra avtomatik olaraq iki yeni müstəqil dövlətin – Azərbaycan Respublikasının və Ermənistan Respublikasının dövlətlərarası probleminə çevrildi. Üzərindən 20 ildən çox müddət keçsə də, münaqişə öz siyasi və hüquqi həllinə hələ də qovuşmamışdır. Əvvəla, hər iki ölkədə qarşı tərəfə münasibətdə düşmən obrazı möhkəm yer almışdır. İkincisi, Ermənistan ilə Azərbaycan arasında “nə müharibə, nə də sülh” kimi qeyri-müəyyən vəziyyət davam edir. Hər iki variantın da nizama salınması mümkün olmadığına görə, problemin beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində həlli tələb edilir. Dünyanın aparıcı dövlətləri bu münaqişəyə münasibətdə müxtəlif mövqelərdə durduqlarından bu variant da real nəticə vermir. Tədqiqat işində münaqişənin həlli istiqamətində ortaya çıxan çətinliklərə və onun həllinə bilavasitə mane olan amillərə, xüsusilə BMT-nin məsələyə münasibətinə, ikili standartların qurbanına çevrilmiş qətnamələrin nəticəsiz qalması səbəblərinə aydınlıq gətirilmişdir.

Bir məsələni xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, problemin hansı formatda olmasına baxmayaraq, onun həlli məsələsində maraqlı olan dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar münaqişə tərəflərinin qarşılıqlı güzəştə getmələrini məqbul hesab edərək, konfliktin həllində qalib tərəf olmadığını və əgər problemin tənzimlənməsinə beynəlxalq hüquq normaları şamil olunmursa, onda tərəflər dil tapıb barışmalarının vacibliyini vurğulayırlar. Şübhəsiz ki, Ermənistanın bu torpaqlardan xoşluqla çıxacağı məntiqə uyğun deyil. Azərbaycan tərəfi də torpaqlarının heç bir şəkildə güzəştə getməyəcəyini bütün rəsmi və qeyri-rəsmi səviyyədə keçirilən görüşlərdə bəyan etmişdir.

sayılı, 14 oktyabr 1993-cü il tarixli **874 sayılı** və 11 noyabr 1993-cü il tarixli **884 sayılı** oxşar qətnamələr qəbul etmişdir.

Problemlə əlaqədar olaraq Avropa Şurası və Avropa İttifaqı tərəfindən də qərarlar qəbul edilmişdir. Bu qərarlarda da Azərbaycan torpaqlarının işğal edildiyi vurğulanmış, lakin münaqişənin həlli ilə bağlı adekvat addımlar atılmamışdır. Avropa İttifaqının problemə və işğal edilən torpaqlara dair ən kəskin sayıla biləcək 4 sentyabr 1993-cü il tarixli qərarında işğal edilmiş bölgələrin adları sıralanaraq, işğalçı tərəfin bu bölgələrdən çıxması tələb edilmiş, amma işğal olunan və edən ölkə haqqında heç bir ifadəyə yer verilməmişdir [1, s. 104].

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə dair 4 qətnamənin hamısı BMT-nin nizamnaməsindəki *“mübahisələrin dinc yolla tənzimlənməsi”* adlanan VI fəsilə aid olduğundan onlar tövsiyə xarakterlidir. Əgər həmin qətnamələr *“sülhə təhlükə, sülhün pozulması və təcavüz aktları ilə bağlı tədbirlər”* adlanan VII fəsilə uyğun olaraq qəbul edilsəydi, onda qətnamələrin yerinə yetirilməsi məcburi olardı. Digər tərəfdən, BMT-nin qətnamələri Dağlıq Qarabağın yox, ətraf regionların azad edilməsini nəzərdə tutur. Məlumat üçün qeyd etmək lazımdır ki, BMT-nin 3 əsas funksiyası – tənzimləmə, nəzarət və operativ funksiyaları vardır. Təşkilat qəbul etdiyi qətnamələrin icra mexanizminə malik deyil. Hətta məcburi xarakter daşıyan qətnamənin icrasını da bilavasitə təşkilatın özü deyil, ona üzv olan dövlətlər təmin edirlər. Məsələn, İraqın Küveytə təcavüzünə dair qətnamənin necə yerinə yetirildiyini nəzərdən keçirsək, həmin prinsip kifayət qədər aydın olar. BMT-nin həmin qətnaməsi əsasında ABŞ, İngiltərə, Fransa və başqa dövlətlər birlikdə *“səhrada tufan”* əməliyyatını təşkil edərək İraqı silah gücünə Küveytdən çıxardılar [10, s. 319].

Xatırladaq ki, 14 mart 2008-ci il tarixində BMT Dağlıq Qarabağ haqqında da belə bir qətnamə qəbul etmişdir. Qarşıya belə bir sual çıxır: Təşkilat qəbul etdiyi qətnamələrin icra mexanizminə malik olmadığı üçün bu qətnamənin icrasını ona üzv olan dövlətlər təmin edirlər mi? Bu sual öz cavabını 14 mart 2008-ci ildə BMT Baş Assambleyasının 62-ci sessiyası çərçivəsində keçirilən növbəti iclasında *“Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində vəziyyət”* adlı qətnamənin qəbul edilməsiylə əlaqədar ATƏT-in Minsk Qrupuna həmsədr olan ölkələrin mövqeyində tapmışdır. Qətnamənin ikinci bəndini bir daha xatırladaq: *“Baş Assambleya tələb edir: bütün erməni qüvvələri dərhal, qeyd-şərtsiz və tam tərkibdə işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərini tərk etsin”* [6].

Bu bənd yerinə yetirilmiş olsa, münaqişə demək olar ki, həll edilmiş olacaq. Ancaq BMT Baş Assambleyasında adı çəkilən məsələ səsə qoyularkən bu qətnamənin qəbul edilməsinin əleyhinə səs verən 7 dövlətdən 3-ü məhz ATƏT-in Minsk Qrupuna həmsədr olan ölkələr, yəni ABŞ, Rusiya və Fransa oldular. Həmsədrlərin iddialarına görə, guya qətnamədə səslənən fikirlər birtərəflidir və hər iki tərəfin mövqeyini əks etdirmir. Eyni zamanda iki ölkə arasında aparılan danışıqlarda tərəflər razılaşdırılmış siyasət yeritməlidirlər. Vəsitəçilərin sözlərindən belə çıxır ki, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü məsələsi danışıqların müzakirə obyektinə olub və onların mənsub olduqları ölkələr bu məsələni Ermənistanla *“razılaşdırılmadan”* BMT Baş Assambleyasında müzakirəyə çıxara bilməzmiş. Həmsədrlərin verdiyi bəyanatda belə bir ifadə də öz əksini tapır ki, guya qətnamə balanslaşdırılmış ərazi bütövlüyü təkliflərini nəzərə almır (9). Halbuki beynəlxalq hüquqda balanslaşdırılmış ərazi bütövlüyü termini yoxdur. Bütün bunlar onu göstərir ki, vasitəçilik missiyasını həyata keçirən dövlətlər BMT BA-da Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləyən və təcavüzkarı öz adı ilə çağıran qətnamənin qəbulunun əleyhinə səs verməklə təcavüzkar və işğalçı Ermənistanı açıq şəkildə dəstəkləməkdədirlər. Bu isə

əslində vasitəçilərin təxminən 20 il ərzində pərdə arxasında oynadıqları oyunların ifşası deməkdir.

Azərbaycanın dövlət başçısı cənab İlham Əliyev Təhlükəsizlik Şurasının məlum 4 qətnaməsinin BMT üçün əsas olmasını vurğulayaraq, onların 20 ildən çox bir müddət keçməsinə baxmayaraq, hələ də yerinə yetirilməməsini ədalətsizlik və ikili standartlar adlandırmışdır. Bu vəziyyətin dözülməz olduğunu vurğulayan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti dövlətimizin prinsipial mövqeyini qəti şəkildə bəyan etmişdir: ***“Azərbaycan öz torpaqlarının işğalı, ərəzi bütövlüyünün pozulması və etnik təmizləmənin nəticələri ilə heç zaman barışmayacaqdır. Biz yaranmış bu vəziyyətlə barışa bilmərik. Status-kvo bizi qane etmir. Status-kvo ədalətli şəkildə dəyişməli, erməni işğalçı qüvvələri torpaqlarımızdan qeyd-şərtsiz çıxarılmalıdır”*** [2].

Ermənistan ilə Azərbaycan arasındakı münaqişəyə müxtəlif aspektlərdən yanaşıla və fərqli müstəvilərdə dəyərləndirilə bilər. İnkaredilməz həqiqət budur ki, ortada işğal məsələsi var. Bu hal beynəlxalq hüquq mətnlərində yer alsaydı, Ermənistan tərəfi bunu rədd edir və məsələyə “Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ermənilərinin azadlıq mübarizəsi” müstəvisində yanaşır. Lakin bəzi hallarda Ermənistan dövlətinin rəsmi nümayəndələrinin “ortada işğal məsələsi” olduğunu etiraf etdiklərinə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, 17 may 2001-ci il tarixdə Müdafiə naziri vəzifəsində işləmiş Serj Sarkisyan Ermənistan Parlamentində etdiyi çıxışında, *“işğal etdiyimiz torpaqlar var. Bunda utanacaq heç bir şey yoxdur. Təhlükəsizliyimiz üçün bu torpaqları işğal etdik. Biz bunu həmişə demişik və yenə də deyirik. Bəlkə də üslubum diplomatik deyil, amma həqiqət belədir”*, deyərək işğal məsələsini etiraf etmişdir [1, s. 112]. Parlamentdə keçmiş Xarici İşlər naziri Vardan Oskanyan da Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etdiyindən bəhs etmiş, lakin Daşnak partiyasının ona təzyiq göstərməsi səbəbiylə bu etiraflardan qaçınmışdır [5].

2002-ci ilin avqust ayında Səderəkdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev ilə Ermənistan Prezidenti Robert Koçaryan arasında keçən görüşlərdə də Müdafiə naziri Serj Sarkisyan işğal bölgələrində Ermənistan ordusunun mövcudluğunu rəsmən ifadə etmiş və bunun son dərəcə normal olduğunu bildirmişdir. O, eyni zamanda Dağlıq Qarabağın heç bir zaman Azərbaycan torpağı olmadığını da vurğulamışdır [1, s. 112]. Bütün bunlara baxmayaraq, Qərb ölkələrinin parlamentlərində Ermənistan işğalçı dövlət olaraq tanınmamaqdadır. Halbuki Serj Sarkisyanın təbircə desək, “Ermənistan Dağlıq Qarabağın təhlükəsizliyinin təminatçısıdır”. Eyni zamanda ATƏT-in sədrinin xüsusi nümayəndəsi Anjey Kasprşik də regionu ziyarət etdikdən sonra belə bir açıqlama gətirmişdir: *“...İşğal altındakı Azərbaycan torpaqlarında Ermənistan Müdafiə Nazirliyinə bağlı ordu birlikləri mövcuddur. Bunu Ermənistanın Müdafiə naziri Serj Sarkisyan da etiraf etməkdədir...”* [1, s. 114].

Bütün bunlar onu göstərir ki, Ermənistanın bu hərəkətləri BMT-nin 3314 sayılı qərarına ziddir və bu qərara görə, Ermənistan açıqca işğalçı dövlət olaraq göstərilməlidir. BMT VII və VIII fəsillərdəki 39-54-cü maddələrə görə, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunması üçün müxtəlif formalarda qüvvətə baş vurulmasına dair qərar çıxara bilərlər. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasının həlli vaxtı uzandıqca istər-istəməz müharibə variantı ağırlıq qazanır. Beynəlxalq hüquq prizmasından yanaşdıqda, hərbi variantı Azərbaycana hansı perspektivlər vəd edir? Burada Rusiyanın Ermənistana təxminən bir milyard dollarlıq qanunsuz silah verməsi və mütəmadi olaraq bu yardımların davam etdirilməsi, eyni zamanda müxtəlif müqavilələr əsasında öz hərbi bazalarının müddətini hər dəfə uzatması faktlarını xatırlatmaq kifayətdir. Heç təsadüfi deyildir ki, Rusiyanın Ermənistanda mövcud olan hərbi bazalarının müddətini 2044-cü ilə qədər uzat-

ması ilə bağlı 20 avqust 2010-cu il tarixli müqaviləyə əsasən Rusiya öz bazalarını daha da yeni silahlarla təchiz edəcək və Ermənistanın təhlükəsizliyini qoruyacaq (3). Həmin müqavilənin imzalanmasından çıxarılan nəticəyə görə, Azərbaycanın öz qanuni hüquqlarından istifadə edərək işğal altındakı torpaqlarını geri qaytarmağa təşəbbüs göstərməsi istər-istəməz Rusiyanın silahlı müdaxiləsinə səbəb olacaq. Çünki Ermənistanın təhlükəsizliyi Rusiyanın təminatı altındadır. Bu isə Azərbaycan üçün heç bir müsbət gələcək vəd etmir. Kənardan hərbi, siyasi dəstək almaq da real və məntiqli görünür. Münaqişənin nizama salınması istiqamətində ATƏT-in Minsk Qrupunun qətiyyətsizliyi, Qərbin aparıcı dövlətlərinin ikili standartlar mövqeyindən çıxış etmələri səbəbilə onsuz da Qərbə inam sarsılmış vəziyyətdədir. Azərbaycan bunun ən bariz nümunəsini Rusiyanın Gürcüstana və Ukraynaya hücumunda da gördü.

Digər tərəfdən, böyük dövlətlər də hərbi əməliyyatların gedişinə asanlıqla təsir edə, güc balansını istədikləri şəkildə dəyişdirə bilərlər. Azərbaycanın öz ərazi bütövlüyünü təmin etmək məqsədilə hərbi əməliyyatlara başlayacağı halda “demokratiya quruculuğu” təşəbbüsləri ilə çıxış edən Qərbin aparıcı dövlətləri və beynəlxalq strukturları ilə əməkdaşlıq, eyni zamanda bu strukturlara inteqrasiya prosesində ciddi maneələr yarana bilər. Çünki Azərbaycanın əməkdaşlıq etdiyi və üzvü olduğu bütün beynəlxalq təşkilatlar münaqişənin müharibə yolu ilə həllini qəbul etmirlər. Hərbi əməliyyatların başlayacağı təqdirdə Azərbaycanın bu təşkilatlarda üzvlüyünün dondurulması və hətta təşkilatlardan çıxarılmasını da proqnozlaşdırmaq mümkündür. Bununla belə, əgər bu işdə maraqlı olan dövlətlər və Ermənistan Azərbaycana seçim imkanı verməsələr, hərbi variantı istisna edilməməlidir. Münaqişənin hüquqi müstəvidə həlli məhdudlaşmışdır. Belə bir vəziyyətdə zamanın əsas meyarlarından olan güc faktoru aktuallaşır ki, bu da uzun vaxt tələb edir. Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərini geri qaytarması üçün ona uzun illər müddətində də olsa əlverişli strateji situasiya lazımdır. Əks təqdirdə bu, ölkədə ciddi xaos səbəb ola bilər. Bunun üçün ilk növbədə ölkədə hərbi hazırlıq tam başa çatmalı, Azərbaycan uzunmüddətli müharibəyə hazır, uzunmüddətli iqtisadi və siyasi sanksiyalara davam gətirə biləcək gücdə olmalı, əlverişli strateji məqam və fürsət gözləməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanlı A. Ermənistan'ın Azərbaycan topraklarını işğali sorununun hukuki boyutu: Azərbaycan'ın məşru müdafiə hakki devam ediyor mu? // Ermeni Araştırmaları Dergisi, 2003, № 9, s. 94-117.
2. Əhmədov E. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ BMT Təhlükəsizlik Şurasında. “Xalq” qəzeti, 2010, 6 aprel.
3. Şahinoğlu E. Rusya-Ermənistan askeri işbirliyinə qarşı Türkiyə-Azərbaycan işbirliyi. <http://www.21yyte.org/tr/yazi.aspx?ID=5350&kat1=1>
4. [http://avsam.org/dosyalar/822, 853, 874, 884. pdf](http://avsam.org/dosyalar/822_853_874_884.pdf)
5. http://www.diplomatikgozlem.com/turkish/kafkasya/20020927_01.html
6. <http://www.azerbaijan.az/News/newse.html?lang=en&did=2008-03-15>
7. [http://www.un.org/Docs/scres/1993/822 e. pdf.](http://www.un.org/Docs/scres/1993/822_e.pdf)
8. Qasımov M. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1991-1995-ci illər). Bakı: Gənclik, 1996, 136 s.
9. Əziz M. Vasiqəçilərdən növbəti riyakarlıq. “Zaman” qəz., Bakı, 2008, 19 mart.
10. Zeynalov S. Dağlıq Qarabağ problemi: Heydər Əliyevin siyasi kursu və beynəlxalq hüquq normaları // Dirçəliş – XXI əsr, 2004, № 74-75, s. 317-325.

Эмин Шихалиев

РЕЗОЛЮЦИИ ООН ПО АРМЯНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКОМУ КОНФЛИКТУ КАК ЖЕРТВЫ ДВОЙНЫХ СТАНДАРТОВ

В течение 1993 года Совет Безопасности (СБ) ООН по армяно-азербайджанскому конфликту принял резолюции под номером 822, 853, 874, 884. Каждая резолюция была принята в результате захвата Нагорного Карабаха и других земель Азербайджанской Республики вооруженными силами Армении. Эти резолюции, подтверждая территориальную неприкосновенность Азербайджана, выдвигали требования немедленного объявления прекращения огня, прекращения военных действий и вывода оккупационных сил с территорий Азербайджанской Республики. К сожалению, положения известных резолюций до сих пор не выполнены.

Ключевые слова: *армяно-азербайджанский конфликт, Нагорный Карабах, резолюции ООН, Россия, политика двойных стандартов.*

Emin Shikhaliyev

UNATED NATIONS' RESOLUTIONS ON THE ARMENIAN-AZERBAIJANI CONFLICT AS VICTIMS OF DOUBLE STANDARDS

During 1993 the UN Security Council adopted four resolutions (822, 853, 874 and 884) and made six statements of the UNSC President on the Armenian-Azerbaijani conflict. Each of the abovementioned resolutions and statements confirms the territorial integrity of Azerbaijan, condemns the occupation of the Nagorno-Karabakh region and adjacent territories, demands the immediate cease-fire, suspension of hostilities and withdrawal of all occupying forces from the territory of the Republic of Azerbaijan. Unfortunately, the provisions of the well-known resolutions have not yet been implemented.

Key words: *Armenia-Azerbaijan conflict, Nagorno-Karabakh, UN resolutions, Russia, the policy of double standards.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

SARA HACIYEVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: hacyevasara@yahoo.com

XVIII-XIX ƏSRLƏRDƏ NAXÇIVANDA ƏKİNCİLİK

Məqalədə XVIII-XIX əsrlərdə Naxçıvanda əkinçiliyin inkişafına mane olan ictimai-siyasi vəziyyətə nəzər salınmışdır. Qeyd edilmişdir ki, dövrün çətinliklərinə baxmayaraq əhali əkinçiliyin inkişafına mühüm əhəmiyyət vermişdir. İnsanların həyat tərzinin yaxşılaşdırılması üçün əkinçilik, taxılçılıq nəinki kəndlərdə, həmçinin şəhəratrafi yerlərdə də inkişaf etdirilmişdir. Bu isə bölgə əhalisinin ərzağa olan tələbatının ödənilməsində xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Açar sözlər: Naxçıvan, əkinçilik, taxılçılıq, pambıqçılıq.

Məlumdur ki, hələ qədim və orta əsrlər dövründən Naxçıvanda əhali əsasən əkinçiliklə, maldarlıqla, sənətkarlıqla və s. məşğul olmuşdur. Burada taxılçılıq, çəltikçilik və digər əkinçilik məhsulları əkilib becərilərək əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Azərbaycan xalqının təsərrüfat həyatının ənənəvi sahələrindən olan əkinçilik XVIII-XIX əsrlərdə də öz əvvəlki əhəmiyyətini saxlamışdı. Əlverişli iqlim şəraiti, münbit torpaq örtüyü və nəhayət, əsrlər boyu təşəkkül tapmış zəngin istehsal vərdisləri Naxçıvan əhalisinin böyük əksəriyyətinin əkinçiliklə məşğul olmasına hər zaman şərait yaratmışdı. Lakin tarixin bir çox zamanlarında olduğu kimi, XVIII-XIX əsrlərdə də bölgədə cərəyan edən müharibələr bu sahənin inkişafına ciddi əngəl törətmişdir.

F.Əliyev mənbələrə əsaslanaraq yazır ki, bu dövr çox mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələrlə əlamətdardır. XVII əsrin axırlarından başlamış XVIII əsrin ortalarına qədər olan müddət ərzində Azərbaycanda təsərrüfatın geriliyi getdikcə daha da artmışdır. Belə məlumatlar vardır ki, Nadir şahın hakimiyyəti dövründə Azərbaycan xalqı acınacaqlı həyat sürmüş, buranın təbəələri kiçikdən tutmuş böyüyə qədər vergilərin çoxluğundan əziyyət çəkmişlər, ticarət tənəzzül etmiş, sənətkarlar və kəndlilər isə müflisləşmişlər, anbarlarda buğda ehtiyatı əsla qalmamışdır. Bundan əlavə, hər yerdə aclıq və dilənçilik hökm sürmüş, bir çox şəhər və əyalətlərin əhalisi dözülməz istismarın əlindən öz yurdlarından qaçmışlar, bir sözlə, iş o yerə çatmışdır ki, şəhərlərdə ərzaq malları həddən artıq bahalaşmışdır [2, s. 22-23].

Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da kənd təsərrüfatının əkinçilik sahəsinə daha çox diqqət göstərilmişdi. Buna görədir ki, Naxçıvan bölgəsi özünün yüksək əkinçilik mədəniyyəti, xüsusilə taxılçılıq – buğda yetişdirilməsi ilə şöhrət qazanmışdı [17, s. 38]. Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi Naxçıvan xanlığı əhalisinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik və maldarlıq idi. Tarixi ədəbiyyatın və dövrün mənbələrinin məlumatına görə Naxçıvan xanlığında əsas kənd təsərrüfatı sahəsi taxılçılıq idi. Taxılçılıqla demək olar ki, əhalinin əksəriyyəti məşğul olurdu. Hətta bəzən maldarlar da öz şəxsi istifadələri üçün taxıl əkirdilər [3, s. 34]. Naxçıvan diyarında taxılçılıq

təsərrüfatında dənli bitkilərdən buğda və arpa əkilməsi əsas yer tuturdu. Qədim dövrlərdən əkilib becərilən darı, tez yetişməsinə və məhsuldarlığına görə başqa dənli bitkilərdən fərqlənsə də özünün keyfiyyət tutumuna görə bir o qədər də əlverişli olmadığı üçün onun əkilib becərilməsi o qədər də sərfəli sayılmırdı. Lakin darıdan fərqli olaraq taxıl bitkilərindən hesab olunan çovdarın becərilməsinə daha çox üstünlük verilirdi [14, s. 37-43]. “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə verilmiş qeydlərdən məlum olur ki, XVIII əsrin 20-ci illərində sancağın elə bir nahiyəsi olmamışdır ki, orada taxılçılıqla məşğul olmasınlar. Həmçinin düyü, mərəcimək, məş, noxud və s. dənli bitkilərin əkilib becərilməsinə də xüsusi fikir verilmişdir [8, s. 18]. Bu bitkilər, demək olar ki, əksəriyyət kəndlərdə əkilirdi. Bunun əsas səbəbi isə təbii ki, bu sahədən əldə olunan məhsullara insanların zəruri tələbatının daha çox olması və dövrün çətinliklərinə sinə gərmək üçün şəxsi təsərrüfata üstünlük verilməsi idi.

Kənd təsərrüfatında natural təsərrüfatın üstünlüyü şəraitində ticarət əlaqələrinin zəifliyi, siyasi həyatda hökm sürən qeyri-sabitlik hər bir kəndli ailəsini özünün ən zəruri ərzaq məhsulları, ilk növbədə isə taxıl məhsulları ilə təmin etmək zərurəti qarşısında qoyurdu. Məhz, bunun nəticəsi idi ki, taxılçılıq yalnız kənd yerlərində deyil, əlverişli imkanlara malik olan şəhəratrafi bölgələrdə də əhalinin təsərrüfat həyatının yaxşılaşdırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi [4, s. 101-106]. Bu isə onu göstərir ki, insanlar nəinki kənd yerlərində, həmçinin, şəhər həyatında da təsərrüfatla və xüsusən taxılçılıqla məşğul olurdular. Naxçıvan diyarı dağlıq, dağətəyi və düzən torpaq relyefinə malik olduğundan burada taxıl bitkiləri düzən torpaqlarda süni suvarma, dağlıq ərazilərdə isə dəmyə üsulu ilə yetişdirilmişdi [6, s. 18]. XVIII əsrdə Naxçıvanda əkin sahələrinin suvarılması üçün Nəxşi-nərgiz, Bulqan, Kültəpə, Qoşadizə, Nəhcür və s. kimi su ehtiyatlarından istifadə olunurdu [12, s. 10].

Taxıl məhsullarının becərilməsi şumlama, səpin, suvarma, biçin və taxılın döyülməsi kimi müxtəlif mərhələlərdən keçirdi. Gələcək məhsulun həcmi və keyfiyyəti bir çox cəhətdən şumlamadan asılı olurdu. Şumlama əsasən ildə iki dəfə, payızda və yazda aparılırdı. İqlim şəraitindən asılı olaraq payızlıq taxıl sahələrinin əkilməsi sentyabr-oktyabr aylarında həyata keçirilirdi [10, s. 126-133]. Naxçıvan xanlığının İran tabeliyində olduğu illərdə burada ildə 10 min xalvar buğda toplayırdılar. Ordubad bölgəsində torpağın böyük bir hissəsində də buğda əkilirdi [1, s. 22].

Bölgədə taxılçılıqla bütün kəndlər, çəltikçiliklə isə iyirmidən artıq kənd məşğul olurdu. 1826-1828-ci illər İkinci Rusiya-İran müharibəsi Naxçıvan ərazisinə, onun təsərrüfatına böyük ziyan vurmuşdu. Buna baxmayaraq, XIX əsrin 20-ci illərinin ortalarında Naxçıvan xanlığında ildə 600 min puda qədər buğda, 300 min puda qədər arpa istehsal olunmuşdu. Təkcə Naxçıvan şəhərində ildə 65 min puda qədər buğda, 15 min puda qədər isə arpa becərilirdi. Xanlığın elə kəndləri var idi ki, o dövrdə becərilən taxıl məhsulunun xeyli hissəsini verirdi. Məsələn, Təzəkənddə ildə 37, 500 pud taxıl istehsal olunurdu [7, s. 65]. Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri işğal ərəfəsində burada on min xalvar (1 xalvar = 20 pud = 327,6 kq) buğda toplandığını bildirir [13, s. 60]. V.Qriqoryev yazır ki, o dövrdə Xok mahalının torpaqları buğda, arpa əkmək üçün yararlı torpaqlar hesab olunurdu [18, s. 86]. Rusiya işğalının başa çatması dövründə Azərbaycanın şimalında yerləşən səkkiz xanlıqda 12.632.600 pud taxıl məhsulları (buğda, arpa, çəltik, darı) istehsal olunmuşdu. Onların içərisində buğda istehsalı 65,77%, arpa istehsalı 22,48%, çəltik istehsalı 9,96%, darı istehsalı 1,78% təşkil edirdi. Buğda istehsalında Naxçıvan xanlığı 5-ci yerdə (7,22%) idi. Naxçıvan xanlığı arpa istehsalına görə 4-cü yerdə (10,56%), çəltik istehsalına görə isə sonuncu yerdə (0,79%) dururdu [13, s. 61].

XIX əsrin birinci yarısında əhalinin əkinçilik məhsullarının əldə edilməsi üçün elə bir əhəmiyyətli dəyişiklik baş verməmişdir. İşğalların davam etdiyi dövrdə Naxçıvan xanlığı bir neçə dəfə İran və Rusiya qoşunlarının qətl və qarətlərinə məruz qaldığından əkin sahələri qoşunların tapdağı altında qalmış, əhalinin taxıl ehtiyatı, mal-qarası zorla əlindən alınmış, minlərlə ailə ev-eşiyindən məhrum olmuşdu. Bununla yanaşı, sadə xalq kütləsi hərbi əməliyyatlar səngiyən kimi öz yurdlarına qayıtmış, yüzilliklər boyu məşğul olduğu əkinçilik təsərrüfatını dirçəltməyə başlamışlar [3, 5, s. 34]. XIX əsrin 30-cu illərindən etibarən əkinçilik təsərrüfatında nəzərə çarpan dəyişikliklər baş verdi. Bu özünü aparıcı əkinçilik sahəsi olan taxılçılıqda göstərdi.

Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı iqtisadiyyatın bütün sahələrinə, o cümlədən də əkinçiliyin inkişafına çox ciddi təsir göstərdi. Çar hökuməti ilk növbədə, taxılçılığın inkişaf etdirilməsinə və bu yolla ordu hissələrinin ərzaqla təmin olunmasına çalışırdı. İşğaldan sonra Çar hökuməti Şimali Azərbaycanda taxıl istehsalının artırılması üçün XIX əsrin ortalarında bir sıra mühüm addımlar atmışdı. Məsələn, taxılçılıqda məhsuldarlığın artırılması üçün yerli taxıl növlərinə nisbətən daha çox məhsul əldə etməyə imkan verən xarici buğda, arpa və çəltik növlərinin becərilməsinə təşəbbüs göstərilmişdi. Qafqaz canişinliyi Dövlət əmlakı nazirliyinin yardımıyla Novorossiysk diyarından və xaricdən yüksək məhsuldarlığı ilə seçilən taxıl növləri gətirilmişdi [16, s. 160-171].

Taxılçılığın, eləcə də digər əkinçilik təsərrüfatı sahələrinin inkişafına 1850-ci ildə Tiflisdə yaradılmış Qafqaz Kənd Təsərrüfatı Cəmiyyəti də müsbət təsir göstərmişdi. Cəmiyyətin nizamnaməsində yazılmışdı ki, onun məqsədi taxılçılıq və digər sahələrdə yüksək məhsuldarlığa nail olmaq üçün əkinçilik alətlərinin təkmilləşdirilməsinə çalışmaqdır. Cəmiyyət zavod istehsalı olan ağır kottanların və digər təkmil alət və maşınların yerlərdə sınaqlarını keçirir, onların satış sərgilərini təşkil edirdi. Artıq 60-cı illərin başlanğıcında Azərbaycan qəzalarında 86 ədəd Şuman kottanları alınıb əkinçilik təsərrüfatında istifadə edilməyə başlanmışdı [10, s. 126-133]. Qeyd etmək lazımdır ki, əhalinin tələbatı ilə əlaqədar olaraq Naxçıvan diyarının bütün ərazilərində taxılçılıq əsas yer tuturdu. Ona görə də XIX əsrin 80-ci illərində Naxçıvan bölgəsi öz taxılı ilə fərqlənməyə başlayır və kənd təsərrüfatında taxılçılıq aparıcı rol oynayır [19, s. 37-43].

Naxçıvan diyarında buğda, arpa, çovdarla yanaşı çəltikçilik də yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi. Çəltiyi suyun bol olduğu və düzənlik yerlərdə may ayında əkir və oktyabr noyabr aylarında məhsulu toplayırdılar. Naxçıvan diyarında Qoşadizə, Kültəpə, Şəkərabad, Şıxmahmud, Uzunoba, Bənəniyar, Saltaq, Kırna və Əbrəqunus kəndlərində 1800-cü ildən başlayaraq çəltik əkini geniş ərazilərdə aparılmışdır [20]. Bol su və düzənlik tələb edən çəltiyin məhsuldarlığı yüksək olurdu. 1828-ci ildə burada 500 xalvar, yaxud on min pud çəltik toplanmışdı [1, s. 22].

V.Qriqoryev qeyd edirdi ki, çəltik əsasən Naxçıvan mahalında, qismən isə Əlin-cəçay mahalının Əbrəqunus, Camaldın, Saltax, Xanağa, Keşişkənd kəndlərində və Dərələyöz mahalının qərb hissəsində becərilirdi. Bunun nəticəsi idi ki, xanlıqda istehsal olunan məhsul yerli əhalinin tələbatını ödəməklə yanaşı yaxın bölgələrə də göndərilirdi [18, s. 88-95].

Bölgənin təbii-coğrafi şəraiti burada yarımoturaq və oturaq həyat tərzini keçirən əhalinin əkinçilik, bağçılıq və bostançılıqla məşğul olmasına kömək edirdi. Bunun əsas səbəbi isə təbii ki, bu sahədən əldə olunan məhsullara insanların zəruri tələbatının daha çox olması idi. Bu zaman Naxçıvanda sadaladığımız kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə yanaşı texniki bitkilərin becərilməsinə də üstünlük verilmişdir. Bunlardan pambıq, tütün, boyaq kökü və s. bitkilər bölgə ərazisində əkilib-becərilirdi. Naxçıvanda

pambığın Şərur və Araz çayı vadisindəki torpaqlarda becərildiyi göstərilmişdir [17, s. 39]. Azərbaycanda, o cümlədən də Naxçıvanda texniki bitki hesab olunan pambıqçılığın da inkişafına xüsusi diqqət göstərilmişdi. Hələ orta əsrlərdən Naxçıvanda 7 növdə pambıq becərildiyi haqda məlumatlar vardır. Bunu türk səyyahı E.Çələbi də öz əsərində qeyd etmişdir. Səyyah onlardan zağı, munlayi, zəfərani, ləli, xas, bəyaz və s. növlərin adlarını göstərmişdir [15, s. 232].

Pambığın müxtəlif növlərinin yetişdirilməsi bu diyarda da pambıqçılığın inkişaf etdiyini deməyə əsas verir. Xanlıqlar dövründə Şimali Azərbaycanın ən böyük pambıqçılıq bölgəsi Naxçıvan xanlığı idi. Hər il buradan qonşu dövlətlərə və xanlıqlara 15 min pud pambıq ixrac edilirdi. Bu ərazinin təbii iqlim şəraiti və torpağı bu bitkinin becərilməsi üçün münbit şərait yaradırdı. Araz çayı boyunca uzanan qırmızı və sarı gilli torpaqlarda becərilən pambıq daha çox məhsul verirdi [18, s. 188]. Araz çayından çəkilmiş çoxlu suvarma kanalları və arxları pambıq tarlalarının suya olan tələbatını ödəmək üçün kifayət edirdi. Elə bunun nəticəsi idi ki, Ordubadın Araz çayı boyunca yerləşən torpaqlarında XIX əsrin 20-ci illərində İrəvan quberniyasında 59 min pud, Naxçıvanda 6 min pud pambıq yığıldığı haqda xəbər verilir [11, s. 63]. Əldə olan məlumata görə, Naxçıvan şəhərinin ətrafında və eyni adlı mahalın 20 kəndində, Xok mahalının bütün kəndlərində, Əlincə mahalının dörd kəndində və Ordubad bölgəsinin torpaqlarının 250 xalvarında pambıq əkilirdi. 1828-ci ildə Naxçıvan bölgəsində 300 xalvara yaxın və yaxud 6 min pud pambıq yığılmışdı [1, s. 22].

İşğaldan sonra Azərbaycanda pambıqçılığın sürətli inkişafı isə rus kəndlilərinin bu əraziyə məqsədli şəkildə köçürülməsi ilə sıx bağlı idi. Rus kəndlilərinin sakinləri hamılıqla pambıqçılıqla məşğul olurdular. Rusiya hakim dairələri işğaldan sonrakı dövrdə pambıqçılığın inkişafına xüsusilə böyük maraq göstərirdi. Bunun əsas səbəbi isə onda idi ki, XIX əsrin ortalarında və ikinci yarısında isə rus sənayesinin xammala tələbatını ödəmək məqsədi ilə Rusiya hakim dairələri o dövrdə pambıqçılığın inkişafına xüsusilə böyük maraq göstərirdi. Rus məmurlarının hesablamalarına görə, XIX əsrin 30-cu illərində Naxçıvan bölgəsində pambıq istehsalı 35 min puda qədər idi. Rusiyanın iri toxuculuq fabriki sahibkarlarından olan “Morozov qardaşları” şirkəti də Şimali Azərbaycanda pambıq becərilməsi üçün XIX əsrin 60-cı illərinin sonunda addımlar atmağa başladı. Artıq 1869-cu ildə bu şirkətin Bakı quberniyasında 40 desyatin pambıq əkin sahəsi mövcud idi [10, s. 126-133].

Rus kapitalı XIX əsrin 80-ci illərindən etibarən Şimali Azərbaycanda pambıqçılığın inkişafına daha ciddi diqqət yetirməyə başladı. 1887-ci ildə Polşa çarlığının Lodz şəhərində iri pambıq-parça fabriki sahibi olan İ.K.Poznanski firması Cənubi Qafqazdan pambıq tədarük etmək üçün işlər müdiri Ramendiki Tiflisə ezam etdi. O, Tiflis karvan-saralarının birində Ağdaş bazarından alınmış yaxşı keyfiyyətli təmizlənmiş pambıq taylarını görmüş və dərhal onun yetişdirildiyi Ərəş və Göyçay qəzalarına yollanmışdı. Zirək sahibkar bu qəzalarda pambıq becərilməsi imkanlarını araşdırmaq üçün aqronom N.P.Taratınovu dəvət etmiş və onun məsləhəti ilə yerli kəndlilərə pulsuz pambıq çiyidi paylayaraq, bu qiymətli bitkinin geniş miqyasda əkilməsinə nail olmuşdu [10, s. 126-133]. Bu kimi faktlardan da məlum olur ki, əkinçiliyin bir çox sahələrinin – taxılçılığın, çəltikçiliyin, pambıqçılığın inkişafına diqqət göstərilməsi yerli əhalinin ehtiyaclarının ödənilməsi ilə yanaşı, rus çarizminin bölgədə apardığı müstəmləkəçilik siyasətinə də müsbət təsir göstərmişdir. İ.Şopenin yazdığına görə, “Naxçıvan şəhərində yalnız bazar ətrafındakı sahə rəsmi meydan hesab olunurdu. Digər boş yerlərdə buğda və bu kimi dənli bitkilər, habelə tütün əkilirdi [19, s. 479]. XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan xanlığında məhdud miqdarda da olsa, tütün əkilirdi. Xanlığın Əlin-

cəçay mahalının Ayaq Camaldin, Bənəniyar və Saltax kəndlərində, Ordubadın Biləv mahalının Xurs, Dərə Nürqüt və s. kəndlərində tütün sahələri var idi [4, s. 101-106]. Lakin pambıqçılığa nisbətən tütünçülük geniş yayılmamışdı. Bu təbii-iqlim şəraiti, tütünçülüyn daha böyük zəhmət tələb etməsi və nisbətən az gəlir verməsi ilə əlaqədar idi.

Bu məqsədə nail olmaq üçün Şimali Azərbaycana, o cümlədən də Naxçıvan diyarına rus ailələrinin köçürülməsi xüsusi rol oynayırdı. Təsadüfi deyildir ki, işğaldan sonra ermənilərlə yanaşı Şimali Azərbaycana ruslar da köçürülmüş və bu da təbii ki, rus çarizminin müstəmləkəçilik siyasətini yerinə yetirmək məqsədini daşıyırmışdır. Arxiv materiallarından məlum olur ki, rusların Naxçıvan diyarına da yerləşdirilməsinə xüsusi diqqət göstərilmişdir. Məsələn, Badamlı və Yuxarı Remeşin (indiki Qızıl Qışlaq) kəndlərinin yerli əhalisinin “Bostan çuxuru” adlanan sahədən əkin yeri kimi istifadə edilməsi istəyinə İrəvan qubernatoru kəskin şəkildə cavab verərək bildirmişdir ki, “Bostan çuxuru” sahəsindən yalnız köçürüləcək rus kəndliləri üçün əkin sahəsi ayrılması nəzərdə tutulmuşdur [9].

Qeyd edək ki, Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftərində göstərilən vergi növləri və onların miqdarından da məlum olur ki, sancağın ərazisində pambıqla yanaşı, tütün də yetişdirilirdi. 1727-ci ilə aid “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə bu sancağın bir çox kəndlərində tütünçülükdən toplanan vergi ilə bağlı qeydlər vardır. Müfəssəl dəftərdə göstərilir ki, Türkiyənin vergi orqanları 1727-ci ildə bu sancağın 18 kəndindən “tənbəki üşürü” adı altında vergi toplayırdılar. Ayrı-ayrı kəndlərdən toplanan vergilərin miqdarı göstərir ki, tütünçülük Əlincə nahiyəsinin Kiçik Xaçaparaq və Saltaq kəndlərində daha çox inkişaf etmişdi [8, s. 68]. Belə ki, 1727-ci ildə Kiçik Xaçaparaq kəndindən 1500, Saltaq kəndindən 1200 ağça həcmində tənbəki üşürü toplanmışdı [4, s. 101-106]. Bu da həmin vaxt bölgə əhalisinin bir qisminin tütün bitkisinin əkilib-becərilməsi ilə məşğul olduğunu göstərir. Bəhs olunan dövrdə Naxçıvanda tütün satışından gömrük toplamaq hüququ ildə 15 tümənə icarəyə verilirdi. Şəhərdə yalnız icarədarın tütün satmağa ixtiyarı var idi. Rus müəlliflərinin əsərlərinə və fikirlərinə istinad edən F. Əliyev və M.Əliyev yazırdı ki, ancaq xanlıqdan başqa ərazilərə tütün aparmaq qadağan edilmirdi və bunun üçün də vergi və gömrük alınmırdı [3, s. 46].

1834-cü ilə aid bir cədvəldə I Kalbalı xan Kəngərlinin oğlanlarına məxsus və tiyul kəndlərdə (Gülüstan, Şeyxmahmud (indiki Şıxmahmud, Nəzərabad, Badamlı, Vayxır, Aşağı Aza, Üstüpu, Xanağa, Tənənəm, Qarabağlar, Qaraquş, Şahlarabad (indiki Şəkərabad), Əlixanlı (indiki Əliabad) və digər kəndlərdə) əkilən sahələrdən dövlət xəzinəsinə verilən illik gəlir 5.187 rubl 93 1/3 qəpik olmuşdur. Həmin sənəddə qeyd olunur ki, bu gəlir əsasən buğda, arpa, çəltik, darı, pambıq, kələm, noxud, mərcimək, paxla, küncüd, kök, soğan və tütün sahələrindən əldə olunmuşdur [5, v. 23].

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, Naxçıvan diyarının təbii iqlim şəraiti, münbit torpaq örtüyü, süni və təbii suvarma sistemi, əhalinin təsərrüfat həyatına olan marağı, XVIII-XIX əsrlərdə də əkinçiliyin inkişafına şərait yaratmışdır. Burada taxılçılıq, çəltikçilik, pambıqçılıq və digər müxtəlif əkinçilik məhsulları əkilib-becərilərək əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynamışdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Budaqova S. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası (XVIII əsrin II yarısı-XIX əsrin I qərinəsi). Bakı: Elm, 1995, 96 s.
2. Əliyev F. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda ticarət. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1964, 124 s.

3. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı (1747-1828). Bakı: Azərnəşr, 1996, 106 s.
4. Əliyeva E. XVIII əsrin ikinci yarısı-XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan xanlığında əkinçilik // Tarix və onun problemləri. 2009, № 1-2, s. 101-106.
5. Gürcüstan Milli Arxivi: f. 2, siy. 1, iş № 3832, 48 v.
6. Quliyev Ş. Naxçıvanda ənənəvi suvarma əkinçiliyi / AEM. V buraxılış, Bakı: Elm, 1985, s. 18-47.
7. Naxçıvan Ensiklopediyası: 2 cildə, I c., İstanbul, 2005, 360 s.
8. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri / Giriş və tərcümənin müəllifləri akademik Z.Bünyadov və t.e.n. H.Məmmədov. Bakı: Elm, 2001, 376 s.
9. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Arxivi: f. 23, siy. 1, iş 2652, v. 34-41.
10. Paşayev N. Rusiyanın təsiri ilə Şimali Azərbaycanın əkinçilik təsərrüfatında baş verən dəyişikliklər (XIX-XX əsrin əvvəlləri) // Bakı Universitetinin Xəbərləri, 2010, № 2 s. 126-133.
11. Rəhimov Y. Naxçıvan XIX əsr rus mənbələrində. Bakı: Elm və Təhsil, 2014, 180 s.
12. Seyidbəyli E. Naxçıvan torpaq mülkiyyətinə aid XVII-XVIII əsr Kəngərli arxeoqrafik sənədləri. Bakı: Elm, 2000, 229 s.
13. Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Elm, 2008, 264 s.
14. Zeynalov İ. XIX əsrin sonu-XX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsində əkinçilik təsərrüfatı (taxılçılıq) // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri. İctimai Elmlər Seriyası, 2016, № 5, s. 37-44.
15. Çelebi E. Seyahatnamesi / Sadeleştiren, tevsiktemel kuran Necati Aktaş, baskıya hazırlayan Mümin Çevik: 10 cildde. I-II c., İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1985, 767 s.
16. Исмаилов М. Экономическая политика и мероприятия царского правительства в области сельского хозяйства Азербайджана в 30-60-х годах XIX века / Вопросы истории Азербайджана кануна и периода первой русской революции: Сборник статей. Баку: Элм, 1985, 160-171 с.
17. Мамедов С. Исторические связи Азербайджанского и Армянского народов во второй половине XVII-первой трети XVIII в. Баку: Элм, 1977, 263 с.
18. Статистическое описание Нахичеванской провинции / Составитель В.Григорьев. Санкт-Петербург: Типография Департамента Внешней Торговли, 1833, 284 с.
19. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург: Типография императорской АН, 1852, 1231 с.
20. <https://azertag.az/xeber/Naxchvan>

Сара Гаджиева

ЗЕМЛЕДЕЛИЕ В НАХЧЫВАНЕ В XVIII-XIX ВЕКАХ

В статье рассмотрена социально-политическая ситуация в XVIII-XIX вв. в Нахчыване, создававшая препятствия для развития земледелия. Отмечалось, что несмотря на трудности того времени жители придавали большое значение развитию земледелия. Для улучшения образа жизни жителей земледелие, животноводство, огородничество развивались не только в селениях, но и вокруг города. А это имело большое значение для удовлетворения спроса на продукты питания.

Ключевые слова: *Нахчыван, земледелие, зерноводство, хлопководство.*

Sara Hacıyeva

FARMING IN NAKHCHIVAN IN XVIII-XIX CENTURIES

The paper examines the socio-political situation in the XVIII-XIX centuries in Nakhchivan, which created obstacles for the development of agriculture. It was noted that, despite the difficulties of that time, the inhabitants attached great importance to the development of agriculture. To improve the way of life of the inhabitants agriculture, livestock, gardening developed not only in the villages, but also around the city. And this was of great importance for meeting the demand for food.

Key words: *Nakhchivan, farming, wheat, cotton.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Fəxrəddin Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

ŞAMXAL MƏMMƏDOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail: shamkhal.mammadov@gmail.com

ERMƏNİ KİLSƏSİNİN NAXÇIVAN TORPAQLARINA QARŞI İŞĞALÇILIQ SİYASƏTİ

Tarix boyu bir sıra səbəblər üzündən ön Asiyada yaşadıqları əraziləri tərk edib ətraf regionlara səpələnən ermənilərin cüzi bir qismi də Naxçıvan torpaqlarında məskunlaşmışlar. Erməni toplumuna öndərlik edən kilsə xadimləri burada möhkəmlənmək üçün müxtəlif hiyləgər yollara əl atmış, yerli hökmdarların və feodal hakimlərin mərhəmətindən sui-istifadə etmişlər. Yeni tarixi dövrdə Rusiya müstəmləkəçilərinə nökrçilik edən kilsə xadimləri bu diyarın işğal edilməsi, çar hökumətinin əli ilə bura ermənilərin köçürülməsi və “Erməni vilayəti”nin yaradılması üçün hər şeyi etmişlər. Bu isə artıq iki əsrdir ki, regionda davam edən qanlı qarşıdurmaların, terror və deportasiyaların əsas səbəbi olmuşdur.

Açar sözlər: *Erməni kilsəsi, Naxçıvanın işğalı, keşiş Nerses, erməni köçləri.*

Erməni ideoloqlarının Azərbaycan torpaqlarına qarşı ərazi iddiaları, Azərbaycan xalqına qarşı deportasiya və soyqırım siyasəti yeni hadisə olmayıb, uzun bir tarixə malikdir. Məlum olduğu kimi, hələ erkən orta əsrlərdən başlayaraq erməni toplumu məskunlaşdığı Yaxın Şərq ərazilərindən qopub müxtəlif hərbi-siyasi kataklizmlər, sosial-iqtisadi şərtlər altında yaxın-uzaq ölkələrə səpələnmişdilər. Ermənilərin üz tutduğu ərazilərdən biri də Cənubi Qafqaz regionu olmuşdur. “Ermənilər istər-istəməz köçdükləri yerlərin əhalisi ilə münasibətlərə girməli və onların gücü qarşısında baş əyməli olmuşlar” [6, s. 6].

Həm özlərinin riyakar və hiyləgər xislətindən, həm də regiona hakim olan böyük güclərin, qurulan və dağılan imperiyaların məkrli siyasətindən yararlanan ermənilər, yeni köçdükləri ərazilərdə bir qədər möhkəmləndikdən sonra, bu yerlərə qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış etmiş, tarixən onlara məxsus olduğunu demişdilər. Bu işdə erməni kilsə xadimləri, o cümlədən kilsə tarixçiləri həmişə öndə getmiş, canfəşanlıq göstərmişlər. Bu yolla “Böyük Ermənistan” mifi yaradılmış, Qarabağ və ona bitişik Zəngəzur, habelə İrəvan torpaqları “Şərqi Ermənistan”, Türkiyənin çox geniş əraziləri isə “Qərbi Ermənistan” hesab edilmişdir. Saxtakar erməni tarixçiləri və kilsə xadimləri hələ orta əsrlərdən etibarən çəkdikləri xəritələrdə, yazdıqları əsərlərdə faktları və hadisələri təhrif etmiş, Ön Asiya və Cənubi Qafqaza səpələnmiş dağınıq və azsaylı erməni icmalarını bu geniş regionun sahibi kimi göstərməyə çalışmışlar.

Erməni ideoloqlarının zaman-zaman iddia etdikləri ərazilərdən biri də tarixi Naxçıvan torpaqları olmuşdur. Xorenli Moisey, Anili Samuel, Gəncəlli Kirakos, Təbrizli Arakel və digər kilsə tarixçiləri özlərinin qərəzlə dolu, tarixi reallıqlardan uzaq olan əsərlərində məhz Naxçıvanın mifik “Böyük Ermənistan”ın bir vilayəti olması, ermənilər tərəfindən məskunlaşdırılması kimi cəfəng, əsassız iddialarla çıxış etmişdilər.

V əsrdə yaşamış erməni kilsə tarixçisi və erməni tarixşünaslığının atası hesab olunan Moisey Xorenlidən başlamış (Мовсес Хоренаци, “Историю Армян” Айастан,

1990, 291 c.) çağdaş erməni alimlərinə qədər (Саркисян Г.Х., Худавердян К.С., Юзбашян К.Н. Потомки Хайка. Очерк истории и культуры Армении с древнейших времен до становления Третьей республики. Ереван, 1998.) bütün erməni tarixçiləri öz əsərlərində Yaxın Şərqi və Cənubi Qafqazın bir çox regionlarını əhatə edən, birbirindən qüdrətli, lakin reallıqda olmayan erməni dövlətlərindən bəhs etmişdilər. XIX əsr rus tarixçilərindən (mənsəcə fransız) olub, erməni ideoloqlarının cərgəsində yer alan Şopen erməni mənbələrinə istinadən yazırdı: “İndiyə qədər 30, ya 31 Ermənistan olub” [8, s. 11].

Erməni tarixçilərinin və onların Şopen kimi tərəfdarlarının yazdıqları əsərlərdə bir qayda olaraq Naxçıvan “Böyük Ermənistan”ın içərisində yer alır və ya Naxçıvanın çoxsaylı erməni əhalisindən, erməni hakimlərindən bəhs edilir. Məsələn, Moisey Xorenliyə istinad edən Şopen yazır: “E.ə. 2107-ci ildə Nuhun tufanından sonra Babilin əsasını qoyanlardan biri olan patriarx Hatlasın oğlu Hayk öz düşməni Nemvrodla mübarizədə məğlub olub, Naxçıvan əyalətinə qaçır” [8, s. 95-96].

Moiseyin özünün rəvayətinə görə “Haykın nəslindən olan Tigran e.ə. 565-ci ildə hakimiyyətə gəldikdən sonra öz torpaqlarını genişləndirmiş, məşhur Midiya çarı Astiaqa qarşı döyüşdə Kirə kömək etmişdi. Bu müharibədə Astiaqın erməni arvadı Tigranığa ərinə yox, qardaşı Tigrana tərəfdar çıxmışdır. Bu qələbədən sonra çoxlu qənimət və əsir-lə qayıdan Tigran indiki Naxçıvan ərazisində məskən salmışdır” [8, s. 103].

Beləliklə, istər orta çağların Moisey Xorenli kimi kilsə tarixçiləri, istərsə də yeni dövrdə Şopen kimi düşünənlər hər fürsətdən istifadə edərək, faktları saxtalaşdıraraq, Naxçıvanın qədim tarixini uydurma “Hayk nəsl”i ilə bağlamağa, bu yerlərin ermənilərə aid olduğunu əsaslandırmağa çalışmışlar.

Moisey Xorenli kimi, orta əsrlərin digər erməni kilsə tarixçilərinin əsərlərində də, Naxçıvan ərazilərində erməni şəhərlərinin olması, çoxsaylı erməni əhalisinin yaşaması barədəki yazdıqları da uydurmadan başqa bir şey deyildir. Belə ki, həmin tarixi zamanlarda Bizans və Sasanilər tərəfindən köçə məcbur edilən ermənilərin qonşu regionlardan biri kimi Naxçıvanda məskunlaşması, burada azsaylı erməni icmalarının meydana gəlməsi heç də bu yerlərin tarixi erməni torpaqları olması anlamına gəlmir. Yalnız XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq qonşu ölkələrdən erməni əhalisinin məlum hadisələr nəticəsində Rusiyanın hakim dairələri tərəfindən Naxçıvan ərazilərinə köçürülməsindən sonra bölgədə müəyyən sayda erməni əhalisi meydana gəlmişdi.

Bir vaxtlar Naxçıvan torpaqlarında ara-sıra rast gəlinən qədim alban kilsələrin mövcudluğu erməni kilsə tarixçilərinin uydurmalarını təsdiq etmir. Çünki, həmin kilsələrin xristian albanlara məxsus olması və sadəcə olaraq sonralar erməniləşdirilməsi təkzibolunmaz faktdır. Belə ki, erkən orta əsrlərdən etibarən erməni toplumunun məskunlaşdığı ərazilər Cənubi Qafqaz regionundan kənarda yerləşirdi. Ermənilərin yaşamadığı, özgə etnoslara məxsus Cənubi Qafqaz torpaqlarda erməni kilsələrinin tikilməsi və onların dini mərkəz halına gətirilməsi heç bir məntiqə sığmır. Bu torpaqlara hakim olmayan ermənilər burada özlərinə məxsus kilsə tikməmişdilər və tikə də bilməzdilər. Qeyd edildiyi kimi, yalnız sonralar bu torpaqlara köçmüş və ya köçürülmüş erməni əhalisi artıq çoxdan bəri mövcud olan alban xristian məbədlərindən öz dini ehtiyaclarını ödəmək üçün istifadə etmişlər. Hiyləgər kilsə xadimləri isə təmir və bərpa işləri adı altında zaman-zaman həmin məbədlərin görkəmini, epiqrafik mahiyyətini dəyişmiş, saxtalaşdırmışlar.

1441-ci ildə Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın göstərişi ilə erməni katolikosluğunun mərkəzi Kilikiyadan Eçmiədzinə (Üç Kilsəyə) köçürüldükdən sonra Cənubi Qafqazda erməni əhalisinin sayı tədricən artmağa başladı. İstər Üç Kilsə ətrafında, istərsə

də başqa tarixi Azərbaycan torpaqlarında tədricən məskunlaşıb çoxalan ermənilər, ilk növbədə isə kilsə xadimləri yerli feodallardan çoxsaylı irsi torpaq mülkləri alır, özlərinin bu yerlərə gəlmə olduqlarını pərdələməyə çalışırdılar. Matenadaranda saxlanan alqı-satqı sənədlərinə görə, bu ərazilərə köçdükdən bir qədər sonra “Ağqoyunlu Yaqub padşahın nümayəndəsi Əmir Rüstəm 7 kəndi (Vağarşabad (Eçmiədzin-Üçkilsə), Əştərək, Batrinc, Noraqavit, Ağunatun, Kirəcli və Muğni) katolikos Qriqor Makuluya 530 min Təbriz dinarına satmışdı” [7, s. 41]. Sonrakı zamanlarda Eçmiədzin kilsəsi daha 16 kəndi və bir çox torpaq mülklərini satın almışdı. “1674-cü ildə Eçmiədzin katolikosu Akop Cuğalı Azərbaycan feodallarından torpaq sahələri almışdı” [7, s. 47].

Erməni kilsə xadimləri tarixi Naxçıvan torpaqlarında da bu yolla torpaq və mülklər əldə edə bilmişdilər. Məsələn, “Məşhur alim Nəsirəddin Tusinin nəslindən olan, Ordubadlı iri feodal Xoca Fəthi bəy Tusi, Donis və Tanakert kəndlərində torpaq sahələrinə, habelə Vənənd vadisindəki Sal və Berd kəndlərində mülklərə malik idi. XVII əsrdə onların bir hissəsi erməni xocası tərəfindən alınmış və Əylisdəki apostol Foma monastırına vəqf olaraq verilmişdi” [4, s. 36].

Kilsə xadimləri tərəfindən planlı şəkildə həyata keçirilən bu hiyləgər alqı-satqı prosesləri nəticəsində hələ XIX əsrdəki məlum hadisələrə qədər Cənubi Qafqazın Zəngəzur, Qarabağ kimi bölgələri, habelə Qərbi Azərbaycan torpaqları ilə yanaşı tarixi Naxçıvan torpaqlarında da erməni kilsə xadimlərinin və müləklərinin əlində nəzərə çarpacaq qədər torpaq mülkləri cəmləmişdi. XVIII əsrdə Eçmiədzin kilsəsi bəlkə də İrəvan xanlarından sonra bu ərazilərdə ən böyük torpaq mülkiyyətçisi idi: “XVIII əsrdə Eçmiədzin kilsəsinin min hektarla əraziləri əhatə edən öz mülklərindən başqa, 22 mülkədar kəndinə və 1 tiyul kəndinə məxsus 625 hektar əkin sahəsi, 10 dəyirmanı, 3 bitki yağı sıxan dəzgahı, 21 bağı, suvarma kanalları, ölüsləri, mal-qarası vardı” [5, s. 26].

XVII əsrin ortalarından etibarən Səfəvilər imperiyasının zəiflədiyi, Rusiya dövlətinin isə gücləndiyi bir şəraitdə erməni ideoloqları Cənubi Qafqazda erməni dövləti yaratmaq planlarını gündəmə gətirdilər. Erməni kilsə xadimləri güclənməkdə olan Rusiya dövləti ilə əlaqələr saxlayır, rusları Cənubi Qafqaza dəvət edir, onları özgə dövlətlərə məxsus əraziləri işğal etməyə şirnikləndirirdilər. Rus-erməni münasibətləri nisbətən intensivləşdiyi həmin dövrdə Eçmiədzin katolikosu Akop Cuğalı çar Aleksey Mixayloviçə müraciət edərək, “erməniləri himayə etmək üçün mərhəmət göstərməyi” xahiş etmişdi. Oxşar xahişlə alban katolikosu Petros da Aleksey Mixayloviçə müraciət etmişdi. 1677-ci ildə Eçmiədzində katolikos Akop Cuğalının başçılığı, on iki dini və dünyəvi xadimin iştirakı ilə çağırılan müşavirədə yenidən Rusiyaya müraciət etmək qərara alınmışdı. Lakin 1680-ci ildə Akop Cuğalının ölümü ilə işlər yarımçıq qalmışdı [2, s. 164-165].

1701-ci ildə Moskvaya gələn erməni siyasi avantüristi İsrail Ori və onun köməkçisi keşiş Minas Vardapet Qarabağın xristian müləklərinin imzaladığı müraciətnaməni, özlərinin I Pyotra ünvanladığı məktublarını, habelə xeyli miqdar kəşfiyyat və casusluq materiallarını çarın birinci naziri hesab olunan boyar F.A.Qolovinə təqdim etmiş, bir qədər sonra isə imperatorun özü ilə görüşmüşdülər.

Həmin müraciətnamə və məktubların, habelə görüşlərin ifadə olunduğu sənədlərin mətnindən məlum olurdu ki, kilsə xadimləri başda olmaqla erməni ideoloqları Azərbaycan torpaqlarının rus qoşunları tərəfindən zəbt edilməsini nəzərdə tutan 18-bəndlik bir işğal planı hazırlamışdılar. Çar hökumətini birbaşa işğala çağıran erməni keşişləri rus qoşunlarının Qafqaza nəzərdə tutulan yürüşünün demək olar ki, bütün marşrutunu, ətraflı yol xəritəsini tərtib etmişdilər. Ori və onun köməkçisi keşiş Rusiyanın hərbi-siyasi dairələrini təhrik etmək, şirnikləndirmək üçün Cənubi Qafqazdakı Azərbaycan xanlarının hərbi gücünü və qalaların hərbi potensialını, habelə mühüm strateji əhəmiy-

yət kəsb edən şəhərlərin müsəlman əhalisinin sayını qəsdən bir neçə dəfə azaldır, müvafiq surətdə ermənilərin sayını və hərbi imkanlarını on dəfələrlə şişirdirdilər. Orinin şəxsində erməni keşişlərinin hədəfində olan ərazilərdən biri də tarixi Naxçıvan torpaqları idi.

Yol xəritəsindən məlum olur ki, Ori və keşiş imperator hökumətinə Qafqaza 15 min süvari, 10 mini isə piyada olmaqla 25 minlik kazak qoşunu göndərməyi təklif edirdilər. Bundan başqa həmin piyada qoşun Şamaxını tutduqdan sonra dörd polka (hissəyə) bölünməli və dördüncü hissə Naxçıvanı işğal etməli idi. Yol xəritəsinin 3-cü bəndində deyilirdi: “4-cü hissə, xan yaşayan Naxçıvana gedər. Onun cəmi 200 adamı var. Burada bir qisim erməni və onların böyükləri (starşinası) yaşayır. O xan bizə başqalarından daha çox düşməndir: bizim çoxlu sayda erməniləri nahaqdan məhv etmiş və məhkəməsiz öldürmüşdür. Buradakı qəzaların hamısında müsəlmanlar olsa da, onlar xeyli azdırlar, erməni xristianlar həddindən artıqdırlar” [9, s. 87].

Yol xəritəsinin 4-cü bəndində Naxçıvan şəhərinin strateji vəziyyəti və iqtisadi potensialı nəzərə çarpdırılırdı: “Naxçıvan şəhərinin yaxınlığından axan Eraz (Araz) çayı Erməni torpaqlarının hüdududur, İran torpaqlarının başlanğıcı və sərhədidir. Bu çayda bərə keçidləri vardır və həmin keçidləri ələ keçirmək vacibdir. Çünki çay itidir və elə ki orada qoşun toplandı, hazır olan kimi o çayı keçər və yoluna davam edər. Şamaxıdan həmin çaya qədər düşmən olan adamlar heç yoxdur, yalnız xristianlar, təbəələr vardır. Buradakı ölkədə qoşunu yedirtmək və atları yemləmək üçün hər cür ehtiyatlar toplamaq olar. Və bütün qoşunu Naxçıvan şəhərinə toplamaq lazımdır” [9, s. 87].

Keşiş və Ori adı çəkilən sənədin 5-ci bəndindən rus qoşunları üçün Naxçıvandan ətraf əyalətlərə gedən yolları və şəhərləri də təsvir edirdi: “Həmin Naxçıvan şəhərindən 15 mil aralıda Ordubad (Ordubad) şəhəri vardır. Orada yaşayanların hamısı farslardır, (Ori və Minas bütün yazılarında azərbaycanlıları fars və basurman adlandırırlar – Ş.M.) hamısı da tacirlər və sənayeçilərdir, çox da varlıdırlar. Belə ki, dünyada onlar qədər varlı adam yoxdur. Onların arasında qulluq adamları yoxdur. Onlarda hər cür tüfəng, qılınç və dayandoldurum kimi silahları ustalıqla hazırlayırlar və hər cür parçalar var ki, onlarla 100 minlik qoşunu geyindirmək olar” [9, s. 87-88].

Nəhayət erməni kilsəsinin tapşırığı ilə hərəkət edən bu casuslar Naxçıvandan bir plasdarm kimi istifadə etməklə, rusları İrəvan üzərinə istiqamətləndirir, Azərbaycanın bu mühüm strateji əhəmiyyətli şəhəri və qalası barədə kəşfiyyat məlumatlarını Pyotr hökumətinə çatdırırdılar: “Həmin şəhərdən (Naxçıvandan – M.Ş.) 5 min nəfərlik qoşun seçib götürərlər və Rəvan (İrəvan) şəhəri üzərinə göndərərlər ki, o da Naxçıvandan 20 mil məsafədə yerləşir. Orada daşdan qala, 30 səhra topu və 200 nəfər qulluq adamları vardır. Qalanın yaxınlığında başqa qulluq adamları da yaşayırlar, lakin topları və bombaları yoxdur” [9, s. 88]. Göründüyü kimi, erməni keşişləri casusluq materialları təqdim etməklə, şirnikləndirmək və təhrik etməklə rus işğalçılarını Cənubi Qafqaza dəvət edir, onlara hər cür yardım etməyə vəd verirdilər.

İsrael Ori eyni casusluq materiallarını 1699-cu il sentyabrın 22-də Pfalts kurfürsti İohan Vilhelm də təqdim etmişdi.

1701-ci ildən 1828-ci ilə qədər, yəni Cənubi Qafqazın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalının başa çatdırılmasına qədərki zaman kəsiyində də Erməni kilsəsi işğalçıların xidmətində dayanmış, o cümlədən Naxçıvan xanlığının tutulmasına çalışmışdı.

Rusiyanın hərbi-siyasi dairələri sıx əlaqədə olan, İran və Türkiyədən ermənilərin işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərinə, o cümlədən Naxçıvan xanlığının ərazilərinə köçürülməsi barədə şeytani fikrin Qriboyedov, Paskeviç qədər əsas müəlliflərindən biri də erməni arxiyepiskopu Nerses olmuşdu.

Məhz kilsə xadimlərinin də fəal iştirak etdiyi və hərtərəfli dəstək verdiyi köçürülmə prosesi nəticəsində tarixi İrəvan və Qarabağ torpaqları kimi, Naxçıvan diyarının da demoqrafik mənzərəsi sürətlə dəyişdirildi. Bütün Cənubi Qafqazda olduğu kimi, Naxçıvan bölgəsində də Rusiya işğalına qədər ermənilər olduqca cüzi miqdarda, həm də kiçik kəndlər və seyrək icmalar halında yaşayırdılar. Araşdırmalar göstərir ki, “1832-ci il siyahıya alınmasının nəticələrinə görə, ...Naxçıvan və Ordubad mahallarında 231 kəndin yalnız 12-sində köçürmələrdən əvvəl ermənilər yaşamışlar” [1, s. 38].

Say baxımından bu o deməkdir ki, XIX əsrin başlanğıcında, yəni rusların gəlişi ərəfəsində “Naxçıvan ərazisində 54,2 min nəfər azərbaycanlı, 7,4 min nəfər erməni olmuşdur” [2, s. 125]. Şopenin təsvirinə görə, İran və Türkiyə ilə aparılan müharibələrin nəticəsində həmin ölkələrdən həyata keçirilən kütləvi erməni köçləri nəticəsində Naxçıvan torpaqlarında ermənilərin sayı çox qısa müddətdə dəfələrlə artdı.

Rus müstəmləkəçiləri ilə erməni xəyanətkarlarının iş birliyi sayəsində, hələ köç prosesi tamam başa çatmamış, Türkmənçay sülh müqaviləsindən azacıq sonra “çar I Nikolayın senata göndərdiyi 21 mart 1828-ci il tarixli 1888 sayılı fərmanına əsasən İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində Erməni Vilayətinin yaradılması qərara alındı” [3, s. 487]. İmperatorun ali fərmanında deyilirdi: “İranla bağlanmış 1828-ci il 10 fevral tarixli traktata əsasən Rusiyaya birləşdirilmiş Erivan xanlığının və Naxçıvan xanlığının bundan sonra bütün işlərdə Erməni vilayəti kimi adlanmasını əmr edirik” [3, s. 487].

Əslində erməni kilsəsindən qaynaqlanıb, Rusiyanın hərbi-siyasi dairələri tərəfindən bəyənildən bu iblissayağı layihədə hər şey çox düzgün hesablanmışdı. Layihədə başlıca olaraq aşağıdakılar nəzərə alınmışdı:

- Erməni millətçilərinin regionun çoxsaylı türk-müsəlman əhalisinə qarşı tarixi düşmənçiliyi, köçürmə ermənilərin yerli Azərbaycan əhalisinə qarşı nifrəti imperiyanın “parçala və hökmranlıq et” siyasətinə cavab verirdi.

- Əkinçi və maldar olan digər etnoslara nisbətən alverçi və sələmçi olan ermənilər daha hərəki olub, yerli əhalinin əsarət altına alınmasında və istismarında imperiyanın hakim dairələrinə daha yaxından yardım edə bilərdilər.

- Hələ də təhkimçilik quruluşunun hökm sürdüyü və kəndlilərin mülkədar malikanələrinə bağlı olduğu Rusiyadan bura çoxsaylı əhali kütləsinin köçürülməsi ağlabatan deyildi. Rusiya ilə düşmən dövlətlər olan İran və Türkiyədə isə köçməyi qəbul edə bilən erməni toplumunun sayı kifayət qədər idi.

- Tarix boyu köçlərə alışqan olan erməni toplumu, onlar üçün əlverişli olan bütün yerlərə olduqca tez uyğunlaşır və oranı özlərinə vətən bilirdilər.

- Regiona köçürülməsi hər hansı etnosdan və rus kazakından fərqli olaraq ermənilər Azərbaycanın və Osmanlı Türkiyəsinin dilini, mədəniyyətin mənimsəmişdilər, bu dövlətlərin güclü və zəif cəhətlərini, müsəlmanlar arasında yaşamağın yollarını bilirdilər.

- Tarixən özünün müstəqil dövlətçiliyinə malik olmayan və müsəlman dövlətləri ilə Rusiyanın arasındakı aralıq zonada yerləşdirilən ermənilər özlərinin satraplıq statusunda olacaq dövləti maraqları üzündən gələcəkdə həmin dövlətlərdən ərazilər də qoparmaq istəyində ola bilərdilər. Bu isə Rusiya imperiyasının maraqlarına cavab verirdi.

Erməni siyasətbazları kimi, erməni kilsə xadimləri də onlara yaşıl işıq yandıran imperiya hakim dairələrin ətrafında vurnuxur, mövcud vəziyyətdən daha çox yararlanmağa çalışırdılar. Bunlardan biri yuxarıda adı çəkilən arxiyepiskop Nerses idi.

Qraf Paskeviçin 2 aprel 1828-ci il tarixli 51 sayılı sərəncamı ilə knyaz Çavçavadzenin sədrliyi ilə Erivan Vilayət İdarəsi yaradıldı. “Naxçıvan, Ordubad, habelə əlverişli hesab olunarsa, gələcəkdə Qarabağa birləşdirilməsinə baxılacaq Meqri və Kafan dairələri Erivan Vilayət İdarəsinə təbə edildi” [3, s. 489].

1849-cu ildə həmin vilayət əsasında İrəvan quberniyasının təşkili və Naxçıvan torpaqlarının qəza şəklində bu quberniyanın tərkibinə verilməsi vəziyyəti dəyişdi. İmperiya hakimiyyət orqanlarının yerli türk-müsəlman əhalisinə nifrəti və sıxışdırma siyasəti, köçürülmüş ermənilərin hərtərəfli himayə edilməsi, ermənilərin birləşmək və təşkilatlanmaq sahəsindəki xislətləri sayəsində artıq bir neçə onillik sonra Naxçıvanda ermənilər özlərini göstərmək iqtidarında olan bir topluma çevrildilər.

Erməni kilsə xadimlərinin təhriki, dəvəti və birbaşa iştirakı ilə tarixi Azərbaycan torpaqları olan Naxçıvan əraziləri Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edilib müstəmləkəyə çevrildi. Qarşıda Cənubi Qafqazda heç bir zaman olmayan Ermənistan dövlətinin yaradılması və Naxçıvanın ona qatılması planları dururdu. Təşkilatçısı və ilhamvericisi Erməni kilsəsinin olduğu bu planlar Cənubi Qafqazda Azərbaycan dövlətçiliyinin ləğv edilməsi, mifik “Böyük Ermənistan”ın bərpa edilməsi, deportasiya, terror və soyqırım siyasətini nəzərdə tuturdu.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərli E.Y. Rusiya və Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasətində Naxçıvan (XX əsrin əvvəlləri). Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 224 s.
2. Hacıyev İ.M. “Erməni vilayəti”nin təşkili // “Dirçəliş-XXI əsr”, 2011, № 153-154, s. 273-279.
3. Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК). Т. VII, Тифлис, 1878.
4. Вердиева Х., Гусейн-заде Р. “Родословная” армян и их миграции на Кавказ с Балкан. Баку: Общественное Объединение Азербайджанских Историков, 2013, 215 с.
5. Григорян З.Т. Присоединение Восточной Армении к России в начале XIX в. Москва: Изд-во Соц-экон. лит, 1959, 798 с.
6. Дашнаки. Баку: Коммунист, 1990, 40 с.
7. Мамедов С.А. Азербайджан по источникам XV-первой половины XVIII вв. Баку: Элм, 1993, 236 с.
8. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб., 1852, 1231 с.
9. Эзов Г.А. Сношения Петра Великого с армянским народом. СПб., 1898, 512 с.

Шамхал Мамедов

ЗАХВАТНИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА АРМЯНСКОЙ ЦЕРКВИ В ОТНОШЕНИИ НАХЧЫВАНСКИХ ЗЕМЕЛЬ

На протяжении всей истории, небольшая часть массы армян, по ряду причин вынужденных покинуть территории в Передней Азии, где они проживали, и поселиться в соседних регионах, была поселена и на территории Нахчывана. Возглавляющие армянскую общину церковные служители, в целях укрепления на этих территориях прибегали к различным хитрым уловкам, тем самым злоупотребляя милосердием местных правителей и феодальных судей. Церковные служители, прислуживающие на новом историческом этапе русским оккупантам, делали все ради захвата этого края, переселения сюда царским правительством армян и соз-

дания «армянской провинции». Что и стало главной причиной кровавых конфликтов, террора и депортаций, длящихся в регионе уже два столетия.

Ключевые слова: *Армянская церковь, захват Нахчывана, священник Нерсес, армянское кочевничество.*

Shamkhal Mammadov

ANNEXATIONIST POLICY OF THE ARMENIAN CHURCH AGAINST THE NAKHCHIVAN LANDS

Throughout history, a small part of the mass of Armenians, for a various reasons forced to leave the territories in the Near East where they lived, and settle in neighboring regions, was also settled in the territory of Nakhchivan. Headed by the Armenian community, church ministers, in order to strengthen in these territories, resorted to various tricky tricks, thereby abusing the mercy of local rulers and feudal judges. Church servants, serving in the new historical stage of the Russian invaders, did everything for the seizure of this region, the resettlement of the Armenians by the tsarist government and the creation of an “Armenian province”. This was the main cause of the bloody conflicts, terror and deportations that lasted for two centuries in the region.

Key words: *The Armenian Church, the occupation of Nakhchivan, the priest Nerses, the Armenian migrations.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Fəxrəddin Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

YAŞAR RƏHİMOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

NAXÇIVANDA KƏND TƏSƏRRÜFATININ KOLLEKTİVLƏŞDİRİLMƏSİNƏ BAŞLANMASI: REAL VƏZİYYƏT, HƏYATA KEÇİRİLƏN SİYASƏT

XX əsrin 20-30-cu illərində sosialist yenidənqurmasının mühüm tədbirlərindən biri də kollektivləşdirmə idi. Əsas məqsəd fərdi kəndli təsərrüfatlarını kolxoz və sovxozlarda birləşdirmək, ictimai mülkiyyət adı altında onları dövlət idarəçiliyinə verməkdən ibarət idi. Məqalədə Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan bölgəsində sovetləşmədən sonra kənd təsərrüfatının dirçəldilməsi üçün görülmüş tədbirlər, fərdi kəndli təsərrüfatlarının ləğvi, kollektiv təsərrüfatların yaradılmağa başlanması, bu sahədə həyata keçirilən siyasətin yeni müstəvidə araşdırılmasına cəhd edilmişdir.

Açar sözlər: kollektivləşdirilmə, torpaq, 20-30-cu illər, Naxçıvan, kəndli.

Hələ ötən əsrin 20-ci illərində kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsinə dair bir çox qərarlar qəbul edilmişdi. Məs: SSRİ MİK və XKS-in “Kolxoz sistemini möhkəmləndirmək haqqında” 1929-cu il 4 sentyabr tarixli qərarı, ZSFSR MİK Rəyasət Heyətinin həmin məsələyə dair qərarı, ÜİK(b)P-nin 1927-ci ilin dekabr ayında keçirilən XV qurultayı və s. Kollektivləşmə illərində Naxçıvanda da ziyalıların nümayəndələrinə münasibətdə müəyyənləşdirilmiş ümumi rəy yaradılmasına başlandı. Onların yeni həyata qoşulmaq, Vətənə xidmət etmək arzusu hiyləgərlik, kollektiv təsərrüfatlara daxil olmaları isə məkrli niyyət kimi təqdim edilirdi. Məs: Yunis xan Naxçıvanski “ümumiyyətlə təkcə xan olduğu üçün deyil, həm də ruhuna və dünyagörüşünə görə proletar hakimiyyəti və sovet idarəsi üçün yad ünsürdür” [3, s. 18]. Kəndin dirçəlməsində böyük əməyi olan varlı kəndli təsərrüfatlarına hücum dövlət səviyyəsinə qaldırıldı. Həmin müddətdə partiya və hökumətin göstərişinə əsasən kolxozların “yad elementlər”dən təmizlənməsi sahəsində aparılan iş nəticəsində 1932-ci ildə 257 nəfər (1931-ci ildə 37 nəfər) kollektiv təsərrüfatlardan kənarlaşdırıldı.

20-30-cu illərdə Naxçıvanda da qolçomaqların sayı və mövcud mövqelərinin – iqtisadi və ictimai-siyasi mövqelərinin tədqiqi belə deməyə əsas verir ki, onlar mövcud rejimə qarşı mübarizə aparan güclü siyasi qüvvə deyildilər. Respublikada elliklə kollektivləşmə siyasətinə keçidlə əlaqədar 1929-cu ildən başlayaraq qolçomaqların bir sinif kimi ləğvi siyasətinə keçid başlandı və bunun nəticəsində Azərbaycan kəndində sinfi mübarizə daha şiddətləndi [17, s. 109]. Partiya və hökumət tərəfindən qəbul edilmiş çoxsaylı qərarlar, verilmiş fərman və göstərişlər kəndin nisbətən varlı təbəqəsinə qarşı mübarizəni daha gücləndirdi. Həyata keçirilən bu siyasət ölkəmizin digər bölgələri kimi, Naxçıvana da təsirsiz ötüşmürdü. Azərbaycan SSR XKS-nin 1930-cu il 30 mart tarixli göstərişilə bütün İcraiyyə Komitələrinə və yerli sovetlərə qolçomaqların siyahısını tərtib etmək ixtiyarı verildəndən sonra qolçomaq obyektlərinin uçota alınmasının sovetlərin ixtiyarına verilməsilə [17, s. 109] Sovetlər tam səlahiyyətlər əldə etdilər. Naxçıvanda olan “qolçomaq”lara qarşı çox sərt və repressiv tədbirlərə əl atılırdı. Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin qərarına əsasən Azərbaycan Ali Məhkəməsinin Naxçıvan şöbəsi tərəfin-

dən 1933-cü il yanvarın 23-də keçirilmiş məhkəməsi Tumaslı, Noraşen, Şahtaxtı, Ələkli, Püsyən kəndlərindən, Şərur və Naxçıvandan gətirilmiş 25 nəfərin işinə baxmış, onlardan 5 nəfəri güllələnmə cəzasına, 11 nəfəri isə qolçomaq kimi müxtəlif cəzalara (əksəriyyəti 10 illik həbsə) məhkum olunmuşdular [19, v. 31]. Qolçomaqlar daha çox kənd təsərrüfatı vergisi verirdi. “Kulak”lığı müəyyən edən amillər o qədər çox idi ki, orta kəndliləri asanlıqla bu siyahıya salmaq olurdu: illik gəliri 300 manatdan artıq olub, ticarətlə məşğul olan, kənd təsərrüfatı alətlərini, maşınları, binaları, dəyirmanları və s. icarəyə verən (qeyd edilənlərdən biri kifayət idi) hər bir kəndli “kulak” siyahısına Salınır [11]. Naxçıvan MSSR-də müəyyən vaxtlarda xalq məhkəmələri tərəfindən mühakimə edilmiş 38 nəfərin 33-ü “kulak” (qolçomaq) siyahısına salınaraq müxtəlif şəkildə cəzalandırılmışlar. Ümumiyyətlə, muxtar respublikada 1932-ci ilin 18 dekabrınadək 128 qolçomaq məsuliyyətdə cəlb olunaraq bu və ya digər dərəcədə cəzalara məruz qalmışlar. 20-ci illərin sonlarında Naxçıvan MSSR-də “kulak” edilən təsərrüfatların (varlı kəndli təsərrüfatlarının) sayı 3 faiz göstərilərsə də, hesablamalara görə onların sayı 7 faizi ötürdü.

1931-ci ildə muxtar respublikada 295 “kulak” təsərrüfatı qeydə alınmışdısa (onlardan 45-i Naxçıvan rayonunda, 59-u Ordubad rayonunda, 8-i Culfa rayonunda, 20-si Şahbuz rayonunda, 16-sı Əbrəqunus rayonunda, 147-si Şərur rayonunda), bir ildən sonra – 1932-ci ildə rayonlarda olan bu təsərrüfatların sayı aşağıdakı kimi idi: Naxçıvan rayonunda 58, Ordubad rayonunda 58, Culfa rayonunda 5, Şahbuz rayonunda 14, Əbrəqunus rayonunda 13, Şərur rayonunda 28 təsərrüfat [19, v. 42]. Rəqəmlərdən göründüyü kimi, Naxçıvan rayonundan başqa muxtar respublikanın digər rayonlarında “kulak” təsərrüfatlarının sayı azalmışdı. 1930-cu ilin avqust ayından başlayaraq “təkcə qolçomaq deyil, ümumiyyətlə, bütün kəndli təsərrüfatının mülkiyyətinin qeydə alınması maliyyə nazirliyinə tapşırıldı, mülkiyyətini qeydə almaqdan imtina edən və dövlət vergisini vaxtında ödəməyən kəndlilərə qarşı inzibati aktlar tətbiq edilməsi zəruri” [11] hesab edildi.

Bu illərdə hakim partiya tərəfindən qarşıya qoyulan vəzifə və yeridilən siyasətin tərkib hissələrindən biri-ucqarlarda kollektiv təsərrüfatların plan əsasında yaradılması və təşkil edilməsi olsa da, Naxçıvan MSSR-də kolxoz quruculuğu heç bir plana əsaslanmırdı. Diyarda yeni yaradılmış “gənc” kolxozlar təşkilat-təsərrüfat cəhətdən o qədər də möhkəmlənməmiş təsərrüfatlar olmaqla yanaşı, öz fəaliyyətlərində istehsal planlarını müəyyənləşdirə bilmirdilər. Aqrar işçilərin istehsal planları kolxozçuların ümumi yığıncağında müzakirə edilmir və fikir mübadiləsi aparılmırdı. Əsas məsələlərdən biri də kolxoz sədrlərinin az savadlı və savadsız olmaları idi. Hesablayıcı işçilərin əksəriyyətinin də hazırlıqsız olması kolxozların təsərrüfat həyatına ciddi təsir göstərirdi. Azərbaycan K(b)P MK-nin 1930-cu ilin fevralında mal-qaranın, arıçılığın və ipəkçiliyin ictimailəşdirilməsi haqqında qəbul etdiyi qərar yerlərdə ədalətsiz və qeyri-obyektivcəsinə yerinə yetirilirdi. Önə keçmək xülyasında olan yerli rəhbərlər Naxçıvan, Şərur və Ordubad dairələrində kənd təsərrüfatı artelləri təşkil etmək əvəzinə ev quşlarının, mal-qaranın, arı pətəklərinin və ev əşyalarının ictimailəşdirilməsi haqqında göstərişlər vermiş, arıçılıq, quşçuluq, maldarlıq kolxozları təşkil etməyə təşəbbüs göstərmişdilər [24, s. 78]. Təsədüfi deyil ki, bu səhv və əyintilər AK(b)P Bakı Komitəsinin 1930-cu il mart ayının 20-də keçirilən plenumunda da diqqətə çatdırılmışdır: “Dairələrdən aldığımız məlumatlara görə, kolxozsentrizm məhəllələrə tapşırıq göndərərək hər bir şeyin: toyuq, xoruz, pətəklərin ictimailəşdirilməsi və kollektivləşdirilməsini təklif etmişdir. Deyirlər, hətta stəkanəlbəkilər də ictimailəşdirilməkdə idi” [14]. Muxtar respublikada kolxozların ticarət dövryyəsi 572.000 manata (rubla) çatmışdı. Bu illərdə görülən işlər nöqsan və qüsurlardan xali deyildi. Buraxılmış səhvlər onunla izah edilirdi ki, bəzi kolxozlar əyintilərə və şişirdilmiş rəqəmlərə yol vermişdi.

Aqrar siyasətin sərt qanunları və yerli şərait nəzərə alınmadan aparılması kollektivləşməyə, kolxoz hərəkətinə marağı zəiflətməmişdi [11]. Reallıqda bir tərəfdən heç nəyi olmayıb və bundan imtiyaz kimi yararlanan geniş kütlələr, digər tərəfdən isə müəyyən qabiliyyət və səyləri hesabına sabit gəlir gətirən, nizamla çalışan təsərrüfat yaratmış, iqtisadi, siyasi və hüquqi xarakterli təzyiqlərlə üzləşən, haqq və hüquqları tapdanan vətəndaşlar var idi [26, s. 132]. Kənd əhalisinin kolxozlara cəlb edilməsində inzibətçilik və zorakılıq hallarına yol verilirdi. 1930-cu il yanvarın 7-dən 28-dək muxtar respublikada kənd təsərrüfatının elliklə kollektivləşdirilməsi üç həftəlik kampaniyası zamanı könüllülük prinsipinin pozulması hallarına yol verildiyi üçün 6777 kəndli təsərrüfatını birləşdirən (28,8 faiz) 119 kolxoz təşkil edilsə də, onların çoxu quru kağız üzərində qalmışdı [4].

1927-ci ilin dekabrında keçirilən ÜİK(b)P-nin qurultayı kənd təsərrüfatının dirçəldilməsi tədbirlərini qeyri-qənaətbəxş hesab etdi. Bu qurultay eyni zamanda kənd təsərrüfatı sahəsində inzibati-amirlik metodlarının tətbiqini zəruri saydı. Qurultay “xırda fərdi kəndli təsərrüfatını birləşdirmək və iri kollektiv təsərrüfatlara çevirmək vəzifəsini” [25, s. 525] əsas vəzifə kimi elan etdi. Azərbaycan K(b)P IX qurultayının (1929-cı ilin martı) həmin vəzifəni ölkənin kənd təsərrüfatı üçün başlıca vəzifə kimi səciyyələndirməsi Azərbaycan kəndində, o cümlədən Naxçıvanın kənd təsərrüfatında sonrakı faciələrin əsasını qoydu. Kənd təsərrüfatı təbiətinə zidd sıçrayışlarla inkişaf xəttinin həyata keçirilməsinə əməli olaraq başlandı [24, s. 75-76].

Aqrar məsələ və kəndə münasibət son dərəcə aktual olduğundan respublika rəhbərliyində ciddi fikir ayrılığı var idi. Bu məsələyə çox incəliklə yanaşmaq lazım idi, çünki kəndlinin öz psixologiyası var idi [3, s. 52]. Atılmış yanlış addım, düzgün olmayan siyasət vəziyyəti daha da ağırlaşdırırdı. Naxçıvan MSSR-in sərhəd zonasında yerləşməsi burada kolxoz quruculuğuna daha ehtiyatlı yanaşmağı tələb edirdi [24, s. 78]. Yerli şərait, adət-ənənədən çox uzaq olan kommunistlər nəinki varlıları, bütün kənd əhalisini əksinqilabçı adlandırırdılar. Belə mülahizələri əsas tutanlar kənddə öz zəhmətilə yaxşı yaşayan çoxsaylı ailələri qolçomaq adlandırırdı, onlara qarşı zor işlədirdi, mallarını əllərindən alırdılar. Bu üzdənirəq “beynəlmiləlçilər” kənddə öz əsas vəzifələrini az çox varlı adamları talan etməkdə görürdülər [3, s. 52-53]. Bu fikirləri Naxçıvan bölgəsində yerləşən kəndlərin sakinlərinə də şamil etmək olar. Belə ki, 1931-ci ildə Şərur rayonunda 147 “kulak” təsərrüfatı qeydə alınmışdı [19, v. 34]. Onların əksəriyyətinə zor tətbiq edilərək malları ya əllərindən alınmış, ya da müsadirə edilmişdi.

İttifaq hökuməti kollektivləşməni daha sürətləndirmək və bu dövlət müəssisələrini təşkilat-təsərrüfat cəhətdən möhkəmləndirmək məqsədilə 1930-cu ildə müəyyən tədbirlər gördü. Belə ki, həmin il fevral ayında kənd təsərrüfatı artelinin nümunəvi nizamnaməsinə edilmiş dəyişiklik və əlavələr martın 2-də nəşr edildi; 1930-cu il aprel 2-də kolxozlar iki il müddətinə vergilərdən azad edildilər və s. [27, s. 379-380; 24, s. 81]. Həyata keçirilən vergi siyasətində sinfi yanaşma, əslində, Azərbaycanın kənd əhalisinə mövcud rejim tərəfindən təzyiqlərin daha da artması kimi qiymətləndirilə bilər [26, s. 129]. Və bu təzyiqlərin tətbiqi təbii ki, Naxçıvan bölgəsinin kəndlərində yaşayan sakinlərə də təsirsiz ötüşməmişdir.

Diyarda Fordzon tipli yüngül traktorların məhdud sayda olması kənd təsərrüfatına lazım olan effekti verə bilmirdi. 1930-cu ildə Stalinqrad zavodlarından respublikaya böyük gücə malik olan müxtəlif kənd təsərrüfatı maşınları gətiriləndən sonra Naxçıvan MSSR-də MTS-lərin (Maşın-Traktor Stansiyaları) təşkilinə başlandı. Nəmiş rayonu (indiki Şərur) “Pambıq şirkəti” adlanan təşkilatın sərəncamında olan Yengicə traktor bazası 1930-cu ilin dekabrında “Zaktraktor sentr”in qərarı ilə Nəmiş MTS-nə

çevrildi. Naxçıvan rayonunda traktor koloniyası yaradıldı və 1931-ci ildə MTS-ə çevrildi [21, v. 3]. Həmin vaxtdan başlayaraq diyarın kənd təsərrüfatının mexanikləşdirilməsinin xüsusi çəkisi artmağa başladı və bu işə diqqət artırıldı. MTS-lərin təşkili ilə bir neçə rayonda, məsələn, Naxçıvan rayonunda mexanikləşdirilmənin səviyyəsi 50%-ə çatdı. Azərbaycan SSR hökuməti Şərur və Naxçıvan bölgələrində pambıqçılığı inkişaf etdirmək məqsədilə hələ 1926-1928-ci illərdə 7 maşın şirkəti yaratmış və şirkətlərin sərəncamına 10 traktor verilmişdi [24, s. 75]. 1930-cu ildə MTS-lərdə 36 traktor, 42 kotanlı traktor, 1 taxıl toxumu səpən traktor, 300 at kotanı, 83 kultivator, 66 sovrucu, 1931-ci ildə 52 traktor, 53 kotanlı traktor, 4 taxıl toxumu səpən traktor, 784 at kotanı, 180 kultivator, 92 sovrucu var idisə, 1932-ci ildə bu rəqəmlər müvafiq olaraq 82, 85, 7, 905, 206, 190 olmuşdur [19, v. 12]. Göründüyü kimi hər il kənd təsərrüfatı maşınları, texnika və avadanlıqlarının sayı artmışdır. Naxçıvan MSSR-də kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsində MTS-lərin aparıcı rolundan danışarkən burada ehtiyat hissələrinin azlığı və çatışmazlığını qeyd etməmək olmaz. Göstərilən səbəblər və ixtisaslı işçi kadrların az olması muxtar respublikada dəfələrlə MTS-lərin fəaliyyətinin dayandırılmasına səbəb olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, 1933-cü ilin birinci yarısında deyilən və deyilməyən səbəblər üzündən regionda pambıq planı 49%, taxıl istehsalı 106,7%, ət planı 131,6%, tütün istehsalı 59,4%, ot-ələf üzrə plan 85,2% və s. olmuşdur.

1932-ci ildə muxtar respublikada 3 sovxoz (sovetskoe xozyaystvo – sovet təsərrüfatı) var idi: Noraşendə (indiki Şərur – Y.R.) Bünyadzadə adına sovxoz, Ordubadda ipəkçilik sovxozu və Böyükdüz sovxozu [19, v. 8]. Bünyadzadə adına sovxoz 1922-ci ildə mülkədar Şahingireyin şəxsi torpaqları yerləşən ərazidə təşkil edilmişdi. Sənədlərdə həmin sovxozun əhatə etdiyi ümumi torpaq sahəsinin 3481 ha olduğu göstərilir. Belə ki, sovxozun ərazisinin 1937 hektarını otlaqlar, 1510 hektarını suvarılan əkin sahələri, 21,5 hektarını bağlar, 9 hektarını məhəlli torpaqları, 4 hektarını meşə massivi təşkil etmişdir. Bu sovxoz muxtar respublikada təşkil edilmiş ilk sovxozlardan biri olmasına və müəyyən dövr ərzində fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq ötən illər ərzində gözlənilən istehsal effektini verməmiş və öz təsərrüfat fəaliyyətində elə də yüksək göstəriciləri ilə diqqəti cəlb etməmişdir. Bununla belə, Naxçıvanda aqrotexniki vərdişlərin mənimsənilməsi və genişlənməsində Bünyadzadə adına sovxozun böyük xidməti olmuşdur. 1931-ci ildən başlayaraq sovxoz toxumçuluq üzrə ixtisaslaşmağa başlamış və bu təsərrüfat Meyvəçilik və Toxumçuluq Birliyinin tərkibinə verilmişdir.

Yaradılmış kollektiv təsərrüfatların sosial tərkibi maraq doğuran məsələlərdən biridir. Araşdırmalardan məlum olur ki, muxtar respublikadakı kolxozların tərkibində 1.654 kommunist, 1.261 rəncbər, 6.690 yoxsul, 2.884 ortabab kəndli olmuşdur. Kollektivləşmə illərində regionun kolxozlarında 205 araba, 96 furqon, 2 traktor, 234 toxumsəpən, 270 kotan, 298 kultivator (mükəmməlləşdirilmiş mala, torpaq yumşaldan maşın – Y.R.) və b. alətlər var idi [19, v. 9]. Kənd təsərrüfatı alətlərinin bu cür azlığı onunla izah edilə bilər ki, kolxozçuların böyük əksəriyyəti yeni yaradılan MTS-lərin (Maşın Traktor Stansiyaları) xidmətindən də istifadə etməyə başlamışdı.

1931-ci il noyabrın 14-dən kolxozların gəlirlərinin bölüşdürülməsi və onların illik hesabatlarının keçirilməsi üçün hazırlıq işlərinə başlandı. Həmin gün Vilayət Partiya Komitəsinin təbliğat-təşviqat şöbəsinin nümayəndələrinin, MTS-lərin direktor müavinlərinin, iri kolxozların sədrlərinin, bu iş üçün səfərbər edilmiş hesablayıcıların və məsul şəxslərin iştirakı ilə respublika müşavirəsi keçirildi. Noyabr ayının 16-17-də Naxçıvan şəhərində və rayon mərkəzlərində partiya və komsomol özəkləri katiblərinin, kənd sovetləri sədrlərinin, kənd fəallarının, cavabdeh və hesablayıcı şəxslərin iştirakı ilə seminarlar keçirildi. Təqribən bir ay davam edən hazırlıq işləri dekabrın 15-də yekunlaşdı.

Maraqlıdır ki, belə böyük bir tədbirin keçirilməsi üçün bütün muxtar respublika üzrə cəmi 38 nəfər hesablayıcı, 55 nəfər cavabdeh şəxs səfərbər edilmişdi. Bu kompaniya müəyyən edilmiş müddətə yekunlaşmamış və gecikmələrlə yalnız yanvar ayının 26-da başa çatmışdır. Gecikmənin başlıca səbəblərindən biri bu iş üçün seçilmiş hesablayıcı işçilərin hazırlığının qənaətbəxş səviyyədə olmaması idi.

1931 və 1932-ci illərdə rayonlar üzrə kolxozların gəlirlərinin bölüşdürülməsinin nəticələrini müqayisə edərək əldə etdiyimiz göstəricilərin bəzilərini qeyd etməyi məqsəduyğun hesab edirik. Məs: Naxçıvan rayonu üzrə hər bir kolxozda ümumi məhsul çıxışı 1931-ci ildə 244 manata, bir iş günündə əldə edilən təmiz gəlir 91 qəpiyə, 1932-ci ildə bu rəqəmlər müvafiq olaraq 400 manata, 1 man. 70 qəpiyə bərabər olmuşdur. Şərur rayonunda bir kolxozda ümumi məhsul çıxışı 1931-ci ildə 161 manata, bir iş günündə əldə edilən təmiz gəlir 1 man. 18 qəpik, 1932-ci ildə isə 197 manat və 1 man. 21 qəpik idi. Şahbuz rayonunda bu rəqəmlər müvafiq olaraq 1931-ci ildə 213 man., 80 qəpik, 1 man., 1932-ci ildə isə 187 man., 2 man. 15 qəpik olmuşdur. Göründüyü kimi, rayonlarda yaradılmış kolxozların təsərrüfat cəhətdən müəyyən qədər möhkəmləndiyini müşahidə edirik. Gəlirlərin bölüşdürülməsi prosesinin gedişində 187 təsərrüfatı əhatə edən 6 yeni kolxoz yaradılmış, sonralar daha 508 təsərrüfat onlara daxil olmuşdur.

Hələ 20-ci illərin sonunda “Allahsızlar cəmiyyəti”nin adı “Mübariz allahsızlar ittifaqına” çevrildi. “Mübariz allahsızlar cəmiyyəti”nin üzvləri tərəfindən adət-ənənələrə, milli və dini dəyərlərə qarşı hörmətsizlik gündən-günə artırdı [5, s. 71]. Faktların, arxiv materiallarının təhlili göstərir ki, mövcud hakimiyyət möhkəmləndikcə onların xalqlara vəd etdikləri azadlıqlar unudulur, əsrlər boyu saxlanılan, nəsildən-nəslə ötürülən mənəvi etnik dəyərlər üstündən xətt çəkilirdi [3, s. 46]. Ölkəmizin hər yerində olduğu kimi, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda da yeni hakimiyyətin bərqərar olmasından sonra cəmiyyət həyatının heç bir sahəsində yerli şərait və milli xüsusiyyətlər nəzərə alınmırdı.

Məlum olduğu kimi “ÜİK(b)P XV qurultayı (2-19 dekabr 1927-ci il) ən yaxın dövrdə bütün yoxsulların və ortababların əksəriyyətini kooperasiyaya cəlb etməyi lazım bilmiş, istehlak kooperasiyası və kустar-sənət kooperasiya şəbəkəsinin genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsini nəzərdə tutmuşdu” [5, s. 32-33]. Bu dövrdə kənddə kollektiv təsərrüfatın üç formada – kommuna, artel və tozlar formasında yaradılması nəzərdə tutulurdu ki, bu da kooperasiyanın müxtəlif formalarının paralel inkişafına şərait yarada bilərdi [6, s. 20]. Yeridilən siyasətə uyğun olaraq Naxçıvanda da kooperasiya şəbəkələri yaradılır və onun üzvlərinin sayı ildən-ilə artırdı. Əgər 1931-ci ildə muxtar respublikada 49.200 kooperasiya üzvü var idisə, 1932-ci ildə onların sayı 55.100 nəfərə çatırdı. Göründüyü kimi, bir ildə kooperasiya üzvlərinin sayı 5.900 nəfər artmışdı. Müxtəlif kooperativlər və cəmiyyətlər təşkil olunurdu. Bu illərdə bölgədə 40 kənd istehlak cəmiyyəti fəaliyyət göstərirdi. Əmtəə-mal sisteminin əsasını təşkil edən istehlak kooperasiyasının (Naxittifaq – Naxçıvan Kooperativlər İttifaqı) payı 1932-ci ildə 85% təşkil edirdi. Qalan 15% pərakəndə satış dövrüyyəsi dövlət ticarətinə məxsus idi. Şəxsi sektorların dövrüyədən çıxarılması həyata keçirilir və tədricən onun xüsusi çəkisi zəifləməyə başlayırdı.

Bu dövrdə kənd istehlak cəmiyyətlərinin fəaliyyətində mövcud olan qeyri-normal hallar rayonlarda kooperasiyaların işinə ciddi əngəl törədirdi. Belə ki, rayon icraiyyə komitələri tərəfindən kooperativ işini az-çox bilən işçilər işdən uzaqlaşdırılır, onların yerinə hazırlıqsız işçilər işə qəbul edilirdi. Məs: Ordubad rayon icraiyyə komitəsi tərəfindən Vənənd kooperasiyasının əməkdaşı Məmmədov soyadlı şəxs işdən kənarlaşdırılmış, onun yerinə bu işlə heç tanışlığı olmayan bir nəfər təyin edilmişdi. Həminin Cənnənbə və Parağa kooperativlərinin sədrləri tutduqları vəzifələrdən azad edilmişdilər

[19, v. 30]. Sənədlərdən digər rayonlarda da bu cür neqativ hallara yol verildiyi məlum olur. Belə ki, Naxittifaqın xəbəri olmadan Şahbuz rayon komitəsi kooperativlərin əməkdaşlarının işinə qarışmışdı və s. Nəticədə mərkəzi və yerli təşkilatların günahı və işi düzgün qura bilməmələrinə görə kooperasiyalarda özbaşınalıq, hərc-mərclik, hətta cinayət halları baş vermişdi [19, v. 30]. Sadalanan bu səhv və əyintilər həmin illərdə yeridilən siyasətin-kollektivləşdirilmə siyasətinin yanlış və qeyri-obyektiv şəkildə aparıldığını təsdiq edirdi.

1932-ci il yanvarın 1-dən 1933-cü il yanvarın 1-dək muxtar respublikanın kolxozları üzrə ehtiyatların səfərbərliyə alınmasına görə bütün planlar kəsirlə yerinə yetirilmişdir: giriş haqları 84,3% (39.200 manata qarşı 33.031 man.), faydalı gəlirlər 50,5% (104.500 manata qarşı 52.824 man.), kreditlərin verilməsi 56,4% (760.200 manata qarşı 429.000 man.) və s. Tam qətiyyətlə demək olar ki, bəhs olunan dövrdə (20-ci illərin axırları-30-cu illərin əvvəllərində) Naxçıvanda da kollektivləşmə üçün zəmin və şərait olmamış, təkcə kollektiv təsərrüfatların rəhbərləri və işçilərinin deyil, həmçinin rayonların rəhbər işçilərinin əksəriyyəti savadsız və ya az savadlı idilər.

Kollektivləşmə illərində ölkənin digər regionlarında olduğu kimi, Naxçıvan MSSR-də də kütləvi tədbir və kampaniyalar-əkin kampaniyası, kənd əhalisinin ödənişləri kampaniyası, kəndli həftəsi kampaniyası, kollektivləşmə və məhsul günü kampaniyası və s. kampaniyalar keçirilirdi. 30-cu illərin əvvəllərində bölgədə kənd əhalisinin ödənişləri (kənd təsərrüfatı vergisi, su pulu, sığorta ödəmələri və s.) kampaniyası keçirmək məqsədilə Xalq Maliyyə Komissarlığı tərəfindən onun keçiriləcəyi müddət və operativ təqvim planı bütün detallarınadək işlənib hazırlanmışdı. Kampaniyanı keçirməyin mühüm siyasi-iqtisadi əhəmiyyətə malik olacağını, kənd təsərrüfatının sosialistcəsinə yenidən qurulmasına və kolxozların təsərrüfat cəhətdən möhkəmləndirilməsinə xidmət edəcəyini düşünən partiya və hökumət həm də bu tədbirin “qolçomaq”ların bir sinif kimi tezliklə ləğv edilməsini sürətləndirəcəyinə ümid bəsləyirdi. Elə bu məqsədlə avqust ayının 5-də Naxçıvanda Xalq Maliyyə Komissarlığı tərəfindən çağırılmış müşavirədə yerlərdə kənd təsərrüfatı vergisinin yığılmasının gedişi barədə məruzə dinlənildi və qısa müddətdə “qolçomaq” təsərrüfatlarını aşkara çıxarmaq məsələsinə baxıldı. Tapşırıldı ki, “qolçomaq”lar fərdi vergi sisteminə cəlb edilməklə mərkəzi vergi komissiyalarında qeydiyyatdan keçirilib təsdiqlənsinlər. Lakin yuxarıda deyilənlər, xüsusilə qeydiyyat işlərinin aparılması üçün hazırlıqlı texniki işçilərin ayrılması haqqında Naxçıvan MSSR MİK-nin direktivləri Dövlət Plan Komitəsi və Kolxoz Mərkəzi (Kolxozsentr) tərəfindən yerinə yetirilmədi. Rayon mərkəzlərində kənd əhalisinin ödənişlərinin aparılması üçün hazırlıqlı texniki işçilərin olmaması səbəbindən gözlənilən nəticə alınmadı və Xalq Maliyyə Komissarlığı kampaniyanın düzgün aparılması üçün onu öz aparatında mərkəzləşdirməyə məcbur oldu. Bundan sonra da yol verilmiş səhvlər, xüsusilə Şərur rayonunda qeydə alınmış neqativ hallar (Məs: Rəsulov soyadlı məsul şəxsin vergi ödəmələri işini sürətləndirib onu 8 avqust 1932-ci ildə başa çatdırmaq əvəzinə hesablaşmaları dayandırması və razılaşmadan məzuniyyətə getməsi, rayon İcraiyyə Komitəsinin Sədri Məmmədov yoldaşın ödənişlər üçün sayıcı işçilərin səfərbər ediləcəyi barədə vəd verməsinə baxmayaraq vədinə əməl etməməsi, heç bir real kömək göstərməməsi və s.) və b. əyintilər heyvandarlıq üzrə gəlirlərin, sığorta ödənişlərinin qeyri-düzgün hesablanmasına, proseslərin uzadılmasına şərait yaratmışdır. Sənədlərdə digər rayonlarda məsələn, Əbrəqunus rayonunda da kampaniyanın keçirilməsi zamanı müəyyən neqativ hallara yol verildiyi bildirilir. Belə ki, kampaniya başlayandan üç-dörd gün sonra rayonun maliyyə şöbəsinin müdiri rayonda olmamışdır [19, v. 33]. Tədbirin gedişində öz fəallığı və işgüzarlığı ilə seçilən kənd vergi komissiyaları da az olmamışdır. Bununla belə “Ərəzin, Qa-

raçux və Nehrəm kənd sovetlərindəki komissiyaların işində nöqsan və səhvlər aşkara çıxarılmışdır” [19, v. 34].

Həyata keçirilən siyasətə uyğun olaraq bu illərdə ərazi inzibati bölgülərin üzərində qolçomaq təsərrüfatlarını üzə çıxarmaq və qolçomaq tapmaq planı qoyulurdu. Naxçıvanda qolçomaq təsərrüfatlarını üzə çıxarılmasının gedişinin təhlili onu deməyə əsas verir ki, Şahbuz və Şərur rayonları istisna olmaqla bu məsələyə xüsusi diqqət verilirdi. 1932-ci il dekabrın 20-nə kimi Şərurda cəmi 1, Şahbuz rayonunda 5 qolçomaq təsərrüfatı üzə çıxarılmışdı. Vilayət Partiya Komitəsinin gördüyü tədbirlərdən sonra həmin rayonlarda bu sahədə aparılan işin sürətləndirilməsi nəticəsində 1933-cü il yanvarın 1-dək Şahbuzda 14, Şərurda 28 qolçomaq təsərrüfatı aşkara çıxarılmışdı [19, v. 34]. “Kulak”lığı müəyyən edən amillər o qədər çox idi ki, orta kəndliləri asanlıqla bu siyahıya salmaq olurdu: illik gəliri 300 manatdan artıq olub, ticarətlə məşğul olan, kənd təsərrüfatı alətlərini, maşınları, binaları, dəyirmanları və s. icarəyə verən (qeyd edilənlərdən biri kifayət idi) hər bir kəndli “kulak” siyahısına salınırdı [11]. 1931-ci ildə qolçomaq təsərrüfatlarından 282.500 manat (rubl) vergi ödənilmişdisə, 1932-ci ildə bu məbləğ 736.000 manat olmuşdur. Göründüyü kimi, hər il ödəmələrdə xeyli artım olduğu müşahidə edilir.

Kollektiv təsərrüfatın “üstünlük”lərini nümayiş etdirmək məqsədilə əmək qabaqcıllarının işini (o dövrdə onları zərbəçi adlandırırdılar) “qiymətləndirir”, yoxsul kəndlilər vergilərdən azad edilir, onlara kreditlər üçün pul ayrılır, vergilərdən azad edilirdilər və s. Məs; Naxçıvan MSSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 25 oktyabr 1933-cü il tarixli “Bir qrup sənaye və kənd təsərrüfatı qabaqcıllarının mükafatlandırılması haqqındakı” qərarından görünür ki, muxtar respublikanın bir qrup sənaye və kənd təsərrüfatı qabaqcılları qiymətli hədiyyələr və pul mükafatı ilə mükafatlandırılmışlar. Onların içərisində Nehrəm kolxozunun sədri Rüstəm Lalayevi və b. göstərmək olar [20, v. 6]. Bundan əvvəl – hələ 1929-cu ildə regionda yoxsul kəndliləri birləşdirən 131 təsərrüfat vergilərdən azad edilmişdi və s. Qəzalardakı yoxlama komissiyalarının həyata keçirdikləri “təmir-ləmə”lər əhaliyə ağır ziyan vurmuşdur. Bu illərdə Naxçıvanda 944 kommunistin 25,7%-i partiyadan çıxarılmışdı [3, s. 19].

Beləliklə, milyonlarla Sovet vətəndaşının ölümünə yol açan kollektivləşdirmə siyasətinə keçidlə Lenin dövründən başlayan NEP (novaya ekonomičeskaya politika) – yeni iqtisadi siyasət dayandırılmış, fərdi təsərrüfatlar ləğv edilməyə, xalqın əlindəki istehsal vasitələri və torpaqlar birləşdirilib “kolxoz” adı verilən rəsmi dövlət təsərrüfatlarına çevrilməyə başlamışdı. İttifaq miqyası ilə yanaşı Azərbaycanda, o cümlədən onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda kəndli məsələsində yerli şəraitin, milli ənənələr və kəndli psixologiyasının nəzərə alınmaması, kənddə aqrar inqilabın yuxarıdan aparılması, həmin vaxt kəndlilərin mənafeyinin nəzərə alınmaması çox acınacaqlı və faciəvi nəticələrə səbəb olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, VI c. Aprel 1920-iyun 1941, Bakı: Elm, 2008, 568 s.
2. Azərbaycan tarixi: Ali məktəblər üçün mühazirələr kursu. II hissə: XIX-XXI əsrin əvvəli, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2010, 545 s.
3. Bayramova R. Azərbaycan rəhbərliyində ixtilaflar və daxili siyasi çəkişmələr (1920-1925-ci illər). Bakı: Elm, 2007, 196 s.
4. “Bakinski raboçi” qəz., 1930, 27 yanvar.
5. Cəfərov C. Stalinizm və Azərbaycan kəndi. Bakı: Elm, 2012, 144 s.

6. Cəfərov C. Azərbaycan kəndində kooperasiyanın təsnifatına dair // Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri. Tarix və ictimai elmlər seriyası, NDU, 2008, № 5 (25), s. 19-24.
7. Cəfərov C. Azərbaycanda kollektivləşmənin həyata keçirilməsi və onun xüsusiyyətləri haqqında // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası, Naxçıvan, 2009, № 3, s. 33-43.
8. Cəfərov C. Baş tutmamış yalan. 525-ci qəzet, 2010, 24, 25 noyabr.
9. Əliyeva F. Azərbaycan SSR Cənubi Qafqazın ən çoxmillətli respublikasıdır (1920-1930-cu illər) // Bakı Universitetinin Xəbərləri, 2012, № 2, s. 126-132.
10. Hacıyev İ. Naxçıvanda kənd təsərrüfatının kollektivləşməsi: əyintilər, səhvlər, nəticələr // AMEA-nın Xəbərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası, Naxçıvan: Tusi, c. 7, № 3, 2011, s. 21-28.
11. Həsənov C. Kollektivləşmə və tarixi həqiqət. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1989, 14 iyul, № 28 (2371).
12. İsaخانлы H. Qafqazda Sovet totalitarizmi (20-30-cu illər) / 6-7 noyabrda keçirilmiş elmi konfransın materialları. Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 1988, s. 55-58.
13. İvanov R. Basqın. Bolşeviklərin sovet torpağı qədim Naxçıvanda azğınlıqları haqda acı həqiqətlər. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2009, 463 s.
14. "Kommunist" qəz., 1930, 21 mart.
15. Qafarov T. Azərbaycan tarixi (1920-1991). Bakı, 1999, 280 s.
16. Qafarov T., Məmmədov İ., Məmmədov X. və b. Azərbaycan tarixi. Bakı: Caşoğlu, 2003, 376 s.
17. Məmmədov N. Hakimiyyət orqanlarının qolçomaqlara qarşı "düşmən" siyasəti (XX əsrin 20-30-cu illəri) // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2010, № 3, s. 107-113.
18. Naxçıvan tarixi: 3 cildə, II c., Naxçıvan: Əcəmi PB, 2014, 528 s.
19. Naxçıvan MRDA: f. 221, siy. 1, sax. vah. 31.
20. Naxçıvan MRDA: f. 34, siy. 1, arx. 525.
21. Naxçıvan MRDA: f. 40, siy. 4, arx. 7.
22. Nuriyeva İ. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan-XXI əsrin əvvəllərinədək): Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Mütərcim, 2015, 336 s.
23. Rəsulzadə M.Ə. Bolşeviklərin şərq siyasəti. Bakı: Sabah, 1994, 134 s.
24. Sadiqov S. Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixindən. Bakı: İrşad mərkəzi, 1995, 144 s.
25. Sov. İKP qurultayları, konfransları və MK plenumlarının qətnamə və qərarları. II hissə, Bakı: Azərnəşr, 1954, 748 s.
26. Səməndərov S. XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda vergi məsələsinin ictimai-siyasi və iqtisadi fikirdə əks olunması // Azərbaycanın vergi jurnalı, № 4/2012, s. 117-134.
27. Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства 1927-1935 гг. Москва, 1957, 450 с.
28. Сокольский Н. Материалы по изучению Нахичеванской ССР. Тифлис: ЗакГИЗ, 1933, 184 с.
29. Султанов Г. Нахкрай и его экономика. Баку, 1927, 249 с.

Яшар Рагимов

**НАЧАЛО КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В
НАХЧЫВАНЕ: РЕАЛЬНАЯ СИТУАЦИЯ, ПРОВОДИМАЯ ПОЛИТИКА**

Одной из важных мер социалистической реконструкции 20-30-х годов XX века была коллективизация. Основная ее цель состояла в том, чтобы объединить личные крестьянские хозяйства в колхозы и совхозы, передать их в государственное управление под именем общественной собственности. В статье сделана попытка исследовать в новом контексте мероприятия, предпринимавшиеся Нахчыванском регионе, неотъемлемой части Азербайджана, для восстановления крестьянского хозяйства после советизации, уничтожение личных крестьянских хозяйств, начало создания коллективных хозяйств, политику, проводимую в этой области.

Ключевые слова: *коллективизация, земля, 20-30-е годы, Нахчыван, крестьянин.*

Yashar Rahimov

**BEGINNINGS OF AGRICULTURE COLLECTIVIZATION
IN NAKHCHIVAN: REAL SITUATION, REALIZED POLICY**

One of the important measures of socialist reconstruction in the 1920s and 1930s was collectivization. Its main aim was to unite personal peasant farms into collective and state farms, to transfer them to the state administration under the name of public property. The paper makes an attempt to explore in the new context the activities undertaken by the Nakhchivan region, an integral part of Azerbaijan, for the restoration of the post-soviet economy after Sovietization, the destruction of personal peasant farms, the beginning of the creation of collective farms, the policy pursued in this area.

Key words: *collectivization, land, 20-30s, Nakhchivan, peasant.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ELNUR KƏLBİZADƏ
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: caspianman@mail.ru

ORTA ƏSR ƏNCAN ŞƏHƏRİNİN TARİXİ-COĞRAFİ MÖVQEYİ HAQQINDA

Orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisində yaranmış bir sıra dövlətlərin mərkəzi vilayətlərindən biri olmuş Naxçıvan hər zaman strateji əhəmiyyət daşıyırmışdır. Son tədqiqatlara görə, şəhər mədəniyyətinin tarixi 5000 ildən çox olan Naxçıvan ərazisində çoxlu sayda şəhərlər mövcud olmuşdur.

Əncan şəhərinin adı haqqında məlumat verən əsas mənbə Həmdullah Qəzvininin “Nüzhət əl-qulub” əsəri hesab edilir. Əncan şəhərində mis mədənlərinin olduğunu qeyd edən Həmdullah Qəzvinini şəhərin digər adını Karxana kimi göstərmiş və burada mis emalı barədə məlumat vermişdir.

Aparığımız araşdırmalar göstərir ki, bu şəhər haqqında naməlum müəllifin “Əcaib əd-dünya” əsərində də məlumat verilmişdir. “Əcaib əd-dünya”da Əncan haqqında verilən məlumatlardan aydın olur ki, şəhər möhkəm qala divarları ilə əhatə edilmişdi. Əsərdə yazılır: “Əncan. Sərt, çətinliklə keçilən yerdədir. Dağlar şəhərin hüduqlarından kənarda yerləşir, möhkəm qaladır. Oranın malları incə parçalar, yaylıqlar, keyfiyyətli üst örtükləri, zilə corablardan ibarətdir”.

Əncan şəhəri ilə bağlı tədqiqatçılar müxtəlif fikirlər irəli sürsələr də, bu şəhərin dəqiq lokalizasiyasını aparmaq bu günə qədər mümkün olmamışdır.

Məqalədə təhlillər nəticəsində belə bir qənaətə gəlinir ki, Əncan şəhəri indiki Şərur rayonunun ərazisində yerləşmişdir.

Açar sözlər: *Əncan, Naxçıvan, tarixi-coğrafiya, şəhər, lokalizasiya.*

Son tədqiqatlara görə, şəhər mədəniyyətinin tarixi 5000 ildən çox olan Naxçıvan ərazisində çoxlu sayda şəhərlər mövcud olmuş, bu şəhərlər tərəqqi və tənəzzül dövrlərini yaşamış, onlardan bəziləri şəhər kimi günümüzə qədər varlığını qoruyub saxlamış, bəziləri kəndtipli yaşayış məntəqələrinə çevrilmiş, bəzi şəhərlər isə ümumiyyətlə həm şəhər, həm yaşayış yeri kimi əhəmiyyətini itirmiş, dağıdılmış və yaxud tarix səhnəsindən silinmişdir.

Məsələn, Naxçıvan, Ordubad, Culfa kimi şəhərlər tarixin müəyyən dövrlərində şəhər kimi varlığını qoruyub saxlaya bilmiş, Əylis, Qarabağlar, Azad şəhər əhəmiyyətini itirsə də, bu günə qədər kənd yaşayış məntəqəsi kimi muxtar respublika ərazisində qalmaqdadır. Lakin tarixdən məlum olan Kiran, Astabad kimi Naxçıvan şəhərləri mövcudiyyətini qoruyub saxlamamışdır [15]. Orta əsr mənbələrində Naxçıvan ərazisində adı çəkilən belə şəhərlərdən biri də Əncandır.

Məlumdur ki, monqol hücumları dövrü Azərbaycan, o cümlədən xüsusən Naxçıvan əraziləri üçün bir sıra dağıntılarla yadda qalmışdır. Lakin monqolların yerli əhali ilə qaynayıb qarışması və yerli dövlət idarəçilik ənənələrini mənimsəmələrindən sonra meydana çıxmış Hülakülər dövləti zamanında bir sıra quruculuq işləri həyata keçirilmişdir. Maraqlıdır ki, dövrün mənbələrində Naxçıvan түмөнinin tərkibinə aid olan Naxçıvan, Ordubad, Azad, Makuyə, şəhərləri ilə yanaşı, daha bir şəhərin – Əncanın da adı çəkilir. “Naxçıvan tarixi”nin I cildində qeyd olunur ki, bəhs etdiyimiz dövrdə Naxçıvan түмөнünə 5 şəhər və əlavə olaraq 10 şəhərliki kiçik yaşayış yeri daxil olmuşdur [11, s. 229].

Əncan şəhərinin adı haqqında məlumat verən əsas mənbə Həmdullah Qəzviniyə "Nüzhət əl-qulub" əsəri hesab edilir. Əncan şəhərində mis mədənlərinin olduğunu qeyd edən Həmdullah Qəzvini şəhərin digər adını Karxana kimi göstərmiş və burada mis emalı barədə məlumat vermişdir [17, s. 51]. Bu fikirdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, burada hasil edilən misdən yerli sənətkarlar müxtəlif məmulatlar hazırlamaq üçün istifadə etmişlər. Bu dövrdə mis və mis-bürünc məmulatının, əsasən, məişət təyinatlı qab-qacağın istehsalı geniş intişar tapmışdır. Unutmamaq lazımdır ki, Təbriz, Gəncə, Xoy, Şəmkir şəhərləri ilə yanaşı, Naxçıvan da monqol yürüşlərinə qədərki dövrdə metalışləmə sənətinin mühüm mərkəzlərindən biri olmuşdur [2, s. 58].

Aparığımız araşdırmalar göstərir ki, bu şəhər haqqında naməlum müəllifin "Əcaib əd-dünya" əsərində də məlumat verilmişdir. "Əcaib əd-dünya"-da Əncan haqqında verilən məlumatlardan aydın olur ki, şəhər möhkəm qala divarları ilə əhatə edilmişdi. Əsərdə yazılır: "Əncan. Sərt, çətinliklə keçilən yerdədir. Dağlar şəhərin hüdudlarından kənarda yerləşir, möhkəm qaladır. Oranın malları incə parçalar, yaylıqlar, keyfiyyətli üst örtükləri, zilə corablardan ibarətdir" [12, s. 126-127].

Şəhərin çətinliklə keçilən bir yerdə, dağların əhatəsində salınması, eyni zamanda qala divarları ilə əhatə edilməsi sübut edir ki, bu şəhər zənginliyi ilə seçilmiş və tez-tez hücumlara məruz qalmışdır. Şəhər təsərrüfatında metal emalı və metalışləmə ilə yanaşı toxuculuq da önəmli yerlərdən birini tutmuşdur.

Burada işlənən "zilə corab" ifadəsi xüsusilə maraq doğurur və bunun nə olduğuna bizə qədərki tədqiqatlarda toxunulmamışdır. Halbuki, qeyddən də aydın olduğu kimi bu orta əsrlərdə yerli əhalinin geniş istifadə etdiyi ayaq geyim növlərindən biri olmuşdur. Dəqiqləşdirməli olduğumuz bir məsələ də vardır. Fikrimizcə, corabın təyinedici sözü olan ifadə "zilə" deyil, "şilə" və ya "silə"-dir. Şilə pambıqdan toxunan parçanın xüsusi növü olmuşdur. Üçcildlik "Azərbaycan etnoqrafiyası"-nın II cildində bu barədə oxuyuruq: "XVI-XVIII əsrlərin ənənəvi geyim tipləri haqqında məlumatlar dastan yaradıcılığında da, xüsusilə məhəbbət dastanlarında öz əksini tapmışdır. Burada geyim materialı kimi yun (şal), ipək (atlas, qumaş, darayı və s.), kətan, pambıq (şilə, satin və çit) parçalardan tikilmiş köynək, don, ənbərcə, duvaq, çəpkən, nımtənə, xələt, tuman, kəlağayı, çalma, çarqat, niqab, külah və s. kimi qadın geyimlərinin mövcudluğunun şahidi olur" [1, s. 89-90].

Digər bir qeyddən dəqiqləşdirmək mümkündür ki, bütün pambıq parçalara da "şilə" deyilməmiş və "şilə" parçanın rəngi qırmızı olmuşdur. XIX əsrin 30-cu illərinə aid bir məlumatda deyilir ki, bütün Yelizavetpol toxuculuq müəssisələrində il ərzində 10 min top parça, 15 min müxtəlif çeşidli yaylıq, 2 min top ağ, 200 top qırmızı bez (şilə) və 400 top calamaya hazırlanır [1, s. 91].

Bu parça növü nisbətən ucuz parça növü sayılmaqla daha çox kasıb təbəqə tərəfindən istifadə edilmişdir. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində yaşamış Azərbaycan şairi Mirzəli Möcüz Şəbüstəri məhz şeirlərindən birində buna işarə edərək yazmışdır:

Demirəm bu lütə bir dəst libas eylə əta,

İki arşın şilə ver, eyliyə tuman, Allah! [9, s. 132]

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, orta əsr Əncan şəhəri həm də ölkənin əsas bəzzazlıq (pambıq parça toxuma sənəti) mərkəzlərindən biri olmuşdur.

Əncan şəhəri ilə bağlı tədqiqatçılar müxtəlif fikirlər irəli sürsələr də, bu şəhərin dəqiq lokalizasiyasını aparmaq bu günə qədər mümkün olmamışdır. Qeyd edək ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində mis filizi və sərbəst mis yataqları Naxçıvan şəhərindən 18 kilometr şimal-şərqdə, Naxçıvançayın orta axın hövzəsində, Qızıldağ dağından 1 kilometr cənub-şərqdə yerləşən Xal-xal yatağında, mis-molibden-porfir yataq-

ları isə Ordubadçayın yuxarı axın hissəsində, Sərkidağ-Diaxçay filiz sahəsində aşkara çıxarılmışdır [10, s. 13-14].

1925-ci ilə aid olan “Naxçıvan diyarının təhqiqi üzrə xüsusi komissiyanın məruzəsi”ndə Naxçıvan ərazisində daha bir metal yatağı ilə bağlı məlumat verilir. Mənbədə qeyd edilir ki, Naxçıvanda ən iri gümüş-qurğuşun yataqları Şərur stansiyasından Arpaçaya gedən şose yolu üzrə 15 verst aralıda Gümüşlü deyilən yerdədir. Bu yataqlar çoxdan işlənmişdir, bunu oradakı köhnə mədən yerləri göstərir. Bu cür köhnə şaxtalardan biri təmizlənmiş və onda qədim alətlər: dəmir pazlar, gil lampalar, yağ bardağı, bir neçə insan kəlləsi və sümükləri tapılmışdır [6, s. 208].

XIX əsr rus mənbələrində Naxçıvan haqqında verilən məlumatlardan bəhs edən tarix üzrə fəlsəfə doktoru Yaşar Rəhimov yazır: “Rus mənbələrinin təhlilindən belə məlum olur ki, Dərələyəz mahalındakı Gümüşxana kəndinin (İndiki Şərur rayonunun Gümüşlü kəndi – Y.R.) ətrafında gümüş çıxarılan iki dərin xəndək olmuşdur” [13, s. 142]. Professor Səfərəli Babayevin “Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası” adlı kitabında təqdim etdiyi xəritədə də Gümüşlü yaxınlığında polimetal yataqlarının olduğu qeyd edilmişdir [3, s. 139].

Maraqlıdır ki, Məhəmməd Seyfəddini də Əncan şəhərinin məhz Şərur ərazisində yerləşməsi fikrini irəli sürmüşdür [4, s. 13]. Dilçi alim Adil Bağırov isə Əncanın digər adı olan Karxananın indiki Gümüşlü kəndinin keçmiş adı olduğunu əsərlərində qeyd etmişdir [4, s. 13]. Müəllifin digər bir əsərində isə Naxçıvan ərazisində üç yerdə – Babək rayonunda, Ordubad rayonunun Biləv kəndində və Şərur rayonunda Karxana toponiminin olduğu göstərilmişdir [5, s. 169].

Fikrimizcə, XIX əsr rus mənbələrində verilən məlumatlar, 1925-ci ilə aid olan “Naxçıvan diyarının təhqiqi üzrə xüsusi komissiyanın məruzəsi”ndə göstərilmiş faktlar Əncan və ya Əncanın məhz Gümüşlü kəndi istiqamətində yerləşdiyini söyləməyə imkan verir.

Maraqlıdır ki, A.Ş.Milmanın yazdığına görə XIX əsrdə Qarabağ xanlığına aid olan 21 mahaldan biri Əncan-türk və ya Əncan-türk mahalı olmuşdur [16, s. 44]. Əncan-türk mahalının xanlıq dövründəki vəziyyətindən bəhs edən başqa bir müəllif isə qeyd edir ki, bu mahal 9 kənddən ibarət olmuşdur [14, s. 70]. Ola bilsin ki, monqol hücumlarının ağırlığı nəticəsində Əncan sakinləri Qarabağa üz tutmağı üstün tutmuş və bu türk tayfaları Qarabağda məskunlaşdıqdan sonra öz doğma şəhərlərinin adını yerləşdikləri mahala vermişlər. “Naxçıvan tarixi”ndə Naxçıvanda XIII əsrdən sonra mis mədənlərinin işinin tənəzzülə uğraması haqqında verilən məlumatı da nəzərə alsaq [11, s. 212] deyə bilərik ki, bu proses yerli əhəlinin miqrasiyası ilə də bağlı ola bilərdi.

Bəs “Əncan” sözünün mənası nə deməkdir?

Tarixi mənbələrdə çox nadir hallarda əksini tapmış bu sözə biz Musa Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsərində də rast gəldik. Belə ki, əsərinin VIII fəslində Yafəs və Arandan başlayaraq hökmdarların adlarını qeyd edən M.Kalankatuklu 28-ci hökmdarın adını Əncaq və ya Əncanq kimi qeyd etmişdir [7, s. 21]. Bu hökmdarın hakimiyyət illəri bizim eramıza təsadüf edir. M.Kalankatuklunun qeydlərində də görünür ki, o İsanın həmdövrü olan Zavan adlı alban hökmdarından sonra hakimiyyətdə olmuşdur [7, s. 21]. Hökmdarın göstərişi ilə salınmış şəhərə onun adının verilməsi Əncan şəhərinin adının izahı ilə əlaqədar irəli sürə biləcəyimiz hipotezlərdən biridir.

Adın izahı ilə bağlı irəli sürə biləcəyimiz ikinci hipotez isə aşağıdakı kimidir. Əgər Mahmud Kaşğarlının “Divani lüğət-it-türk” əsərinə diqqət yetirsək görürük ki, “En” və “in” türk dilində “çuxur” “eniş” mənasını verir [8, s. 217]. “Əcaib əd-dünya”da Əncan haqqında verilən məlumatlardan aydın olur ki, dağlar şəhərin hüdudundan kə-

narda yerləşmişdir [12, s. 126-127]. Deməli, şəhər dağlıqda deyil çökək ərazidə olmuşdur. “can” və “kan” hissələrinin isə türk dillərində yer məkan mənasını ifadə etdiyini nəzərə alsaq “Əncan”ın dağlar arasındakı “çökək yer”i ifadə etdiyini söyləmək mümkündür. Və yaxud ola bilsin ki, mis çıxarılması ilə əlaqədar qazılmış çoxsaylı çuxurlar bu ərazinin “Çuxurları çox olan yer” kimi adlandırılmasına səbəb olmuşdur.

Tarixi mənbələrdə adı qalan bu şəhərin, mütləqdir ki, ulu Naxçıvanın bir guşəsində izləri qalmışdır və gələcək tədqiqatlar bizi bu şəhərə aparıb çıxaracaqdır. İrəli sürdüyümüz yuxarıdakı hipotezlərin isə təsdiq və ya inkar olunması sadəcə olaraq gələcək tədqiqatlarla bağlı olacaqdır.

Bütün yuxarıda qeyd olanları nəzərə alaraq isə biz aşağıdakı nəticələrə gələ bilərik:

1. Əncan – Naxçıvan ərazisində orta əsrlərdə mövcud olmuş şəhərlərdən biridir.
2. Bu yaşayış məskəninə şəhər olmasını sübut edən əsas amillərdən biri onun əhalisinin məhz orta əsr şəhərləri üçün xarakterik olan sənətkarlıq və istehsalat sahələri ilə (mis emalı, toxuculuq və s.) məşğul olmasıdır.
3. Əncan həm də qala şəhəri olmuşdur.
4. Əncan şəhərinin monqolların hücumlarından sonra tənəzzülə uğradığını nəzərə alaraq buranın qala-şəhəri kimi X-XIII əsrlər arasındakı xronoloji çərçivədə fəaliyyət göstərdiyini söyləyə bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 384 s.
2. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, III c., Bakı: Elm, 2007, 592 s.
3. Babayev S. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. Bakı: Elm, 1999, 298 s.
4. Bağirov A. Naxçıvanın oykonimləri (1590-2007-ci illərin məlumatları əsasında). Bakı: Nurlan, 2008, 336 s.
5. Bağirov A. Oronimlərin linqvistik xüsusiyyətləri (Naxçıvan Muxtar Respublikasının materialları əsasında). Bakı: Elm və təhsil, 2011, 220 s.
6. İvanov R. Basqın. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 463 s.
7. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. Qoş M. Alban salnaməsi. Bakı: Avrasiya press, 2006, 296 s.
8. Kaşğari M. Divanü lüğat-it-türk: 4 cildə, IV c., Bakı: Ozan, 2006, 752 s.
9. Möcüz M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya Press, 2006, 216 s.
10. Nağıyev V., Məmmədov İ. Naxçıvan Muxtar Respublikasının faydalı qazıntıları. Bakı: Elm, 2010, 240 s.
11. Naxçıvan tarixi: 3 cildə, I c., Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 452 s.
12. Ön və Orta Asiya Türklərinin tarixinə dair dörd anonim mənbə. Bakı: Nurlan, 2003, 192 s.
13. Rəhimov Y. Naxçıvan XIX əsr rus mənbələrində. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 180 s.
14. Гаджиева З. Гарабагское ханство: социально-экономические отношения и государственное устройство. Баку: Тахсил, 2008, 257 с.
15. Кальбизаде Э. Затерянный город или где располагался древний Энджан? Газ. «Каспий», 13.11.2016 – www.kaspiy.az
16. Мильман А. Политический строй Азербайджана в XIX-начале XX веков: административный аппарат и суд, формы и методы колониального управления. Баку: Азернешр, 1966, 318 с.
17. Хамави Й. Муджам ал-булдан (Сведения об Азербайджане); Казвини Х. Нузхат ал-кулуб (Материалы по Азербайджану). Баку: Элм, 1983, 65 с.

Эльнур Келбизаде

ОБ ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОМ ПОЛОЖЕНИИ СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДА ЭНДЖАН

Нахчыван, который являлся одной из центральных областей государств, возникших на территории Азербайджана в средние века, всегда имел стратегическое значение. Судя по новейшим исследованиям, в Нахчыванском крае Азербайджана история городской культуры насчитывает до пяти тысячелетий, и в прошлом здесь было больше городов, чем сегодня.

Главным же источником информации о городе Энджан можно считать труд азербайджанского ученого эпохи Эльханидов Хамдуллаха Казвини «Нузхатул-гулуб» («Увеселение сердец»), Хамдуллах Казвини отмечает, что в городе Энджан имеются медные рудники, указывает, что другое название города – Кархана и сообщает, что город является одним из центров обработки меди.

Проведенные автором изыскания показали, что сведения о городе Энджан содержатся также в трактате неизвестного автора «Аджаиб ад-дуниа» («Странности мира»). Из этого текста явствует, что город был обнесен мощными крепостными стенами. В труде говорится: «Энджан. Расположен в суровой, труднопроходимой местности. Это укрепленная твердыня, а горы находятся за пределами города. Там выделывают тонкие ткани, платки, качественные покрывала, носки».

Вообще, исследователи сообщают самые различные сведения об Энджане, но конкретно локализовать этот город до сих пор не удается.

В статье выдвинута гипотеза о расположении исторического города Энджан на территории нынешнего Шарурского района.

Ключевые слова: Энджан, Нахчыван, историческая география, город, локализация.

Elnur Kalbizadeh

ABOUT THE HISTORICAL-GEOGRAPHICAL POSITION OF THE MEDIEVAL CITY ANJAN

Nakhchivan is one of the strategic central regions of the states that emerged on the territory of Azerbaijan in the Middle Ages. By the latest researches, the history of urban culture in the Nakhchivan region of Azerbaijan totals up to five thousand years, and in the past there were more cities than today.

The main source of information about the city of Anjan is the work of Hamdullah Kazvini “Nuzkhatul-gulub” (“The Entertainment of Hearts”), where the city was described as one of the copper processing centers, surrounded by copper mines. In the source was noted that Anjan had a second name – Karkhana.

The researches carried out by the author showed that the data on the city of Anjan are also contained in the treatise of the unknown author “Ajaib ad-dunia” (“Oddities of the World”). From this text it appears that the city was surrounded by powerful fortress walls: “Anjan is located in a harsh, difficult terrain, it is a fortified stronghold, and mountains are outside the city. They make thin fabrics, shawls, quality bedspreads, socks”.

In general, the modern authors report a wide variety of information about Anjan, but it is still not possible to specifically localize this city.

In this paper author put forward a point of view about the location of the historical city of Anjan in the territory of the current Sharur region of NAR.

Key words: Anjan, Nakhchivan, historical geography, city, localization.

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ELNUR CƏMİLLİ

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının dissertantı

CƏNUBİ QAFQAZ DÖVLƏTLƏRİNİN XARİCİ SİYASƏTİNDƏ BEYNƏLXALQ MİLLƏTLƏR TƏŞKİLATININ YERİ VƏ ROLU

Cənubi Qafqaz ölkələri iyirminci əsrin sonlarından başlayaraq müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində integrasiya etməyə başlamışdır. Məqalədə region ölkələrinin xarici siyasətində və beynəlxalq münasibətlər sistemində qoşulmasında BMT ilə qurulan əlaqələrin əhəmiyyətindən bəhs edilir. Göstərilir ki, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan BMT-yə üzv olduqdan sonrakı dövrdə bu təşkilatla və onun strukturları ilə münasibətlərin inkişafında xeyli məsafə qət etmişlər. Burada Cənubi Qafqazın lider dövləti olan Azərbaycanın BMT ilə münasibətlərinin digər Cənubi Qafqaz respublikaları ilə müqayisədə daha dərin olması iddiası irəli sürülür və əsaslandırılır. Qeyd olunur ki, Azərbaycanın ümummilli Lideri Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulmuş, Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilən ardıcıl xarici siyasət nəticəsində bu, mümkün olmuşdur. Cənubi Qafqaz regionunun BMT ilə əlaqələrinin inkişafının ən pik nöqtəsi Azərbaycanın BMT TŞ-yə üzv və sədr seçilməsi göstərilir.

Məqalədə BMT-nin fəaliyyətindəki problemlərdə öz əksini tapır. Belə ki, Cənubi Qafqaz regionunda baş verən münaqişələrə dair BMT Təhlükəsizlik Şurasının çoxsaylı qətnamələr qəbul etməsinə və həmin qətnamələrdə dövlətlərin ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığı prinsipinin dəstəklənməsinə baxmayaraq bu günədək təcavüzkarlara qarşı real addımlar atılmaması faktını ortaya qoyur. Xüsusilə BMT üzvü olan Ermənistanın qurumun Təhlükəsizlik Şurasının qərarlarını uzun illərdən bəridir ki, yerinə yetirməməsi qurumun nüfuzuna ləkə kimi dəyərləndirilir.

Açar sözlər: *beynəlxalq təşkilatlar, BMT, Cənubi Qafqaz, xarici siyasət, beynəlxalq münasibətlər.*

Dövlətlərin öz müstəqilliklərini möhkəmləndirmək və beynəlxalq münasibətlərin tam hüquqlu aktoruna çevrilmək istiqamətində atdığı addımlar sırasına həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli əlaqələrin qurulması daxildir. Çoxtərəfli əlaqələr qismində əsasən dünyada və regionda sayılıb-seçilən dövlətlərarası təşkilatlara üzv olmaq və bu təşkilat çərçivəsində görülməli işlər nəzərdə tutulur. Əlbəttə ki, dünyada ən böyük beynəlxalq təşkilat olan BMT-yə üzv olmaq hər bir dövlətin ən başlıca məqsədlərindən biridir.

Bu məqalənin adından da göründüyü kimi, Cənubi Qafqaz dövlətlərinin BMT ilə münasibətləri təhlil edilmişdir. Bu dövlətlərin BMT-yə üzvlüyü və bu üzvlüyün regiona verdiyi töhfələr, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın dünyanın ən global təşkilatının üzvü kimi fəaliyyəti, öhdəliklərə münasibətləri və bu kimi bir sıra məsələlər ciddi aktuallığa malikdir.

Cənubi Qafqaz müasir beynəlxalq münasibətlər sisteminin müstəqil bir parçasına XX əsrin sonlarında çevrilmişdir. Məhz Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının (SSRİ) dağılmasından sonra Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikaları beynəlxalq təşkilatlara üzv olmuşdur. Bu üç dövlət beynəlxalq təşkilatlara üzv olarkən bəzi istiqamətlər üzrə fərqli, bəzi istiqamətlər üzrə isə oxşar problemlərə malik idilər. Onlar xüsusilə beynəlxalq təhlükəsizlik təşkilatlarına üzv olaraq problemlərini öz xeyirlərinə həll etmək arzusundaydılar. Amma Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanda mövcud olan

hakimiyyətlər hər biri öz siyasi qabiliyyətləri, imkanları daxilində bunu edə bilmişdir. Cənubi Qafqazın lider dövləti olan Azərbaycanın beynəlxalq təhlükəsizlik təşkilatları ilə münasibətləri təbii olaraq digər Cənubi Qafqaz respublikaları ilə müqayisədə daha çox diqqəti cəlb etmişdir. Bu mənada Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti Azərbaycanın BMT, ATƏT və NATO ilə daha uğurlu münasibətlər qurmasının bünövrəsini qoymuşdur. Azərbaycan Prezidenti Cənab İlham Əliyevin bu xətti uğurla davam etdirməsi respublikamızın hər üç beynəlxalq təşkilatda yeni uğurlara imza atmasını təmin etmişdir. Bunlara aşağıdakı hissələrdə toxunulacaqdır.

SSRİ-nin dağılmasından sonra keçmiş Sovet respublikaları kimi Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan Respublikası və Ermənistan Respublikası beynəlxalq münasibətlər sistemində yer almağa başlamışdır. Bu ölkələrdən Azərbaycan və Ermənistan BMT-yə 2 mart 1992-ci il tarixdə üzv olmuşdur. Gürcüstanın üzvlüyü prosesi isə bu ölkədə yaşanan vətəndaş müharibəsinə görə gec baş tutmuşdur. Gürcüstan BMT-yə 31 iyul 1992-ci il tarixdə qəbul olunmuşdur [8].

1. Azərbaycan və BMT

Azərbaycan hələ 29 oktyabr 1991-ci il tarixdə BMT-nin Baş Məclisinə və dünya dövlətlərinə müraciət edərək, BMT-yə üzv qəbul olunmasını xahiş etmişdir. BMT Baş Məclisinin 2 mart 1992-ci il tarixdə keçirilən 46-cı sessiyasında Azərbaycan Respublikasının BMT üzvlüyünə qəbul olunması barədə qətnamə qəbul edilmişdir [14, s. 18]. 6 mart 1992-ci il tarixdə Azərbaycanın BMT yanında daimi nümayəndəliyi fəaliyyətə başlamışdır. 1992-ci ilin noyabrında isə BMT-nin Azərbaycanda daimi nümayəndəliyi açılmışdır. Azərbaycan BMT-nin Baş Katibliyi ilə yanaşı onun ixtisaslaşdırılmış qurumları ilə siyasi, iqtisadi, elmi-texniki, mədəni və humanitar sahələrdə də əməkdaşlıq edir [4].

Azərbaycanın ilə BMT arasındakı əməkdaşlığının inkişafı baxımından Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin BMT Baş Məclisinin 49-cu sessiyasında iştirak etmək üçün ABŞ-a 25-30 sentyabr 1994-cü il tarixlərdə reallaşdırdığı səfər və BMT-nin Baş katibi Butros Butros-Qalinin 1994-cü ilin oktyabrında Bakıya səfəri mühüm rol oynamışdır [11, s. 32, 33, 35]. Bundan əvvəl isə 4 sentyabr 1994-cü il tarixdə Heydər Əliyev BMT-nin təşkil etdiyi “Dünya əhalisi və inkişaf” mövzusunda beynəlxalq konfransda iştirak etmək üçün Misir Ərəb Respublikasına getmiş və elə həmin gün Qahirədə BMT-nin baş katibi Butros Butros-Qali ilə görüşmüş, 5 sentyabr 1994-cü il tarixdə isə Qahirədə BMT-nin təşkil etdiyi “Dünya əhalisi və inkişaf” mövzusunda beynəlxalq konfransda iştirak etmişdir.

25 sentyabr 1994-cü il tarixdə Nyu Yorka yola düşən Heydər Əliyev burada Amerikadakı yəhudi təşkilatlarının rəhbərləri ilə, ABŞ-ın keçmiş SSRİ-dəki səfiri Robert Strausla, Amerika Birləşmiş Ştatlarının prezidenti Bill Klintonla, Məşhur Bakı neft sahibkarı Şəmsi Əsədullayevin Amerikada yaşayan nəvəsi Züleyxa Veber-Əsədullayeva ilə, BMT-nin baş katibi Butros Butros-Qali ilə və ABŞ-ın BMT-dəki daimi nümayəndəsi Madlen Olbraytın iqamətgahında Ermənistan Prezidenti Levon Ter-Petrosyanla görüşmüşdür. Prezident Heydər Əliyev həmçinin YUNİSEF təşkilatında uşaqların həyatı, müdafiəsi və inkişafına dair BMT bəyannaməsinin imzalanması mərasimində və ABŞ-ın Kolumbiya Universitetinin Harriman İnstitutunda çıxış etmiş, Almaniyanın xarici işlər naziri Klaus Kinkeli, Norveçin xarici işlər naziri Born Tore Qodalı, Böyük Britaniyanın xarici işlər və Birlik məsələləri üzrə dövlət katibi Duqlas Herdi, ATƏM-in Minsk qrupunun sədri Yan Eliassonu, İran İslam Respublikasının xarici işlər naziri Əli Əkbər Vilayətinin başçılıq etdiyi nümayəndə heyətini, Omanın xarici işlər üzrə dövlət naziri Yusif ben Ələvini, Türkiyənin xarici işlər naziri Mümtaz Soysalı, Fransanın xarici işlər naziri Alen Yüppeni, İndoneziyanın xarici işlər naziri Əli Əlatasını, Koreya Res-

publikasının xarici işlər naziri Han Sun Cunu və İtaliyanın xarici işlər naziri Antonio Martinonu qəbul etmişdir. Prezident Heydər Əliyev BMT Baş Məclisin 49-cu sessiyasında çıxış etmiş və BMT Baş Məclisinin 49-cu sessiyasında Millətlər Birliyinin xüsusi salonunda mətbuat konfransında bəyanat da vermişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 29 sentyabr 1994-cü il tarixdə BMT Baş Məclisinin 49-cu sessiyasındakı çıxışı Azərbaycan üçün tarixi bir hadisə idi. Çünki ilk dəfə idi ki, müstəqil Azərbaycanın Prezidenti dünya birliyi tərəfindən tanınmış və bərabər hüquqlarla onun tərkibinə daxil olmuş öz ölkəsini dünya birliyinə təqdim edirdi. Prezident Heydər Əliyev bu çıxışında qeyd etmişdir ki, “biz bir çox dövlətlərin böyük marağını doğuran ərazidə – Avropa və Asiyanın mühüm coğrafiyası qovuşuğunda yerləşərək, geniş təbii ehtiyatlara və böyük sənaye potensialına malik olaraq, Azərbaycan xalqının qəti əzminə və inamına arxalanaraq öz müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsinə və demokratik islahatların, bazar islahatlarının həyata keçirilməsinə doğru yönəldilmiş bu strateji xətti aparırıq. Bu gün mən bu yüksək tribunadan qətiyyətlə bildirirəm ki, heç kəs Azərbaycan xalqını tutduğu yoldan geri çəkilməyə məcbur edə bilməz və biz ölkəmizin gələcəyinə nikbinliklə baxırıq” [15, s. 306-314].

Təsadüfi deyil ki, bu gün də həmin xətt məhz ulu öndərin siyasətinin layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla aparılmaqdadır.

Ulu Öndər Heydər Əliyev BMT Baş Məclisinin 49-cu sessiyasındakı çıxışında azğın millətçilik və separatçılıq dalğasının Qafqazı, Balkan yarımadasını, Yer kürəsinin başqa nöqtələrini od-alova və qana bürüyən münaqişələr doğurduğuna diqqəti cəlb etmişdir. O qeyd etmişdir ki, məhz buna görə də cəbhələşmədən sonrakı dünyada nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların, böyük dövlətlərin üzərinə xüsusi məsuliyyət düşür. Onlar öz siyasi sanbalından, iqtisadi, maliyyə və hərbi imkanlarından istifadə edərək münaqişələrin aradan qaldırılmasına, Yer üzünün bütün guşələrində sülhün, sabitliyin və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsinə öz potensialını daha fəal yönəltməlidirlər. Prezident Heydər Əliyev bildirmişdir ki, Ermənistan Respublikası Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionunda yaşayan ermənilərin etnik qrupunun öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu reallaşdırması bəhanəsi ilə dövlətimizin ərazilərinin ilhaqı, onun dövlət sərhədlərinin zorakılıqla dəyişdirilməsi və azərbaycanlı əhalinin öz doğma ev-eşiyindən qovulması planlarını açıq-aşkar həyata keçirir. Prezident Heydər Əliyev Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycan ərazilərinin işğal edilməsi ilə əlaqədar son iki il ərzində Təhlükəsizlik Şurasının 4 qətnaməsinin və onun sədrinin 6 bəyanatının qəbul edildiyini də xatırladaraq Ermənistanın bu qərarların icrasına yanaşmadığını vurğulamışdır [7].

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev 29 oktyabr 1994-cü il tarixdə BMT-nin Baş katibi Butros Butros-Qalini Bakıda Binə hava limanında qarşılayarkən səfərin və Azərbaycan ilə BMT arasındakı münasibətlərin xüsusi əhəmiyyətini qeyd etmişdir: “...Üç il ərzində Azərbaycan Respublikası Dünya Birliyinə daxil olmuşdur, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvüdür və BMT-nin Baş katibi cənab Butros Butros-Qali ilk dəfədir Azərbaycan torpağına səfər edir. Biz cənab Butros Butros-Qalini Azərbaycan səfərini yüksək qiymətləndiririk və bu səfərə çox ümidlər bəsləyirik. Azərbaycan Respublikasının indiki ağır vəziyyəti, müharibə şəraitində olması, respublikada bir milyondan çox qaçqının olması, başqa problemlər dünyanın nəzər-diqqətini Azərbaycana cəlb edir. Biz Birləşmiş Millətlər Təşkilatının və onun Baş katibi Butros Butros-Qalini bu məsələlərə diqqət yetirdiklərini həmişə hiss edirik. Ümidvaram ki, burada keçiriləcək görüşlərdə və aparılacaq danışıqlarda Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmlətmək, onun

qarşısında duran məsələlər barəsində ətraflı söhbətlər gedəcəkdir və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi cənab Butros Butros-Qali bu məsələlərə böyük diqqət yetirəcəkdir.” [10].

BMT-nin Baş katibi Butros Butros-Qalının Azərbaycana səfəri zamanı Bakıda rəsmi görüşlər keçirilmiş, onun şərəfinə ziyafət verilmiş, ayrıca birgə mətbuat konfransı keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev BMT-nin Baş katibi Butros Butros-Qali ilə danışıqlar başa çatdıqdan sonra keçirilən birgə mətbuat konfransındakı bəyanatında danışıqların əsas mövzusunun Azərbaycanın müharibə vəziyyətindən çıxması və Ermənistanın təcavüzündən xilas olması məsələsi olduğunu qeyd etmişdir. O bildirmişdir ki, Azərbaycan işğal olunmuş ərazilərindən Ermənistan silahlı qüvvələrinin qeyd-şərtsiz çıxmasını, qaçqın vəziyyətində yaşayan bir milyondan artıq vətəndaşımızın həmin torpaqlar azad edilən kimi öz yurd-yuvalarına qayıtmasını tələb edir [3]. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev 1995-ci ilin oktyabrında BMT-nin 50 illik yubileyi ilə bağlı keçirilən BMT Baş Məclisinin xüsusi təntənəli iclasında iştirak etmişdir. Prezident Heydər Əliyev bu qurumun yüksək kürsüsündən dünya dövlətlərinə müraciət edərək, mövcud global problemlərə dair Azərbaycan Respublikasının prinsiplərinə əsaslanaraq, xüsusilə Ermənistanın təcavüzünün aradan qaldırılması ilə bağlı beynəlxalq səylərin artırılmasına çağırmışdır. Prezident Heydər Əliyev 2000-ci ilin sentyabr ayında BMT-də Minilliyin sammitində çıxış edərək Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin aradan qaldırılmasına dair Azərbaycanın mövqeyini bir daha bəyan etmişdir [4].

2003-cü ilin oktyabrında Azərbaycan prezidenti seçilən İlham Əliyev də balanslaşdırılmış xarici siyasət strategiyası daxilində BMT ilə münasibətlərə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin BMT Baş Məclisinin 2004-cü ilin sentyabrında keçirilən 59-cu sessiyasındakı çıxışı bu baxımdan əhəmiyyətli olmuşdur. Prezident İlham Əliyev çıxışında Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı BMT Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi 4 qətnamənin hələ də yerinə yetirilmədiyini bəyan etmiş və onların həyata keçirilməsinin işlək mexanizminin yaradılmasını ümdə məsələ kimi irəli sürmüşdür. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti çıxışını sadəcə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi fonunda davam etdirməmişdir. Dünyadakı vacib məsələlər barəsində özünəməxsus mövqeyi olan Azərbaycanın dövlət başçısı BMT mexanizmlərinin yenidən işlənməsini, xüsusilə də Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvlərinin veto hüququna yenidən baxılmasını təklif etmişdir. Beləliklə, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev beynəlxalq aləmdə BMT-nin rolunun artırılmasına və mövcud problemlərin həllində daha təsirli tədbirlərin görülməsinə nail olmaq üçün əlavə addımların atılması zərurətini BMT Baş Məclisinin 2004-cü ilin sentyabrında keçirilən 59-cu sessiyasında irəli sürmüşdür. Sessiyada çıxış edən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev bildirmişdir: “Təkmilləşdirilmiş Təhlükəsizlik Şurası daha geniş tərkibli, daha çox məsuliyyətli və demokratik, onun iş metodları daha şəffaf olmalı, XXI əsrin yeni təhdidləri, riskləri və təhlükələrinə daha operativ cavab verilməlidir” [6].

Qeyd edək ki, bu, Prezident İlham Əliyevin BMT tribunasındakı ilk çıxışı deyildi. Hələ 2003-cü ilin sentyabrında BMT Baş Məclisinin 58-ci sessiyasında Azərbaycan Respublikasının Baş Naziri kimi iştirak edən İlham Əliyev beynəlxalq aləmdə mürəkkəb proseslərin cərəyan etdiyi dövrdə üzvlərin arasında qarşılıqlı anlaşılmaqların meydana çıxması üçün BMT TŞ-nin şəraitə uyğun, çevik və adekvat münasibət göstərə bilməsinin vacibliyini qeyd edərək, mövcud BMT mexanizmlərinin zamanın tələbinə cavab vermədiyini vurğulamış və bununla bağlı təşkilat daxilində islahatların mühüm məsələyə çevrildiyini bildirmişdir [12].

Azərbaycan 8 sentyabr 2000-ci il tarixində qəbul edilmiş BMT-nin “Minilliyin Bəyannaməsi”ni imzalamışdır. Azərbaycan Respublikası BMT-nin bir çox xüsusi qurum və orqanları ilə fəal və səmərəli əməkdaşlıq edir. Təhsil, elm və mədəniyyət məsələlərinin vacibliyini nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası BMT-nin Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı (YUNESKO) ilə geniş əməkdaşlıq edir. Azərbaycan Respublikası YUNESKO-ya 1992-ci il iyunun 3-də üzv olmuşdur. YUNESKO Nizamnaməsinin 7-ci maddəsinə əsasən “YUNESKO-nun üzvü olan hər bir dövlətin təhsil, elm və mədəniyyət məsələləri ilə məşğul olan idarələrini təşkilatın fəaliyyətinə cəlb etmək üçün əsasən milli komissiyalar yaratmaq yolu ilə tədbirlər” görməlidir. Məhz bu çərçivədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 21 fevral 1994-cü il tarixli (№ 62) sərəncamıyla Azərbaycanın YUNESKO nəzdində Milli Komissiyası təsis edilmişdir (1). Azərbaycan-YUNESKO münasibətlərinin inkişafında, onların canlanmasında və güclənməsində Azərbaycanın birinci xanımı, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyevanın əvəzolunmaz rolu olmuşdur. 2004-cü ilin sentyabrında Mehriban Əliyeva ənənəvi musiqinin, ədəbiyyat və poeziyanın inkişafına verdiyi töhfələrə, musiqi təhsili və dünya mədəniyyətlərinin mübadiləsi sahəsindəki xidmətlərinə və YUNESKO-nun ideyalarına göstərdiyi sadiqliyə görə bu Təşkilatın şifahi ənənələr və musiqi ənənələri sahəsində Xoşməramlı səfiri adına layiq görülmüşdür (5). Keçən müddət ərzində YUNESKO çərçivəsində Nəsrəddin Tusinin anadan olmasının 800 illik yubileyi, Azərbaycan alimi, şərqşünas Mirzə Kazımbəyin 200 illik yubileyi, akademik Yusif Məmmədəliyevin, məşhur xalçaçı-rəssam Lətif Kərimovun, akademik Musa Əliyevin, görkəmli yazıçı Mir Cəlal Paşayevin, məşhur rəssam Səttar Bəhlulzadənin 100 illik yubileyi yüksək səviyyədə qeyd edilib [2].

Bundan əlavə, Azərbaycanın sıx əməkdaşlıq etdiyi qurumlar arasında BMT-nin İnkişaf Proqramı (BMTİP), BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarı, BMT-nin Uşaq Fondu (UNICEF), BMT-nin Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı, Sənaye İnkişaf Təşkilatı, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, BMT-nin Qadınlar Fondu, Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentlik, Nüvə Sınaqlarının Hərtərəfli Qadağan olunması haqqında Müqavilə Təşkilatı da var.

Azərbaycanın BMT ilə əməkdaşlığında ən vacib məqamlardan birini heç şübhəsiz ki, ölkəmizin bu ali qurumun Təhlükəsizlik Şurasına üzv seçilməsi təşkil etmişdir. Azərbaycan Respublikası BMT Baş Məclisində 2011-ci ildə BMT Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvlüyünə 2012-2013-cü illər üçün keçirilən seçkilərdə Şərqi Avropa dövlətləri qrupundan namizədliyini irəli sürmüşdür. Azərbaycan seçkilərdə 155 səs (qələbə üçün 129 səs tələb olunurdu) əldə etmişdir. Beləliklə, Azərbaycan Respublikası 24 oktyabr 2011-ci il tarixdə, 2012-2013-cü illər üzrə BMT Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvlüyünə keçirilən seçkilərdə inamlı qələbə qazanmışdır. Bununla da Azərbaycan Respublikası Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionundan BMT Təhlükəsizlik Şurasına üzv seçilən ilk ölkə olmuşdur [4].

Bu uğurdan qısa müddət sonra Prezident İlham Əliyev bəyan etmişdir ki, BMT Nizamnaməsində qeyd olunmuş ədalət və beynəlxalq sülhün aliliyi prinsipinin irəli sürülməsi və inkişaf edilməsi Azərbaycanın bu qurumda əsas və birinci dərəcəli hədəfi olacaqdır. Azərbaycanın dövlət başçısı İlham Əliyevin sədrliyi ilə 2012-ci ilin may ayında BMT Təhlükəsizlik Şurasının iclasının keçirilməsi isə Azərbaycanın diplomatiya tarixində əldə edilmiş ən böyük nailiyyətlərdən biri olmuşdur. Azərbaycan 2013-cü ilin oktyabr ayında növbəti dəfə BMT Təhlükəsizlik Şurasına sədrlik etmişdir. Azərbaycanın BMT Təhlükəsizlik Şurasına sədrlik etdiyi iki ay müddətində Təhlükəsizlik Şurası 30 ictimai və fərdi iclas, 29 qapalı müşavirə keçirmiş, 7 qətnamə və 3 bəyanat qəbul et-

miş, mətbuat üçün 13 bəyanat vermişdir (Azərbaycan Respublikasının BMT Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvü kimi fəaliyyəti haqqında daha geniş məlumat üçün baxın: [9])

2. Gürcüstan və BMT

Gürcüstan Respublikası da BMT ilə münasibətlərinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Bu ölkənin parlamentində 23 dekabr 2011-ci il tarixdə qəbul edilən “Gürcüstanın Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası” adlı sənəddə BMT-nin beynəlxalq sülhün təminində və mövcud münaqişələrin həllindəki yüksək roluna inam xüsusi vurğulanmışdır. Sənəddə qeyd olunur ki, BMT bu istiqamətlərdəki söylərində effektivliyi mütləq artırmalıdır. Sənəddə eyni zamanda BMT-nin Gürcüstandakı Müşahidə Missiyasının fəaliyyətinə yaradılan maneələrdən ötrü Rusiya da tənqid olunmuşdur [13].

Bir daha xatırladaq ki, Gürcüstan 1991-ci ildə müstəqilliyinə qovuşduğu zaman ölkə sadəcə separatizmdən deyil, sərt daxili siyasi çəkişmələrdən də əziyyət çəkirdi. Prezident Zviad Qamsaxurdianın tərəfdarları ilə müxalifət qrupları arasındakı anlaşılmazlıqlar 1991-ci ilin payızından etibarən şiddətli qarşıdurmalara çevrilmiş, ölkədə yeni qurulmaqda olan milli ordu daxilində də bu qarşıdurma hiss edilməyə başlanmışdı. Belə ki, Gürcüstan Milli Ordusunda həm Qamsaxurdianın tərəfdarları həm də müxalifləri mövcud idi. Bu səbəbdən Gürcüstandakı sərt siyasi mübarizə qısa müddət sonra vətəndaş müharibəsi xarakteri qazanmağa başlamışdır. 1991-ci ilin dekabr ayının sonlarında Tengiz Kitovani liderliyindəki müxalif hərbi qüvvələr bir çox hökumət binasını ələ keçirmiş, daha sonra isə Zviad Qamsaxurdia və tərəfdarlarının yerləşdiyi parlament binasına hücum etmişdir. Bu hücumlar nəticəsində 6 yanvar 1992 tarixdə Gürcüstan prezidenti Zviad Qamsaxurdia və bəzi hökumət üzvləri ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır. Səriştəsiz siyasətçi olan Qamsaxurdia bir müddət xaricdə “müvəqqəti hökumət” qurmağa çalışmış, amma uğursuzluğa düşər olmuşdur. Ölkədə vətəndaş müharibəsi isə bir müddət daha davam etmişdir. SSRİ-nin keçmiş xarici işlər naziri Eduard Şevardnadze 1992-ci ilin martında Tbilisiyə qayıtdıqdan sonra vəziyyət qismən normallaşmağa başlamış, Şevardnadze prezident seçildikdən bir müddət sonra isə vətəndaş müharibəsi tam başa çatmışdır. Müstəqilliyin ilk mərhələsində bu ölkədə yaşanan vətəndaş müharibəsi daxilə ciddi sosial-iqtisadi, siyasi, hərbi və s. istiqamətlərdə problemlər yaratmaqla yanaşı bu ölkənin ərazi bütövlüyünün daha da şiddətlənməsinə və eyni zamanda beynəlxalq aləmdə mövqelərini möhkəmləndirməsinə də mane olmuşdur. Məhz bu səbəbdən Azərbaycan BMT-yə 2 mart 1992-ci il tarixdə üzv olduğu halda Gürcüstanın üzv qəbul olunması üçün bir qədər daha vaxt keçmişdir.

Gürcüstanın rəsmi müraciətinə əsasən, bu ölkənin BMT üzvlüyü ilə bağlı qərar BMT Baş Assambleyasının 31 iyul 1992-ci il tarixli iclasında qəbul edilmişdir [14, s. 100]. Beləcə Gürcüstan Respublikası BMT-nin 179-cu üzvü olmuşdur. Gürcüstan BMT-yə üzv olduqdan sonra separatizm və ərazi bütövlüyü ilə bağlı problemləri bu nüfuzlu beynəlxalq təşkilatda daim gündəmə gətirmişdir. BMT Abxaziya və Cənubi Osetiya münaqişələri ilə bağlı çox sayda qətnamə qəbul etmişdir və müəyyən addımlar da atılmışdır. Amma bundan əlavə Gürcüstan ilə BMT arasında münasibətlər digər sahələri də əhatə etmişdir. Gürcüstan bu günə təhlükəsizlik, ətraf mühitin mühafizəsi və digər sahələrdə insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə yeddi mühüm BMT beynəlxalq konvensiyasını imzalamışdır. Gürcüstan Minilliyin Bəyannaməsini dəstəkləyən və BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən təsdiq edilmiş olan Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinin həyata keçirilməsi üçün səy göstərən 188 ölkə arasındadır.

1992-ci ildə Gürcüstanın BMT yanında daimi nümayəndəliyi yaradılmış və Petre Çxeidze ilk daimi nümayəndə təyin olunmuşdur. BMT-nin İnformasiya Ofisi Gürcüs-

tanda 1993-cü ildə yaradılmışdır. BMT-nin Gürcüstanda rəsmi ofisinin (BMT Evi-nin) açılışı isə 1996-cı il oktyabrın 24-də keçirilmişdir [8].

Geridə qalan dövrdə BMT Gürcüstana təhsil və ictimai informasiya sahəsində layihələrin həyata keçirilməsi istiqamətində yardım etmişdir. BMT Gürcüstanda yerli media və qeyri-hökumət təşkilatlarına da ciddi dəstək vermişdir. BMT-nin Gürcüstandakı fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən birini tarixi əsərlərin bərpası təşkil etmişdir.

Gürcüstan son olaraq 28 oktyabr 2015-ci il tarixdə keçirilən səsvermə nəticəsində 2016-2018-ci illər üçün BMT-nin İnsan Hüquqları Şurasının (UNHRC) üzvü seçilmişdir. Nyu-Yorkda BMT Baş Assambleyasının plenar iclası zamanı, Gürcüstan 177 səs alaraq bu nüfuzlu quruma 2 il müddətinə seçilmişdir. Qeyd edək ki, İnsan Hüquqları Şurası BMT-nin 47 üzv dövlətindən ibarətdir. Bu qurum dünyada insan hüquqlarının müdafiəsinin gücləndirilməsi üçün çalışır, insan hüquqlarının pozulması ilə bağlı müraciətlərə baxır və tövsiyələr verir. Gürcüstan bu quruma ilk dəfədir ki, seçilir. Gürcüstan YUNESKO ilə də əlaqələrə xüsusi əhəmiyyət verir. Bu ölkə ilə YUNESKO arasındakı əməkdaşlıqda vacib bir mərhələni 2005-ci ildə YUNESKO-nun Moskva regional ofisi ilə imzalanmış sənəd təşkil edir. Ümumiyyətlə, BMT və xüsusi olaraq YUNESKO ilə münasibətlərə verilən əhəmiyyət Gürcüstanın “Xarici Siyasət Strategiyası” adlı sənədlərində də qeyd olunmuşdur.

3. Ermənistan və BMT

Ermənistan 2 mart 1992-ci il tarixdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzv qəbul edilmişdir [14, p. 12]. 1992-ci ilin dekabr ayında BMT Ermənistanda ofis açmışdır. Ermənistan bundan sonrakı mərhələdə müəyyən beynəlxalq sənədləri imzalasa və ratifikasiya etsə də nə bu ali qurumun, nə də digər beynəlxalq təşkilatların əsas prinsiplərinə uyğun davranmamışdır. Buna baxmayaraq istər Ermənistan Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmi saytında, istərsə də Ermənistan rəsmilərinin açıqlamalarında daim qeyd olunur ki, guya “müstəqilliyini əldə etdikdən sonra, Ermənistan Respublikası BMT-nin məqsəd və prinsiplərinə daim sadıq olmuşdur”. Qeyd edək ki, Ermənistan BMT-nin müxtəlif qurumlarında təmsil olunmaq üçün mütəmadi olaraq səylər göstərmişdir. Azərbaycanın əldə etdiyi uğurlarla müqayisə edilə bilməsə də Ermənistan da müəyyən zamanlarda BMT-nin bəzi orqanlarında təmsil olunmuşdur.

Beynəlxalq aləmdə Ermənistan daha çox BMT Təhlükəsizlik Şurasının qərarlarını icra etməyən dövlət kimi tanınsa da bu ölkə rəsmi sənədlərində guya Təhlükəsizlik Şurasının qərarlarına hörmətlə yanaşdığını iddia edir.

Amma Ermənistan hökuməti bunu da rəsmi olaraq etiraf edir ki, yoxsulluğun aradan qaldırılması ilə bağlı milli proqramların hazırlanması və həyata keçirilməsi, eləcə də antikorrupsiya, qadın və uşaq hüquqları, transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı mübarizə BMT-nin əlaqədar qurumlarının fəal dəstəyi olmadan nəticənin əldə edilməsi onlar üçün daha çətinidir. 2000-ci ilin sentyabr ayında Ermənistan da Minilliyin Bəyannaməsinə qoşulmuşdur. Eyni zamanda Ermənistan öz milli uzunmüddətli və strateji planlarını Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinə uyğunlaşdırmaq barədə öhdəlik də götürmüşdür.

BMT və onun ayrı-ayrı strukturları ilə münasibət qursa da, üzv dövlət olaraq Ermənistan öz addımları ilə dünyanın ən böyük beynəlxalq təşkilatının nüfuzuna xələl gətirir. Belə ki, Ermənistan digər BMT üzvü olan Azərbaycanın 20%-dən artıq torpağını işğal altında saxlayır. Bu işğalla bağlı BMT TŞ 4 qətnamə qəbul etmişdir. Lakin nə Ermənistan bu qətnamələri icra edir, nə də BMT ondan bunu qətiyyətlə tələb edir. Həlbuki, bəzi hallarda BMT TŞ qərarları onlar qəbul edildikdən hətta bir neçə gün, bir neçə saat sonra icra edilməyə başlanmışdır. Misal kimi, bir neçə il öncə Liviya ilə bağlı TŞ-

nin qəbul etdiyi qərarlar göstərilə bilər. Bu isə ikili standartların bariz nümunəsidir. Qeyd olunanlar reallıqdır və əlbəttə ki, BMT-nin ciddi qurum olaraq beynəlxalq repuasiasına ziyan gətirir.

Sonda mövzunu ümumiləşdirərkən belə qənaətə gəlmək olar ki, Cənubi Qafqaz dövlətləri BMT ilə kifayət qədər dərin əlaqələr yarada bilmişlər. Bu ölkələr təşkilatın əksər qurumlarında, proqramlarında fəal iştirak edirlər. Azərbaycanın BMT Təhlükəsizlik Şurasının üzvü seçilməsi isə BMT ilə Cənubi Qafqaz dövlətlərinin münasibətlərində ən yüksək mərhələni təşkil etmişdir.

Lakin bir daha qeyd etmək lazımdır ki, BMT-nin Cənubi Qafqaz regionundakı təhlükəsizliyin təmin olunması, uzunmüddətli sülhün bərqərar edilməsindəki rolu qənaətbəxş hesab oluna bilməz. Baxmayaraq ki, BMT Təhlükəsizlik Şurası regiondakı münaqişələrin hər biri – Dağlıq Qarabağ, Abxaziya və Osetiya ilə bağlı ayrılıqda və bir neçə dəfə müvafiq qətnamələr qəbul etmişdir, lakin real vəziyyət yenə əvvəlki kimi qalmaqdadır. Azərbaycan bu ədalətsizliyin aradan qaldırılmasının vacibliyini qurumun tribunasından dəfələrlə bəyan etmişdir.

Cənubi Qafqaz dövlətləri kimi Azərbaycan və Gürcüstanın BMT ilə əlaqələri bu qurumun prinsiplərinə və müvafiq beynəlxalq normalara əsaslanmaqla inkişaf etsə də, Ermənistan bu beynəlxalq təşkilatın əsas prinsiplərinə və qərarlarına hörmətsizlik göstərməkdə davam edir. Bu hala göz yummaq isə, əlbəttə ki, dünya ictimaiyyətinə hörmətsizlikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan-UNESCO əməkdaşlığı dinamik şəkildə inkişaf etdirilir / http://azertag.az/xeber/Azerbaijan_UNESCO_emekdasligi_dinamik_sekilde_inkisaf_etdirilir-66360.
2. Azərbaycan-UNESCO əlaqələrinə dair ümumi tarixi arayış / <http://lib.aliyev-heritage.org/az/3473502.html>.
3. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev ATƏT-in Minsk Qrupunun nümayəndə heyətini qəbul etmişdir / <http://www.azertag.com/28> yanvar 2005-ci il.
4. Azərbaycan Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev Ağdamdakı “N” saylı hərbi hissədə olub / <http://www.president.az/articles/12487>, 06 avqust 2014.
5. Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini ləğv etmək haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu / <http://karabakh-doc.azerall.info/ru/law/law012az.html>.
6. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası / http://www.mns.gov.az/img/3766779-5me02.%20Milli_Tehluksesizlik_Konsepsiyasi.pdf.
7. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin “Utro Rossii” qəzetinə müsahibəsi – 6 iyul 1994-cü il / <http://library.aliyev-heritage.org/az/7235858.html>.
8. Azərbaycan qəz., 1993, 13 oktyabr.
9. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı: Azərnəşr, 1997, 604 s.
10. Xalq qəz., 1996, 1 mart.
11. Xalq qəz., 1993, 14 avqust.
12. Qarayev E. İrəvan Xanlığı (1747-1828). Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu, 2010, 276 s.
13. Prezident İlham Əliyev: Ermənistan hazırda regionda böyük təhlükə mənbəyinə çevrilib, 28 oktyabr 2015 / <http://az.trend.az/azerbaijan/politics/2449436.html>.

14. Sumqayıtda Qarabağ müharibəsi əlilləri və şəhid ailələri üçün tikilmiş yaşayış binasının açılış mərasimində İlham Əliyevin nitqi, 2012 24 dekabr.
<http://www.president.az/articles/6974>.
15. Tairquliyeva A. "Gürcüstan Abxazıyanı itirmə yolundamı?" 17.04.2008.
<http://www.qafsam.org/page/168/az>.

Эльнур Джамилли

РОЛЬ И МЕСТО ООН ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ СТРАН ЮЖНОГО КАВКАЗА

С конца XX века начался процесс интеграции стран Южного Кавказа в систему современных международных отношений. В статье говорится о важности отношений с ООН во внешней политике стран региона и в процессе их присоединения к системе международных отношений. Показано, что Азербайджан, Грузия и Армения за период после вступления в ООН прошли значительный путь в развитии отношений как с данной организацией, так и ее структурами. Здесь выдвинуто и вместе с тем обосновано утверждение, что отношения Азербайджана, являющегося государством-лидером на Южном Кавказе, с ООН более глубокие по сравнению с другими странами региона. Отмечается, что это стало возможным благодаря последовательной внешней политике, начатой общенациональным лидером Гейдаром Алиевым и успешно продолженной Президентом Ильхамом Алиевым. Избрание Азербайджана в члены и председатели Совета Безопасности ООН показано как вершина развивающихся отношений Южно-Кавказского региона с данной международной организацией.

В статье нашли свое отражение также проблемы, связанные с деятельностью ООН. Автор статьи делает акцент на том факте, что, несмотря на принятие многочисленных резолюций СБ ООН, касающихся конфликтов на Южном Кавказе и поддерживающих принцип территориальной целостности этих стран, до сих пор однако не было предпринято реальных шагов против агрессоров. Невыполнение Арменией, являющейся членом ООН, постановлений Совета Безопасности на протяжении многих лет оценивается как пятно на репутации организации.

Ключевые слова: *международные организации, ООН, Южный Кавказ, внешняя политика, международные отношения.*

Elnur Jamilli

THE ROLE OF THE UN IN THE SOUTH CAUCASUS COUNTRIES' FOREIGN POLICY

At the end of the twentieth century has began the process of integration of South Caucasus countries in contemporary international relations system. The paper explains the importance of relations with the United Nations and Caucasus region in the course of their accession to the system of international relations. It is shown that in the period of accession to the United Nations, Azerbaijan, Georgia and Armenia passed a long way in the development of relations both with this organization and its structures. It put forward and justified that Azerbaijan is a leading country in the South Caucasus and its

relations with the UN is more in-depth. It was possible by coherent and cohesive foreign policy of national leader Heydar Aliyev and successfully continued by President Ilham Aliyev. The election of Azerbaijan as a member and Chairman of the UN Security Council is shown as the top of the developing relations of the South Caucasus region in international organization.

The paper also shows the problems associated in UN activities and issues. The author emphasizes the fact that despite the adoption of numerous UN Security Council resolutions concerning the conflicts in South Caucasus and support the principle of territorial integrity of these countries, it has not been taken any real steps against the aggressors. For many years, non-compliance of resolutions of Armenia, which is a member of the UN, is estimated as a stain on the reputation of the organization.

Key words: *international organizations, UN, South Caucasus, foreign policy, international relations.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ARXEOLÖGIYA VƏ ETNOQRAFIYA

VƏLİ BAXŞƏLİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: velibahshaliyev@mail.ru

KÜLTƏPƏ ƏTRAFINDAKI ENEOLİT ABİDƏLƏRİNİN ARXEOLÖJİ TƏDQIQI

I Kültəpə yaşayış yeri ətrafında 2010-2016-cı illərdə aparılan arxeoloji araşdırmalar zamanı Eneolit dövrünə aid xeyli yaşayış yeri aşkar olunmuşdur. Kültəpə ətrafında yerləşən Eneolit abidələrinin tədqiqi Eneolit mədəniyyətinin Son Neolit mədəniyyəti əsasında inkişaf etdiyini, insanların oturaq və köçmə həyat tərzini mənimsədiyini, mədənçiliklə məşğul olduğunu deməyə əsas verir. E.ə. V minillikdə baş verən iqlim dəyişikliyi insanları yaşayış yerlərini dəyişməyə məcbur etsə də, həyat kəsintiyə uğramadan davam etmişdir. Kültəpə ətrafındakı Eneolit abidələrinin tədqiqi Azərbaycan, həmçinin bütövlükdə Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərq arxeologiyasında Eneolit mədəniyyətinin müxtəlif mərhələlərini izləməyə və Eneolit abidələrini dövləşdirməyə imkan verir.

Açar sözlər: *Cənubi Qafqaz, Yaxın Şərq, Naxçıvan, I Kültəpə, Eneolit mədəniyyəti, mövsümi yaşayış yeri.*

Azərbaycan arxeologiyasında Eneolit abidəsi kimi tanınan I Kültəpə [5, s. 14; 8, s. 24] yaşayış yerinin tədqiqi onun Son Neolit dövrünə aid olduğunu göstərmişdir [9, s. 38-41]. Bu baxımdan I Kültəpə yaşayış yeri ətrafında 2010-2016-cı illərdə aparılan arxeoloji araşdırmalar zamanı aşkar olunan Eneolit dövrü yaşayış yerləri Eneolit mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət qazanmışdır [7, s. 88-95]. Tədqiqatlar göstərir ki, Kültəpə və onun ətrafında yaşayan insanlar əkinçiliklə və köçmə maldarlıqla məşğul olmuşlar. Köçmə maldarlıq insanların müxtəlif faydalı qazıntıları, o cümlədən mislə tanışlığına səbəb olmuşdur. Araşdırmalara əsasən demək olar ki, Eneolit dövrünə aid mövsümi yaşayış yerləri məhz qədim Naxçıvan sakinlərinin Zəngəzur dağlarının zəngin xammal mənbələrinə, o cümlədən metal yataqlarına gedən yollar üzərində salınmışdır [8, s. 143]. Kültəpə ətrafındakı abidələrin tədqiqi ölkəmizin qədim sakinlərinin miqrasiyasının arealını, onların qədim Şərq ölkələri ilə iqtisadi-mədəni əlaqələrini öyrənməyə imkan vermişdir.

Kültəpə yaşayış yerində və onun ətrafında aparılan araşdırmalar iqlim dəyişiklikləri ilə bağlı olaraq qədim insanların yaşayış yerlərini dəyişməyə məcbur olduğunu göstərir. I Kültəpə yaşayış yerində həyat e.ə. VII minilliyin ortalarından başlayaraq VI minillik boyu davam etsə də [9, s. 38-41] e.ə. V minillikdə burada həyat kəsilmişdir. Kültəpədən tapılan bəzi keramika məmulatı e.ə. V minillikdə burada həyatın epizodik xarakter daşdığını, daimi məskunlaşma olmadığını göstərir [3, s. 199]. Bununla belə e.ə. V minilliyin birinci yarısında Kültəpə ətrafında yaşayış davam etmişdir. Uzun Oba, Uçan Ağıl və Naxçıvan yaşayış yerlərində aparılan araşdırmalar zamanı e.ə. V minilliyin bi-

rinci yarısına aid maddi mədəniyyət nümunələri əldə edilmişdir. Sirabçay vadisində yerləşən Uçan Ağıl, Naxçıvançay vadisində yerləşən Uzun Oba və Naxçıvan yaşayış yerlərinin araşdırılması e.ə. V minilliyin əvvəllərində qədim insanların çay vadilərinə daha yaxın ərazidə məskunlaşdığını göstərir ki, bu da iqlim dəyişmələri, daha doğrusu quraq iqlimlə bağlı ola bilərdi.

Yaşayış yerlərinin tədqiqinə əsasən demək olar ki, uzun müddət davam edən quraqlıq mülayim və yağmurlu iqlimlə əvəz olunmuş, daşqınlar baş vermişdir. Yəqin elə bunun nəticəsidir ki, bəzi yaşayış yerlərinin üzəri qalın lil qatı ilə örtülmüş, vadidəki yaşayış yerlərində həyat kəsilməmişdir.

I Kültəpə və onun ətrafında yerləşən Uzun Oba, Uçan Ağıl və Naxçıvan yaşayış yerlərinin tədqiqi [1, s. 77-97; 7, s. 88-95] Cənubi Qafqazın Son Neolit və Son Eneolit mədəniyyətləri arasındakı boşluğu doldurmağa imkan verir. Belə ki, Ağrı vadisində aparılan araşdırmalar zamanı Arataşen yaşayış yerində Son Neolit təbəqəsinin üzərində Son Eneolit təbəqəsinin olduğu müəyyən edilmişdir. Bu təbəqədən Sioni mədəniyyəti ilə həmdövr olan materiallar aşkar olunmuşdur [13, s. 60]. Bu tapıntılar e.ə. V minilliyin son rübü ilə tarixləndirilmişdir [13, s. 60; 16, s. 74]. Ümumiyyətlə, e.ə. V minilliyin birinci yarısı ilə tarixlənən abidələr Cənubi Qafqazda indiyədək aşkar olunmamışdır. 2016-cı ildə I Kültəpədə aparılan araşdırmalar zamanı Son Neolit təbəqəsində Son Eneolit qəbirlərinin aşkar olunması e.ə. IV minilliyin əvvəlində bu yaşayış yerinin qəbiristanlıq kimi istifadə olunduğunu göstərir [1, s. 57].

Uçan Ağıl yaşayış yeri Araz çayı vadisini Sirab dağlarının ətəkləri ilə birləşdirən dərənin sonundakı burunda yerləşir (şəkil 1). Bu yaşayış yeri 2010-2013-cü illərin tədqiqatları zamanı qeydə alınmış, 2013-cü ildə burada kəşfiyyat qazıntısı aparılmışdır. 2014-cü ildə yaşayış yerindən Duzdağ tipli mədən alətinin, Eneolit və Kür-Araz mədəniyyətinə aid keramikanın tapılması bu yaşayış yerinin köçmə maldarlıq, həmçinin mədənçiliklə bağlı mövsümi məskən olduğunu deməyə imkan vermişdir.

Şəkil 1. Uçan Ağıl yaşayış yerində qazıntılar.

2015-2016-cı illərdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Eneolit və Erkən Tunc dövrünə aid keramika məmulatı aşkar olunmuşdur. Uçan Ağıl yaşayış yerində aparılan tədqiqatlar zamanı Eneolit dövrünə aid ocağın ətrafından mis filizinin qalıqları və mə-

dənçilik alətinin aşkar olunması bu yaşayış yerinin köçmə maldarlıq və mədənciliklə məşğul olan köçərilər tərəfindən məskunlaşdırıldığını göstərən faktlardandır [1, s. 77-81]. Məlum olduğu kimi, mis filizinin qalıqları və mədəncilik alətləri Zirincliyə yaşayış yerinin tədqiqi zamanı da aşkar olunmuşdu. Ümumiyyətlə, Sirab ətrafındakı abidələrdə mədəni təbəqənin az yığılması, mis filizi qalıqlarının tez-tez tapılması, insanların mövsümi həyat tərzini keçirdiyini, mədənciliyin insanların həyatında mühüm yer tutduğunu göstərir.

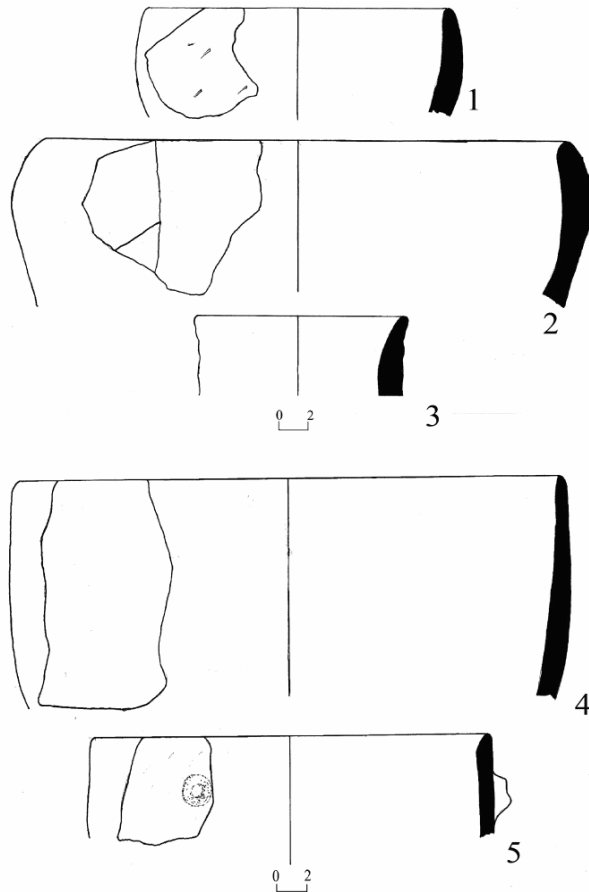
Eneolit təbəqəsinə gəldikdə isə 2015-ci ilin tədqiqatları zamanı 2019-cu kompleksdən götürülən keramika məmulatının təhlili və kömür qalıqlarının analizi e.ə. 4690-4450-ci illəri göstərmişdir [1, s. 78]. Bu həmçinin Ovçular Təpəsi yaşayış yerindən alınmış tarixlərlə də uyğundur. Belə ki, Uçan Ağıl yaşayış yeri xronoloji baxımdan Ovçular Təpəsindən [12] əvvəlki dövrə aiddir.

Uçan Ağıl yaşayış yerində Eneolit təbəqəsinin aşkar olunması Ovçular Təpəsi mədəniyyətinin mənşəyi ilə bağlı məsələlərin, Mesopotamiya ilə əlaqələrin, I Kültəpənin Neolit mədəniyyəti ilə Eneolit mədəniyyətləri arasındakı əlaqələrin öyrənilməsi baxımından böyük perspektivlər açır.

Birinci sahədəki qazıntılar zamanı müəyyən olundu ki, yaşayış yerinin üzərini örtən Kür-Araz mədəniyyəti təbəqəsi ilə e.ə. V minilliyin birinci yarısına aid Erkən Eneolit təbəqəsi arasında boş təbii təbəqə vardır. Şübhəsiz ki, bu təbəqə güclü yağmurlar zamanı təpənin eroziyası nəticəsində yaranmışdır.

Bu boş təbəqədən altı Eneolit dövrünə aid keramika məmulatı və obsidian qalıqları olan mədəni təbəqə aşkar olundu. Keramika məmulatı arasında Kür-Araz mədəniyyətinə aid dörd keramika parçasının aşkar olunması Ovçular Təpəsində aşkar olunmuş faktları təsdiq edərək bir daha sübut edir ki, Naxçıvanda Kür-Araz mədəniyyəti tayfaları Eneolit tayfaları ilə yanaşı yaşamışdır.

2016-cı ildə Uçan Ağıl yaşayış yerində aparılan araşdırmalar iki baxımdan əhəmiyyətlidir: Birinci e. ə. V minilliyin birinci yarısına aid tapıntılar həm birinci, həm də ikinci sahədə qeydə alınmışdır ki, bu da Cənubi Qafqazda indiyədək qeydə alınmamış və öyrənilməmiş bir dövrü tədqiq etməyə imkan verir. İkinci 2015-ci ildə sahə 2-də aşkar olunan qalın boş təbəqə bu il birinci sahədə də aşkar olundu (təqribən 50 sm qalınlığında). Bu vəziyyət Şorsu yaşayış yerində də qeydə alınmışdır [1, s. 81]. Belə hesab etmək olar ki, biz yaşayış yerlərində eyni vəziyyətlə rast gəldiyimiz bu hadisə iqlim dəyişiklikləri ilə bağlı olmuşdur. Bu hadisələrin mahiyyəti hazırda Katerin Kuzuçuoğlu tərəfindən öyrənilməkdədir. Bu nəticələr Zirincliyə yaşayış yerində apardığımız araşdırmalara da düzəliş etməyə imkan verir. Bu yaşayış yerində mədəni təbəqədən aşağıda 40 sm-lik boş təbəqə yerləşirdi. Uçan Ağıl və Şorsudakı araşdırmalar bu boş təbəqənin altında arxeoloji təbəqələrin ola biləcəyinə işarə edir. Belə hesab edirik ki, gələcək tədqiqatlar Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan və Naxçıvanın məskunlaşma tarixi ilə bağlı olduqca maraqlı nəticələr əldə etməyə imkan verəcəkdir. Uçan Ağıl yaşayış yerindən aşkar olunan keramika məmulatı başlıca olaraq saman qarışığı olan gildən hazırlanaraq çəhrayı-sarı rəngdə bişirilmişdir. Keramika məmulatının naxışlanmasında barmaq basqısından, qulaqcıq şəkilli və məməcikşəkilli relyef ornamentdən istifadə olunmuşdur. Uçan Ağıldan aşkar olunan bəzi keramika parçalarında I Kültəpə üçün xarakterik olan texnoloji xüsusiyyətlərin izlənməsi (şəkil 2) Eneolit mədəniyyətinin Son Neolit mədəniyyəti əsasında inkişaf etdiyini göstərir.

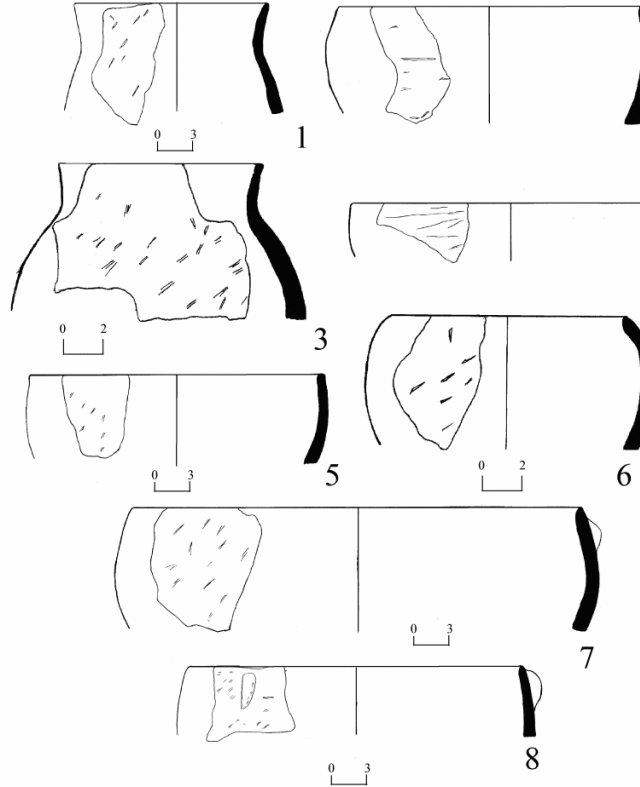

Şəkil 2. Uçan Ağıl yaşayış yerinin keramikası.

Babək rayonunun Aşağı Uzunoba kəndi yaxınlığında yerləşən Uzun Oba yaşayış yerinin üzəri təqribən 2 m qalınlığında boş təbəqə ilə örtülmüşdü. Bu təbəqədən aşağıda isə 2,5 m qalınlığında mədəni təbəqə var idi. Tədqiqat zamanı Eneolit dövrünün erkən mərhələsinə aid keramika məmulatı aşkar olunmuşdu (şəkil 3). Keramika məmulatı tipoloji və texnoloji xüsusiyyətlərinə görə Uçan Ağıl keramikası ilə bənzərdir. Uzunoba yaşayış yerindən götürülən kömürün analizi e.ə. V minilliyin birinci yarısını göstərmişdir [1, s. 24].

Şorsu yaşayış yeri bizim əvvəlki araşdırmalarımız zamanı qeydə alınmış [2, s. 84-89], 2013 və 2014-cü illərdə yaşayış yerində araşdırmalar aparılmışdı (şəkil 4). Araşdırmalar nəticəsində Son Eneolit dövrünə aid dördkünc formalı tikililər, ocaq yerləri, təsərrüfat küpləri və digər maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdu. Məlum olduğu kimi, bu yaşayış yeri 2013-cü ildə buradan aşkar olunan Neolit dövrünə aid keramika parçası ilə gündəmə gəlmişdi [8, c. 142]. Yaşayış yerinin tədqiqində məqsəd daha qədim dövrə aid təbəqələri tapmaq idi. Araşdırma 400 kv. m sahədə aparılmış və yalnız Son Eneolit dövrünə aid keramika parçaları aşkar olunmuşdu.

2016-cı ildə aparılan qazıntı zamanı əvvəlki illərə aid tikintilər təmizləndi. Bəzi sahələrdə mədəni təbəqənin qurtardığı zənn edilsə də araşdırmalar təbəqənin dərininə davam etdiyini göstərdi. Araşdırmanın gedişində dördkünc planlı evin ətrafı təmizləndi. Sahənin mərkəzi hissəsində karbonlaşmış dirək yerlərinin olduğu müəyyən olundu. Bəli oldu ki, Şorsu sakinlərinin dördkünc formalı evləri dirəklər ətrafında qurulmuş yüngül konstruksiyalı binalardan ibarət olmuşdur. 2016-cı ilin qazıntıları zamanı dördkünc formalı binaların qalıqları, çuxurlar, ocaqlar, keramika məmulatı aşkar olunmuşdur.

Şəkil 3. Uzun Oba yaşayış yerinin keramikası.

Kültəpə ətrafındakı abidələrdən Eneolit dövrünün erkən mərhələsinə aid tapıntıların aşkar olunması olduqca əhəmiyyətlidir. Məlum olduğu kimi Erkən Eneolit dövrünə aid materiallar Culfa Kültəpəsindən də əldə edilmişdir [11, s. 33-165]. Məlum olduğu kimi, Güney Azərbaycan və Urmiya hövzəsindəki obsidianların 90%-i Sünikdən aparılmışdır [15, s. 1956-1965]. Kültəpə sakinləri isə başlıca olaraq Göyçə obsidianından istifadə etmişdir [10, s. 245-264]. Sirabçay abidələrinin bir qisminə Göyçə, digər qisminə isə Sünik obsidianı üstünlük təşkil edir. Bu fakt Naxçıvançay boyunca əlaqələrin olduğunu təsdiq edir.

Şəkil 4. Şorsu yaşayış yerində qazıntılar.

Araşdırmalar qədim Kültəpə sakinlərinin əkinçilik və maldarlıqla məşğul olduğunu, köçmə maldarlığın mənimsəndiyini təsdiq edir. Kültəpə ətrafında məskunlaşan qədim insanlar Zəngəzur və Dərələyəz dağlarındakı faydalı qazıntılardan yararlandığını Göyçə hövzəsi, Urmiya hövzəsi, Mil və Qarabağ düzlərinin daxil olduğu böyük coğrafi məkanda yaşayan insanlar arasında iqtisadi və mədəni əlaqələrin olduğunu deməyə imkan verir. Yaşayış yerinin müxtəlif təbəqələrindən mis filizinin minerallarının tapılması qədim Kültəpə sakinlərinin ətraf ələmlə, o cümlədən misin mineralları ilə tanış olduğunu göstərir. I Kültəpə, Uçan Ağıl, Zirinclil, Ovçular Təpəsi kimi yaşayış yerlərindən mis filizinin və minerallarının tapılması Naxçıvanın Cənubi Qafqazda ən qədim metallurgiya mərkəzlərindən biri olduğunu deməyə imkan verir. Ovçular Təpəsindən körük ucğunun, Zirinclidən isə saxsı qəlibin tapılması, e.ə. V minillikdə Naxçıvanda metal emalının mənimsəndiyini təsdiq edir. İlk tədqiqatlar Naxçıvandakı mis yataqlarının qədim insanlar tərəfindən istifadə olunduğunu təsdiq edir. Qədim mis, qurğuşun alətlərin mis yataqları ilə qarşılıqlı analizi Naxçıvanın qədim metallurgiyasının yerli xammala əsaslandığını deməyə əsas verir.

I Kültəpə və onun ətrafında yerləşən yaşayış yerlərinin öyrənilməsi Son Neolit və Eneolit mədəniyyəti arasındakı əlaqələri, həmçinin Eneolit mədəniyyətinin müxtəlif mərhələlərini müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir. İndiyədək Cənubi Qafqazda məlum olmayan Erkən Eneolit mədəniyyəti məhz Kültəpə ətrafında yerləşən Naxçıvan, Uzunoba və Uçan Ağıl yaşayış yerlərinin tədqiqi nəticəsində mümkün olmuşdur.

Kültəpə ətrafında yerləşən Eneolit abidələrinin tədqiqi Eneolit mədəniyyətinin Son Neolit mədəniyyəti əsasında inkişaf etdiyini, insanların oturaq və köçmə həyat tərzini mənimsədiyini, mədənciliklə məşğul olduğunu deməyə əsas verir. Kültəpə ətrafındakı Eneolit abidələrinin tədqiqi Azərbaycan, həmçinin bütövlükdə Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərq arxeologiyasında Eneolit mədəniyyətinin müxtəlif mərhələlərini izləməyə və Eneolit abidələrini dövrləşdirməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev V., Catherine M., Berthon R., Quliyeva Z., Sarialtun S. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 164 s.
2. Baxşəliyev V. Şorsu Neolit yaşayış yeri / Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar (2013-2014). Bakı: Xəzər Universiteti, 2015, s. 84-89.
3. Baxşəliyev V., Quliyeva Z., Catherine M., Berthon R. Kültəpə yaşayış yerində 2015-ci ildə aparılan arxeoloji araşdırmalar // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 2016, № 1, s. 193-210.
4. Əliyev V.H. Sədrək eneolit yaşayış yeri // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1985, № 2, s. 61-67.
5. Həbibullayev O.H. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1959, 134 s.
6. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 316 с.
7. Бахшалиев В.Б. Новые энеолитические памятники на территории Нахчывана // Российская археология, 2014, № 2, с. 88-95.
8. Бахшалиев В.Б. Новые материалы неолита и энеолита из Нахчывана // Российская археология, 2015, № 2, с. 136-145.
9. Бахшалиев В.Б. Новые данные о поселении Кюльтепе I в Нахчыване // Российская археология, 2016, № 3, с. 38-41.

10. Бадалян Р.С., Кикодзе З.К., Коль Ф.Л. Кавказский обсидиан: источники и модели утилизации и снабжения (Результаты анализов нейтронной активации) // Историко-филологический журнал, 1996, № 1-2. с. 245-264.
11. Abadi A., Shahidi H.K., Chataigner Ch., Niknami K., Eskandari N., Kazempour M., Pirmohammadi A., Hoseinzadeh J., Ebrahimi G. Excavations at Kultepe (Hadi-shahr), North-Western Iran, 2010. First Preliminary Report // ANES, 2014, № 51, p. 33-165.
12. Bakhchaliyev V., Marro C., Ashurov S. Ovçulartəpəsi. Bakı: Elm, 2010, 156 s.
13. Badalyan R. et al. New data on the late prehistory of the Southern Caucasus / The excavations at Aratashen: preliminary report // Les Cultures du Caucase (VI-III millénaires avant notre ère): Leurs Relations avec le Proche-Orient / Sous la direction Bertille Lyonnet. P.: CNRS Editions, 2007, p. 37-61.
14. Connor S., Sagona A. Environment and society in the late prehistory of southern Georgia, Caucasus // Les Cultures du Caucase (VI-III millénaires avant notre ère): Leurs Relations avec le Proche-Orient / Sous la direction Bertille Lyonnet. P.: CNRS Editions, 2007, p. 21-36.
15. Khademi F. et al. Provenance of prehistoric obsidian artifacts from Kul Tepe, north-western Iran using X-ray fluorescence (XRF) analysis // Journal of Archaeological Science, 2013, № 40, p. 1956-1965.
16. Palumbi G. A Preliminary Analysis on the Prehistoric Pottery from Aratashen (Armenia) // Les Cultures du Caucase (VI-IIIème millénaires avant notre ère). Leurs Relations avec le Proche-Orient / Sous la direction Bertille Lyonnet. P.: CNRS Editions, 2007, p. 63-76.

Вели Бахшалиев

АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЭНЕОЛИТИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ В ОКРЕСТНОСТЯХ ПОСЕЛЕНИЯ КЮЛЬТЕПЕ

Археологическими исследованиями 2010-2016 годов в окрестностях Кюльтепе I выявлены многочисленные археологические памятники. Исследование памятников окрестности поселения Кюльтепе показывает, что энеолитическая культура развивалась на основе культуры позднего неолита. Поселенцы усваивали сидячий и кочевой образ жизни, занимались горным делом. В V тысячелетии до н.э. изменение климата вынудило людей изменить свое местожительство, однако жизнь продолжалась без перерыва. Изучение энеолитических памятников в окрестностях поселения Кюльтепе позволяет периодизировать и проследить различные этапы энеолитической культуры Азербайджана, Южного Кавказа и Ближнего Востока.

Ключевые слова: Южный Кавказ, Ближний Восток, Нахчыван, Кюльтепе I, энеолитическая культура, сезонное поселение.

Veli Bakhshaliyev

**ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF CHALCOLITHIC AGE
MONUMENTS AT NEIGHBORHOOD OF THE SETTLEMENT KÜLTEPE**

Archaeological researches of 2010-2016 on the vicinity to Kültepe I have revealed numerous archaeological monuments. The research of monuments of the neighborhood of the settlement of Kültepe shows that the Chalcolithic Age culture developed on the basis of the culture Late Neolithic Age. Settlers mastered sedentary and nomadic life lives, were engaged in mining. In the V millennium BC climate change have compelled people will replace the residences, however life proceeded without break. Studying the Chalcolithic Age monuments of the neighborhood the settlement Kültepe allow a periodization and to track various stages of Chalcolithic Age culture of Azerbaijan, South Caucasus and the Middle East.

Key words: *South Caucasus, Middle East, Nakhchivan, Kültepe I, Chalcolithic Age culture, seasonal settlement.*

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin inkişafı fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir. **Qrant № EIF KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5.**

ZEYNƏB QULİYEVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: zeyneb_guliyeva@yahoo.com

KÜLTƏPƏ YAŞAYIŞ YERİNİN NEOLİT MƏDƏNİYYƏTİ

Məqalədə yeni arxeoloji materiallar əsasında Kültəpə yaşayış yerinin Neolit mədəniyyəti tədqiq edilmişdir. Məlum olduğu kimi, bu abidənin əvvəlki materialları Eneolit dövrünə aid edilmiş və "Kültəpə mədəniyyəti" adı altında Eneolit mədəniyyəti kimi xarakterizə edilmişdir. 2013-2016-cı illərdə AMEA-nın müxbir üzvü V.Baxşəliyevin və K.Marronun rəhbərliyi ilə burada aparılan yeni qazıntılar göstərmişdir ki, Kültəpə yaşayış yerinin məskunlaşdırılması e.ə. VII-VI minilliklərə aiddir. Abidənin alt qatlarından götürülən kömür analizləri e.ə. 6370-5200-cü illəri göstərmişdir, hansı ki, Neolit dövrü kimi qəbul edilir. Bu isə yaşayış yerini neolit mədəniyyəti abidəsi kimi xarakterizə etməyə imkan verir.

Tədqiqatlar göstərir ki, Kültəpənin neolit mədəniyyəti əsasən gilin tərkibinə saman qarışdırılmış keramika ilə təmsil olunmuşdur hansı ki, Cənubi Qafqaz və Urmiya hövzəsinədək yayılmışdır. Bu fakt həmin regionlar arasındakı mədəni-iqtisadi əlaqələrin inkişafından xəbər verir. Bu və digər faktlara əsaslanaraq ehtimal etmək olar ki, bu regionlar Kültəpənin Neolit mədəniyyətinin təsirinə məruz qalmışdır.

Açar sözlər: *Kültəpə yaşayış yeri, neolit mədəniyyəti, saman qarışıqlı keramika, Cənubi Qafqaz.*

Naxçıvanın yaşayış üçün əlverişli geo-coğrafi mövqeyi hələ qədim dövrlərdən burada müxtəlif arxeoloji mədəniyyətlərin formalaşmasına imkan vermişdir. Onların xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi burada salınmış qədim yaşayış yerlərində aparılan qazıntılar sayəsində mümkün olmuşdur. Tədqiq edilən yaşayış yerlərindən bəziləri bir neçə mədəniyyəti özündə birləşdirmək iqtidarına malik olan çoxtəbəqəli xüsusiyyəti ilə digərlərindən fərqlənmişdir. Bu xüsusiyyət bəzən ortaya çıxan mədəniyyətin hansı dövr üçün xarakterik olduğunu müəyyənləşdirməkdə çətinlik yaratdığından belə abidələrin uzun müddətli tədqiqini gərəkəndirmişdir. Naxçıvançay vadisində yerləşən Kültəpə yaşayış yerində fasilələrlə iki əsrdə aparılmış tədqiqatlar bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, abidədən ötən əsrdə aşkar edilən maddi-mədəniyyət nümunələrinin özünəməxsus xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq tədqiqatçılar tərəfindən "Kültəpə mədəniyyəti" adı altında Eneolit materialları olaraq xarakterizə edilmişdir [1, s. 24; 12, s. 3-14; 16, s. 31-35; 18, s. 60]. Lakin son illərdə I Kültəpədə aparılan qazıntılar abidənin e.ə. 6370-5200-cü illərlə sərhədlənən Neolit dövründə məskunlaşdırıldığını göstərmişdir ki, bu da adı keçən mədəniyyətin tarixləndirilməsinə yenidən baxılması zərurətini yaratmışdır. Bu məqalənin yazılmasında məqsəd yuxarıda qeyd edilən məsələyə yeni arxeoloji materiallar əsasında aydınlıq gətirməkdir.

Kültəpə yaşayış yeri Naxçıvançayın sol sahilindəki hündür təpə üzərində salınmışdır. Zaman-zaman qədim tikili qalıqlarının dağılması və üzərində yenilərinin formalaşdırılması nəticəsində hündürləşmiş təpənin diametri 200x100 metr, yaşayış sahəsinin ümumi sahəsi 1,5 hektara yaxın olmuşdur [15, s. 11]. Abidənin yeni arxeoloji materialları qədim tikili qalıqları, sümükdən, müxtəlif daş növlərindən o cümlədən, obsidiandan hazırlanmış əmək alətləri və xeyli miqdarda keramika məmulatından ibarətdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, bu Kültəpənin neolit memarlığı dairəvi tikililərlə xarakterizə olunmuşdur (şəkil 1).

Şəkil 1. Kültəpənin dairəvi planlı yaşayış kompleksi (2016).

Bu baxımdan abidə Zaqafqaziyanın sinxron abidələri ilə analogiya yaradır [19, s. 85]. Tikili qalıqlarının bir-birini izləməsi təmsalında əvvəlki memarlıq ənənələrinin davam etdirilməsi bu dövrün əsas əlamətlərindən olmuşdur. Bu baxımdan qismən bütöv halda üzə çıxarılmış 2 yaşayış kompleksi xüsusi əhəmiyyət daşımaqdadır. Ümumi divarın interyer hissəsində qeydə alınmış evlərdən dairəvi formalı olmaqla diametri 1,85 sm-dir (D-161, dərinlik: 948, 26). Evin divarları eni 23-25 sm arasında olan divar kərpic və möhrədən hörülmüşdür. Döşəməsinə düzülmüş yastı çay daşlarının bir qismi dağılmışdır. İkinci ev qərb hissədə yerləşir, oval formalıdır (D-102, dərinlik: 948,16-948, 21). Evin diametri 1, 9-1, 7 m, divarlarının eni 20 sm-dir. Tikililərdən birinin döşəməsində birinci tikinti mərhələsində kül qatı üzərindən 1 sm qalınlığında qırmızı-qəhvəyi rəngli yanmış torpaq təbəqəsi qeydə alınmışdır. Digər tikinti mərhələsində belə suvaq ağ rəngli əhəngə bənzər maddə şəklində həm divara, həm də döşəməyə çəkilmişdir. Tikililər əsasən çiy kərpicdən hörülmüşdür. Bu material Zaqafqaziyanın qədim tikililəri üçün xarakterik olmuşdur [19, s. 86]. Bu baxımdan Mil-Qarabağ abidələrindən Çalağantəpə, Şomulutəpə, Çardaxlıtəpə, Kamiltəpə [11, s. 130-133] həmçinin, Ararat (Ağrı) vadisində yerləşən abidələrdən Xatunarx, Texut, Adablur, Maştosblur və I Şenqavitin çiy kərpiclə hörülmüş tikili qalıqları Naxçıvan Kültəpəsinin memarlığı ilə səsleşir [19, s. 69]. Bu fikir tikililərin forması üçün də keçərlidir. Kültəpə yaşayış yerindən aşkar edilən dairəvi planlı tikililər Şomutəpə, I Aruxlo, Xatunarx kimi Neolit abidələrinin memarlığı ilə analogiya yaradır [2; 21; 10]. Urmiya hövzəsində kərpic tikililər Hacı Firuz, Kiçik Yanıqtəpə təmsalında e.ə. VI əsrin ortalarında ortaya çıxır [19, s. 87]. Kültəpə sakinləri isə e.ə. VII minillikdən kərpic tikililərdən istifadə etməklə həm Cənubi Qafqazın digər regionlarındakı, həm də Urmiya hövzəsindəki həmdövr yaşayış yerlərinin memarlığını qabaqlamışlar. Yalnız şimal istiqamətində olan abidələrdə bu oxşarlıq binaların formasında da davam etdiyi halda, cənub istiqamətindəki abidələrdə bir qədər fərqli istiqamət

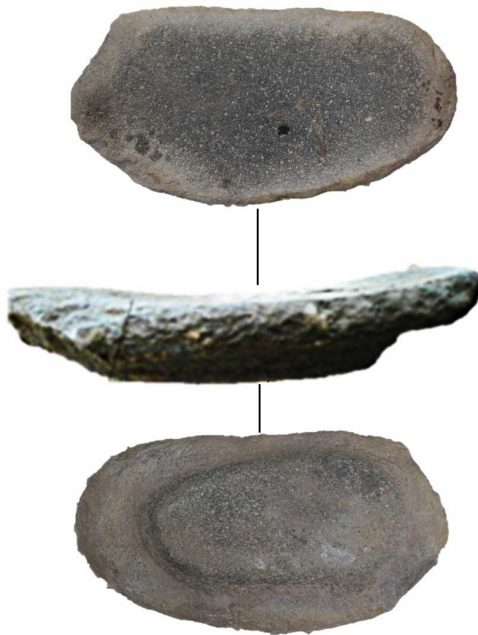
almışdır. Bu özünü evlərin dairəvi deyil, düzbucaqlı plana malik olmasında göstərmişdir. Onlardan fərqli olaraq, Kültəpə memarlığında düz divarlar yalnız arakəsmə yaxud, birləşdirici funksiyasında istifadə olunmuşdur. Bu da Kültəpənin özünəməxsus memarlıq ənənəsinin olduğunu göstərir.

Dairəvi yaşayış yerlərindən xeyli miqdarda əmək alətləri üzə çıxarılmışdır hansı ki, müxtəlif daş növlərindən, sümük və buynuzdan hazırlanmışdır. Müxtəlif ölçülü dən daşları, həvənglər, toxa, bıçaq, oraq dişləri, və digərləri ilə təmsil olunan alətlər əvvəlki dövrlərdə üzə çıxarılan nümunələrlə [14, s. 35-47] oxşardır. Lakin 2014-cü ildə D sahəsindəki ovalvarı iş yerindən toplu halda aşkar edilən dən daşları iri ölçüləri ilə əvvəlkilərdən fərqlənir. Alətlər bazaltdan hazırlanmış, işlək üzləri hamardır. Qayıqvarı, trapesiya və oval formada olub, uzunluqları 63-64, enləri 22-38 sm arasında dəyişir. Bu alətlərdən ikisi orijinal quruluşu ilə diqqət çəkir. Onlardan biri qayıqvarı formaya malikdir. İşlək tərəfində oval formalı dayaz batıq var (şəkil 2).

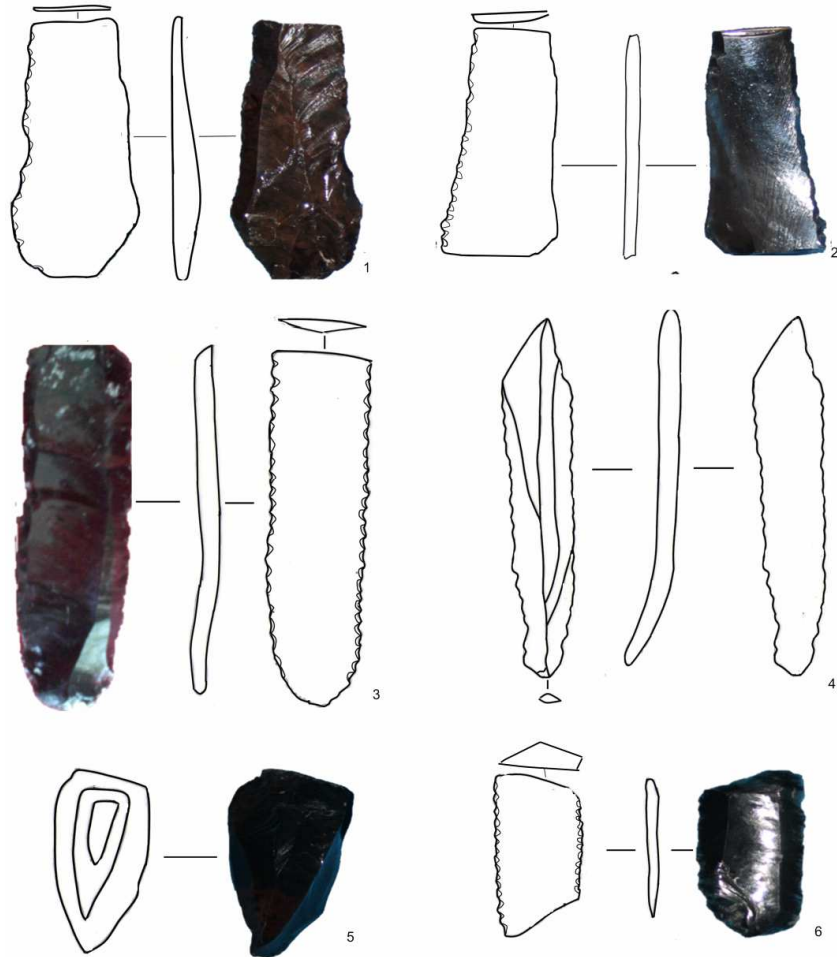
Şəkil 2. Qayıqvarı dən daşı (2014).

İkinci alətin uzunluğu 49 sm, eni 26 sm, qalınlığı 10 sm, oval şəkilli oturacağıının uzunluğu 32 sm, eni isə 16 sm-dir. Alət xaricə doğru çıxıntılı oturacağı ilə ovalvarı boşqabı xatırladır (şəkil 3).

Şəkil 3. Boşqab formalı iri dən daşı (2014).

Daş alətlərin bir qismi qara, qəhvəyi və boz rəngli obsidianlardan hazırlanmışdır. Onlar bıçaqlar, sıyrığac, nukleus, ox ucluğu, lövhələr və xeyli miqdarda istehsalı yarımçıq olan fraqmentlərdən ibarətdir. Bıçaq fraqmentlərinin uzunluğu 6-9 sm, eni 3,5 arasındadır (KT-14, D-52). Onların bir qisminin hər iki tərəfində retuşlanma izlərinə rast gəlinir (şəkil 4, 3-4). Digər qisminin isə yalnız bir tərəfi dişəklənmişdir (KT-14, D-20; D-52). Sıyrığac nümunələrindən biri boz-qəhvəyi rəngli obsidiandan hazırlanmış, uzunluğu 4,5 sm, eni 1,5 sm-dir (E-75, 1). İkinci nümunə isə boz rəngli olub uzunluğu 6,5 sm, eni 4,8 sm-dir. Onların içərisində nukleusa da rast gəlinir. Belə nümunələrdən biri qara-qəhvəyi rənglidir (şəkil 4, 5). Obsidianların böyük bir qismi lövhələrdən və onların fraqmentlərindən ibarətdir (şəkil 4, 1-2, 4). Qazıntılar zamanı aşkar edilən obsidian və çaxmaqdaşından hazırlanmış oraq dişləri, sıyrığac və digər kəsici alətlər Qafqazın Neolit abidələrindən üzə çıxarılan alətlər arasında öz paralellərini tapır. Onlara tez-tez rastlanılması, həm də xeyli miqdarda istehsal çıxarının aşkar olunması alətlərin yaşayış yerində emal edilərək hazırlandığını təsdiq edir [8, 143]. Bu fikir Kültəpə yaşayış yerinin E sahəsindən üzə çıxarılan obsidian emalatxanası qalıqlarının həmçinin istehsal prosesi yarımçıq qalmış obsidian məmulatlarının təmsalında özünü doğruldur.

Şəkil 4. Kültəpə yaşayış yerinin obsidian məmulatı (2014-2016).

Kültəpənin neolit mədəniyyətinin əsas xüsusiyyətləri keramika məmulatında əks olunmuşdur. Buradan aşkar edilən saxsı məmulatının tərkibində samanın çoxluq dərəcəsi onların xarici səthində qalmış izlərdən də bəlli olur (şəkil 5).

Şəkil 5. Kültəpənin saman tərkibli keramikası (2015).

Bu xüsusiyyət “Kültəpə mədəniyyəti” termininin ortaya çıxmasında əsas rol oynamışdır. Sonrakı dövrlərdə Mil düzünün Kəbirli, Qaraxanbəyli, Şahtəpə, Qarabağın Çalağantəpə, Çıraqlıtəpə, Əzginnitəpə abidələrindən də bu tipli keramika məmulatının üzə çıxarılması A.A.İyessen tərəfindən Kültəpə mədəniyyətinin şimala doğru təsiri ilə əlaqələndirilmişdir [18, s. 41-62; 12, s. 10]. Lakin tədqiqatlar göstərir ki, bu tip keramika Eneolit dövrü ilə məhdudlanmamış, öz başlanğıcını Neolit dövründən götürmüşdür. Belə ki, onların aşkar edildiyi təbəqələrin Son Neolit dövrünə aid olması artıq elmdə öz təsdiqini tapmışdır [7; 8]. Son illərin tədqiqatları saman tərkibli keramikanın Neolitə son mərhələsində geniş istifadə edildiyini göstərir. Kültəpənin Neolit təbəqəsindən aşkar edilən qabların formasında və ornamentasiyasında da olan xüsusiyyətlər qonşu regionların həmdövr abidələrində izlənilmişdir. Abidənin alt qatları üçün açıq rəngli, saman qarışıqlı keramika, qulp şəkilli çıxıntılar, iri təsərrüfat qabları, silindrik və qıfşəkilli boğaza malik olan küpələr və qabların boğazını çevrəlayən relyef ornamentlər xarakterikdir. Saxsı məmulatı az çeşidlə təmsil olunan çəlləklər, çölmək, küpə, kasa, qazan tipli qablarla təmsil olunmuşdur. Çəllək tipli qablar iri həcmli, qalın divarlı və qabarıq-silindrik formalıdırlar (şəkil 6, 1).

Şəkil 6. Çəllək, küpə və çölmək tipli qab nümunələri (2015-2016).

Qəhvəyi rəngli gilinin tərkibinə saman və az miqdarda qum qatılmış, hər iki üzdən cilalı olan bu qabların diametri 42-45 sm arasında dəyişir. Divarları arasında qalın boz təbəqə izlənilir. Divarları ilə müqayisədə olan oturacaqları nazikdir (inv. № KT-15, F-006; E-42; E-72). İri fraqmentlərlə təmsil olunan bu qablardan biri qismən bütöv halda üzə çıxarılmışdır. Qabın hündürlüyü 45 sm, ağız diametri 31, oturacaq diametri 40 sm-dir (inv. № KT-15, E-117). Bənzərlərinə Şomutəpə [1, табл. 215, 3], Molla Nağı təpəsi [17, 43], Göytəpə, Urmiya hövzəsində Hacı Firuz yaşayış yerində rast gəlinmişdir [24, 324]. Nümunələrdən biri qırmızı rəngli olub xarici səthinə sarı-çəhrayı rəngli nazik anqob çəkilmişdir. Onun divar qalınlığı 1,5 sm, oturacaq qalınlığı 1 sm, diametri 45 sm-dir (inv. № KT-15, E-15). Bənzərləri Şomutəpə [2, табл. 214, d-11], Xatunarxın III-IV təbəqələrindən məlumdur [9, Fig. 9-1, 4, 6, 13].

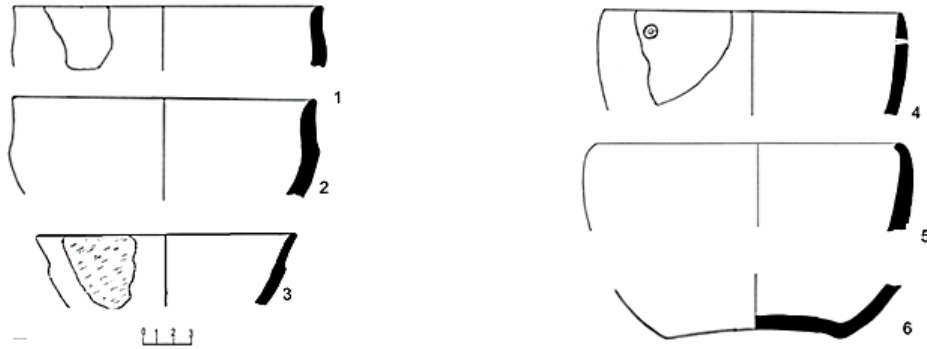
Küpələrdə iki fərqli boğaz quruluşu izlənilir. Birinci qrupa aid olanlar silindrik boğazlıdır. Onlar çəhrayı, qəhvəyi rəngli saman qarışıqlı gildən hazırlanaraq xarici səthi narıncı rəngdə anqoblanmışdır (KT-15, № A161; № E105). İrihəcmli olan belə qablardan biri yuvarlaq gövdəli, çəhrayı rəngli və naxışsızdır. Xatunarxda da [9, Fig. 9-1, 22] rast gəlinir. İkinci nümunə isə qırmızı-qəhvəyi rəngli, qum və saman qarışıqlı gildən hazırlanaraq hər iki üzdən cilalanmışdır (KT-16, № G104). Onun üzərində ağız kənarından çiyinədək şaquli istiqamətdə 2 cərgədə düzülmüş 8 sayda qabarıq dairələrdən ibarət ornament var. I Aruxlodan aşkar edilmiş qab ağız kənarındakı eyni sayda və eyni formada ornamentinə görə onunla bənzər olub yalnız yuxarı hissəsindəki relyef qurşaqla fərqlənir [6, s. 23]. İkinci qrupa aid olan küpələr qıfşəkilli ağız formasına malikdirlər (şəkil 6, 2). Onlar sarı-çəhrayı rəngli saman qarışıqlı, az miqdarda qum qarışıqlı gildən hazırlanmaqla yaxşı bişirilmişdir (KT-15, № E106) KT-15, № D170). Qıfşəkilli küpələrə Şomutəpə [2, табл. 205, d-10, 14], Urmiya hövzəsində yerləşən Hacı Firuz [24, fig. 85, g, h, v] və Təpə Xaleseh abidələrinin son neolit təbəqələrində rast gəlinmişdir [4, 6, Pl. 2, 1].

Çölmək tipli qablar saman qarışıqlı gildən hazırlanaraq, yaxşı bişirilmiş və cilalanmışdır (şəkil 6, 3). Bu qablardan biri gövdədən boğaz hissəyə doğru içəriyə yığılır. Ağız kənarı relyef qurşaqla və ona paralel tətbiq edilmiş batıq xətlə çevrələnmişdir (inv. № KT-15, E-152). Ağzının diametri 29 sm-dir. Boz-qəhvəyi rəngli digər çölmək konusvari gövdəlidir (inv. № KT-15, D-163). Konusvari gövdəyə malik olan qablarda divar və oturacaq qalınlığı bərabərdir. Xarici səthi cilalı olub divarları arasında boz təbəqə izlənilir. Konusvari gövdəli qabların bənzərlərinə Şomutəpə [2, Табл. 144], Xatunarx [9, fig. 9, 8, 12], Hacı Firuz [24, fig. 72, a], Təpə Xaleseh [4, Pl. 2.9, 12], Tell Halula [11, 47-68] kimi sinxron abidələrdə rast gəlinir.

Qazan tipli qablar silindrik formalı olub divarları arasında qalın boz təbəqə izlənilir. Xaricə doğru çıxıntılı olan oturacaqları divar hissə ilə müqayisədə nazikdir. Onlarda üç oturacaq tipi izlənilir: yuvarlaq şəkildə kənara doğru çıxıntılı olanlar, kəskin şəkildə kənara çıxıntılı olanlar və maili formada içəriyə doğru meyilli olanlar (KT-15, № E42). Birinci qrupa aid olanlardan biri açıq qəhvəyi rəngli, iri qum və saman qarışıqlı gildən hazırlanmışdır, diametri 42 sm-dir (KT-15, № F006). Qabın oturacağı xaricə doğru çıxıntılıdır. Yastı və bir qədər xaricə doğru çıxıntılı oturacaqlı qablar Şomutəpədən [19, рис. 10; 2, табл. 211-216], Molla Nağı təpəsindən [18, табл. VI, 3-6] aşkar edilmişdir. İkinci qrupa aid olanlar yaxşı bişirilmiş və hər iki üzdən cilalanmışdır. Onlardan biri qəhvəyi rəngli gildən hazırlanmış, oturacaq diametri 25 sm-dir (KT-15, № E72). Bu tip qablar Şomutəpə [2, табл. 215, 3], Urmiya hövzəsində Hacı Firuz yaşayış yerindən məlumdur [24, s. 321-325]. Üçüncü tipə aid olan qablardan biri qalın divarlı, qırmızı rəngli olub xarici səthinə sarı-çəhrayı rəngli nazik anqob çəkilmişdir. Onun divar qalınlığı 1,5

sm, oturacaq qalınlığı 1 sm, diametri 45 sm-dir (KT-15, № E15). Onların bənzərləri Şomutəpədən [2, табл: 214, d-11], Xatunaxın III-IV təbəqələrindən məlumdur [9, fig. 9-1, 4, 6, 13].

Kasalar kiçik ölçülü olub, səliqəli hazırlanmaları ilə diqqət çəkirlər. Onlar konusvari və qabarıq gövdəli formalarla nümayiş olunur. Konusşəkilli kasaların narıncı rəngli nümunələri saman qarışıqlı gildən hazırlanaraq, yaxşı bişirilmiş və xəfif cilalanmışdır (şəkil 7, 3).

Şəkil 7. Kasa tipli qablar (2014-2015).

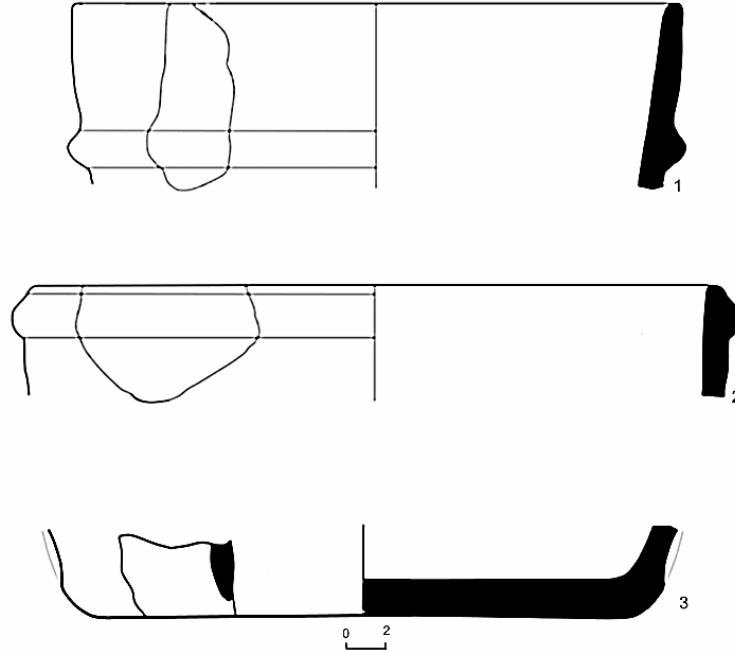
İkinci qrupa aid olan kasalar qabarıq gövdəli olub ağız quruluşuna görə 3 tipə ayrılır: xaricə doğru meyilli olanlar, interyerə doğru yığılanlar və düz formalı olanlar (şəkil 7, 1-2, 4-5). Birinci tipə aid olanların bir nümunəsi dəyirmi gövdəli, silindrik boğazlı olub ağız diametri 12 sm-dir (inv. № KT-15, E-151). Bəzisinin ağzının kənarında bişmədən sonra silindrik deşiklər açılmışdır. Ağzı interyerə doğru yığılmış kasalar sarı-çəhrayı rəngli olub hər iki üzdən yüngül cilalanmışdır (inv. № KT-15, D-170). Düz ağız quruluşuna malik olan kasalardan biri çəhrayı rəngli gildən hazırlanmış və yaxşı bişirilmişdir. Divar qalınlığı 1 sm olan bu kasanın ağız diametri 15 sm-dir (inv. № KT-15, E-78). Bu qrupa aid olan kasalardan ikisi silindrik oturacaqlıdır. Silindrik oturacaqlı qablar Hacı Firuz yaşayış yerindən məlumdur [24, fig. 91, k,i,n,p].

Banka tipli qablardan biri nazik divarlı, qəhvəyi rəngli və lüləklidir. Qəhvəyi rəngli, saman qarışıqlı gildən hazırlanmış qab düz ağızlı olub, kəşiyində boz təbəqə izlənilir. Hər iki üzdən xəfif cilalı olan qabın xarici səthi hislənmişdir (KT-15, № A142). Bənzərlərinə Yanıqtəpə, Filia [16, p. 133, fig. 78], Mersin [16, fig. 74] kimi Yaxın Şərq abidələrində rast gəlinən bu qab hələlik Cənubi Qafqaz abidələrində öz paralellərini tapmamışdır.

Bu dövrün qabları üzərindəki ornamentasiya ilə diqqət çəkir. Onlar relyef qurşaqlar, yuvarlaq qabartmalar, qabların ağız kənarlarının dairəvi deşilməsi, batıq və cızma ornamentlərlə təmsil olunur. Relyef ornamentlər üstünlük təşkil edir (şəkil 8).

Bu qrupa aid dəyirmi, trapesiya və oval formalarla nümayiş olunan yuvarlaq qabartma ornamentlər paralellərini Cənubi Qafqazın digər həmdövr abidələrinin, o cümlədən Azərbaycan abidələrinin materialları arasında tapmaqla [15, tab. 22, 3-4; 11] Neolit dövrünün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Bu tip ornamentlər bəzən qabların üzərində qulpşəkilli çıxıntılarla əvəz olunmuşdur (KT-15, № A087). Onlara vaxtı ilə Yeni yol yaşayış yerindən, Qafqazdakı Aruxlo abidəsinin Eneolit təbəqəsindən [14, figure 9, 1-2] həmçinin, Arataşen abidəsindən aşkar edilən keramika nümunələrində rast gəlinmişdir [22, tab. 1, 6]. Bəzi qabların ağzının altı yuvarlaq deşiklərlə naxışlanmışdır. Bəzən içəridən açılan bu deşiklər natamam qalmış, bəzi kasalarda isə deşiklər iki cərgədə yerləşir.

Bu tip ornamentlərə Urmiya hövzəsində yerləşən Hacı-Firuz [16, s. 74; 25, s. 351], Macarıstanda Neolit dövrünə aid Böyük mədəniyyətinin [3, рис. 130] materialları arasında da rast gəlinməsi onların Neolit dövrünün atributları kimi xüsusi dəyərə malik olduğunu göstərir.

Şəkil 8. Kəltəpənin neolit mədəniyyətində izlənən relyef ornament tipləri.

Relyef qurşaqlar Kəltəpə mədəniyyətinin əsas atributlarından biri kimi ortaya çıxmışdır (KT-15, № E86; № E149; № E152). Onlar bir neçə tiplə təmsil olunmuşdur: qabın boğaz hissəsini yuvarlaq yaxud kəskin konusvari formada çevrələnmiş halda; eyni yerdə lakin kobud dalğavarı şəkildə, yuxarıya doğru qabarıq formada və qabın boğaz hissəsində aşağıya doğru qalınlaşdırılaraq qulp şəkilli forma alan relyef qurşaqlar şəklində tətbiq edilmişdir (şəkil 8, 1-2). Bu tipli ornament bir qədər də şimala doğru yayılaraq I Aruxlonun Son Neolit keramikasında düz qalın bant formalı [6, s. 32], Danqreuli qoradan aşkar edilən keramikada isə ilana bənzər qabarıq ornament kimi tək-tək nümunələrlə təmsil olunmuş [21, abb. 19, 15], həmçinin qərb istiqamətində yerləşən Ağrı (Ararat) vadisində də yayılmışdır. Ornamentlərin az bir qismi qabların xarici səthində müxtəlif formalı batıqlar şəklində tətbiq edilmişdir (şəkil 8, 3). Onlardan ikisi novşəkilli və dairəvi batıqlarla təmsil olunmuşdur (KT-15, № G18; KT-16, № J058). Mil-Qarabağ abidələrindən Çalağantəpə, Çıraqlıtəpə, Sarıcalı, Talıbxantəpəsi, Hacılar-təpəsi saman tərkibli keramikası, Əzginnitəpə, Qonşutəpə isə eyni tipli keramika üzərində tətbiq edilmiş batıq naxışları ilə Kəltəpə mədəniyyətinin təsirini əks etdirir [19, s. 43]. Urmiya hövzəsi abidələrində də Kəltəpə ilə oxşar əlamətlərə rast gəlinmişdir. Göytəpənin, Hacı Firuz və Təbriz yaxınlığındakı Yanıqtəpənin Son Neolit keramikası saman tərkibli olmaqla [19, s. 71-73) Kəltəpə mədəniyyəti ilə üst-üstə düşür.

Aparılan müqayisəli təhlillər Kəltəpə mədəniyyətinin Son Neolit dövründə formalaşdığını sübut edir. Bu mədəniyyətin xarakterik xüsusiyyətini əks etdirən samanlı keramikanın başlıca olaraq, Kür çayının orta axarlarında – şimalda Dağıstana, cənubda isə Araz çayına və Ararat vadisinədək yayılması istər əvvəlki illərin tədqiqatlarında [19, s. 117; 13; 17], istərsə də son dövrlərdə həmin regionlarda aparılan tədqiqatlarda təsdiqini tapmışdır [5; s. 14; 20]. Lakin araşdırmalar göstərir ki, onun yayılma arealı daha geniş

olmuşdur. Samanlı keramika Cənubi Qafqazı demək olar ki, bütünlüklə əhatə etmişdir. Yalnız qərb istiqamətində faiz nisbəti tədricən azalmışdır. İsmayılbəytəpə timsalında Qarabağ abidələrinin neolit keramikasında saman tərkibli keramika 81% [5, s. 74], Göytəpədə 38,9% [20, s. 28], Xatunarxda 46% [10, s. 192] Şomutəpədə isə 15% təşkil edir [2, s. 53]. Bu abidələrdən Xatunarxın Neolit dövrü təbəqəsi e.ə. 5986-5054-ci illərə [10, s. 210], I Həsənsu e.ə. 5994-cü illərə [18, s. 43], Şomutəpə də təxminən onunla eyni dövrə aid olduğu halda [18, s. 78] I Kültəpə daha əvvəlki dövrə – e.ə. 6370-5200-cü illərə aiddir. Bu da daha qədim tarixə malik olan Kültəpə mədəniyyətinin qonşu regionlara təsirinin əsaslandırılmasında mühüm amillərdəndir. Kültəpənin alt qatlarında bir neçə çeşidlə təmsil olunan relyef qurşaqların yalnız bir növünə Şomutəpə, I Aruxlo keramikasında rastlanması bu mədəniyyətin şimala doğru təsir dairəsinin müəyyənləşdirilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bununla belə, Şimal-Qərbi İran (Cənubi Azərbaycan) və Şərqi Anadolu ilə də oxşar elementlər var. Məlum olduğu kimi samanlı keramika Urmiya hövzəsi və Naxçıvanın Neolit keramikasının orta qüsusiyyətlərindən olmuşdur. Bundan başqa, I Kültəpədən az miqdarda üzə çıxarılan boz-qəhvəyi rəngli keramika nümunələri Hacı-Firuz yaşayış yerinin [24, s. 99], banka tipli lüləklə qabın Anadolu abidələrinin, həmçinin qabların bir qismi Yanıqtəpənin Neolit materialları ilə analogiya yaradır. Bütün bunlar isə Cənubi Qafqaz və Urmiya hövzəsi arasındakı mədəni-iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsində qədim Kültəpə sakinlərinin həlledici rolunu əks etdirməklə bərabər, Neolit dövründə bu ərazilərdə mövcud olmuş mədəniyyətin eyni köklərə əsaslandığını göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 316 с.
2. Ахундов Т.И. У истоков Кавказской цивилизации. Неолит Азербайджана. Шомутепе. Баку: Наука, 2012, 386 с.
3. Археология Венгрии (Каменный век) / Отв. ред.: В.С.Титов, И.Эрдели, М.Габори. Москва: Наука, 1980, 420 с.
4. Alibaigi S., Khosravi S., Aali A. Early villages and prehistoric sites in the Abharroud Basin, northwest of the Iranian Central Plateau / Documenta Praehistorica 2012, v. 34, p. 459-472.
5. Alməmmədov X.İ., Quluzadə N.V. Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyasının apardığı arxeoloji tədqiqatların hesabatı. (Ağdam rayonu) / Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2011. Bakı: Xəzər Universiteti, 2012, 402 s., s. 74-81.
6. Avşarova İ.N., Pirquliyeva Q.Ə. Qafqaz arxeologiyası: Dərslik. Bakı: Bakı Universiteti, 2010, 248 s., s. 155.
7. Baxşəliyev V., Marro C., Berthon R. Quliyeva Z., Sariahtun S. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar (2013-2016). Bakı: Nurlan, 2017, 64 s.
8. Бахшалиев В.Б. Новые материалы неолита и энеолита из Нахчывана // Российская археология, 2015, № 2, с. 136-145.
9. Badalyan R.S., Harutyunyan A.A., Chataigner Ch., Le Mort F., Chabot J., Brochier J.E., Balasescu A., Radu V., Hovsepyan R. The Settlement of Akhnashen-Khatu narkh, A Neolithic Site in the Ararat Plain (Armenia): Excavation Results 2004-2009 // TÜBA-AR, 2010, v. 13, p. 185-218.
10. Cəfərov H., Cəfərova D., Əliyev N. Qarabağ arxeoloji ekspedisiyasının çöl tədqiqatlarının ilkin nəticələri (Ağdam rayonu) / Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2011. Bakı: Xəzər Universiteti, 2012, 402 s., s. 130-133.

11. Cruells W., Nieuwenhuyse O. The Proto-Halaf period in Syria. New sites, new data / *Paléorient*, 2004, v. 30, № 1, pp. 47-68.
12. Иессен А.А. Кавказ и Древний Восток в IV и III тысячелетиях до нашей эры. В. 93, М.: КСИИМК., 1963 / <http://arheolo-gija.ru/iessen-kavkaz-i-drevniy-vostok-v-IV-I-III-tyisyacheletiyah-do-nashey-e>.
13. Hansen S., Mirtskhulava G., Bastert-Lamprichs K. Aruchlo: a Neolithic Settlement Mound in the Republic of Georgia // *Азербайджан – страна, связывающая восток и запад. Обмен знаниями и технологиями в период “первой глобализации” VII-IV тыс. до н.э. Материалы междунар. симпозиума (Баку, 1-3 апреля 2009 г.)*. Баку: German Embassy, 2009, с. 19-25.
14. Həbibullayev O.H. Kültürədə arxeoloji qazıntılar. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1959, 134 s.
15. Mellart J. Earliest Civilizations of the Near East. London, 1965, 145 p.
16. Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века. М.: Наука, 1975, 415 с.
17. Мусеибли Н. Вопрос происхождения Шомутепинской культуры в контексте новых раскопок / *Раннеземледельческие культуры Кавказа: Сборник материалов междунар. конф. Баку: Элм, 2012, с. 40-50.*
18. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана (Эпоха энеолита – VI-IV тысячелетия до н.э.). Баку: Элм, 1987, 260 с.
19. Гулиев Ф., Гусейнов Ф., Алмамедов Х. Раскопки неолитического поселения VI тыс. до н.э. на холме Гойтепе (Азербайджан) // *Азербайджан – страна, связывающая восток и запад. Обмен знаниями и технологиями в период “первой глобализации” VII-IV тыс. до н. э.: материалы междунар. симпозиума (Баку, 1-3 апреля 2009 г.)*. Баку: German Embassy, 2009, с. 26-30.
20. Kikuradze T. Neolithische Siedlungen von Kvemo-Kartli, Georgien / *Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie. Band 29, München, 1986, 118 s.*
21. Palumbi G. A Preliminary Analysis on the Prehistoric Pottery from Aratashen (Armenia) // *Les Cultures du Caucase (VI-IIIème millénaires avant notre ère). Leurs Relations avec le Proche-Orient / Sous la direction Bertille Lyonnet. P.: CNRS Editions, 2007, p. 63-76.*
22. Özkaya V., Coşkun A. Körtik Tepe / *The Neolithic Turkey. V. 1: Archeology and Art Publications, İstanbul, 2011, pp. 89-127.*
23. Young T.C. Dalma painted ware. Expedition // *The Bulletin of the University museum of the University of Pennsylvania, Philadelphia, 1963, v. 5, № 2, p. 38.*
24. Voigt M.M. Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement. Philadelphia: University of Pennsylvania, 1983, 396 p.

Зейнаб Гулиева

НЕОЛИТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА ПОСЕЛЕНИЯ КЮЛЬТЕПЕ

В статье исследована неолитическая культура поселения Кюльтепе на основе новых археологических материалов. Как известно, прежние материалы этого памятника относились к энеолитическому периоду и характеризовались как энеолитическая культура под названием «Кюльтепинская культура». Новые археологические раскопки, проведенные в 2013-2016 гг. под руководством члена-корреспондента НАНА В.Бахшалиева и К.Морро, показали, что заселение поселения

Кюльтепе относится к VII-VI тысячелетию до н.э. Образцы угля, взятые из нижних горизонтов памятника, показывают 6370-5200 гг. до н.э., что считается неолитическим периодом. А это позволяет нам характеризовать поселение Кюльтепе как памятник неолитической культуры.

Исследования показывают, что неолитическая культура Кюльтепе была представлена керамикой с примесью мякины в глине, которая распространилась на Южном Кавказе и в Приурмийском бассейне. Этот факт сообщает о культурно-экономических отношениях между этими регионами. Основываясь на этом и нескольких других фактах, можно предположить, что эти регионы подвергались влиянию неолитической культуры Кюльтепе.

Ключевые слова: *поселение Кюльтепе, неолитическая культура, керамика с примесью мякины, Южный Кавказ.*

Zeyneb Guliyeva

NEOLITHIC CULTURE OF THE SETTLEMENT OF KULTEPE

In the paper, the Neolithic culture of the settlement of Kultepe was investigated on the basis of new archaeological materials. As it is known, the previous materials of this monument belonged to the Calcolithic period and were characterized as an Calcolithic culture, called "Kultepe Culture". New archaeological excavations conducted in 2013-2016 under the guidance of a corresponding member of ANAS V.Bakhshaliev and K.Morro, showed that the settlement population of Kultepe refers to VII-VI BC. Samples of coal taken from the lower horizons show 6300-5200 BC that was adopted as the Neolithic. And this allows us to characterize the settlement of Kultepe as a monument of Neolithic culture.

The study shows that the Neolithic culture of Kultepe was represented by ceramics with a plant admixture in the clay, which spread in the South Caucasus and the Urmiya basin. This factor demonstrates the cultural and economic relationship between these regions. Based on this and several other factors, it can be assumed that these regions were influenced by the Neolithic culture of Kultepe.

Key words: *Kultepe settlement, Neolithic culture, ceramics with plant admixture, South Caucasus.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin inkişafı fondunun maliyyə yardımını ilə yerinə yetirilmişdir. **Qrant № EIF KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5.**

TOĞRUL XƏLİLOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: x.toqrul@gmail.com

GƏMİQAYA ƏTRAFINDAKI YURD YERLƏRİ VƏ DƏYİRMANLAR

Gəmiqaya ətrafındakı abidələrdən bir qrupunu yurd və dəyirman yerləri təşkil edir. Onların tədqiqi nəticəsində bu ərazidə yaşayan insanların həyat tərzlərini dərinlən öyrənmək mümkündür. Məqalədə Gəmiqaya ətrafında yeni qeydə alınmış yurd və dəyirman yerləri öyrənilmişdir. Onların yerləşdiyi ərazi, memarlıq quruluşu və əldə edilmiş arxeoloji materiallar haqqında məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: *Yurd yeri, Dəyirman yeri, Gəmiqaya, Orta əsr.*

Gəmiqaya ətrafında olan abidələrdən bir qrupunu bu ərazidəki yurd yerləri və dəyirmanlar təşkil edir. Onların tədqiqi nəticəsində bu ərazidə yaşayan insanların məşğuliyyət sahəsi haqqında daha dərin elmi bilik əldə etmək mümkündür. Qeyd olunan məsələ ilə bağlı araşdırma apararkən abidələrin qruplaşma xüsusiyyətinə, formalaşması prosesinə qısa nəzər salmaq lazımdır. Aparılan araşdırma zamanı məlum olur ki, abidələr yerin relyefinə görə dörd (dağlıq, düzənlik, yamac, yarım yamac), qruplaşma xüsusiyyətinə görə üç (nizamsız və ya pərakəndə, yığcam, koma-koma) tipə bölünür [5, s. 115]. Hər bir abidənin salınmasında həyat tərz, insanların məşğuliyyət sahəsi əsas yerlərdən birini tutur. İnsanlar tərəfindən hər hansı bir yer yaşayış məskəni kimi seçildikdə həmin ərazinin təbii-coğrafi şəraitinə xüsusi fikir verilmişdir. Əlverişli təbii-coğrafi şəraitə malik olan yerlər yaşayış üçün münasib sayılmışdır. İnsanlar əsasən çay və bulaq kənarlarında, su mənbəyinə yaxın olan yerlərdə məskunlaşmışlar. Bu zaman bir-biri ilə qohumluq əlaqəsi olan tayfalar birlikdə yaşamağa üstünlük versələr də, hər bir tayfa xüsusi əkin, otlaq sahələrinə sahib olmağa, daha çox məhsul əldə etməyə səy göstərmişdir. Tayfalararası rəqabət nəticəsində təsərrüfatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf etməsi daha da sürətlənmişdir. Baş verən ictimai-iqtisadi dəyişikliklər insanların məişətinə və təsərrüfat həyatına təsir göstərərək müxtəlif formalı yaşayış məskənlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. İnsanlar məskunlaşdıqları yerin relyefinə, coğrafi şəraitinə görə ayrı-ayrı təsərrüfat sahələri ilə məşğul olmuşlar. Onların həyat tərz, ictimai-iqtisadi və mədəni inkişaf səviyyəsi yaşayış məskənlərinin formalaşmasını şərtləndirən əsas amillərdən birini təşkil etmişdir. Yaşayış məskənlərinin salınmasında ərazinin təbii coğrafi şəraiti və insanların təsərrüfat həyatı ilə yanaşı bu sahədəki bacarıq və vərdisləri də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Hər bir tayfa əlverişli təbii-coğrafi şəraitə malik olan yerlərdə yaşayış məskəni salmışdır. Oturaq həyat tərz keçirən, daha çox əkinçilik təsərrüfatı ilə məşğul olan tayfaların yaşayış məskənlərində çox, yarımköçəri həyat tərz keçirən, əsasən maldarlıqla məşğul olan tayfaların yaşayış yerlərində az mədəni təbəqə yığılmışdır.

Yaşayış yerlərinin yaxınlığında olan otlaqlar bütün qış boyu heyvanların otarılması üçün saxlanılmış və hissə-hissə otarılmışdır. Yay aylarında isə heyvan sürüləri yaşayış məskənlərinin yaxınlığında deyil, bir qədər uzaqda çoxlu yem ehtiyatına malik

yerlərdə otarılmışdır. İnsanların daha çox məhsul əldə etmək istəyi nəticəsində onların saxladıqları heyvanların sayı getdikcə artmışdır. Heyvan sürülərinin sayının çoxalması insanlar üçün çoxlu yem ehtiyatına malik olan yerlərin olması tələbatını yaratmışdır. Buna görə də maldarlıq təsərrüfatı ilə məşğul olan insanlar yay aylarında dağlıq və dağətəyi yerlərə daha çox üstünlük verərək əsas yaşayış yerlərindən xeyli aralıdakı yaylaqlarda yaşamışlar. Burada özlərinin təsərrüfat həyatını davam etdirərək heyvanları otarmış, onlara qulluq etmiş, daha çox ət, süd və s. kimi zəruri ərzaq məhsulları əldə etmişlər. Dağlıq və dağətəyi yerlərdə məskunlaşmış insanların mövsümi yaşayış yerləri yurd və oba yerləri adlanır. Bir neçə nəslin tək bir obada birləşməsində qohumluq və təsərrüfat əlaqələrindən başqa müdafiə işinin təşkili də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Yurd yerlərinin bir qisminə ayrı-ayrı insanların adları verilsə də, bir çoxu yerləşdikləri ərazinin adları ilə tanınır. Gəmiqaya ətrafında aşkar edilmiş yeni yurd yerlərində qeyd etdiyimiz xüsusiyyətlər, yəni onların ərazi, insan və ya tayfa adları ilə tanınması faktı özünü göstərir. Həmin yurd yerlərimiz aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Şahbulağın yurdu (Sakkarsuda – Nürgüt kəndinin ərazisində);
2. Götütçə yurdu (Sakkarsuda – Nürgüt kəndinin ərazisində);
3. Çaqqal yurdu (Sakkarsuda – Nürgüt kəndinin ərazisində);
4. Qəhraman Çuxuru yurdu (Sakkarsuda – Nürgüt kəndinin ərazisində);
5. Yeni yurd (Sakkarsuda – Nürgüt kəndinin ərazisində);
6. Əlifleylan yurdu (Sakkarsuda – Nürgüt kəndinin ərazisində);
7. Gen yurd (Sakkarsuda – Nürgüt kəndinin ərazisində);
8. Tüklü çimən yurdu (Sakkarsuda – Nürgüt kəndinin ərazisində);
9. Xan çeşməsi (Sakkarsuda – Nürgüt kəndinin ərazisində);
10. Xan yurdu (Göydağda – Nürgüt kəndinin ərazisində);
11. Seyidölən yurdu (Göygöldə – Nürgüt kəndinin ərazisində);
12. Boğaz yurdu (Göy dağda – Nürgüt kəndinin ərazisində);
13. Çadır daş yurdu (Sakkarsuda – Nürgüt kəndinin ərazisində);
14. Nazağa yurdu (Nazağada – Tivi kəndinin ərazisində);
15. Qızgəlin çuxuru (Gəmiqayada – Nəsirvaz kəndinin ərazisində);
16. Nəbi yurdu (Gəmiqayada – Nəsirvaz kəndinin ərazisində);
17. Qazanköç yurdu (Qazanköçdə – Tivi kəndinin ərazisində).
18. Nisəbəyimin yurdu (Nazağadan aşağıda – Tivi kəndinin ərazisində);
19. Pətəkqoyulan yurdu (Pətəkqoyulanda – Tivi kəndinin ərazisində);
20. Cacıqlı yurdu (Cacıqlıda – Tivi kəndinin ərazisində);
21. Daşlı yurd (Ağdərə qəsəbəsindən şimalda, Sulu düzdən yuxarıda – Tivi kəndinin ərazisində);
22. Xəzər yurdu (Qazan köç yurdundan yuxarıda – Tivi kəndinin ərazisində);
23. Gen dərə yurdu (Gen dərə adlanan yerdə – Tivi kəndinin ərazisində).

Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz yurd yerlərində aparılan kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, onların çoxu dağılsa da bəzi yerlərdə nisbətən salamat qalır. Dağılmış tikili qalıqlarının yerində daş yığınları, üzərini torpaq və otlar örtən kiçik çalalar var. Yurd yerlərindəki tikililər dördkünc və dairəvi formadadır. Onların tikintisində təbii daşlardan istifadə edilmişdir. Bəzi tikililər qalaça formasındadır, heç bir bərkidici məhlul olmadan inşa edilmişdir (şəkil 1).

Şəkil 1. Cacıqlı yurdundakı tikili qalığı.

Dəyirmanlar. Dəyirmanlarla bağlı aparılan araşdırma zamanı məlum olur ki, dənli bitkiləri əzib üyütmək üçün tikilən yer belə adlanır. Dəyirman yaranmamışdan əvvəl, qədim zamanlarda, başqa ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da dənli xüsusi dən daşlarında həvəngdə əzib üyütmüşlər [1, s. 95]. Əl dəyirmanının ən məhsuldar dən üyütmə vasitəsi əllə fırladılan kirkirə sayılır. Sadə dən daşlarından əl dəyirmanına keçid əkinçiliyin inkişafında mühüm yer tutmuş, öz dövrünün texniki tərəqqilərindən sayılmışdır. Əl dəyirmanlarından bir qədər fərqli olan qoşqu (həngli) dəyirmanları da olmuşdur. Bu dəyirmanlar əsasən su tutmayan yerlərdə salınmışdır. Onların iri dəyirman daşlarının hərəkətə gətirilməsində öküz, at, camış kimi ev heyvanlarından istifadə edilmişdir. Su dəyirmanları ilə iş prinsipinə görə eyni olsa da bəzi xüsusiyyətlərinə görə onlardan fərqlənmişdir. Ən geniş yayılmış su dəyirmanı alt çarxlı su dəyirmanıdır. Bu tip dəyirmanlar elmi ədəbiyyatlarda “Asiya tipli dəyirman” adlanır. Çarizmin Azərbaycanı işğal etməsindən sonra qeyd olunan dəyirman tipləri ilə yanaşı yeni tip dəyirmanlar da tikilmişdir. Bu dəyirmanlar mənbələrdə “malakan dəyirmanları” adlandırılmışdır [6, s. 170]. Su dəyirmanlarından fərqli olaraq “malakan dəyirmanları” yan çarxlı düzəldilməsidir. Yel dəyirmanları su dəyirmanları ilə eyni quruluşda olmuşdur, onlar su ilə deyil küləklə işləmişdir. Dəyirmanların inkişafı və təkmilləşməsi əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə təsir göstərmişdir. Yurd yerləri kimi dəyirmanlar da yerləşdikləri yerin və ayrı-ayrı insanların adları ilə tanınır. 2017-ci tədqiqat ilində Gəmiqaya ətrafında qeydə alınmış dəyirmanlarda da qeyd etdiyimiz xüsusiyyətlər (ərəzi və insan adları ilə adlanması) özünü göstərir. Belə dəyirmanlarımız aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Kalafalıq dəyirmanı (Xurs kəndinin ərazisində Xursla Nəsirvaz kəndinin arasında, Kalafalıq Orta əsr yaşayış yerində);
2. Tillək dəyirmanı (Nürgüt kəndinin ərazisində, Tillək Orta əsr yaşayış yerində);
3. Kalbaqədimin dəyirmanları (Tivi kəndinin ərazisində iki yerdə olubdur);
4. Qurbanəlinin dəyirmanı (Tivi kəndinin ərazisində);
5. Teymurun dəyirmanı (Tivi kəndinin ərazisində);
6. Böyük çay dəyirmanları (Tivi kəndinin ərazisində üç yerdə olubdur);
7. Süleymanoğlu Əlinin dəyirmanı (Tivi kəndinin ərazisində);
8. Çukku Tağının dəyirmanı (Tivi kəndinin ərazisində);
9. Nağının dəyirmanı (Tivi kəndinin ərazisində);
10. Abdulla uşağının dəyirmanı (Tivi kəndinin ərazisində);
11. Bist dəyirmanları (Bist kəndinin ərazisində iki yerdə olubdur);

12. Nəsirvaz dəyirmanları (Nəsirvaz kəndinin ərazisində iki yerdə olubdur);
13. Ələhi dəyirmanı (Ələhi kəndinin ərazisində);
14. Dəyirman dalı dəyirmanı (Tivi kəndinin ərazisində).

Yuxarıda adları qeyd olunan dəyirmanlarla bağlı aparılan arxeoloji-etnoqrafik araşdırma zamanı məlum olur ki, onların əksəriyyəti su dəyirmanları olmuşdur. Buna görə onların çoxu su tutan yerlərdə, əsasən çay kənarlarında tikilmişdir. Xüsusi kanallar vasitəsilə axan su bir qədər hündürlükdən dəyirman çarxının üzərinə tökülərək onu hərəkətə gətirmişdir. Su tutmayan yerlərdəki dəyirmanlar qoşqulu (həngli) dəyirmanlar olmuşdur. Hər iki qrup (su və həngli) dəyirmanlar təbii daşlardan və bişmiş kərpiclərdən kvadrat və düzbucaqlı planda tikilmişdir. Bərkidici məhlul kimi keyfiyyətli palçıqdan, gildən istifadə edilmişdir. Dənli bitkiləri dəyirman daşlarında üyütmüşlər (şəkil 2).

1

2

Şəkil 2. Dəyirman yeri (1) və dəyirman daşı (2).

Gəmiqaya ətrafında aparılan kəşfiyyat xarakterli arxeoloji tədqiqat zamanı Orta əsrlər dövrünə aid keramika nümunələri də aşkar edilmişdir. Onlar məişət və təsərrüfat qablarının qırıqlarından ibarətdir. Məişət qablarına bardaqlar, sərniclər, çiraqlar, küplər, dolçalar, kuzələr, şamdanlar, bərnilər, dopular, camlar, su qabları, çaynikvarı qablar daxildir. Onların qulp, oturacaq, ağız və gövdə hissələrinin qırıqları toplanılmışdır (şəkil 3).

Şəkil 3. Orta əsr keramikalarından nümunələr.

Hər bir qrupa daxil olan qablar texniki xüsusiyyətlərinə və bədii işlənməsinə görə müxtəlif çalarlara malikdir. Şirlə əsas etibarilə süfrə qabları örtülüdür. Açıq formaya malik qablar (kasa, boşqab, duzqabı və s.) əsasən içəridən, içərisi görünməyən qablar isə (bardaq, çiraq və s.) çöldən şirlənibdir. Bəzi iri boğazlı qablar isə hər iki tərəfdən şirlənibdir. Şirli qabların hazırlanmasında, xüsusilə onların bədii işləməsində istifadə olunan bir çox texniki üslublar, həndəsi, nəbatı, zoomorf ornamentlər həmin dövrdə Orta və

Yaxın Şərq ölkələri, həmçinin Cənubi Qafqaz üçün ümumidir. Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi [7, s. 29-30; 4, s. 133], Naxçıvanda, Gəmiqaya ətrafında da Orta əsrlər dövründə qabların üzərinə şirin çəkilməsində qabı şirin içərisinə batırmaq, fırça vasitəsilə şirləmə və isladılmış qaba şir tozu səpmək üsullarından istifadə edildiyini ehtimal etmək olar. Gəmiqaya ətrafından toplanılmış IX-X, XI-XIII əsrlərin şirli saxsı məmulatından fərqli olaraq, XIV-XVII əsrlərə aid qabların anqob örtüyü daha qalın və bir qədər səliqəsiz vurulmuşdur. Aparılan araşdırma zamanı məlum olur ki, bu tip keramika məmulatları Naxçıvandakı digər Orta əsr abidələri ilə yanaşı, Şamaxıdan [8, s. 434-435], Beyləqandan [11, s. 149-160], Gəncədən [9, s. 134], Qəbələdən [10, s. 54-57; 2, s. 28-29] və digər yerlərdən də aşkar edilmişdir.

Gəmiqaya ətrafında Orta əsrlər dövrünə aid yaşayış yerləri ilə yanaşı xeyli miqdarda yurd və dəyirman yerlərinin olması sonda belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, insanlar Tunc, Dəmir və Antik dövrlərində olduğu kimi orta əsrlərdə də Gəmiqaya ətrafında yaşamışlar. Onlar bu ərazidə yalnız maldarlıqla deyil əkinçiliklə də məşğul olmuş, ətə, südə, çörəyə olan tələbatlarını ödəmişlər. Haliyədə həmin ərazidə yaşayan insanların hər iki təsərrüfat sahəsi ilə (əkinçiliklə və maldarlıqla) məşğul olması faktı fikrimizi bir daha təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bünyadov T.Ə. Azərbaycan əkinçiliyin inkişafı tarixinə dair. Bakı: Az. SSR, 1964, 152 s.
2. Cəbiyev Q.C., Ramazanov H.X., Hüseynova S.B. 1990-cı ildə Qəbələ şəhər yerində aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələri haqqında // Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixinə dair 1990-cı ildə aparılmış çöl tədqiqatlarının yekunlarına həsr olunmuş elmi konfransın məruzələrinin tezisləri. Bakı: Elm, 1991, s. 28-28.
3. Cəbiyev Q.C. Azərbaycan keramikası (XIV-XVII əsrlər). Bakı: Elm, 2003, 233 s.
4. Dostiyev T.M. Şimal-Şərqi Azərbaycan XI-XV əsrlərdə. Bakı: BDU nəşriyyatı, 2001, 396 s.
5. Həvilov H.A. Azərbaycan etnoqrafiyası: Oçerklər. Bakı: Elm, 1991, 256 s.
6. Mustafayev A.H. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi: Etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2009, 420 s.
7. Ramazanov H.X. 1990-cı ildə Qəbələnin Qala hissəsindən tapılmış fayans nümunələri // Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixinə dair 1990-cı ildə aparılmış çöl tədqiqatlarının yekunlarına həsr olunmuş elmi konfransın məruzələrinin tezisləri. Bakı: Elm, 1991, s. 29-30.
8. Джидди Г.А. Раскопки ремесленного квартала средневековой Шемахи // АО, 1982, Москва: Наука, 1984, s. 434-435.
9. Джафарзаде И.М. Историко-археологический очерк старой Гянджи. Баку: АН Азерб. ССР, 1949, 103 s.
10. Исмизаде О.Ш. Кабала – столица древней Кавказской Албании. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1962, s. 54-74.
11. Минкевич-Мустафаева Г.М. Некоторые итоги изучения ремесленного квартала Байлакана / Археологические исследования в Азербайджане. Баку: Наука, 1965, s. 49-160.

Тогрул Халилов

ЮРТЫ (ОЧАГИ) И МЕЛЬНИЦЫ В ОКРЕСТНОСТЯХ ГЕМИГАЯ

Одна из групп памятников вокруг Гемигая представлена юртами (очагами) и мельницами. В результате их исследования можно изучить образ жизни на этих территориях. В статье изучались юрты (очаги) и мельницы, зарегистрированные в окрестностях Гемигая. Даются сведения об их местоположении, архитектурном строении и найденных археологических материалах.

Ключевые слова: *юрта (очаг), мельница, Средние века, Гемигая.*

Togrul Khalilov

YURTS (HEARTHS) AND MILLS IN THE VICINITIES OF GEMIGAYA

One of the groups of monuments around Gemigaya is represented by yurts (hearths) and mills. As a result of their research, one can study the way of life in these territories. The paper studies yurts (hearths) and mills registered in the vicinity of Gemigaya. Information is given about their location, architectural structure and found archaeological materials.

Key words: *yurt (hearth), mill, Middle Ages, Gemigaya.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Əliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin inkişafı fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir. **Qrant № EIF KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5.**

QADIR QƏDİRZADƏ
AMEA Naxçıvan Bölməsi

12 HEYVANLA BAĞLI XALQ TƏQVİMİ HAQQINDA

Məqalədə Naxçıvan ərazisindən toplanmış etnoqrafik çöl materialları və tarixi mənbələr əsasında 12 heyvanla bağlı adət və inanların tarixiliyi, digər türk xalqları ilə etnogenetik əlaqələr məsələsi araşdırılmışdır. Məlum olmuşdur ki, təqvimlə bağlı adət və inanlar Orta Asiya, Sibir-Altay və digər türk xalqları arasında geniş yayılmaqla müasir təqvimlərdən çox öncə istifadə edilmişdir. Müqayisəli araşdırmalar sübut edir ki, Azərbaycan türklərində bununla bağlı adət və inanların çoxu transformasiya olunmuşdur. Bunun başlıca səbəbi bu təqvimin daha arxaik olması və xalqımızın digər təqvimlərə erkən keçməsi ilə bağlıdır. Müəyyən çətinliklərə baxmayaraq biz bir sıra elmi cəhətlər müəyyən etməyə müvəffəq olduq ki, bunlar məqalədə xüsusi yer tutur.

Açar sözlər: *xalq təqvimi, 12 heyvanla bağlı inanlar, miflər, il başı, çağ, fəsillər.*

50 ilə yaxın bir müddətdə araşdırmalar zamanı diqqət verdiyimiz problemlərdən biri də xalq təqvimi ilə bağlı məsələləri tədqiq etmək olmuşdur. Bu müddət ərzində bir sıra məqamlara aydınlıq gətirməyə çalışsaq da, çöl dəftərlərimizi vərəqlədikcə hələ də araşdırılmasına ehtiyac olan məsələlərlə qarşılaşırdıq. Bunlar içərisində ilin bölgüsündə astronomik cəhətlər, ayrı-ayrı aylara verilmiş adlar, ailələrin qış hazırlıqları, ənənəvilik və müasirlik problemləri önəmli yer tutur. Xüsusən, o məqamı ki, mövcud vəziyyətdə bu məsələləri bilən məlumatçılar (insanlar) yox dərəcəsindədirlər. Bir faktı qeyd edim ki, bir zamanlar mənim material topladığım ən yaşlı məlumatçı Dərələyəzin Axta kənd sakini Camal Əliyev 1868-ci il təvəllüdlü idi. Ümumiyyətlə, biz XIX əsrin ikinci yarısında və XX yüzilliyin əvvəllərində doğulmuş, müxtəlif idarəçilik, həyat tərz, yaşayış forması görmüş, 1905-1907, 1918-1920-ci və sonrakı illərin hadisələrinə, xalq adətləri və inanlarına, mədəni mədəniyyətimizə, basqılara şahid olmuş çox sayda yaşlı insanlardan materiallar topladıq. Onlar canlı tarix idilər. Bu gün vəziyyət nisbətən dəyişib. Hətta 90-100 yaşındakı insanlar sovet ideologiyası, müəyyən informasiyaların təsiri altında formalaşdıqlarından bir sıra məsələlərə o yöndən yanaşırlar. Çünki onların çoxusu ənənəvi təsərrüfat həyatının, ailə-məişət münasibətlərinin transformasiya olunduğu bir zamanda yaşamışlar. Bəzən yazılarda oxuduqları, haradansa eşitdikləri məlumatları yerli materiallar kimi təqdim edirlər ki, bunları da dəqiqləşdirməkdə araşdırıcıların üzərinə böyük iş düşür.

Bütün bunları nəzərə alaraq biz uzun illərdən bəri topladığımız materialları sistemləşdirməklə bəzi məsələlərə yenidən qayıtmaq qərarına gəldik. Təbii ki, bu məsələlər bir sıra araşdırıcılar tərəfindən də tədqiqatə cəlb edilmişdir. Təqvimlə əlaqəli qədim Orxan-Yenisey bəngüdaşlarında (məzar kitabələrində) [8, s. 46-47, 73, 75, 76; 9, s. 16], Mahmud Kaşğarlının "Divani Lügət-it-türk" əsərində [4], İbrahim Haqqı [7, s. 261-271] və digərlərinin əsərlərində geniş məlumatlar vardır. Bunlarla yanaşı problemlə əlaqəli Qədim Çin, Yapon və s. ölkələrdəki mənbələrdə də məlumatlar mövcuddur ki, onların müəyyən hissəsi ayrı-ayrı toplularda, folklor nümunələrində öz əksini tapmışdır. XIX

yüzilliyin birinci yarısından başlayaraq Rusiyadan olan araşdırıcılar bu sahəyə diqqət yönəltmişlər [14, s. 627; 16, s. 6; 17, s. 148; 18, s. 138; 19, s. 108-109].

Türkiyədə problemə ilk diqqət yönəldənlərdən biri Prof. Dr. Osman Turan olmuşdur [12, s. 32]. Bundan sonra Kafesoğlu İ. [11, s. 343], İsmail Z. [10], Temelkuran T. [13, s. 436-440], Biray N. [6, s. 671-975] və digərlərinin əsərlərində bəhs edilmişdir.

Bütün bunların fonunda biz Azərbaycanda, xüsusən Naxçıvanda problemlə əlaqəli məsələlərə diqqət yönəltməyi məqsədəuyğun hesab etdik. Bu baxımdan son dövrlərə aid T.Qədirzadənin [3, s. 23-24], A.Orucovun [5, s. 96-99], R.Allahverdinin [1, s. 16-42] və digərlərinin maraqlı araşdırmaları vardır.

Öncədən deyək ki, bu bölgü Naxçıvanda xalq arasında ilin 12 heyvan üstündə təhvil olması adlanır. İnsanların marağını nəzərə alaraq biz xalq təqviminə görə 1912-ci ildən 2043 ilədək heyvanların ardıcılıq sırasını təqdim edirik. Maraqlananlar 12 il geriye və ya irəli olmaqla cədvəli genişləndirə bilərlər.

Heyvanlar – Müasir təqvimə görə:

1. Siçan – 1912, 1924, 1936, 1948, 1960, 1972, 1984, 1996, 2008, 2020, 2032
2. Öküz – 1913, 1925, 1937, 1949, 1961, 1973, 1985, 1997, 2009, 2021, 2033
3. Pələng – 1914, 1926, 1938, 1950, 1962, 1974, 1986, 1998, 2010, 2022, 2034
4. Dovşan – 1915, 1927, 1939, 1951, 1963, 1975, 1987, 1999, 2011, 2023, 2035
5. Balıq – 1916, 1928, 1940, 1952, 1964, 1976, 1988, 2000, 2012, 2024, 2036
6. İlan – 1917, 1929, 1941, 1953, 1965, 1977, 1989, 2001, 2013, 2025, 2037
7. At – 1918, 1930, 1942, 1954, 1966, 1978, 1990, 2002, 2014, 2026, 2038
8. Qoyun – 1919, 1931, 1943, 1955, 1967, 1979, 1991, 2003, 2015, 2027, 2039
9. Meymun – 1920, 1932, 1944, 1956, 1968, 1980, 1992, 2004, 2016, 2028, 2040
10. Toyuq* – 1921, 1933, 1945, 1957, 1969, 1981, 1993, 2005, 2017, 2029, 2041
11. İt – 1922, 1934, 1946, 1958, 1970, 1982, 1994, 2006, 2018, 2030, 2042
12. Donuz* – 1923, 1935, 1947, 1959, 1971, 1983, 1995, 2007, 2019, 2031, 2043

*Qeyd: Bəzi mənbələrdə Toyuq ili Xoruz, Donuz ili Qaban kimi verilmişdir.

Marağı nəzərə alaraq müasir illərin hansı heyvana uyğun gəldiyini müəyyən etməyin qaydasını məqsədəuyğun sayırıq. Bunun üçün hər kəs miladi təqvimi ilə doğum tarixinin üzərinə 9 gəlib alınan rəqəmi 12-yə bölür qalan qalığı 12 heyvanlı təqvim sıralanmasına uyğun olaraq müəyyən edir. Nümunə olaraq $1948+9 = 1957$. Alınan rəqəm 1957: 12 = 163, qalıq 1. Sıralamaya görə, siçan ili 1-ci olduğundan 1948-də doğulanlar Siçan ilindəndirlər.

Digər üsulla da hesablamalar mövcuddur. Lakin onların anlaşılması çətin olduğundan biz bu üsulu seçmişik.

Tarixi mənbələrdə bu təqvimin yaranması ilə bağlı müxtəlif rəvayətlər mövcuddur. Naxçıvanda xalq arasında olan inama görə, təqvim Dünya tufanı ilə bağlı olaraq Nuh peyğəmbərin gəmiyə götürdüyü ilk 12 heyvanla əlaqəli yaranmışdır. Söylənilir ki, heyvanlar gəmiyə götürülərkən arxada olan siçan heyvanların üstü ilə hərəkət edərək gəmiyə ilk daxil olmuşdur.

Siçanla bağlı oxşar rəvayətlərə digər türk xalqlarında da rast gəlirik. Fərqli cəhət ondan ibarətdir ki, onlarda yayılmış inama görə yeni ilin ilk günəşini görən heyvana onun adı veriləcəyini bilən heyvanlar boy sırası ilə düzülmüşlər. Buna uyğun olaraq dəvə deyir ki, mən bütün heyvanlardan hündürəm, günəşi ilk görəcəyəm, siçan isə deyir ki, mən görəcəyəm. Dəvə hiss etmədən siçan onun başına çıxır və dəvə günəşi görmək üçün şərqə baxdığı halda siçan qərbdəki dağa baxır, günəşin ora düşən ilk şüasını gördüyünü söyləyir və hoppanıb yerə düşür. Dəvə bundan əsəbiləşib siçanı öldürmək istə-

yərkən siçan torpaqdakı deşiyə girir. Dəvə başını aşağı əydiyi üçün günəşi görə 12 heyvan sırasına daxil ola bilmir.

Qarşılıqlı müqayisələrə əsaslanaraq demək olar ki, bu gün Azərbaycan türklərində olan 12 heyvanla bağlı bölgü cüzi fərqlərlə Qazaxıstan, Orta Asiya, həmçinin Sibir-Altay, Volqaboyu, Anadolu türkləri arasında da yayılmaqla bunlar öz əksini Orxon-Yenisey yazılarında da tapmışdır. Beləliklə, bu təqvimin ümumtürk xarakteri daşdığı çoxsaylı mənbələr əsasında təsdiq edilmişdir.

Ədəbiyyat məlumatlarına söykənərək demək olar ki, təqvimlə bağlı adət və inanclar Orta Asiya, Qazaxıstan, Sibir və Altay türklərində daha ciddi şəkildə qorunub saxlanmışdır.

Xalq arasında olan inama görə, hər ilin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır ki, bu ayrı-ayrı türk xalqlarında ümumi ortaq cəhətlərə malikdir. Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, bürclərdən olduğu kimi, bəzən bunlardan da müəyyən məqsədlərdə, fəlcilikdə və s. istifadə edirlər. Lakin toplanmış etnoqrafik məlumatlara, tarixi mənbələrə söykənərək demək olar ki, bu daha çox xalqın uzunmüddətli müşahidələrinə əsaslanmaqla ölkələr və regionlar üzrə fərqli şəkildə yozumlanmışdır. Yəni, mütləq şəkildə düşünmək olmaz ki, bu ilin xüsusiyyətinə uyğun qış hazırlığı və ya hansısa işi belə qurmaq olar. Biz illərlə bağlı xalq arasında qorunub saxlanmış adət və inancları, onların xarakterik xüsusiyyətlərini ardıcıl olaraq yığcam halda verməyi məqsədəuyğun sayırıq. Müşahidələrimiz göstərir ki, indi bunların bir çoxu yaddaşlardan silinməyə başlamışdır.

Siçan ili. İnama görə, bu ildə ümumiyyətlə xoş münasibət hakim olmaqla, ilin ortasında yağışların miqdarı artar, qışı sərt və uzun keçər, ilin sonuna doğru fitnə-fəsad artar. Qışı uzun və sərt olduğu üçün ərzaq, yanacaq və mal-qaranın yem ehtiyatına ciddi diqqət verilməlidir. Bu ilin əvvəlində doğulan uşaqlar ağıllı, gözəl və aktiv olurlar. Ortasında və sonunda doğulanlar yalançı, pıxasiyyətli olurlar.

Öküz ili. İnama görə, bu ildə qayğılar artır, mal-qara arasında xəstəliklər çoxalır, qışı alçaq və qısa olsa da, şiddətli soyuqlar qoz, tut və üzümlərə böyük ziyan verir. Bunu belə izah edirlər ki, həmin meyvə ağaclarının, kolların cavan budaqlarının içərisində boru kimi boşluq olduğundan onları don tez vurur.

İlin əvvəlində doğulan uşaqlar daha çox fiziki işlərlə məşğul olmağı sevsələr də ilin ortasında doğulanlar ağıllı, xoşxasiyyətli, sonunda doğulanlar isə tənhalığa və vasıllığa meyilli olurlar.

Pələng ili. İnsanlar arasında qorxu, sıxıntı artar, qışı qısa və soyuq olar, çay və bulaqların suyu artar. İlin əvvəlində doğulan uşaqlar ləyaqətli və yumşaqxasiyyətli, ortasında doğulanlar yetkin, sonunda doğulanlar tənbel olurlar.

Dovşan ili. İllərin xeyirlisi sayılmaqla bol meyvəli, bərəkətli olduğuna inanılır. Qışı mülayim və xoş keçir. Yazı uzun və gözəl olur. Bu ildə mehribanlıq, barış üstünlük təşkil edir. Doğulanlar zəngin və vəfalı olsalar da, bəzilərinə xəsislik və kobudluq ola bilər.

Bahq ili. Əkinçilik, xüsusən taxıl üçün əlverişlidir. Qışı uzun, qarlı və sərt keçir. Buna görə də meyvə ağaclarına ziyan dəyir. Bu ilin ortasında doğulanlar xoşxasiyyətli olsalar da, əvvəlində və sonunda doğulanlar mənfi cəhətləri ilə seçilirlər.

İlan ili. Xalq arasında daha çox zərərli tərəfləri ilə bilinməklə qışın qısa və mülayim keçəcəyinə, il boyu quraqlıq, qıtlıq, bahalıq olacağına inanılır. İlin əvvəlində doğulanlar sakitlikləri, ortasında və sonunda doğulanlar yalançılıqları, çirkin əməlləri ilə fərqlənirlər.

At ili. Topladığımız materiallara görə, xalq bu ilə qarışıqlıq, savaşı, qaça-qaç, yerdəyişmə, fitnə-fəsadın artdığı il kimi baxsa da, yaz və yayın gözəl, taxıl və kənd tə-

sərrüfat məhsullarının bol, amma meyvələrin az olacağına, mal-qara arasında xəstəliklərin artacağına inanılmışdır. İlin əvvəlində və ortasında doğulanlar sağlam, xoşxasiyyətli və bacarıqlı olsalar da, ilin sonunda doğulanlarda üzüntülük, yalançılıq üstünlük təşkil edir.

Qoyun ili. Hesab edilir ki, qışı kimi, insanları da həlim olurlar. Lakin üzüntü artır, müəyyən qarğasalar olsa da, barış üstünlük təşkil edir. İlin əvvəlində və ortasında doğulanlar faydalı, sakit olsalar da, ilin sonunda doğulanlarda mənfi cəhətlər, küskünlük nəzərə çarpır.

Meymun ili. Xalqın müsbət baxmadığı, oğurluq və bəd əməllərin artdığı, atlarda və dəvələrdə xəstəliklərin çoxaldığına, üzümün az məhsul verdiyinə, mal-qarada artım olduğuna inanılır. İlin əvvəlində doğulanlar zahirən çirkin olsalar da, gözəlxasiyyətli, şən və məsud, ortasında və sonunda doğulanlar qısqanc, paxıl, digərlərinə həsəd aparan olurlar.

Toyuq ili. İllərin faydalısı, artıb çoxalmaq ili hesab edilir. Bu ildə xəstəliklər azalar, taxıl və meyvə bol olar. Qış mülayim və qısa keçər. İlin əvvəlində doğulanlar görünüşcə gözəl olsalar da, ruziləri az və kasıb, ortasında doğulanlar əzazil, sonunda doğulanlar mərd və qonaqpərvər olurlar. Qeyd edək ki, 2017-ci il Toyuq ilidir.

İt ili. Taxıl məhsulu az və bahaçılıq olar, xəstəliklər, ölüm, adam öldürmə artır. Qış mülayim keçər, meyvə bol olar. İlin əvvəlində və ortasında doğulanlar icəşkən, davakeş, hirsli, sonunda doğulanlar isə qənaətcil və vəfalı olurlar.

Donuz ili. Xalqın sevmədiyi il. Dünyada savaşı, qovğa, qaça-qaç, yerdəyişmə, oğurluq, soyğunçuluq artır, buğda məhsuldar olar. İlin əvvəlində və ortasında doğulan uşaqlar özlərini bəyənən, yalançı, sonunda doğulanlar xoşxasiyyətli və mehriban olurlar.

İllərin bu qaydada bölgüsü qədim türklər arasında geniş yayılmışdır. Məzar kitabələrindən (bəngüdaşlar) məlum olur ki, Kül Tigin qoyun ildə ölmüşdü və onun məzar kitabəsi bir il sonra, meymun ilində hazırlanmışdır. Yazılardakı məlumatlara əsaslanaraq demək olar ki, Bilge Kaganın atası İt ilində ölmüşdür [8, s. 46-47, 73, 75].

Toplanmış materiallara söykənərək demək olar ki, xalq arasında 12 heyvanı 3 qrupa ayrılırlar – halal olanlar (mismil) – öküz, qoyun, toyuq, balıq; məkrul olanlar – at, dovşan, ilan; haram (murdar) olanlar – siçan, pələng, it, donuz və meymun. Donuzla bağlı belə bir inam da mövcuddur ki, çöl donuzu (qaban) da məkruldur. Lakin İslam dininə görə onun yeyilməsi haram sayılmaqla qadağan hesab olunur.

Yuxarıda dediyimiz kimi bu inamlar min illərin təcrübəsinə əsaslanarsa da ilin xüsusiyyətini mütləq şəkildə təyin edə bilməz. Ümumi cəhətlər uyğun gəlsə də müəyyən fərqli hallarla da qarşılaşmaq olar.

İlin təyin edilməsi ilə bağlı inamlar haqqında bir neçə söz. Toplanmış materiallara əsasən deyə bilərik ki, ilin hansı heyvan üstündə təhvil olmasını bilmək daha çox bölgənin ağsaqqalları, bilginləri tərəfindən həyata keçirilməklə xalq arasında bu ana böyük önəm verilmişdir. Bir sıra müəlliflərin məlumatından və ədəbiyyat materiallarından aydın olur ki, ilin təhvil olmasını bilmək üçün balıqdan istifadə edilmişdir. Bu məqsədlə yaşlıların nəzarəti altında olan su dolu qaba sayı 3-dən az olmayan balıqlar buraxılır. Balıqlar eyni zamanda arxası üstə çevrildikdə deyirlər ki, yeni il başladı. Xalq arasında olan inama görə, il təhvil olan vaxt bütün canlılar bir anlığa ölüb dirilirlər. Balıqlar da öldükləri vaxt arxası üstə çevrilərək suyun üzərinə qalxır və yenidən dirildikdən, yeni canlandıqdan sonra üzməyə başlayırlar. Bu vaxt suya baxan yaşlılar ilin hansı heyvan üstündə təhvil olduğunu elan edirlər. İnama görə suya baxanlar həmin heyvanın əksini orada görürlər. Digər bir inam həmin vaxt digər qabdakı suya ərimiş qurğuşun tökülür. O hansı heyvanın formasını alsa, ili ona görə təyin edirlər.

Naxçıvanda ilin bu qayda ilə təyin edilməsi ilə bağlı ədəbiyyat materiallarında da məlumatlar vardır. Kərimbəy İzmayılovun məlumatından aydın olur ki, XIX əsrdə Nəhrəm kəndində də bu inama əməl olunmuşdur [15, s. 192-201]. Belə məlumatlar 1637-ci ildə Şamaxıda olmuş alman elçisi Olearinin və digər müəlliflərin də yazılarında vardır. Bir sıra müəlliflər tərəfindən problemin etnoqrafik yönləri ilə yanaşı mifoloji baxımdan araşdırılmasına da ciddi önəm verilmişdir.

Digər bir inama görə? il təhvil olan vaxt axar sular dayanır, ətrafdakı ağaclar suya baş endirirlər. Əgər kimsə bu anda suya əyilib Allahdan nə dilərsə, istəyi yerinə yetər.

Təbii ki, bunlar xalq arasında olan inanclar və müəyyən müəlliflərin məlumatıdır. Reallıq daha çox onunla bağlıdır ki, xalq arasında mövcud olan təqvimlə bağlı, yəni illərin bir-birini əvəz etməsi dövrün ziyalılarına, təqvimlə məşğul olanlarına bəlli imiş və onlar ardıcılığı əvvəlcədən bilmişlər.

Maraqlı məsələlərdən biri də Kəngərli rayonunun Qarabağlar və Culfa rayonunun Teyvaz kəndlərindən atla bağlı topladığımız məlumatdır. Xalq arasında olan inama görə, il təhvil olan vaxt at gövşəyir. Buna görə də onun əti məkruhdur. Bəlli olduğu kimi, qədim türklərdə, o cümlədən Oğuz türklərində at əti yeyilmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da geniş şənlik məclislərdə atdan aygırın, dəvədən buğranın, qoyundan qoçun öldürüldüyü [2, s. 34-35], igid vəfat etdikdən sonra atının boğazlanıb aşının (ehsanının) verildiyi yazılır [2, s. 75, 112]. Orta Asiyanın, Sibir-Altayın, Volqaboyunun bir sıra türk xalqlarında at əti indi də yeyilir. Xatırlayıram ki, Moskvadakı təhsil illərində yataqxanada Qazaxıstandan olan yoldaşım Rüstəmin xanımı gəlmişdi və mənə də onlar üçün dəyərli hədiyyə hesab olunan at ətindən, xüsusi qaydada hazırlanmış kolbasa gətirmişdi. Rüstəm bilirdi ki, mən at əti yemirəm. Lakin hörmət əlaməti olaraq onu qəbul etdim və sonra kolbasanı Rüstəmə verdim.

Xalq təqvimində diqqət çəkən məsələlərdən biri də ayların adlarıdır. Öncədən deyim ki, bütün söylərə, axtarıqlara baxmayaraq ayların xalq arasındakı adlarını ardıcıl və tam şəkildə müəyyənləşdirə bilmədik. Bu, daha çox uzun illər islam təqvimindən, bəzi yazılı mənbələrdə farsmənşəli adlardan, sonralar isə indiki ay adlarından istifadə edilməsi nəticəsində xalq bölgü sisteminin unudulması ilə bağlıdır.

Naxçıvanda aylar fəsillərə uyğun olaraq adlanır. Məsələn: yazın əvvəl ayı, orta ayı, son ayı. Digər fəsillərdə də bölgü bu qaydada olsa da, müəyyən fərqli deyimlər də mövcuddur. Belə ki, qış aylardan çox çillələrə ayrılır – Böyük çillə (40 gün), Kiçik çillə (20 gün) və qışın son ayı “Çilləbeçələr”. “Çilləbeçələr”lə yanaşı bu dövr “Boz ay”, “Ağlar-gülər”, “Bayram ayı” da adlanır. Xalq arasında sərtliyi, çətinliyi ilə bağlı olaraq qışın “Qara qış” adlanması da mövcuddur. Qışın belə adlanması Orta Asiya və Sibir türklərində də mövcuddur.

Bu məsələdə daha çox ilin əlamətlərinə, fəsillərə görə müəyyən adlar bəllidir, yazın əvvəli Qara yaz, Yazanquru adlanır ki, bizcə bu da bəzilərinin dediyi kimi, yaşıllaşma ilə deyil daha çox ərzaq, yem ehtiyatının tükənməsi ilə bağlıdır, Yayın orta ayı “Qorabışırən”, son ayı heyvandarlar arasında “Oğlaqqıran” (sürülərin yaylaqlardan enməsi, “Qoçqarışan”a hazırlanması üçün seçilməsi, çıxdaş edilməsi), payızın orta ayı “Qoçqarışan” adları ilə də bilinməkdədir. Bütövlükdə payız fəsli “Kitabi-Dədə Qorqud”da Güz adlanır [2, s. 34-35]. Xalq arasında payızın son ayı Naxırqoyan, payızın qəpsi bilinməkdədir.

Diqqətimizi çəkən məsələlərdən biri də xalq arasında zaman, vaxt anlamında işlədilən “çağ” məsələsidir. Öncədən qeyd edək ki, ilin müəyyən dövrləri, vaxtı ilə yanaşı insan həyatı, ömrü də “Körpəlik çağ”, “Uşaqlıq çağ”, “Yeniyetməlik çağ”, “Gənclik çağ”, “Yetkinlik çağ” (bu dövrün “Qarasaqqal”, “Qarabirçək” adlanması da mövcud-

dur), “Ahıllıq çağı” və “Qocalıq çağı” (Ağsaqqallıq, Ağbirçəklik dövrü) kimi bölünür. Bir çox halda “çağ” anlamında dövr ifadəsi də işlədilir. Qeyd edək ki, insan həyatının bu dövrləri ilə əlaqəli hərtərəfli araşdırmalar aparmağa böyük ehtiyac vardır. Bir sıra araşdırıcılar təbiət və insanlar arasında ciddi oxşarlıqların olduqları fikrindədirlər.

Bu yazıda “çağ” anlamında xalq təqvimi və fəsillərlə bağlı bəzi məqamlara diqqətə yönəltməyi məqsəduyğun sayırıq. Xalq arasında “çağ” vaxt, dövr və zaman mənasında işlənməklə təqvim adətlərinin müəyyən məqamlarını əhatə edir. Hər şeydən öncə, fəsillər anlamında yaz çağı, yay çağı, payız və qış çağı deyərək bölünür. Bununla bərabər hər fəsil əvvəl, orta və son çağı deyərək üç yerə ayrılır. İki fəslin orta ayı insan həyatı ilə əlaqələndirilərək “Qışın oğlan çağı” (bəzi yörlərimizdə “Qışın tüğyanı”), Ordubad bölgəsində Böyük çillənin son dörd günü və Kiçik çillənin əvvəlki dörd günü “çahar-çahar” adlanmaqla qışın ən kəskin, soyuq dövrü hesab edilir. Xalq arasında bu dövrün “canavarın adam ətinə yeriklədiyi” adlandığına da rast gəlmişik. Bunu kəskin çovğunlar, canavarın insana hücumunun artması ilə əlaqələndirərək insanların qorunması nəzərdə tutulur.

Yayın ilk ayının “biçin dövrü” adlanması geniş yayılmışdır. Bunun başlanması əlaməti qara arının (vızıldayaraq həyətləri dolaşdığı üçün xalq arasında buna “dızdız” deyilir) ilk görünməsi ilə başlayır. Xalq arasında deyirlər ki, arı vızıldayaraq həyətləri gəzib əkinçilərə biçin alətlərini hazırlamaq xəbərini verirlər. Yayın orta ayı “Yayın oğlan çağı” kimi bilinməklə bir sıra meyvələrin, daha çox üzümün yetişməsi ilə əlaqəli olaraq “Qorabışirən” adlanır. Xalq arasından toplanmış materiallara əsaslanaraq demək olar ki, oğlanlıq ifadəsi insanla bağlı olmaqla güc, kəskinlik, dəliqanlıq anlamına gəldiyi üçün qışın və yayın kəskin dövrü belə adlanır. Bu dövrlə bağlı olaraq işlədilən “Yayın cırhacı” ifadəsinə rast gəlsək də, bununla əlaqəli geniş material toplaya bilmədik. Bəzilərinə görə, bu, günorta zamanı və axşam cırcıramaların oxuması, daha dəqiq desək, onların balalarının yetkinləşmələri ilə bağlıdır.

Yayın son ayında qoyun sürülərinin çeşidlənməsi, payızın ilk ayında “Qoçqarışan”, “Qoç bayramı” ilə əlaqəli, həmçinin qışın, yazın və yayın qarşılınması ilə bağlı əvvəlki yazılarımızda geniş bəhs etdiyimizdə bu məsələlərin üzərində geniş dayanmayacağıq.

Həftənin günləri və vaxt məsələsi

Xalq arasında həftənin günləri də rəsmi təqvim günlərinə uyğundur: Bazar ertəsi, çərşənbə axşamı, çərşənbə, cümə axşamı, cümə, şənbə, bazar. Naxçıvanda xalq arasında çərşənbə axşamı “tək” adlandırılır və həmin gün uğurlu sayılır. Eyni zamanda cümə axşamı və cümə günləri də uğurlu sayılmaqla xeyir işlər daha çox bu günlərə salınır. Göründüyü kimi, adlar ərəb, fars, haradan yarandığı məlum olmayan bazar, bazar ertəsi sözlərindən ibarətdir ki, burada da yad təqvimlərin təsiri görünməkdədir.

Vaxt, zaman anlayışı

Dan yeri ağaran vaxt, səhər çağı, alatoran, itin qurddan seçilmədiyi vaxtı, səhər namazı vaxtı, it tayadan enməmiş, quşların cırlıdayan vaxtı, xoruzun ilk banı, qoyun, naxır gedən vaxt, gündoğan, günbatan və s.

Gün vaxtı anlamında iki deyim geniş yayılıb – “Səhər çağı”, “Səhər çağı”. Səhər çağı dan yeri ağarandan (alatorandan) Günəşin doğmasınaqədərki dövr, “Səhər çağı”, “Nahar vaxtı”, “səhərlə günortanın ortası”, Günəşin doğmasından sonra günortayaqədərki müddətin yarısı. Təbii ki, bu fəsillərə uyğun olaraq dəyişilməklə vaxt və iş bölgüsündə ciddi əhəmiyyət daşıyır. Xüsusən yazda və yayda buna xüsusi diqqət verilir. Xalq arasında deyirlər ki, imkan daxilində lazım olan işləri bu müddətdə yerinə yetirmək gərəkdir. Əkinçilik və maldarlıqda vaxt bölgüsünə, iş prinsipinə uyğun olaraq Səhər çağı

və Səhər çağı birləşdirilərək deyirlər ki, hava işıqlanandan Günəşin yandırdığı vaxta qədər işlər görülməlidir. Buna uyğun olaraq el arasında deyirlər ki, səhər erkən işə başlayanın ruzisi bol olar.

Maldarlar arasında “qoyunların kürnəşlənməsi” adlanan vaxt da mövcuddur. Qoyunlar otlamağı dayandırır bir yerə toplaşır və başlarını bir-birinin kölgəsinə soxurlar. Bu vaxtdan onlar su kənarına, ağac kölgəsinə endirilərək yatağa verilir. Sürünün otlağa qaldırılması da onların hərəkətindən asılı idi. Hava sərinlədiyi vaxt onlar bir-birinin ardınca otlağa doğru hərəkət edirlər. Bütövlükdə, insanın kölgəsinin özü boyda qısalmasına qədər səhərçağı, kölgənin özü boyu günbatandan gündoğana doğru uzanması isə axşamçağının sərinə başladığı hesab edilir. Bunlarla yanaşı, gün vaxtını ətrafdakı qayalara, ağaclara, quşların, xüsusən qaranquşun hərəkətinə, kölgə uzunluğunun ayaqla ölçülməsinə görə müəyyənləşdirilməsi də mövcud olmuşdur.

Günorta – yaz və yay fəsilərində Günəşin ən yandırıcı olduğu, el dili ilə desək, “Günün dayanan vaxtı”, “Günortanın şaqqaması”, “Havanın durduğu vaxt” kimi bilinməkdədir. İmkan daxilində bu dövrdə çöl-tarla işlərində fasilə edilir, heyvanlar sulaqlara və kölgəliyə endirilir. Ustad Şəhriyarın dediyi kimi, “Biçinçilər ayranların içərlər, bir huşlanıb sondan durub biçərlər”.

Bundan sonrakı vaxt aşağıdakı kimi bölünür:

“Axşamçağı, “Qara sərin düşən vaxtı”, “Axşamçağının sərinə”, “Qayaların kölgələndiyi”; “Günbatan çağı”, “Günbatan vaxtı”, “Günün anasının qoynun gedən vaxtı”, “Naxır gələn”, “Qoyun gələn”, “Şər qarışan” adları ilə bilinməkdədir. Beləliklə, bu vaxtdan, ilk qaranlıqlar başlayandan şər qüvvələrin fəaliyyətə keçdiyi düşünülməkdədir. Xalq arasında işlədilən “Gecənin xeyrindənə, gündüzün şəri yaxşıdır” ifadəsi də bununla əlaqələndirilir. Sonrakı dövr Axşam, Gecə, Gecəyarısı, Səhəruzü kimi adlanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdi (Allahverdiyev) R. Təqvim mifləri və Novruz. Bakı: Nurlan, 2013, 180 s.
2. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988.
3. Qədirzadə T. İslamaqədərki adətlər, inamlar və mərasimlər (Naxçıvan materialları əsasında). Bakı: Nafta-Press, 2006, 120 s.
4. Kaşgarlı M. Divani Lügət-it-türk. I c., Bakı: 2006.
5. Orucov A. On iki heyvanla bağlı Türk təqvimi // Xəbərlər. İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2011, № 1, c. 7.
6. Biray N. Hayvanlı Türk Takvimi – Zamana Ve İnsana Hükmetmek // Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED), 39, Prof. Dr. Hüseyin Ayan Özel Sayısı, 2009.
7. Erzurumlu İ.H. Marifetname: 2 cildə, II c., İstanbul, 1997.
8. Gömeç S. Kök Türk Tarihi. 2. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları, 1999.
9. Orkun H.N. Eski Türk Yazıtları. Ankara, 1994.
10. İsmail Z. Kazak Türklerinde 12 Hayvanlı Takvim // Türksoy Dergisi, 2003.
11. Kafesoğlu İ. Türk Milli Kültürü. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1997.
12. Turan O. Oniki Hayvanlı Türk Takvimi. İstanbul, 1941.
13. Temelkuran T. Türklerin Kullandıkları Takvim Çeşitleri, Türkler // Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
14. Иванов С.В. Материалы по изобразительному искусству народов Сибири // Тр. Ин-та этнографии АН СССР, 1954, т. 22.

15. Измаилов К. Село Неграм Нахичеванского уезда Ериванской губернии // СМОМПК, вып. 27, отдел 1, Тифлис, 1899.
16. Каруновская Л.Э. Календарь двенадцатилетнего животного цикла у алтайцев и телеутов // Докл. АН СССР, № 1, 1929, сер. В.
17. Самоилович А.Н. К вопросу о двенадцатилетнем цикле у турецких народов / Восточные записки. Т. I, Л., 1927.
18. Самоилович А.Н. Об изменениях в 12-летнем животном цикле у некоторых турецких племен // Изв. Таврической ученой архивной комиссии, 1913, № 49.
19. Сердюченко Г.П. Счет лет по животному циклу у кабардино-черкесов, абазин и ногайцев // Ученые зап. Кавказского научно-исслед. института, 1947, т. 2.

Гадир Гадирзаде

О НАРОДНОМ КАЛЕНДАРЕ, СВЯЗАННОМ С 12 ЖИВОТНЫМИ

В статье на основе полевых этнографических материалов, собранных на территории Нахчывана, и исторических источников исследованы вопросы, связанные с 12-летним восточным календарем животного цикла, обычаи, обряды и верования, а также этногенетические связи с другими тюркскими народами. Было выявлено, что связанные с календарем обычаи и верования широко распространены среди среднеазиатских, сибирско-алтайских и других тюркских народов и этот календарь использовался значительно раньше современных форм. Сравнительные исследования подтверждают, что у азербайджанских тюрков связанные с ним обычаи и верования претерпели значительную трансформацию. Главной причиной этого является то, что этот календарь более древний и наш народ рано перешел на другие календари. Несмотря на определенные трудности, нам удалось выявить ряд научных данных, они занимают особое место в данной работе.

Ключевые слова: *народный календарь, верования, связанные с 12 животными, мифы, конец года, пора, сезон.*

Gadir Gadirzadeh

FOLK CALENDAR CONNECTED WITH 12 ANIMALS

Issues related to the 12-year eastern calendar of the animal cycle, customs, rituals and beliefs, as well as ethnogenetic links with other Turkic peoples have been investigated in the paper on the basis of field ethnographic materials collected in the territory of Nakhchivan and historical sources. It was revealed that customs and beliefs related to the calendar are widespread among the Central Asian, Siberian-Altaic and other Turkic peoples and this calendar was used much earlier than modern forms. Comparative studies confirm that the customs and beliefs of the Azerbaijani Turks have undergone a significant transformation. The main reason for this is that this calendar is more ancient and our people moved early to other calendars. Despite certain difficulties, we were able to identify a number of scientific data, they occupy a special place in this work.

Key words: *folk calendar, beliefs connected with 12 animals, myths, beginning of the year, period, seasons.*

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin inkişafı fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir. **Qrant № EIF KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5.**

ASƏF ORUCOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: aseforucov @yahoo.com.tr

HAMAM VƏ YUYUNMA MƏDƏNİYYƏTİ **(Naxçıvan şəhəri materialları əsasında)**

Məqalədə Naxçıvan şəhərində mövcud olan hamam və yuyunma mədəniyyətindən bəhs edilmişdir. Araşdırmalar nəticəsində türk mədəniyyətinin bir parçası olan hamam, yuyunma mədəniyyətinin tarixinin qədim dövrlərə dayandığı görünməkdədir. Hamam mədəniyyətini öyrənməklə əhalinin sosial vəziyyətini də öyrənmək mümkündür. Bundan əlavə məqalədə hamam və yuyunma mədəniyyəti ilə bağlı inanc sistemləri və mərasimləri öyrənilmişdir. Qeyd edək ki hamam və yuyunma mədəniyyəti qismən dəyişikliyə uğrasa da, günümüzdə öz varlıqlarını qoruyub saxlamışdır.

Açar sözlər: hamam mədəniyyəti, yuyunmaq, adət, şəhər, Naxçıvan.

Şəhər mədəniyyətinə aid olan hamamlar şəhər memarlığında ictimai binalar arasında məsciddən, mədrəsədən sonra mühüm yer tutmuşlar. Hamam ərəbcə isitmək, isti olmaq anlamındakı “hamm” (hamam) sözündən yaranan isidilən yer, təmizlənən yer anlamındadır. Qədim zamanlardan hamamlar insan həyatında mühüm yer tutmuş, qədim Misir, Roma, Yunanıstan, Pakistan və s. ölkələr öz hamamları ilə məşhur olmuşdur. İnsan oğlunun yaşaması üçün əsas amillərdən olan su Türk və Şərq mədəniyyətində Allahın gözəl nemətlərindən biridir. Qədim Misir inamlarına görə tanrılar suyu ilk öncə insanların pisliklərdən təmizlənməsi üçün, havaların isti olduğu zamanlarda sərinlənməsi üçün yaratmışdır. İnana görə insan nə qədər təmiz olarsa dini inanclarını yerinə yetirmək bir o qədər asan olacaqdır [2, s. 69]. Qədimdə insanlar təmizlənməyən, yuyunmayan insanın ruhunun da kirli olduğuna inanmışlar. Qədim türklərdə su arınmaq, təmizlənmək kimi bir inam sistemi olmuşdur. Keçmişdə olduğu kimi günümüzdə də çərşənbədə, Novruzda su üstündən “ağırlığım, dərdim bu suya tökülsün, düşsün” deyərək tullanırdıq. Deməli, əski türk inam sisteminə görə su bizi dərddən, bəladan qoruyur, bizi təmizləyir, bizi paklayır.

Ulu yurdum, oğuz eli Naxçıvan qədim şəhər mədəniyyətinin beşiyi olduğundan bu yerlərdə də hamam mədəniyyəti qədim zamanlardan inkişaf etmişdir. Orta əsrlər dövrünə aid abidələrdə arxeoloji qazıntılarda (Xaraba Gilanda) və həmin dövrə aid mənbələrdə Naxçıvanda olan hamamlar haqqında geniş məlumatlar vardır. Orta əsrlərdə Naxçıvan şəhərində olan Ö.Çələbi burda 7 gözəl hamamın olduğunu qeyd etmişdir. O burada xüsusən Zal paşa və Cənabi hamamlarının adlarını çəkmişdir. Müəllif Zal paşa hamamı haqqında yazır ki, onun bütün qapı və divarları şirəli kaşilərlə örtülmüşdür. Döşəməsi başdan ayağa boz, sumağı və tünd qırmızı mərmər daşlardandır. Elə işıqlı hamamdır ki, onun bütün pəncərələri büllurdandır. Həyətin ortasında böyük bir hovuz vardır. Xülasə, gözəl havası olan bu hamamın tərif, təmizliyi və gözəlliyini şərh və təsvir etməkdə qələm belə acizdir [3, s. 44]. XVII əsrin II yarısında Övliya Çələbidən 20 il sonra

Naxçıvanda olmuş fransız səyyahı J.Şardən də burada hamamların olduğunu qeyd etmişdir [11, s. 46]. Şəhərin yaşlı sakinlərin verdikləri məlumatlarla səyyahların məlumatları üst-üstə düşür. Əhali şəhər mərkəzini belə təsvir edir. Bazar çayının yuxarısında dördkünc bazar, bu bazarda karvansara və örtülü dükənlər var. Şəhərin mərkəzindən keçən şəhər çayı Cümə məscidinin qarşı tərəfindəki həyətdən keçərək Bazar gölünə tökülür. Bazar çayının üzərində məsciddən şimal tərəfdə və bazar gölünün yuxarısında Şərq üslubunda tikilmiş hamamlar var. Bu hamamlardan biri arxeoloji qazıntılar zamanı tapılaraq yenidən bərpa edilmişdir. Bu İsmayıl xan hamamı adı ilə bilinməkdədir [6, s. 51]. Onu da qeyd edək ki, xanlıqlar dövründə Naxçıvan şəhərində əhaliyə üç hamam xidmət edirdi: Şıxəli bəy, Fəzli, Mirzə Əli hamamları [4, s. 26]. XIX XX əsrlərdə də Naxçıvan şəhərində hamamların olduğu məlumdur. XX əsrin 60-70-ci illərində Naxçıvan şəhərində mövcud olan hamamların birinə el arasında “Əsgər” (voyenni) hamamı deyərtilər. Burda əsasən əsgərlər yuyunduğu üçün belə adlandırılmışdır. Buna baxmayaraq yerli əhali də burada yuyunardı.

Naxçıvanda bir sıra ictimai binaların, xüsusilə hamamların bəzədilməsi üçün çinidən (farfor və fayans) geniş miqyasda istifadə edilirdi.

Hamamların adlarına gəldikdə isə onlara verilən adların əksəriyyəti onu tikdirən şəxsin adı ilə bağlı olmuşdur. Qeyd edək ki, hamamlar təkcə yaşayış yerində yox, müdafiə məqsədi ilə tikilən qalalar daxilində, ictimai binalarda, xanəqahlarda, karvansarlarda da mövcud olmuşdur.

Bir çox yerlərdə olduğu kimi hamamların daxili quruluşu demək olar ki, Naxçıvanda da eyni idi. Xatırladaq ki, muxtar respublikanın müxtəlif bölgələrində dövrümüzə qədər gəlib çatmış xeyli sayda hamamlar var ki, bu tikililər Naxçıvanda zəngin hamam mədəniyyətinin mövcudluğundan xəbər verir. Şərq hamamları üslubunda tikilən hamamlar giriş, xidmət zalı, çarhovuzlu çimərlik, xəzinə (su çəni) və ocaqxanadan ibarətdir. Ümumiyyətlə, hamamlarda yuyunma salonlarında soyuq və isti su tutarlar-xəzinələr yerləşirdi. Yuyunma salonu döşəmənin altında quraşdırılmış xüsusi kanallar vasitəsilə isidilirdi. Suyu isitmək üçün “külxan”, “ocaqxana” adlanan yer, kamera mövcud olurdu. Elə hamamlar da var idi ki, onların iki “ocaqxana”-sı olurdu ki, bunlardan biri ilə suyu digəri ilə hamamın özünü qızdırırdılar. Ocaq xəzinənin altında yerləşirdi.

Hamamları tikərkən yerin seçilməsinə xüsusi önəm verilirdi. Bu yer suyun tutduğu yer olmalı idi. Hamamlar kəhriz, çay suları vasitəsilə işləyirdi. Naxçıvanda hamamda istifadə edilən çay suları təmiz olardı, ora çirkab sular axıdılmazdı. Hamamı isti su ilə təmin etmək üçün odundan, təzəkdən, samandan, sonralar mazutdan istifadə edilirdi. Son dövrlərdə isə bu məqsədlə təbii qazdan istifadə edilir. Hamam samanla qızdırılan zaman ilk öncə saman ocağa qoyulur sonra ocağın bacası və ağzı qapanır, saman orda tədricən yanar, beləliklə su isinirdi.

Hamam günlərinə gəldikdə isə Naxçıvanın bir çox yerlərində həftənin bəzi günləri qadınlar, bəzi günləri isə kişilər hamama gedərdilər. Bununla bağlı H.Sarabski yazır: “hamam zənənə olanda külxanaçı (hamamı yandıran) və ya camadar dama çıxıb bir şeypur çalardı. Bu şeypur kəranay adlanardı. Əhali başa düşərdi ki, bu gün hamam zənənədir. Hamamın qapısına qırmızı fitə (ipək və ya pambıq parçadan olardı – A.O) asardılar ki, şeypurun səsinə eşitməyən bilsin ki, bu gün hamam zənənədir. Yəni bu gün qadınların günüdür. Buna baxmayaraq xalq arasında qəbul olunmuş hamam günləri var idi. Hamam günləri Ordubad şəhəri üzrə 1, 3, 4-cü günlər qadın, 2, 5 və bazar günləri kişi günləri idi. Bəzi məlumatçılar isə bunu əksini qeyd edirlər ki, qadınlar cüt kişilər təkcə günü hamama gedirdi. Uşaqlar isə anaları ilə birgə hamamlara gedərdilər. Bu oğlan uşaqları üçün 9-10 yaşlarına qədər davam edərdi.

İctimai hamamlar özünəməxsus funksiyalar daşımaqla yanaşı (gigiyena, müalicə, mərasim keçirilməsi), həmçinin informasiya mübadiləsinin gerçəkləşdirməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir yer olmuşdur. Bu daha çox qadınlar üçün şamil edilməkdədir. Bəzən elə olurdu ki, hamama gedənlər səhərdən axşama qədər günlərini orada keçirərdilər. Kişilər saçlarını saqqallarını orada qırıxdırar, xına qoyardılar. Hamamda həm də müalicəvi məqsədlə bellərinə küp (banka – A.O) qoyar, qan aldırardılar. Bunların birincisini yuyunmamışdan qabaq, ikincisini isə yuyunandan sonra edərdilər. Bu daha çox imkanlı ailələrə şamil olunurdu.

Hamamın tibbi tərəfdən faydaları: a) Hamamdan çıxdıqdan sonra ayaqları soyuq su ilə yumaq ayaq şişlərinə qarşı bir müalicədir; b) Hamamdan çıxdıqda başa soyuq su tökmək və soyuq su içmək zərərli; c) Yayda hamamdan çıxdıqdan sonra yatmaq müalicə məqsədi ilə dərman içmək qədər xeyirlidir; d) Hamam otundan istifadə etdikdən sonra hamamda yuyunmaq cüsam xəstəliyinə qarşı faydalıdır [5, s. 321].

Hamamla bağlı adət-ənənələrə gəldikdə isə qadınlar üçün hamamlar təkcə təmizlənmək üçün bir yer olmayıb, həm də qız bəyənmək üçün də bir yer olmuşdur. Tədqiqatçı İ.Məmmədova yazır ki, çadra örtən, qapalı geyimli qızları analar öz oğulları üçün əksər vaxtlarda şəhər hamamında bəyənirdilər. Bundan fərqli olaraq kənd yerlərində isə qızları çöl-tarla işləri ilə məşğul olanda iş başında seçərdilər. Bu barədə el arasında deyilərdi: “Şəhər qızı hamam gözlər, kənd qızı xırman” [8, s. 206]. Bununla bağlı H.Q.Qədirzadə qeyd edir ki, oğlan tərəfinin yaxın qız qohumlarından biri çalışırdı ki, qız hamamda yuyunarkən baxıb görsün, bədənində eyib yoxdur ki [7, s. 45]. Hamamda qadınlar çalışırdı ki, bir birlərinə öz zinət əşyalarını göstərsinlər. Bununla da onlar bir-birlərinə öz sosial vəziyyətlərini nümayiş etdirirdilər. Hamamın içində qadınlar qızıllarını çıxarıb xüsusi mücrünün içində mühafizə edərdilər. Ş.Bünyadova yazır ki, “hamam sandığı” adlanan xüsusi qablarda qadınlar xına, vəsmə, basma gətirirdilər [1, s. 127].

Hamamla bağlı el arasında atalar sözləri və zərb məsəli də meydana çıxmışdır. 1) Hamam suyu ilə dost tutmaq – asan yolla, heç bir xərc çəkmədən, havayından özünə dost qazanmağa çalışmaq. 2) Köhnə hamam köhnə tas. 3) Günü xoş keçən hamamda bəlli olar. Hamamla bağlı tapmaca da mövcud olmuşdur. Tapmacada belə deyilir:

Bu yanı daş,
O yanı daş,
İçində qırx-əlli baş.

Ordubad şəhərindən topladığımız materiallara görə hamamda istifadə etmək üçün vacibə deyilən bir maddə hazırlanardı. Naxçıvanda buna zırx da deyərdilər. Toplanmış materiallardan aydın olur ki, onun torpağını Xımrıt dağından gətirirdilər, hazırlayıb çimənlərə satardılar. Bunu bədənə tükünü təmizləmək üçün hamamda yuyunanlar bədənə vurardılar. Bu həm də ayaqları yel xəstəliklərindən də qoruyurdu. Hamamda bunun vurulduğu yerə kan deyilərdi.

Hamamda işlədilən əsas qablar tas və satıl idi. Bu gün el arasında köhnə hamam, köhnə tas deyimi də işlədilməkdədir. Bunlardan yuyunma zamanı suyu doldurub bədənə, başa tökmək üçün istifadə edilirdi. Aftafa-ləyən də hamam ləvazimatları içərisində olurdu [1, s. 127].

Saçları yumaq üçün isə sabun əvəzi gildən geniş istifadə olunmuşdur. Bu gil həm də saçın tökülməsinin qarşısını alırdı.

El arasında belə bir söz vardır ki, məscid ruhun hamam isə cismin pak olduğu bir məbəddir.

Xalqımız arasında geniş yayılmış mərasimlərdən biri də “Bəy hamamı” mərasimidir. Professor H.Səfərli bu mərasim haqqında yazır ki, keçmişdə bir çox adamlar (varlı –

A.O) hamama faytonla getməyə üstünlük verdiyi halda, toyu olan bəy yaxınları və musiqiçilərin müşayiəti ilə hamama piyada gedərmiş. Hamama gedən yolun ətrafında yerləşən evlərdə yaşayan adamlar onlara şirniyyat, meyvə, bəzi hallarda süd verərlərmiş. Bu adət qonşu kəndlərdən bəy hamamına gələn bəylər üçün daha təmtəraqlı olarmış. Bəylərin isə verilən nemətlərdən istifadə etməsi, ən azından, dadması hədiyyə verənlərə hörmət əlaməti kimi qiymətləndirilirdi və xoş qarşılanırdı [9]. Bundan əlavə təzə gəlinlər Cümə günləri ata evinə “Cümə hamamı”na gedərdilər. Anadoluda “Əsgər hamamı” deyilən bir hamam adəti də vardır ki, əsgərliyə gedəni dostlar yığıb hamama aparırlar. Bu adətə Naxçıvanda rast gəlinməmişdir.

Hamama getmə adəti bayram günlərində daha çox olur. Çünki adətə görə həmin günlər hamı çimib təmiz olmalıdır. Hətta Qurban bayramından bir gün əvvəl hamı çalışır ki, yuyunsun. İnanca görə insanın bədənində bir tük var ki, həmin gün yuyunsa islanar. Bu tük əgər islanmasa insan natəmiz sayılmış hesab olunur.

Yuyunmaq ehtiyacını qarşılamaqla bərabər yer altından çıxan sular həm də bir şəfa qaynağıdır. Buna nümunə olaraq Naxçıvanda Darıdağ arsenli mineral suyu qeyd etmək olar. Onu da qeyd edək ki, xalq arasından topladığımız materiallara görə bu mineral sular öz təsir gücünü “Quyruq doğdu”dan sonra itirirlər. “Su çərşənbəsi”ndən sonra öz əski güclərinə yenidən qovuşurlar.

Günümüzdə Naxçıvanda ənənəvi hamamların tikilməsinə, qurulmasına dövlət səviyyəsində xüsusi diqqət vardır. Belə ki, 2015-ci il dekabrın 17-də Naxçıvan şəhərinin Əlincə məhəlləsində Şərq hamamı istifadəyə verilmişdir. Şərq hamamı özünəməxsus memarlıq quruluşu ilə diqqəti cəlb edir. Burada göstərilən xidmətlərdən hər kəs razıdır. Bu cür hamamlar həm də turizm baxımından da çox əlverişli sayılmaqdadır.

İslamda hamam. Bildiyimiz kimi İslamda maddi və mənəvi təmizliyin üzərində xüsusilə durulmuşdur. “Təmizlik imanın yarısıdır” deyilən bir deyim vardır. Bununla bərabər Qurani-Kərimin Bəqərə Surəsi, 222-ci ayəsində “Şübhəsiz Allah, çoxlu tövbə edənləri sevər, çox təmizlənənləri də sevər” deyilmişdir. İslama görə hamamda yuyunmağın sünnətləri vardır: Bunların 10 olduğu yazılır ki, biz bunlardan əsaslarını qeyd edirik:

1. Hamamda yuyunmamışdan öncə niyyət etmək lazımdır. Bu niyyət keçici bir dünya ləzzəti üçün olmamalıdır. Bu niyyət namaz üçün, bir təmizlik amacı ilə olmalıdır;
2. Hamama girərkən öncə sol ayağını atar və: Rəhman və Rəhimli Allahın adı ilə pisliklərə bulaşmış, cənnətdən qovulmuş şeytandan Allaha sığınırım” deyər dua edər;
3. Hamama girdikdə çiynlərdən yıxanılmalıdır;
4. Tərləmədən isti otağa girilməməlidir;
5. Çoxlu su istifadə edilməməli, ehtiyacın olan qədər istifadə edilməlidir. Xüsusən, isti suya israf edilməməlidir. Çünki suyun isidilməsi bir xeyli xərc və güc tələb edir;
6. Mümkünsə, hamama tənha getmək, yəni adam olmayanda girmək məqsədəuyğundur.

Mənbədə qeyd edilir ki, Allahın Rəsulu və əshabələri Şam hamamına girmiş və yuyunmuşlar. Hətta bəzi əshabələr belə demişlər: “Hamam nə gözəl bir yer ki, vücudu təmizliyin” [5, s. 322].

Haşiyə: Bu günlərdə bəzi özünü bilməyən insanlar var ki, Avropa mədəniyyəti mənimsədiyini, Avropa mədəniyyətinin üstünlüyü haqqında özünü inandırmaqdadır. Halbuki, bu avropalılar xaç yürüşləri zamanı, yəni XII-XIII əsrlərə qədər hamamda yuyunmaq nə demək olduğunu Şərq xalqlarından yəni müsəlmanlardan öyrəndilər.

Son olaraq qeyd edək ki, hamam mədəniyyəti, hamamda icra olunan adətlər, inanclar və mərasimlər Naxçıvanda qədim dövrlərdən mövcuddur. Bu adət-ənənələrə nəzər saldıqda yuyunma mədəniyyətinin əski dövrlərə dayandığının bariz nümunəsini görürük.

ƏDƏBİYYAT

1. Bünyadova Ş. Orta əsr Azərbaycan ailəsi. Bakı: Elm, 2012, 384 s.
2. Bozok D. Türk hamamı və geleneklerin turizmde uygulanışı // Balıkesir Sosyal Bilimler Dergisi, c. 8, № 13, 2005, s. 62-86.
3. Çələbi Ö. Səyahətnamə (Azərbaycan tarixinə aid seçmələr) / Türk dilindən işləyəni və şərhlərin müəllifi tarix elmləri doktoru S.Onullahi. Bakı: Azərnəşr, 1997, 92 s.
4. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. Bakı: Azərnəşr, 1996, 106 s.
5. Gazali İ. İhyau ulumiddin / Tercüme eden Sıtkı Güllü. İstanbul: Çağaloğlu, 1998, 877 s.
6. Qənbərova G. Azərbaycanın memarlıq tarixində Naxçıvanın şəhərsalma mədəniyyəti / <http://www.qedim.nakhchivan.az/index.php>
7. Qədirzadə H.Q. Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inamlar, etnogenetik əlaqələr. Bakı: Elm, 2003, 368 s.
8. Məmmədova İ. Təbriz şəhərinin maddi mədəniyyəti. Bakı: Çaşıoğlu, 2016, 500 s.
9. Səfərli F. Şərq memarlığının gözəl nümunəsi – Yengicə hamamı. “Şərq qapısı” qəz. 2017, 6 aprel.
10. Sarabski H. Köhnə Bakı. Bakı: Yazıçı, 1982, 253 s.
11. Şardən J. Səyahətnamə / Fransız dilindən tərcümə edən Vaqif Aslanov. Bakı: Elm, 1994, 96 s.

Асаф Оруджов

БАННАЯ КУЛЬТУРА И КУЛЬТУРА ОМОВЕНИЯ (на основе материалов города Нахчыван)

В статье рассмотрена банная культура и культура омовения, существующие в Нахчыване. В результате исследований становится ясно, что история банной культуры и культуры омовения, являющихся частью тюркской культуры, уходит корнями в глубокую древность. Изучая банную культуру, можно также изучить социальное положение населения. Кроме того, в статье изучены система верований и ритуалы, связанные с банной культурой. Надо отметить, что, несмотря на частичные изменения, банная культура и культура омовения сохранились до наших дней.

Ключевые слова: банная культура, мытье, традиция, город, Нахчыван.

Asef Orujov

BATH AND WASHING CULTURE (on basis of Nakhchivan city materials)

In this paper is given information about bath and washing culture in the city of Nakhchivan. It has been determined that bath and washing culture belong to the Turkish culture and base on ancient history. If we learn bath culture we can get information about social situation of people. Beside it, in this paper have been researched belief systems and ceremonies connected with bath and washing culture. Let's note that though partially deformed baths and bathing culture kept its presence nowadays.

Key words: bath culture, to wash, custom, city, Nakhchivan.

(AMEA-nın müxbir üzvü Fəxrəddin Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir-**Qrant № EIF-KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5**

QƏNİRƏ PİRQULİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti,

E-mail: p_qanira@hotmail.com

İLHAM MƏMMƏDOV

Bakı Dövlət Universiteti

E-mail: mammadov-1965@mail.ru

AZƏRBAYCAN XANLIQLARI DÖVRÜNƏ AİD BİR MARAQLI TAPINTI BARƏSİNDƏ

2017-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Tovuz rayonu ərazisində təsərrüfat işləri zamanı təsadüfən aşkar edilən bir küpşəkilli saxsı qabın içərisindən xanlıqlar dövrünə aid maraqlı artefaktlar aşkar edilmişdir. Bu tapıntılar dəfinənin basdırıldığı dövrə, yəni XVIII əsrin birinci yarısına aiddir. Tapıntıların birinin üzərində hazırlanma tarixi vardır. Bundan başqa küpənin içərisindən tapılan sikkələrin də kəsilmə tarixləri dəqiq verilmişdir. Tapıntının fərqləndirici xüsusiyyəti, ilk dəfə olaraq qiymətli parçalardan tikilmiş və işləmələrlə naxışlanmış pul kisəsinin tapılmasıdır. Materialların tədqiqinə əsasən demək olar ki, bu dəfinə XVIII əsrin birinci yarısında Gəncə xanlığının ərazisində basdırılmışdır. Yeni tapıntılar Azərbaycan xanlıqları arasında ticarət əlaqələrinin olduğunu dəqiq çəkisi olan gümüş “abbasi” pullarının harada kəsilməsindən asılı olmayaraq bütün xanlıqlarda dövriyyədə olduğunu təsdiq edir.

Açar sözlər: *artefaktlar, xanlıq dövrü, abbasi-pul dəyər vahidi, parça əşyalar.*

2017-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Tovuz rayonu ərazisində təsərrüfat işləri zamanı təsadüfən aşkar edilən bir küpşəkilli saxsı qabın içərisindən maraqlı artefaktlar aşkar edilmişdi. Bu artefaktlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Bir ədəd ceyrən dərisi üzərində basma üsulu ilə hazırlanan “on beş” səhifədən ibarət kitab nümunəsi;
2. Bir ədəd cürbəcür parça hissələrindən əllə tikilmiş pul kisəsi;
3. On beş ədəd gümüş abbasilər;
4. Dörd ədəd hil obrazlı qadın bəzək nümunəsi;
5. Üç ədəd gümüş abbasi sikkə nümunəsi xüsusi bel bəzəyi nümunəsi.

Təqdim olunan fotolara əsasən kitabşəkilli artefaktın vərəqləri ehtimal ki, xüsusi olaraq bu məqsədlə aşılınmış ceyrən dərisidir. Yazılar pozulmuş şəkildədir. Səhifələr bir-birinə nazik və nəfis şəkildə hazırlanmış kəndirlə bir-birinə keçirilmişdir. Kitabın ehtimal edilən üz hissəsində ortada kiçik dairənin içərisində ayaq üstə durmuş kişi-ovçu, yaxud döyüşçü obrazı vardır. Əynində genbalaqlı şalvar, əlində sağa yönəlmiş şəkildə ox və yay tutan bu insanın üz cizgiləri tam olaraq seçilmir. Bu obraza görə ehtimal etmək olar ki, kitab hansısa bir qəhrəmanlıq eposu nümunəsi, yaxud da hansısa bir hökmdarın döyüş həyatına həsr edilən kitabdır. Kitabın çox dəyərli dəyər vahidi olan pullarla bir qabda gizlədilməsi üçüncü ehtimalı da irəli sürməyə imkan verir. Ola bilər ki, bu kitab pulların sahibinin nəslinin şəcərəsi, yaxud da tanınmış nümayəndəsi haqqında yazılan əsərdir. Göstərilən səbəblərdən dəfinə xarakterli digər sərvətlə bərabər, bu kitabı da gələcək nəsillər üçün torpaqda gizlədilməsi ehtimal edilə bilər.

Ən yeni tarixə qədər azərbaycanlıların etnoqrafiyasında dəyərli əmtəələrdən hesab edilən və bütün zəngin insanların vacib dəyər vahidi kimi qəbul etdiyi parça nümunələrinin çox gözəl, simmetrik şəkildə qızılı və qırmızı çalarlarının effektiv dəyişməsi ilə böyük ustalqla əllə tikilən pul kisəsi üçün ipək, darayı kimi parçalardan istifadə edilmişdir. Bu kisənin eni 20 sm, uzunluğu 25 sm, qalınlığı təxminən 7 sm-dir. Üz tərəfində əl tutacağı hissədən bütün dördbucaq üzrə kəndirli qalın saplarla künclərdə bərkidilmiş şəkildə olan xüsusi bəzəkdə saat əqrəbi istiqamətində cürbəcür maraqlı bəzək nümunələri tikilmişdir. Bu əşyalar bizlər üçün əslində “əşya dəfinəsi” dəyəri daşıyaraq, məqsədyönlü şəkildə bir-birinə birləşdirilmiş və xüsusi “dil”ə məxsusdurlar. Bu əşya dilini oxumadan öncə pul kisəsinin bu tərəfinin əsas hissəsi olaraq üzərində qızılı saplarla yerli, klassik-həndəsi, bitki tipli bəzəklərin tikildiyini qeyd etmək lazımdır. Çərxi-fələk obrazına bənzər bir bəzək içərisində aşağıda iki yerdə çantanın hazırlanma tarixi saplarla tikilərək aydın şəkildə göstərilmişdi. Tarix həm ərəb rəqəmləri ilə qəbul edilmiş qaydada sağdan sola, həm də müasir rəqəmlərlə soldan sağa 1755-ci il göstərilmişdi. Dördkünc tipli əsas bəzəyin içərisində digər üç hissədə cürbəcür çiçək ləçəkləri tikilmişdi. Pul kisəsinin yuxarı orta hissəsinin tutacaq yerində əsas bəzək nümunəsi, yaxud da daha çox əşya dəfinəsi rolunu oynayan tuncdan, tökmə üsulu ilə hazırlanan üçbucaqşəkilli üzərində üç ədəd oyma-kiçik batıq olan əşyadır. Əşyanın əsas ideyası üç ədəd dəqiq olaraq bir-birindən ayrı məsafələrdə işlənən batıqlardır. Bu obrazlar türk xalqlarının mədəniyyət tarixində qurd başı – totem obrazı, hökmdar-hakimiyyət başı, yaxud da güc rəmzi olan öküz başının simvolik, lakonik formasıdır [3, s. 23]. Yuxarıda iki hissə bir-birindən o qədər də aralı olmayan göz işarəsi, ortada bir qədər aşağıda iki göz arasında burunu bildirən işarə var. Demək olar ki, türk xalqlarının yayıldığı bütün ərazilərdə müqəddəs üçlük, sonralar islam dövründə də rəmzi işarə kimi qorunub saxlanılmışdır. Bu simvol qurd toteminə inam, hakimiyyət, güc obrazı kimi numizmatik materiallar da daha çox monqol-türk dövlətləri zamanında qızıl və gümüş noiminallarda mütləq şəkildə dövlət atributu səviyyəsinə qədər qaldırılmışdır [5; 6]. Bu simvol dini rəمز kimi də islam-ərəb xilafətinin dağılmasından sonra meydana gələn bəzi dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycan Səfəvi dövlətinin bütün dövlət atribusiyasında – Allah, Məhəmməd, Əli adları kimi qorunub saxlanılmışdır. Ölkəmizin ərazisində oxşar obraz-lar hələ Boyalı qablar mədəniyyətindən etibarən cürbəcür arxeoloji tapıntılarda – gildən, metaldan, daşdan və digər materiallardan hazırlanan dini və məişət əşyaları üzərində aşkar edilmişdir [4; 1]. Bu bəzək nümunəsindən sonra növbəli olaraq, dairəvi şəkildə bir-birinə keçirilmiş yarımqiy-mətli minerallardan hazırlanmış muncuq bəzəkləri demək olar sonuncu bəzək elementinə qədər davam etdirilmişdir. Muncuqlar əsasən yumru şəkildə olsalar da bəzi keçmə hissələrdə uzunsov şəkilli muncuqlardan da istifadə olunmuşdur. Muncuqların düzülüşündə simmetriyadan kifayət qədər istifadə edilmişdi. Bununla belə muncuqlar arasında fərqli bir çox aspektdən çoxluq təşkil edir. Analoji bəzək-muncuqlar arxeoloji qazıntılar zamanı kütləvi şəkildə yaşayış yerlərindən, qəbir abidələrindən monoteizmə qədərki dönəmə aid olan abidələrdən tapılmamışdır. Bundan başqa elmdə muncuq tipli bəzək nümunələrinin qədim mədəniyyətlərdə, o cümlədən yaşadığımız ərazidə hələ eneolit dövründən başlayaraq, erkən orta əsrlərə qədər pulaqədərki əmtəə mübadiləsində geniş arealda istifadə edilməsi sübuta yetirilmiş aksiomadır. Dünya miqyasında keçən yüzilliyinin 70-ci illərinə qədər oxşar bəzək nümunələri Avstraliya, Mikroneziya, Melaneziyanın bəzi adalarının geridə qalmış tayfa və qəbilələrində hələ də əsas dəyər vahidi olaraq işlədildiyi məlumdur [7, s. 47].

Dünyada pul işinin kəşf edilməsindən günümüze qədər də insanlar pullar hazırlanarkən məhz girdə, dairə şəklinə bütün Yer kürəsinin simvoluna kimi üstünlük vermiş-

lər. Nadir hallarda uzunsov, dördbucaq və digər qeyri-standart formalı sikkələr ayrı-ayrı ölkələrin tarixində mövcud olmuşdur.

Sonuncu unikal bəzək nümunəsi süd rəngli seladondan böyük ustalıqla hazırlanmış, vizual görüntüsünə görə daha çox simvolik uşaq ayaq ölçüsündə olan maraqlı bir əşyadır. Bu bəzək nümunəsinin görüntüsü ayağın alt hissəsinə bənzəyir. Ona görə də düz daban və barmaqlar çox real görünür.

Maraqlıdır ki, bəzəklər simvolik olaraq, qəbul edilmiş qaydaya görə düzülməsinə və kisənin parçasına tikilməsinə baxmayaraq, ortada və ən yuxarı yerdə, kisənin ağzının açılıb bağlandığı yerdə tunc lövhədə baş obrazı əsas motivdir; sonda isə insan və digər canlıların anatomiyasına uyğun olaraq, ayaq obrazı vardır. Sözsüz ki, “əşya dəfinəsi”nin dilinin anlaşılması məsələsində bu cür düzüm qaydası artıq müəyyən işarələr verir. Şərq xalqlarının mifologiyasında, folklorunda, xalq sənəti nümunələrində, o cümlədən şifahi xalq ədəbiyyatında başın, yaxud hökmdarın əsas və cavabdeh olması, onunla əlaqədar olaraq hər işdə əsas inanılmış insanların cavabdehliyi kimi fikirlər demək olar ki, eynidir. Dəyişən yalnız obrazların adlarıdır. Hər hansı dövlətin yaxud bir xalqın məhvi, yaxud da dövlətin yaranması və ya məhvinin də məhz başla əlaqəli olması əsas içəridəki dəfinənin süjet xəttidir. İnsan orqanizmini də eynilə, tam olaraq idarə edən baş-kəllə-beyindir. Amma başı üzərində gəzdirən də ayaqlardır; yaxud başın fikirlərini yerinə yetirmək üçün sağlam ayaqlar lazımdır. Kisənin içərisində xəzinənin əsasən, puldan və pulla alınıb satıla biləcək dəyərli əşyalardan ibarət olması eynilə kisənin üzərində olan muncuqlar vasitəsilə müşahidə edən insanlara, yaxud da gələcək nəsillərə aydın olaraq çatdırılır. Muncuqların hər biri ayrılıqda və hamısı bir yerdə hansısa başqa əmtəələrlə lazım gəldikdə dəyişdirilə bilər. Bununla da, kisənin üzərində əsas fikir bu əşyanın pul kisəsi olmasıdır. Puldan başqa, ondan daha dəyərli insan həyatı üçün lazım olan ağıl (yəni baş obrazı) və zəhmət (yəni ayaq) çox qiymətli daş qaşla dəyişdirilməyə belə layiq olmayan insan aqlının, təfəkkürünün məhsulu kitabdır. Ən dəyərli kitab isə sözsüz ki, insanın yaddaşı ilə əlaqədar olan yazılardan ibarət ola bilər.

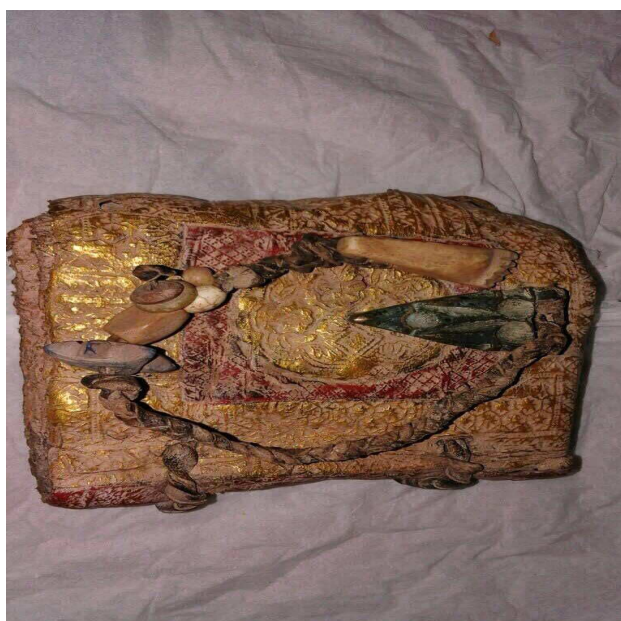
Pul kisəsinin tutumu kifayət qədər böyükdür. Buna baxmayaraq, içərisində o qədər də pul aşkar edilməmişdir. Ola bilər ki, lazım gəldikdə dəfinənin sahibi pullardan götürüb yaxud da elə bu qədər torpağa dəfn edə bilib. Kisənin daxilində demək olar ki, üzərində işlənmə əlaməti olan pozulma elementlərinə rast gəlinməyən elmdə “abbasi” adlanan sikkə aşkar edilmişdi. Bu sikkələr anonimdir. Zərb yeri Azərbaycanın xanlıq dövrünə aid olan Gəncə, Şamaxı və bir ədəd Qarabağ xanlığına aid olan “pənahabadi” adlanan sikkədir. Sikkələr xanlıq sisteminin yeni yarandığı dövrə, yəni XVIII əsrin birinci yarısına aid olduğundan gümüşün əyarı yüksəkdir. Bu səbəbdən görüntü etibarilə mükəmməlliyə malikdirlər desək yanılmırıq. Sikkələr üzərində olan yazılar tam olaraq oxunur.

Gəncə xanı Şahverdi xanın hakimiyyəti zamanında (1747-1760) dövrüyyəyə buraxılan gümüş abbasinin aversində “Ya Kərim” – Allaha müraciət kimi zərb edilmişdi. Bu gümüş sikkələrin qəbul edilmiş çəkisi 3, 84 qramdır. Qeyd etmək lazımdır ki, 1760-cı ildən sonra belə sikkələr üzərində həm də Sahib əz Zaman kəlamı ilə birgə on ikinci imamın şərəfinə iki sətirlik şeirdə sikkənin məhz bu imamın adına buraxıldığını zərb edilirdi. Qarabağ xanlığına aid sikkənin üzərində olan yazılara görə onun Pənahəli xanın hakimiyyəti zamanı (1748-1763) dövrüyyəyə buraxıldığını təsdiq etmək olar. Yazılarda eynilə ya Kərim ifadəsi oxunur. Şamaxı xanlığı ərazisində zərb edilən sikkənin üzərində hər iki epitet “Ya Kərim” və “Ya sahib əz Zaman” təyin edilir. Bu illərdə zərb edilən gümüş sikkələrdə çəki nisbəti demək olar ki, remediumun az fərqi ilə eynidir [7, s. 64].

Şəkil 1. Numizmatik materiallar.

4 ədəd gümüş sikkə yuxarıda qeyd edildiyi kimi bir birinə revers hissəsində uzunsov gümüş lent vasitəsilə birləşdirilmişdi. Bu növ sikkələr artıq dövriyyədən çıxaraq etnoqrafik əşyaya, yəni geyim bəzəkləri qismində istifadə edilən bir nümunədir. Belə sikkələr əsasən dəri üzərinə keçirilərək qadın və kişi bel kəmərlərində istifadə edilirdi. Sikkələr son səfəvi hökmdarlarına aiddirlər. Digər əşyalar xalq arasında hil adlandırılan qadın boyun-boğaz bəzək nümunəsinin bir qırılmış hissəsidir. Digər sikkələr kimi bu hillər də halə – ay şəklində gümüşdən tökmə üsulu ilə hazırlanmışdır. Hər birinin sapa keçmə yerləri vardır.

Şəkil 2. Pul kisəsi.

Beləliklə, aşkar edilən artefaktların analizi bizə aşağıdakı elmi mülahizələri irəli sürməyə imkan verir:

1. Ən yeni tarixə qədər ərazimizdə metalışləmə, zərgərlik sənəti yüksək səviyyədə inkişaf etməkdə olmuşdu. Əksər hallarda baş verən siyasi hadisələr, o cümlədən Azərbaycanın siyasi parçalanması dövründə xalq sənətkarlıq nümunələri kifayət qədər geniş yayılmışdı.

2. Aşkar edilən numizmatik tapıntılara əsasən xüsusi olaraq xanlıq dövrünün ilk onilliklərində bütün xanlıqlar arasında iqtisadi əlaqələrin mövcudluğu təsdiq olunur. Bundan başqa son illərin eyni dövr və eyni xarakterli tapıntılara əsasən xanlıqlar arasında ticarət əlaqələrində əsas dəyər vahidinin yerli “abbasi” adlanan və 3,84-3,74 qram arasında çəkiyə malik olan, yüksək əyarlı gümüşün digər ucuz metalların qarışığından zərb edilən sikkələr olduğunu təsdiq etmək olar.

3. Azərbaycan xalqının dünyagörüşündə təkəllüflülük – islamla yanaşı, qədim inanc sisteminin müəyyən qədər qorunub saxlanıldığını və xalq ustalarının bu elementləri maddi-mədəniyyət nümunələrində çox böyük ustalıqla əks etdirməyi bacardıklarını göstərmək olar. Bu inanc sistemində əsas yeri qədim türklərə aid olan totemlər tutur.

4. Milli kimlik, hər bir kəsin öz köklərinə bağlılığı aşkar edilən artefaktlarda izlənilir. Yazılı ədəbiyyata böyük önəm verilir. Bu zaman ərəb əlifbası əsas olaraq qalmaqdadır. Kitab çapı işi cürbəcür üsullarla həyata keçirilsə də, ən qədim dövrlərdən əsasən seçilmiş heyvan dəriləri üzərində yazılması hələ “Avesta” zamanından qədim dünyaya məlum olduğundan bizim xalqımızın yaddaşında da qorunub saxlanılırdı. Demək, belə ustalar həmin dövrdə nadir kitabları bu üsulla tərtib edə bilirdilər.

5. Nəhayət dəfinənin torpağa basdırıldığı zaman sikkələrin üzərində olan son tarixdir. Bu tarix 1760-cı ildir. Dəfinənin tərkibində ən erkən tarix 1755-ci il göstərildiyini nəzərə alsaq, onun o qədər də uzun müddət torpaqda qalmadığını və bu səbəbdən keyfiyyət baxımından məqbul qaldığını anlamaq mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Rəcəbova B. Azərbaycanın ənənəvi sənətkarlıq məmulatı və istehsalı tarixindən (IV-XVII əsrlər). Bakı: Elm, 2009, 303 s.
2. Albayrak R. Türklərin İranı – yaxın gələcək. I c., Bakı: Mütərcim, 2016, 628 s.
3. Асадова С., Абдуллаева Н. Художественная обработка металла. Баку: Язычы, 1988, 50 с.
4. Измаилова А.А. Женские ювелирные украшения Азербайджана. МИА АН Азербайджана. Баку: Элм, 2001, 385 с.
5. Мифы древнего Востока. Москва: Альтернатива, 2004, 234 с.
6. Религия и мифология народов Восточной и Южной Азии. Москва: Наука, 1970, 248 с.
7. Пиргулиева Г.А. Основы нумизматики. Баку: Нафта пресс, 2009, 162 с.

Ганира Пиргулиева, Ильхам Мамедов

ОБ ОДНОЙ ИНТЕРЕСНОЙ НАХОДКЕ ПЕРИОДА АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ХАНСТВ

В 2017-ом году в Таузском районе Азербайджана в ходе случайных земляных работ был обнаружен небольшой кувшин с интересными артефактами,

касающимися истории периода Азербайджанских ханств. Эти находки относятся именно к тому периоду, когда был зарыт клад, то есть к первой половине XVIII века. На одной из находок точно указана дата изготовления. Кроме этого, дата чеканки некоторых монет найденных внутри кувшина, также относится конкретно к этому периоду. Отличительной особенностью клада является тот факт, что впервые найден кошелек для денег из дорогих тканей, украшенный орнаментом. На основе изучения материалов можно утверждать, что клад был зарыт в конце первой половины XVIII века на территории тогдашнего ханства Гянджа. Подтверждается факт существования торговых связей между ханствами Азербайджана и полномочное хождение на территориях всех ханств серебряных номиналов – аббаси – с точными весовыми данными независимо от места чеканки.

Ключевые слова: *артефакты, период ханства, денежные единицы-аббаси, изделия из ткани.*

Ganira Pirguliyeva, İlham Mammadov

ONE INTERESTING FIND OF THE AZERBAIJAN KHANATE PERIOD

In 2017, a small jug with interesting history artifacts was discovered in the Tauz region of Azerbaijan, with occasional excavations, concerning the history of the Khanate of Azerbaijan. These findings refer to the period when the treasure was buried, that is, by the first half of the 18th century. One of the finds accurately indicates the date of manufacture. Apart from this fact, the last date of coinage of some coins inside the pitcher is also specific, refer to this period. A distinctive feature of the treasure is the fact that for the first time a cash purse was found out of expensive fabrics of those times with interesting ornaments in the outer part. Based on the study of materials, it can be asserted that the treasure was buried at the end of the first half of the 18th century in the territory of the then Khanate of Ganja. It is confirmed the existence of trade relations between the khanates of Azerbaijan and the full circulation of silver denominations in the territories of all khanates – Abbasi with exact weight data, independent of the place of stamping.

Key words: *artifacts, khanate period, monetary units-abbasi, cloth products.*

(Tarix elmləri doktoru, professor Qüdrət İsmayılzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

ŞƏHLA NURUZADƏ

Bakı Slavyan Universiteti

E-mail: sh_nuruzade@yahoo.com

AZƏRBAYCANLILARIN MƏİŞƏTİNDƏ XALÇA VƏ XALÇA MƏMULATLARININ YERİ

Xalçaçılıq ölkədə tarixən formalaşmış sənətkarlıq nümunəsidir. Xalça və xalça məmulatları xalqın məişət və təsərrüfat həyatında mühüm yer tutur. Müasir dövrdə qloballaşma proseslərinin təsiri altında xalqın təsərrüfat həyatında xalça məmulatlarının istifadəsi öz əhəmiyyətinin müəyyən dərəcədə itirsə də, məişətdə hələ də öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Məişətdə məfrəş, çuval, xurcun, heybə və s. nazik və yüngül toxunmuş xalça məmulatlarından geniş istifadə olunurdu. Azərbaycanlıların məişətində, əsasən də milli-mənəvi dəyərlər sistemində xalça məmulatları mühüm yer tutur. Məqalədə xalça və xalça məmulatlarının rəngləri, nəfis ornamentlərin xalqın estetik zövqünü özündə əks etdirdiyi göstərilir. Xalça və xalça məmulatları əsasən evin dekorasiyasında, təsərrüfatda, məişətdə geniş istifadə olunur. Ənənəvi azərbaycanlı evlərinin xalça və xalça məmulatları ilə bəzədilməsi iqlimlə də əlaqəli idi. Azərbaycanda xalçalar yalnız evin bəzəyi və rahatlığı üçün məişətdə geniş istifadə olunan əsas atributlardan biri olmaqla yanaşı, xalqın tarixi, dünyagörüşü, fəlsəfəsini özündə əks etdirən milli-mənəvi irsidir. Hər bir azərbaycanlı üçün milli xalçalar dəyərlidir. Azərbaycanlıların məişətində xalça və xalça məmulatları tarixən geniş istifadə olunmuşdur və müasir dövrdə də bu ənənə davam etməkdədir.

Açar sözlər: milli-mənəvi dəyərlər, xalça, xalça məmulatları, məişət.

Azərbaycan rəngarəng təbiətə, zəngin milli-mənəvi irsə və mədəniyyətə malik ölkədir. Azərbaycanlıların milli-mənəvi dəyərlərinin formalaşmasında onun təbiəti, tarixi inkişaf mərhələləri, dini inancları, dünyagörüşü, digər xalqlarla mədəni və ticarət əlaqələri mühüm rol oynamışdır. Xalçaçılıq ölkədə tarixən formalaşmış sənətkarlıq nümunəsidir. Eyni zamanda, xalça və xalça məmulatları xalqın məişət və təsərrüfat həyatında mühüm yer tutur. Müasir dövrdə qloballaşma proseslərinin təsiri altında xalqın təsərrüfat həyatında xalça məmulatlarının istifadəsi öz əhəmiyyətini müəyyən dərəcədə itirsə də, məişətdə hələ də aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Azərbaycanlıların məişətində, əsasən də milli-mənəvi dəyərlər sistemində xalça məmulatları mühüm yer tutur.

Əhalinin tarixən maldarlıqla məşğul olması yun və iplərin (yun, kətan, ipək və s.) istehsalı, toxuculuğun, boyaqçılığın inkişafı üçün şərait yaratmışdır. Xalça və xalça məmulatlarının rəngləri, nəfis ornamentləri ölkənin təbiəti, xalqın estetik zövqünü özündə əks etdirir. Eyni zamanda insanlar xalça məmulatlarını istehsal etməklə özlərini soyuqdan qoruyurdular.

Mingəçevir ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuş maddi mədəniyyət qalıqları (hana hissələri, xalça və palaz toxuması, yun ip qalıqları) antik dövrün sonu və erkən orta əsrlərin əvvəllərində Azərbaycan əhalisinin məişətində xalça-palaz məmulatının mühüm yer tutduğunu göstərir [7, s. 86].

Xalça və xalça məmulatları toxuculuq dəzgahı olan hanada (yer hanası (üfqi) və dik (şaquli) hana) toxunurdu. Demək olar ki, bütün kənd evlərində xalça və xalça məmulatları toxumaq üçün hana olardı. Məsələn, XIX əsrin 80-ci illərində H. Abelov bildirir ki, Şirvanda, çox nadir halda kənd evlərində xalça və digər məmulatlar toxumaq

üçün hana olmazdı [8, s. 176]. Müasir dövrdə hanalara yalnız xalça ustalarının evində rast gəlmək olar.

X əsrdə Naxçıvan, Xoy, Ərdəbil və Muğan özünün yüksək keyfiyyətli xalça məmulatları ilə geniş şöhrət qazanmışdı. Muğan özünün çuval və palaz məmulatı ilə, Naxçıvan, Xoy, Salmas şəhərləri zili və xalçaları ilə, Ərdəbil, Şirvan isə özlərinin ipək və yun məmulatları ilə məşhur idi. Alman səyyahı Kempfer 1683-cü ildə Bakı yaxınlığındakı Binə kəndində evlərin gözəl xalçalarla döşəndiyini yazır. 1733-cü ildə Bakıda və onun ətrafındakı kəndlərdə olmuş səyyah Lerx də Zirə kəndi sakinlərinin evlərindəki gözəl xalçalardan danışır [4, s. 9].

Artıq XIX əsrdə Azərbaycan ərazisində yüzlərlə kустar müəssisədə xalça və xalça məmulatları istehsal edilirdi. Quba, Şuşa, Cəbrayıl, Qazax, Gəncə və Bakı şəhərlərində yüksək keyfiyyətli xalça və xalça məmulatları toxunurdu. Qarabağ xalçaçılığının mərkəzi Şuşa şəhəri idi. Qazax xalçaları Tiflisdə, Qarabağ xalçaları isə Təbrizdə və İstanbulda satılırdı. XIX əsrin ikinci yarısında Şamaxı və Cəbrayıldakı ipək xalçaların istehsalı daha da genişləndi. Şamaxı və onun əyalətlərində istehsal olunan ipək xalçalar İran və Türkiyəyə ixrac olunurdu [10, s. 48, 49].

Xalçaçılığın inkişafı ölkədə boyaqçılıq sənətinin də inkişaf etdiyini göstərir. Boyaqçılığın inkişaf etməsi üçün ölkədə lazım olan xammal ehtiyatı var idi. Azərbaycanda xalçaçılıq üçün iplər əsasən bitkilərdən (yarpaqlar, güllər, bitkilərin kökləri və s.) və meyvələrdən alınmış təbii boyalarla rənglənirdi. Məsələn, Sara Aşurbəyli Bakıda, eləcə də Abşeronda boyaqçıların yunu boyamaq üçün əncir yarpağından, soğan qabığından, zəfərandan və digər bitkilərdən boyaq hazırladıqları haqqında məlumat verir. XVIII əsrin əvvəllərində Bakı şəhərinin ətrafında yüzlərlə zəfəran sahəsi var idi O, ipək və yun parçaları və xalçaları boyamaq üçün çox əla boyaq maddəsi idi [4, s. 167]. Zəfərandan alınan boyaq ipək və yun iplər narıncı rəngə boyadılırdı. Abşeronda yığılan boyaq otundan qırmızı boyaq düzəldilirdi. Nar qabığından əla qəhvəyi-kürən rəngli boyaq alınır. Limon və qoz qabığından, meynə yarpağından, soğan qabığından, bir sıra ot, gül və bitkilərdən, habelə ağac qabıqlarından da boyaq hazırlanırdı. XVIII əsr fransız səyyahı Şarden İran və Azərbaycandan bəhs edərkən bu ölkələrdə boyaqçılıq sənətinin Avropa ölkələri ilə müqayisədə xeyli üstün olduğunu göstərir [4, s. 170]. Müxtəlif bitki və meyvələrdən hazırlanan boyaqlar daha parlaq və möhkəm olur, zaman keçdikcə solmurdu. Otlardan yun, ipək və pambıq ipləri, müxtəlif parçaları boyamaq üçün istifadə olunurdu. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində xalçaçılıqda kimyəvi rənglərdən də istifadə olunmağa başlandı. Müasir dövrdə təbii boyaqlarla boyanmış ipdən hazırlanmış və əl xalçaları (evdə kустar şəraitdə hazırlanmış xalçalar) və digər xalça məmulatları daha qiymətli hesab olunur.

Əsrlərlə azərbaycanlılar məişətdə xalça və xalça məmulatlarından geniş istifadə etmişlər. Bundan əlavə xalça və xalça məmulatları insanlar üçün estetik əhəmiyyət də kəsb edib. Hər bir xalçaçı öz toxuduğu xalçalara xüsusi sənət əsəri kimi yanaşır. Hər bir bölgənin xalça və xalça məmulatları onun təbiətinə müvafiq rəng çalarları və ornamentləri ilə fərqlənir. Kустar şəraitdə toxunan xalça və xalça məlumatlarına xalçaçı fərdi yanaşırdı və onun sənətkarlıq bacarığı aydın görünürdü. Qədimdən xalçaçı yunu özü qırxır, ondan ip hazırlayır, müxtəlif bitkilərdən hazırladığı boyalarla rəngləyirdi. A.Düma yazır: "Elə ki bahar başladı, azərbaycanlı kənd-kəsəyi tərk edər, oraya bir də yalnız payızda qayıdər; qadınlar kişilərin otardığı qoyunların yununu əyirib xalça toxuyarlar. Onların toxuduqları Quba, Şamaxı, Nuxa xalçaları sadə naxışlarına, əlvan rənglərinə, möhkəmliyinə və davamlılığına görə İran xalçalarından heç də geri qalmır və onlardan fərqli olaraq yarı qiymətə satılır" [5, s. 195].

Xüsusi boyaqçılar xalça toxunan evlərə dəvət olunur və orada ipləri boyayırdı. Bu adət XX əsrin 80-90-cı illərində Azərbaycanın bölgələrində qorunub saxlanmışdı.

Müasir dövrdə xalçaların böyük əksəriyyəti iri emalatxanalarda və fabriklərdə istehsal olunduğundan xalçaçının ona fərdi yanaşması demək olar ki, aradan götürülmüşdür. Lakin ev şəraitində toxunan xalçaların rənglərinin seçiminə, ornamentlərin təyin edilməsinə xalçaçı usta tərəfindən fərdi yanaşılır.

Azərbaycanlıların məişətində xalça və xalça məmulatları tarixən geniş istifadə olunmuşdur və müasir dövrdə də bu ənənə davam etməkdədir. Xalça və xalça məmulatları əsasən evin daxili sahmanında, təsərrüfatda, məişətdə geniş istifadə olunur.

Ev şəraitində toxunan xalçalar əsasən, qızların cehizləri, hədiyyə və satış üçün toxunurdu. Ümumiyyətlə, qədimdən xalça və xalça məmulatları əhalinin qazanc mənbəyi hesab olunurdu. Aleksandr Düma “Qafqaz səfəri”ndə Bakıda, Qubada, Nuxada ticarətin əsas hissəsini qadınların toxuduğu xalçaların təşkil etdiyi haqqında məlumat verir [5, s. 179, 195].

Xalçanın toxunması mürəkkəb bir prosesdir, eyni zamanda azərbaycanlılar üçün xalça estetik əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də xalça tarixən var-dövlət əlaməti hesab olunmuşdur. Qız ailə qurduqda onun cehizliyində xalça, kilim və s. xalça məmulatları (otağın sayına görə) xüsusi yer tutur. Ölkənin bölgələrində tarixən qızlar öz cehiz xalçalarını toxuyardılar. 1990-cı illərdə demək olar ki, bir çox bölgələrdə qızların özləri üçün cehiz xalçalarını toxumaları hallarına rast gəlinirdi.

Xalqın həyat və məişətində xalçaçılıq sənətinin geniş yer tutması ilə bağlı xalça-palaz toxuyanlar arasında bir sıra inanclar, ayinlər, adət-ənənələrlə yanaşı oyun və əyləncələr də mövcud idi. Keçmişdə cehizlik xalça toxunması üçün hana qurulan gün bayram olardı. Bununla da, xalçanın toxunması prosesinin asan olması, xalçanın xeyir işlər üçün istifadə olunması niyyət olunurdu. Həmin gün müxtəlif növ şirni, noğul paylanardı, hamıya şərbət verilərdi. Hana kəsilən gün (xalçanın toxunub başa çatdıqda axırncı ilmənin bağlanması günü) də evdə, məhəllədə yenidən bayram olardı. Aşıq çalib-oxuyardı, qara zurnanın sədaları altında oynayıb əylənər, mahnı oxuyardılar. Ailədə və ya yaxın adamların uşaqlarının anadan olması, toy, ad günü və s. münasibəti ilə xalça hədiyyə olunurdu. El arasında xüsusi qonaqlara xalça hədiyyə verilməsi adəti hələ də qalmaqdadır. Qonaq gəldikdə də evə təzə xalçalar sərilir. Burada azərbaycanlıların ailə münasibətləri, qonaqpərvərlik adətləri özünü göstərir. Qonağın xoşuna gələn bir şey olsaydı həmin şey, dəyərindən asılı olmayaraq, mütləq ona bağışlanardı. 1818-ci ildə A.Qriboyedov İrana səfəri zamanı Qazaxın İncə kəndində bir evdə qonaq olur. Evdəki nəfis şəkildə toxunan xalça onun xoşuna gəlir. Kəndli qadının toxuduğu bu gözəl xalça Qriboyedovu heyran edir. El adətinə görə, qonağın xoşu gəldiyi əşyalardan xurcun, heybə, xalça ona hədiyyə verilir [1, s. 22].

Ənənəvi azərbaycanlı evlərinin xalça və xalça məmulatları ilə bəzədilməsi iqlimlə də əlaqəli idi. Maldarlıqla məşğul olan azərbaycanlılar yayda dağlara gedir orada çadır qurardılar. Çadırın üstünə və daxilinə istiliyi saxlamaq üçün nazik və yüngül toxunuşlu xalça məmulatları – kilim, palaz, şəddə və s. döşəyərdir. Bu adət indi də maldar əhali arasında qalmaqdadır. Bəzən evin divarlarına da yerdən 50-60 sm. hündürlükdə həsir çəkilirdi ki, ev isti olsun. Bəzi bölgələrdə divarın yarı hissəsinə kimi soyuqdan və rütubətdən qorunmaq üçün puştı asılandı. Xalça məmulatlarının bu növü Azərbaycanın bütün xalçaçılıq mərkəzlərində istehsal olunurdu. Varlı evlərində bu tərtibat daha zəngin olurdu, divarlara xalçalar, onun üzərinə silah, saz, valideynlərin və ya baba-nənənin portretləri asılırdı. Bütün döşəmə və divar bütöv xalça ilə bəzədilirdi. Xalı döşəmənin ölçüsünə tam uyğun olmayanda, ona “kənarə” (kənar) deyilən ensiz, uzunsov xalçalar

əlavə edilirdi. Böyük evlərin döşəmələrinə üç, dörd və beş hissədən ibarət “dəst-xalça” döşənir. “Dəsti-xalçanın” mərkəzi hissədəki xalça “Xalı”, kənardakılar “Kənarələr” və ya “Yan”, baş hissədəki, “Başlıq”, aşağı hissədəki isə “Ayaqaltı” adlanırdı. Xalçaların hissələrlə toxunması onun yuyulmasını, təmizlənməsini asanlaşdırır. Şuşada dəst-xalça komplekti geniş yayılmışdır. Əsasən sarayları bəzəmək üçün toxunurdu.

Evə qonaq gəldikdə onun üçün döşəməyə təzə xalça-palaz döşənir. XVI əsrin 70-ci illərində Şirvanda olmuş ingilis səyyahı T.Benister və C.Deket yazırdı ki, burada elə bir adam, hətta belə adi bir insan tapmaq olmazdı ki, o xalça üzərində otursun, yaxud otaqlarına xalça döşəməsin [9, s. 260]. 1563-cü ildə Şirvanda olmuş avropalı səyyah R.Çinni Şirvanın bəylərbəyi Abdulla xanın çadırının döşəməsinin xalçalarla bəzədilməsi haqqında məlumat verir [9, s. 216]. 1561-1564-cü illərdə Şirvanda olmuş digər səyyah A.Cenkinson da Abdulla xanın çadırını belə təsvir edir: “Hökmdar (Abdulla xan – Ş.N.) ipəklərlə və qızılla (qızıl saplarla) tikilmiş bahalı çadırdə oturmuşdu; ...çadırdə bütün döşəmə bahalı xalçalarla örtülmüşdü, onun altında (Abdulla xanın – Ş.N.) üzərində ona layiq iki yastıq qoyulmuş gümüş və qızılı iplərlə tikilmiş dördkünc xalça var idi [9, s. 203].

Azərbaycanda, əsasən də, bölgələrdə evdə qonaq üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi otaq olardı. Həmin otağın bəzədilməsinə xüsusi diqqət verilirdi. Həmin otağın zövqlə bəzədilməsi xalqın qonaqpərvərlik adətlərindən irəli gəlir. Qonaq üçün ayrılmış otağın bəzədilməsi onun rahatlığını və tam sərbəstliyini təmin etmək məqsədi daşıyır. Bu tip otaqlar əsasən xalçalarla bəzədilirdi. 1858-1859-cu illərdə Qafqaz səfəri zamanı A.Düma Şamaxıda olarkən azərbaycanlıların qonaq otağı haqqında yazır: “Burada bizi isti sobası, yandırılmış çıraqların işığında göz oxşayan xalıları, gözəl divanları olan və süfrəsində yemək buğlanan bir mənzilə qonaq etdilər. Mən Dondukovun və Baqrationsun evindəki kimi çarpayıda yox, gözəl bir xalçanın üstündə yatdım” [5, s. 21, 86].

Otaqların döşəməsinə ev sahibinin maddi imkanından asılı olaraq xalça məmulatları – keçə (garbit), palaz, cecim (nazik palaz), həsir, kilim, xalça, gəbə və s. salınır, üzərinə aşılarmış qoyun dərisindən ayaqaltılar qoyulur, mütəkkə, balış və döşəkçələr düzülürdü. Xalçanın üzərində ayaqqabı ilə gəzməzlər. O, yun və ipəkdən toxunduğundan üzərində ayaqyalın gəzmək eyni zamanda insanın sağlamlığı üçün faydalı hesab olunur.

Palaz ölkənin bütün ənənəvi toxuculuq mərkəzlərində istehsal olunurdu. Onun istehsalında həm yun, həm də pambıq iplərdən istifadə edilir. Azərbaycanda əvvəllər ipəkdən hazırlanmış palazlar da toxunurdu. Palaz enli horizontal xətlərlə bəzədilən sadə toxunuşlu xalça növüdür. Onun istehsalı qısa müddətə başa gəldiyindən məişətdə geniş istifadə olunurdu. Palaz ikitərəfli toxunduğundan hər iki üzə də istifadə olunur. Palaz əsasən dəhlizə və mətbəxə döşənir. Kilim yun, pambıq və kənaftan ayrılmış iplərdən xalçaya nisbətən nazik toxunur. Onun bir xarakterik xüsusiyyəti də onun palaz kimi hər iki üzündən istifadə edilməsidir (bəzən birüzlü də toxunur). Əsas toxunma mərkəzləri Bakı, Qazax, Qarabağ, Şirvan və Təbrizdir. Cecim yun, pambıq, xüsusən keci (yararsız baramadan alınan kobud ipək sap) və keyfiyyətli ipəkdən ayrılmış iplərdən toxunur. Onu düzəldiləcək məmulatın (döşənəcək, pərdə, geyim və s.) ölçüsünə uyğun olaraq cecimi hissə-hissə kəsərək bir-birinə tikirlər. Yundan və pambıqdan toxunan cecimlər yer (döşənəcək) və divar xalçası kimi Azərbaycan xalqının məişətində geniş istifadə olunur. Azərbaycanda cecimin əsas istehsal mərkəzləri Qarabağ, Qazax, Naxçıvan, Şəki, Şirvan idi. Göyçədə və Cənubi Azərbaycanda da toxunur. Şirvanda cecim, əsasən ipəkdən, Qarabağda yundan, Göyçədə pambıqdan toxunurdu. Cecimin bəzəkləri şaquli istiqamətli enli və ensiz zolaqlardan ibarət olur, çox vaxt zolaqların üzəri müxtəlif formalı həndəsi

naxışlarla bəzədilirdi. Yer və divar örtüyü kimi məişətdə geniş istifadə olunan xalça növlərindən biri də sumaxdır. Sumax yundan, bəzən də ipəkdən ayrılmış iplərdən toxunur. Əsasən Şamaxı, Əhər, Mərənd, Urmiya, Cəbrayıl, Laçın və Naxçıvanda toxunmuşdur. Sonralar sumaxın istehsal mərkəzi Qubaya keçmiş və XIX əsrdə Azərbaycanın digər bölgələrində də geniş yayılmışdır [2, s. 36]. Sumaxın yerliyi, əsasən sumağı rəngdə olur. Onun üzərində əsasən nəbati motivlər və heyvanat, o cümlədən quş təsvirləri üstün yer tutur. Evdə qonaq və yataq otaqlarının döşəməsini və divarlarını əsasən xalça və xalı bəzəyirlər. Uzunluğu 3 metrə, eni 2 metrə çatan böyük xalçalara xalı deyilir. Xalı xalçaya nisbətən yüngül olur. Adətən, tək xalı qonaq otağının arxa divarına asılır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın bir sıra bölgələrində – Muğanda, Qarabağda, Gəncədə, eləcə də Türkiyənin bir sıra bölgələrində xalça gəbə adlandırılır.

Döşənəcək (yerə sərilən xalça) və divar xalçası kimi qalın toxunan şəddədən də istifadə olunurdu. Şəddənin əsas istehsal mərkəzləri Qarabağ (Qubadlı, Cəbrayıl, Ağdam, Bərdə), Qazax, Naxçıvan, Cənubi Azərbaycan (Ərdəbil, Meşqin, Muğan) və Göyçədir. Süjetli şəddələrin bəzək tərtibatında “atlı” (süvari) və ya yüklü “dəvə karvanı”, sarvan (karvanbaşı), habelə onları müşayiət edən keşikçi dəstəsini əks etdirən rəsmlər başlıca yer tutur. Bəzən şəddə bəzəklərinin əsasını biləyində şahin quşu tutmuş ovçular və onların yanında hərəkət edən ov tulalarının stilizə edilib həndəsələşdirilmiş təsvirləri təşkil edirdi. Muğanda yundan, bəzən ipəkdən və pambıqdan ayrılmış iplərdən nazik və yüngül toxunan vərni yer xalçası kimi istifadə olunurdu. O nazik və zərif olduğundan altına keçə tikilirdi. Keçənin əsas istehsal mərkəzləri Qarabağ (Bərdə, Şuşa, Ağcabədi, Cəbrayıl, Ləmbəran), Qazax, Naxçıvan və Cənubi Azərbaycandır. Qarabağ vərnisinin ornamentinin əsas elementi demək olar ki, xalçanın bütün sahəsini tutan, “S” və ya “Z” formalı stilizə olunmuş əjdaha təsviridir [2, s. 33]. İnəmə görə əjdaha bolluq rəmzi, eləcə də evin, ailənin, qəbilənin qoruyucusu hesab olunur. Cənubi Azərbaycanda toxunmuş vərnilər isə quş və ağac təsvirləri ilə bəzədilir.

Evlərin döşəməsinin, divarların xalça ilə bəzədilməsi dəbi 1990-cı illərədək davam etmişdir. 1990-cı illərdən sonra otaqların divarlarına xalça asılması adəti demək olar ki, aradan qaldırılmışdır. Lakin otaqların döşəməsinə xalça və kilimlərin döşənməsi adəti qalmaqdadır. Müasir dövrdə stol, stul, divan və kreslolar üçün nəzərdə tutulmuş müvafiq ölçülərdə xalçalar toxunur.

Xalçadan azərbaycanlılar yalnız xeyir günlərində deyil, yas günlərində də geniş istifadə edirlər. Ölünü məscidə yumağa aparan zaman onu xalçaya bükürlər. Cavan adam vəfat etdikdə onu əsasən qırmızı rəngdə xalçaya, yaşlı adamı isə yaşıl və digər tünd rəngdə xalçaya bükürlər. Mərasim pərdələri və örtükləri kimi eyni zamanda şəddədən də istifadə olunur. Məişətdə məfrəş, çuval, xurcun, heybə və s. nazik və yüngül toxunmuş xalça məmulatlarından geniş istifadə olunurdu. Məsrəf yorğan-döşək, xalça, palaz yığmaq üçün zili texnikası ilə toxunan böyük xalıdır. Təsərrüfat malları çuval adlanan böyük kisədə saxlanardı. Vərnidən, zilidən, cecimdən, şəddədən pərdə, örtük, həmçinin çadırların dekorativ bəzəyi kimi istifadə olunurdu. Zili yundan, pambıqdan və ipəkdən ayrılmış ipdən hazırlanırdı. Zilinin əsas istehsal mərkəzləri Qarabağ, Qazax, Bakı, Naxçıvan, Göyçə və Cənubi Azərbaycandır [2, s. 34]. Zilinin bəzəklərini stilizə edilmiş quş və heyvan rəsmləri, rəmzi təsvirlər, müxtəlif formalı həndəsi və nəbati motivli ornamentlər təşkil edir. Zilidə təsvir olunan əsas naxış quş təsviridir. İslamın Azərbaycanda yayılmasından sonra zili əsasən məscidlər üçün toxunur. Bu tip zililər, adətən göy və ağ, yaxud ağ və qırmızı rəngdə olur. Onun haşiyəsində namazlıq xalçaları üçün səciyyəvi olan kufi yazıları verilir. Kiçik ölçülü sumaxdan da namazlıq kimi istifadə edilir. Namazlıq (canamaz) xüsusi olaraq namaz qılanlar üçün nəzərdə tutulduğundan

xeyli kiçik ölçüdə və yüngül olsun deyə nazik toxunurdu. Namazlığın bəzək tərtibatında “mehrab” nəqş motivi üstünlük təşkil edirdi.

Azərbaycanlılar cecimdən, şəddədən parça kimi də istifadə etmiş, onlardan qadın və kişi geyimləri, döşəküzü, müxtəlif örtüklər, çanta, xurcun və s. əşyalar hazırlayırdılar. Sözsüz ki, müasir dövrdə xalça məmulatlarından parça kimi istifadə olunmur. Azərbaycanda əsasən həndəsi ornamentlərlə toxunmuş xalça məmulatı olan kişi və qadın corablarının toxunması geniş yayılmışdır.

Azərbaycanda atın bəzədilməsinə də xüsusi diqqət verilirdi. At üçün xalça məmulatı olan xüsusi yəhər xalçası toxunardı. “Qacarı” və ya “yəhərüstü” adlanan yəhər xalçası da çox vaxt sifarişlə toxunurdu. Yəhərin ölçüsünə müvafiq olaraq, yəhər xalçası kiçik ölçüdə toxunur, ətrafları isə saçaqqlarla bəzədilirdi. Bundan əlavə heyvanları (at, dəvə) soyuqdan qorumaq və onlara yaraşlıq vermək üçün çul toxunurdu. Varlı şəxslərin adlı-sanlı minik atı üçün sifarişlə çul toxutdurmaq ənənə halını almışdı. Çulun qabaq ətrafları atın boynunu və sinəsini, arxa hissəsi isə belini və yanlarını örtməli idi. Atları yemləmək üçün xüsusi kiçik torbalar – “yem torbası” toxunardı [6, s. 84].

Ölkənin bütün bölgələrində əhalinin məişətində ənənəvi olaraq, xalça məmulatları – məfrəş (yataq dəsti üçün xalçadan hazırlanmış əşya), xurcun, heybə, müxtəlif ölçülü aşırma çanta (qaşlıq), çadırları əhatələmək üçün ensiz məmulat (örkən), mətbəxdə qaşıqlar üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi qab, çömçədən (çömçə qoyulması üçün qab), duz-qabı, ləmiqabağı (rəflərin qabağını örtmək üçün uzunsov pərdə), taxçaqabağı (ev əşyalarını yığmaq üçün divarda açılan oyğun qabağına salınan kiçik palaz) və s. əsas yer tuturdu.

Yaxın və uzaq səfər zamanı azuqə və pal-paltar daşınması üçün xurcun və heybədən istifadə olunurdu. Çiyinə salınan kiçik xurcun isə heybə adlanır. Xurcun və heybə iki hissədən ibarət olub rəngbərəng boyanmış keci və ya yun ipdən toxunmaqla üzərinə müxtəlif növ naxışlar salınır, qotazlarla bəzədilirdi. Ağız hissəsinə gözək salınır, gözəyin içərisindən keçən qotazlı bağ dartılarkən xurcunun ağzı bağlanır. Bütün bu məmulatlar zoomorf, həndəsi və nəbatəti naxışlarla bəzədilirdi.

Bütün bunlardan əlavə, keçmişdə kəndbəkənd gəzən arşınmalçı, bafayçı, çərçi və xalça-palaz satan digər alverçi təbəqələri satış mallarını xalça məmulatlarından hazırlanmış kisə və boxçalara doldurub bellərinə alır, yaxud xurcun və ya heybələrə yığıb çiyinlərində daşıyırdılar.

Çox təəssüf ki, müasir dövrdə xalça məmulatları xalqın məişət və təsərrüfat həyatında geniş istifadə olunmur və yalnız muzey eksponatlarına çevrilmişlər.

Müasir dövrdə ölkədə dövlət səviyyəsində də xalçaçılığın qorunması üçün bir sıra işlər görülür. Azərbaycanın tarixi ərazisində toxunmuş və hazırda xalq sənətkarları, ustalar, rəssamlar tərəfindən əl ilə toxunan Azərbaycan xalçalarının qorunub saxlanması, öyrənilməsi, xalça sənətinin təbliği və inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləmək məqsədilə 2004-cü ildə “Azərbaycan xalça sənətinin qorunması və inkişaf etdirilməsi haqqında” Qanun qəbul etmişdir. Həmin qanunla Azərbaycan xalça sənətinin qorunması və inkişaf etdirilməsi üçün ilk növbədə itirilmə təhlükəsi olan nadir Azərbaycan xalçalarının və xalça məmulatlarının müasir üsullarla bərpası, xarici ölkələrin muzeylərində saxlanılan nadir Azərbaycan xalçalarının ölkəyə qaytarılmasına şərait yaradılması qarşıya məqsəd qoyulmuşdur. Müasir dövrün tempini nəzərə alaraq xalçaçılıq sənətinin qorunub saxlanması vacib məsələlərdən biridir. Bu məqsədlə xalçaçılıq təhsil müəssisələrində xalça sənəti üzrə kadrların hazırlanması, xalça sənəti sahəsində unudulmaqda olan ənənələrin, bədii və texniki işləmə üsullarının, xalça çeşnilərinin bərpa edilməsi və dirçəldilməsi, boyaq tərkiblərinin sirlərinin qorunması həmin qanunla

qarşıda duran mühüm vəzifələrdən hesab olunur. Eyni zamanda Azərbaycan xalçalarının xarici dövlətlərin ərazisində hüquqi qorunması məqsədi ilə beynəlxalq əməkdaşlıqlar nəzərdə tutulur [3, s. 224-226].

1996-cı ildə yaradılmış “Azərilmə” xalçaçılıq fabrikinin məhsulları ABŞ, Almaniya, Böyük Britaniya, İtaliya, Yaponiya və Rusiyada keçirilmiş sərgilərdə xüsusi mükafatlara və sertifikatlara layiq görülmüşdür. Dövlətin mədəni irsin qorunması sahəsində növbəti müvəffəqiyyəti 2010-cu ilin noyabrında Azərbaycan xalçaçılığının YUNESCO-nun “Qeyri-maddi mədəni İrsin” representativ siyahısına daxil edilməsidir [11].

Xalçaçılıq ölkənin ən qədim sənətkarlıq nümunələrindən biridir. Xalçalar yalnız evin bəzəyi və rahatlığı üçün məişətdə geniş istifadə olunan əsas atributlardan biri olmaqla yanaşı, xalqın tarixi, dünyagörüşü, fəlsəfəsini özündə əks etdirən milli-mənəvi irsidir. Hər bir azərbaycanlı üçün milli xalçalar dəyərlidir. Xalçalar bu günədək xalqın maddi mədəniyyətində, eləcə də mənəvi həyatında mühüm rol oynayır. Beləliklə, xalçaçılıq sənəti nəsildən nəslə ötürülən bir ailə ənənəsidir. Xalçalar və xalçaçılıq məhsulları tarixən məişətdə geniş yayılmışdır və müasir dövrdə də xalqın gündəlik həyatının mühüm atributunu təşkil edir. Bununla yanaşı, xalçaçılıq sənəti xalqın tarixini, mədəniyyətini əks etdirir. Milli xalçaların insanlar üçün dəyəri də elə bundadır. Müasir dövrdə bu adətlər bölgələrdə qorunub saxlanmışdır. Şəhər evlərində də otaqların bəzədilməsində xalça məmulatlarından geniş istifadə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahmanlı M. Azərbaycanın Qərb bölgəsinin mənəvi mədəniyyətindən (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Nurlan, 2011, 176 s.
2. Azərbaycan xalçası: bibliografiya. Bakı: M.F.Axundov adına Milli Kitabxana, 2012, 469 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm qanunvericiliyi toplusu: 2 cildə. I c., Bakı: Avrasiya Press, 2011, 522 s.
4. Aşurbəyli S. Bakı şəhərinin tarixi. Bakı: Avrasiya press, 2006, 416 s.
5. Düma A. Qafqaz. Bakı: Qafqaz, 2010, 496 s.
6. Mustafayev A. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat). Bakı: Bakı Universiteti, 2009, 420 s.
7. Vahidov R.M. Mingəçevir III-VIII əsrlərdə. Bakı: Azərnəşr, 1961, 86 s.
8. Абелов Н.А. Экономический быт государственных крестьян Геокчайского и Шемахинского уездов Бакинской губернии. Т. VI, ч. II, Тиф.: МИЭБГКЗК, 1886, с. 176.
9. Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке. Ленинград: Госполитиздат, 1937, 313 с.
10. Керимов Л.Г. Азербайджанский ковер. Т. II, Баку: Гянджлик, 1983, 279 с.
11. Traditional art of Azerbaijani carpet weaving in the Republic of Azerbaijan / <http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?lg=en&pg=00011&RL=00389>

МЕСТО КОВРА И КОВРОВЫХ ИЗДЕЛИЙ В БЫТУ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ

Ковроткачество – исторически сформировавшееся в нашей стране ремесло. Ковры и ковровые изделия занимают важное место в быту и хозяйственной жизни народа. Хотя на современном этапе под влиянием процессов глобализации использование ковровых изделий несколько утратило свое значение для экономики, в быту оно еще остается актуальным. В быту широко используются большие тюки, мешки, переметные сумки (хурджун, хейба) и другие тонкие и легкие ковровые изделия. Ковровые изделия занимают важное место в быту и в более широком смысле, в системе национально-духовных ценностей азербайджанцев. В статье отмечается, что цветовая гамма и изящные орнаменты ковров и ковровых изделий отражают эстетические вкусы народа. Ковры и ковровые изделия широко используются в декорировании дома, хозяйстве, быту. Традиция драпировки азербайджанских домов коврами и ковровыми изделиями связана также и с климатическими условиями. Ковры, широко используемые в быту, являются не только одним из атрибутов украшения дома и создания комфорта, но и национально-духовным наследием, отражающим историю, мировоззрение и философию народа. Каждый азербайджанец высоко ценит национальные ковры. Ковры и ковровые изделия исторически имели широкое распространение в быту азербайджанцев, и эта традиция сохраняется и поныне.

Ключевые слова: национально-духовное наследие, ковер, ковровые изделия, быт.

Shehla Nuruzade

CARPET AND CARPET ITEMS IN EVERYDAY LIFE OF THE AZERBAIJAN PEOPLE

Carpet weaving is one of country's most ancient kinds of crafts that have formed throughout the history. Carpet and carpet related items play a pivotal role in everyday people's life and economic activity as well. Nevertheless, while there seems to have been in the current stages impact of globalization processes, carpets still can find application and play a substantial role in various areas of our everyday life. Furthermore, carpet items such as large carpet bags, sacks, khurdjun (a doubled travel bag), heiba (travel bag) and etc. are widely used in daily life so far. Carpet related items occupy a crucial place in everyday life, mainly, in the system of national – moral values of Azerbaijanis. The present paper scrutinizes that color palette and exquisite patterns of carpets and carpet related items reflect people's aesthetic level. Carpet and carpet items are basically used in home's décor and everyday life. Therefore, tradition of drapery, decoration of Azerbaijan homes with carpet and carpet items has been also associated with climatic conditions. Moreover, carpets are widely used in daily life, being the attributes of home's decoration, with all conveniences as well as national-moral heritage that reflected nation's long-standing history, world-view, and philosophy. Every Azerbaijani highly values the national carpets. Historically, carpets and carpet items have been widely spread in everyday life of the people of Azerbaijan and this tradition has been passed on from generation to generation.

Key words: national spiritual heritage, carpet, rugs, household.

(AMEA-nın müxbir üzvü Qadir Qədirzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN DİLİ

ƏBÜLFƏZ QULİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ebulfezamanoglu@gmail.com

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”UN DİLİ PROFESSOR MƏMMƏDHÜSEYN TƏHMASİBİN ARAŞDIRMALARINDA

Professor M.Təhmasib Azərbaycan folklorşünaslığında epos nəzəriyyəçiliyinin əsasını qoymuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu isə şifahi və yazılı ədəbiyyatımızın zəngin qaynağı olduğu kimi, ədəbi dilimizin də möhtəşəm abidəsidir. Bu dastanda dil vahidləri, onların inkişaf tarixi maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. M.Təhmasib dastandakı oğuz, boz ok, üç ok, dastan, dədə, ozan, aşiq, şülən, üliş kimi onomastik və leksik vahidləri xalq yaradıcılığı kontekstində ətraflı şəkildə araşdırmışdır. Məqalədə bu məsələlər hərtərəfli şəkildə təhlil süzgəcindən keçirilir.

Açar sözlər: *M.Təhmasib, xalq yaradıcılığı, ədəbiyyat, dastan, dil.*

Azərbaycan elminin görkəmli nümayəndələrindən biri də professor M.Təhmasibdir. Bu görkəmli elm xadimi 75 illik mənalı ömrünün böyük bir hissəsini ədəbi-bədii yaradıcılığa, elmi fəaliyyətə həsr etmişdir. M.Təhmasib xalqımızın şifahi ədəbiyyat xəzinəsinin, folklorumuzun məşhur bilicilərindən biri idi. O, bu elm sahəsində xalq ədəbiyyatı nümunələrinin həm toplayıcısı, həm də folklor nəzəriyyəçisi kimi tanınır.

Alimin 1945-ci ildə nəşr etdirdiyi namizədlik dissertasiyası onun “Seçilmiş əsərləri”nin iki cildliyinin birinci cildində, birinci fəsildə “Adət, ənənə, mərasim” adı altında verilmişdir. Bu əsərdə alimin Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında geniş yayılmış səməni mərasimi və səməni sözü, Simurq quşu, Xızır İlyas haqqında düşüncələri keçən əsrin 40-cı illərində söylənmiş fikirlər olmasına baxmayaraq, müəyyən elmiliyi ilə seçilir. Keçən əsrin qırxıncı illəri ifadəsini ona görə vurğulayırıq ki, 37-ci illərin repressiyaları zahirən başa çatsa da, bu proses ideoloji cəbhədə hələ də davam etməkdə idi.

Məlumdur ki, M.Təhmasib Azərbaycan dastan nəzəriyyəçiliyinin əsasını qoyanlardan biridir. Heç də təsadüfi deyildir ki, görkəmli elm xadimi “Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər)” mövzusunda doktorluq işi müdafiə etmiş (1964) və həmin tədqiqat işi 1972-ci ildə monoqrafiya şəklində nəşr edilmişdir. Bu əsərdə Azərbaycan dastanları türk dünyası kontekstində tədqiq olunmuş, dastanların qədim mifoloji kökləri araşdırılmışdır. Müəllif dastan terminologiyasını da nəzərdən qaçırmır, ayrı-ayrı söz, termin və ifadələrin işlənmə məqam və mənalılarına təmas edir, bu məfhumların etimoloji xüsusiyyətlərini təhlil edir. Məsələn, müəllif buta motivinin dastanlarda təzahür etmə şəkillərindən bəhs edir, onun dastanlarda 5 təzahür şəklini qeyd edir və ən çox yayılmış variantın yuxuda müqəddəs bir şəxsiyyət tərəfindən oğlan və qız qəhrəmana buta verilməsi olduğunu göstərir. Alim bu terminin işlənmə dairəsi, dastandakı funksiyası və onun mənə xüsusiyyətlərinə nəzər yetirir. Buta motivi ilə əlaqədar alim Azərbaycan dastanlarından nümunələr verir, fikrinə yekun vuraraq belə qənaətə gəlir ki, dastanlarda buta, bir növ,

obrazlaşdırılmış şəkildədir və poetik-simvolik səciyyəsi gücləndirilmişdir [9, I c., s. 227]. Alim hələ KDQ dastanlarında hədəf, nişan, nişanə mənasında işlənən bu sözün qönçə, gül, budaq mənalarında da işləndiyini yazır.

Bildiyimiz kimi, xalqımızın ən qədim şifahi ədəbiyyat abidələrindən, ədəbi-bədii incilərindən biri “Kitabi-Dədə Qorqud”dur. Şifahi ədəbiyyatımızın qədim dövrdə yazıya alınmış bu nümunəsi XX əsrin 20-30-cu illərində ilk dəfə F.Köprülü və Əmin Abid tərəfindən tədqiq olunmuş, 1939-cu ildə H.Arslı tərəfindən Bakıda nəşr edilmişdir (redaktoru M.Təhmasib). 1940-cı illərin sonu, 50-ci illərin əvvəlində Sovet dövlətinin rəhbərləri sırasına soxulmuş A.Mikoyan Stalində bu dastanda gürcü xalqının təhqir olunması haqqında rəy yarada bilmiş, buna görə də yuxarıdan gələn göstəriş əsasında respublikamızın o zamankı rəhbəri Mir Cəfər Bağirov dastanın Azərbaycanda tədqiqini qadağan etmişdi [8]. Bu məsələ ancaq 1950-ci illərin sonlarında yavaş-yavaş ortaya çıxarılmğa başlandı. Məhz buna görə bu qiymətli dastan eyni ildə – 1962-ci ildə həm Bakıda (tərtib edən H.Arslı, redaktoru M.Təhmasib), həm Moskvada (V.V.Bartoldun tərcüməsi) yenidən nəşr edildi. Bir sıra alimlər, məsələn. Ə.Sultanlı, Ə.Dəmirçizadə, Ş.Cəmşidov, E.Əlizadə bu sahədə sanballı tədqiqat əsərləri meydana çıxardılar. Şifahi xalq yaradıcılığımızın görkəmli bilicisi M.Təhmasib də bu alimlərdən biri idi. Belə ki, alim 1966-cı ildə “Dədə Qorqud boyları haqqında” adlı monoqrafiya həcmli iki məqalə nəşr etdirdi. Burada ilk dəfə Azərbaycan xalqının bu qəhrəmanlıq dastanının türk qəhrəmanlıq eposu tarixində yeri, əsərin bəzi dərin qatlarının araşdırılması, dastanın şifahi ədəbiyyat abidəsi kimi totemistik və mifoloji səciyyəsi verilmiş, oradakı tarixi çalarlar üzə çıxarılmış, dastanla oğuznamələr müqayisə edilmiş, dastanın dil xüsusiyyətlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir [9, I c., s. 164-222; 261-274].

Onu da qeyd edək ki, təkcə “Dədə Qorqud” dastanının tədqiqinə həsr etdiyi məqalələrdə deyil, demək olar ki, folklordan bəhs edən əksər əsərlərində tədqiqatçı dil məsələlərinə təmas etmədən keçməmişdir. Bir nümunə: “C.Cabbarlı və folklor” adlı əsərində Qız qalası toponimi, Xəzər hidronimi, onun C.Cabbarlı yaradıcılığında Quzğun dəniz şəklində (orta əsr mənbələrində bu adın Güzlüm variantının işlənməsi) işlənməsi məsələlərinin, Y.Vəzir Cəmənzəminli və folklor əlaqələrindən bəhs edərkən də dil məsələləri, xüsusilə qadın, xatun və zən, övrət kimi leksik vahidlərinin semantik məzmunu haqqındakı elmi qeydləri xüsusi maraq doğurur.

Bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşər ki, M.Təhmasibin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları haqqındakı tədqiqatında bəhs olunan aktual dil məsələləri o qədər geniş və əhatəlidir ki, biz bu məqalədə ancaq dastandakı məsələlərin araşdırılması ilə kifayətlənməyi qərara aldığımız. “Dədə Qorqud” dastanlarının söz dünyası ilə bağlı əsas mətləbə keçmədən öncə bir mühüm cəhəti də burada qeyd edək ki, M.Təhmasib dastanşünaslıqla bağlı tədqiqatının əvvəlində, giriş qismində ümumiyyətlə, Azərbaycanşünaslığında dastan sözünün tarixi inkişafı, semantik məzmunu, mənşəyi haqqında geniş araşdırma apararaq folklorşünaslıqda bir nəzəriyyəçi alim nümunəsi göstərmişdir. Bu araşdırma nəticəsində aydın olur ki, bu leksik vahid Şərq dillərində çoxmənalı söz olaraq bacarıq, məharət, hiylə, eyni zamanda musiqi havası, melodiya və s. mənaları bildirir. Bu mənaları həmin sözün ikinci dərəcəli mənaları, həm də sabit olmayan mənaları hesab edən müəllif yazır: “Müxtəlif əsrlərdə bu mənaların bəzisi tez-tez və geniş şəkildə işlənmiş, bəziləri isə hətta tamamilə unudulmaq dərəcəsinə çatmışdır. Dastan həm nağıl, həm povest, həm də roman deməkdir. Geniş mənada bu söz ümumiyyətlə, bədii əsər mənasını daşıyır; buna görə də misal üçün müasir fars dilində yazıçıya həm də dastannəvis deyilir” [9, II c., s. 62].

Alim Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatında daha çox ədəbi termin kimi müxtəlif mənə çalarlarına malik olan dastan sözü haqqında fikrinə davam edərək yazır:

“Klassiklərimiz bu sözü əhvalat, hekayə, macərə, tərifnamə, tərcümeyi-hal, hətta tarix mənalarda işlətməmişlər. Eyni zamanda bu söz rəvayət, hətta xalq romanı, xalq kitabı mənalərini də daşımışdır. Şifahi ədəbiyyatımızda dastan bəzən böyük həcmli mənzum macərə, bəzən tərifnamə, bəzən isə hətta əsl olmayan yalan mənasında işlənmişdir. Nəhayət, dastan aşiq ədəbiyyatının ən çox yayılmış bir janrının adıdır” [9, II c., s. 63].

Bu oğuz qəhrəmanlıq eposunun səlcuqlar dövrünün məhsulu olduğunu iddia edənlərə M. Təhmasib qəti şəkildə etiraz edərək göstərir ki, bu cahanşümul eposun doğrudan da X-XI əsrlərdən çox-çox qabaqlarla bağlı olduğunu bir çox dəlillərlə də sübut etmək mümkündür. Məlumdur ki, oğuz eposu, oğuznamələr yalnız “Kitabi Dədə Qorqud”dan ibarət deyil. Bu boylar, ümumiyyətlə, Azərbaycan eposunun orta mərhələsinin, oğuz eposunun isə son mərhələsinin məhsuludur. Daha qədim mərhələlərin oğuz eposu isə bir tərəfdən, ibtidai əsatir eposu nümunələrindən, digər tərəfdən isə real hadisələrlə səsləşən tarixi əfsanələrdən ibarətdir. Bunlardan ən maraqlısı əsatiri eposdur. Bu əsərə görə oğuz qəbilələrinin eponimi, yəni cəddi-qədimi Oğuz xan, yaxud Oğuz xaqandır [9, I c. s. 267].

Dastandakı Oğuzun digər dastan qəhrəmanlarından fərqi isə müəllif belə izah edir: “Oğuzun özü, anası, arvadları və uşaqları işıqla bağlıdırlar. Buna görə də onlar başqa xalqların əsatiri eposlarının mədəni qəhrəmanları kimi ancaq od gətirmək vəzifəsini yerinə yetirməmişlər. Bizcə, bu ibtidai əsatir oğuz eposunun ən qədim nümunəsidir” [9, I c., s. 268].

Müəllif dastanda işlənən Oğuz onomastik vahidinin tarixinə, formalaşmasına, inkişaf yoluna da toxunur. Məlumdur ki, oğuz sözünün mənşəyi haqqında bir neçə mülahizə, fikir vardır. Oğuz onomastik vahidini bəziləri öküz totemi ilə bağlayır, bəziləri oğuz sözünün ox/ok leksik vahidindən törədiyini irəli sürür, üçüncü fikrə görə isə oğuz işıq, od, yaxud işıq, odun hamisi deməkdir. Bunları sadaladıqdan sonra müəllif Oğuz sözünün mənşəyi haqqındakı mülahizələrə münasibət bildirərək yazır: “Bizcə, bu izahların üçü də düzdür. Bunlar ona görə bir-birindən fərqlidirlər ki, hərəsi bu surətin inkişafının bir mərhələsini izah edir. Birincisi, yəni ən qədimi bu sözün qəbilələr şəklində də izahıdır ki, bunun doğrudan da belə olduğunu üç oğuz, doqquz oğuz və s. qəbilə birləşməsi adlarının mövcudiyyəti göstərir. Məlumdur ki, üç oğuz üç qəbilədən, 9 oğuz isə 9 qəbilədən ibarət birləşmələr deməkdir. İkinci mərhələdə, yəni əsrlər keçdikdən sonra bu ellərin başbilən dastançıları sözlə əsatiri boyalar çəkmiş, onu birləşmənin təşəkkülündə iştirak etmiş olan əsas etnik ünsürlərin, yəni dörd qəbilənin ən əsas totemlərinin əlamətləri ilə bəzəmiş, özlərinə cəddi-qədim, yəni eponim düzəltmişlər. Üçüncü mərhələdə totemə olan etiqad aradan qalxmış, tək allaha meyil qüvvətlənmişdir. Bu dövrdə artıq ata bir sıra başqa mənalara ilə birlikdə həm də əngin səma, dərin zülmət, qaranlıq gecə demək olan Qara xana çevrilmişdir ki, ondan törəyib onu məhv edən övlad olar, fəcr olar, işıq olar” [9, I c., s. 269].

Göründüyü kimi, müəllif doğru olaraq çox qədim tarixi olan Oğuz eponiminin bir neçə mərhələdən keçib gəldiyini və hər mərhələnin də bu sözün semantik və struktur inkişafında öz izlərini saxladığını elmi dəlillərlə əsaslandırırmışdır.

Məlumdur ki, dastanda oğuzlar iç oğuz və dış/daş oğuz olmaqla iki qola ayrılır. Müəllif bu terminlərin mənasını bizcə, doğru şəkildə izah etdikdən sonra iç oğuzu qədim mənbələrdəki **ışquz**, **aşquzlarla** müqayisə edir, Şəki ətrafında təsadüf edilən Daşuz və İç uz toponimlərinin bu terminlərlə əlaqəsi olduğuna işarə edir, bəzi alimlərin bu qədim etnonimlərin saklarla bağlı olduğunu iddia etmələrinə qarşı çıxır. Alim Midiya tarixi üzrə məşhur mütəxəssis Dyakonova əsaslanaraq bu qənaətə gəlir ki, qədim Midiya dövləti zamanında, eradan əvvəl VI əsrdə yuxarıda qeyd edilən **ışquz**, **aşquz** dövləti mövcud olmuş və onun izlərini indiki Şimali Azərbaycanda, konkret desək, Gəncə

ətrafında axtarmaq lazımdır [9, I c., s. 272]. Bundan sonra alim dastandakı **iç oğuz və dış oğuzların**, bu boy birləşməsinin müvafiq olaraq **boz ox və üç ox** bölgüsü ilə eyni olduğundan bəhs edir. Bildiyimiz kimi, ox/ok/oq termininin bir mənası da qədim türk dilində qəbilə məfhumu olmuşdur.

Bildiyimiz kimi, dastanda üç oq, boz oq terminlərinə də təsadüf edilir: Üç oq, boz oq qarşılaşdırlar [4, s. 126]. Müəllif buradakı üç leksik vahidinin qədim türk dilindəki uç/uc sözü ilə uyğun gəldiyini və ucqar mənasını bildirdiyini göstərir. Alimin qənaəti belədir ki, məhz buna görə dastandakı **daş oğuz üç oxun** qarşılığı kimi çıxış etmişdir.

Onu da qeyd edək ki, müəllif bu **boz oq və üç oq** bölgüsü, onların mənşəyi haqqında türkologiyada müxtəlif fikir və mülahizələrin olduğunu göstərir. Qeyd edir ki, F.Rəşidəddin “bozoq” sözün mənasını “pozulmuş, sındırılmış ox” deyər izah edir, üçoku isə üç rəqəmi ilə bağlayır. **Üç oku** başqa alimlər bəzən uc-la əlaqələndirirlər. Məlum olduğu kimi ox/ok sözünün qəbilə, tayfa mənası da vardır. Bizcə, üç ok-u əslində iç ok, yəni iç qəbilə, bizim boylarda olduğu ki-mi iç oğuz oxumaq daha doğrudur. Aydınır ki, əfsanə addan sonra yaranmışdır. Yəni **üç ok** sonrakı mənalandırmadır. **Boz ok** isə, bizcə, çöl qəbilə, yəni boylarda olduğu kimi dış oğuzdur. Boz sözü “işlənməmiş torpaq, əkilməyən yer-çöl” deməkdir. Bu söz bizdə də “bozqır, bozluq” şəklində təqribən çöl mənasında işlənməkdədir [9, I c., s. 205].

Buradakı boz ox etnonimi və onun mənşəyi alimi daha çox düşündürmüş, ona görə də tədqiqatçı bu istiqamətdə araşdırmaları genişləndirmişdir. Onu da qeyd edək ki, sovet dövründə rus türkologiyasının başçısı sayılan akademik A.N.Kononov da hələ 1957-ci ildə boz ox ifadəsi ilə əlaqədar yazmışdı ki, “boz” mənə aydın deyil. Bu məsələnin mübahisəsiz dəqiqliklə həlli ancaq bu qəbilə tarixinin tədqiqi ilə mümkündür [6, s. 98].

Beləliklə, M.Təhmasib sonralar bu sahədəki araşdırmalarını daha da genişləndirmiş, əvvəlki əsərindən təxminən 20 il sonra (“Bir tarixi həqiqətin eposdakı izləri” məqaləsi – 1981) yazıb nəşr etdirdiyi bir əsərində təkrar bu məsələ üzərinə qayıtmış və **boz ok** termininin mənşəyi haqqında tamamilə yeni mülahizə irəli sürmüşdür. Həmin məqaləsində məsələ ilə əlaqədar M.Təhmasib qədim mənbələrə, Midiya tarixinə müraciət edir. Bu dövlətin tərkibindəki Herodotun göstərdiyi 6 qəbilədən bəhs edir, onlardan birinin də **bus** türk qəbiləsi olduğunu nəzərə çatdırır. Alim məsələnin məğzini belə izah edir: “**Bus**” qəbiləsinin adının bus və buz, eləcə də bos, yaxud boz şəkillərində yazıldığına nəzərə alaraq belə ehtimal etmək olar ki, oğuzların əsas tirəsi hesab edilən “**Boz oğ-boz** qəbilə, yaxud boz adlı qəbilə və ya adı boz olan həmin Midiya qəbiləsidir” [9, I c., s. 273].

Müəllif fikrinə davam edərək busların müasir dövrdəki izləri üzərində dayanır: “...rəqs adları indi də ayrı-ayrı oğuz qəbilələrinin adları ilə yaşamaqdadır. Bunlara misal olaraq bayatı, afşarı, varsağı sözlərini göstərmək olar. Həmin buzların da adı ilə bağlı olan məşhur “Bozuğu” aşiq havası və rəqs musiqisi hal-hazırda xalq içərisində yaşamaqdadır. Respublikamızda olan Buzovna, Şahbuz, Buzqov kimi yerlər də bu qəbilənin adı ilə bağlıdır. Abşeron, Əfşarlar da məhz elə oğuzun Bozoq, yəni boz qəbiləsi tirəsindəndir” [9, I c., s. 273]. Bu qeydlərə müəllifin hazırkı dövrdə “Koroğlu” mahnılarından birinin “bozuğu Koroğlu” adı ilə qalmasını qeyd etməsi faktını da əlavə etmək yerinə düşərdi [9, I c., s. 205].

“Kitabi-Dədə Qorqud”da yaddaşımıza həkk olunmuş məşhur bir cümlə vardır: “Dədəm Qorqud gəldi, şadlıq çaldı, boy boyladı, söy söylədi, bu oğuznaməyi düzdü, qoşdu, belə dedi”. Burada bir haşiyə çıxaraq qeyd edək ki, bəzi alimlər bu sözü (söy sözünü – Ə.Q.) soy şəklində oxuyurlar. Bizcə, bu məsələdə M.Təhmasib haqlıdır. Çünki söy kəlməsi qədim türk sözü olan söz leksik vahidi ilə eyni kökdən törəmişdir. Alim buradakı söy sözü və onun mənə spektri üzərində diaxronik aspektdə araşdırmalar apa-

rır. O, müasir aşiq ədəbiyyatı nümunələrini qədim şifahi ədəbiyyat abidəmiz “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı şeir formaları ilə qarşılaşdırır. Göstərir ki, bugünkü aşiq şeirində 50-yə qədər forma və əksəriyyətinin də özlərinə görə xüsusi adları var. Dədə Qorqud dövründə bunların fərdi adları hələ formalaşmamışdı və bunlar ümumi şəkildə söy və ya söyləmə adlanmışdır. Dədə Qorqud söyləri ilə aşiq şeiri arasında əsas fərq söylərin bugünkü aşiq qoşmalarına nisbətən daha sərbəst olmalarındadır. M.Təhmasib xüsusilə qədim şifahi poeziyada musiqi ifaçılığı, onun melodiyanın təsiri ilə şeir nümunəsində dəyişmələr baş verdiyini vurğulayır. Alim qədim sayaçı sözlərinin də Dədə Qorqud söyləri ilə əlaqədar olduğunu qeyd edərək yazır: “Ozan mahnılarına çox yaxın olan, daha dəqiq deyilsə, dil xüsusiyyətlərindən, arxaikləşmiş sözlərindən, yaşadıb gətirdiyi qədim adət və ənənə qalıqlarından göründüyü üzrə oğuz söylərindən, oğuz mərasim nəğmələrindən birisi olan sayaçı sözləri bu ehtimalın doğru olduğunu çox aydın bir şəkildə göstərməkdir. Məlumdur ki, saya da söylə əlaqədardır və nəğmə deməkdir” [9, I c., s. 186].

“Kitabi-Dədə Qorqud”da təsadüf edilməsə də, sayaçı sözləri folklorumuzun qədim örnəklərindəndir:

Salam əleyk, say bəylər,
Bir-birindən yey bəylər,
Saya gəldi gördünüz?
Salam verdi aldınız?
Alnı təpəl qoç quzu
Sayaçıya verdiniz?

Sayaçı sözlərinin folklorda yeri haqqında müəllifin qənaəti bundan ibarətdir ki, bu nümunələr bugünkü folklorumuzda qalsa da Dədə Qorqud söylərindən çox da fərqlənmir [9, I c., s. 188]. Onu da qeyd edək ki, müəllif həmin əsərində sayaçı sözləri haqqında M.Arif və Ə.Cəfəroğlunun mövzu ilə bağlı tədqiqatlarına da münasibət bildirmişdir [1, s. 3].

Məlumdur ki, folklorumuzda aşiq, dədə sözlərinə geniş şəkildə təsadüf edilir, folklorumuzun tarixində isə qopuz, ozan terminləri də gözə çarpır ki, bunların hər biri haqqında müəllif ayrıca bəhs etmişdir. Türk xalq yaradıcılığı tarixində ozan məfhumunun və onomastik vahidinin xüsusi yeri vardır. Ozan sözü KDQ-da ancaq aşağıdakı cümlədə təsadüf edilmişdir: “Məndən sonra alp-ozanlar söyləsin” [4, s. 83]. Ozan haqqında türkologiyada bir sıra araşdırmalar ortaya çıxmışdır. Hətta Fuad Köprülü hələ 1934-cü ildə İstanbulda nəşr olunan “Azərbaycan Yurt bilgisi” dərgisinin III nömrəsində çıxan məqaləsində bu folklor termini haqqında ətraflı bəhs etmişdir [7, s. 131-144]. O, həmin məqaləni əlavələrlə 1966-cı ildə “Edebiyat araşdırmaları” kitabının I nəşrində vermişdir. Dədə Qorqud dövründə aşığın funksiyasını yerinə yetirən şəxs daha çox oğuzlarla bağlı olmuşdur. Ona görə də Fuad Köprülü ozanın Anadolu, Qafqaz, Azərbaycan sahəsində daha yaygın şəkildə işləndiyinə və oğuz şair-musiqişünaslarının ümumi adı olduğuna işarə etmişdir [7, s. 133].

Müəllif göstərir ki, Dədə Qorqud adi ozan deyildir. Onun adı ilə bağlı olan boylardan və kitabın müqəddiməsi hesab edilən ustadnamələrdən anlaşıldığına görə adi ozanlar daha çox qopuz götürüb eldən elə, bəydən bəyə gəzən el və gündə çalıb ayıtan ifaçılardır. Onlar özləri yaratmırlar. Ancaq yaradılmışları ifa edir, yaşadır, xalqa çatdırır, eldən-elə, nəsil-dən-nəslə verirlər. Onların ifa etdikləri boy və söylərin əsl həqiqi yaradıcısı isə əlimizdə olan abidəyə görə Dədə Qorquddur [9, II c., s. 33].

M.Təhmasib istər aşiq, istər onun qədim şəkli olan ozan titullarının bizim xalq yaradıcılığımızla sıx bağlı olduğunu göstərir, bunun işlənməsinə aid bayatı nümunələri verir, hətta Gəncədə ozanlar məhəlləsi olduğuna işarə edərək qeyd edir ki, görünür, bir

müddət bu ad-titul yeni ortaya çıxan aşiq ad-titulu ilə birgə yaşamış, aşığı yaradan tarixi, ictimai, siyasi amillər qüvvətləndikcə (ozan – Ə.Q.) yavaş-yavaş aradan çıxmışdır. Müəllif burada həmin titulun mənşəyi haqqında da qiymətli mülahizə irəli sürmüşdür: “Bizcə, bu saat ozan şəklində yazılan bu söz əslində “uzan”dır. Bir sıra lüğətlər, eləcə də V.Bartold özü bunu uzan şəklində işlədirlər. Sözün kökü bizcə, uz-dur ki, burdan da uzlaşmaq, uzlaşan, uzlaşdıran kimi ifadələr dilimizdə yaşamaqdadır” [9, I c., s. 189]. Müəllif çox doğru olaraq qeyd edir ki, ozan ad-titulu bir neçə əsr aşiq ad-titulu ilə müvazi yaşamış, sonralar aşığı yaradan tarixi-ictimai amillər qüvvətləndikcə o yavaş-yavaş sıradan çıxmışdır [9, II c., s. 32].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, aşiq sözü KDQ-də aşiq sənəti mənasında işlənmiş, bu məna sonrakı dövrün məhsulu kimi gözə çarpır.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Kitabi Dədə Qorqud”un oğuz abidəsi olmasını şərtləndirən amillərdən biri, Dədə titulu ilə işlənməsindən ibarətdir, çünki Orta Asiya türklərində, məsələn, türk-mənlərdə dədə titulu əvəzinə ata titulu (Korkut ata) işlənir. M.Təhmasib dədə Qorqudun bizim xalq yaradıcılığımızla üzvü şəkildə bağlı olduğunu söylərkən aşiq ədəbiyyatına da nəzər salır və göstərir ki, bizim bugünkü aşıqlarımız da “Dədə Qorqud” boylarında olduğu kimi əsasən iki yerə bölünürlər. Bir, sadəcə aşiq adı daşıyan peşəkar aşıqlar var ki, belələri yaradıcı olmaqdan daha çox, yayan və yaşadandirlər. Bir də yaradan, düzən, qoşan aşiq var ki, biz bunlara ustad aşiq deyirik. Xalq içərisində ustad aşıqların ən qocamanları öz şairlik, müğənnilik, bəstəkarlıq məharətlərinə görə “dədə” adlanmışlar, bu saat da adlanırlar. Dədə Kərəm, Dədə Yediyar, Dədə Qasım və başqaları [9, I c., s. 189].

KDQ-də şülən qədim türk sözü bir neçə məqamda işlənmişdir. “KDQ”-nin izahlı lüğətində bu leksik vahidin iki məna ifadə etdiyi göstərilir: 1. Qonaqlıq üçün hazırlanmış bol yemə-içmə, bol ərzaq: Ağayıldı ağca qoyunum sənə şülən olsun [4, s. 66]; 2. Yemə-içmə məclisi. Beyrəg şülən yeməyinin üzərinə gəldi [4, s. 64]. M.Təhmasib oğuzların şülən məclisi üzərində daha ətraflı dayanır, onun səciyyəvi xüsusiyyətlərini təhlil edir, oğuzlara məxsus bir mərasim kimi dastanda əksini tapdığını vurğulayır. O yazır: “Əfsanəyə görə oğuzun altı oğlunun hər birinin özünəməxsus totem-onqonu və şülənşilan məclisində hər birinin özünəməxsus yeri vardı. Şülən – şilanlarda, yəni ildə bir dəfə keçirilən xüsusi mərasimlərdə totemi kəşib yemək adəti yaşamışdır. Lakin hər oğul bu totem ətinin ancaq müəyyən bir yerindən yeyə bilərdi. Bu hissəni Rəşidəddin sökkük, Əbülqazi isə ölüş adlandırır. Demək, hər oğulun, sonralar hər nəvənin, daha sonralar isə hər qəbilənin şülən-çilan ətindən müəyyən ölüşü var imiş” [9, I c., s. 202].

M.Təhmasib bu qədim türk mərasim termininin müasir dialekt və şivələrdə şilançı (əlinə gələn pulu sağa-sola səpən adam mənasında) şəklində qaldığını göstərir, eyni zamanda xalq arasında hələ də işlənməsini aşağıdakı atalar sözü ilə nümayiş etdirir:

Şilan bəylərin aşı,
Tutmac onun yoldaşı.
Umac ilə bulamac
Qırnaq, qarabaş aşı [9, I c., s. 184].

“Dədə Qorqud”da işlənən şülən termini ilə bağlı sözlərdən biri də ölüşdür. Müəllif dastanlardan yola çıxaraq oğuznamələrdəki məlumatları təhlil edir, belə qənaətə gəlir ki, oğuzlarda hər qəbilənin şülən ətindən bir müəyyən ölüşü (hissəsi, payı) var imiş [9, I c., s. 202]. Bu təşkilat sisteminin izləri, bu ölüş bölgüsünün əlamətləri sayaçı sözlərində yaşayaraq zəmanəmizə qədər gəlmişdir. Təsadüfi deyildir ki, ölüş sözü eyni mənada dilimizin müasir dialekt və şivələrində bu gün də təsadüf edilməkdədir [2, s. 395].

Beləliklə, bu qısa qeydlərimiz onu göstərir ki, görkəmli folklorşünas professor

M.Təhmasibin dil məsələlərinə aid elmimiz üçün çox qiymətli görüşləri, fikir və mülahizələri vardır. İnanırıq ki, bu görüşlərin gələcəkdə dərinlən tədqiqi dilçilik elmimizi daha da zənginləşdirəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Arif M. Xalq oyun və mərasimlərində teatr və tamaşa ünsürləri: Ədəbiyyat məcmuəsi. I c., Bakı, 1946, s. 3-13.
2. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 449 s.
3. Caferoğlu A. Azərbaycan halk edebiyatında sayaçı sözlər // Azərbaycan Yurt Bilgisi dergisi, İstanbul, 1934, № 35-36, s. 353-364.
4. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 266 s.
5. "Kitabi-Dədə Qorqud"un izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999, 204 s.
6. Кононов А.Н. Родословное дерево тюрков. Москва, 1957, 240 с.
7. Köprülü F. Edebiyat araştırmaları. Ankara: TTK yayınları, 1999, 472 s.
8. Qasimov C. "Kitabi-Dədə Qorqud"un yasaqlanması. Bakı: Nurlan, 2013, 86 s.
9. Təhmasib M. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. Bakı: Kitab aləmi NPM, 2011.

Абульфаз Кулиев

ЯЗЫК «КИТАБИ-ДЕДЕ КОРКУД»А В ИССЛЕДОВАНИЯХ ПРОФЕССОРА МАМЕДГУСЕЙНА ТАХМАСИБА

Профессор М.Тахмасиб был основоположником теории эпоса в Азербайджанской фольклористике. А эпос «Китаби-Деде Горгуд» как богатый источник нашей устной и письменной литературы является монументальным памятником литературного языка. В этом эпосе языковые единицы, их историческое развитие имеют интересные особенности. М.Тахмасиб в контексте народного творчества широко исследовал такие ономастические и лексические единицы эпоса, как Огуз, боз ок, уч ок, дастан, дада, озан, ашуг, шулан, улуш и тд. В статье эти вопросы подвергаются всестороннему анализу.

Ключевые слова: *М.Тахмасиб, народное творчество, литература, эпос, язык.*

Abulfaz Guliyev

THE LANGUAGE OF "KITABI-DADA GORGUD" IN PROFESSOR MAHAMMADHUSEYN TAHMASIB'S INVESTIGATIONS

Professor M.Tahmasib has established the epos theory in the Azerbaijan folklore-study. The "Kitabi-Dada Gorgud" epos is one of the richest sources of our folklore and the same time it is the noble monument of our literary language. The language units, their development history has interesting features in this epos. M.Tahmasib has been widely investigated the lexical and onomastic units as Oghuz, boz ok, uch ok, epos, dada, ozan, ashig, shulan, ulush in folklore context. All these problems are exhaustingly analyzed in the paper.

Key words: *M.Tahmasib, folklore, literature, epos, language.*

RƏŞAD ZÜLFÜQAROV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: zulfuqarov_1981@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ORDUBAD DİALEKTİ VƏ CULFA ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN SİNONİM SÖZLƏR HAQQINDA

Məqalə Azərbaycan dilinin Ordubad dialekti və Culfa şivələrində işlənən bir sıra sinonim sözlərin öyrənilməsinə həsr olunub. Bu leksik vahidlər dilimizin tədqiq olunmuş digər dialekt və şivələri, digər türk dillərinin dialekt və şivələri, qədim yazılı mənbə və abidələrdə, “Divani-lügət-it türk” əsərində və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənən nümunələrlə müqayisəli tədqiq edilmişdir. Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Ordubad dialekti və Culfa şivələrində işlənən sinonim sözlər olduqca zəngindir. Məqalədə bu leksik vahidlərin etnolingvistik təhlili aparılmışdır.

Açar sözlər: Naxçıvan, Azərbaycan dili, sinonim leksik vahidlər, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, dialekt.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində sinonim sözlərlə bağlı zəngin terminlər işlənir ki, bunların da bir çoxuna ədəbi dildə təsadüf edilmir. Bir qisim sözlər isə ədəbi dillə müqayisədə yeni məna çalarları qazanmışdır. Onlar ədəbi dildən ya məna, yaxud da fonetik cəhətdən fərqlənir. Bu aspektdən yanaşdıqda Ordubad dialekti və Culfa şivələri dialekt leksikasının əhatəliliyinə görə Azərbaycan dilinin ən zəngin dialekt və şivələrindən hesab olunur. Bu dialekt və şivələrdə sinonim sözlər olduqca çoxdur. “Sinonim” yunan sözü olub “eyniadlı” deməkdir. Məlumdur ki, məzmunca bir-birinə yaxın məna ifadə edən, lakin fərqli fonetik tərkibə malik olan sözlərə sinonim sözlər deyilir. Bəhs olunan dialekt və şivələrdə işlədilən sinonim sözlər yayılma arealına, aid olduğu sahəyə görə müxtəlifdir. M.İslamovun da qeyd etdiyi kimi “...məsələ sözün nə qədər sahəni əhatə etməsində deyildir. Bir leksik vahid kimi bunların hamısı əhəmiyyətlidir” [17, s. 274]. Məqalədə bəhs etdiyimiz dialekt və şivələrdə işlənən sinonim sözlərin bir qisminin dilimizin tədqiq olunmuş digər dialekt və şivələri, qohum dillər, onların dialekt və şivələri, həmçinin bir sıra qədim yazılı abidələr və lüğətlərlə müqayisəli linqvistik təhlilindən bəhs edəcəyik.

Müasir Ordubad dialekti və Culfa şivələrində qan qohumluğu bildirən leksik vahidlərdən olan *aba//əbə//əmmə* sözü dilimizdə mövcud olan “ana, nənə” sözünə paralel olaraq işlədilir. Məs.: *Əbəm mənnən incisə özmü öldürürəm*. Ən qədim zamanlardan “ana” türklərdə müqəddəs varlıq olduğundan ona müraciətin müxtəlif variantları olmuşdur. Təsadüfi deyil qədim abidəmiz olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında “Ana haqqı, Tanrı haqqı” hesab edilmişdir. *Uruz aydır: “...Ana haqqı-Tənri haqqı” deyilməsəydi, qalqubanı yerimdən turaydım, yaqanla boğazından tutaydım*” [20, s. 47]. Bu söz bəhs olunan dialekt və şivələrdə daha çox iki mənada – 1) nənə; 2) ana işlədilir. Çoxmənalı söz olan *aba* türk dillərinə aid bir sıra yazılı sənədlərdə ata, əmi, ana, böyük bacı, xala və s. mənalarda qeydə alınmışdır. Ədəbi dilimiz üçün arxaikləşən *əbə* sözü Azərbaycan dilinin Şəki dialektində abay [3, s. 15] – nənə, baba, Qax şivəsində abay – xala,

Dərbənd dialektində *aba* – *ana*, *nənə* [2, s. 242], Quba dialektində *aba-ata* [23, s. 227], qərb qrupu dialekt və şivələrində *əbə* – *ana*, Təbriz dialektində isə *ana* mənasında işlənir. Tədqiqatçı İbrahimova öz məqaləsində yazır: “Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaik olan *apa* sözü Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin dilində “*ata*”, “*rütbə*” bildirən söz, “*əcdad*”, “*ana*” mənasını ifadə etmişdir” [16]. Qeyd edək ki, bu söz Türkmən dilinin dialekt və şivələrində *ata* [5, s. 11], M.Kaşğarlının “Divani-lügət it türk” əsərində həm *ata*, həm də *ana* [18, s. 1] mənasında, Türkiyə türkcəsinin Ərzurum şivələrində *ebe* – *nənə*, *baba* [10, s. 87], Bolu şivəsində *abe* – *böyük nine* [6, s. 235] şəklində işlənir. Müasir Ordubad dialekti və Culfa şivələrində “*aba*” sözünə sinonim olan “*əmmə*” sözü də mövcuddur. Maraqlıdır ki, *əmmə* sözü bəhs olunun dialekt və şivələrdə daha çox *ana* mənasını bildirir. Sözü morfoloji quruluşu və linqvistik təhlilinə əsasən deyə bilərik ki, söz “*əmmək*” feilindən yaranan leksik vahiddir. Yəni doğulan hər bir uşaq öz anasını *əmmə*. Müasir Azərbaycan dilində feil köklərindən isim düzəldən, məhsuldar *-ma*, *mə* leksik şəkilçisi mövcuddur ki, həmin şəkilçi söz yaradıcılığında fəal iştirak edir. Qovur+*ma*, süz+*mə*, sür+*mə* və s. tipli sözlərdə qeyd edilən leksik şəkilçini görmək mümkündür. Bu faktlar *əmmə* sözünün “*əmmək*” feilindən yarandığını və öz ilkin mənasına yaxınlığını qoruyub saxladığını təsdiqləyir.

Müasir Ordubad dialekti və Culfa şivələrində “*əminin həyat yoldaşı*” mənasında işlədilən *əmcanı/əmidostu* sinonim sözləri də maraq doğurur. Məs.: *Böyünnəri əmidostumgilə getmişdim*. Quruluşca mürəkkəb isim olan *əmcanı/əmidostu* birinci tərəfi yiyəlik hal şəkilçili *əmi*, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili *canı/dostu* sözlərindən təşkil olunmuşdur. Ən qədim zamanlardan türklərdə mövcud olan bir inam var ki, ailə qurulan qadın həmin kişinin arxası, dayağı, sirdaşı, yoldaşdır. Başqa sözlə desək, türk xalqlarında “*həyat yoldaşı*” ifadəsinin işlədilməsi təsadüfi deyil. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “*Qam bərənin oğlu Beyrək boyunu bəyan edər, xanım, hey*” boyunda ailə qurmaq istəyən Beyrəyin arzuladığı qadın məhz bu cür cəsur, ağıllı, çevik olan sirdaşdır. Beyrək aydır: “*Baba, mana bir qız al ver kim, mən yerimdən turmadan o turgəc gərək! Mən qaracüq atımı binmədin, ol binmək gərək! Mən qırıma varmadan ol mana baş gətirmək gərək...*” [20, s. 55]. Söz Azərbaycan dilinin Dərbənd dialektində *əmədusti/imdusti/amixatunu/imxatuni* [2, s. 243] şəklində, eyni leksik mənanı ifadə edir.

Bəhs olunan dialekt və şivələrdə “*bacının həyat yoldaşı*” mənasında bir-biri ilə sinonimlik təşkil edən *güləkən/küləkən/kürəkən/giyəv/yezna* sözləri diqqəti cəlb edir. Məs.: *Giyəv bizzərdə bacı:n əridir. Una yezna, kürəkəndə, bəzən də güləkən de:riy. Kürəkən* sözü quruluşca mürəkkəb olub *kür* və *əkən* komponentlərindən təşkil edilmişdir. Sözü birinci komponenti olan *kür* sözü qədim türk dilli yazılı abidələrdə, həmçinin Azərbaycan dilinin müasir bir sıra dialekt və şivələrində iki mənada işlədilmişdir. 1. Kür – dəcəl, şiltaq, üzə ağ olan. 2. Nəsil, soy-kök. Birinci mənada “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının birinci boyunda Buğacı atasının gözündən salmağa çalışan kafirlərin onun haqqında dediyi sözlərə diqqət yetirək: “*Görürmisin, Dirsə xan, nələr oldı!? Yarımasun-yarçumasın, sənün oğlın kür qopdı, ərcəl qopdı. Qırq yigidin boyuna aldı. Qalın Oğuzun üstünə yürüş etdi. Nə yerdə gözəl qopdısa çəküb aldı...*” [20, s. 36]. Sözü ikinci mənasında müasir Babək şivələrində qohumluq termini kimi işlədilən *kürəm/kürüm* sözü mövcuddur. Məs.: “*Həsən əmi mə:m kürəmdi*”. Yuxarıdakı izahlara əsaslanaraq, deyə bilərik ki, *kürəkən* qədim türk sözü olub “*nəsil əkən, nəslə davam etdirən*” mənasında işlədiyi şübhəsizdir. Düşünürük ki, xalq arasında *giyəv* sözünə paralel işlədilən *güləkən* ifadəsi isə həmin şəxsə olan xüsusi diqqətin ifadəsi kimi səciyyələndirilə bilər.

M.İslamov Şəki dialektində bu terminə paralel olaraq “*göy*” sözünün işləndiyini qeyd etmişdir. O göstərir ki: “*Göy sözünün müxtəlif fonetik variantlarda bütün türk dil-*

lərində rast gəlmək mümkündür” [17, s. 183]. Söz Quba dialektində *giyo://giyov*, Dərbənd dialektində *qiyov//giyov* [2, s. 243], qərb qrupu dialekt və şivələrində “göy” şəklində işlənir [4, s. 226]. Bu söz qədim yazılı abidələrimiz, türk dili dialekt və şivələrində də müxtəlif fonetik variantlarda, lakin əsasən eyni mənada qeydə alınmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında “...Bayandur xanın *göygüsü*, Qalın Oğuzın dövləti, qalmış yigit arxası Salur Qazan yerindən turmuşdu...” [20, s. 42]. Sözə müasir Türkiyə türkcəsinin Ərzurum dialekt və şivələrində *güvey* [10, s. 375], “İbni-Mühənnə lüğəti”ndə “gü-yeg” [13, s. 32] şəklində, eyni mənada rast gəlinmişdir.

Müasir Ordubad dialekti və Culfa şivələrində ot biçmək üçün istifadə edilən əmək alətinin adını bildirən və bir-biri ilə sinonimlik təşkil edən *muləğan//kələnti//kərənti* sözləri də mövcuddur. Bu sözlər Azərbaycan ədəbi dilində işlədilən “*dəryaz*” sözünün dialekt və şivələrdəki paralelləridir. İnformatorlardan aldığımız faktlara əsaslanaraq qeyd etmək lazımdır ki, “malağan” “kərənti” ilə müqayisədə daha böyük ölçülüdür. *Məs.: Mələğanı çəkməx' dəhə çətin o:r, una gorə ki, yekədi (Üst.)*. Bu söz Naxçıvan dialektində “malağan” [22, s. 241], Dərbənd dialektində mərçalan [2, s. 347] şəklində, eyni mənada qeydə alınmışdır. Məlumdur ki, “*dəryaz*” Azərbaycan dili dialektlərinin əksəriyyətində geniş yayılmışdır. Bu mənayı Qazax dilində “шалғы” [19, s. 356], Qırğız dilində “чалгы” [21, s. 839], Başqırd dilində “салғы” [9, s. 214], Türk dilində “tırpan” //orak [25, s. 344], Tatar dilində “чалгы” [24, s. 472] leksik vahidləri ifadə edir.

Müasir Ordubad dialekti və Culfa şivələrində “Gövşəyən heyvanlarda birinci mədə” anlamını ifadə edən və bir-biri ilə sinonimlik təşkil edən *gəlinküsdürən//gəlinərt-dəməz//gəlinboğan//qərt-qərt*/. *Məs.: Gəlinərtdəməz qət-qət o:r u:n əritdəməx' çatındi*. Eyni mənada *qartqart* – mədənin iç hissəsi sözü də işlədilir. Müasir ədəbi dilimizdə heyvanın *qatqatı* – gövşəyən heyvanların qarnı ilə qurşağı arasındakı həzm üzvü sözü mövcuddur. Quruluşa mürəkkəb isim olan *gəlinərtdəməz//gəlinboğan* sözlərinin birinci komponenti *gəlin* ismi ikinci komponenti isə *küsdürən*, *artdəməz*, *boğan* feili sifətlərindən təşkil olunmuşdur. *Qart-qart* sözü isə eyni sözün təkrarı ilə yaranmış mürəkkəb isimdir. Xalq arasında deyilir ki, heyvanın bu daxili üzvünün yuyulub təmizlənməsi nisbətən çətin olur. Bu üzvdə xoşagəlməz qoxu olduğu üçün yeni ailə quran qadının – *gəlinin* onu yuması yaxşı hal kimi qəbul edilmir. Buna görə də həmin orqanın xalq dilində *gəlinərtdəməz//gəlinboğan* adlandırılması təsadüfi deyil. Söz Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində *gəlinboğan//qart-qart* [4, s. 225], Dərbənd dialektində *gəlin-artməz//gəlnərtməz* [2, s. 321] şəklində, eyni mənada işlənir. *Gəlinküsdürən* variantı isə daha çox Naxçıvan dialekt və şivələri üçün xarakterikdir.

Ordubad dialekti və Culfa şivələrində əl ilə əşyaların toxunmasında istifadə edilən *çağ//sülü//mil* sinonim sözlərinin işlənməsi də maraqlıdır. *Məs.: Sülüynən corap, jaket toxuyarix*. Hər şeydən öncə qeyd etmək lazımdır ki, *çağ* sözü müasir dialekt və şivələrimizdə müxtəlif mənə çalarlarına malikdir. 1. Zaman anlayışı ifadə edir. *Məs.: Axşamçağı kişilər kənt meydanına yığışır*. 2. Xoş əhval, vəziyyət. *Məs.: Kəfim yəmən çağıdı*. 3. Çağlamaq – düzəltmək, hazırlamaq, işlək hala gətirmək feili. *Məs.: Əxır kin, mətoru çağlədim*. və s. Fikrimizcə, toxuculuq əşyasının adını bildirən *çağ* sözü yuxarıda qeyd etdiyimiz üçüncü mənaya uyğun olaraq bəhs edilən dialekt və şivələrində mövcuddur. Sözə Dərbənd dialektində *xili//xilil* [2, s. 328], *şiş* [2, s. 289], qərb qrupu dialekt və şivələrində *sülü* [4, s. 237], Türkiyə türkcəsinin Malatya şivəsində *çağ* – dokuma əşyası [7, s. 269] şəklində eyni mənada rast gəlinmişdir. Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrində söz omonimlik xüsusiyyəti daşıyır və fərqli mənaları ifadə edir. Söz İsmayılı rayon şivələrində əzik, Xanlar rayon şivələrində isə barmaqların buğumlarının arası [3, s. 87] mənalarında işlənir.

Toxuma zamanı ipi zəriflətmədə istifadə edilən alət mənasında Ordubad dialekti və Culfa şivələrində *kirtiz//kirtiz//döyrəx'* sinonim sözlərindən istifadə edilir. *Məs.: Bi şey toxuyənnən qəbəx ipi kirtizlərix.* Söz eyni şəkil və mənada Ağdam, Füzuli, Xocavənd, Oğuz [3, s. 280] şivələrində qeydə alınmışdır. Bu mənanı Cəbrayıl şivəsində kirtiş [11, s. 283] sözü ifadə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, *kirtiz* sözünün etimologiyası çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Belə ki, “Divani-lügət it-türk” əsərində “*vurmaq, vuraraq bərkitmək*” mənasında kirdhiş [18, s. 332] sözü işlədilir. Fikrimizcə, müasir Ordubad dialekti və Culfa şivələrində işlədilən *kirtiz* sözü *kirdhiş* sözünün tarixi təkamülündəki fonetik əvəzlənmələr hesabına formalaşmışdır.

Ordubad dialekti və Culfa şivələrində bir-biri ilə sinonimlik təşkil edən və “isti yay aylarında dağda heyvanların açıq ərəzidə saxlandığı yer” mənasında *arxaş//ərxəş-//çərəz//ağıl* sözləri işlədilir. *Məs.: Yəy vəxdı qoyunnəri dağda ərxəmnər ərxəşə yığərix.* *Arxaş//ərxəş* sözünə Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin əksəriyyətində rast gəlinir. Söz Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrinin əksəriyyətində arxaş, Ordubad dialektinin Dəstə kənd şivəsində “xəlxəl”, Şərur rayon şivələrində isə əsasən “arxaş-hasar” şəklində eyni mənada işlənmişdir. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələrində “arxaç//arxac” [14, s. 198], Gəncəbasar dialekt və şivələrində “arxaş” [15, s. 12] – açıq havada qoyun saxlanan yer, Borçalı şivələrində “arxaj” [8, s. 17], Dərbənd dialektində “gəmirə, ağıl və cal” [2, s. 263], “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında arqac [20, s. 161], “...Ağılın qapusunu bərkitdi...” [20, s. 43], “İbni Mühənnə lüğəti”ndə bu mənada “ağıl” [13, s. 7], “Divani-lügət-it türk”də “ağıl” [18, s. 9], Türkiyə türkcəsinin Nevşəhir şivəsində “arhaş” [6, s. 222], Çoruh şivəsində “arhaç” [7, s. 182], Ərzurum dialektində isə “ağıl” [10, s. 18] şəklində işlədilir.

Bəhs olunan dialekt və şivələrdə “boğazının altında qoşa vəzi olan xırdabuynuzlu heyvan” mənasında, bir-biri ilə sinonimlik təşkil edən *morçaxlı//morçamnu//sırqalı//qotazlı//qotəzdi* sözləri işlədilir. *Məs.: Boğazı morçamnu keçilər yaxşı ətdix'dilər.* Ordubad və Culfa rayonlarının əksər kənd şivələrində bu mənanı ifadə edən qotazlı//qotəzdi geçi sözü işlədilir. Culfa rayonun Saltaq və Kırna kənd şivələrində isə bu mənada həm keçiyə, həm də qoyuna aid edilən “sırqalı geçi//sırqalı qoyun” terminləri də işlədilməkdədir. Bu termin Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin əksəriyyətində müxtəlif fonetik tərkiblərdə, lakin eyni mənalarda işlədilir. Belə ki, söz Gəncəbasar dialekt və şivələrində “moçax” [14, s. 59], İmişli rayon şivələrində “monçağ” [3, s. 399], Qazax, Sabirabad dialekt və şivələrində “monçam” [3, s. 399], Ağdam şivəsində “morçam” [3, s. 299], Dərbənd dialektində minçağ [2, s. 283] şəklində eyni mənada mövcuddur.

Culfa rayonun Qızılca kənd şivəsində ədəbi dilimizdəki *baldız* sözünə sinonim olaraq *şahbacı*, Ordubad dialektində isə *xənbəci* sözləri işlədilir. *Məs.: Şahbacım bö-yünnərisi bizə gəlmişdi.* Ədəbi dildə mövcud olan “baldız” sözünün Culfa şivələrində işlədilən bu variantı maraqlı doğurur. İnformatorların məlumatlarına əsaslanaraq qeyd edək ki, burada həyat yoldaşının bacısına, yəni baldıza bu cür müraciət onlara göstərilən diqqətin, ehtiramın və hətta müəyyən mənada ehtiyatın əlamətidir. Quruluşca mürəkkəb olan *xənbacı* və *şahbacı* sözlərinin birinci komponentləri olan *xan* və *şah* komponentləri əslində bu münasibətin əhəmiyyətli göstəricisidir.

Bundan başqa Ordubad dialekti və Culfa şivələrində bir-biri ilə sinonimlik təşkil edən və “iri cəftə, kilid” mənalarını bildirən *manda//halqazərə*, “əkin sahələrini suvarmaq və ya bir əkin sahəsindən digərinə su axıda bilmək üçün çəkilən arx” mənasını bildirən *mora//şırım//cızix*, “ot biçmək üçün istifadə olunan kiçik əmək aləti” mənasında *məngələ//orəxçə*, “xəstə” mənasını ifadə edən *dik'qi//safyatar*, “mal peyini” mənasını ifadə edən *təzəx'//xınc* sözləri də mövcuddur ki, onlar dilimizin tədqiq olunmuş digər

dialekt və şivələrində fərqli fonetik tərkibdə, lakin eyni mənada işlənir. Belə ki, Azərbaycan dilinin Dərbənd dialektində “kilid, cəftə” mənasında doqqaz [2, s. 283], “mora//şırım” mənasında xarç [2, s. 284] sözlərinə rast gəlinmişdir. Yuxarıda göstərilən və “xəstə” mənasını ifadə edən *safyatar* sözü Naxçıvan regionu üçün xarakterikdir.

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, müasir Ordubad dialekti və Culfa şivələrində bir-biri ilə sinonimlik təşkil edən sözlər öz zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Onların hamısı haqqında bir məqalədə bəhs etmək bir qədər çətinidir. Araşdırılan dialekt və şivələrdə mövcud olan və məqalədə tədqiqata cəlb edilən sinonim sözlərin böyük əksəriyyəti millimənşəli olmaqla zəngin ümumtürk leksikasının mühüm laylarından birini təşkil edir. Belə sözlərin müasir dilçilik aspektindən etnolinqvistik təhlilinin aparılması bir sıra maraqlı faktların ortaya çıxarılmasına imkan verir. Həmin sözlərin milli aspektdən, ümumtürk mədəniyyəti, dilçiliyi kontekstində öyrənilməsi, onların xalqımızla, bu torpaqla bağlılığının sübut olunması günümüzdə ərazilərimizə qarşı irəli sürülən əsassız erməni iddialarına tutarlı cavab verə biləcək əhəmiyyətli bir mənbə olduğunu göstərməkdədir. Aparılan araşdırma və təhlillər sübut edir ki, öyrənilən sinonim sözlər, şübhəsiz, regionla bağlıdır və xalqımızın milli-mənəvi mədəniyyətinin, dialekt leksikasının mühüm tərkib hissəsini təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Ə.Q. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində bir sıra heyvandarlıq terminləri haqqında // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, 1985, № 3, s. 88.
2. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı: Elm, 2009, 448 s.
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti: 2 cildə. I və II c., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999, 661 s.
4. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri: 2 cildə. I c., Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1967, 283 s.
5. Аразкулыев С., Атаныязов С., Бердиев Р., Сапарова Г. Туркмен дилинин гысгача диалектологик созлуги. Ашгабат: Ылым, 1977, 316 s.
6. Caferoğlu A. Anadolu ağızlarından toplamalar. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1994, 270 s.
7. Caferoğlu A. Güney Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995, 319 s.
8. Çobanov M.N. Bolnisi rayonu şivələrinin leksikası. I c., Bakı: Təhsil EİM, 1997, 210 s.; II c., Bakı: Təhsil EİM, 1998, 64 s.
9. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 с.
10. Gemalmaz E. Erzurum ili ağızları. III c., Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995, 381 s.
11. Hacıyev T.İ. Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsi: Filol. elm. nam. ...diss. (əlyazma hüququnda). Bakı, 1961, 210 s.
12. Həməzəyev T.B. Ordubad dialektinin leksikası haqqında // Azərb. SSR EA Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 1958, № 2, s. 53-69.
13. Battal H. İbni-Mühenna lüğəti. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997, 109 s.
14. Xasıyev Z.Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin qərb qrupunda heyvandarlıq terminləri. Bakı: Nurlan, 2004, 146 s.
15. Xasıyev Z.Ə. Heyvandarlıq və əkinçilik terminləri lüğəti (Gəncəbasar materialları əsasında). Bakı: Nurlan, 2000, 87 s.
16. İbrahimova E.Ə. Yenisey abidələrinin leksikasına dair (Azərbaycan dili dialekt və şivələri ilə müqayisədə) // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, № 4, 2010, s. 14-20.

17. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1968, 276 s.
18. Kaşğarlı M. "Divani lüğət-it-türk": 4 cildə. IV c., Ankara: Türk Dil Kurumu, 2006, 885 s.
19. Kazak tilinin mycindeme sözlüğü. T. I, Alma-ata, 1959, 305 s.
20. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
21. Киргизско-русский словарь (Кыргызча-орусча сөздүк). Москва: Изд-во Советская Энциклопедия, 1965, 973 с.
22. Quliyev E.A., Gülensoy T., Küçüker P. Nahçıvan ağzı. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009, 733 s.
23. Rüstəmov R. Quba dialekti. Bakı: Azərnəşr, 1954, 282 s.
24. Татар теленен диалектологик сөзлегө. Казан: Таткнигоиздат, 1969, 643 с.
25. Турецко-русский словарь. Москва: Цитадель, 1977, 966 с.

Рашад Зулфугаров

СИНОНИМЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В ОРДУБАДСКОМ ДИАЛЕКТЕ И ДЖУЛФИНСКОМ ГОВОРЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Статья посвящена изучению ряда лексических единиц – синонимов, используемых в ордубадском диалекте и джулфинском говоре азербайджанского языка. Дается сравнительный анализ этих синонимов с образцами из разных диалектов и говоров нашего языка и других тюркских языков, древних надписей и памятников, словаря «Дивани лугат-ит тюрк», эпоса «Китаби Деде Коркут». В результате исследований доказано, что ордубадский диалект и джулфинский говор богаты синонимами. В статье также проводится этнолингвистический анализ этих лексических единиц.

Ключевые слова: *Нахчыван, азербайджанский язык, лексические единицы, синонимы, «Китаби Деде Коркут», эпос, диалект.*

Rashad Zulfugarov

SYNONYM WORDS USED IN ORDUBAD DIALECT AND JULFA PATOIS OF THE AZERBAIJANI

The paper is devoted to learning of some synonym words used in the Ordubad dialect and Julfa patois of the Azerbaijan language. These lexical units has been comparative investigated with the examples used in different dialects and patois of our language, dialects and accents of other Turkic languages, in ancient written sources and monuments, in "Divani-lugat-it turk" vocabulary and "Kitabi-Dada Gorgud" epos. Result of the investigations it is proved that the synonym words used in Ordubad dialect and Julfa patois are the richest. Ethno-linguistical analyze of these lexical units have been carried out in the paper.

Key words: *Nakhchivan, Azerbaijan language, lexical units, synonym, "Kitabi-Dada Gorgud" epos, dialect.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

FİRUDİN RZAYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: firudinrzayev@gmail.com

NAXÇIVAN OYKONİMLƏRİNDƏ SƏSƏVƏZLƏNMƏ FONETİK HADİSƏLƏRİ

Məqalə Naxçıvan ərazisində yaşamış prototürk tayfalarının yaratdığı etnooykonimlərdəki fonetik hadisələrdən bəhs edir. Bu mövzu indiyədək Naxçıvan etnooykonimlərində alimləri tərəfindən sistemli araşdırılmamışdır. Bu yazıda qədim Naxçıvan ərazilərində yaşamış As, Türük, Naxər, Kassi, Kuti, Hürri və s. tayfalarla bağlı etnooykonimlərdəki fonetik hadisələr türk və əski türk yazıları ilə müqayisəli araşdırılmışdır.

Tədqiqat zamanı Naxçıvan etnooykonimlərində yer alan fonetik hadisələrin əlamətləri haqda izahlar verilmiş, yeni elmi nəticələr əldə edilmişdir.

Açar sözlər: *dilarxası, dilönü, saitlər, samitlər, əvəzlənmələr, etnooykonimlər.*

Türk dillərinə məxsus fonetik hadisələr bütün dil qrupları üçün xarakterik olmaqla əsasən dialekt və şivə xüsusiyyətləri daşıyır və əsasən dilçilikdə dissimilyasiya adlanmışdır [1, s. 225]. Qədim tarixə, m.ö. V-III minilliklərə aid olan Naxçıvan diyarı etnooykonimlərinin linqvistik təhlilləri zamanı burada da fonetik əvəzlənmələr müşahidə olunur. Qeyd edək ki, eyni hal öz izlərini o dövr yazılı abidə mətnlərindəki türk sözlərində də qorumaqdadır. Ümumtürk dialektləri üçün xarakterik olan səsəvəzlənmə hadisələri haqqında geniş məlumatlara A.Axundov, A.Qurbanov, A.Babayev, N.Məmmədov, T.Hacıyev, M.Şirəliyev və başqalarının tədqiqatlarında rast gəlirik. Bu araşdırmalarda arxasıra və önsıra saitlərin, o cümlədən kar, cingiltili və burun-sonor samitlərin bir-birini əvəzləməsi hadisələrinin şərhləri və dialektlərdən nümunələr geniş yer alır. Azərbaycan, eləcə də türkmən, başqırd, tatar, qazax, qırğız, uyğur, altay və s. dillərdə fonetik təzahürlərdən biri sait, samit, eləcə də bunlar arasında sonor samitlərin əvəzlənmə hadisələridir [4, s. 40-44, 81-82; 11, s. 5-25; 16, s. 271-283]. Biz ümumiyyətlə c~d~z~y~s~ş, kimi fonetik dəyişmələri əsasən türk-savir-xəzər ittifaqının dil quruluşu üçün xarakterik olduğunu görürük [9, s. 152].

Bu cür səsəvəzlənmələr əski as, naxər, kuti, lulubəy, hürri və s. tayfa dillərində müşahidə olunur [2, s. 241-245; 14, s. 270] ki, Naxçıvan etnooykonimləri də bu hadisələrdən kənarda deyil və geniş şəkildə ümumtürk fonetikasındakı təzahürləri təkrarlayır. Bu cür fonetik əlamətlərin bir qisminə qısaca nəzər salmaq istərdik.

-a~e. Qədim Kas və Tal türklərinə aid Keçil, Keçezor, Xoşkeşin (2 kənd), Kurəkeşin, Keştasp, Telsin məntəqə adlarında bu fonetik hadisə arxasıra və önsıra saitlərin bir-birini əvəzləməsi ilə müşahidə edilir. Azərbaycan, o cümlədən də Naxçıvan ərazisində bu səsdəyişimi Culfa və Ordubad dialektlərində xalça-xəlçə, qəmiş-qamış-kamış və s. şəkillərdə rast gəlinir [16, s. 40].

-a~ə. Ümumtürk arealında əsasən türkmən, başqırd, tatar dillərində “vatan”, “zarar” “adalət”, “adam” kimi işlənən bu səs əvəzlənməsi [4, s. 4-5], Naxçıvan ərazisində yaşamış qədim As, Koman, Kas, Doray türklərinin adlarını daşıyan Əşnək, Əsni, Kəsir,

Ər-gəz, Kəsiran, Kəsəngor, Kəsilek, Gəlkəş, Kəstənli, Dərgəmərik, Dərbənt kimi məntəqə adlarında qeydə alınır.

-a~i. Arxasıra saitlərin önsıra saitləri əvəzləməsi fonetik hadisəsi qədim Tal və Kas türklərinin adını daşıyan Kisək, Kəsiran, Ortukış Tilyak məntəqə adlarında müşahidə olunur. Türklərdə “aşk” sözü türkmən, uyğur dillərində “ışk” kimi işlənir [7, s. 30-33].

-a~o. Qədim tük boyları As, Kas, Koman, Doray türklərinin adını daşıyan Oşakan, Kosacan, Koş, Kosalar Koş-kabar, Kamura məntəqə adlarında qeydə alınan önsıra saitlərin bir-birini əvəzləməsi hadisəsi uyğur, özbək və digər türk dillərində “darğa-dorğa”, “naxoş-noxoş”, “camış-comuş” kimi xeyli sayda sözlərdə [4, s. 42] müşahidə olunur.

-a~u. Əngus Lulubəy Kususuz, Kuşuh Şətli, Şada Tulud, Pul kimi məntəqə adlarında təsadüf edilən bu fonetik hadisə ilə yanaşı oykonimlərdə o~u, a~u, b~p, i~a səsəvəzlənmələri də müşahidə edilir. Naxçıvan coğrafi adlarında dodaqlanan və dodaqlanmayan saitlərin “yuvan-yavan”, “Cuvad-Cavad”, “kilisə-kalisə” şəklində əvəzlənmələri tatar, türkmən, o cümlədən də Qazax, Göyçə, Corat dialektlərində də geniş müşahidə olunur [4, s. 41-43].

a~ü. Naxçıvan etnooykonimləri içərisində qeydə alınan Üstüpu məntəqə adında dodaqlanan arxasıra saiti dodaqlanmayan önsıra saitini əvəzləyir. Az təsadüf olunan bu cür əvəzlənmə hadisəsi Cavad-Cüad, yavan-yüvan kimi sözlərin Qazax, Göyçə, Corat, Saray və s. dialektlərdə, eləcə də başqırd, tatar dialektlərində axsamaq-akhaü-aksau kimi işlənməsi ilə müşahidə olunur [4, s. 41-43; 7, s. 12-13; 5, s. 36-41]. Biz “Üstüpu” etnooykoniminin eyni kökdə olan sabit yazılışını Astap, Astafna məntəqə adlarında izləyirik.

i~ə. İtlicə məntəqə adında müşahidə olunan bu fonetik səsəvəzlənmə Uti+il+izi yazılışındakı məntəqə adını ilkin variantından təhrifi səbəbi ilə “İtlicə” yazılışına düşürmüşdür. Culfa, Ordubad və b. ərəzi dialektlərindəki şikil-şəkil, xingəl-xəngəl kimi sözlər bu fonetik hadisənin türk dilləri üçün xarakterik olduğunu göstərir.

-o~u. Arxasıra saitlərin bir-birini əvəzləməsi fonetik hadisəsi Mehmandarı-Şollu, Dəmirçiliye-Şollu, Şollu Dis, Ağdost məntəqə adlarında qeydə alınır. Bu cür fonetik hadisə dodaqlanan, önsıra saitlərin əsasən şərq dialektlərində ora-q-uraq, corab-curab, qol (əl)-qul kimi işlənməsi ilə müşahidə olunur [4, s. 41]. Burada həm də “y” samiti düşmüş, sözün ilk variantı isə Şu+uluy yazılışında olmuşdur.

-o~ü. Türk dialektlərində az təsadüf olunan bu səsəvəzlənmə hadisəsi Kürəküməz, Kümanbulaq, Toykümə, Dürənli kimi etnooykonimlərdə müşahidə edilir. Biz qırğız, özbək, tatar, türkmən dillərində də “oraq, meşə” kimi sözlərin “orak-urak-ürak”, “orman-urman-ürman-örmən” yazılışlarında rast gəlirik [7, s. 663-666; 5, s. 131].

-u~e. Bu cür səsəvəzlənmələri Zebil, Şəbran, Şenaz, Sumal Ternevit, Teskarap etnooykonimlərində müşahidə edirik. Türk dilində “xəbərdarlıq” sözümüzə qazax, uyğur, tatar dillərində “ışkərtü-uşkərtüv-eşkərtüv-eskərtü” yazılışlarında bu səsəvəzlənmə ilə təsadüf edirik [7, s. 920-921]. Qeyd edək ki, ümumən bu fonetik hadisə dodaqlanan və dodaqlanmayan saitlər arasında çox az təsadüf edilən fonetik hadisədir.

-u~ə. Səbzədur, Səbəsil, Tərcanlı, Şələt, Şəbik, Təratum, Tərli, Dəstək etnooykonimlərində müşahidə olunan bu fonetik hadisəyə qədim türklərdə Budın-Vətən sözlərinin ifadəsində Göytürk və Azərbaycan türklərinin dialektlərində rast gəlirik. Kül Tigin abidəsi yazıları və M.Kaşğarının sözlüklərində bu səsəvəzlənməyə “vətən” sözünün “budın, budun, budhun” yazılışlarında [8, s. 155, 238; 15, s. 20] rast gəlirik. Əgər diqqət etsək, bu adlarda u~ə səsəvəzlənməsindən əlavə b~v, d~t, ı~ə, u~ə səsəvəzlənmələri də mövcuddur.

u~i. Bu fonetik səsəvəzlənmələr Kuti, Türükur, Şiqad, Şışqara, Tir məntəqə adlarının Kiti, Tİrikir şəklində təhrif olunmasında müşahidə olunur. Əsasən Bakı, Muğan, Qa-

rabağ dialektlərində bucaq-bıcaq, bucaq-bicaq kimi sözlər bu cür səs dəyişməsi variantında rast gəlinir [4, s. 41].

-u≈ü. Bu kimi fonetik hadisə Şükar, Süzüt oykonimlərində olduğu kimi Naxçıvan dialektlərində də kola-kula-külə variantlarında heyvana aid “buynuzsuz” sözünün, Suqra-Süqrə insan adları antroponimlərin ifadəsində Culfa r-n şivələrində rast gəlik (F.R.). Bu fonetik hadisə eyni zamanda Anadolu türklərində gül-gul variantında da təsadüf olunur [4, s. 43-44].

-ü≈i. Oykonimlər sistemində bu cür səsəvəzlənmə Tirkeş məntəqə adında müşahidə edilir. Azərbaycan dialektlərində bu fonetik hadisə Muğan, Ordubad, Culfa və s. bölgələrin dialektlərində “hindüşqa-hündüşqa, bitişik-bütüşük” kimi sözlərdə təsadüf olunur [4, s. 41].

-ü≈ə. Tərkəli və Tərkəli İtlə oyoymimlərinə müşahidə edilən bu səsəvəzlənmə hadisəsi Culfa dialektində “küçəyə-küçüyə çıxdım, kürəyə-kürüyə baxdım” kimi ifadələrdə izlənilir (F.R.).

Bu cür fonetik hadisələr samit səslərdə də müşahidə olunur ki, burada kar və cingili, eləcə də sonor-burun səslərinin bir-birini əvəzləməsi bütün türk dilləri üçün xarakterik haldır.

-b≈m. Zimmi, Çəmatıyan, Sumbatan Dizə məntəqə adlarında qeydə alınan bu fonetik paralelliklər qədim Qıpçaq və bu qrupa aid dillərdə, o cümlədən qazax dilində “boyun-möyün” şəklində təsadüf olunur [10, s. 255]. Osmanlı türklərində biz bu fonetik hadisəni mən-ben, min-bin və s. dəyişlərdə izləyirik.

-b≈p. Bulqan, Debil, Biləv, Balbarani, Balban, Tunbul, Bələk kimi xeyli sayda məntəqə adlarında bu fonetik paralelliklər qeydə alınır ki, tatar, türkmən dialektlərində də bunlar biçən-piçən, bıcaq-pıcaq kimi müşahidə olunur [17, s. 238-240].

-b≈v. Bu cür fonetik paralelliklər Suvarlı, Zəviyyə, Zeyvə kimi məntəqə adlarında müşahidə olunmaqla qədim və müasir türk dillərində vardı-bardı, barbar-varvar şəkillərində başqırd, tatar, Osmanlı türklərində işlənməkdədir [7, s. 48-49].

-ç≈ş. Etnooykonimlər içərisində Tus tayfa adını daşıyan Tuç məntəqə adı və Kas türklərinin adını daşıyan Keçil, Keçezor, etnooykonimlərində qeydə alınan bu səsəvəzlənmə hadisəsi demək olar ki, Qıpçaq və Oğuz dilli türklərin əksəriyyətində qeydə alınır və areal türk dillərində “üç-üş, açmaq-aşu” kimi sözlərdə müşahidə olunur [4, s. 92-99].

-c≈z. Yalnız İtlə məntəqə adında Kutı tayfa adının qırğız dialektinə mənsub zəncir-cincir, çincir, cənazə-cenace [7, s. 1018-1019] kimi c≈z, u≈i kimi fonetik səsəvəzlənmə hadisəsi ilə yanaşı, -k, -i hərflərinin səsdüşümü də qeydə alınır. Fikrimizcə, ad Kutı+il+izi yazılışından mövcud ada təhrif olunmuşdur.

-c≈s. Kosacan, sözündə can/san tərkibi əski türk dilində “şan-şöhrət” mənasını ifadə edən leksem Osmanlı Türkmən türklərinin dillərinə xas cıvık-sıvık kimi c≈s səsəvəzlənmə hadisəsi ilə işlənməmişdir [7, s. 100-101].

-ç≈k. Çətan, Çudulu məntəqə adlarında izlənen bu fonetik səsəvəzlənmələr türk dilləri üçün xarakterik olan çəlik-kəlik, cay-kay ifadələrində, Osmanlı türklərinin Ərzurum dialektində keçə-çəçə şəkillərində təsadüf olunur [6, s. 183-187]. Bu səs əvəzlənməsi Naxçıvan ərazisi dialektlərində də çay-kay, çiçək-kikək, çörək-körək və s. dəyişlərdə də müşahidə olunur.

-d≈t≈d. Tus, Toz, Tuç kimi 4 məntəqə adlarında bu fonetik paralelliklər Dus, Doz, Duç kimi qeydə alınmaqla, areal qazax, qırğız, tatar, türkmən dillərində də dövrə-tevre, tikkançı-dükançı kimi tez-tez rast gəlinən xarakterik fonetik hadisədir [4, s. 54, 81; 17, s. 123, 130-133]. Eyni hal Ərtus, Ərtuş məntəqə adlarında da, Ərdiş, Ərdiş yazılışlarında müşahidə edilir.

-k≈q. Bu səsəvəzlənmə hadisəsi Qutbi, Qazxan, Camaqat, Qızılca məntəqə adlarında izlənilir və Naxçıvan dialektində də biz bu hadisəyə küçə-qüçə şəklində rast gəlirik [16, s. 84]. Ümumtürk dialektində biz özbək, qırğız, türkmən dillərində qonşu-konşu, qoltuk-koltuk variantlarını izləyirik [7, s. 494-495].

-k≈x. Türk dillərinə məxsus bu fonetik səsəvəzlənmə hadisəsi Xazpuşnə Böyük Xas, Kiçik Xas, Xudabad, Xazaviz məntəqə adlarında qeydə alınır [3, s. 70, 163]. Əgər diqqət etsək, bütün hallarda etnooykonim qeydə alınarkən türk dilləri üçün xarakterik olan d≈t, h≈k, a≈u, a≈i fonetik hadisələri də müşahidə edilmişdir [4, s. 41, 86]. Biz qırğız, özbək, uйğur türkcələrində kisə sözünə kalta-xaltə-xalta, qonşu sözünə xoşna kimi rast gəlirik [7, s. 468-469, 494-495].

-k≈h. Bu fonetik paralellikləri Hati, Hato, Xudulu, Əraxus, Xasbay məntəqə adlarında türk dillərinə məxsus k≈h səsəvəzlənmə hadisəsi ilə Naxçıvan dialektlərində səksən-səhcən ifadələrində rast gəlirik [4, s. 41, 86]. Bu adlar Kuti tayfa adının birbaşa ifadəsidir. Bu fonetik hadisə eyni zamanda Osmanlı, kazak, qırğız, başqırd, uйğur, qumık, çuvaş, özbək və digər türklərdə hakan-kağan, xalq-halk-kalk, xatın-hatun-katın yazılışlarında da izləmək mümkündür [7, s. 299, 301, 321, 442-443; 12, s. 15].

-x≈h. Türk dillərinə məxsus bu fonetik səsəvəzlənmə hadisəsi [16, s. 86], Xorni, Xirik, Xordegir, Qara Xorzatlı, Xuregid məntəqə adlarında qeydə alınır. Biz Azərbaycan bölgələrini Ordubad və Cəbrayıl dialektlərində xırman-“hırman”, başqirt, qazax, türkmən və b. dillərdə isə “xatın”, “haram”, “xarab”, “xərclik” kimi sözlərin “hatın”, “hanım”, “xaram”, “harap”, “harclık” kimi səsəvəzlənmələrlə işləndiyini görürük [4, s. 86; 7, s. 309-311].

-t≈d≈y. Türk dillərinə məxsus bu fonetik səsəvəzlənmə hadisəsinə Dürəkir, bir adı da Yürəkir etnooykonimlərində rast gəlirik. Marahli leksik mənaya malik olan məntəqə adı özünün qədim türük-yürük yazılışını təkrarlayır. Qazax dialektində “yumruq-dumrux”, qaraqalpaq, qazax, türk balkar dillərindəki “tulduz-yulduz, dulduz-ulduz” şəkillərini xatırlasaq [4, s. 85-86; 7, s. 454-455] bu etnooykonim türük-türk-türk tayfa adı ilə yaranmış adın təhrifidir.

-y≈s. Yır/sır – “ışıq, od” tərkibi şumer, akkad və kutilərdə Sar/Şar Günəş tanrısının adı idi və bu səsəvəzlənmə ilə müşahidə olunurdu [13, s. 49-51]. Biz ümumiyyətlə y≈s kimi fonetik dəyişməni Yollu-Su+Lulu məntəqə adında izləyirik və bu dialekt əsasən türk-savir-xəzər ittifaqının dil quruluşu üçün xarakterikdir. Ümumtürk dialektində “yay-say, ulduz-yıldız-sıldız, il-yıl-sıl” şəklində qazax, qırğız dillərində müşahidə edirik [7, s. 760, 978].

-l≈n, n≈m, r≈n sonor samitlərinin bir-birini əvəzləməsi hadisəsi də oykonimik adlarda təsadüf olunur. Biz ümumtürk dillərində bu sonor-burun samitlərinin “qəhrəman-gəhnaman mübarək-nübarək, gilənar-gilələr, enli-enni” şəklində əvəzlənməsi hadisəsi ilə qarşılaşırıq [4, s. 86; 7, s. 991].

-s≈ş. Türk dillərinə məxsus bu cür səsəvəzlənmələrə xeyli sayda Şuban, Şebzan, Suyu, Suaçur Kaşka, Aksu, Sut, Sumal, Ərdiş, Ərtuş, Ərdəşir kimi məntəqə adlarında təsadüf edirik. Şumer türklərindən günümüzə demək olar ki, bütün türk dillərində şalvar-salvar, şan-san, cingilti-sanğır-şanğır, şırıltı-sırıltıy və s. kimi işlənərkəndədir [4, s. 810-814]. Bununla bərabər Ərgəz və Xazaviz məntəqə adlarında qeydə alınan s≈z səsəvəzlənmə hadisəsi də türk dilləri üçün xarakterik haldır. Özbək, tatar, qazax və s. dillərdə zəli sözü sülük-zülük kimi qeydə alınır [7, s. 800-801].

Ümumiyyətlə fonetik hadisə türk dilləri üçün xarakterik hal olmaqla minilliklərdən günümüzədək gələn dil hadisəsidir. Bu fonetik hadisələrin prototürk adlar sisteminə də müşahidə olunması dilimizin əski dövrlərində dialekt şivə variantlarının mövcudluğunu sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1992, 504 s.
2. Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: Universitet nəşr., 1991, 312 s.
3. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
4. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1967, 420 s.
5. Caferoğlu A.İ. Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar. I c., İstanbul: İst. Universiteti nəşri, 1942, 361 s.
6. Gemalmaz E. Erzurum ili ağızları. I c., Ankara: Ankara Universitesi Basım evi 1995, 410 s.
7. Karşılaştırmalı Türk Lehceleri Sözlüğü. I c., Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992, 1183 s.
8. Kaşğari M. Divanü lüğat-it-türk. I c., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985, 530 s.
9. Kaşğari M. Divanü lüğat-it-türk. III c., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985, 452 s.
10. Баскаков А.Н. Ногайский язык и его диалекты. Москва-Ленинград: Наука, 1940, 431 с.
11. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения // Восточно-славянская ономастика. Москва: Наука, 1969, с. 176-210, 267 с.
12. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. Москва-Ленинград: Изд. АН СССР, 1940, 205 с.
13. Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. Москва: Наука, 1967, 277 с.
14. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Т. I, Баку: Элм, 1991, 548 с.
15. Махмудов Х., Мусабаев Г. Казахско-русский словарь. Алма-Ата: Изд-во АН Каз. ССР, 1954, 575 с.
16. Молчанова О.Т. Историческая связь тюркской топонимии горного Алтая и Тувы // Историческая ономастика. Москва: Наука, 1977, с. 271-283, 308 с.
17. Турецко-русский словарь. Москва: Изд. ОГИЗ, 1945, 728 с.

Фирудин Рзаев

ФОНЕТИЧЕСКИЕ ЯВЛЕНИЯ МЕТАТЕЗЫ В НАХЧЫВАНСКИХ ОЙКОНИМАХ

В статье исследуются фонетические процессы в этноойконимах, созданных прототюркскими племенами, которые проживали на территории древнего Нахчывана. Эта проблема до сих пор систематически не исследована учеными в этноойконимах Нахчывана. В этой статье путём сопоставления с тюркскими и древнетюркскими летописями исследованы фонетические процессы замещения в этноойконимах, связанных с прототюркскими племенами Ас, Турукки, Нахар, Касси, Кути, Хурри и т.д., которые были автохтонным населением на территории Нахчывана.

При исследовании было выяснено место и значение фонетических процессов в Нахчыванских этноойконимах и выявлены новые научные результаты.

Ключевые слова: *заднеязычный, переднеязычный, гласный, согласный, замещение, этноойконимы.*

Firudin Rzayev

**METATHESIS PHONETIC EVENTS IN THE
OIKONYMS OF NAKHCHIVAN**

The paper deals with phonetics events existing in the ethnooikonyms created by proto-Turkic tribes lived in the Nakhchivan territory. Till nowadays this topic has not been systematic investigated by our scientists. The phonetics events existing in ethno-ikonyms related with As, Turuk, Nakhar, Kassi, Kuti, Hurru etc. Turkic tribes who lived in the Nakhchivan territories have been investigated comparatively with the Turkish and ancient Turkish written monuments.

During the research, the place and significance of phonetic processes in the Nakhchivan ethnoioconima were clarified and new scientific results were revealed.

Key words: *vowels, consonants, phonetics events and rules, metathesis, ethnooikonyms.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ÇİNARƏ RZAYEVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: cinarerzayeva@yahoo.com

NAXÇIVANDA TOPLANAN DASTAN VƏ NAĞILLARDA ARXAİZMLƏR

Bildiyimiz kimi dilin lüğət tərkibinin müəyyən bir qatını köhnəlmiş sözlər təşkil etdir. Məhz bu köhnəlmiş sözlər bir çox sahələrdə olduğu kimi, folklorumuzun iri həcmli janrlarından olan dastanlarda və maraqlı nümunəsi olan nağıllarda da özünü göstərir. Məqalədə qədim tarixə malik dastan və nağıllarda rast gəlinən köhnəlmiş sözlər tədqiqata cəlb olunmuşdur. Belə ki, dastan və nağıllarda işlənən köhnəlmiş sözlər seçilmiş, hər birinin qarşısında lüğətdə göstərilən mənası verilmişdir. Tədqiqat zamanı belə nəticəyə gəldi ki, dastanlarda və nağıllarda köhnəlmiş sözlərin olması bəzi hallarda müəyyən hissəni anlaşılmaz edir. Arxaikləşmə həm milli, həm də alınma sözlərdə özünü göstərir.

Məqalədə nəzəri fikirlər Naxçıvanda toplanan dastan və nağıllardan götürülmüş nümunələr əsasında verilmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, nağıl, leksika, köhnəlmiş sözlər, lüğət.*

Bildiyimiz kimi, leksikamızda bəzi sözlər zaman keçdikcə ümumişlək xüsusiyyəti itirir. Bəziləri birdəfəlik lüğətimizdən çıxır, bəziləri yeni və milli sözlərlə əvəz olunur. Araşdırmalar göstərir ki, “dilə daxil olan yad ünsürlər heç də həmişə dildə yaşamaq hüququ qazana bilmir. Bir sıra alınmalar tədricən dildə geniş işlənir və dilin fonetik, qrammatik və digər normalarına tabe olur. Başqa qisim alınmalar isə müxtəlif səbəblər üzündən dildə özünə yer qazanmır. Onlar ya dilin öz vahidləri, ya da bu dilə daha güclü təsir göstərən başqa dilin elementləri ilə əvəz olunurlar” [4, s. 5].

Köhnəlmiş sözlər bildiyimiz kimi, arxaizmlər və tarixizmlər olmaqla iki yerə bölünür.

Tarixizmə xalqımızın keçmiş həyat və məişət tərzilə bağlı olan daha çox tarixi dövrlə əlaqəli olan terminlər aiddir. Məsələn: *darğa* (şəhər, vilayət hakimi), *toppuz* (baş girdə çomaq, qədim silah növü), *güyüm* (iri mis qab), *təknə* (ağac kötüyündən hazırlanmış iri qab), *yasavul* (keçmişdə polis nəfəri), *gırvənkə* (çəki vahidi), *xurcun* (ikigözlü heybə, torba), *kəndxuda* (kəndin başçısı), *dəbilqə* (dəmir papaq), *çarıq* (gön ayaqqabı), *daqqa* (dəri papaq) və s.

Arxaizmlərə isə klassik ədəbi əsərlərdə işlənən və hazırda unudulan köhnəlmiş sözlər aiddir. Məsələn: *ayıtmaq* (demək, söyləmək), *tanıq* (şahid), *sayru* (xəstə), *güz* (payız), *us* (ağıl), *əsən* (sağ, salamat), *əsrük* (sərxoş), *damu* və ya *tamu* (cəhənnəm), *uçmaq* (cənnət), *ün* (səs), *nəsnə* (şey), *arı* (təmiz), *suç* (günah), *danla* (sabah), *duş* (yuxu), *ayaq* (qədəh) və s. kimi sözlər arxaizmlərdir.

Dilimizdə bəzi sözlərin unudulub lüğətimizdən çıxması təkcə başqa dillərdən keçən sözlərin hesabına olmur. Bu həmçinin dilin özündə yaranan yeni sözlər hesabına da meydana gəlir. Onu da qeyd edək ki, köhnə sözlər dilin lüğət tərkibindən çıxsa da çox vaxt şivələrdə və dialektlərdə qalır.

Azərbaycanda bütün sahələrdə olduğu kimi arxaizmlərə şifahi xalq ədəbiyyatında da rast gəlinir və say baxımından çoxluq təşkil edir. Bu mənada biz bu dəfə folklorumu-

zun irihəcmli janrları olan dastanlarda və nağıllarda rast gəlinən köhnəlmiş sözləri tədqiqata cəlb etmişik. Dastanlarda və nağıllarda təsadüf olunan bəzi sözlər müəyyən müddət yazılı dildə işlənsə də ədəbi dildə get-gedə mövqeyi zəifləmiş və canlı danışığa daxil ola bilməmişdir. Bu səbəbdən onlar müasir dövr üçün arxaik hesab olunurlar. Naxçıvanda toplanmış “Arzu Qəmbər” dastanında rast gəldiyimiz köhnəlmiş sözlərə nəzər salaq:

“Bu əhvalatı eşidən Əmir padşah çox şad oldu, qulluqçunu çağırıb əmr elədi ki, onun öz hərəmilə qardaşının hərəmini yanına gətirsinlər. Elə ki, hərəmləri gətirdilər, almanı yarı bölüb, hərəsi öz hərəmi ilə yedi” [8, s. 499]. Burada “hərəm” arxaik söz kimi diqqəti çəkir.

Hərəm sözünün Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində mənası: Hərəm (ər.) köhn. Arvad, zövcə [2, s. 370] kimi izah olunur. Hərəm sözü elə dastanda da eyni mənada işlənmişdir.

Həmin dastandan başqa bir parçaya baxaq:

Su gələr burux-burux,
Çəkəllər tulux- tulux.
Üzüyün tapan oğlana
Nə verərsən muştuluq? [8, s. 500]

Burada da biz dilimizin passiv fonduna keçmiş “tulux” sözü ilə qarşılaşırıq.

Tulux sözünün Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində mənası üç formada verilmişdir.

Tuluq. 1. İçində maye, yağ və s. saxlamaq üçün qab kimi işlədilən, aşılama ilə hazırlanmış bütöv qoyun və ya keçi dərisi; 2. bax: dol. Dol sözünün mənası da belədir: keçmişdə quyudan su, neft (mazut) çəkmək üçün mal dərisindən, yaxud brezentdən və s. dən tikilən tuluq; 3. köhn.: Bir tuluq tutan qədər maye ölçüsü [2, s. 374].

Tuluq sözünə dastanlarla yanaşı nağıllarda da rast gəlinir:

Onlardan ikisini vurarsan. Hər birini iki şaqqa edərsən. Dərilərindən də tuluq çıxarsan. Tuluqları da su ilə doldurarsan, hərəsin atın bir tərəfinə asarsan [7, s. 240].

Dastanlarda qarşımıza çıxan arxaik sözlərdən biri də “fərraş”dı.

Qorhma, xan yaxcı sazı xoşduyur. Ürəhli get, bəlkəm də sa ənam verəcəh. Taleh *fərraşdara* qoşulup saraya gəldi. Ədəp-salamını yerinə yetirdi [8, s. 506].

Burada işlənən fərraş sözü də köhnəlib dilimizdən çıxan sözlərdəndir. Bu sözün mənası Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində aşağıdakı kimi verilib:

Fərraş (ər.) köhn.: Müxtəlif tapşırıqları yerinə yetirən xidmətçi [2, s. 186].

“Fərraş” sözü dastanda da lüğətdə verilən mənada işlənmişdir.

Dastanlarda alınma arxaizmlərlə yanaşı, türk (Azərbaycan) mənşəli arxaizmlər də öz əksini tapıb. Belə arxaizmlərdən biri də dastanda rastımıza çıxan “xoca” sözüdür.

Xoca Əziz quldu, buradan getməz,
Seyrağıb olanlar mətləbə yetməz.
Hər neyləsən ulu yolunda, itməz,
Yüz min qada başdan sovar, deyərlər [7, s. 489].

Türkmənşəli arxaik sözlərdən biri olan *xoca* sözünün mənası lüğətimizdə belə verilmişdir: “Keçmişdə mədrəsədə təhsil alıb başına sarıq sarıyan, cübbə geyən dindar adam və ya din xadimi” [2, s. 469].

Oğlan onu görən kimi özünü itirib durdu ayağa, bilmədi ki, neyləsin. Şövkət xanım parçanın ən gözəlindən bir top götürüb *kənizin* qucağına verdi [7, s. 496].

Yuxarıdakı nümunədə verdiyimiz kəniz sözü köhnəlmiş sözlər qrupuna aiddir. Belə ki, izahlı lüğətdə onun mənası köhnəlmiş söz kimi belə izah olunur:

Kəniz (far.) köhnə: 1. Xidmətçi qız, qulluqçu [2, s. 684]. Məhz dastanda da bu söz xidmətçi qız, qulluqçu mənasında işlənmişdir.

Bunun üstündən də yediyi almanı sindirmək üçün badam ağacına çıxdı. Sayat pəri şaqqlı eşidib, *qarabaşı* Ağcaqıza dedi [6, s. 459].

Burada işlənən qarabaş sözü də köhnəlmiş sözlər sırasına daxildir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinə onun mənası belə verilmişdir: *Qarabaş* köhn. Qulluqçu qadın (qız).

Onu da qeyd edək ki, həm *kəniz*, həm də *qarabaş* sözlərinin mənasına baxdıqda eynilik təşkil etdiyini görürük. Dastanda hər iki söz lüğətdə verilən mənalarında işlənmişdir.

“Valehinən Taleh” dastanının sonunda diqqəti çəkən digər bir arxaik sözə nəzər yetirək:

Bir saray *yapbışam* hasarı qəmnən,
Cəhənnəm atəşi qopbur sinəmnən.
Qələm çalır onsəkgiz min aləmnən,
Zinətədi, şöyrətədi, tac alan mənəm [8, s. 506].

Bu nümunədə işlənən “yapmaq” sözü arxaik sözlər cərgəsindədir. Yapmaq sözünün Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bir neçə mənası var. Belə ki, burada I mənə yox, qalan iki mənası köhnəlmiş söz kimi verilib. Lüğətə nəzər salaq:

- Bişirmək üçün təndirin divarına yapışdırmaq
- Köhn.: Etmək.
- Köhn.: Tikmək, qayıрмаq, düzəltmək, qurmaq [2, IV c., s. 531].

Bu dastanda da işlənən yapmaq – tikmək, qayıрмаq, düzəltmək mənasında işləndiyi üçün köhnəlmiş söz kimi qəbul olunur.

Yapmaq sözünə həm “Oğuznamə”də, həm də Dədə Qorqudun dilində də bu variantda işlənməsinə təsadüf edirik. Məsələn:

Övrət yapıdığı ev yıqılmaz, övrət yıqdığı ev yapılmaz [9, s. 138].

Qarağı legləgin yuvasın haq yapar [9, s. 142].

Məgər qız meydanda bir köşk yapıdirmış idi [5, s. 91].

Onu da qeyd edək ki, “Oğuznamə”dən verdiyimiz atalar sözü bu günümüzdə də işləkliyi qoruyur.

Bu arxaik sözə yazılı ədəbiyyatda da rast gəlinir. Məsələn, Nəsiminin, Kişvərinin, Məhəmməd Füzulinin, Hüseyn Cavidin və b. yaradıcılığında özünü göstərir.

Nəsimi yaradıcılığına nəzər yetirək:

Aşıqın memarı həqdür, yapar anun batinin,
Ey evi həqdən *yapılmış*, sənsin əhli-etibar.

Kişvərinin yaradıcılığına nəzər saldıqda “*yapmaq*” sözünə rast gəlirik.

Əhd qıldım ki, *yapım* meyxaələr xeyrat içün.

Füzulinin qəzəllərində də “*yapmaq*” sözü ilə qarşılaşırıq:

Xatirin cəm eylədin, əhli-vəfa könlün pozub,
Bir imarət *yapmağa* min ev yıxan memar tək [10].

Mütəfəkkir şair Hüseyn Cavid şeirlərində “yapmaq” sözünü tikmək, qurmaq mənasında işlətməmişdir.

Zülmü fisqin, cinayətin yolunu,
Sədd için həbsxanalar *yapılır*.
Şimdi məsum ikən, səfalət onu
Mücrim elan edər, yarın asılır [3, s. 54].

Yuxarıda verdiyimiz nümunələrin hamısında “yapmaq” sözü tikmək, qayıрмаq, düzəltmək, qurmaq mənasında işlənmişdir.

Cavid şeirlərində həm də “yapmaq” sözünün ikinci köhnəlmiş mənasına (etmək) də rast gəlirik.

Fəqət qalanlar, o bikəslər – ah ya Rəbbi!
Nə yapsın!? İştə qoşar canlı bir cənazə kibi.
Qoşar zəlamı-fəlakətdə ac, soluq, bihuş,
Qoşar ümidi-səadətə müztərib, mədhuş [3, s. 86].

Bu felin əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, iki mənası arxaik, birinci mənası isə yapışdırmaq, bışirmək olaraq müasir dövrümüzdə işlənir. Bu mənada işlənən yapmaq sözünə nağıllarda tez-tez rast gəlinir. “Gül Sənavərə neylədi, Sənavər gülə neylədi” nağılından bir parçaya nəzər salaq:

– Ağə dərvış, özün bilirsən ki, mən padşah oğluyam, indiyə kimi nə təndir görmüşəm, nə də ki, çörək *yapmışam*. Sən qabaqca birini *yap*, mən baxım, öyrənim, sonra qalanını mən yaparam [7, s. 138].

Yapmaq sözünün düzəltmək, tikmək mənası Azərbaycan dilində arxaik hesab olunsada, Türkiyə türkcəsində bu mənası işləkliyi qoruyur.

Yapmaq sözü kimi, bir çox arxaizmlər vaxtı ilə folklor mətinlərində olduğu kimi yazılı ədəbiyyatda da işlək olmuşdur.

Dastanda elə sözlər var ki lüğətlərimizdə ayrı mənada izahı verilmiş, amma dastanda başqa mənada işlənmişdir. Məsələn, İrəm sözü.

“Hacı bını oturdup dedi ki, mənəm bir itiyim var, **irəm** at görəh o hardadı? Bəli, dəvriş irəm atdı, yoxladı və dedi” [8, s. 695]:

Bu sözün mənası lüğətdə belə izah olunur. Şamda, yaxud Yəməndə olduğu rəvayət edilən əfsanəvi bir bağçanın adı olub klassik ədəbiyyatda və folklorda “behişt, cənnət” mənasında işlənmişdir [2, s. 568].

İndi isə nağıllarda da rastımıza gələn bir neçə arxaik sözlərə nəzər yetirək:

“A kişi, bir halda ki, məni yaradana and verirsən, oğlun cırıq paltar, cırıq *çarıq* geysin, bir də dağarcıq götürsün, yeddi kənddə dilənsin” [8, s. 212].

Çarıq – Keçmişdə: kəndlilərin geydiyi aşılınmış göndən tikilən ayaqqabı [1, s. 447].

Yuxarıda verdiyimiz *çarıq* sözü tarixizmdir. Dastanda da eyni ayaqqabı mənasında işlənmişdir.

Qız *car* çəkdirir. Biri bir manat verəndə, mən beş manat verəcəyəm, deyir. Qız bir dam-daş saldırır, adam deyir xan dam-daşdı [8, s. 216].

Car (köhn.) – Yüksək səslə camaata bir şeyi xəbər vermək, elan etmək, bildirmək [1, s. 392].

Folklorumuzun zəngin nümunəsi olan dastan və nağıllarda arxaikləşmə az olduğundan, janrın dilini ağırlaşdırmır. Buna görə də, folklor nümunələrini oxuyan hər kəs asanlıqla anlayır. Aparılan araşdırmalara əsaslanaraq deyə bilərik ki, köhnəlmiş sözlərin bir qismini türkmənşəli, bir qismini isə alınma sözlər təşkil edir. Təhlillərə nəzər yetirdikdə alınma sözlərdə arxaikləşmənin milli sözlərdən çoxluq təşkil etdiyini görürük. Bu da onu deməyə əsas verir ki, milli sözlərdə arxaikləşmə azdır.

Dünya inkişafda olduğu müddətdə, elmin, texnologiyanın inkişafı ilə əlaqədar lüğətimizə yeni sözlər daxil olacaq. Bunun da nəticəsi olaraq bir qrup sözlər dilimizdən köhnələrək çıxır və çıxmaqda davam edəcəkdir. Belə desək, ya arxaikləşəcək, ya da tarixizmləşəcək. Belə sözlərin yeni sözlərlə əvəz olunmasını isə təbii qarşılamaalıyıq. Dildə bəzi köhnə sözlərin sıradan çıxması, bəzi yeni sözlərin dilin lüğət tərkibinə daxil olması təbii qanunauyğunluqdur və inkişafın bir göstəricisidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə. I c., Bakı: Çıraq, 2006, 790 s.

2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə. II c., IV c., Bakı: Çıraq, 2006, 790 s.
3. Cavid H. Əsərləri. Bakı: Elm, 2007, 300 s.
4. Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə yolları. Bakı: ADPU, 1987, 84 s.
5. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı / Tərtib edən: S.Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
6. Naxçıvan folklor antologiyası. II c., Naxçıvan: Əcəmi, 2011, 496 s.
7. Naxçıvan folklor antologiyası. I c., Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 513 s.
8. Naxçıvan folklor antologiyası. III c., Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 560 s.
9. Oğuznamə. / Tərtib edən: S.Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1987, 224 s.
10. http://anl.az/el/f/fm_e1.pdf

Чинара Рзаева

АРХАИЗМЫ В САГАХ И СКАЗКАХ, СОБРАННЫХ В НАХЧЫВАНЕ

Как известно, определенный слой словарного состава языка состоит из устаревших слов. Как и во многих других областях, устаревшие слова проявляют в себя в дастанах, одном из крупных жанров нашего фольклора, и сказках, одном из интереснейших его жанров. В статье привлечены к исследованию устаревшие слова, которые встречаются в дастанах и сказках, имеющих древнюю историю. Таким образом, были выбраны архаизмы, употребляющиеся в дастанах и сказках, и для каждого дано значение, указанное в словаре. В ходе исследования сделан вывод, что использование устаревших слов, иногда делает непонятными определенные части в сагах и сказках. Архаизация проявляется как в национальных, так и в заимствованных словах.

Теоретические идеи в статье даны на основе образцов, взятых из саг и сказок, собранных в Нахчыване.

Ключевые слова: *Нахчыван, сказка, лексика, устаревшие слова, словарь.*

Chinara Rzayeva

OBSOLETE WORDS IN SAGAS AND FAIRY TALES COLLECTED OF NAKHCHIVAN

As you know, a certain layer of the lexicon of the language dictionary consists of obsolete words. It is these obsolete words that manifest themselves in many areas, which are one of the large-scale genres of our folklore and in fairy tales that are its interesting example. In the paper, obsolete words in ancient historical sagas and fairy tales were involved in the study. Thus, the obsolete words from sagas and fairy tales were chosen and before every word its dictionary meaning was indicated. As a result, during the study it was concluded that the use of obsolete words sometimes makes certain parts of sagas and fairy tales incomprehensible. The appreciation of national as well as borrowed words speaks for itself.

The theoretical ideas in the paper are taken from samples of sagas and fairy tales collected in Nakhchivan.

Key words: *Nakhchivan, fairy tale, vocabulary, obsolete words, dictionary.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ALİYƏ MUSAYEVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: amusali@yahoo.com

PROFESSOR YUSİF SEYİDOV MİRZƏ İBRAHİMOV YARADICILIĞINDAKI DİL MƏSƏLƏLƏRİ HAQQINDA

Görkəmli ictimai xadim, akademik, yazıçı Mirzə İbrahimovun bədii və elmi yaradıcılığında dil məsələləri mühüm yer tutur. Böyük sənətkar bütün ömrü boyu ana dilinin alovlu təbliğatçısı və müdafiəçisi olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, professor Yusif Seyidov M.İbrahimov yaradıcılığında dil məsələləri haqqında bir neçə monoqrafiya yazmış, bu ədəbi şəxsiyyətin yaradıcılığında dil məsələlərini dərinlən tədqiq etmişdir. Məqalədə Y.Seyidovun M.İbrahimov yaradıcılığında daha çox diqqəti cəlb edən ana dilinin qorunması və inkişaf etdirilməsi haqqında olan araşdırmalarından bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, ədəbi dilin tarixi, ədəbiyyat, Cənubi Azərbaycan və ana dili məsələsi.

Xalqımızın ictimai fikir tarixində öz dəsti-xətti ilə zəngin ədəbi-elmi miras qoyub getmiş bir çox dahi insanlar, ictimai xadimlər olmuşdur. Belə görkəmli söz ustalarından biri dahi mütəfəkkir, ictimai xadim, akademik Mirzə Əjdər oğlu İbrahimovdur. M.İbrahimov bütün şüurlu həyatını, istedad və qabiliyyətini xalqın tərəqqisinə, vətənin yüksəlişinə həsr edən görkəmli tarixi şəxsiyyətlərdəndir. Bu qüdrətli söz ustası bədii yaradıcılığı ilə yanaşı, ədəbiyyatımız və dilimiz tarixində də çox böyük xidmətlər göstərmişdir.

Prof. Y.Seyidov yazmışdır: “M.İbrahimov haqqında az yazılmayıb. Lakin bu yazılar onun həyat və fəaliyyətinin əsl mənada başlanğıcı sayıla bilər. M.İbrahimov yazıçı, alim, tənqidçi, publisist, tərcüməçi, ictimai xadim və dövlət xadimi kimi o qədər geniş və zəngin, çoxtərəfli yaradıcılıq və fəaliyyət dairəsinə malikdir ki, onu hər hansı bir kitabla sığışdırmaq çətindir. Bu görkəmli ədibin sənət aləmi, fikir dünyası, həyat yolu çox müxtəlif istiqamətlərdə öyrənilməyə layiqdir” [6, s. 43].

Təsadüfi deyildir ki, prof. Y.Seyidov M.İbrahimov yaradıcılığını uzun illər boyu bir tədqiqatçı heyranlığı ilə izləmiş, onu özünə layiq şəkildə tədqiq etməyə, Azərbaycan oxucusuna, gənc nəsillərə təqdim etməyə çalışmışdır. Ona görə də alim M.İbrahimov yaradıcılığına tez-tez müraciət etmiş, onun ədəbi-elmi irsini dolğun şəkildə araşdırmağa səy göstərmişdir. Təsadüfi deyildir ki, Y.Seyidov 15 cildlik əsərlərinin VI cildində M.İbrahimovun ədəbi-lingvistik görüşləri haqqında 250 səhifəlik bir əsər ərsəyə gətirmişdir.

M.İbrahimovun istər elmi və publisist, istərsə də bədii yaradıcılığında irəli sürülən nəzəri mülahizələr, fəlsəfi müddəalar, onun ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik görüşləri gərək tarixilik, gərək müasirlik baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. M.İbrahimovun filoloji tədqiqatları içərisində dil problemləri xüsusi yer tutur. Ədib Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin, Azərbaycan dilçilik elminin inkişafı üçün var qüvvəsi ilə çalışmışdır. Y.Seyidovun qeyd etdiyi kimi, M.İbrahimov bədii əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında nə iş görmüşsə, həmin əsərləri ilə Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin inkişafında da o işi görmüşdür; elmi və ədəbi-tənqidi əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının və ədəbi tənqidinin inkişafında nə iş görmüşsə, dil haqqında elmin inkişafında da, təxminən eyni işi görmüşdür [6, s. 44].

Mirzə İbrahimovun yaradıcılığında dil məsələləri aparıcı mövqedə olmuş, Azərbaycan dilinin estetik gözəllikləri, məna dolğunluğu, tarixi kökləri geniş şəkildə araşdırılmış, onun elmi-publisistik məqalələrinin obyektı kimi həmişə elmi ictimaiyyətin, geniş xalq kütləsinin maraq dairəsinə çevrilmişdir. Nəticədə Mirzə İbrahimovun dil məsələləri ilə bağlı yazdığı elmi-publisistik məqalələri onun dilçiliklə bağlı görüşlərini yaratmış, dil məsələləri ilə əlaqəli problemlərə aydınlıq gətirmişdir.

Elə buna görə də prof. Y.Seyidov bu tədqiqatından da əvvəl M.İbrahimov yaradıcılığında dil məsələlərinin öyrənilməsinə aid bir neçə məqalə yazmış, “Ədəbi tənqid və bədii dil” (1983) adlı monoqrafiyasında da M.İbrahimovun dilçilik görüşləri haqqında geniş şəkildə bəhs etmişdir [5].

Y.Seyidov əsərlərinin VI cildində görkəmli yazıçı və ictimai xadim haqqındakı tədqiqatını aşağıdakı yarımbaşlıqlara ayırmışdır: 1. Hikmət və gözəllik xəzinəsinin açar; 2. İnsan dühasının ecazkar kəşfi; 3. Bədii söz, bədii dil; 4. Gəlin gözəl danışa; 5. Ədəbi həyatımızı bədii tərcüməsiz təsəvvür etmək olmaz; 6. Canlı xalq dilinin qaynar bulağından su içmişdir; 7. Cənubdan səslər. Xalqın dili yaşayır və qalib gəlir; 8. Nə olaydı mən də məktəbə gedə biləydim, oxuya biləydim.

M.İbrahimovun ömür yoluna qısa şəkildə nəzər salsaq görərik ki, o, bədii yaradıcılığa şeirlə başlamışdır. “Qazılan buruq” adlı ilk şeiri 1930-cu ildə “Aprel alovları” məcmuəsində işıq üzü görən ədibin dövrü mətbuatda şeirləri nəşr edilib. O, ilk tənqidi, publisist məqalələrini, hekayə və очерklərini də 30-cu illərdə yazıb. Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun ikiillik hazırlıq şöbəsində təhsil aldıqdan sonra 1933-cü ildə onu Naxçıvan MTS-in siyasi şöbəsinə – “Sürət” qəzetinin redaktoru vəzifəsinə göndərirlər. Ədibin 1935-ci ildə ərsəyə gətirdiyi “Həyat” pyesi bu dövrün bəhrəsidir.

1935-1937-ci illərdə SSRİ Elmlər Akademiyasının Leninqraddakı Şərqşünaslıq İnstitutunun aspiranturasında təhsil alan M.İbrahimov görkəmli Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadənin həyatı və yaradıcılığından bəhs edən namizədlik dissertasiyası müdafiə edir. Həmin dissertasiyanı böyük ədib 1939-cu ildə “Böyük demokrat” adı ilə nəşr etdirir (Onu da qeyd edək ki, 1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası təsis olunduqda 34 yaşlı M. İbrahimov Akademiyanın ilk seçilən 15 həqiqi üzvündən biri olub və daim elmi fəaliyyətlə məşğul idi).

Y.Seyidov kitabda M.İbrahimovun “Molla Nəsrəddin” jurnalı haqqında tədqiqlərinə geniş yer verir. Məlumdur ki, sonralar M.İbrahimov böyük satira ustası və molla-nəsrəddinçilər haqqında tədqiqatlarını daha da genişləndirmiş, adı çəkilən kitabdan əlavə “Böyük satira ustası” adlı daha bir monoqrafiya da nəşr etdirmişdir.

C.Məmmədquluzadənin ana dili haqqında, ədəbi dil haqqında fikir və düşüncələri onun öz əsərlərinin dilində praktik olaraq təsbit edilirdi. Böyük ədib mülahizələrini söyləməklə kifayətlənmirdi, nümunə göstərirdi, sadə, aydın, xəlqi dildə yazırdı, fikri kimi dili də səmimi idi, inandırıcı idi. Y.Seyidov M.İbrahimovun böyük satira ustası haqqında düşüncələrinə belə qiymət verir: “M.İbrahimov incə bir həssaslıqla bu keyfiyyətləri müəyyən edir, onların mahiyyətini və əhəmiyyətini açıb göstərir. Onun fikrincə, Mirzə Cəlil yaradıcılığında “Ədəbiyyatın şəkli, ifadə üsulları və bədii dil isə daha artıq demokratikləşir”. Bu isə Mirzə Cəlilin bədii dilinin təbiiliyi ilə şərtlənir ki, bu da eyni zamanda onun dilinin xəlqiliyi ilə bağlıdır. “Xəlqilik bütün surətlər silsiləsində, dil və təşbehlərdə, hətta əsərlərin süjet və kompozisiyasında özünü göstərir” [6, s. 162].

Mirzə İbrahimov 1954-cü ildə Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri vəzifəsinə seçilmişdi. O tutduğu vəzifədən, oturduğu postdan asılı olmayaraq həmişə Azərbaycan ictimai fikrinin, azərbaycançılıq, maarifçilik ənənələrinin, milli-mənəvi dəyərlərimizin yüksəlişinə xidmət etmişdir.

Ona görə də o, keçmiş sovet dövlətinin bəzi başabəla rəhbərlərindən fərqli olaraq məsul vəzifələrdə işləyərkən də vətəndaşlıq mövqeyindən geri çəkilmirdi, mənsub olduğu xalqın dilinin, mədəniyyət və mənəviyyatının keşikçisi kimi çıxış edirdi. O vaxtlar hələ Azərbaycan dili konstitusiyaya dövlət dili kimi daxil edilməmişdi. Bundan istifadə edən xalqımızın düşmənləri Azərbaycan dilinin respublikada dövlət idarələrində işlədilməsinə qarşı çıxış edirdilər. Görkəmli ədib bu mənzərəni acı-acı seyr edir, dövlət səviyyəsində bu işlərin qarşısını almağa, dilimizi dövlət dili elan etməyə var qüvvəsi ilə çalışırdı. M. İbrahimovun təşəbbüsü ilə Azərbaycan dilinin dövlət dili olması məsələsi Azərbaycan KP MK-nın 1956-cı ilin iyul ayında keçirilən büro iclaslarında iki dəfə müzakirə edilib bəyəniləndikdən sonra, 1956-cı ilin avqust ayında Azərbaycan SSR Ali Sovetinin üçüncü sessiyasında “Azərbaycan SSR-in dövlət dili haqqında Azərbaycan SSR Konstitusiyasına (Əsas qanununa) maddə əlavə edilməsi haqqında qanun” qəbul edilir. Beləliklə, Azərbaycan dilinin dövlət dili olması məsələsi qanuni bir şəkil alır. “Kommunist” qəzetinin 1956-cı il 25 oktyabr tarixli nömrəsində M.İbrahimovun dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin işlədilməsinin zəruriliyini əsaslandıran “Azərbaycan dili dövlət idarələrində” məqaləsi nəşr edilir. Məqalənin əvvəlində çarizmin ruslaşdırma siyasətini, milli mədəniyyətlərə və milli dillərə qarşı təcavüzkar hərəkətlərini ifşa etdikdən sonra o yazırdı: “Respublikamızda sovet hakimiyyətinin birinci on ili ərzində dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin işlənməsinə xüsusi diqqət verilir və təhriflərin qarşısı alınırdı. Lakin təəssüflə demək lazımdır ki, son on beş-iyirmi ildə bu cəhətdən kobud təhriflərə yol verilmişdir. Bəzi idarələrdə və bəzi adamlarda Azərbaycan dilinə biganə, laqeyd münasibət yaranmışdır. Hələ onu demirik ki, vətəndaşların azərbaycanca olan ərizələrinə, yaxud bu və ya digər azərbaycanca olan yazılara ana dilində cavab verməyən, ya da bunları tamamilə cavabsız buraxan bürokratlar da tapılır”. M.İbrahimov həmin məqaləsində dövlət idarələrində ana dilinin işlədilməsi zərurətini xalqın pozulmaz hüququ kimi əsaslandırmışdı: “Respublikanın dövlət idarələrində və ictimai təşkilatlarında işlərin azərbaycanca aparılması isə qanuni bir haldır. Çünki bir xalqın öz idarələrini ana dilində idarə etmək arzusundan təbii bir şey ola bilməz. Bu hüquqa hörmət etmək hamının vətəndaşlıq borcudur”. Azərbaycan dilinin dövlət dili olması haqqında qanunun qəbul edilməsindən və bu qanunun əsas təşəbbüsçüsü M.İbrahimovun “Azərbaycan dili dövlət idarələrində” məqaləsinin nəşr olunmasından sonra dövlət dili məsələsi geniş müzakirələrə səbəb olur, 1957-1959-cu illərdə keçirilən bir sıra yüksək səviyyəli icaslarda M.İbrahimov dəfələrlə tənqid edilir. Bu icaslarda ona qarşı yönəlmiş çıxışlar Azərbaycan KP MK-nın 1959-cu il iyun ayının 16-17-də keçirilmiş 8-ci plenumunda xüsusilə amansız idi. Plenumda çıxış edən nətiqlərin, demək olar ki, hamısı dil haqqında qanunun əsas təşəbbüsçüsü M.İbrahimovun əleyhinə kəskin tənqidi fikirlər söyləmişlər. Böyük həyat yolu keçən, ana dilini ürəkdən sevən milli təəssübkeş bir yazıçı və müdrik bir insan kimi M.İbrahimov bütün hücumlara mərdliklə sinə gərərək dövlət dili məsələsindəki mövqeyinə görə ona irad tutanların, “millətçi” damğası vurmaq istəyənlərin qarşısında geri çəkilməmiş, onlara tutarlı cavablar vermişdi.

Milli məsələ, ana dili uğrunda mübarizələr böyük sənətkarı ruhdan sala bilməzdi. Onu vəzifədən uzaqlaşdırdılar, böyük mübarizənin qurbanı oldu, ancaq buna baxmayaraq o, qələmi yerə qoymadı, bir-birindən daha qiymətli elmi və bədii əsərlər yaratdı. Bu prosesdə müəllifin 1958-ci ildə “Azərbaycan dili” adlı kitabı da işıq üzü gördü.

Bu kitabda böyük ədibin müxtəlif illərdə qələmə alınmış “Dilimizin inkişaf yolları haqqında”, “Dil və ədəbiyyat dərslərini nümunəvi təşkil edək”, “Azərbaycan dili”, “Azərbaycan dili dövlət idarələrində” və sair məqalələri toplanmışdır. Dilimizin inkişaf yollarından bəhs edən müəllif (1943-cü ildə yazılmışdır) onu “Dədə Qorqud” dövründən

başlayır. Bu şanlı ənənəni Nəsimi və Füzulinin şərəflə davam etdirdiyini qeyd edir. Müəllif fikrinə davam edərək yazır: “Dili də tarixi kimi qədim olan bu xalq müxtəlif müstəbid və işğalçılara qarşı amansız mübarizə aparmış və bu mübarizənin alovları içərisində öz mənliliyini, öz dilini ağır təhlükələrdən qorumuşdur. Əsrlər boyu dilimiz də torpağımız və xalqımız kimi min bir təcavüzə rast gəlmiş, lakin aldığı yaralardan həlak olmamışdır. Nə babalarımızdan, nə də bizdən asılı olmayan tarixi şərait müxtəlif zamanlarda dilimizdə və varlığımızda müxtəlif izlər buraxmışdır. Keçmişin qəlbimizə vurduğu ən böyük yara tarixin maddi şəkli və canlı şahidi olan böyük sənət və dil abidələrinin məhv edilməsi və talan olunmasıdır. Bir xalq üçün faciə sayılacaq bu yaranın ağırlığını biz indi də hiss etməkdəyik. Buna görədir ki, biz indi, məsələn, iki min il bundan qabaqkı dilimizlə müasir dilimiz arasındakı münasibəti və tarixi əlaqə tellərini meydana çıxarmaqda bu qədər böyük çətinliklərə rast gəlirik” [1, s. 7-8].

Prof. Y.Seyidovun qeyd etdiyi kimi bütün bunlarla birlikdə M.İbrahimov elmimizin, alimlərimizin bacarığına, gücünə inamını bildirir, inanır ki, xalqını müqəddəs bir eşqlə sevən, vətəninə gələcəyinə inanan elm adamlarımız dilimizin öz faktlarını, bir sıra abidələrin dilini təhlil yolu ilə bizi qədim zamanların dumanı altında itmiş həqiqətlərə doğru apara bilər.

Görkəmli ədib Azərbaycan dilinin XIII əsrdən başlanan, bütünlüklə XIV əsrə əhatə edən dövrünü Nəsiminin adı ilə bağlayır. M.İbrahimov göstərir: “Dilimiz xalqımızın ümumi ictimai və iqtisadi inkişafı ilə bağlı olmuşdur. XIII əsrin əvvəllərinə doğru Azərbaycan dili hakim ərəb və fars dilləri ilə mübarizədə qalib çıxıb, saraylara elm, ədəbiyyat aləminə yol açır, fars və ərəb dilləri ilə yanaşı o dövrün ədəbi dili olaraq işlənməyə başlayır. Bir əsr sonra, yəni XIV əsrdə bu dildə yüksək sənət nümunələri yaratmış Nəsimi kimi şairlər yetişir. Bizcə, “Dədə Qorqud”dan sonra Azərbaycan dilinin inkişafındakı xüsusi mərhələni Nəsimi dövrü adlandırmaq olar [1, s. 10]. Böyük mütəfəkkir səfəvi hökmdarı Ş.İ.Xətəinin təmiz Azərbaycan dilində şeirlər yazmasını, onun başçılıq etdiyi dövlətin fərmanlarının da bu dildə yazılmasını, xalq ədəbiyyatı ilə yazılı ədəbiyyatın dilinin yaxınlaşmasını dövrün əlamətdar hadisəsi, səciyyəvi xüsusiyyəti sayır. O göstərir ki, dövrün ümumi ruhu ilə əlaqədar olaraq dildə fars təsirinə qarşı mübarizə yalnız ayrı-ayrı sözlərin əvəz edilməsi ilə deyil, Azərbaycan dilinin elm və ədəbiyyatda hakim bir dil olması ilə nəticələnmişdir. Qüdrətli sənətkar XVIII əsr dilimizin inkişafı tarixində ayrıca bir dövr kimi səciyyələndirir. Azərbaycan dilinin yeni səhifəsi XVIII əsrdə Vaqiflə açılır. Bu əsr yalnız ədəbiyyat aləmində deyil, həm də bütün Azərbaycan tarixində maraqlı bir əsrdir, deyə qeyd edir.

Prof. Y.Seyidov bu məsələ ilə əlaqədar yazır: “M.İbrahimov dilimizin inkişaf mərhələlərini Azərbaycan xalqının tarixi, ölkənin həmin dövrlərdəki ictimai-iqtisadi və siyasi vəziyyəti fonunda izah edir. Zira dilin inkişafını bu obyektiv zəmindən ayırmaq olmaz. XVIII əsrdən bəhs edəndə ədib aşağıdakıları deməyi lazım bilir: “Nadir şahın ölümü ilə İranda mərkəzi dövlətin zəiflik və başsızlığından istifadə edərək məhkum xalqlar və ölkələr baş qaldırır, istiqlaliyyət əldə etmək istəyirlər. Gürcüstanda İrakli, Azərbaycanda Fətəli xan bu hərəkətdə rəhbərlik edir. O öz ana torpağını vahid bir bayraq altında birləşdirməyin zərurətini duyur. Üç böyük dövlətin arasında yerləşən Azərbaycanı müstəqil yaşatmaq çətinliyi və dərəbəylik çəkişmələri onu qorxutmur. O qısa müddətdə də olsa Gəncə, Bakı, Quba, Şamaxını birləşdirən bir dövlət yaradır. Bu hərəkət ədəbiyyat və sənətdə vətənpərvərlik hissələrini gücləndirir, dili məhəlli çərçivədən və əcnəbi təsirdən çıxarır və vahid bir dilin, haminin anladığı dilin ədəbiyyatda hakim yer tutması zərurətini oyadır. Ümumi-ictimai hərəkətlə əlaqədar olaraq dildə ərəb və fars təsirlərindən uzaqlaşmaq və xalqa daha da yaxınlaşmaq meyilləri daha artır”.

Y.Seyidov müəllifin bu mülahizələrini çox doğru şəkildə qiymətləndirir: “Burada obyektiv tarixi həqiqətlə əlaqədar bir məsələ xüsusi maraq doğurur. O da dilin məhəlli çərçivələrdən çıxması məsələsidir. Bu ümumxalq Azərbaycan dilinin yaranması üçün ilkin tarixi əsasların başlanğıcı idi. Bu proses başladı, davam etdi, bir də geri dönmədi” [6, s. 92].

M.İbrahimov həmin yığcam məqaləsində hələ 1943-cü ildə Azərbaycan dilinin inkişaf tarixi haqqında aydın və dolğun təsəvvür yarada bilmiş, əsas elmi tezislər haqqında məlumat verə bilmişdir.

M.İbrahimovun bədii və elmi yaradıcılığında cənub mövzusu xüsusi yer tutur. Təsədüfi deyildir ki, o Cənubi Azərbaycan mövzusunda yazdığı hekayə (“Qorxulu səs”, “Sənət aşıqları”, “Zəhra”, “Yol ayrıcında”, “Mələk”, “Qaçaq” “Cənub hekayələri” silsiləsi – “On iki dekabr”, “Azad”, “Tonqal başında”, “İztirabın sonu”, “İki həyat”), povest (“Xosrov Ruzbeh”, “Güləbətin”) və romanlarla (“Gələcək gün” – (1948) ədəbiyyatımızı xeyli zənginləşdirib. Böyük ədib Cənubda yaşamasa da, Arazın o tayındakı soydaşlarımızın problemlərini dərinlən dərk edib onu sənətkar qələmi ilə dərin və canlı səhnələrlə bədii ədəbiyyata gətirmək istedad və qabiliyyətinə sahib olmuşdur.

O, 1941-ci ildə ordu sıralarında Cənubi Azərbaycanda olarkən “Vətən yolunda” qəzetinin məsul redaktoru vəzifəsində işləyib. Burada sənətkarın həyat müşahidələri onun yaradıcılığında dərin izlər qoymuşdur. Bundan əlavə XX əsrin 70-ci illərində ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə akademiyanın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı” şöbəsi yaradılarkən bu şöbənin ilk rəhbəri də akademik M.İbrahimov olmuş, o, ömrünün sonunadək bu vəzifəni yerinə yetirmiş, burada Azərbaycan filologiyasına böyük töhfələr vermişdir.

Elə bunları nəzərə alaraq prof. Y.Seyidov əsərində “Cənubdan səslər. Xalqın dili yaşayır və qalib gəlir” yarımbaşlığı ilə mühüm bir bölmə vermişdir. Y.Seyidovun qeyd etdiyi kimi Cənubi Azərbaycanın problemləri saysız-hesabsızdır. İqtisadi və mədəni həyatın bütün sahələrində gerilik, zülm və məhrumiyyət, ikiqat istismar, milli mədəniyyətə hakim fars şovinizminin zərbələri və bu şəraitdə xalqın azadlıq arzuları, yeni həyata can atımı, zaman-zaman qalxan-enən, yatan-yatırılan xalq hərəkatı, demokratik meyillər və s. bu ölkəni ziddiyyətli nağıllar aləminə çevirmişdir. Və çox qəribədir ki, bu aləmdə Azərbaycan dili məsələsi həmişə ön planda dayanmış, heç vaxt gündəlikdən kənarda qalmamışdır, qərribə də olsa həm xalqın, qabaqcıl ziyalıların gündəliyində, həm də düşmənlərin, hakim təbəqələrin, fars millətçilərinin gündəliyində. Biri bu dili qorumaq, yaşatmaq, inkişaf etdirmək, digəri isə onu məhv etmək, xalqın əlindən almaq məqsədilə.

Y.Seyidov daha sonra çox doğru olaraq göstərir ki, M.İbrahimovun əsərlərində xalqın varlığı, milli mədəniyyəti ilə bağlı olan bu problem bütün əhatəsi ilə öz ifadəsini tapmışdır. Ana dilində danışmaq kimi adi, lakin böyük mənalı məişət ünsiyyətindən başlamış, ana dilinin tədrisinə, ana dilində yazı-pozudan başlamış, bu dillə bağlı dövlət əhəmiyyətli siyasi məsələlərə qədər hər şey ədibi cəlb edir, bu sahədə hər bir nöqtə onun üçün böyük və əhəmiyyətli görünür. Təsədüfi deyildir ki, bu əsərlərdə dil problemləri ana dili məsələləri ilə məhdudlaşmır, daha geniş aspektdə götürülür [6, s. 263].

M.İbrahimovun on cildliyinin II cildində onun Cənub mövzusu ilə bağlı əsərlərinin bir qismi verilmişdir. Y.Seyidov ədibin bu cilddəki “Azad” “Qorxulu səs”, “Sənət aşıqları”, “Zəhra”, “Yol ayrıcında”, “Mələk”, “Qaçaq” “Cənub hekayələri” silsiləsi – “On iki dekabr”, “Tonqal başında”, “İztirabın sonu”, “İki həyat”, “Xosrov Ruzbeh”, “Güləbətin” kimi əsərlərinə nəzər salır, orada qoyulmuş dil məsələlərinə oxucunun diqqətini yönəldir. Bu baxımdan ədibin yaradıcılığında 1940-cı illərin sonlarında nəşr olunmuş “Gələcək gün” romanı xüsusi yer tutur. roman dövrün ədəbi aləmində bir hadisə kimi qiymətləndirildi, ən oxunaqlı kitablardan oldu, tezliklə dünyanın bir sıra dillərinə

tərcümə edildi. Y.Seyidovun da qeyd etdiyi kimi, mövzu aktuallığı, ictimai-siyasi mündəricə, bədii vüsət, sərrast və aydın obrazlı dil, məişətdən tutmuş şah sarayına qədər öl-kə və xalq həyatının ən mühüm sahələrinə fəal yazıçı nüfuzu, problemin hərtərəfli bədii həlli, üz-üzə duran surətlər silsiləsi... bu romana belə həyat verdi. Son illər İranda fars dilində bu romanın yeni nəşri göstərir ki, “Gələcək gün” hadisələri bu gün də aktualdır. “Gələcək gün”də dil haqqında deyilənlər romanın ümumi ideya istiqaməti ilə həmahəng olub hadisələrin, münasibətlərin tərkib hissəsidir [6, s. 269].

ƏDƏBİYYAT

1. İbrahimov M. Azərbaycan dili. Bakı, 1958, 148 s.
2. İbrahimov M. Əsərləri: 10 cildə. II c., Bakı, 2004, 608 s.
3. İbrahimov M. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə. I c., Bakı, 2005.
4. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri: 10 cildə. VII c., Bakı: Nurlan, 2009, 589 s.
5. Seyidov Y. Ədəbi tənqid və bədii dil. Bakı: Yazıçı, 1983, 178 s.
6. Seyidov Y. Əsərləri: 15 cildə. VI c., Bakı: Bakı Dövlət Universiteti nəşri, 2010, 670 s.

Алия Мусаева

ПРОФЕССОР ЮСИФ СЕИДОВ О ВОПРОСАХ ЯЗЫКОЗНАНИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ МИРЗЫ ИБРАГИМОВА

Значительное место в художественном и научном творчестве великого государственного деятеля, академика и публициста М.Ибрагимова занимают вопросы лингвистики. Всю свою жизнь великий просветитель был пламенным защитником и пропагандистом родного языка. Не случайно профессор Ю.Сеидов написал несколько монографий о вопросах языка в творчестве М.Ибрагимова и подробно исследовал данные вопросы в творчестве этого литературного деятеля. В статье рассмотрены исследования Ю.Сеидова о наиболее привлекающих внимание в творчестве М.Ибрагимова вопросах защиты и развития родного языка.

Ключевые слова: азербайджанский язык, история литературного языка, литература, Южный Азербайджан и проблемы родного языка.

Aliye Musayeva

PROFESSOR YUSIF SEYIDOV ABOUT LINGUISTICS ISSUES IN MIRZA IBRAHIMOV'S WORKS

Language problems take an important part in well-known statesman, academician, and writer Mirza Ibrahimov's creative work. The greatest craftsman was the best propagandist and booster of our mother language along his life. It is not accidental that professor Yusif Seyidov has been written some monographs about the language problems used in Mirza Ibrahimov's creative work. He has deeply investigated the language problems used in this prominent personality's creative work. In the paper the author mostly dealt with Yusif Seyidov's investigations about the protection and development of mother tongue existing in Mirza Ibrahimov's creative work.

Key words: Azerbaijan language, literary language history, literature, South Azerbaijan and mother tongue problems.

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

LEYLA SƏFƏROVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: leyla-or@mail.ru

CULFA RAYON ŞİVƏLƏRİNDƏ ARXASIRA VƏ ÖNSIRA SAİTLƏRİNİN ƏVƏZLƏNMƏSİ

Məqalədə Azərbaycan dilinə xas olan fonetik hadisələrdən olan dissimilyasiyadan bəhs olunur. Eyni zamanda arxasıra və önsıra saıtlərinin bir birini əvəzləməsi hadisəsinin Culfa şivələrində təzahürü araşdırılır, fərqlər ortaya çıxarılır. Belə fonetik hadisələr dilimizin tədqiq olunmuş digər dialekt və şivələri, qohum dillərin şivələri, eləcə də "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarındakı nümunələrlə müqayisəli öyrənilir. Nəticədə məlum olur ki, bəzi kəndlərin şivələrində dissimilyasiya hadisəsi sabitləşməmişdir.

Açar sözlər: *dialekt, şivə, səs əvəzlənməsi, arxasıra saıtləri, önsıra saıtləri.*

Azərbaycan dilində mövcud olan fonetik hadisələrdən biri də səs əvəzlənməsi, başqa sözlə, dissimilyasiya hadisəsidir. Professor Adil Babayev qeyd edir ki, eyni səslər tələffüzdə ağırlıq törətdiyi üçün biri digərini öz məxrəcindən uzaqlaşdırır. Səs əvəzlənməsi çox vaxt dildə sabitləşir. Belə ki, rus dilində *вельблюд* – *верблюд*, *феврап* – *февраль* şəklində sabitləşmişdir. Azərbaycan dilində də vaxtilə issi, tüsstü kimi sözlərdə səs əvəzlənməsi baş verərək müasir dilimizdə isti, tüstü şəklində sabitləşmişdir [3, s. 225]. Maraqlıdır ki, səs əvəzlənməsi hadisəsi dialekt və şivələrdə daha çox özünü göstərməkdədir. Digər dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, Culfa şivələrində rast gəlinən hadisələrdən biri də məhz səslərin əvəzlənməsidir ki, apardığımız araşdırmalara, topladığımız materiallara əsaslanaraq bəhs olunan şivələrdə saıtl səslərin əvəzlənməsi hadisəsini aşağıdakı prinsiplərlə qruplaşdırmaq mümkündür.

1. Arxasıra saıtlərinin önsıra saıtləri ilə əvəzlənməsi;
2. Önsıra saıtlərinin arxasıra saıtləri ilə əvəzlənməsi;
3. Arxasıra saıtlərinin arxasıra saıtləri ilə əvəzlənməsi;
4. Dodaqlanan saıtlərin dodaqlanmayan saıtlərlə əvəzlənməsi;
5. Dodaqlanmayan saıtlərin dodaqlanan saıtlərlə əvəzlənməsi;
6. Açıq saıtlərin qapalı saıtlərlə əvəzlənməsi;
7. Qapalı saıtlərin açıq saıtlərlə əvəzlənməsi;
8. Qapalı saıtlərin qapalı saıtlərlə əvəzlənməsi.

Bütün bu prinsiplər üzrə təhlil aparmaq məqalənin həcmi baxımından mümkün olmadığı üçün üç prinsipi – arxasıra saıtlərinin önsıra saıtləri ilə, önsıra saıtlərinin arxasıra saıtləri ilə və arxasıra saıtlərinin arxasıra saıtləri ilə əvəzlənməsi hadisəsi üzrə araşdırma aparmağı məqsəduyğun hesab edirik.

1. Arxasıra saıtlərinin önsıra saıtləri ilə əvəzlənməsi.

a>ə. Azərbaycan dilinin, demək olar ki, bütün dialekt və şivələrində rast gəlinən a>ə əvəzlənməsi cənub qrupu dialekt və şivələrində geniş yayılmışdır: *qəyçi, qəyiş, bəyquş, həyif, qəynəna, qəmiş, qəzəyağı, qəyin, qəynəta, çərx, əyax, nəzix', səriməx', bİYən<bu yan, Muxdər<Muxtar* və s. (Bən., Cam., Göy., Xan., Xoş., Kır., Qaz., Sal.)

Eyni zamanda a>ə hadisəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”da da özünü göstərir. Məsələn: *Ərəbənin üzərinə oturdı* [8, s. 116].

Dilimizin sonrakı inkişaf mərhələsinə nəzər salarkən, a>ə əvəzlənməsi müşahidə olunur:

*Gətirin qəlyanı, verin güləbi,
Oxuyun, mərhəmət olsun səvabı* [4, s. 62].

Eləcə də bu fonetik hadisəyə bir sıra türk dillərində, məsələn, uygur dilində – *atlas, ada* [6, s. 23]; tatar dilində – *yaş<gənc, bəyrəm*; başqırd dilində – *yay, bəylə<bağla* [10, s. 39]; o cümlədən İraq-türkman ləhcəsində – *ayran, siləh, təxtə* və s. rast gəlmək mümkündür [6, s. 23].

a>ə əvəzlənməsinə söz köklərilə yanaşı, əsasən Cənubi Azərbaycan şairlərinin əsərlərində şəkilçilərdə də təsadüf edilir:

*Noldu meyxənəyə saqi ki, dəxi cam olmaz?
Cam ver, cam kimi rafən-isqam olmaz* [4, s. 45].

a>ə fonetik hadisəsi Azərbaycan dilinin Təbriz dialektində sözün əvvəlində, ortasında və sonunda özünü büruzə verir: *əsağı, əlo<alov, bəzar, dərax, sirqə, ustə* və s. [9, s. 27].

a>ə əvəzlənməsinə Anadolunun cənub-şərq dialektlərində də təsadüf edilir: *doləş, çaməşir, həkət “həqiqət”* (10, s. 39)

a>e əvəzlənməsi əsasən Ordubad dialekti üçün xarakterik olsa da, həmin xətt üzrə yerləşən Culfa rayonuna aid kənd şivələrində də bu tip fonetik hadisəyə təsadüf olunur. a saitinin e saiti ilə əvəzlənməsinə əsasən sözün birinci hecasında y samitindən və i saitindən əvvəl, onun təsirindən arxasıra saitinin önsıra saitinə keçməsi nəticəsində rast gəlinir: *yeylax<yaylaq, arxeyin<arxayın, qeymax<qaymaq, əzreil<əzrail, əceib<əcaib* və s. (Ə., Ər., L., Mil., T., Yay.)

a>e hadisəsi Azərbaycan dilinin şimal və qərb qrupu şivələrində daha geniş yayılmışdır: *seyaxlamax, saxler, qaley* [2, s. 15]; *ağcaqeyin, qeyiş, bure<buraya* [5, s. 81]; Füzuli şivəsində: *Cəbreil, hürzet*; Ordubad dialektində: *qeyçi, qeymax* [6, s. 24]; *qeysi, qeynata, qeytan* [11, s. 21].

a saitinin e saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi İraq-türkman ləhcəsində də özünü göstərir: *qeyişbaldır, yera/yərə, çeyxana* [7, s. 55].

Həmçinin Türkiyə türkcəsinin dialekt və şivələrində də a>e əvəzlənməsinə rast gəlmək mümkündür: *mehle<mahalle, heber<haber, hençel<hançer* [6, s. 24].

a>e əvəzlənməsi uygur dilində də müşahidə olunur: *yezi<yazı, kemiş<qamış>, şeptola<şaftalı>, eğız<ağız>* [6, s. 24].

a saitinin e saiti ilə əvəzlənməsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində də mövcuddur. Məsələn: *Anamdan yeyrək qeynana! Atamdan yeyrək qeynata!* [6, s. 25].

ı>i. Daha çox söz sonunda açıq hecalarda, bununla yanaşı, i və ı səslərinin qarışması nəticəsində əmələ gələn bu əvəzlənmə şərq dialekt və şivələrinə aiddir: *yuxari, qapi, alti* (Bakı, Quba); *gavalıⁱ, hansıⁱ, qırğıⁱ* (Şamaxı, Muğan) [10, s. 39].

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ı>i əvəzlənməsi Azərbaycanın şimal və cənub, o cümlədən Culfa rayon şivələrində az da olsa özünü büruzə verir: *şəfdəli, qəyin, qəyiş, qəmçi* və s. (Sal., Bən., K., G., Göy.) Bu əvəzlənməyə Şahbuz şivələrində az miqdarda olsa da rast gəlmək mümkündür: *qəpi<qapı, qəri<qarı* və s. Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində ı>i hadisəsi Ordubad dialektində də rast gəlinir: *piçax, qiş, xiş* və s.

Türk dilləri içərisində ı>i hadisəsini ən çox özündə əks etdirən dil özbək dilidir: *kiz, yaşil, piçok* və s. Bununla yanaşı, ı>i İraq-türkman ləhcəsində də geniş yayılmış hadisədir: *biğ, qiz, qıl, xali, qazəyağı, yuxari, hani* və s. Bu hadisə Makedoniyanın Skople

dialektində və Anadolunun şimal-şərq dialektlərində müşahidə edilir: *aldi, babasi, yoxarı və s.* [10, s. 40].

u>ü. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin, o cümlədən Naxçıvan dialekt və şivələri üçün u saitinin ü saiti ilə əvəzlənməsi bir o qədər də xarakterik deyil. Buna baxmayaraq, Culfa şivələri üçün də geniş yayılan fonetik hadisə olmayan u>ü əvəzlənməsinə bəzi hallarda rast gəlinir: *Fürüzə<Firuzə, Şüküfə<Şükufə, hökümət<hökumət, hündüş-qə<hinduşka, hülü<hulu.* (Bən., Bəy., Qaz., Mil., Sal.). Bu əvəzlənmə Ordubad şivələrində daha geniş yayılmışdır: *üşəx, ücüz, hüş və s.*

u>ü əvəzlənməsi İraq-türkman ləhcəsində geniş yayılmış hadisələrdən biridir: *üc, Ülütəpə, hücum və s.* [7, s. 56].

o>ö. o səsinin ö səsi ilə əvəzlənməsi də çox az yayılmış hadisələrdəndir. Lakin bir neçə sözdə o>ö hadisəsinə Ordubad dialektində təsadüf olunur. Tədqiqatçı R.Zülfüqarov bu hadisəyə, əsasən, sözün ilk hecasında “y” samitindən əvvəl rast gəldiyini qeyd edir [12, s. 113]. Həmin coğrafi xətdə yerləşən Culfa rayonunun kənd şivələrində də bu əvəzlənmə hadisəsi müşahidə olunur: *döyğə, öynüyür, öyün<o gün və s.* (Göy., Qaz., Sal.).

2. Önsıra saıtlərinin arxasıra saıtləri ilə əvəzlənməsi.

ə>a. ə saitinin a saiti ilə əvəzlənməsi özünü Culfa şivələrində sözün müxtəlif yerlərində, bir çox hallarda isə ərəb, fars mənşəli sözlərdə büruzə verir: *günuva<gününə, safa<səfa, barabar, mahna(bahana)<bəhanə, bədbaxt, baxt, bibar, Zeynab, amanat, məsləhat, quvvatdı<qüvvətli, ciyar, yanı<yəni, düşman, vərax<vərəq, naqayır-san<nə edirsən, cuma, sırfa<süfrə, bircura<bir cürə və s.* (Ər., Göy., Xoş., X., Sal., T.).

Qeyd etmək lazımdır ki, ə>a hadisəsi dilimizin qərb qrupu dialekt və şivələri üçün daha xarakterikdir: *halak, Zeynaf, dars<dərs, xavar<xəbər, nazar və s.* [2, s. 16].

ə>a hadisəsi ən çox ahəng qanununu özündə saxlayan dialektlərdə mümkündür. Odur ki, ə saitinin a saiti ilə əvəzlənməsinin səbəblərindən biri ahəng qanunu ilə əlaqədardır. Əsasən alınma sözlər ahəng qanununa tabe olunmaqla tələffüz edilir [1, s. 23]. A.Hüseynov isə ə>a hadisəsindən danışarkən onu qalınlaşma adlandırır [6, s. 27]. Alınma sözlərdə ə>a əvəzlənməsini bir sıra türk dillərində də müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, *tər, ər (Azərb.) < tar, ar (Çuv.)* [10, s. 41].

ə>a əvəzlənməsi İraq-türkman ləhcəsində geniş yayılmış hadisədir. Bu hadisəyə sözün əvvəli, ortası və axırında təsadüf olunur: *atraf, ayayat, baxt, qanşar, xayal, qonça və s.* [7, s. 57].

i>ı. i saitinin ı saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi əsasən qərb dialekt və şivələri üçün səciyyəvi olsa da, Culfa şivələrində müəyyən dərəcədə özünü göstərir: *sıçan, yanı, filan, zamin, fayız, xayın, layıx və s.* (Əb., Əl., X., Qız., T.).

Nuray Əliyeva i>ı hadisəsindən danışarkən qeyd edir ki, i>ı əvəzlənməsi Şahbuz şivələri üçün o qədər də xarakterik deyil. Bu əvəzlənmə bir neçə sözdə tam ı deyil, yarımqıq ı kimi səslənir. Müəllif qeyd edir ki, Azərbaycan dilinin ilkin formalaşmasında özünü göstərən i>ı hadisəsi Şahbuz şivələrindən çıxmaqdır: *tacır, tasdıx, kafır və s.* [6, s. 27].

i>ı əvəzlənməsi Meğri rayon şivələrində geniş yayılmış fonetik hadisədir. Bu əvəzlənmə həmin şivələrdə həm sırf Azərbaycan sözlərində, həm də alınma sözlərin ilk və son hecalarında özünü büruzə verir: *ışix, ıdiyar, ılx, dıvar, sıfariş, qabil, mayıl, cahıl və s.* [5, s. 84].

i>ı əvəzlənməsi türkmən, tuva və türk dillərində daha geniş yayılmışdır: *ız, ısıtma, ışık (Türkmən); kım, it (tuva dilində); yılan, yıldız (Türk dilində).* Göründüyü kimi, i saitinin ı saitinə keçməsi, əsasən, türk dillərinə aid yazılı abidələrdə mövcuddur və türk

mənşəli qədim sözlərdə özünü daha çox göstərir ki, bu da A.M.Şerbakın qeyd etdiyi kimi [6, s. 39] türk dillərinin tarixinin qısa bir dövründə arxasıra saitlərinin önsıra saitlərilə ilə əvəz edilməsi ilə bağlı ola bilər.

ö>o əvəzlənməsi Culfa şivələrində az yayılmış fonetik hadisələrdəndir. Az-az sözlərdə təsadüf edilən bu əvəzlənmə, əsasən, özünü sözlərin ilk hecalarında göstərir: *xō-rax'<xōrək, gōra<gōrə, to:ba<tōvbə, no:ba<nōvbə, qonça<qōnçə* və s. (Əl., X., Xoş., Qaz.). Qeyd edək ki, Şahbuz şivələrində *go:lum* şəklində tələffüz edilən *könlüm* sözü Culfa şivələrində *go:num* kimi səslənir və bu sözə qrammatik şəkilçi artıran zaman **ö>o** əvəzlənməsi özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir.

ü>u. ü saitinin u saitinə keçməsi hadisəsi digər dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi Culfa şivələrində də məhduddur: *umut<ümid, xulasə, muxdəsər, hulqum, quvvalı, guman, zulum, cuma<cümə, oyuz<o üz* və s. (G., Göy., Qaz., Sal., Şur.). Bu hadisəyə, əsasən, sözlərin ilk hecasında rast gəlmək mümkündür.

Bu əvəzlənmə hadisəsi türk dialektləri içərisində Anadolunun şimal-şərq dialektlərində və Ada-Kala dialektində daha geniş yayılmışdır: *duğun, kumek, umrumde, kurek* və s. [10, s. 42].

3. Arxasıra saitlərinin arxasıra saitləri ilə əvəzlənməsi.

o>a. Aparılan araşdırmalar zamanı Culfa şivələrində o saitinin a saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsinə də rast gəlinir ki, bu prinsip dialekt və şivələrimizlə bağlı digər kitablarda öz əksini tapmamışdır. Məsələn: *qovmaq<qavmax, Narvız<Novruz, qavıt<qovut, tavızquşu<tovuzquşu, savırmaz<sovurmaq, qavırqa<qovurğa, qavırma<qovurma, havız<hovuz, avdız<ovduq, söz-sav<söz-sov* və s. (ə.k.). Toplanmış nümunələrdən məlum olur ki, **o>a** əvəzlənməsi əksər hallarda o səsinin v səmindən əvvəl gəldiyi halda baş verir.

u>ı. Culfa şivələrində o saitinin ı saiti ilə əvəzlənməsi məhdud da olsa mövcuddur: *viravır<vurhavur, savırır<sovurur, gavır<gavur, avdız<ovduq, bıra<bura, bırı<burun, tavızquşu<tovuzquşu, qavırma<qovurma, qavırqa<qovurğa, Narvız<Novruz, havız<hovuz, qavıt<qovut* və s. (Bən., Cam., X., Xoş., Ə., Əb., Əl., Sal.).

Bütün bu araşdırmalardan məlum olur ki, Culfa rayon şivələrində danışığ zamanı müşahidə olunan ən məhsuldar əvəzlənmə arxasıra saitlərinin önsıra saitləri ilə əvəzlənməsində **a>ə** və **ı>i** hadisəsidir. Lakin bu qeyd olunan əvəzlənmələr bəzən nisbi xarakter daşıyır. Belə ki, Xanəgah kəndindəki Dərə məhəlləsindəki sakinlərin danışığı kəndin digər hissələrindəki danışığından fərqlidir. Bu isə həmin məhəllədə, əsasən Ərəfsə, Qafan, Bəyəhməd Orta-kənd, Ayaqkənd kəndlərindən gəlmələrin məskunlaşması ilə əlaqədardır və təbiidir ki, onların özlərilə gətirdikləri şivələrin xüsusiyyətləri burada aydın şəkildə müşahidə edilməkdədir.

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bir xalqın milli kimliyinin, soy-kökünün əsas daşıyıcılarından olan dialekt və şivələrin müxtəlif aspektdən tədqiqi olduqca maraqlı faktların ortaya çıxarılmasına imkan verir. Bu baxımdan yanaşdıqda müasir Culfa şivələrində müşahidə olunan sait səslərin əvəzlənməsi fonetik hadisəsinin araşdırma obyektinə çevrilməsi aktualdır və günümüzün tələblərindən irəli gəlir.

Məqələmizdə bu tip fonetik hadisələrin kiçik bir qismindən bəhs etmişik. Düşünürük ki, bu istiqamətdə aparılacaq tədqiqatlar dilimizin qədim tarixi kökləri, dialekt və şivələrimizin xarakterik xüsusiyyətləri ilə bağlı bir sıra yeni və maraqlı faktların ortaya çıxarılmasına imkan verəcəkdir.

Məqələdə istifadə olunan kənd adları: Bən. – Bənəniyar, Bəy – Bəyəhməd, Cam. – Camaldın, Əb. – Əbrəqunis, Əl. – Əlincə, Ər. – Ərəfsə, Ərəz. – Ərəzin, G – Gal, Göy. – Göydərə, Xan. – Xanəgah, Xoş. – Xoşkeşin, Kır. – Kırna, Qaz. – Qazançı, Qız. – Qızılca, L. – Ləkətağ, Mil. – Milax, Sal. – Saltax, Şur. – Şurut, T. – Teyvaz.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialekt və şivələri / M.Ş.Şirəliyevin redaktəsi ilə. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1962, 325 s.
2. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri: 2 cildə. I c., Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1967, 283 s.
3. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1992, 502 s.
4. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası: 3 cildə. II c., Bakı: Elm, 1983, 580 s.
5. Əliyev Ə.İ. Azərbaycan dilinin Məgri şivələri. Bakı: Elm, 2003, 580 s.
6. Əliyeva N.Y. Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələri. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 192 s.
7. İraq-türkman ləhcəsi. Bakı: Elm, 2004, 422 s.
8. Kitabı-Dədə Qorqud / Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
9. Məmmədli M. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti. Bakı: Məmmədli, 2008, 237 s.
10. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 416 s.
11. Şirəliyev M.Ş. Bakı dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1957, 226 s.
12. Zülfüqarov R.Ə. Naxçıvan MR Ordubad dialektində sait səslərin əvəzlənməsi // AMEA NB Xəbərləri, № 1, 2007, s. 111-116.

Лейла Сафарова

ДИССИМИЛЯЦИЯ ГЛАСНЫХ ЗАДНЕГО И ПЕРЕДНЕГО РЯДА В ГОВОРАХ ДЖУЛФИНСКОГО РАЙОНА

В статье рассматривается фонетическое явление диссимиляции, присущее Азербайджанскому языку. Одновременно исследуется проявление феномена чередования гласных заднего и переднего ряда в джулфинских говорах, выявляются различия. Такие фонетические явления изучены в сравнении с другими исследованными диалектами и говорами, а также с диалектами родственных языков и образцами из дастана «Китаби-Деде Горгуд». В результате выявлено, что в говорах некоторых деревень явление диссимиляции еще не стабилизировалось.

Ключевые слова: диалект, акцент, диссимиляция, гласные заднего ряда, гласные переднего ряда.

Leyla Safarova

BACK AND FRONT VOWEL DISSIMILATION IN JULFA REGION PATOIS

Dissimilation, one of the phonetic phenomena belonging to the Azerbaijani language is considered in the paper. At the same time the appearance of the phenomenon of the back vowels and front vowels dissimilation in the Julfa patois is studied and the differences are discovered. This type of phonetic phenomena is studied in the comparison with the other researched dialects and accents of our language, the accents of cognate languages, also with the samples in the "Kitabi-Dada Gorgud" eposes. Consequently it becomes clear that the dissimilation in the patois of some villages has not been stabilized.

Key words: dialect, accent, dissimilation, back vowels, front vowels.

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ƏDƏBİYYAT

FƏRMAN XƏLİLOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: fermanhalilov@yahoo.com

ƏLİQULU QƏMKÜSARIN İKİ NAXÇIVANLI MÜASİRİ İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİNƏ DAİR BƏZİ QEYDLƏR

Məqalədə görkəmli mollaəsrəddinçi-şair Əliqulu Qəmküsarın naxçıvanlı müasirləri Molla Mahmud Çakər və Məmməd Səid Ordubadi ilə münasibətləri və ədəbi mübarizələri araşdırılır. Müəllif yeni fakt və materiallara əsaslanaraq bu sənətkarların qarşılıqlı münasibətləri və ədəbi mövqelərinə dair fikir və mülahizələrini bildirir.

Açar sözlər: Əliqulu Qəmküsar, Molla Mahmud Çakər, Məmməd Səid Ordubadi, “Molla Nəsrəddin” jurnalı, ədəbi mübarizələr.

“Əliqulu Qəmküsar və müasirləri” mövzusu çox əhatəlidir. Biz bu məqaləmizdə “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin görkəmli nümayəndəsi Ə.Qəmküsarın naxçıvanlı müasirləri Molla Mahmud Çakər (1871-1933) və Məmməd Səid Ordubadi (1872-1950) ilə münasibətləri və ədəbi mübarizələrindən bəhs etməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Əvvəla, Qəmküsar-Çakər münasibətləri haqqında.

Ə.Qəmküsarın həmyerlisi, əsasən mərsiyə şairi kimi tanınan, lakin ziddiyyətli bir yaradıcılıq yolu keçən, bəzi naqis hərəkətləri ilə müasirləri arasında narazılıqlara səbəb olan Molla Mahmud Çakər qalmaqallı bir həyat yolu keçmişdir. Onun prinsipsizliyi, mürəccə mahiyyətli fikirləri və yaramaz hərəkətləri “Molla Nəsrəddin” jurnalında dəfələrlə tənqid olunmuş, hətta yazıçı-jurnalist Haşım bəy Vəzirov da “İttifaq” qəzetinin 19 mart 1909-cu il tarixli 62-ci nömrəsində dərc etdirdiyi “Birinci qurd Naxçıvanda” adlı məqaləsində əməlli-başlı yola getmədiyi mollaəsrəddinçilərin mövqeyindən çıxış edərək Çakəri qəzet və jurnalları satıb pulunu mənimsədiyi üçün kəskin şəkildə ifşa etmişdir. Ə.Qəmküsar da Çakərin ədəbi mövqeyi və naqislikləri ilə barışa bilmədiyi üçün onunla istər şifahi, istərsə də mətbuat səhifələrində qızgın mübahisələrə girişirdi. Onların arasındakı bu mübahisə və münaqişə 1909-1911-ci illərdə daha kəskin xarakter almışdı. Məsələn, Ə.Qəmküsar “Molla Nəsrəddin” jurnalının hələ 1909-cu il 12-ci nömrəsində dərc etdirdiyi “Dərd əhli” imzalı “Naxçıvandan” başlıqlı kiçik yazısında “Molla əmi, vallah, billah Molla Mahmud Çakərin səfər ayında eylədiyi gözəl moizələrə and olsun” sözləri ilə onu məsxərəyə qoyurdusa, 1911-ci il 45-ci nömrəsində çap olunan “Sinəzən” şerində isə qəzəblə yazırdı:

Doldur cibini, Çakəri lap eylə qudurğan,

Nə din tanısan, yol, nə də ki anlasın insan.

Söysün sizi hər yerdə, desin min cürə hədyan.

Ə.Qəmküsar 1909-1911-ci illərdə “Molla Nəsrəddin”də dərc etdirdiyi “Ədəbiyyat”, “Ələ düşməz”, “Nəzirə”, “Yahu keçər” və “Sinəzən” adlı şeirlərində də Çakərin

mürtəcə dini fəaliyyətini, mərsiyəxanlıqdan uzağa getməyən şairliyini və bəzi yaramaz əməllərini tənqid və ifşa hədəfinə çevirmişdir. Bir neçə nümunəyə diqqət edək:

Mənim ey naxçıvanlı şairə heyran olan könlüm,
Yazan lətayilatə matü sərgərdan olan könlüm.
Həya qılma, açıq söylə, cahanda sən görübsənmi
Həmi şair, həmi molla, həmi şeytan olan, könlüm?
[“Molla Nəsrəddin” 1910, № 7].

Çakər ola mərsiyəxani-səhih,
Qövlü qələt, feli tamamən qəbih
[“Molla Nəsrəddin” 1911, № 3].

Ver Çakərə yüz-yüz ki, yesin, qarnı toxalsın,
Hər il boşasın arvadını, tazəsin alsın,
Övladını dansın, evinə vəlvələ salsın,
Vicdanını seyr et, belə vicdan ələ düşməz
[“Molla Nəsrəddin” 1911, № 6].

Necə Çakər usanmır, ey xuda,
Bu nəzirədən, o nəzirədən.
Nə də kim yazanlar edir həya
Bu nəzirədən, o nəzirədən

[“Molla Nəsrəddin” 1911, № 18].

“Molla Nəsrəddin”nin 27 yanvar 1912-ci il tarixli 4-cü nömrəsində “Cüvəllağı bəy” imzası ilə dərc etdirdiyi “Dübbə” adlı felyetonundakı “Mən xırda vaxtlarımda ki, Təbrizə gedirdim, həmişə görərdim ki, bir qonaqlıqda, ya toyda və ya təziyədə camaat durhadur əyləşib və bir nəfər boynuyğun da oturub yuxarıda hey cəfəng-cəfəng (Çakər danışan sözlərdən) danışır” yazmasından isə aydın olur ki, Ə.Qəmküsar 1912-ci ilin əvvəllərində də hələ Çakərin yaxasını əlindən buraxmamışdı.

Çakər də öz növbəsində Ə.Qəmküsarə həcvlər yağdırır, onu xalq arasında nüfuzdan salmağa çalışırdı:

Etmə məzəmmət bu it oğlu itu,
Moskov ara, fot olub Məmmədqulu,
Burda da hər iş görür Cəfərqulu,
Utangınan, a yekdəst Əliqulu!

Çakərə məxsus olan bu misraları bizə 1973-cü ildə Naxçıvan şəhərinin sakini 78 yaşlı Heydər Təhməzbəyov söyləmişdir.

İkinci və üçüncü misralarda adları çəkilən Məmmədqulu və Cəfərqulu Ə.Qəmküsarın kiçik qardaşlarıdır [8, s. 42]. “Moskov ara, fot olub Məmmədqulu” misrasına gəlincə isə burada Məmmədqulun Moskva da çayda çimərkən boğulmasına işarə edilir. Ə.Qəmküsarın qızı Qəmərxanımın da yazdığına görə həqiqətən belə bir bədbəxt hadisə olmuşdur: “Atamın kiçik qardaşı Məmmədqulu Moskva da çayda çimərkən boğulub” [8, s. 24].

Dördüncü misrada işlədilən “yekdəst” sözünün izahı isə qəmküsarşünaslığa yeni bir fakt əlavə etmək baxımından maraqlı və əhəmiyyətlidir. H.Təhməzbəyovun dediyinə görə, Əliqulu Qəmküsarın bir qolu o birindən qısa olduğu üçün bəziləri ona “Yekdəst” (“Bir qol”, “Birqollu”) deyərmişlər. Ə.Qəmküsarə “Yekdəst” deyilməsini biz keçən əsrin 70-ci illərində Naxçıvan Muxtar Respublikasının əməkdar artisti, o vaxt 80-ə yaxın yaşı olan Rza İsfəndiyarlıdan da eşitmişik. Vaxtilə Ə.Qəmküsar haqqında bəhs edərkən Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “şikəst Azərbaycan mühərriri” (diqqət edin:

“şikəst!”) sözlərini işlətməsi də [2, s. 331] H.Təhməzbəyov və R.İsfəndiyarlıının dediklərinin həqiqətə uyğun olduğunu göstərir.

H.Təhməzbəyovun dediyinə görə, Çakər həcmcə böyük olan bu şeiri ayrı-ayrı vəərəqlərə yazılmış şəkildə dostu, bəlkə də qohumu Həmid Mahmudov adlı bir şəxsə vermiş, o isə bu vəərəqləri Naxçıvanda müxtəlif divarlara yapışdırmışdır.

H.Təhməzbəyov Ə.Qəmküsarla Çakərin münasibətləri haqqında bizə belə bir maraqlı məlumat da vermişdir: “Əmim Hacı Ələkbər o vaxt (söhbət XX əsrin əvvəllərindən gedir – F.X.) Naxçıvanda bəzzazlıq edərdi. Mən onun dilindən Ə. Qəmküsar haqqında bu sözləri eşitmişəm:

“Naxçıvanlı molla Çakərlə Ə.Qəmküsar arasında möhkəm çekişmə var idi. Hər ikisi bir-birinə kəskin həcvlər yazırdılar. Bir gün Ə.Qəmküsarı yanıma çağırıb dedim ki, hər ikiniz savadlı, nüfuzlu adamlarsınız. Ayıbdır, bir-birinizi az həcv edin. Başınızı aşağı salıb mərsiyə yazın.

Ə.Qəmküsar cavab verdi ki, “baş üstə” və məndən kağız alıb böyük bir mərsiyə yazdı”.

Həmin mərsiyədən H.Təhməzbəyovun yanında qalan aşağıdakı misralardır:

Ey cəməət, Kərbəlada zülm bipəyan olub,
Əhli-beyti-Mustafa ətşani-sərgərdan olub.
Kufəyə getməzdı hərgiz ol şəhi-ləbi-təşnəgan,
Minlər ilə namə yazmış dəvət etmiş Kufiyan.
Qoymamış məqsudinin icrasına olsun rəvan,
Neynəva dəştində axırda susuz qurban olub.
Elmisiz islah olunmaz bizlərin bu adəti,
Qeyrətü namusuna aləm bütün heyran olub.

Axırıncı beytdən açıq-aşkar hiss olunur ki, Ə.Qəmküsar Hacı Ələkbərin nəsihətlərinə baxmayaraq Çakərlə barışmamış, əksinə, dolayısı ilə yenə də ona sataşmadan keçməmişdir. Başqa cür də ola bilməzdi. Çünki bu, ideya mübarizəsi idi. Lakin əldə olan bəzi məlumatlardan aydın olur ki, Çakər Ə.Qəmküsarın vəfatından təxminən on il sonra etiraf etmişdir ki: “Kaş indi Əliqulu Qəmküsar da sağ olaydı, o, Şeyx Nəsrullah, mən isə Şeyx Əhməd rolunda oynayırdıq. Axı mollalığın daşını atmaqda Qəmküsarın mənə çox təsiri olub” [9]. Təxminən eyni vaxtda “Mürid”, “M.Ç.”, “Təbii şair” və başqa imzalarla “Tiflisdə “Yeni fikir” qəzetində çoxsaylı felyeton və şeirlər çap etdirib müasir həyatla ayaqlaşmağa səy göstərməsi də Ə.Qəmküsar və digərlərinin M.M.Çakərə ünvanlanmış tənqidlərin müəyyən mənada əbəs getmədiyindən xəbər verirdi” [3, s. 38-39].

Ə.Qəmküsarın M.S.Ordubadi ilə münasibəti məsələsi də çox maraqlıdır. Onlar gənc yaşlarından birinci İran inqilabının iştirakçıları, bolşevik “Hümmət” təşkilatının fəal üzvlərindən olmuş, birinci İran inqilabı illərində birgə siyasi fəaliyyət göstərmişlər [4, s. 81; 7, s. 38].

1903-cü ildə “Şərqi-Rus” qəzeti nəşrə başlayanda hər iki sənətkar ilk yazıları ilə bu qəzetdə, “Molla Nəsrəddin” nəşrə başlayandan sonra isə həmin jurnalın səhifələrində çıxış edirdilər. Hər iki sənətkar öz ilk şeir və felyetonlarında maarifi və mədəniyyəti təbliğ edir, ictimai yaramazlıqları isə tənqid atəşinə tuturdular.

1913-cü ildə bu sənətkarların arasında kiçik bir narazılıq olur. Belə ki, Qəmküsar “Molla Nəsrəddin”in 5 aprel 1913-cü il tarixli 11-ci nömrəsində “Sarsaqqulu bəy” imzası ilə dərc etdirdiyi “Əliyüngüllük” adlı felyetonunda M.S.Ordubadını “Qafqazda ikincidərəcəli ədib” adlandırır və onun “Qanlı sənələr” adlı əsərinə tənqidi münasibətini bildirir. Ordubadi isə “Sədayi-həqq” qəzetinin 1913-cü il 17 dekabr 289-cu nömrəsində “Bizdə tənqid” adlı məqaləsində istehza və bir qədər də qeyri-təvazökarlıqla Qəmküsarə

cavab verərək yazır: “Yeni müdirimiz, bəndənin “Qanlı sənələr” namında əsərini tənqid etmişdiniz. Haqqımda böyük mərhəmət olduğu üçün şadlığımın təşəkkürə belə qadir ola bilmədim. Tənqidləriniz haqlı idi. Zira o qədər savadınız vardır ki, türki bir şey oxuyub baş çıxarırsınız...Bizim kimi yarımçıqlara tənqid gözəl bir dərs olduğu üçün biz əbədən bu təhsildən qaçası deyiliz...”

Həmin yazının əvvəlində isə Ordubadi Qəmküsarı başqa bir məsələdə ittiham edir: “Molla Nəsrəddin” jurnalının təzə müdiri o möhtərəm ədibi-fazilimiz Nəcəfov cənablarından qabaqca bir sual etməliyiz: Cənab, sizin həmişə insaniyyətə xidmət etməyinizi yazırlar, yəni yazırsınız. Sizin o insaniyyətə qəssəm verirəm, qərəzsiz bir kəlmə cavab veriniz! Nə qədər Mirməhəmmədkərim “Üzrayi-Qüreyş”i tərcümə etməmişdi, siz cənab o kitabın adını belə eşidmişdinizmi? Yəni sizdə bir elə mahiyyət, bir elə iqtidar vardır ki, ərəbi ibarə bir kitabı Mirməhəmmədkərimimiz kimi deyil, ondan da alçaq tərcümə etməyə qadir olaydınız?”

M.S.Ordubadi ərəb yazıçısı Cürci Zeydaninin “Üzrayi-Qüreyş” əsərinin tərcüməçisi Mirməhəmmədkərimin Qəmküsar tərəfindən tənqid edilməsindən danışarkən yenə də “Əliyüngüllük” felyetonunu (bu felyetonda Qəmküsar adı çəkilən əsərin tərcüməçisini də lağa qoymuşdu) və çox ehtimal ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1913-cü il 27 fevral tarixli 7-ci nömrəsinin üz qabığına verilən karikaturanı nəzərdə tutmuşdur. Karikaturanın aşağısında rişxəndlə yazılmışdır: “Mütərcim Fazili-yeganə, əllameyi-fəhhamə Axund Mir Mehdi Kərimulhac Mircəfərzadə Ələvi Hüseyni Əl Musəviyyul Bakuyi, sədri-qubernski məclis və qaziyi-vilayəti-Baku və nəvahi”.

M.S.Ordubadinin “Bizdə tənqid” məqaləsinin dərcindən 14 gün sonra Ə.Qəmküsar “Molla Nəsrəddin”in 30 dekabr 1913-cü il tarixli nömrəsində ona ikibəndlik şeirlə belə cavab verir:

Bir mühərrir ki, eybü nöqsanı
Yazdığı cümlədə pədid olsun.
Qanmasın bir sözün həqiqətini,
Anlamaq şəninə bədid olsun.

Saxlasın Mirmuxammedin tərəfin,
Canü dildən ona mürid olsun.
Əcəba, böylə bir şəqavət ilə
Yaraşarmı adı Səid olsun?

Bizcə, “Sədayi-həqq”in 1913-cü il 5 may tarixli 101-ci nömrəsində “M” imzası ilə dərc edilən aşağıdakı şeirin müəllifi isə M.S.Ordubadidir:

Hər nə isə “Molla Nəsrəddin” yazan sahib qələm,
Özgə eybin milçək olsa, yazmağa fil axtarır.
Bəs nədəndir, naxçıvanlı şairi-ziiqtidar,
Öz gözündə tiri görmür, özgədə qıl axtarır.

Şeirdə “naxçıvanlı şairi-ziiqtidar” sözləri tədqiqatçı Qulam Məmmədlinin də təsdiq etdiyi kimi Ə.Qəmküsara edilən işarədir [6, s. 252].

Qəmküsarla Ordubadi arasında yaranan bu anlaşılmazlıq və narazılıq daha xoşagəlməz bir nöqtəyə gəlib çatır. Belə ki, Qəmküsar “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1914-cü il 12 fevral tarixli 5-ci nömrəsində M.S.Ordubadiyə işarə ilə bir karikatura verir və “Sarsaqqulu bəy” imzası ilə “Asari-tərəqqi” adlı bir felyeton çap etdirir. Felyetonun bir yerində müəllif yazır: “Culfada 2 fevral gecəsi “Anqliya” mehmanxanasında bir ədib və iki nəfər tacir keflənib sazandalar ilə bir naməhrəmi oynadırmışlar. Nagah ədibin saxlaması Marusya qəflətən qapıdan girib şərab butulkasını çırpıb ədibin başına”. Qəmkü-

sarın yazdıqlarını əks etdirən İ.Rotterin çəkdiyi həmin karikaturanın altında bu sözlər yazılmışdır: “Ax! Nainsaf Kablayı Məhəmməd Şəfi! Sən ki könlünü özgəyə bağlayacaq idin, niyə mənə neçə aylarla bənd edib saxlamısan? İndi çək əməlinin cəzasını”. Başına butulka vurulan şəxsin sifəti M.S.Ordubadinin sifətinin eynidir. Tədqiqatçı Q.Məmmədli də bu karikaturanın M.S.Ordubadiyə işarə ilə çəkildiyini təsdiq etmişdir [6, s. 243].

Bizcə, Ordubadi ilə Qəmküsar arasında yaranan narazılığın iki səbəbi vardır. Bunlardan birincisi yuxarıda qeyd edildiyi kimi “Qanlı sənələr” əsəri haqqında Qəmküsarın tənqidi qeydlərinin Ordubadini narazı salması, digəri isə Ordubadinin “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin mövqeyinə bəzən düzgün qiymət verə bilməməsidir. Məsələn, o, “Tazə həyat” qəzetinin 1907-ci il tarixli 48-ci nömrəsində “Səid” imzası ilə çap etdirdiyi “Ordubad” başlıqlı məqaləsində ruhaniləri tənqid edən “Molla Nəsrəddin” jurnalının ifrata vardığını əbəs yerə tənqid edirdi. Yaxud, yenə həmin qəzetin 1908-ci il tarixli 10-cu nömrəsində o, “Molla Nəsrəddin” babaya açıq məktub” adlı yazısında əsassız olaraq jurnalı məsuliyyətsizlikdə günahlandırır.

Ordubadi ilə Qəmküsar arasında olan bu narazılıq ideya ixtilafı deyildi. Məhz buna görə də həmin narazılıq sonralar inkişaf edib dərinləşmədi. Başqa cür də ola bilməzdi. Çünki hər iki sənətkar “qələmin müqəddəs vəzifəsini xalqa xidmət etməkdə” gөрürdülər. Ə.Qəmküsarın vəfatının beş illiyi münasibətilə M.S.Ordubadinin “Kommunist” qəzetində dərc etdirdiyi xoş sözləri isə böyük ədibin vaxtilə aralarında olan narazılığı unutduğunu göstərir [5].

Onu da qeyd edək ki, yuxarıda M.S.Ordubadiyə məxsus olduğunu iddia etdiyimiz şeir parçasının “Öz gözündə tiri görmür, özgədə qıl axtarır” misrasında müəyyən həqiqət də vardır. Faktlara müraciət edək.

1912-ci ildə Qəmküsarın doğma qardaşı jurnalist Rzaqulu Nəcəfov [6, s. 243], 1913-cü ildə “Molla Nəsrəddin”-in İrəvan müxbiri Cabbar Əsgərzadə [6, s. 249], hətta şairin öz doğma qızı Qəmər Salamzadə [8, s. 39] onun içkiyə aludə olduğunu narahatlıqla qeyd etmişlər. Şübhəsiz ki, Ordubadi də “Öz gözündə tiri görmür, özgədə qıl axtarır” deyərkən məhz Qəmküsarın belə hərəkətlərini nəzərdə tutmuşdur.

Qəmküsarın içkiyə aludə olması səbəbsiz deyildi. Məlumdur ki, “1912-ci ilin əvvəllərində şairin həyat yoldaşı Xəndan xanım vəfat edir... həyat yoldaşını itirmək şairə ağır mənəvi zərbə vurmuşdur. Bu hadisələr ona ömrü boyu gərgin ruhi əzablar vermiş və o, 1912-1913-cü illərdə içkiyə meyl etmişdir” [1, s. 24]. Ə.Qəmküsarın içkiyə aludə olmasının digər bir səbəbi isə, bizcə, yaşadığı cəmiyyətdə rastlaşdığı bir çox ictimai eybəcərliklərin onun yüksək ideallarına uyğun gəlməməsi idi. Məlumdur ki, məhz bu səbəb üzündən Qəmküsarın bəzi müasirləri də məyus və naümid olaraq içkiyə qurşanmışdılar. Belələrindən Cümşüd bəy Sultanov, Mirzə Cəlil Şürbi, Şahbaz ağa Kəngərli və başqalarının adlarını çəkmək olar. Müasirlərinin dediyinə görə bu adamlar C.Məmmədquluzadənin məşhur “Ölülər” əsərinin baş qəhrəmanı kefli İsgəndərin prototipləridir. Qəmküsara gəldikdə isə o, yaxın dostları və müasirlərinin qayğısı və köməkliyi ilə düşdüyü ümitsizlik torundan xilas ola bilmişdir.

Nəhayət, deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, “Qəmküsar və müasirləri” mövzusunda araşdırmaların aparılması oxucularda şairin qısa və mənalı həyatı, şəxsiyyəti, istedadı, ədəbiyyat tariximizdəki rolu və mövqeyi haqqında daha canlı, aydın və geniş təsəvvür yaratmaq üçün çox əhəmiyyətlidir. Bu mövzuda xüsusi elmi araşdırmaların aparılmasına ehtiyac vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev İ. Əliqulu Qəmküsar. Bakı: Elm, 1976, 120 s.
2. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə. II c., Bakı: Lider, 2005, 408 s.
3. Həşimli H. Əliqulu Qəmküsar ədəbi mübarizələrdə / Naxçıvan MR-də İqtisadiyyat, Elm, Maarif, Ədəbiyyat və Mədəniyyətin inkişafı problemləri: Məruzələrin tezisləri. Bakı: Yurd, 1999, s. 35-39.
4. İbrahimov T.A. İran Kommunist Partiyasının yaradılması. Bakı: EA-nın nəşriyyatı, 1963, 164 s.
5. "Kommunist" qəz., 1924, 14 mart.
6. Məmmədli Q. Molla Nəsrəddin (salnamə). Bakı: Gənclik, 1984, 520 s.
7. Ordubadi M.S. Əsərləri: 8 cildə. III c., Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1964, 480 s.
8. Salamzadə Q. Kiçik pəncərədən görünən dünya. Bakı: Azərənşr, 1990, 160 s.
9. Tarverdiyev M. Minbərdən səhnəyə. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1970, 21 fevral.

Фарман Халилов

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕТКИ ОБ ОТНОШЕНИЯХ АЛИГУЛУ ГАМГЮСАРА С ДВУМЯ ЕГО НАХЧЫВАНСКИМИ СОВРЕМЕННОКАМИ

В статье исследуются отношения и творческое противостояние видного поэта-молланасреддинца Алигулу Гамгюсара с его современниками-нахчыванцами Моллой Махмудом Чакаром и Мамедом Саидом Ордубади. Автор на основе новых фактов и материалов сообщает о своих взглядах и мыслях на отношения этих деятелей искусства и их место в литературе.

Ключевые слова: Алигулу Гамгюсар, Молла Махмуд Чакар, Мамед Саид Ордубади, журнал «Молла Насреддин», творческое противостояние.

Farman Khalilov

SOME NOTES ON ALIGULU GAMGUSAR'S RELATIONS WITH TWO CONTEMPORARY NAKHCHIVANIANS

The paper studies the relationship and creative opposition of the prominent "Mullah-Nasreddin"-poet Aligulu Gamgusar with his contemporaries-Nakhchivanians Mullah Mahmud Chakar and Mammad Said Ordubadi. The author, on the basis of new facts and materials, informs of his views and thoughts on the relations of these artists and their place in the literature.

Key words: Aligulu Gamgusar, Mullah Mahmud Chakar, Mammad Said Ordubadi, the magazine "Molla Nasreddin", creative opposition.

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ƏLİ HƏŞİMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: aliheshim@yahoo.com

ƏDƏBİ MƏTBUATDA TARİXİ NƏSRƏ DAİR MÜLAHİZƏLƏR

Məqalədə müstəqillik illərində ədəbi mətbuatda səslənən tarixi nəsrə bağlı mülahizələr, fikirlər təhlilə cəlb olunmuş, mövcud ədəbiyyatşünaslıq materialları ilə müqayisələr aparılmışdır. Həmçinin tarixi roman, tarixi povestlərlə bağlı səsləndirilən fikirlərin elmi prinsiplərə uyğunluğu məqamları da diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Vurğulanmışdır ki, müasir mətbuatda povest janrı ilə bağlı bildirilən fikirlərə, tarixi mövzulu povestlərlə bağlı iddialara rəğmən povest Azərbaycan ədəbiyyatının gerçəyidir, ən işlək janrlardan biridir.

Açar sözlər: tarixi nəsr, müstəqillik, ədəbi həqiqət, milli kolorit, bədii məziyyət.

Azərbaycan ədəbi fikrinin formalaşması, zənginləşməsində nəsrin xüsusi çəkisi vardır. Klassik ədəbiyyatımız poeziya zəminində formalaşsa da nəsr nümunələri də yox deyildir. Dünya təcrübəsində Valter Skott yaradıcılığında təşəkkül tapan tarixi nəsrin Azərbaycan ədəbiyyatında da zəngin nümunələri mövcuddur və bu nümunələr tarixi nəsr ənənələrini, məktəbini formalaşdırmışdır. Elmi ədəbiyyatda tarixi nəsrin ilk nümunələri ilə bağlı fərqli fikirlər vardır. Belə ki, mətni əldə olmasa da tarixi romanın ilk nümunəsinin XIX əsrin sonlarında yaranması, M.F.Axundovun “Aldanmış kəvakib” əsərinin tarixi povest kimi dəyərləndirilməsi ilə bağlı fikirlər bu günə qədərki ədəbiyyatşünaslıqda öz əksini tapmışdır. M.S.Ordubadinin yaradıcılığını isə tarixi nəsrin təşəkkülü, formalaşması mərhələsi kimi dəyərləndirmək olar.

Janrın inkişafının uzun bir dövrü sovetlər dönməsinə təsadüf etdiyindən, təbii ki, yaranan ədəbi əsərlərdə də, onların haqqında olan tədqiqatlarda da sovet ideologiyası öz sözünü demişdir. Sovet dövründə tariximizin, milli yaddaşımızın daha əhəmiyyətli dövrünə müraciət etmək istəyən yazıçılara maneələr yaradılır, ideoloji buxovlardan yaxa qurtarmaq naminə yazıçılar belə mövzulardan əsasən uzaq dururdular. Bu nəzarət təkcə ədəbi mühitə yox, ədəbiyyatşünaslığa da var idi. Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığında digər sahələrdə olduğu kimi tarixi nəsrin tədqiqində də milli istiqamətin qabardılması hallarına az-az rast gəlirik. Bu kimi səbəblərdən Azərbaycan oxucusunun yazıçılardan, ədəbiyyatşünaslıq elmimizin tədqiqatçılarından gözləntiləri yeni, milli istiqamətli ədəbiyyat və ədəbiyyatşünaslığın yaranmasına zəmin yaratdı. Düzdür sovet dövründə olduğu kimi müstəqillik illərində də nəsr sahəsinə, tarixi roman və povest janrlarına çoxsaylı müraciətlər olmuşdur. Bu istiqamətdə qələmə alınan bədii nümunələr içərisində dövrün, bu günün ədəbiyyatı olacaq nümunələr də kifayət qədərdir, amma zamana hesablanan ədəbi nümunələr, zamanla daha da dəyər qazanan əsərlərin də sayı kifayət qədərdir. Belə ki, Ə.Cəfərzadə, K.Abdulla, A.Abbas, E.Hüseynbəyli, Y.Oğuz, İ.Fəhmi və başqa yazıçıların müstəqillik illərində yazdıqları maraqlı tarixi nəsr nümunələri vardır. Nəzərə alaq ki, 70 ilin buxovundan azad olmuş ədəbiyyatımız müstəqillik illərində

yeni “izm”lər, ədəbi təmayüllərlə yenilənməkdə, sürətli dəyişmələrdə olmuşdur. Bu izmlər təbii olaraq yeni təhlil metodlarına ehtiyacı yaradırdı. Bu kimi səbəblərdən dolayı müstəqillik illərinin ədəbi mətbuatında tarixi nəsrin nəzəri məsələləri, sovetlər dövründə yazılan əsərlərin təhlili, sovetlər dövründə yazılan əsərlərə müasir baxış, yeni yazılan əsərlərə münasibət və müstəqillik dövründə tarixi nəsr qarşısında duran tələblərə diqqət yetirmək kimi məqsədin ardındaydıq.

Möhtəşəm tarixi romanlar müəllifi Məmməd Səid Ordubadi gələcəyin yollarını müəyyənləşdirmək üçün tariximizi mükəmməl şəkildə öyrənməyi vacib şərt sayır və dolayısıyla tarixi nəsrin yazılmasının da vacibliyini bununla əlaqələndirirdi. Tarixi nərsdə tarixə münasibət, tarixi reallıqların əksi, tarixi və ya ədəbi şəxsiyyətin fəaliyyətinin dolğun verilməsi kimi məqamlar tədqiqatlarda geniş şəkildə özünə yer tapmışdır. Belə fikirlərdən birini də professor Qəzənfər Kazımov yazır. Yazır ki, “Bədii ədəbiyyat tarixdən çox oxunur, buna görə də onun düzgün və obyektiv mövqeyi daha vacibdir. Bu tələblərə cavab verməyən əsərlər sadəcə olaraq mövzunu korlamaqla qalmır, dövrə yanlış münasibət yaratmaqla zərərli bir şey kimi ortaya çıxır” [10]. Qeyd edək ki, tarixi nəsrin ictimai-ədəbi fikirdəki missiyalarından biri kimi bu məsələdə də ədəbi tənqidin fərqli mövqeləri qalmaqdadır.

Belə bir fikir var ki, “Mifin gözündən, tarixin sözündən qaçanı ədəbiyyat yazır”. Fikrə istinadən deyə bilərik ki, Azərbaycan ədəbiyyatında da tarixi nəsrin ictimai mühitdə mövqeyi güclü olmuş, eyni zamanda ictimai fikrin də tarixi nərsdən gözləntiləri bu səpkidə dəyərləndirilməlidir. Tarixə müraciətlə yazılan əsərlər haqqında danışarkən Səbir Rüstəmxanlının qeyd etdiyi “Tarixçilərin də boş qoyduğu meydanı bəzən ədəbiyyatçılar doldurmağa çalışır” [8] – fikri maraq doğurur. Tarixi mövzulu əsərlər daha geniş auditoriyaya hesablandığından, ictimai təfəkkürü daha tez dəyişmək iqtidarında olduğundan, tariximizin daha milli qatlarının açılması zərurətindən xəbər verir.

Yarandığı dövrdən Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi nəsrin çoxsaylı nümunələri içərisində ədəbi tənqidin diqqətini uzun müddət cəlb edən, haqqında çoxsaylı araşdırmalar aparılan roman yaxud povestlər də vardır. Sovet dövrü Azərbaycan tarixi roman janrının ən uğurlu və eyni zamanda ən çox müzakirə olunan nümunələrindən biri olan İsa Hüseynovun “Məhşər” romanı barədə sovetlər dönəmində müzakirələr açılmış, nəsr tədqiqatlarında əsər müxtəlif baxış bucaqları altında dəyərləndirilmişdir. Eyni zamanda müstəqillik illərinin ədəbi mətbuatında da “Məhşər” romanı haqqında fərqli fikirlər səsləndirilir. Tənqidçi Əsəd Cahangir tarixi nəsr və janr qarşısında ədəbiyyatşünaslığın tələbi məqamına aydınlıq gətirərək ümumi planda bizdə (Azərbaycan ədəbiyyatında – Ə.H.) tarixi roman ənənəsinin qərblə müqayisədə zəif olduğunu vurğulayır. Tənqidçi eyni zamanda tarixi koloritin canlandırılmadığı romanlar içərisində “Məhşər” romanını da qeyd edir və “Azərbaycan tarixi romançılığı, istər postmodernist variant, istər də ənənəvi və ya modernist versiyada olsun, heç bir halda Qərb tarixi romançılığı səviyyəsinə qalxa bilmir” [8] – deyir. Qeyd edək ki, “Məhşər” romanı haqqında sovetlər dönəmində də fərqli fikirlər, mövqelər ortaya qoyulmuşdu. “İsa Hüseynovun mühakiməsi” adlı məqaləsində müəllif bəzi məqamlarda elmi obyektivliyin prinsiplərini pozur, bədii əsərə tarixi oçerk nəzəriylə baxır, müvafiq tarixi dövrlə müqayisələr aparır, irfani dünyagörüşün səthi şəkildə cərəyan etdiyindən, “Hürufizmin Azərbaycan tarixşünaslığında lazımınca tədqiq edilmədiyi”ndən danışır [5, s. 142]. Təbii ki, bu fikirlərlə tamamilə razılaşmaq olmaz. Ona görə ki, Azərbaycan ədəbi-elmi fikrində hürufizm lazımınca öyrənilmişdir. İsa Hüseynov isə yazır ki, ədəbi təcrübədə “Tarixdən yalnız şərti material kimi istifadə edən yazıçılar olub” [3, s. 145]. Həmçinin ədəbiyyatşünas Seyfulla Əsədullayevin tarix və müasirlik haqqında fikirləri də “Məhşər” romanındakı tarixilik prinsiplə-

rini doğrulamaqdadır [2]. Tarixi faktlara münasibətdə sərbəstlik tərəfdarı olan yazıçı, A.Dümaya istinad edir “tarixi əlində mum kimi işlədib” – ifadəsiylə yazıçının tarixə münasibətinin sanki hüduqlarını müəyyənləşdirir. İsa Hüseynov yaradıcılığı, eləcə də “Məhşər” romanı haqqında maraqlı yazıların müəllifi kimi tanınan tənqidçi Vaqif Yusifli roman barədə yazır: “...əsərin daha geniş təhlilinə, özü də obyektiv qiymətləndirilməsinə ehtiyac duyulur.müharibədən sonrakı Azərbaycan kəndinin təsvirindən bir-başa “geriyə” – uzaq tarixə qayıtmaq o qədər də asan deyildir” [6, s. 137]. Vaqif Yusiflinin fikirlərinin üzərində dururuq, ona görə ki, obyektiv qiymətləndirilməyən əsər haqqındakı fikirlər ədəbiyyatşünaslığın mövqeyi necə olur? “...yazıçı tarixi romançılığa müraciət etməklə... tarixdə olan kəm-kəsirləri düzəltməyə çalışır” [9] – fikirlərinin müəllifi Tehran Əlişanoğlunun mövqeyi isə başqa səpkidən əsərə yanaşma tələb edir. Məhz tarixi mövzulu nəsr əsəri hələ də elmi-ədəbi düşüncədə tarixi mənimsətmə vasitəsi kimi görülür. Halbuki tarixi nəsr nümunəsinin qarşısında duran tələblərdən sadəcə birisi tarixi tərbiyə vasitəsi olmasıdır. Bəllidir ki, tarixi nəsrə tarixə münasibət gərəklidir, amma bu məsələnin bir tərəfidir. Digər tərəflərdən biri də şəxsiyyət problemi. Sadəcə yazıldığı dövrün güzgüsü olan nəsr nümunəsində şəxsiyyət problemi nə qədər önəmlidirsə tarixi nəsrə şəxsiyyət problemi dəfərlə önəmlidir. Çünki burada məsələ tarixi və ya ədəbi şəxsiyyətdən gedir və burada tarixi şəxsiyyətə yanlış münasibət daha zərərli ola bilər. Bu prizmadan yanaşaraq müəyyən mühakimələr yürüdüldür, “şəxsiyyətin keçdiyi yolu olduğu kimi, tarixə uyğun şəkildə...” canlandırmaq gərəklidir [8] – kimi nəticəyə gəlinir. Bu səpkili fikirlərin müəllifi, ədəbiyyatşünas Vəli Nəbioğlu qeyd edir ki, “Buna görə də müasir tarixi romanda şəxsiyyət başlanğıcının güclənməsi, tarixi hadisədən daha çox tarixi şəxsiyyətin ön plana çəkilməsi, həm də bilavasitə ETT-nin təsirinin nəticəsi kimi izah edilə bilər” [4, s. 206].

Bəhs etdiyimiz mövzuda sovetlər dövründə də, müstəqillik illərində də müxtəlif istiqamətli fikirlər yürüdülmüş, yürüdülməkdədir. Bütün fikirlərin sonunda yazıçının üzərinə qayıdır. Çünki yazıçı mövqeyi, yazıçının tarixə münasibəti, şəxsiyyətə münasibəti, əsərdə tarixi koloritin canlandırılması, oxucuya düzgün məlumat çatdırması və s. məqamlar yazıçı üzərinə məsuliyyəti qoyur. Tənqidçi Əsəd Cahangir yazır ki, “Yazıçı Allah qədər obyektiv olmalıdır” [7]. Tənqidçinin fikirləri ilə razılaşmaqla yanaşı bir məqamın üzərində də durmaq gərəyi duyuruq. Postmodernist epoxada, postmodernist düşüncədə aparıcı istiqamətlərdən biri də ənənəyə fərqli prizmadan baxmaq, hətta ənənəni gözdən salmaq kimi fikirlər hakimdir. Bu isə bəzən o hala gətirir ki, ilkin düşüncədəki, mifik dünyagörüşdəki “Yaradan” kultuna – Allaha belə fərqli, qeyri-ənənəvi yanaşmalar ortaya çıxır. Elə tənqidçinin də bir başqa yazısında qeyd etdiyi, son dövrlərin ədəbiyyatına şamil etdiyi postinsan-insanüstü insan, tanrıyla bağını axtaran, tanrının dərkində müəyyən mərhələ qət edən insan “Tanrı” haqqındakı ənənəvi münasibətləri dəyişməyə cəhd edir. Son iyirmi ilin ədəbiyyatından bununla bağlı çoxsaylı nümunələr gətirmək olar. Və ən əsası isə bunu da yazan yazıçıdır. Sual meydana çıxmırmı ki, Tanrı haqqında qeyri-ənənəvi fikirlərin, mülahizələrin müəllifi olan yazıçıdan Allah qədər obyektiv olmağı istəmək nə dərəcədə düzdür?

Tarixi nəsr demək tarixi roman demək deyil. Keçilən yolda tarixi mövzulu povest və hekayələrin də kifayət qədər uğurlu nümunələri qələmə alınmışdır. Mirzə İbrahimovun, Süleyman Rəhimovun, Əzizə Cəfərzadənin, Zaman Qarayevin və s. yazıçıların tarixi povestləri ədəbi tənqid tərəfindən dəyərləndirildikdə də, uzun müddət Azərbaycan oxucusu tərəfindən oxunanda da povestin janr kimi mövcudiyyəti problemi ədəbiyyatşünaslığı məşğul etmədi. Müstəqillik illərinin gətirdiyi meyllərdən biri də janrlararası sərhədlərin zəifləməsidir. Romana povest, povestə hekayə deyildiyini ədəbi mətbuatdan

müşahidə etmək heç də çətin deyil. Doğrudur, povest ad olaraq postsovet məkanında işlənən addır. Dünya ədəbi təcrübəsində “Uzun hekayə” kimi xarakterizə edilən povest janrı barədə aparılan ədəbi müzakirələrin birində ədəbiyyatşünas Tehran Əlişanoğlu “Nizami Gəncəvidən gəlmə “hekayət” sözünü işlədirəm. Təklif edirəm ki, bu ifadənin qarşılığı tapılana qədər “hekayət” sözünü işlədək”, tənqidçi Əsəd Cahangir isə “Hələlik isə, ən optimal variant “povest” sözünü işlətməkdir” [11] – deyir. Göründüyü kimi povestin janrı olaraq necə adlandırılmasından asılı olmayaraq Azərbaycan ədəbiyyatında çoxsaylı mükəmməl nümunələri var və bunları silmək Azərbaycan ədəbiyyatına qazandırmaz. Məsələnin ikinci tərəfi də odur ki, müstəqillik illərinin ədəbiyyatşünaslığında tarixi mövzulu povestləri bir neçə şəkildə təsnifləndirirlər. Tarixi, sənədli, xroniki, xatirə və s. kimi təsnif edilən tarixi povest barədə müstəqillik illərinin ədəbi mətbuatında fərqli yanaşmalar hələ də davam etməkdədir. Nəsrin son illərdə keçdiyi yola nəzər salan ədəbiyyatşünas Nəzmiyə Axundovanın fikirləri ilə razılaşıırıq. O, son dövrün nəsrini xarakterizə edərək yazır ki, “...tədrisən keyfiyyət amili özünü göstərməyə başladı” [1, s. 234]. Kəmiyyət göstəricisindən keyfiyyət amilinə qayıdış bir mənada da “postinsan” erasının təfəkkürünü ifadə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundova N.M. Azərbaycan romanı: 120 il. Bakı: Elm, 2011, 332 s.
2. Асадуллаев С. Историзм, теория и типология социалистического реализма. Баку: Азернешр, 1969, 278 с.
3. Hüseynov İ.M. Bədii həqiqət, tarixi həqiqət // “Azərbaycan” jurnalı, 1981, № 2, 137-143 s.
4. Nəbioğlu V. Ədəbi tənqid və tarixi roman. Bakı: Nurlan, 2008, 232 s.
5. Rəhimov Ə.M. Bədii həqiqət tarixi həqiqət // “Azərbaycan” jurnalı, 1981, № 2, s. 137-149.
6. Yusifli V.Ə. Tarixi həqiqətin bədii inikası // “Ulduz” jurnalı, 1979, № 11, s. 60-62.
7. <http://olaylar.az/news/culture/78816>
8. <http://modern.az/articles/41580/1>
9. <http://www.kaspi.az/enews.php?id=563>
10. www.kazimov.by/mz.htm
11. <http://www.kitabxana.net/?oper=readNews&id=997>

Али Гашимов

МНЕНИЯ ОБ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПРОЗЕ В ЛИТЕРАТУРНОЙ ПРЕССЕ

В статье анализируются точки зрения, мысли, высказывавшиеся в литературной прессе в годы независимости в связи с исторической прозой, проведено сравнение с существующими материалами литературоведения. А также привлечены в центр внимания примеры соответствия мнений, высказанных в связи с историческими романами и повестями, научным принципам. Подчеркнуто, что несмотря на претензии, связанные с историческими повестями, предвзятость мнений об этом жанре, повесть является реальностью Азербайджанской литературы и самым широко распространенным жанром.

Ключевые слова: историческая проза, независимость, литературная правда, национальный колорит, художественная специфика.

Ali Hashimov

OPINIONS ON THE HISTORICAL FICTION IN LITERARY PRESS

The author pays attention in the paper to the investigation history of historical prose in the Azerbaijan literature, he also speaks about difficulties of the investigation of the works written during soviet period. He also touched the attitude of literary criticize to historical prose examples written during independence and soviet period. The same time the investigation level of historical prose in literary criticize and literature study, attitude to history and modernity problems are valued by new scientific mentality.

Key words: *historical prose, independence, literary truth, national colouring, literary grace.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

AYGÜN ORUCOVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: orujovaaygun82@gmail.com

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ MƏTBUAT TƏNQİDÇİSİ KİMİ

Məqalədə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, nasir, dramaturq, publisist, satirik şeirlər müəllifi Cəlil Məmmədquluzadənin müasiri olduğu dövrün mətbuat və teatrının qarşısında duran vəzifələr, ayrı-ayrı mətbuat orqanları və teatr tamaşaları haqqında yazdığı tənqidi yazılar tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Böyük novator ədib və mühərrir Cəlil Məmmədquluzadə həm satirik “Molla Nəsrəddin” jurnalının, həm də eyniadlı ədəbi cərəyanın başçısı kimi ədəbi prosesə rəhbərlik edərək onu düzgün istiqamətləndirmiş, xalqın dirçəliş və tərəqqisi kimi ali bir məqsədə xidmət vəzifəsini əsas tələb kimi irəli sürmüşdür. “Həyat”, “İrşad”, “Təzə həyat”, “Tərcüman”, “Nidayi-Gilan” qəzetləri, “Üçüncü il” kitabı, “Maarif və mədəniyyət”, “Din və məişət” jurnalları haqqındakı qeydlər bu günümüz üçün də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Açar sözlər: *ədəbi tənqid, inkişaf, qəzet, jurnal, dərslik.*

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatının aparıcı simalarından biri olan böyük novator ədib və mühərrir Cəlil Məmmədquluzadə (1869-1932) həm satirik “Molla Nəsrəddin” jurnalının, həm də eyniadlı ədəbi cərəyanın başçısı kimi ədəbi prosesə rəhbərlik edərək onu düzgün istiqamətləndirmiş, xalqın dirçəliş və tərəqqisi kimi ali bir məqsədə xidmət vəzifəsini əsas tələb kimi irəli sürmüşdür. XIX əsrdə Azərbaycanda bir tərəfdən, poetikanın müxtəlif məsələləri Mirzə Şəfi Vazeh, Seyid Əzim Şirvani kimi dövrün müqtədir şairlərinin əsərlərində qaldırılır, digər tərəfdən, Mirzə Fətəli Axundovun yaradıcılıq timsalında Azərbaycanda ilk professional ədəbi tənqidin yaranması prosesi başlayır. Ədəbiyyat, mətbuat və teatrın inkişafı, lazımi səviyyəyə qaldırılması üçün müasir prosesi izləyən, onun mənfi və müsbət cəhətlərini qərəzsiz şəkildə diqqət önünə gətirən ədəbi tənqid və onun müxtəlif sahələri son dərəcə gərəklidir. Başqa sözlə, tənqid olmadan ədəbiyyatın inkişafı mümkün deyil: “Tənqid müəyyən mənada inkişafın səfərbəredici qüvvəsidir” [11, s. 111].

Dövrün müxtəlif ədəbi hadisələrinə münasibət bildirən külli miqdarda məqalələri böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadədən qərəzsiz ədəbi tənqidçi kimi danışmağa əsas verir. “Ədib bu nəzəri məqalə və felyetonlarında ədəbiyyatın ictimai-siyasi əhəmiyyəti, sənətdə ideyalılıq, realizm, xəlqilik, müasirlik, məzmun, forma, dramaturgiya, teatr, ədəbi-bədii dil və s. məsələlər haqqında dolğun, indi də əhəmiyyətini itirməmiş bir çox qiymətli fikirlər söyləmişdir” [4, s. 3]. “Molla Nəsrəddin” jurnalında “Mollapərəst” imzası ilə yazılmış “Gəncədən” (1908) adlı yazıda, “Heykəl” (1925) məqaləsində ədib böyük humanist şair Nizami Gəncəvinin, 1904-cü ildə “Şərqi-Rus” qəzetinin 11-ci sayında dərc olunmuş “Getdi cahandan həzrəti-Sidqi” adlı məqalədə görkəmli maarifçi-pedaqoq, şair və nasir Məhəmmədətağı Sidqinin, “Sabir barəsində xatiratım” (1929) məqaləsində böyük satirik şair Mirzə Ələkbər Sabirin, “Milli bayram” (1911) məqaləsində Mirzə Fətəli Axundovun, “Əliqulu Nəcəfov” (1924), “Əliqulu Qəmküsər” (1929) adlı

məqalələrdə molla nəsrəddinçi şair Əliqulu Qəmküsarin, "Molla Nəsrəddin" jurnalının 22 yanvar 1927-ci il tarixli 4-cü sayında böyük Azərbaycan ədibi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin, 1927-ci ildə "Məşədi Sijimqulu "Kəfsiz" adlı müqəddimədə istedadlı satirik şair Əli Nəzminin və digər dövrünün tanınmış, istedadlı ədəbiyyat xadimlərinin yaradıcılığı ədəbiyyatımıza xidmətləri baxımından saf-çürük edilmişdir.

"Bibliografiya" (Ziya Paşa və Derjavin) (1926) məqaləsində Mirzə Cəlil XVIII əsr rus şairlərindən Derjavinin əsərlərinin hamısını çapa vermək təşəbbüsünün Rusiya mətbuatında böyük narazılıqlara səbəb olduğu və XX əsrdə xalqın şahlar nüfuzundan təzəcə xilas olduğu bir vaxtda rus padşahlarını tərifləyən "təməllüqçü, boşboğaz və böhtançı" [7, s. 254] bir şairin əsərlərinin çapına pul sərf etməyin lüzumsuz olduğu barədə məlumat verilmişdir. Mirzə Cəlilin tənqid hədəfi isə bir neçə il əvvəl Bakı Darülfünunun Şərq fakültəsində Osmanlı ədəbiyyatı fənnini tədris etmək üçün dəvət olunmuş Qazan ruhani Darülfünunun professoru Markinin bu məsələ haqqındakı fikirləridir: "Doğrudur ki, öz qələmi ilə padşahları və sultanları vəsfə çəkən hər bir qələm sahibi gərək bizim bədxahımız hesab oluna; amma buradan şairlər müstəsna olmalıdırlar" [7, s. 254]. Professor bu fikrinin təsdiqi üçün Azərbaycanda yeni nəşr olunmuş divanlardan birində Jan Jak Russonun "Emil" adlı əsərini türkcəyə tərcümə edən Ziya paşa haqqında məlumat verilərkən onun Sultan Əbdüləzizə dediyi mədh xarakterli şərqiyə də yer verilməsini nümunə gətirmişdir. Böyük demokratik ədib keçmiş əsrlərdə yaşamış ədəbiyyat xadimlərinin əsərlərini yeni nəslə çatdırmaq və itib-batmaqdan qorumaq üçün yenidən nəşr olunması işinə müasir dövrün tələbləri baxımından yanaşmağı lazım görmüşdür: "Əgər Ziya paşaların və qeyri köhnə şairlərin şahnamələrini və qəsidələrini biz indiki əsrdə çap edirik ki, asari-ətiqə cümləsində muzeylərdə yadigar qalsın – bu bir qeyri məsələdir. Amma söz buradadır ki, köhnə şairləri təzə oxuculara qələmə vermək və onları yazmaq üçün padşahları tərif haqqındakı şeirlərindən başqa şey tapmamaq da başqa məsələdir" [7, s. 255].

"Müsəlman ürəfa və danişməndlərinə" xitabnamə (1907) "İrşad" (1905-1908) qəzetinin iki ay tətıl olmasından doğan böyük təəssüf hissinin nəticəsi olaraq yaranmış bir əsərdir. "İrşad" qəzetinə Mirzə Cəlilin müsbət münasibəti, sözün əsl mənasında təqdirəlayiqdir: "Budur, tamam iki aydır ki, "İrşad" qəzeti tətıl olunmuş, haman o "İrşad" ki, bizim bu qədər geri qalmış, bu qədər cəhlü-cəhalətə düçar olunmuş millətimiz üçün bir mənbeyi-nicat və fəlah, bir mövqeyi-ümmid və xilas idi! Haman o "İrşad" ki, bizi tərəqqi və təali, mədəniyyət və insaniyyət caddəsinə daima dəvət etməklə bizim səadət və xoşbəxtliyimizə rəhbər idi! ... "İrşad" bizə sübut edirdi ki, əsl islam, əsl Quran, əsl dini-Məhəmməd tərəqqi və fəaliyyətə mane olmayıb bərəks özləri məzkur ülm və fünunu əxz edib sürəti-tamam ilə qabağa hərəkət etməkdən ibarətdir" [7, s. 153]. Mirzə Cəlilin fikrincə, xalqın qəflət yuxusundan ayılmasında, gözünün açılmasında və ziyalıların millət qarşısındakı borcları haqqında düşünməsində millət fədaisi "İrşad" qəzetinin çox böyük rolu olmuşdur: "Biz ilə bərabər bizim pişrövlərimiz ki, ibarət olsun bəylərimizdən və xanlarımızdan və ruhanilərimizdən millətin ehtiyac və dərdlərini düşündülər. Hər yerdə şuralar, məclislər tərtib olundular. Məktəblər, qiraətxanalar, nəşri-maariflər güşad olunmağa başlandı. "İrşad"ın təsiri Qafqaz dairəsindən çıxıb da qonşumuz islam vilayətlərinə də sirayət etmişdi" [7, s. 154]. "Daiyi-həqq", "mənbeyi-nicat" kimi epitetlərlə bu mətbuat orqanının ictimai həyatımızdakı rolunu yüksək qiymətləndirən sənətkar onun bağlanmasının qarşısını almaq üçün müəyyən tədbirlər görmək üçün müsəlman ziyalılarına müraciət etmişdir. "Bizi tərəqqi və təali, mədəniyyət və insaniyyət caddəsinə daima dəvət etməklə səadət və xoşbəxtliyimizə rəhbər olan bu qəzetimizin" [7, s. 153] redaktoru "camaat sevgilisi" Əhməd bəy Ağayevin (1869-1939) maddi ehtiyacları səbəbindən

bağlanmağını “müsəlmanların günahı, eybi” kimi qiymətləndirir. Cəlil Məmmədquluzadənin fikrincə, müxtəlif millət işlərilə bağlı ayrı-ayrı şəhərlərə göndərilən, təzyiqlərə, hücumlara baxmayaraq öz vəzifəsini layiqincə yerinə yetirən Əhməd bəy “axirüləmr heç yerdən, heç kəsdən bir mədəd götürməyib, naümid olub işdən geri durmuş”dur [7, s. 155]. “Tənha bir qəzetimizin bağlanmaq ləkəsini öz əlimizdən siləlim!” kimi haqlı tələblə çıxış edən böyük sənətkar islam millətlərində “həmiyyət, qeyrət və iş görmək qabiliyyəti” olduğunu sübut etməyin zamanı çatdığını qeyd etməyi özünə borc bilmişdir: “...əgər bizim üçün islam və onun tərəqqi və təalisi əziz isə, biz gərək himmət edib qoymayaq ki, bu bina dağılsın və bu nəhv ilə bu ləkəni millətimizdən götürək!!” [7, s. 157]. Böyük sənətkar xalqı sürətlə işə başlamaq üçün təkidlə səsləyir və 86 nəfərdən ibarət üzvü olan bir komissiya təşkil edir ki, bu üzvlər yarımillik üzvlük haqqını əvvəlcədən göndərmişdilər.

“Yoldaş” (1907) məqaləsində Bakıda yeni nəşrə başlayan “Yoldaş” qəzetinin ikinci nömrəsində cənab Rəsulzadənin erməni camaatını müdafiə etməyə çalışmasını satirik gülüşlə qarşılamışdır: “Maşallah, maşallah! Bu da bizim millətpərəstlərimiz, bu da bizim əhli-qələmlərimiz! ...Bəli, Rəsulzadə cənabları yazır ki, dəxi indi erməni və müsəlmanlar öz dost və düşmənlərini tanıyıblar, öz mənfəətlərini və zərərlərini qanıblar və bundan sonra onları aldadıb alət etmək qeyri-mümkündür. İnanan daşa dönsün!” [7, s. 162-163]. Məqalədə 1905-1907-ci illərdə davam etmiş erməni-müsəlman davasından bəhs olunaraq onun səbəbləri və acı nəticələri nəzərə çatdırılmışdır. Mirzə Cəlil bu məsələdə erməni özbaşınalıqlarına qarşı amansız olmaq lazım olduğu fikrində olmuşdur.

“Tərcüman” felyetonu (1908) eyniadlı qəzetin nəşr olunmasının iyirmi beş ilinin tamam olması məqsədilə yazılmış və burada qəzetin mühüm xidmətləri və xalqının səadəti və maariflənməsi yolunda yorulmadan çalışdığı da xüsusi olaraq vurğulanmışdır: “Mən elə bilirdim ki, iyirmi beş ili tamam olandan sonra dəxi dəftəri büküb gedəcək alış-verişə. Amma “Tərcüman” genə çıxır. Və irəlikindən dəxi gözəl çıxır. Hər bir işdə və hər bir sənətdə insanı həvəsləndirən haman işin nəticəsidir” [7, s. 167]. “Maarif qədri bilən millətlər içində “Tərcüman” kimi bir qəzetinin 25-illik bayramı milli bir bayram sayılır” [8, s. 342] – deyən ədib antitezalar vasitəsilə müsəlmanları bu millətlərin içərisində görmədiyinə təəssüflənmişdir. Çünki Naxçıvanda “Adəm əsrindən qalma üsul ilə məktəb”lər açılır, Tiflisdə müsəlmanlar “urus xanımlarına və gürcü uşaqlarına” tamaşa eləyirlər [8, s. 342], Aşqabadda isə müəllimlər guya dərsi yeni üsul ilə [8, s. 342] verir, lakin uşaqları köhnə üsul ilə tənbeh eləyirlər. Deməli, “Tərcüman”ın maarif, elm, mədəniyyət sahəsində 25 ildir ki, gördüyü tədbirlər hələlik müsəlmanları maarif qədri bilən millətlər sırasına daxil edə bilməmişdir ki, bunu da Mirzə Cəlil təəssüf hissi ilə qeyd etmişdir. Bu səbəbdən də Mirzə Cəlil qəzetin nəşrinin davamını arzulamış və bütün oxucularını da bu sahədə əllərindən gələni əsirgəməməyə çağırmışdır: “Arzu edirəm ki, möhtərəm oxucularımız qoca Mollanın səsinə səs verib ucadan desinlər: Yaşasın “Tərcüman!” [7, s. 168].

Jurnalın 1908-ci ilinin 20 aprel tarixli 16-cı sayında nəşr olunmuş “Milli bayram” adlı məqalə də 1883-cü ildən çap olunan “Tərcüman” qəzetinin iyirmi beş illik bayramını təbrik etmək məqsədilə qələmə alınmışdır. Mirzə Cəlil İsmayıl bəy Qasprinskiyin böyüklüyü, öz xalqı qarşısındakı xidmətlərindən ətraflı bəhs edərək, onun fəaliyyətini çox yüksək dəyərləndirir: “Bir müsəlman qəzetinin faydalı və səmərəli bir yolda 25 il davam etməyi nəinki Rusiyada, bəlkə bütün dünyada əvvəlinci dəfə görülən bəxtiyarlıqlardandır. Mətbuat aləmində 25 il qələm çalan böyük yoldaşımız İsmayıl bəy Qasprinski həqiqətən bəxtiyardır. Çünki 25 il çalışıb min zəhmət və müsibətlə əkdii toxumun meyvəsini fərəh və şadlıqla görür. Buna görə İsmayıl bəyə nə qədər hörmət göstərsə, millət o mərtəbə mədəni dərəcəsini, öz qədirşünaslığını, öz diriliyini göstər-

miş olur” [7, s. 170]. Rusiyada bu bayramın geniş şəkildə qeyd olunacağı haqqında məlumat verən böyük sənətkar Qafqaz müsəlmanlarını da belə bir gündə fəal olmağa çağırırmışdır.

Dahi ədibin “Ayineyi-millət” (1908) məqaləsində Qafur Rəşad Mirzəzadənin “Ayineyi-millət” kitabı haqqındakı fikirləri öz bədii ifadəsini tapmışdır: “Kitabın 32 səhifəsinin içində biz ancaq 12, 13 və 14-cü səhifələri oxumağı mənfəətli görürük. Qalan səhifələrdə yazılan mətləblər köhnə sözlərdir” [7, s. 175].

İstedadlı sənətkar “Maarif” (1923) adlı məqaləsində Soltanməcid Əfəndiyevin maarif haqqındakı “ən səmimi qəlbdən yazılmış” məqaləsinin guya gülməli və məzəli yerlərinə diqqət yönəldir və beləliklə də, indiki məktəblərin sayının inqilabdan qabaqkı məktəblərin sayından az olduğunu, müəllimlərin səkkiz aylarla məvacib almadıqlarını və məktəb dərsliklərinin işə yaramadığını nəzərə çatdırır. Məqalə müəllifinin fikirlərinə haqq qazandıran istedadlı ədib məqalənin sonundakı fikri də təqdir edir və ona qatılaraq son cümləni eynilə təkrar edir: “Molla Nəsrəddin əmi də deyir: Özümüzü boş-boşuna mədh və təhsinlə yox, məhz acı həqiqəti meydana qoymaqla biz maarif evini abad edə bilərik. Qeyri bir yolu yoxdur” [7, s. 233].

Mirzə Cəlil “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1923-cü ilinin 15 dekabr tarixli 40-cı nömrəsində dərc olunmuş “Dərs kitablarımız” məqaləsində hal-hazırda məktəblərdə tədris olunan və Maarif Komissarlığının icazəsi ilə nəşr olunan “Üçüncü il” kitabı haqqında tənqidi mülahizələrini irəli sürmüşdür. Ədibi qane etməyən cəhətlər birinci kitabın dilinin qəlizliyi, Osmanlı dilinə uyğun sonluqlar, ərəb-fars izafətləri, şeir nümunələrinin bədiiliyinin, obrazlılığının olmaması, dilinin anlaşılmaması, “məzmunu çürük”, “dili çürük” [7, s. 240] mətnlərin yer almasıdır. Kitabda verilmiş şeirlər haqqında ədib kinayə ilə yazır: “Əgər bunlar həqiqətdə şeirdirlərsə, onda nə lazım yazıq uşaqlarımızı öz əlimizlə şeirdən iyrəndirmək?” [7, s. 240]. Kitabın dili haqqında isə Mirzə Cəlil satıra ilə yazır: “...indiki əsrimizdə açıq bir ana dilinə ehtiyac olduğumuz yerdə bir nəfər də insafə gəlib dillənmir və demir ki, a balam, bu ərəb dili behiştə gedənlər üçün lazımdır, çünki ağayi-Məclisi əleyhürrəhmə buyurlar ki, behişt əhli ərəb dili, cəhənnəm əhli məcus dili danışır” [7, s. 241]. Eyni kitabda Tövfiq Fikrətin şeirlərinin “azərbaycanlıların dilinə” tərcümə edilmədən çap olunması da Mirzə Cəlilin haqlı tənqidinə səbəb olmuşdur.

“Behişt əlifbası” (1923) məqaləsində böyük ədib mühafizəkar dünyagörüşlü din xadimlərinin mənafeyini müdafiə edən İranın Rəşt şəhərində çıxan “Nidayi-Gilan” qəzetinin latın əlifbasını qəbul etməyi islam dinini atıb latın dinini qəbul etmək kimi dəyərləndirməsi tənqid edilmişdir. “Bədbəxtçilik” (1924) məqaləsində yüzdə doxsan doqquz hissəsi nəzmdən ibarət olan, hansı dildə və hansı xalqdan ötrü çap olunması bilinməyən “Maarif və mədəniyyət” jurnalının yazılarını bədbəxtçilik hesab edərək yazır: “Ondan ötrü bədbəxtçilikdir ki, min doqquz yüz iyirmi üçüncü ildə, Azərbaycan Şura Cümhuriyyəti mərkəzi Bakı şəhərində əmələ və kəndli hakimiyyəti əsrində çap olunan “Maarif və mədəniyyət” jurnalı elə bir surətdə meydana çıxdı ki, nəinki indinin bu saatında, nəinki beş-on il sonra, bəlkə yüz il də bundan sonra nə Azərbaycan kənd və əmələləri, nə onların nəvə və nəticələri “Maarif və mədəniyyət” məcmuəsini əllərinə almaq istəyəndə, başa düşməyəcək ki, aya orada çap olunan tartan-partan nə dildə çap olunub və niyə və kimdən ötrü çap olunub?” [7, s. 243]. Bütün bu qüsurların səbəbi isə müəllifin fikrincə, jurnalı idarə edən bir müdir əvəzinə on müdirin olmasıdır.

“Şeir nəşəsi” (1924) məqaləsində Cəlil Məmmədquluzadə “Şərq qadını” məcmuəsinə gənc yazıçılar tərəfindən göndərilən yazıların çoxunun şeir və nəzmdən ibarət olduğunu və ictimai məzmunundan məhrum olduğuna təəssüfünü bildirmişdir: “Nə qədər ki, Qərbdə, yəni elm və fənn ilə, texnika ilə şöhrət tapmış millətlər arasında eşq və məhəbbət şairləri azdırlarsa, o dərəcədə ...islam ümməti içində eşq və məhəbbət şairliyi gü-

nü-gündən artmaqdadır. Onunçün də onlarda dünya mədəniyyəti tərəqqi tapmaqdadır, bizlərdə isə xəyalat “mədəniyyəti” şöhrət tapmaqdadır” [7, s. 245]. Mirzə Cəlil gənc yazarları birinci növbədə millətin xoşbəxtliyi yolunda qələm çalmağa çağırır və şeir nəşəsini tiryək nəşəsi qədər təhlükəli hesab edərək yazır: “Xoşbəxtliyin əvvəlinci şərti toxluqdur ki, bunun üçün də çörək yaratmaq zəhməti lazımdır. Bu ola gərək hər bir qələm sahibinin amalı!” [7, s. 246].

XX əsrin əvvəllərində Bakıda çap olunan “Həyat” qəzetinin (1905-1906) panislamizmi təbliği ilə Mirzə Cəlil heç zaman razılaşmamışdır: “Burada mən qəzet sahibləri Əli bəyin və Əhməd bəyin yazıçılıqda çox məharətli olmalarını təsdiq edə-edə onların qəzetlərini o yerdə xoşlamadım ki, birinci nömrənin baş məqaləsində möhtərəm qələm sahibləri çox da islamdan və müsəlmançılıqdan dəm vururdular” [7, s. 63]. “Oxucularımıza” (1907) adlı yazıda dövlətlilərə “məddahanə” mənzumələr yazan “Təzə həyat” (1907-1908) qəzeti haqqındakı fikirlərini istedadlı ədib belə ifadə etmişdir: “...indiki halımızı nəzərə alıb Qafqazda müsəlman qəzetlərinin çoxalmasını qənimət hesab edirik və “Təzə həyat”ın özünün də camaatımız üçün nafe olmağını danmırıq, bu şərt ilə ki, əvvəlinci nömrənin baş məqaləsini və qalan nömrələrdə bir para məddahanə mənzumələri cırıb tullayaq Kaspi dəryasına” [7, s. 137]. “Molla Nəsrəddin” jurnalı qeyd olunan qəzetin müştəri toplamaq məqsədilə varlılara və digər məqsədlərlə Türkiyə sultanına və yerli hacılara tərif demək üsulunu tənqid etmiş və onlar cavab olaraq yazmışlar ki, jurnal dövlətliləri o məqsədlə pisləyir ki, ona pul versinlər: “Amma biz də deyirik ki, “Təzə həyat” dövlətlilərə o qəsd ilə təməllüq edir ki, ona pul versinlər” [7, s. 137]. Bu kimi fikirləri yalnız gülüşlə qarşılayan baş redaktor bunun kimi şəxsi qərəzlik münasibətləri ifadə edən fikirləri əsassız hesab edərək yazmışdır: “Molla Nəsrəddinin 56 nüsxəsini diqqətlə oxuyanlar bilir ki, biz bir söz ilə də işarə etməmişik ki, bizim pula ehtiyaclığımız var” [7, s. 137].

Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiklərimizdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, böyük sənətkar, dramaturq, publisist, “Molla Nəsrəddin” jurnalının baş redaktoru Cəlil Məmmədquluzadənin çoxsaxəli, zəngin yaradıcılığının bir sahəsi də mətbuat tənqidi olmuşdur. Ədib bu məqalələrində mətbuatın qarşısında tendensiyalılıq, ictimai məzmun, dil sadəliyi, orijinallıq, xalq kütlələrinin mənafeyini müdafiə etmək kimi mühüm tələblər qoymuşdur. Cəlil Məmmədquluzadə bütün bu prinsipial məsələləri tənqidi məqalə və felyetonlarında nəzəri, elmi cəhətdən əsaslandırırmışdır. Mirzə Cəlilin fikrincə, hər bir qələm sahibi, yazıçı, publisist və ya jurnalist ilk növbədə öz xalqının xoşbəxtliyi yolunda çalışmağı ən ümdə vəzifəsi, vətəndaşlıq borcu hesab etməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundlu Y.İ. Ədəbi yaddaşdan səhifələr: Məqalələr. Bakı: Adiloğlu, 2002, 172 s.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə. III c., Bakı: Elm, 1960, 615 s.
3. Əlimirzəyev X.Ə. Problemlər və xarakterlər dramaturgiyası. Bakı: Yazıçı, 1979, 355 s.
4. Əlimirzəyev X.Ə. Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi-tənqidi görüşləri. Bakı: Yazıçı, 1991, 184 s.
5. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri. III c., I hissə., Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1947, 517 s.
6. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri: 6 cildə. VI c. / Tərtib edənlər: Əziz Mirəhmədov, Turan Həsənzadə, Bakı: Azərnəşr, 1985, 311 s.
7. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri: 4 cildə. IV c. / Tərtib edən İsa Həbibbəyli, Bakı: Öndər, 2004, 664 s.

8. Məmmədquluzadə C.M. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə. II c. / Tərtib edəni İsa Həbibbəyli, Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 496 s.
9. Molla Nəsrəddin: 10 cildə. II c. / Tərtib edəni Turan Həsənzadə, Bakı: Azərnəşr, 2002, 720 s.
10. Molla Nəsrəddin: 8 cildə. VI c., Bakı: Çinar-Çap, 2010, 984 s.
11. Yusifoğlu R. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Sabah, 2001, 228 s.

Айгюн Оруджева

ДЖАЛИЛ МАМЕДКУЛИЗАДЕ КАК КРИТИК ПЕЧАТИ

В статье привлечены к исследованию критические записки видного представителя азербайджанской литературы XX века, прозаика, драматурга, публициста, автора сатирических стихотворений Джалила Мамедкулизаде, написанные им о задачах, стоявших перед театром и прессой современного ему периода, а также об отдельных органах печати и театральных представлениях.

Великий литератор-новатор и журналист, Джалил Мамедкулизаде, руководя литературным процессом как в качестве сатирика журнала «Молла Насреддин», так и главы одноименного литературного течения, направлял его по верному пути, в качестве основного требования всегда выдвигал долг службы такой высокой цели как пробуждение и прогресс народа.

Его заметки о газетах «Жизнь», «Наказ», «Новая жизнь», «Драгоман», «Нидай-Гилан», книге «Третий год», журналах «Просвещение и культура», «Религия и быт» и сегодня сохраняют свою актуальность.

Ключевые слова: *литературная критика, развитие, газета, журнал, учебник.*

Aygün Orujova

JALIL MAMMADGULUZADEH AS A PRESS CRITIC

Critical notes of Jalil Mammadguluzadeh, the prominent representative of the XX century Azerbaijan literature, prose writer, playwright, publicist, author of satirical poems, written by him on the problems facing the theater and press of his modern period, as well as on individual press organs and theatrical performances have been brought to the study in this paper.

The great innovator-novelist and journalist, Jalil Mammadguluzadeh directed the literary process both as a satirist of the magazine "Molla Nasreddin" and the head of the same literary trend, guided him along the right path, as a basic requirement, he always put forward the duty of serving such a high goal as people's revival and progress.

His notes on the newspapers "Life", "Precept", "New Life", "Dragoman", "Nidai-Gilan", the book "The Third Year", the journals "Enlightenment and Culture", "Religion and Life" still remain relevant today.

Key words: *literary criticism, development, newspaper, magazine, textbook.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

RAMİZ QASIMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ramizasef@yahoo.com.tr

GÖRKƏMLİ ELM ADAMI ABBAS ZAMANOVUN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ TƏDQİQLƏRİ BARƏDƏ

Məqalədə görkəmli ədəbiyyatşünas alim Abbas Zamanovdan bəhs edilir. Bildirilir ki, Abbas Zamanov həm Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında, həm də ictimai fikrində böyük hörmətlə xatırlanır. Alim Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli şəxsiyyətlərinin həyatı və yaradıcılıqlarının araşdırılmasında mühüm xidmətlər göstərmişdir. Görkəmli alimin Füzuli, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əliqulu Qəmküsar və başqaları haqqında əsərləri öz elmi əhəmiyyətini qorumaqdadır.

Açar sözlər: Görkəmli ədəbiyyatşünas, Abbas Zamanov, unudulmaz alim.

Görkəmli ədəbiyyatşünas, Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, əməkdar elm xadimi, professor Abbas Zamanov (1911-1993) Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında mühüm bir mövqeyə sahibdir. Onun apardığı tədqiqatlar milli mövqe, təəssübkeşlik və cəsarət baxımından özünəməxsus səciyyəyə malikdir. Bu görkəmli alimin adı həmişə cəsarət və qeyrət ünvanı kimi çəkilir. Professor Abbas Zamanovun adı təkcə Azərbaycan elmi mühitində, ədəbiyyatşünaslıq, mətnşünaslıq sahəsində deyil, Azərbaycan ictimai fikrində böyük fəxrlə çəkilməkdədir. 10 oktyabr 1911-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur rayonunun Maxta kəndində anadan olan Abbas Fəttah oğlu Zamanovun Sovet dövrünün qılincinin iti kəsdiyi bir zamanda ictimai fikrində göstərdiyi qeyrət və cəsarət əzmi həmişə böyük razılıqla xatırlanır. Erməni diasporunun sovet dövründə böyük qardaşları ruslarla birləşib Naxçıvanı Azərbaycandan qoparmaq istədikləri bir zamanda Abbas Zamanov bütün qeyrətilə bu ideyaya qarşı mübarizə aparmışdır. Onun Səməd Vurğunun xatirə gecəsində Akademianın iclas zalında dediyi sözlər ağıllarda cəsarətin, qeyrətin və vətəndaş mübarizliyinin nümunəsi olaraq qalıb. Bununla bağlı yazıçı Elçin yazır: “Qardaş olub Hayastan – Azərbaycan!” kimi süni mahnıların sədaları altındakı yalançı “xalqlar dostluğu” şüarçılığı mühitində Abbas Zamanovun o axşamkı çıxışı sosialist Bakısının XX partiya qurultayından bir neçə il keçdikdən sonra ətalət içində mürgüləyən ictimai həyatında günün günorta vaxtı çaxan qəfil ildırım kimi bir şey oldu. Sonralar isə məlum oldu ki, o çıxış Azərbaycanın taleyində mühüm rol oynayıb” [2, s. 3]. Abbas Zamanov həmin çıxışında böyük qeyrət və vətəndaşlıq sevgisi ilə demişdi: “Səməd Vurğun da bu gün sağ olsaydı, bax, bu xitabət kürsüsündən deyərdi: “Naxçıvan qədim Azərbaycan torpağıdır! Qara niyyətlərinizdən əl çəkin, daşnaklar! Naxçıvan heç zaman ermənilərin olmayacaq!” [8, s. 4]. Elə bu barədə bəhs edənlər də bu tarixi çıxışın həmin vaxtlar çox səs-küy doğurduğunu, hətta SSRİ-nin başçısı Xruşçova belə gedib çıxdığını, Naxçıvanla bağlı məsələdən SSRİ rəhbərliyinin Azərbaycan xalqının ciddi etirazını nəzərə alaraq imtina etdiyini böyük qürurla qeyd edirlər [8].

1948-ci ildən elmi-pedaqoji fəaliyyətə başlayan Abbas Zamanov 1967-ci ildə müdafiə etdiyi “Mirzə Ələkbər Sabir və müasirləri” mövzusunda dissertasiya işinin elmi əhatəliliyi, yeniliyi və sanbalına görə birbaşa filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsini qazanmışdır. Alimin “Sabir və müasirləri” tədqiqatı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yeni tədqiqat yolu açmışdır. Bu tədqiqatın izi ilə ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlərin, görkəmli insanların həyatı və müasirləri miqyasında bir ədəbi mərhələni, bütöv bir tarixi-mədəni dövrü araşdırma, tədqiq etmə ənənəsi, bir məktəb formalaşmışdır. Təsadüfi deyil ki, Prezident sərəncamında da bu böyük alim haqqında bəhs olunarkən deyilir: “Özünün zəngin elmi fəaliyyəti ilə Abbas Zamanov milli ədəbiyyatşünaslığın bir məktəb kimi formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi sahəsində təqdirəlayiq xidmətlər göstərmişdir. Ölkəmizdəki yüksək ixtisaslı kadrların azərbaycançılıq məfkurəsinə sədaqət ruhunda hazırlanmasında onun böyük əməyi vardır” [1].

Böyük alimin qələmindən çıxan “Əməl dostları”, “Füzuli və Sabir”, “Şərqin böyük ədibi”, “Aydan arı, sudan duru”, “Əliqulu Qəmküsar”, “Həyat aşığı”, “Tənqidimizin ağsaqqalı”, “Azərbaycan! Azərbaycan!” kimi əsərləri də alimin elmi səriştəsi, əhatəliliyi və azərbaycançılıq qayəsindən mükəmməl xəbər verir. Həmişə yaradıcı şəxs kimi mühüm mədəni hadisələrə münasibətsiz qalmayan vətəndaş qeyrətli alim özünün “Ölümlər”in ilk tamaşası”, “Dəlilərlə aləminin ilk faciələri”, “Büllur sarayın faciəsi” və b. məqalələri ilə görkəmli ədiblərin səhnədə oynanılan dramaturgiya əsərlərinə qiymət vermiş, konkret elmi-tənqidi münasibətini ifadə etmişdir.

Böyük alimin “Sabir və müasirləri” əsəri Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli bir nümayəndəsi olan Mirzə Ələkbər Sabiri daha ətraflı və bütöv bir şəxsiyyət kimi xalqa tanıtmaya müvəffəq olmuşdur. Ümumiyyətlə, Abbas Zamanov “əlinə qələm aldığı zamandan bütün elmi fəaliyyətini öyrənilməsinə yönəltdiyi” [6, s. 17] molla-nəsrəddinçilərin mühiti, müasirləri, həyat və yaradıcılıqları barəsində Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yeni istiqamətlər müəyyənləşdirməyə müvəffəq olmuşdur. Abbas müəllimin adıçəkilən “Sabir və müasirləri” əsərində özünəməxsus yaradıcılıq nailiyyəti onda idi ki, alim Mirzə Ələkbər Sabiri bütün dövrü, ictimai mühiti və yaradıcılıq əhatəsi ilə birlikdə təqdim edirdi. Deyildiyi kimi, “Bir Sabirşünas kimi Abbas Zamanovun elmə gətirdiyi yenilik onun mühit haqqında nəzəriyyə formalaşdırmasıdır. ...onun elmi əsərlərinin ən tutumlu problemi ədəbi-tarixi mühitdir” [5, s. 58]. Bundan başqa Abbas Zamanov bu əsərdə həm də özünə qədərki bəzi yanlış stereotipləri də qırmağa uğurla müvəffəq olur. Böyük alim sübut edirdi ki, heç də deyildiyi kimi Sabiri doğma xalqı, sadə zəhmətkeş adamlar daş-qalaq etməmişdir. Əksinə, aşağı təbəqənin nümayəndələri Sabiri xalqa yaxınlığı, onları köləyə çevirib istismar etmək istəyən qruplara qarşı mübarizəsi ilə sevirdi və bağrına basırdı [8]. Bu mənada alim ədəbiyyatşünaslığımızda məqsədli olaraq Sovet ideologiyasının yaratmaq istədiyi “cahil, avam xalq” stereotipini dağıdırdı. Alim sübut etmək istəyirdi ki, min illərlə inkişaf və mədəniyyət tarixinə sahib olan, dərin və zəngin folklor yaradıcılığına malik Azərbaycan xalqı avam və cahil ola bilməz və deyil, xalqı avam yerinə qoyub tutduğu mənəbdən sui-istifadə edən fürsətgir adamların yaratmaq istədiyi stereotiplər vardır.

Alim məhz Sabir və müasirləri işığında Sabir kimi qələm ustalığına malik şairlə əlaqədə bir çox Azərbaycan ədiblərini təqdim edir. Professor Abbas Zamanovun bu tədqiqatı işığında Sabirlə birgə Abbas Səhhət və başqaları öz şəxsiyyətlərilə tam əksini tapır, Azərbaycan xalqının mənəvi sərvətini təşkil edən bütöv bir mərhələ göz önünə gətirilir, elmə təqdim edilirdi. Alim böyük Azərbaycan ədibi Cəlil Məmmədquluzadəyə münasibətdə də məhz özünəməxsus milli təəssübkeşliyini qoruyurdu. Cəlil Məmmədquluzadəni “cahil xalqı tənqid edən satirik” kimi təqdim etmək istəyənlərin əksinə olaraq

xalqın minillik müdrikliyini fanatizm və maarifsizliklə boğmaq istəyən təbəqələrə, xüsusilə, nəhəng müstəmləkəçi rejimlərə qarşı mübarizə meydanı açdığını ifadə edirdi. Cəlil Məmmədquluzadənin vaxtilə əlifba islahatı həyata keçirmək istədiyini və bunun üçün Rusiyaya da getdiyini xatırladan alim görkəmli ədibin xalq tərəfdarı olduğunu təqdim etmişdir. Onun Nəhrəm kəndində işlədiyi dövrlərdə gətirdiyi müasir kotanı camaata təqdim etməsini, yeniliklərin xalqa konkret fayda və mənfəət göstərməsi fikrini alim o dövrün qəzetlərində də yer aldığını qeyd etmişdir [8]. Alim digər sənətkarlara – Nəriman Nərimanova, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevə, Abbas Səhhətə, Məhəmməd Hادیyə, Əliqulu Qəmküsara, Abdulla Şaiqə və başqalarına münasibətdə də bu mövqedən yanaşırdı. Bu baxımdan görkəmli alim haqqında tamamilə haqlı deyilmiş fikirdir ki, “o, Sovet dövründə yaşayıb-yaratmış ədəbiyyatşünaslar içərisində ən cəsarətli, kəsərli, açıq danışmaqdan qorxmayan, haqq sözü şax deməkdən çəkinməyən vətəndaş-alim olduğu üçün əsərlərində ideologiyadan çox real gerçəklik, elmi həqiqətlər öz əksini tapmışdır” [3, s. 310].

Artıq qeyd edildiyi kimi, Abbas Zamanovun ədəbiyyatşünas alim kimi ədəbiyyatşünaslığımıza böyük faydalarından biri də yeni yanaşma və araşdırma üslubu gətirməsindədir. Bu mənada bu görkəmli alim həm də milli ədəbiyyatşünaslığımızın bir məktəb kimi formalaşdırılmasında böyük xidmətləri ilə yadda qalmışdır [3]. Alimin ədəbiyyatşünaslığımıza gətirdiyi ədəbi şəxsiyyət və müasirləri araşdırma metodu böyük uğurla davamçıları tərəfindən inkişaf etdirilməklə ədəbiyyatşünaslığımıza böyük fayda gətirmişdir.

Abbas müəllim olduqca fəal, yaradıcı bir şəxsiyyət idi. Onun həm ictimai işlərdə, dövlətçilik sahələrində olan xidmətləri, həm də elmi-publisist fəaliyyəti mühüm əhəmiyyəti və ictimai faydası ilə yaddaşlarda qalmaqdadır. Görkəmli alim o vaxtlar “Gənc işçi” qəzetində redaktor müavini, “Ədəbiyyat” qəzetində məsul katib və sair işləməklə mətbuat sahəsində ictimai qeyrət və vətəndaşlıq namusunu ifadə etmişdir [4; s. 5].

Abbas Zamanov, sözün əsl mənasında, cəsarətli və qeyrətli alim idi. Abbas Zamanov şəxsiyyətindəki vətəndaş qeyrəti elmi-ədəbi məsələlərə də münasibətində özünü təzahür etdirir.

Görkəmli alim Abbas Zamanov Azərbaycan elmi-ictimai fikrində həm də böyük azərbaycançı kimi tanınır. Azərbaycançılıq ideologiyası onun bütün yaradıcılıq və fəaliyyətinin qayəsində idi. Bundan başqa Azərbaycan ictimai-mədəni mühitində böyük ad qoyan görkəmli alim Abbas Zamanov bütün həyatı və fəaliyyəti dövründə Azərbaycan xalqının türk dünyası ilə əlaqəsi sahəsində əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Hətta tam qətiyyətlə bu görkəmli alimi o dövr üçün Azərbaycan-türk dünyası əlaqələndiricisi kimi də adlandırmaq olar. Sovetlər Birliyi kimi qəddar bir rejimdə yaşamasına baxmayaraq, görkəmli alim böyük cəsarətlə Azərbaycan xalqının başqa türk-müsəlman ölkələri ilə əlaqəsinə xidmət göstərirdi. Bu baxımdan düzgün qiymətləndirmədir ki, “Abbas Zamanov Azərbaycan mədəniyyətini Şərqlə birləşdirən canlı mənəvi körpüdür” [Akademik Məmməd Cəfər, 4, s. 272]. “Abbas Zamanov çox mötəbər bir mənəviyyat körpüsü idi; Azərbaycanla xarici ölkələr arasında, ədəbiyyatımızın və elmimizin dünəni ilə bu günü arasında, artıq ömrünü başa vurmaqda olan yaradıcı ziyalılarımızla gənc istedadlar arasında...” [7, s. 36]. Mətanətli bir alim kimi fəaliyyət və yaradıcılığını həm də türk qardaşlığı istiqamətinə yönləndirmiş Abbas Zamanovun göstərdiyi xidmətlərin nəticəsi idi ki, Sovetlər Birliyinin qoyduğu aşılmaz sərhədlər aşılaraq Türkiyə, Cənubi Azərbaycan və digər türk xalqları ilə əsaslı mənəvi əlaqə yaradılmışdı. Heç bir qorxu sərhədi tanımayan bu görkəmli alim türkçülük istiqamətində mühüm xidmətlər ortaya qoymuşdu. Hətta bu faydalı yolda şəxsi maliyyəindən sərf etməkdən çəkinməyən alim öz hesabına bir çox zəruri mənbələri türk ölkələrinə göndərirdi. Təkbəşinə göstərdiyi fəaliyyət onun dövründə xaricdə yaşayan azərbaycanlı və türklərlə ciddi mənəvi əlaqənin ya-

ranmasına nail etmiş, hətta xüsusi Azərbaycan-türk mədəni ocaqlarının fəaliyyətinə zəmin yaratmışdı. Məhz onun şəxsi təşəbbüskarlığı və maddi təminatı sayəsində xaricdəki bir sıra universitetlərdə yaradılan kitabxanalar elə bu əlaqələrin baş qərargahına çevrilmişdi.

Bu böyük alim Azərbaycan ədəbi fikrinin nümayəndələrini təkcə Azərbaycanda yox, bütün dünya miqyasında tanınması və təbliğ edilməsi məqsədinə xidmət göstərirdi. Onun qənaətinə, zəngin və olduqca dəyərli mənəvi sərvətlərə malik olan Azərbaycan xalqının bu nümunələrini xarici ölkələrdə də oxutmaq lazım idi (4). Alimin qənaətinə, dünya xalqları Azərbaycan xalqını təkcə Nizami Gəncəvi irsi ilə deyil, “Kitabi-Dədə Qorqud dastanı”, Xaqani, Füzuli, Nəsimi, Xətayi, Vəqif, Bakıxanov, Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid və başqa sənətkarları ilə tanınmalıdır. Buna görə də Abbas Zamanov var-qüvvəsilə Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin əsərlərini müxtəlif dillərə tərcümə etdirir, yayılması və təbliği qayğısına qalırdı. Abbas Zamanov Azərbaycan klassik ədəbiyyatı irsini ərəb əlifbası ilə də çap etdirməyə xüsusi üstünlük verirdi. Özü də bunu belə əsaslandırırırdı ki, bu əsərləri “cənubda da oxuya bilsinlər” [4]. Yəni Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümunələri başqa dillərə tərcümə olunmaq və başqa əlifbalarda nəşr edilməlidir ki, digər ölkələrdə Azərbaycan xalqının mənəvi abidələri təbliğ oluna bilsin. Təbrizdəki “Tərbiyə” kitabxanasına Abbas Zamanovun göndərdiyi kitablar hələ də istifadə olunmaqdadır. Türkiyənin Ərzurum Universitetinin otaqlarından birinin qabağında sərlövhədə “Abbas Zamanov bağış kitablığı” yazılıb [4]. Bu həmin kitablardır ki, Abbas Zamanov Sovet ideologiyasının möhkəm qərar tutduğu, tüğyan etdiyi bir zamanda qardaş Türkiyə Respublikasına öz vəsaiti və səyi hesabına kitablar alıb göndərmişdi. Abbas Zamanov həm də elə bir qeyrət sahibi idi ki, xaricdə olan Azərbaycana aid gizli, hətta qadağan olunmuş ədəbi-mədəni nümunələri də tapıb hər necə olursa-olsun, Azərbaycana gətirirdi. Abbas Zamanov Sovet dövlətinin qatı düşmən elan etdiyi, adını çəkməyə belə icazə vermədiyi böyük fikir adamı Əli bəy Hüseynzadənin oğlu, Parisdə yaşayan gözəl rəssam Səlim Turanı tapmış, onunla münasibət saxlamış və hətta əsərlərinin bir neçəsini Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutuna hədiyyə də etmişdi [2].

Professor Abbas Zamanovun ədəbiyyatşünas alim kimi ədəbiyyatşünaslığımıza yeni yanaşma və araşdırma üslubu gətirməsi həm də milli ədəbiyyatşünaslığımızın zənginləşməsi və bir məktəb kimi formalaşdırılmasında mühüm rol oynayıb. Azərbaycan ictimai fikri və elmində oynadığı böyük rola görə Azərbaycan dövləti həmişə bu görkəmli alimə qayğı ilə yanaşmış, Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyev bu görkəmli ədəbiyyatşünas alimin 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında 5 oktyabr 2011-ci il tarixli sərəncam imzalamışdır [1].

Alimin ədəbiyyatşünaslığımıza gətirdiyi ədəbi şəxsiyyət və müasirləri araşdırma metodu böyük uğurla davamçıları tərəfindən inkişaf etdirilməklə ədəbiyyatşünaslığımıza yeni ruh bəxş edib. Təsədüfi deyil ki, Abbas Zamanov tədqiqat məktəbini böyük uğurla davam etdirən Naxçıvan ədəbiyyatşünaslıq məktəbinin başçısı akademik İsa Həbibbəyli bu görkəmli alimi “böyük ustamız, müəllimimiz” [3, s. 305] deyə xatırlayır. Ümumiyyətlə, ədəbiyyatşünaslığımızda göstərdiyi qeyrətə, vətəndaşlıq yanğısına görə müasirləri də onun haqqında böyük ehtiramla danışıbmışlar. Görkəmli yazıçı Mir Cəlal Paşayev onun haqqında deyərmiş ki, “Abbas müəllimin bəstə boyuna nəhəng bir milli qeyrət duyğusu sığışmırdı” [4, s. 272]. Görkəmli alimin yaxın dostu, böyük ədəbiyyatşünas Əziz Şərifin isə daha yaxın bir münasibətlə ifadə etdiyi söz daha çox alimi xarakterizə etmək baxımından uğurludur: “Heç bir ədəbiyyat sənəti kimi fədakar mücahidsiz ötürə bilməz. Vay o ədəbiyyatın halına ki, onun Abbas Zamanovu olmasın!” [4, s. 274].

Doğrudan da, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının böyük üstünlüyü və xoşbəxtliyi onda idi ki, onun Abbas Zamanov kimi cəsarət və qeyrət qalası var idi.

Beləliklə, özünəməxsus yaradıcılığı, Azərbaycan, vətən, milli qeyrət məzmunlu mündəricəsi ilə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Abbas Zamanov ünvanlı bir qeyrət qalası, cəsarət yolu yaşayır. O, həm də Azərbaycan ədəbiyyat tarixini milli təəssüblə tədqiq edən bir alim kimi böyük hörmətə malikdir. Ümumiyyətlə, nə qədər zaman, dövr keçsə də, Abbas Zamanovun adı da yaddaşlardan silinməyəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan” qəz., 2011, 6 oktyabr.
2. Elçin. Ədəbiyyat və cəsarət tərcümanı / Zamanov A. Seçilmiş əsərləri / Tərtib edəni və sözdərinin müəllifi akad. İ.Həbibbəyli. Bakı: Çinar-Çap, 2003, 316 s.
3. Həbibbəyli İ. Abbas Zamanovun dünyası / Zamanov A. Seçilmiş əsərləri / Tərtib edəni və sözdərinin müəllifi akad. İ.Həbibbəyli. Bakı: Çinar-Çap, 2003, 316 s.
4. Kazımova F. Professor Abbas Zamanov (həyatı və yaradıcılığı). Bakı: Mütərcim, 2012, 360 s.
5. Kəngərli A. Vətəndaş alimin qeyrəti və cəsarəti / Zamanov A. Biblioqrafiya / Tərtibçi-müəlliflər filologiya elmləri doktoru A.Kəngərli, V.Həsənova. Bakı: Elm, 2012, 348 s.
6. Namazov Q. Abbas Zamanov mollaəsrəddinçilər haqqında / Abbas Zamanovun 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Müasir Azərbaycan filologiyası: axtarışlar, problemlər, perspektivlər” respublika elmi konfransının materialları. Bakı: Elm və Təhsil, 2011, 776 s.
7. Nəbiyev B. Elm fədaisi, yorulmaz müəllim, qeyrətli vətəndaş / Zamanov A. Biblioqrafiya / Tərtibçi-müəlliflər filologiya elmləri doktoru A.Kəngərli, V.Həsənova). Bakı: Elm, 2012, 348 s.
8. Zamanov A. Seçilmiş əsərləri / Tərtib edəni və sözdərinin müəllifi akad. İ.Həbibbəyli. Bakı: Çinar-Çap, 2003, 316 s.
9. Zamanov A. Biblioqrafiya / Tərtibçi-müəlliflər filologiya elmləri doktoru A.Kəngərli, V.Həsənova. Bakı: Elm, 2012, 348 s.

Рамиз Касымов

О ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ ВЫДАЮЩЕГОСЯ УЧЕНОГО АББАСА ЗАМАНОВА

В статье говорится о видном ученом-литературоведе Аббасе Заманове. Сообщается, что Аббаса Заманова с уважением вспоминают не только в азербайджанском литературоведении, но и в публицистике. Ученый имеет значительные заслуги в исследовании жизни и творчества видных деятелей азербайджанской литературы. Труды видного ученого о Физули, Джалиле Мамедкулизаде, Мирзе Алекпере Сабире, Алигулу Гямкюсаре и других сохраняют свое научное значение.

Ключевые слова: выдающийся литературовед, Аббас Заманов, незабвенный ученый.

Ramiz Qasimov

**ABOUT LITERARY CRITICISM STUDIES OF PROMINENT
SCIENTIST ABBAS ZAMANOV**

The paper deals with the prominent scientist Abbas Zamanov. It is reported that Abbas Zamanov had a great influence not only in the field of the Azerbaijani literary criticism but also in public activities and thought. The scientist has important services in the study of life and creativity of outstanding personalities of the Azerbaijan literature. A prominent scientist's scientific works on Fuzuli, Jalil Mammadguluzadeh, Mirza Alakber Sabir, Aligulu Gamgusar and others keep the importance nowadays.

Key words: *A prominent literary critic, Abbas Zamanov, unforgettable scientist.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

NƏRGİZ İSMAYILOVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ismayilovanargis@gmail.com

EYNƏLİ BƏY SULTANOV YARADICILIĞINDA ŞƏRQ VƏ QƏRB MƏSƏLƏLƏRİ

Naxçıvan ədəbi mühitini düzgün dərk etmək, sənətkarların əsərlərini daha dərinlən qavramaq, əsərlərdə yer alan psixoloji təzahürləri, dövrün mövzu dairəsini, mövzu seçimini, rəngarəngliyini anlamaq və mühitdə yer alan janr müxtəlifliyinin xəritəsinə nəzər salmaq, dünya ədəbiyyatına meyllərin elmi şərhivəsini aydınlaşdırmaq baxımından Naxçıvan ədəbi mühitində meydana çıxan Şərq və Qərb meyllərini tədqiq etmək son dərəcə vacibli və aktual məsələdir. Eynəli bəy Sultanov yaradıcılığında da Şərq və Qərb meylləri özünə geniş şəkildə yer tapıb. Əsərlərində Şərq və Qərb tendensiyalarını paralel və bir o qədər də fərqli şəkildə əks etdirilməsinə xüsusi diqqət edən Eynəli bəy Sultanovun hekayələri də qeyd olunan istiqamətdə əhəmiyyətli məqamları ilə diqqəti cəlb edir. Məqalədə iki fərqli qütbün Eynəli bəy Sultanov yaradıcılığına təsiri və əks olunma məsələləri təhlil olunub.

Açar sözlər: *Eynəli bəy Sultanov, Şərq, Qərb, meyl, müqayisə, Naxçıvan ədəbi mühiti.*

Müxtəlif tarixi mərhələlərdə, xüsusən XIX əsrdən etibarən, o cümlədən müasir dövrdə Naxçıvan ədəbi mühitində klassik poeziya və xalq şeiri ənənələri ilə birlikdə Qərbdən gələn nəsr janrlarına, yeni poetik formalara daim ciddi maraq olmuşdur. Xüsusən, XX əsrin əvvəllərində Cəlil Məmmədquluzadənin hekayə və novellaları, Məmməd Səid Ordubadinin romanları, Hüseyn Cavidin marş və sonetləri, Eynəli bəy Sultanovun hekayələri və publisistikası Naxçıvan ədəbi mühitində Qərb meyillərinin milli ədəbi ənənələrlə qarşılaşmasına səbəb olmuş, Molla Mahmud Çakərin qəzəlləri, Hüseyn Nadim Naxçıvaninin mərsiyələri Şərq ədəbi ənənələrinin davam etdirilməsini nümayiş etdirmişdir. Bununla belə, Naxçıvanda yaranan ədəbi mühitdə ədəbiyyatımızda Qərbə meyil nə qədər güclü olsa da, bu meyil milli kökləri zədələməirdi. Burada yaranan ədəbiyyat bir çox əsərlərdə yeniliyin təbliği ilə yanaşı, keçmişə hörmətini də qoruyub saxlamışdır. Naxçıvanda yaşayıb-yaradan yazıçıları birləşdirən ortaq nöqtə maarifçilik olmuşdur.

“Xalqın savadlanması gələcəyi sağlamlaşdırmaqdır” fikrinin aşılındığı bu əsərlər öz nəticəsini verirdi. Xalqın düşünən beyinləri birləşərək maarifçiliyin təbliği zəminində dünyaya inteqrasiya olunmaq baxımından əhəmiyyətli addımlar atırdılar. Naxçıvanda yaranan “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisi, dram cəmiyyətləri, bir çox ziyalıların evində toplanan məclislər, mətbuata böyük maraq bunun ən bariz nümunəsidir. Həmçinin diqqət etsək görürük ki, bu zaman təhsilini Rusiya, Fransa, Türkiyə, Gürcüstanda (Qori Müəllimlər Seminariyasında), İrəvanda alan sənətkarlar bu yolda irəlində gedirdilər. Beləliklə XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda yeni tipli böyük ədəbiyyatın möhkəm təməllərini formalaşdırmış görkəmli yazıçılar meydana çıxmışdır.

Sadələdiyimiz bir çox əhəmiyyətli xüsusiyyətləri özündə cəmləyən, maarifçilik sahəsində uğurlu işlər görən ziyalılardan olan Eynəli bəy Sultanov 1866-cı il may ayının 5-

də Naxçıvan şəhərində anadan olub. Eynəli bəy 1882-ci ildə öz evində “Ziyalılar cəmiyyəti” təşkil edərək şəhərin tərəqqipərvər, açıqfikirli adamlarından olan Paşa ağa Sultanov, Mirzə Cəlil Mirzəyev (Şürbi), Mirzə Əliməmməd Xəlilov, Əsəd ağa Kəngərli, Qurbanəli Şərifov, Əbülqasim Sultanov, Baxşəli ağa Şahtaxlı, Nəsrulla Şeyxov və başqalarını həmin cəmiyyətə cəlb etmişdir. Bu cəmiyyətdə dövrün ictimai-siyasi məsələləri müzakirə edilmiş, yeni məktəblər, kitabxanalar açmaq qərara alınmış, ədəbi müzakirələr keçirilmişdir. Eyni zamanda Eynəli bəy Sultanovun yaratdığı “Müsəlman İncəsənəti və Şiə Dram Cəmiyyəti” Naxçıvanda teatr tamaşalarının oynanılmasını təşviq edir, geriliyə qarşı mübarizə üçün mədəniyyətin inkişaf etdirilməsini diqqət mərkəzinə çəkirdi. Bu ədəbi yığıncaqlarda A.S.Puşkin, L. Tolstoy, N.V.Qoqol, V.Q.Belinski kimi görkəmli rus yazıçı və şairlərinin də əsərləri oxunur, tərcümə edilir və fikirləri üzərində elmi mübahisələr aparılır, xalqı qəflət yuxusundan oyatmaq üçün hər cür səy göstərilirdi.

İlk dəfə olaraq ədəbiyyatşünas İzzət Maqsudov tərəfindən Eynəli bəy Sutanovun həyatı və yaradıcılığı namizədlilik dissertasiyası səviyyəsində tədqiq edilib dəyərləndirilmişdir. Bundan başqa Əli Sultanlı, Əziz Şərif, Əziz Mirəhmədov, Abbas Zamanov, Müzəffər Nəsirli, İsa Həbibbəyli, Aida Feyzullayeva, Əsgər Qədimov, Fərman Xəlilov, Elxan Məmmədov (Yurdoğlu) və başqalarının araşdırmalarında Eynəli bəy Sultanovun tərcümeyi-halı, bədii-publisist irsi, teatrı, mətbuatla, xalq ədəbiyyatı ilə əlaqəli fəaliyyətlərinə diqqət yetirilmişdir.

Əsərlərində Şərq və Qərb tendensiyalarını paralel və bir o qədər də fərqli şəkildə əks etdirilməsinə xüsusi diqqət edən Eynəli bəy Sultanovun hekayələri də qeyd olunan istiqamətdə əhəmiyyətli məqamları ilə diqqəti cəlb edir.

O “Təzə pir” hekayəsinin əvvəlində Hafizdən bir sitat gətirərək yazır: “Riyazidəruniyi-pərdə zi rindani-məst pürs” (Pərdənin dalındakı sirri sərxoşlardan soruş) [5, s. 35].

Bu hekayədə o, müsəlmanların avamlığından, fanatizmdən və onların geri qalmasından bəhs edir. Ədib Şərqi məhv edən nüanslara bu vasitəylə diqqəti çəkir. Hekayədə heyvanların dəfn olunduğu məzarları xalqa “əməlisəlah, mömin şəxsın məzarı” kimi qələmə verib, məzarın üzərində türbə ucaldan fırıldaqçılar tənqid atəşinə tutulur: “Şeyx əyləşəndən sonra Məmməd əhvalatı başdan-ayağadək təfsilən nəql elədi. Necə şeyxin yanından mürəxxəs olandan sonra, eşşək səhrada naçaqlayıb vəfat elədi, necə onu dəfn elədi və necə onun məzarının üstündə möcüzə göstərdi, xəstə sövdəgər şəfa tapdı, şəfa tapandan sonra böyük xərc qoyub məzarın üstündə məscid tikdirdi, bu məscidə çox mülk və ənvə vəqf elədi. Ondan sonra zəvvarın yolu bu pırə açıldı, hər gələn şəfa tapdı qayıtdı, pırin hörməti günbəgün artdı. Əhvalatı nağıl edəndən sonra Məmməd ustadından sual elədi:

– Canım sənə fəda olsun, bu necə işdir... eşşək məzarından da möcüzə görsənərmə? O qəbri ziyarət edən xəstələr şəfa tapa bilirlər? Axı Pirkətanqulu pırindəki övliyə türbəti...

Şeyx Məmmədin sözünü kəsdi, yavaşdan əyilib onun qulağına dedi:

– Çox da təəccüb eləmə, oğul. O məqbərədə də dəfn edilən elə bu rəhmətliyin atasıdır... Sirlər Allahın yanındadır bala bilmək olmaz, bəlkə başqa pırlərdə də dəfn edilənlər ya eşşək, ya da ki, köpək leşləridir” [5, s. 49-50].

Geniş mütaliyəyə malik olan Eynəli bəy Sultanov öz istedadı və dünyaya baxış bucağı nöqtəyi-nəzərindən müasirlərindən çox fərqlənirdi.

Şərq təməlləri əsasında inkişaf edən Naxçıvan ədəbi mühiti getdikcə Qərb ədəbiyyatı ilə sintez edilirdi. Bu ədəbiyyatların qovşağında yaranan yeni ədəbiyyat ədəbi mühit üçün yeni nəfəs idi. Və bu sintezin bədii əsərlərə aşılmasında Eynəli bəy Sultanovun böyük xidmətləri olmuşdur.

Onun xüsusilə, qadın azadlığı ilə əlaqəli düşüncələri çox dəyərlidir. “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında qadın azadlığı problemi geniş yer tutmuşdur. “Tatarka” (Azərbaycan qadını) pyesi də ilk növbədə milli Azərbaycan mühiti və məişətindən doğmuşdur. Buna görə də Avropa ədəbiyyatı nümunələri ilə səsleşməsi haqqındakı mülahizələr onun mövzusu və surətlər aləminə deyil, yalnız sujetindəki bəzi oxşarlıqlara aid edilə bilər. Eynəli bəy Sultanov bunu etiraf edərək yazmışdır ki, “artıq o əsər yazıldıqdan sonra ...təsadüfən bir fars məcmuəsində! “Qadın kələyi” adı ilə çap olunan novellanın da buradakı sonluq kimi qurtardığını öyrənmişdir [1, s. 56].

“Tatarka” pyesini həm də “Sənəm” adlandırırlar. Bundan başqa “Tatarka” pyesi ilə fransız məzhəkəsi “Mehmanxana sahibəsi” arasında bir sıra bənzərliklər vardır. Sənəm surəti ilə Merondalina (“Mehmanxana sahibəsi” fransız məzhəkəsi) obrazı arasında oxşarlıq daha çoxdur. Merondalina da Sənəm kimi, ona yüngül əxlaqlı bir qadın kimi baxan kişilərə çox yaxşı bir həyat dərsi verir, qadınların da güclü xarakterə malik olduğunu sübut edir [3, s. 133].

Eynəli bəy Sultanov özünün “Tatarka” əsərində Sənəm obrazının təmsalında Azərbaycan qadınlarını görmək istədiyi kimi, arzu etdiyi kimi təsvir edib. Yazıcının “Tatarka” əsərini Con Stüart Milin təsiri ilə yazıldığını deyən tədqiqatçılar da vardır. Professor Əziz Şərifin “Molla Nəsrəddin necə yarandı” monoqrafiyasında belə qeydlərə rast gəlmək mümkündür [6, s. 307].

Burada ideya cəhətdən faydalanmaq mənasında həqiqət çoxdur. Əsərdə mövzular Azərbaycan həyatı ilə üzvü surətdə əlaqəli şəkildə işlənmişdir. Əziz Şərif Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında Eynəli bəy Sultanovun roluna da yüksək qiymət vermişdir. Əziz Şərifin fikrincə müasirlərindən Cəlil Məmmədquluzadəyə “ən yaxın müsahib olan Eynəli bəy Sultanov idi ki, istər rus, istərsə də Avropa ədəbiyyatlarından geniş məlumatla malik idi” [4, s. 72].

Böyük demokrat yazıçı Cəlil Məmmədquluzadə Eynəli bəy Sultanovun qadın azadlığı sahəsindəki xidmətlərinə yüksək qiymət verərək yazır: “Mən özüm darülmüəlimini qurtaran zaman Naxçıvanda həmin bir halda özümdən artıq huşyar dostlara rast gəldim və onlarla tutuşdum. Mənim səsimə səs verən sirdaşlarımdan qabaqca əzizim Eynəli bəy Sultanov oldu. O vaxtlar arvadlarımızın əsarətdə olmaq söhbətləri təzə-təzə meydana atılmaq istəyirdi və birinci dəfə arvadları müdafiə edən sözləri Eynəli bəy Sultanov yoldaşımız vasitəsilə məşhur arvad azadlığı tərəfdarı Con Stüart Milin kitabında gördüm. Bu kitab ingilisdən rus dilinə tərcümə idi və o vaxt oxuduğum bilmərrə indi yadımdan axıb. Ancaq onu bilirəm ki, Con Stüart Mil bu kitabda hansı bir özü kimi Avropa yazıçısı ilə arvad azadlığı barəsində mübahisəyə girmişdi və kitabında sübuta yetirirdi ki, arvad azadlığına indiyədək qoyulan sərhədlərin hamısı gərək götürülsün [2, s. 103].

Qeyd edək ki, 1869-cu ildə Con Stüart Milin yayımlanan “The Subjection of Women” (Qadınların Kələləşdirilməsi) kitabında həqiqətən də qadın azadlığıyla bağlı yuxarıda sadalanan qavramlar yer alır.

Eynəli bəyin köməyi ilə Mirzə Cəlil Avropa və rus mədəniyyətilə daha yaxından tanış oldu. İllər sonra 13 iyul 1925-ci ildə yazdığı məktubunda Eynəli bəyə öz minnətdarlığını belə bildirirdi: “...qırx il bundan qabaq yanımda oturub, cavanlıq həvəsilə oxuduğunuz kitablardan, rus maarifindən, Avropa əhli-qələmlərindən şirin-şirin və bəzi vaxt da odlu-odlu, yanıqlı-yanıqlı söhbətlər edirdiniz. O qədər məni özünə qulaq asdırdın ki, axırda məni doğrudan da maarif aləminə daxil elədin. Yəqin bilirəm ki, sən olmasaydın, mən də qeyri-sadə kənd müəllimlərinin içində yaddan çıxmışdım” [3, s. 102-111].

Böyük ədib həmçinin rusdillə mətbuatda davamlı olaraq çıxış edirdi. “Новое обозрение” qəzetində çap etdiyi çoxsaylı məqalələri ilə özünə geniş oxucu kütləsi toplamış-

dı, onun yazıları mühitin diqqətini çəkirdi. Bundan əlavə, o, Tiflisdə çıxan “Закавказие” qəzetinin “Müsəlman həyatı” şöbəsinin müdiri olmuş, rus dilli mətbuat orqanları ilə əməkdaşlıq etmişdir. Onun hekayələrində təbliğ olunan maarifçi fikirlər çox qiymətlidir. Ümumiyyətlə, Eynəli bəy Sultanovun irsində xalqını təbliğ etmək güclü idi, mühitə dərinədən bələd olan sənətkar həmişə öz vətəninə üstün tutmuşdur.

O, “Çalma” hekayəsində yazırdı: “Cümşüd bəy ağıllı-kamallı adam idi, darülfünunü qurtaran, söz yox ki, kamallı olacaq və rus dilindən savayı, müsəlmanca da elmi vardı. Xüsusən İran şairlərinə yaxşı bələd idi: Xacı Hafizə, Mollayi-Rumiyyə, Ömər Xəyyam və qeyrilərinə” [5, s. 67]. “Bununla Cümşüd bəy hirsini yemirdi, istəmirdi ki, başladığı mübarizədən əl çəksin. Amma ... məşhur hekayənin qəhrəmanı Don-Kixot kimi ancaq xarabazar yel dəyirmanları ilə cəng-cədəl edirdi. Çünki meydanda bir təzə fil-müqabil yox idi” [5, s. 71].

Eynəli bəy Sultanov burada ispan yazıçısı Servantesin yazdığı “Ağıllı zadəgan Don Kixot” (El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha) romanının baş qəhrəmanına işarə etmişdir. Servantesin bu romanı demək olar ki, bütün dünya dillərinə tərcümə olunmuşdur və dünya ədəbiyyatında ən populyar kitablardan sayılır. Don Kixot surəti isə insan təbiətinin tipik göstəricisi kimi götürülərək psixoloji kateqoriya kimi başa düşülür. “Donkixotluq” kimi anlayış yaranmış və bununla bağlı çoxlu sayda kitablar yazılmışdır. Don Kixot da qırmızı şərab içir və haqsızlıqla mübarizə aparmağa başlayır. Ancaq Eynəli bəyin baş qəhrəmanı Cümşüd bəy Don Kixot kimi xəyalpərəst deyildir. Don Kixot cəngavər romanları oxumaqdan aqlını itirərək, belə bir inama gəlir ki, onun özü bir qorxmaz cəngavər kimi haqsızlığa qarşı mübarizə aparmalıdır. Ancaq Cümşüd bəy ağıllı-kamallı adam idi. Fanatik mühitə qarşı tək mübarizə aparmağın mümkünsüzlüyünü ifadə etmək məqsədi ilə Eynəli bəy Sultanov Qərb ədəbiyyatından gətirilən misalla bədii fikirlərinə güc qatılıb. Novorossiysk Universitetinin məzununu, hüquqşünas Cümşüd Paşa Sultanov “Çalma” hekayəsinin qəhrəmanı kimi təqdim olunan Cümşüd bəyin prototipidir. Cümşüd Paşa Sultanov (1849-1902) Naxçıvan mahalında dava vəkili kimi tanınmış, zəhmətkeş xalqı müdafiə etmiş, məktəbə və teatra dəstək vermiş, məqalələr çap etdirmiş, lüğətlər hazırlamışdır. “Huşyar” ayıq-sayıq, maarifçi olan bu şəxsin şəxsi keyfiyyətlərini nəzərə alan Cəlil Məmmədquluzadə onu məşhur “Ölülər” əsərinin əsas prototipi kimi seçib öyrənmişdir.

Başqa bir hekayəsində isə Eynəli bəy yazır: “Emma alman olduğuna görə çox qorxaq arvad idi” [5, s. 109]. Burada tənqiddən çox xarakter ifadə olunmuşdur. Burada isə Eynəli bəy almanlara olan münasibətini ifadə edib. Onun “Cənub gecələri” hekayəsində görkəmli ədib rus sənətkarı M.Y.Lermontovun yaradıcılığına öz fərqli münasibətini bildirmişdir: “Niyə, şairlik də eləmişəm, çünki bu sənət karıma gəlmədi, hər nə yazdımsa Lermontovun yazdıqlarına oxşadı, odur ki, şairliyi boşladım” [5, s. 103].

Bəlkə də reallıqdan daha çox, ironiya axtarılması lazımlı bu sözlər XX əsrin əvvəllərində şeirdən çox nəsrin və publisistikanın önə çıxdığına da işarə sayıla bilər.

Qeyd etməliyik ki, Eynəli bəy Sultanov həm də publisist məqalələrində və nəsr əsərlərində Qafqaz və Şərq xalqlarına geniş yer ayırmış, müsəlman xalqlarının məna-fələrini müdafiə etmişdir.

O, rusdilli mətbuat orqanlarında çap etdirdiyi hekayələri ilə böyük nüfuz qazanmışdı. Bu hekayələrində o, mühitdə razılaşmadığı bir çox problemi aşkarcasına tənqid etmiş, inkişafın yollarını göstərmişdir. Onun hekayələri ictimai tərbiyələndirmə, avamlığa, cəhəlatə zərbə vurmaq baxımından əhəmiyyətliyədir. O, sovet hakimiyyəti illərində hekayələr yazmağı davam etdirmişdir.

Eynəli bəy Sultanov Avropa sənətkarları ilə birlikdə Qərb filosoflarının əsərləri ilə

də tanış idi: “German filosofu Nitşe demişkən: “Onlar zəncirə və zindanxanəyə layiqdirlər” [5, s. 114] kimi fikirlər habelə Con Stüart Mili mütaliə etməsi bunun sübutudur. Eyni zamanda o, Şərq ədəbiyyatına da yaxından bələd olmuşdur.

Eynəli bəy Sultanov “Çalma” hekayəsində yazdığı: “Bu sayaq şərab içməyi adət edib Cümşüd bəy həmişə kefli olardı və öz-özünə Xacə Hafizin bu şeirlərini oxumaqla təsəlli verərdi” – sözləri həmçinin Hafizdən gətirilmiş aşağıdakı misralar onun Şərq ədəbiyyatına bələdliyini bir daha sübut edir:

Ma dərpiyalə əksi-ruxi-yar dideyim,

Ey bixəbər, zi ləzzəti-şurbi-müdami-ma [5, s. 67].

Latın əlifbası uğrunda apardığı ardıcıl mübarizə də Eynəli bəy Sultanovun mənsub olduğu xalqı maarifçilik baxımından daha irəli aparmaq ideyasına xidmətlərinin bariz ifadəsidir.

Ümumiyyətlə, Eynəli bəy Sultanov XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai fikrinin görkəmli nümayəndəsidir. Eynəli bəy Sultanov və başqa görkəmli simalar yaşadıkları çətin zamanlarda böyük səylə, tükənməz enerji ilə xalqa xidmət etmək yolunu tutmuş, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə qiymətli töhfələr bəxş etmişlər. İlk təhsillərini mədrəsədə alan əksər sənətkarlar burada öyrəndikləri ərəb və fars dillərinin köməyi ilə Şərq aləmi ilə tanış olurdularsa, sonradan açılan yeni tipli məktəblər sayəsində Qərb mühitinə də bələd olurdular. Bu da onlara Şərqi və Qərbi bütöv olaraq görməkdə kömək edirdi.

Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvanda yetişib formalaşmış maarifçi yazıçı və publisist Eynəli bəy Sultanov həm də Qafqazda qəbul edilən söz sahiblərindən biri səviyyəsinə yüksəlmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsgərzadə L.S. Eynəli bəy Sultanov və naxçıvanlı müasirləri. Eynəli bəy Sultanov: taleyi və sənəti. Bakı: Nurlan, 2011, s. 152-165.
2. Məmmədova D.M. Eynəli bəy Sultanovun “Sənəm” pyesi / Eynəli bəy Sultanov: taleyi və sənəti (məqalələr toplusu). Bakı: Nurlan, 2011, s. 125-134.
3. Məmmədov E.Q. Huşyar dostlar: Eynəli bəy Sultanov və Cəlil Məmmədquluzadə / Cəlil Məmmədquluzadə: taleyi və sənəti (məqalələr toplusu). Bakı: Elm və təhsil, 2010, s. 102-111.
4. Sadıqzadə N.N. XX əsrdə Naxçıvanda ədəbiyyatşünaslığın inkişafı. Bakı: Elm, 2009, 168 s.
5. Sultanov E.Ç. Seçilmiş hekayələr. Bakı: Azərnəşr, 1966, 142 s.
6. Şərif Ə.Q. Molla Nəsrəddin necə yarandı. Bakı: Azərnəşr, 1986, 394 s.

Няргиз Исмаилова

ПРОБЛЕМА ВОСТОКА И ЗАПАДА В ТВОРЧЕСТВЕ ЭЙНАЛИ БЕКА СУЛТАНОВА

В высшей степени насущной и актуальной проблемой для правильного представления о нахчыванской литературной среде, более глубокого понимания произведений литераторов, психологических проявлений, отражающихся в произведениях, для понимания круга современных тем, их выбора и многообразия,

обзора карты разнообразия существующих здесь жанров, прояснения научных рамок трендов мировой литературы является исследование восточной и западной тенденций, образовавшихся в нахчыванской литературной среде. В творчестве Эйнали бека Султанова восточные и западные тенденции занимают значительное место. Рассказы Эйнали бека Султанова, который уделял особое внимание параллельному и настолько же своеобразному отражению восточной и западной тенденций в своих произведениях, привлекают внимание важными моментами в отмеченном направлении. В статье проанализированы вопросы влияния и отражения двух различных полюсов в творчестве Эйнали бека Султанова.

Ключевые слова: *Эйнали бек Султанов, Восток, Запад, сравнение, нахчыванская литературная среда.*

Nargiz Ismayilova

EAST AND WEST ISSUES IN EYNALI BEY SULTANOV'S WORKS

A highly urgent and urgent problem for a correct understanding of the Nakhchivan literary environment, a deeper understanding of literary works, psychological manifestations reflected in works, an understanding of the range of modern topics, their choice and diversity, a review of the map of the variety of genres existing here, clarifying the scientific framework of trends world literature is the study of the eastern and western trends formed in the Nakhchivan literary environment. In the works of Eynali bey Sultanov, eastern and western trends occupy a significant place. The stories of Eynali bey Sultanov, who paid particular attention to the parallel and equally original reflection of the eastern and western trends in his works, attract attention with important moments in the marked direction. The paper analyzes the issues of influence and reflection of two different poles in the works of Eynali bey Sultanov.

Key words: *Eynali bey Sultanov, East, West, comparison, Nakhchivan literary environment.*

YUSİF HÜSEYNOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: y.h.huseynov@mail.ru

MOLLANƏSRƏDDİNÇİLƏRİN DİNƏ MÜNASİBƏTİ VƏ MÜASİRLİK

Məqalə “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalında din, islam, müsəlman əxlaqı kimi məsələlərdən bəhs edir. Mirzə Cəlil, Sabir, Haqverdiyev, Ordubadi və jurnalın digər müəllifləri ümumiyyətlə dinə, islama qarşı deyil, islam dini pərdəsi altında olan dini fanatizm qatı əxlaq, nadanlıq və istibdad əleyhinə mübarizə aparırdılar. Müəllif molla-nəsrəddinçilərin yaradıcılığından və müasir ədəbi-nəzəri müddəalardan çıxış edərək bu və digər məsələlərə işıq salır.

Açar sözlər: *İslam, Cəlil Məmmədquluzadə, dini əxlaq, Mirzə Ələkbər, fanatizm.*

“Molla Nəsrəddin” jurnalında dini məsələlər sovet dövründə uzun müddət materialist-ateist mövqedən araşdırılıb tədqiq edilmişdir.

Bu səbəbdən molla-nəsrəddinçilərin dinə münasibətinin yenidən araşdırılması həzırkı şəraitdə müəyyən aktuallıq kəsb edir. Məlumdur ki, insanların əxlaqi baxışlarının təşəkkül tapmasında ictimai şüur formaları olan fəlsəfənin, incəsənətin, siyasi-hüquqi nəzəriyyələrin və dinin də rolu çox böyükdür.

Dini mövhumat, xurafat və əxlaq normalarına qarşı mübarizə daim qabaqcıl Azərbaycan ictimai və bədii fikrinin mühüm cəhətlərindən olmuşdur. Bu mütərəqqi ənənələr XIX əsrdə Q.B.Zakir, M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, H.B.Zərdabi kimi mütəfəkkir, alim və yazıçılar tərəfindən mənimsənilərək daha da inkişaf etdirilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalı və molla-nəsrəddinçi müəlliflərin yaradıcılığının günümüzün tələbləri baxımından araşdırılması səciyyəvi xarakter daşıyır.

İctimai fikrimizin qabaqcıl nümayəndələrindən olan Ç.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, F.B.Köçərli, Ə.Haqverdiyev, M.S.Ordubadi və digərləri böyük Azərbaycan filosofu M.F.Axundovun ideyalarını XX əsrin əvvəllərində xalqımızın azadlığı və tərəqqisi ilə bağlı olan zəngin ictimai-siyasi hadisələrin baş verdiyi bir şəraitdə davam və inkişaf etdirmişlər [1, s. 7].

Ç.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, F.B.Köçərli, Ə.Haqverdiyev, M.S.Ordubadi və N.Nərimanov öz bədii əsərlərində, publisist məqalələrində, məktublarında və çıxışlarında dini mövhumat və xurafatın əxlaqi tələblərinin mahiyyətini açmağa, onların xalqa vurduğu zərəri göstərməyə və bununla da zəhmətkeşləri onların təsirindən xilas etməyə çalışırdılar. Lakin mövhumat, cəhalət və avamlığın hökm sürdüyü şəraitdə bütün bunları açıqdan-açığa tənqid etmək, onun təbliğ etdiyi xalq ehkamlarının zərərli olmasını açıq göstərmək olduqca çətin bir vəzifə idi.

Mirzə Cəlil yazırdı: “...tərbiyəsiz, əxlaqsız bir çox mollalar neçə illər şəriət elmlərini oxuduqları ...halda oxuyanların ən pozucu əxlaqlısı, ən fəsad təbiətli olurlar” [1, s. 9]. Böyük demokrat öz fikrini davam etdirərək deyirdi ki, islam dininin tövbə etməklə adamlara öz çirkin işlərinin, pis əməllərinin məsuliyyətindən “yaxa qurtarmaq” imkanı verməsi, onların əxlaqına mənfi təsir göstərir. O, “Bikarlar bayramı” və “Nə vaxt?” adlı

felyetonlarında göstərirdi ki, dini mərasimlərdə fəal iştirak edən, ağlayaraq baş yaranların əksəriyyəti çirkin işlər etmiş, hətta müxtəlif cinayətlər törətmiş adamlardır.

Mollanəsrəddinçi şair M.Ə.Sabir ruhanilərin xalqı soymaq üçün dindən bir vasitə kimi istifadə etmələrini göstərirdi. O, “Zahidə müraciət” adlı şeirində bəzi din xadimlərinin riyakar, ikiüzlü olmasına işarə edərək yazırdı:

Zahida, gəl soyunaq bir kərə paltarımızı,
Çıxaraq zahirə batindəki əfkarımızı,
Pişgahı-nəzəri – xəlqə tutaq varımızı,
Görüb onlar dəxi təhqiqləsin karımızı [3, s. 121].

“Molla Nəsrəddin” jurnalının fəal müəlliflərindən Ə.Haqverdiyev “Vaveyla” adlı əsərində Molla ağa Fazil Dərbəndinin dili ilə istehza ilə yazırdı: “...məhərrəm ayı yaxınlaşır, ağlayın, başınıza döyün... Sinələrinizi qara daşla əzin, başınıza saman tökün, hər nə günah etmiş olsanız, istər səqirə, istər kəbirə, hamısı bir anda bağışlanar... Bilin ki, bir qətrə göz yaşı nəinki sizin, hətta ata-babalarınızın da günahlarını yuyub aparar” [4, s. 265].

Böyük ədib “Xortdanın cəhənnəm məktubları” povestində göstərirdi ki, müntəzəm olaraq namaz qılan, oruc tutan və islam dininin başqa tələblərini sözsüz yerinə yetirən Məşədi Seyfulla fırıldaqçılıq, yalançılıq və adamları aldatmaqla məşğul olur. Qonşuluqda birisi ölənin kimi onun qohumlarının yanına gedərək ölənə ona pul borcu olduğunu bildirməyi və onun ödənilməsinə tələb etməyi özünə peşə etmişdir [4, s. 311].

Yazıçı “Dəc cəllabad” adlı hekayəsində bəzi şeyxlərin fırıldaqçı, ikiüzlü və oğru olmasını göstərməklə bu ideyanı daha qabarıq verirdi.

Ə.Haqverdiyev “Pristav və oğru” adlı yazısında göstərirdi ki, oğru yalandan Qurana, peyğəmbərə, Kərbəlaya, Həzrət Abbasa and içməkdən qorxmur. Lakin pristavın “mən ölüm düzünü de” deməsi ilə həqiqəti açıb deyir. Buradan da o, belə bir ümumi nəticə çıxarırdı: “Müsəlman ki, Qurana and içdi bil ki, yalan deyir”. Bununla o demək istəyirdi ki, Quran və Allah qorxusu riyakar adamları pis işlərdən çəkəndirməyə yetməz.

M.S.Ordubadi özünün “A molla”, “Məhərrəmdə atanın oğluna vəsiyyəti”, “Təziyə günlərində”, “Mollanın fırıldaqları”, “Möminlərə” və s. bu kimi şeirlərində göstərirdi ki, islam dini özlüyündə əxlaqı saflaşdıran bir vasitə olsa idi, birinci növbədə öz vəzirlərinin [5, s.65] əxlaqını düzəldərdi. Halbuki onlar hamısı riyakar, yalançı, rüşvətxor, satqın və xudpəsənd adamlardır. Səbəbini isə mövhumat yayanların insanlara tövbə etməklə öz çirkin əməlləri və cinayətləri üçün məsuliyyət daşımaqdan asanlıqla yaxa qurtara bilməyin yollarını öyrətməsində görürdü. Bu fikir onun “Bir nəfər adam öldürənin ziyarəti münasibəti ilə” adlı şeirində çox aydın ifadə edilmişdir. Burada Məşədi adlı bir nəfərin ən ağır cinayətlər etdikdən sonra Xorasan ziyarətinə gedərək bütün cinayətlərin, “yuyub təmizə çıxması” və Allahdan “bəhişt üçün bilet alması” təsvir edilir [5, s. 97].

Mollanəsrəddinçilərə görə, təhsil tərbiyə ilə əlaqələndirilməzsə, elm öz-özlüyündə insanlarda nəcib əxlaqi sifətlər yarada bilməz. Nəcib əxlaqi sifətlər yaratmağın əsası tərbiyədir. Böyük xalq şairimiz M.Ə.Sabir “Tərbiyə” adlı şeirdə bu ideyanı belə ifadə etmişdir:

Ümmətin rəhnəması tərbiyədir,
Millətin pişvası tərbiyədir.
Tərbiyətlə keçir ümuri-cahan,
Hər işin ibtidası tərbiyədir.
Valideynin təbii, övlada
Nəzəri-etinası tərbiyədir;
Çünki övlad neməti-həqdir,
Şükri-həqqin ədası tərbiyədir.

Necə kim, bir ədibi-mümtazın
 Dərsi-hikmət ədası tərbiyədir.
 Cahilin də zavallı övlada
 Şiveyi-narəvası tərbiyədir;
 Öyrədir tiflə sui-əxlaqı,
 Qaliba müddəası tərbiyədir.
 Tərbiyə elmsiz deyil məqbul
 Ki, onun müqtəzası tərbiyədir [3, s. 176].

C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir və digər molla-nəsrəddinçilər köhnəlmiş adət və verdişlərə, əxlaq normalarına qarşı mübarizədə olduğu kimi dinin mütillik və tərkidünyalıq ehkamlarını tənqid edərkən yumor və satiradan məharətlə istifadə etmişlər. “Hər kəs danışsa, əlbəttə, öz-özünü xar, zəlil və naciz edər. O səbəbə ki, insanın heç bir üzvündən o qədər zərər insana yetisməz, nə qədər ki, dilindən yetişər... Əgər danışmaq gümüş olsa, danışmamaq qızıldır... Heç bir müsəlman gərək danışmasın... İnsan nə qədər ki, sakit və samitdir – o qədər gözəldir. Elə ki, başladı danışmağa – dəxi gözəllik itib gedir” [6, s. 325].

Mirzə Cəlil bəzi molla və axundların hər cür zülm və ədalətsizliyə dözmək, səbr etmək təbliğatının təsirinə düşənləri ayıltmaq məqsədilə yazırdı: “Ey mənim əzizim və mömin qardaşım, bu işlərin heç bir çarəsi yoxdur, məgər ki, səbr etməkdən... əzizim səbr et, səbr et, səbr et və bunu gecə və gündüz yadında saxla ki, dünyanın cəmi müsibətlərinin tək bir çarəsi səbr etməkdir, hər nə olacaq olsun... səbr et... istər dünya və aləm bərbad olsun... səbr et...” [7, s. 6].

“Molla Nəsrəddin” jurnalında mütilliyə rişxənd edən bu cür fikirlər olduqca çoxdur. Din xadimlərinin xalqa aşılamağa çalışdığı mütilliyin, hər cür zülmə dözmək prinsipinin tənqidi M.Ə.Sabirin “Səbr elə” adlı şeirində çox qabarıq şəkildə verilmişdir. O yazırdı:

Etsə də aləm hamısı zəlzələ,
 Aləmi gər tutsa da yüz vəlvələ,
 Get yuxuya, durma, a qardaş, hələ!
 Qovzama başın, cocuğum, səbr elə!...
 Zülm eləsə xan ilə bəy aclara,
 Verməsə pul pullu da möhtaclara,
 Rəhm olunmazsa yalavaqlara,
 Canı cəhənnəm, düşə yamaqlara,
 Bunlar üçün təng eləmə hövsələ!
 Qovzama başın, cocuğum, səbr elə!...
 Hər nə bəla gəlsə sənə başına,
 Zülm edələr qövmünə, qardaşına,
 Qatsa da düşmənlər ağrı aşına,
 Qərq olasan axırı göz yaşına,
 Müxtəsəri, keçsə də iş çəngələ, –
 Qovzama başın, cocuğum, səbr elə!... [3, s. 87]

Ə.Haqverdiyev də “Pəri-cadu” əsərində şərq qüvvələrinə müqavimət göstərmək əvəzinə səbir etməyi üstün tutan “fəlsəfəni” ifşa edir, “Ata və oğul” hekayəsində isə əxlaq normalarına riayət etməyin insanları mənəvi cəhətdən şikəst etməsini çox real bir şəkildə açıb göstərirdi.

M.S.Ordubadi “Karvan” sərlövhəli şeirində hər cür zülmə qarşı səbir göstərmək təbliğatını ifşa etməklə yanaşı, eyni zamanda onun təsiri altında istismarçılara “ağa,

buyur” deyənləri də kəskin tənqid atəşinə tuturdu [5, s. 121].

Prof. Fərrux Ramazanov doğru olaraq yazırdı: “Tərki-dünyalığa uyaraq asketik həyat tərzini sürən adamları tənqid edən Azərbaycan mütəfəkkir və yazıçıları heç də həyatın mənasını eyşi-ışrətdə görəən hedonizm adlanan əxlaq təliminə tərəfdar çıxmamışlar, əksinə, həyatın mənasını öz heyvani hiss və ehtiraslarının ödənilməsində görəən və pozğun həyat sürən adamları da kəskin tənqid etmişlər. C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, F.Köçərli, M.S.Ordubadi və N.Nərimanovun bədii yaradıcılığında və publisistik fəaliyyətində istismarçı siniflərin, din xadimlərinin və öz vaxtlarını eyşi-ışrətdə keçirənlərin tənqidinə çox geniş yer verilmişdir” [1, s. 32-33].

Mollanəsrəddinçi yazıçıların yaradıcılığındakı bu cəhət Ə.Haqverdiyevin “Dağılan tifaq” əsərindəki Nəcəf bəy obrazında daha aydın ifadə edilmişdir. Burada göstərilir ki, feodal quruluşunun süqutu öz əksini onun əxlaqi tənəzzülündə də tapmışdır. Müəllif Nəcəf bəyin simasında pozğun həyat tərzini keçirənləri, həyatın mənasını əyyaşlıqda, qumarda, sərxoşluqda, yeyib-içməkdə görəənləri ifşa edir. O, bütün bu qəbildən olan adamların əxlaqını, fikir və arzularını Nəcəf bəyin dililə belə ifadə etmişdir: “Atalar məsəlidir: Dünya beş gündür, beşi də qara. Bədbəxt mən o kəslərə deyirəm ki, bu beş qara gününü ləzzət-damaqla keçirib, baş gora aparmaya... pulun var, xərc elə, bağışla, ye, iç, ver kefə, ləzzətə, eyşi-ışrətə, beş gün qara dünyanın ləzzətini apar, öləndə də dünyada bir təmənnan qalmasın və beş adam da sənə rəhmət oxusun” [4, s. 48-49].

M.S.Ordubadi həyatın mənasını bütün ömrü boyu dinin ayin və mərasimlərini danışsız yerinə yetirməkdə və bununla da axirət xoşbəxtliyi “əldə etməkdə” görəən cahil və avamları kəskin tənqid edərək onları bu dünyada mənalı həyat keçirməyə çağırırdı. O, həyatın mənasını xalqa, vətənə və bütün bəşəriyyətə xidmət etməkdə görəürdü. Bununla əlaqədar ədib “Loğmanın vəsiyyəti” adlı şeirində yazırdı:

İnsan oluban bil, nədi qüdisiyyəti-insan,
Mənsəb haradır, ya ki, nədir mənbəyi-iman,
Hübbülvətən olmaz, gedər iman ilə ərkan,
Ondan sonra bilməzlər, heyvanmısan, insan,
İnsan olan etsin gərək həmnövünə xidmət,
İnsanlara fərz olmalıdır qeyrəti-millət [5, s. 235].

Burada “Hübbül vətən min əl-imam” – Məhəmməd peyğəmbərin hədisi və ya ərəb atalar sözü olaraq ana dilimizə tərcümədə “Vətəni sevmək imandandır” mənasını verir.

Milli sosial-etik fikrimizin bir sıra başqa məsələləri kimi qadına münasibət məsələsi ətrafında da XX əsrin əvvəlində mətbuatda böyük mübahisələr aparılırdı. “Molla Nəsrəddin” jurnalı ətrafında birləşmiş yazıçılar və ümumən ziyalılar qadına olan münasibətdə şəriətin və islam dininin tələblərindən cüzi də olsa kənara çıxmağı böyük əxlaqsızlıq kimi qiymətləndirən cahillərə və avamlara qarşı kəskin mübarizə aparmış və cinslər arasındakı münasibətləri bu dini cəhalət və fanatizm təsirindən xilas edərək mütərəqqi əxlaq normaları əsasında qurmağa çalışmışlar.

Bir sıra irticaçı ziyalılar din xadimləri və ruhanilər ilə birləşərək iddia edirdilər ki, qadına azadlıq verilməsi, onun islam dini əxlaq normalarından kənara çıxaraq ictimai və mədəni həyata atılması onun əxlaqi cəhətdən pozulmasına səbəb ola bilər. onların fikrinə görə, qadınların namuslu, ismətli və həyalı olması xatirinə onların çadra altından və dörd divar içərisindən kənara çıxmasına imkan vermək olmaz.

Mirzə Cəlil, M.Ə.Sabir, F.Köçərli, Ə.Haqverdiyev, M.S.Ordubadi və digər mollanəsrəddinçilər göstərirdilər ki, qadının namuslu və sadıq olması birinci növbədə onun tərbiyəsindən asılıdır.

M.Ə.Sabirin fikrincə, ananın öz uşaqlarına yaxşı tərbiyə verə bilməsi üçün onun

özü əxlaqlı və elmlı olmalı, avamlıq və nadanlıqdan tam azad olmalıdır. Əks təqdirdə ananın pis cəhətləri, onun cahilliyi və avamlığı tərbiyə etdiyi uşağa da keçə bilər (bax: “Analar bəzəyi” şeiri).

M.S.Ordubadi özünün “Şəriət adamları” adlı şeirində qadınlara qarşı münasibətdə dini xurafatı və ehkamçı qanunları kəskin ifşa etmişdir. O burada qadını “naqis əqilli” elan edərək onu qul hesab edən bəzi mollaları da tənqid edirdi [5, s. 269-270].

Beləliklə, gördüyümüz kimi, “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalı ətrafında yaranan məktəbin nümayəndələri ümumiyyətlə dinə, islama münasibətdə ateist olmamış, dini fanatizmi, mövhumat, cəhaləti, xurafatı tənqid etməklə xalqı, cəmiyyəti tərəqqiyə səsləmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ramazanov F. Azərbaycan ictimai fikrində dini əxlaqın tənqidi. Bakı: Azərnəşr, 1965.
2. Bizə hansı elmlər lazımdır? Tiflis: Qeyrət, 1907.
3. Sabir M.Ə. Hophopnamə. Bakı: Azərnəşr, 1994.
4. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə. I c., Bakı: Lider, 2005, 504 s.
5. Ordubadi M.S. Əsərləri. I c., Bakı: Azərnəşr, 1964.
6. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri / Tərtib edən, ön söz və izahların müəllifi İ.Həbibbəyli. Bakı: Çinar-çap, 2003.
7. “Molla Nəsrəddin” jur., 1907, № 4.

Юсиф Гусейнов

ОТНОШЕНИЕ МОЛЛАНАСРЕДДИНЦЕВ К РЕЛИГИИ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Статья рассматривает вопросы религии, ислама, мусульманской морали, затрагивавшиеся в сатирическом журнале «Молла Насреддин». Мирза Джалил, Сабир, Хагвердиев, Ордубади и другие авторы журнала в целом не отвергали ислам и религию, а боролись против религиозного фанатизма, мрачной морали, невежества и деспотизма, которые скрывались под ширмой Ислама. Автор, исходя из творчества молланасреддинцев и современных литературно-теоретических положений, освещает эти и другие вопросы.

Ключевые слова: Ислам, Джалил Маммедкулизаде, религиозная мораль, Мирза Алекпер, фанатизм.

Yussif Husseinov

ATTITUDE OF “MOLLA NASREDDIN” AUTHORS TO THE RELIGION AND MODERNITY

The paper is about such issues as religion, Islam, Muslim moral in the satiric magazine “Molla Nasreddin”. Mirza Jalil, Hagverdiyev, Ordubadi, Sabir and other authors of the magazine didn't reject religion, fought against religious fanaticism, dark moral, ignorance and despotism which were behind of Islam. The author proceeding from modern literary-theoretical proposals elucidates these and other type of issues.

Key words: Islam, Jalil Mammadguluzadeh, religious moral, Mirza Alakbar, fanaticism.

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

SƏBUHİ İBRAHİMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: s.ibrahimov71@mail.ru

HACI MOLLA MƏHƏMMƏD NAXÇIVANININ MÜHİTİ, HƏYATI VƏ ƏDƏBİ İRSİ

Məqalədə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin mühiti, həyatı, ədəbi irsi və zəngin yaradıcılıq fəaliyyəti geniş şəkildə tədqiq edilmişdir. Onun yaradıcılıq fəaliyyəti ilə bağlı yazdığı əsərlər məzmun və mahiyyət etibarilə təhlil olunmuş və araşdırmalar aparılmışdır. Onun görkəmli ziyalı Məhəmməd Tağı Sidqi ilə mehriban dostluq əlaqəsi qurması, həmçinin onunla müntəzəm məktublaşması qeyd edilmişdir.

Müəllifin qələmə aldığı əsərlər mahiyyət etibarilə dərin düşüncələri özündə ehtiva etməklə dövrünün müsəlman təhsili istiqamətində zəruri hesab edilən məsələləri və ehkamları özündə təzahür etdirir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, əlyazma, mətn, maarifçilik, fəaliyyət.*

Mədəniyyət xəzinəsinin qiymətli qaynaqlarından olan əlyazmalar keçmişin ədəbi tarixinin müasirlərimizə çatdırılmasında, onların maariflənməsində misilsiz rola malikdir. Bu baxımdan, klassik Azərbaycan mütəfəkkirlərinin, o cümlədən Naxçıvan şair və yazıçıların əsərlərini araşdırıb xalqa çatdırmaq qarşıda duran mühüm məsələlərdəndir.

Təəssüf ki, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin yaradıcılığı tədqiq edilməmişdir. Əsərlərində adı Məhəmməd Məşhədi Baba Kəngərli kimi çəkilən H.M.Naxçıvani Naxçıvan şəhərinin Şahab məhəlləsinin ziyalı-dindar ailəsində anadan olmuşdur. “Səhabəd-Dümu” əsərinin əvvəlində müəllif haqqında yazılır: “Müəllif qədim Naxçıvan torpağında, Şəhab məhəlləsində dünyaya göz açmış və öz dövründə el arasında Məhəmməd ibn Məşhədi Baba Naxçıvani kimi tanınmışdır” [3, s. 1].

H.M.Naxçıvaninin əlyazmalarında tərcümeyi-halı göstərilməsə də, el ağsaqqalları onun maarifçilik ənənələrindən və xeyirxahlığından geniş danışmışlar. Hətta onun dövrünün görkəmli ziyalı Məhəmməd Tağı Sidqi ilə dostluq etməsi, onunla məktublaşması məlum olmuşdur. Məhz bu baxımdan tədqiqatə cəlb edilən Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin mühiti, həyatı və ədəbi irsi doğma Naxçıvanımızın mənəvi-mədəni dəyərləri istiqamətində araşdırılacaq zəngin bir xəzinə mənbəyidir. Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani ilk növbədə öz zəngin yaradıcılığını milli-mənəvi dəyərlər əsasında quraraq inkişaf etdirmişdir. Onun dərin düşüncələri, maarifçilik ənənələri, fəlsəfi duyğuları, bilik və bacarığı dövrünün ən dərin qatlarına nüfuz etmiş, yeni-yeni elmi kəşflərin, dəyərli kitabların, qiymətli əsərlərin yazılmasına səbəb olmuşdur. Hələlik yaradıcılıq fəaliyyətində onun beş əsas kitabı daha da diqqəti cəlb edir. Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin qələmə aldığı əsərlər sırasına aşağıdakı kitabları aid etmək olar: “Qürrətul-Əbsar” (Gözlərin nuru) [1] 1318 h.q.(miladi – 1897), “Səhabəd-Dümu” (Buludların göz yaşları) [3] 1309 h.q.(miladi – 1887) “Kəşkülü-Nur” (Nur qabı) [4] 1312 h.q.(miladi –

1892), “Dürrətül-Əbrar” (Söylənilməmiş inci sözlər) [2] 1315 h.q. (miladi – 1894), “Məzahir əl-Ənvar” (Nurların zahir olduğu yerlər) [5] 1317 h.q. (mila-di – 1896).

Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Məzahir əl-Ənvar” əsəri mahiyyət etibarilə dərin düşüncələri ifadə etməklə dövrünün müsəlman təhsili istiqamətində zəruri hesab edilən məsələləri və ehkamları özündə təzahür etdirir. Həmçinin əsərdə Naxçıvanla bağlı bir neçə faktın bağlılığını görürük. Belə ki, əsərdə Müzəffərəddin şahın Naxçıvanı və onun müqəddəs yerlərini ziyarət edib Firəngistana (Fransa) getməsi səfəri geniş qeyd edilir. Hətta əsərdə onun “Culfa körpüsündən keçərək Naxçıvana səfər edir və sonradan isə Firəngistana getmişdir” [5, s. 245] qeydləri barədə geniş və ətraflı məlumat verilmişdir. Əlyazmada o da göstərilir ki, onun gəlişinə Naxçıvanda ona dərin mənalı bir qəsidə də yazılmışdır.

“Bu qəsidə Sultan Müzəffərəddin şahın Culfa körpüsündən keçərək gözəlliyi və əzəməti ilə seçilən Naxçıvan şəhərinə gəlməsi, oradan isə Firəngistana getməsi şərəfinə yazılmışdır” [5, s. 249].

Qəsidə Allaha həmd edilməklə Onun sevimli peyğəmbəri “Fəxri Kainat”, “Əşrəfi məxluqat”, “Rəhmətən lil-Aləmin” olan həzrəti Məhəmməd əleyhis-salamın özünə və əhli-beytinə salam-salavatla başlayaraq mədh edilmişdir.

Əsər ərəb və fars dillərində kufi xətti ilə 1317-ci ildə hicri qəməri (miladi – 1896) tarixdə yazılmışdır. Əlyazmanın ölçüsü: 21x16; həcmi isə 260 səhifədir.

Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin digər bir əsəri “Qürrətul-Əbsar” adlandırılmışdır. Müəllifin bu əsəri elmi baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əlyazmada əsasən islam fəlsəfi fikirləri öz əksini tapmışdır. Müəllif milli-mənəvi dəyərlərimizi, milli mədəniyyətimizi, fəlsəfi dünyagörüşümüzü, həmçinin mədəni irsimizi şərh etmişdir. Müəllif əsərdə, yer, göy, okeanlar, çaylar, hərflər, mələklər, səmtlər, səmavi kitablar haqqında geniş bəhs etmişdir.

Müəllif əsərdə qeyd edir ki, həqiqətən Allah dörd sifətin sahibidir: “Əxyar (xeyir-xah), Əbrar (doğruçu), Qadir (qüdrət və qüvvət sahibi) və Qəhhar (yetərinə güclü) olmaqla Ərşi-əzimi (Allahın taxt-tacı olan 9-cu və ən böyük göy kürsüsünü) bu sütunlar üzərində yerləşdirərək qərar vermiş və ucaltmışdır” [1, s. 4].

Əsər Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin 5-ci əsəridir. Əlyazma ərəb əlifbasının şikəstə xətti ilə yazılmış, vərəqlərin kənarında iki qara xətlə dördbucaq çəkilmişdir. Əlyazmanın həcmi 546 səhifədir. Hər bir səhifənin yuxarı hissəsində xüsusi formada işlənmiş damaların içərisində qara rənglə nəstəliq xətti ilə mətnlərin mövzusu yazılmış və səhifələrin kənarlarında mövzuya aid bəzi sözlər yazılmışdır.

H.M.Naxçıvaninin məharətlə qələmə aldığı digər maraqlı bir əsəri isə “Kəşkülü-Nur” kitabıdır. Müəllif əsərdə Naxçıvan ictimai mühitinin saf və sağlam tərzdə formalaşmasını, məntiqi, elmi idraka söykənərək davranmağı, təfəkkür metodunun bir çox sahələrini, mənəvi-ruhi sferanın və s. inkişaf etdirilməsi məqsədilə çox dərin və eyni zamanda maraqlı mənbələrə müraciət etmişdir. Əsərdə yaşanan elmi-fəlsəfi hisslər və ağlın təzahürü sarsılmazdır.

Əsər iki hissədən ibarətdir, əsərin əsas məzmunu məntiqi təfəkkürün formalaşmasına xidmət edir. Azərbaycan, ərəb və fars dillərində yazılmış, kitabın kağız vərəqlərinin rəngi ağ, saya, üz hissəsi dəri və kartondan cildlənmiş, xətt nümunəsi nəstəliq-şikəstə, ölçüsü: 34x21; həcmi: 375=369 səhifədir.

XIX əsrin nadir əlyazmalarından biri də Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Səhabəd-Dümu” (“Göz yaşları buludu”) əsəridir. Əsər 1874-cü ildə yazılmışdır. “Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani İslam dünyasının ən böyük ali təhsil ocağı olan “Nəcəfi-Əşrəf” məktəbinin müəllimi, ustadı olmuş və sonra prorektor vəzifəsinə qədər yüksəl-

mişdir. Onun barəsində məlumat verən “Səhabəd-Dümu” Azərbaycan dilində yazılmışdır. Əsər əsasən VII əsrdə baş verən İmam Hüseyn əleyhis-salamın Kərbəla müsibətinə həsr olunsada bir neçə fəlsəfi mövzular diqqəti cəlb edir” [6, s. 67]. Əlyazmada Kərbəla hadisəsi və orada şəhid olanların məqamından bəhs olunur:

Xuda gəlib bu Hüseyn aləmə şəhadət üçün,
Qəbul edibdi şəhid olmağı şəfaət üçün.
O vaxtı hörmətinə Kərbəladə qan içəcək,
Əli Əkbərinin qəddinə kəfən biçəcək.
O vaxtı hörmətinə qan durar dodağında
Ki, süd əmər balası oxlanar qucağında.
O vaxtı hörmətinə şimri-dun görər yalquz,
Kəsər başını bunun yeddi zərb ilə susuz [3, s. 75].

Əsərdə bir neçə fəlsəfi və bədii terminlər diqqəti daha tez cəlb edir. Belə ki, Şərq aləmində “İlahi nur” hesab edilən ilk yaranış və onun əsas predmetləri geniş izah edilmişdir. Həqiqətən milli mentalitetimizə uyğun olan doğru və düzgünlük prinsipi həmişə xalqımız tərəfindən bir mənalı qarşılanmışdır. Milli mentalitetimizin formalaşmasında xalqımızın tarixən mövcud olmuş ən zəngin ənənələrinə islam dininin təsiri mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Milli mənlilik şüurunun əxlaqi potensialının tənzimlənməsində, mentalitetimizə təsirində bir tarixi amil kimi islam dininin ideoloji rolu danılmazdır. Bu prosesdə, hər halda, yeni dini dəyərlərlə zənginləşmə və saflaşma getmişdir.

Müstəqil Azərbaycanda siyasi elitanın ideali maarifçi xarakter daşımışdır. XX əsrin əvvəllərində türk dünyasının görkəmli simaları Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Əfqani kimilər türkçülük, islamçılıq və müasirlik fikirləri ilə milli ideyanın formalaşmasına mühüm ideoloji-fəlsəfi töhfə vermişlər.

Elə bu baxımdan da yanaşdığımız mövzu müəllifin bu əsərdə fəlsəfi fikirlərin önəmli olması ilə yanaşı, həmçinin islamşünaslıq elmi üçün dəyərli fəlsəfəsi kontekstində verilmiş və əsaslandırılmışdır. İslam aləmində “İlahi nur” hesab edilən əsas amil demək olar ki, əsərdə öz əksini tapmışdır. İnsan bəşəriyyəti yaranmamışdan çox-çox əvvəl onun nuru xəlv olunduğu iddia edilən anlayışlar rasionallıqla əsərdə verilmişdir. Əsasən sonuncu peyğəmbər həzrəti Məhəmməd əleyhis-salamın nuru çox önəm daşıyır. Bununla bərabər dünyanın yaranma prinsipini, onun mövcud quruluşunu və hərəkət mexanizmini müxtəsər də olsa verilməsi əsərdə böyük maraq doğurur.

Bu yanaşmalar göstərir ki, Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin digər iki əsəri də çox qiymətli dəyərlərə malikdir. Müəllifin yaratdığı mövzular günün ən aktual prinsiplərini ortaya qoyur. Hesab edirik ki, bütün bu qeydləri nəzərə almaqla XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin mühiti, həyatı, ədəbi irsi və zəngin yaradıcılıq fəaliyyəti müəyyən dərəcədə tədqiq edilmişdir. Həmçinin onun yaradıcılıq fəaliyyəti ilə bağlı yazdığı əsərlər məzmun və mahiyyət etibarilə gələcəkdə də təhlil və tədqiq olunmağa layiqdir.

ƏDƏBİYYAT

1. نخبوانی حاج ملا محمد قره الابصار. 1318 ه.ق. 546 ص.
2. نخبوانی حاج ملا محمد درة الارار 1315 ه.ق. 377 ص.
3. نخبوانی حاج ملا محمد صاحب الذموع 1295 ه.ق. 492 ص.
4. نخبوانی حاج ملا محمد كشكول النور 1312 ه.ق. 560 ص.
5. نخبوانی حاج ملا محمد مزاهر ال انوار 1317 ه.ق. 492 ص.
6. تهرانی آیت الله سید محمد حسینی. لبیل ابلا. تهران: 1367. ه.ق. 457 ض.

Сабухи Ибрагимов

**СРЕДА, ЖИЗНЬ И ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ХАДЖИ МОЛЛЫ
МОХАММЕДА НАХЧЫВАНИ**

В статье подробно исследуется среда, жизнь литературное наследие и богатая творческая деятельность Хаджи Моллы Мохаммеда Нахчывани, жившего и творившего в конце XIX-начале XX веков. Произведения, написанные им в течение творческой деятельности, проанализированы по содержанию и по сути, и проведены исследования. Отмечается, что у него установились теплые дружеские отношения с видным интеллектуалом Мохаммедом Таги Сидги, и они регулярно переписывались.

Написанные им произведения, по сути содержащие глубокие размышления, отражают проблемы и основные положения, считавшиеся насущными в направлении мусульманского образования.

Ключевые слова: *Нахчыван, рукопись, текст, просветительство, деятельность.*

Sabuhi Ibrahimov

**MILIEU, LIFE AND LITERARY HERITAGE OF HADJI MULLAH
MOHAMMAD NAKHCHIVANI**

The paper studies in detail the environment, life, literary heritage and the rich creative activities of Haji Mullah Mohammad Nakhchivani who lived and worked in the late 19th and early 20th centuries. The works written by him during his creative development have been analyzed by content and essence, and studies have been carried out. It is noted that he has established warm friendly relations with the prominent intellectual Mohammad Tagi Sidgi, and they corresponded regularly.

The works created by him in fact contain deep reflections, reflect problems and basic principles that were considered vital in the direction of Muslim education.

Key words: *Nakhchivan, manuscript, text, enlightenment, activity.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

FƏXRƏDDİN EYLAZOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: eylazov.f@gmail.com

FAZİL NAXÇIVANI HAQQINDA İLK SÖZ

Regionla bağlı müxtəlif dövrləri əhatə edən qədim əlyazma və kitab nümunələri uzun illərdən bəri tədqiqatdan uzaq qalmışdır. Bu qəbildən olan Tibbinamələr də həmişə aktual olmasına baxmayaraq kifayət qədər araşdırılmamışdır. Bu silsilədən olan Fazil Naxçıvaninin “Böyük Qarabəddin” əsərinə yazmış olduğu xülasəni qeyd etməmək olmaz. Məqalədə həmin nüsxənin müqəddimə hissəsinin tərcüməsi və müəllifi haqqında bəzi bilgilər yer almışdır.

Açar sözlər: *Fazil, nüsxə, Naxçıvan, tibb, bab.*

AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunda mühafizə olunan qədim kitab və əlyazmalar arasında tibb tarixi və təbabətin digər sahələrini əhatə edən əlyazma nüsxələri də qorunub saxlanılır. Bunlardan biri 1302 h.q. (1880 miladi) ilində çap olunmuş “Böyük Qarabəddin” əsəridir. 24 babdan (bölmədən), 61 fəsildən ibarət olan nüsxə 416 səhifəni əhatə edir. Nüsxənin mətn yazılan hissəsi 24.5 x 16 sm, vərəqi 31.5 x 20.5 sm, hər vərəqdə sətirin ümumi sayı 25-ə bərabərdir. Nüsxə fars dilində nəstəliq xətt ilə çap olunmuşdur (1, s. 4). Nüsxənin müqəddimə hissəsində göstərilən məlumatda əsərin müəllifinin Əzəm xan olduğu və Məhəmməd Əbdul Rəhman xan tərəfindən tərtib olunaraq çap edildiyi qeyd olunur. Nüsxənin sonunda verilən cədvələ əsasən şəkilli xülasənin (395-415 s.) Fazil Naxçıvanı tərəfindən işləndiyi müəyyən olunmuşdur (1, s. 6). Müxtəlif qaynaqlarda Fazil Naxçıvanı müəllif, katib və ya şərhçi kimi qeydlərlə rastlansa da, onun həyatı və yaradıcılığı haqqında əldə olan qaynaqlardan tam məlumat əldə etmək mümkün olmamışdır (2, s. 154). Yalnız onu qeyd etmək mümkündür ki, Fazil Naxçıvanı əgər belə bir mükəmməl əsərə haşiyə və ya xülasə yazmışsa, onun ən azından həmin sahəni əsaslı şəkildə qavramış bir şəxsiyyət olması şübhəsizdir. Fazil Naxçıvanı haqqında M.Tərbiyyət “Daneşməndan-Azərbaycan” əsərində çox kiçik həcmdə bilgi verərək onun bir sıra əsərlərə haşiyə və xülasələr yazdığını göstərir (3, s. 321). Tədqiqata cəlb olunmuş nüsxə iki hissədən ibarətdir (3, s. 10).

- Birinci hissə nəzəri və əməli tibbdən bəhs edir və iki fəsildən ibarətdir;
- Birinci fəsil nəzəri tibb haqqındadır, müqəddimə və dörd yarım fəsildən ibarətdir;
- Birinci yarım fəsil sağlamlığın maddi əsasları haqqındadır və dörd babdan ibarətdir:
- Birinci bab ünsürlər haqqındadır;
- İkinci bab bədəndəki ruhlar haqqındadır;
- Üçüncü bab xıtlar (bədənin dörd maye çöküntüsü – qan, öd, qara öd və bəlgəm) haqqındadır;
- Dördüncü bab bədən üzvləri və orqanlar haqqındadır.

– İkinci yarımfəsil sağlamlığın zahiri əlamətlərindən bəhs edir və iki babdan ibarətdir:

- Birinci bab məcazlar haqqındadır (3, s. 12);
- İkinci bab qüvvə və onun fəaliyyəti haqqındadır.
- Üçüncü yarımfəsil sağlamlığa təsir edən səbəblər haqqındadır və iki babdan ibarətdir:

– Birinci bab mühüm səbəblərin təsviri haqqındadır və altı bölmədən ibarətdir:

- Birinci bölmə hava haqqındadır;
- İkinci bölmə nəfsani hərəkətlər haqqındadır;
- Üçüncü bölmə bədənin hərəkəti və hərəkətsizliyi haqqındadır;
- Dördüncü bölmə yuxu və oyaqlıq haqqındadır;
- Beşinci bölmə yeməli və içməli məhsullar haqqındadır;
- Altıncı bölmə tutulma və sifraq haqqındadır.

– İkinci bab qeyri-mühüm səbəblərdən bəhs edir və iki bölmədən ibarətdir:

- Birinci bölmə orta əhəmiyyətli səbəblər haqqındadır;
- İkinci bölmə az əhəmiyyətli səbəblər haqqındadır;
- Dördüncü yarımfəsil bədənin vəziyyətləri, baş verən hallar və əlamətlər haqqındadır və iki babdan ibarətdir:

– Birinci bab bədənin vəziyyətləri və baş verən hallar haqqındadır;

– İkinci bab xəstəliklərin əlamətləri və dəlilləri haqqındadır və səkkiz bölmədən ibarətdir:

- Birinci bölmə xəstəliklərin əlamətləri haqqındadır;
- İkinci bölmə durğunluğun əlamətləri haqqındadır;
- Üçüncü bölmə nəbz haqqındadır;
- Dördüncü bölmə ayrı-ayrı cinslərə, yaşlara, fəsillərə və nəfsani xüsusiyyətlərə xas olan nəbzlər haqqındadır;

- Beşinci bölmə sidik haqqındadır (3, s. 14).
- Altıncı bölmə nəcis haqqındadır;
- Yeddinci bölmə böhran halları haqqındadır;
- Səkkizinci bölmə xəstəliyin yüngüllük və ağırlıq dərəcələrinin əlamətləri haqqındadır.

– İkinci fəsil əməli tibb haqqındadır və beş yarımfəsildən ibarətdir:

– Birinci yarımfəsil sağlamlığın qorunması və ümumi müalicə haqqındadır və iki babdan ibarətdir:

- Birinci bab sağlamlığın qorunması haqqındadır və on bölmədən ibarətdir:
- Birinci bölmə hamiləlik və doğuş tədbirləri haqqındadır;
- İkinci bölmə ilin fəsillərinə aid təlimatlar haqqındadır. Üçüncü bölmə yemək-icmək qaydaları haqqındadır;

- Dördüncü bölmə yatmaq qaydaları haqqındadır;
- Beşinci bölmə boşalma və tutulmaya qarşı görülən tədbirlər haqqındadır.
- Altıncı bölmə cima haqqındadır;
- Yeddinci bölmə çimmək qaydaları haqqındadır;
- Səkkizinci bölmə hərəkət və hərəkətsizlik qaydaları haqqındadır;
- Doqquzuncu bölmə yaşlı insanlara aid olan qaydalar haqqındadır;
- Onuncu bölmə səfərə çıxanlara aid olan qaydalar haqqındadır.
- İkinci bab ümumi müalicə haqqındadır və üç bölmədən ibarətdir:
- Birinci bölmə nasaz məcazın müalicəsi haqqındadır (3, s. 15).
- İkinci bölmə qanalma, həcamat və zəli qoymaq qaydaları haqqındadır;

- Üçüncü bölmə qanalma, həcamat və zəli qoymaq qaydaları haqqındadır.
- İkinci yarımfəsil bədən üzv və orqanlarında baş qaldıran xəstəliklər və onların müalicəsi haqqındadır və iyirmi babdan ibarətdir:
 - Birinci bab baş-beyin xəstəlikləri haqqındadır;
 - İkinci bab göz xəstəlikləri haqqındadır;
 - Üçüncü bab qulaq xəstəlikləri haqqındadır;
 - Dördüncü bab burun xəstəlikləri haqqındadır;
 - Beşinci bab ağız boşluğu xəstəlikləri haqqındadır;
 - Altıncı bab diş və diş əti xəstəlikləri haqqındadır;
 - Yeddinci bab boğaz xəstəlikləri haqqındadır;
 - Səkkizinci bab ağciyər və tənəffüs orqanlarının xəstəlikləri haqqındadır;
 - Doqquzuncu bab ürək və döş xəstəlikləri haqqındadır (3, s. 16);
 - Onuncu bab mədə xəstəlikləri haqqındadır;
 - On birinci bab qaraciyər xəstəlikləri haqqındadır;
 - On ikinci bab dalaq xəstəlikləri haqqındadır;
 - On üçüncü bab bağırsaq xəstəlikləri haqqındadır;
 - On dördüncü bab ishal növləri haqqındadır;
 - On beşinci bab böyrək və sidik kisəsi xəstəlikləri haqqındadır;
 - On altıncı bab qadın və kişi cinsiyyət üzvlərinin xəstəlikləri haqqındadır;
 - On yeddinci bab uşaqlıq xəstəlikləri haqqındadır;
 - On səkkizinci bab gödən xəstəlikləri haqqındadır;
 - On doqquzuncu bab bel xəstəlikləri haqqındadır;
 - İyirminci bab oynaq xəstəlikləri və podaqra ağrıları haqqındadır.
- Üçüncü yarımfəsil qızdırma haqqındadır və üç babdan ibarətdir:
 - Birinci bab günlük qızdırma haqqındadır;
 - İkinci bab davamlı qızdırma haqqındadır;
 - Üçüncü bab üfunətli qızdırma haqqındadır.
- Dördüncü yarımfəsil dəriüstü xəstəliklərin müalicəsi haqqındadır və yeddi babdan ibarətdir:
 - Birinci bab şişlər haqqındadır;
 - İkinci bab irinli sızanaqlar və ziyil haqqındadır;
 - Üçüncü bab yaralar haqqındadır (3, s. 18);
 - Dördüncü bab sınıq, çıxıq və yanıqlar haqqındadır;
 - Beşinci bab cüzam və dəri xəstəlikləri haqqındadır;
 - Altıncı bab tük örtüyü ilə əlaqədar xəstəliklər haqqındadır;
 - Yeddinci bab gözəlliyin qorunması haqqındadır.
- Beşinci yarımfəsil dörd babdan ibarətdir və zəhərlər, zəhərli heyvan və həşəratlar, onların zərərli xüsusiyyətlərini aradan qaldıran üsullar haqqındadır:
 - Birinci bab zəhərlər və onların əlacı haqqındadır;
 - İkinci bab sürünən və həşəratların çalması və onlara qarşı görülən tədbirlər haqqındadır;
 - Üçüncü bab insan və heyvanların dişləməsi haqqındadır.
- İkinci hissə dərmanlar, yeməklər və içkilər haqqındadır və iki fəsildən ibarətdir:
 - Birinci fəsil bəzi sadə dərmanlar və xörəklər haqqındadır və yeddi babdan ibarətdir:
 - Birinci bab dərmanların təbiəti, xüsusiyyəti və təsiri haqqındadır;
 - İkinci bab ət və süd məhsulları haqqındadır;

- Dördüncü bab meyvə və şirniyyatlar haqqındadır;
- Beşinci bab tərəvəz və göyərtilər haqqındadır;
- Altıncı bab ədviyyələr haqqındadır;
- Yeddinci bab ətirli bitkilər haqqındadır.
- İkinci fəsil mürəkkəb dərmanların təsviri, onların tərkibi və keyfiyyəti haqqındadır və iyirmi babdan ibarətdir:
 - Birinci bab dərmanların keyfiyyəti, tərkibi və onların sınaqması haqqındadır;
 - İkinci bab müxtəlif dərmanların keyfiyyəti, tərkibi və onların sınaqması haqqındadır;
 - Üçüncü bab ürəksıxıntısı dərmanları haqqındadır;
 - Dördüncü bab məcunlar haqqındadır;
 - Beşinci bab şərbət, bəkməz, şirə, iskəncəbi və mürəbbələr haqqındadır;
 - Altıncı bab həzmi yaxşılaşdırıcı dərmanlar haqqındadır;
 - Yeddinci bab işlətmə dərmanları və digər dərmanlar haqqındadır;
 - Səkkizinci bab həblər haqqındadır;
 - Doqquzuncu bab iyarəclər haqqındadır;
 - Onuncu bab toz dərmanları haqqındadır (3, s. 19);
 - On birinci bab bişmişlər və cövhərlər haqqındadır;
 - On ikinci bab müxtəlif xəstəliklərə tətbiq edilən imalələr haqqındadır;
 - On üçüncü bab şamlar haqqındadır;
 - On dördüncü bab yağlar haqqındadır;
 - On beşinci bab buruna çəkilən asqırdıcı vasitələr, qarqara və diş dərmanları haqqındadır;
 - On altıncı bab yaxmalar və təpitmələr haqqındadır;
 - On yeddinci bab göz dərmanları haqqındadır;
 - On səkkizinci bab məlhəmlər və toz dərmanları haqqındadır;
 - On doqquzuncu bab halvalar haqqındadır;
 - İyirminci bab müxtəlif vasitələr haqqındadır.

Birinci hissə nəzəri və əməli tibbdən bəhs edir və iki fəsildən ibarətdir.

Hər bir xırdalığın dərk olunması məsələlərindən başlayan bu hissə tibb elmini öyrənmək üçün müəyyən bir üsul seçir. Tibb elmi insan bədəninin sağlamlığının dəyişkənliyini öyrənir və onun məzaclarına qarə etməklə məşğul olur. Sağlamlığı qorumağa yönəlmiş bu elm tənəzzül dövrünü geridə qoymuşdur.

Tibb elmi iki hissəyə bölünür. Bu elmin faydası sübhə doğurmur və ona aid olan əməllərin təsviri və şərhinə “nəzəri elm” deyilir.

Adı çəkilən elm dörd əsas üzərində dayanır və doqquz məzacdən ibarətdir. Həmin məzacları aid faydası şübhə doğurmayan əməllərə əməli elmi deyirlər. Məsələn, şişlərin bədəndə əmələgəlmə vaxtını nəzərə alaraq onların yayılmasının qarşısını almaq və yaxud onları əritməyin mümkünlüyü haqqındadır. Qeyd olunduğu kimi, tibb elmi iki hissəyə bölünür: əməli və nəzəri. Hər ikisini dərindən öyrəndikdən sonra adət etdiyimiz elmlərə nisbətən qeyri-ənənəvi məsələləri öyrənən bu elmin mahiyyətini açıq-aydın xəstəliklərə və ümumiyyətlə, sağlamlığına, anadangəlmə xəstəliklərə və ümumiyyətlə, sağlamlığa xələl gətirən səbəblərə, onları aradan qaldırma tədbirlərinə, sağlamlığın bərpası və qorunmasına həsr olunmuşdur.

Beləliklə, bu elmin nəzəri hissəsi insan bədəninin fiziki və ruhi vəziyyətinin təsvirinə, həmin məzacların səbəblərinin, həmçinin anadangəlmə məzacların səbəblərinin təsvirinə həsr olunmuşdur və bu səbəblər son dərəcə gərəklidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Naxçıvani F. Tibbnamə. AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu.
2. یاحقی ج. م. تاریخ ادبیات ایران. تهران: شرکت سهامی عام , سال 1376 , ص 352
3. م.ع. تربیت دانشمندان اذربایجان. تهران: وزارت فرهنگ , سال 1378 , ص 655

Фахраддин Эйлазов

СЛОВО О ФАЗИЛЕ НАХЧЫВАНИ

Образцы древних рукописей и книг, связанных с регионом и охватывающих различные периоды, долгие годы были недоступны для исследования. К таковым принадлежат «Тиббнамэ» («Трактаты о врачевании»), которые все еще в достаточной степени не исследованы, несмотря на свою актуальность. В этом ряду нельзя не отметить аннотацию Фазиля Нахчывани на труд «Бойук Гарабадин» («Большое врачевание»). В статье нашли место некоторые сведения об авторе и переводе вступления к этой копии.

Ключевые слова: *Фазиль Нахчывани, рукопись, медицина, баб.*

Faxraddin Eylazov

THE FIRST WORD ABOUT FAZIL NAKHCHIVANI

Samples of ancient manuscripts and books related to the region and covering different periods have not been available for research for many years. To such belong “Tibbname” (“Treatises on healing”), which are still not sufficiently investigated, despite its relevance. In this series, one can not fail to note the annotation of Fazil Nakhchivan to the work Boyuk Garabadin (“The Great Healing”). The paper provides some information about the author and translation of the introduction to this copy.

Key words: *Fazil Nakhchivani, manuscript, medicine, bab.*

(AMEA-nin müxbir üzvü Fəxrəddin Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin inkişafı fondunun maliyyə yardımını ilə yerinə yetirilmişdir. **Qrant № EIF KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5.**

KÜBRA VƏLİYEVƏ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: kubraveliyeva01@gmail.com

NƏSİMİ LEKSİKASINDA ƏRƏBİZMLƏR

Məlumdur ki, Azərbaycan dilində yaranmış yazılı abidələr müxtəlif mövzuya həsr olunmuşdur. Bu abidələr sırasında orta əsrlərdə yaranmış "Divan"ların xüsusi mövqeyi vardır. Yazılı abidələrin nəşri və onların leksik tərkibinin öyrənilməsi sahəsində dil tarixi qarşısında qoyulmuş vacib məsələlərdən biri də həmin abidələrin sözlüyünü hazırlamaqdan ibarətdir. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda dil prosesinin mürəkkəbliyi – Azərbaycan dili ilə yanaşı, ərəb dilinin də bir sıra tərcümə lüğətlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. XIV əsrin sonu, XV əsrin əvvəllərində yaşamış Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkir şairi İmadəddin Nəsimi əsərlərinin sözlüyü xüsusi əhəmiyyətə malikdir. O, Azərbaycan ictimai fikrinin inkişafında böyük rol oynamış, ədəbiyyatımız və dilimizin tarixində yeni dövr açaraq "Divan"-ı ilə mərhələnin son mükəmməl mənbəsini təqdim edir. Məqalədə Nəsimi yaradıcılığında və leksikasındakı ərəbizimlərdən bəhs olunur.

Açar sözlər: Nəsimi divanının leksikası, leksik tərkib, ərəbizimlər, Nəsimi divanı, ərəb qrafikası.

Azərbaycan ədəbi dili leksikasının keçmiş olduğu tarixi inkişaf yolunu dərinləndirən araşdırmaq, onu nəzəri cəhətdən tədqiq etmək üçün ilk növbədə dilimizdə işlənən, qədim dövrlərdən zəmanəmizə qədər gələn, müəyyən təsir nəticəsində dəyişikliyə məruz qalan, tarixi şərait və ictimai amillər nəticəsində dəyişikliyə məruz qalan, tarixi şərait və ictimai amillər nəticəsində lüğətin passiv ehtiyat fonduna keçib arxaıqlaşan sözləri qeydə almaq, dil faktlarının təsvirini vermək lazımdır. Azərbaycan dilinin inkişafı tarixində İmadəddin Nəsiminin (təxminən 1369-1404) tutduğu mövqe xüsusilə böyükdür. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında bir dövr açmış Nəsiminin dili yaranmaqda olan orta əsr türk ədəbi dillərinin sonrakı inkişafına güclü təsir göstərmiş, onların yüksəlməsinə xidmət etmişdir. Türk aləmində yaranmış qədim ədəbi-bədii təfəkkürlə bilavasitə əlaqədə inkişaf edən Nəsimi yaradıcılığının qüdrəti onun şer dilində öz əksini tapmış, tarixin ən dərin köklərindən qidalanaraq qüdrətli söz sənətinin yaranmasına nail olmuşdur. Nəsimi şeiriyyətində, bədii üslubda, fəlsəfi təfəkkürdə bir ənənə yaratdığı kimi, dildə də ənənə yaradaraq özündən sonra gələn bütün sənətkarlara müəyyən təsir göstərmişdir [4, s. 5].

Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması dövrünün ilk mərhələsini (XIII-XIV əsrlər) Nəsiminin yaradıcılığı yekunlaşdırır. Onun fəaliyyətində ədəbi-bədii dil özünün tarixi gücünü bütünlüklə nümayiş etdirir. Dilimizin milli xüsusiyyətlərinin əsas tərkibini təşkil edən leksik vahidlərin əksəriyyəti birinci növbədə feillərdən ibarətdir. Nəsimi leksikasında feillər əsas yer tutur. Bundan başqa nitq hissələrindən isim, sifət, say, əvəzlilik, zərf, köməkçi sözlər və s. görmək olar [3, s. 179-188]. Ərəb qrafikası əsasında yazılmış bütün Azərbaycan əlyazmalarında və orta əsr abidələrində olduğu kimi, Nəsimi "Divan"-ında da sait səsləri işarə etmək üçün ¹ (əlif), و (vav), ه (ha), və ع (ya) hərflərindən istifadə edilmişdir [4, s. 20].

¹ əlif hərfi hərəkətlənərək nüsxədə a, e, ə, i, ı, o, ö, u, ü saitlərini işarələndirmək

üçün istifadə edilmişdir. *i*, *ı* sait səslərini işarələmək üçün əksərən ^۱ (əlif) və kəsradən istifadə edilir: استمك *istəmək*; اكي *iki*; اش *iş* və s. Kəsradən, eləcə də ^۱ (əlif) və kəsradən, ^۱ (əlif) və ی (ya) hərflərindən *e* saitini işarələmək üçün də istifadə edilir. Məsələn: كتمك // كيتمك *getmək*; اتمك // ايتمك *etmək* və s. *O*, *ö*, *u*, *ü* sait səslərini işarələmək üçün əsasən او (əlif və vav) tərkibindən, eləcə də sadəcə و (vav) işarəsindən istifadə edilir. Lakin bəzən bu səslər qədim yazı ənənəsinə müvafiq olaraq əlifin üstündəki ^۱ və ya başqa hərfin üstündəki ' göstəricisi ilə işarələndirilir: كز // كوز *göz*, كن // كون *gün* və s. [4, s. 21-22].

Nəsimi "Divan"-ı əlyazma nüsxəsinin səciyyəvi cəhətlərindən biri də orta əsrlərdə yaranmış abidələrə xas olan səslərin müvazi işlənmə hadisəsidir. Məsələn, eyni sözün başında (və ya ortasında) bəzən "m", bəzən "b" səsi müvazi surətdə işlənir: بونجه *bunca*, مونجو *munca*; بين *bin*, مين *min*. Nüsxədə belə hallara eyni bir misranın daxilində belə təsadüf etmək mümkündür:

بايله يخسول بنم، يولجي ايله يول منم

Bay ilə yoxsul *bənam*, yolcu ilə yol *mənəm*

ملك ايله مالك منم محيي و هالك بنم

Mülk ilə malik *mənəm*, muhyivü halik *bənəm* [4, s. 22].

Nəsimi "Divan"-ının əlyazma nüsxəsində əksərən Azərbaycan sözləri ərəb dili qaydalarına, ərəb imlasının tələblərinə müvafiq şəkildə yazılmış, sait səslər, demək olar ki, qeyd edilməmişdir. Nüsxədə saitlərin verilməsi üçün əsas vasitə hərəkələr olmuşdur. Onlar mətnin oxunuşuna, sözlərin tələffüzünə yardım etsə də, səslərin fonetik vəzifələrini müəyyənləşdirməkdə, dilimizin 400-500 il bundan əvvəlki fonetik qanunlarını, səs tərkibini dürüst aydınlaşdırmaqda həlledici rol oynaya bilmir. Odur ki, ərəb əlifbasının, ərəb qrafikasının xüsusiyyətlərinə əsasən ümumiyyətlə türk dilləri, eləcə də Azərbaycan dili səslərinin keyfiyyəti və məxrəci, bu dildəki sözlərin tələffüzü və həmin tələffüzdə gözə çarpan sabitlik və qanunauyğunluq haqqında irəli sürülən mülahizə və çıxarılan nəticələr, şübhəsiz, təxmini, təqribi xarakter daşıya bilər [4, s. 20].

Dilimizin ədəbi qolunun poeziya janrına aid olan "Divan"-larda lirik qəzəl və qəsidələrlə yanaşı iri həcmli məsnəvi, tərci-bənd, tərkib-bənd, müstəzad və s. formalar da vardır ki, onların leksik tərkibinin tədqiqi, şübhəsiz, şairin fərdi üslub xüsusiyyətləri ilə bilavasitə bağlıdır. Nəsimi bütün bu fikirlərini son dərəcə səmimi və inandırıcı bir dil ilə qələmə almışdır. O, Azərbaycan dilində yaranan şerin ölməz nümunələrini yaratmış, orta əsrin ədəbi janrlarında gözəl əsərlər yazmışdır. Şairin bədii dili olduqca zəngin, söz ehtiyatı çoxdur. O, bir tərəfdən idiomatik ifadələrlə zəngin olan canlı danışq dilinin imkanlarından bacarıqla istifadə edir, ikinci tərəfdən isə klassik şeir dilinin çox yayılmış bədii ifadələrini məharətlə işlədir, eyni zamanda ərəb, fars şeirinin ifadə vasitələrini tərcümə etmək yolu ilə şeir dilimizi zənginləşdirir. Bu baxımdan Nəsiminin dili müasiri olduğu ərəb, fars şairlərinin dilindən daha zəngindir. Nəsimi dilində işlənən ərəb, fars sözlərinin çoxu o dövrdə məişətdə işlənən və ədəbi dildə vətəndaşlıq qazanmış ifadələr idi [6, s. 25].

Nəsiminin dilində elə kəlmələr vardır ki, onlar indi unudulub ərəb, fars sözlərilə əvəz edilmişdir. Məsələn: Nəsimi "sərxoş" əvəzinə "əsruk", "cənnət" əvəzinə "uçmaq", "xəstə" əvəzinə "sayru", "şey" əvəzinə "nəsnə", "təmiz" əvəzinə "arı", "hiylə" əvəzinə "al", "demək" əvəzinə "ayıtmaq", "çatmaq" əvəzinə "ulaşmaq", "aparmaq" əvəzinə "ilətmək" və s. işlədir. Bu sözlərin çoxusu indi danışq dilindən də çıxmışdır. Yalnız ayrı-ayrı dialektlərdə qalmışdır. Ancaq şairin belə bir çox ərəb və fars sözlərinin Azərbaycan dilindəki qarşılıqlarını işlətməsi onun dilini son dərəcə zənginləşdirir.

Nəsimi dilinin leksik tərkibində azəri və türk mənşəli sözlər ayrılıqda ərəb və fars sözlərinə nisbətən çoxluq təşkil edir. Şərq fəlsəfəsi, dövrünün ictimai fikri ilə əlaqəsi,

eləcə də yaşadığı mühit, ərəb ideologiyası və fars ədəbi cərəyanlarının güclü təsiri, ərəb və fars sözləri, ifadə, tərkib və ibarələri şairin dilində dərin iz buraxmışdır. Bundan əlavə din fəlsəfəsi, din tarixi, hədislər, quran ayələri, dini rəvayətlər, təsəvvüfi mahiyyətdəki hekayələrdən gələn kəlamlar, Nəsimi dilində əsasən ərəb sözlərindən ibarət olduğu üçün bu sözlərin işlənmə imkanı daha geniş, məzmunu daha dərin, semantikasi daha rəngarəngdir. Bir kəlmə, bir ibarə ilə islam dini tarixində mühüm yer tutmuş böyük bir hadisəni oxucuya çatdırmaq, hədislərdə verilmiş bir anlayışı aşkar etmək Nəsimi əsərlərinə xas olan xüsusiyyətlərdəndir [4, s. 16].

XIII-XIV əsrlərdə yazılmış Azərbaycan abidələrində “eyni məzmunu, eyni məfhumu və mənanı ifadə etmək üçün həm ərəbi, həm farsı, həm azərbaycanca ifadələr, sözlər, hətta şəkilçilər yanaşı – müvazi surətdə işlənmişdir” [2, s. 36]. Nəsimi bu xüsusiyyətlərindən bir üslub vasitəsi kimi, qafiyə və vəzn xatirinə geniş istifadə etmişdir. Lakin bu müvaziliyin, sinonim sıralarının yaranmasında Nəsimiyə xas olan bir əlamət də var. O, sanki ərəb və fars sözlərini azəri sözləri ilə bir beytdə, bir mısradə yanaşı işlətməklə yalnız üslub rəngarəngliyi yaratmaq, müvazilik, sinonim sırası tərtib etmək məqsədini deyil, daha çox oxucuya bəlkə də məlum olmayan əcnəbi sözləri ana dilində izah edərək onu mənalandırmaq məsələsini qarşısına qoymuşdur. Nəsimi bu üslubdan istifadə edərək bir növ şeirlə lüğət yaratmaq, ərəb və fars sözlərinin məna xüsusiyyətlərini ifadə etmək üçün azəri sözlərinin varlığını bir daha gözə çapdırmağa, ana dilinin həyatiliyini, qüdrət və mətinliyini sübut etməyə çalışmışdır.

Nəsimi Yaxın və Orta Şərqdə geniş yayılmış üç dildə: ərəb, fars və Azərbaycan dillərində əsər yaradan ilk böyük şairdir. Onun bu dillərdə “Divan”ları vardır. Şübhəsiz ki, bu üç dildə əsər yaratmaq şairə öz mütərəqqi fikirlərini geniş təbliğ etmək işində böyük kömək göstərmişdir. Eyni zamanda bu xalqlar arasında mədəni əlaqənin və fikir vəhdətinin yaranmasında mühüm rol oynamışdır.

Həmçinin Nəsimi bu üç dildə gözəl muləmmələr də yazmışdır. Bu muləmmələrdən bəzilərinin birinci beyti ərəb, ikinci beyti fars, üçüncü beyti Azərbaycan dilindədir. Əsər axıra qədər belə davam edir. O, burada ərəb dilində dediyi fikri fars və Azərbaycan dilindəki beytlərlə tamamlayır. Belə muləmmələrin birində şair ərəbcə yazılmış beytdə baharın gəldiyindən bəhs edir, fars dilindəki beytdə dünyada xətər çoxdur, fürsəti fəvt etməyin, bu gün zövq-səfa vaxtıdır deyirsə, Azərbaycan dilində olan beytdə baharın gəlməsilə dünyanın cənnətə döndüyünü söyləyir. Nəsimi iki dildə: Azərbaycan-fars, Azərbaycan-Ərəb dillərində də muləmmələr müəllifidir. Onun eyni qəzəldə misranın birincisi bir, ikincisi başqa dildə, hətta hər misranın əvvəli bir, sonu ikinci dildə yazılmış muləmmələri də var. Təsədüfi deyildir ki, ərəb yazıçıları şair haqqında “Məqamati-Nəsimi” adlı bədii əsər yazmış, fars ziyalıları da şairdən məhəbbətlə bəhs etmişlər [5, s. 52].

Nəsiminin “Əlif lam” və “Tərs əlifba” adlanan əsərləri də maraqlıdır. Belə şeirlərdə hər beyt, bəzən də hər misranın ilk kəlməsi, ilk hərfləri ərəb əlifbasının sıra ilə düzülüşü əsasında qurulur. Məsələn:

*Əlif - Ə'la qamətin hər kim görər bican olur;
Bey – Bəşarət buldu hər kim dilbəri sultan olur;
Tey – Təmənna vəslini etdim niyazım bax budur,
Sey – Səna etməklik üçün uş canım qurban olur.
Cim – Cümlə xubların sultanı sənsən, ey pəri,
Hey – hüsn içrə nigarım Yusifi – Kən'an olur.*

Tərs əlifbada isə şeir əlifbanın son hərfi ilə başlayıb ilk hərfə doğru gedir. Bu şeirlər bəzən ərəb əlifbasının sayına uyğun 28, bəzən də fars əlifbasında olduğu kimi 32 hərfi əhatə edir. Maraqlı burasıdır ki, ilk dəfə Nəsimi əsərlərində gördüyümüz “əlif lam”

və “tərs əlifba” ilə şer yazmaq sonralar aşiq ədəbiyyatında da geniş yayılmışdır [1, s. 281-282].

Nəsimi zəngin ədəbi irs qoyub getmişdir. Onun Azərbaycan, fars və ərəb dillərində “Divan”ları və bu “Divan”lara daxil olmayan qəsidə və məsnəviləri vardır. Şairin ərəb dilindəki “Divan”ından çox az bir hissə elm aləminə məlumdur [1, s. 256].

Azərbaycan, ərəb dilində və ərəb qrafikasında sözlərin Nəsimi dilində müvazi işlənməsini göstərmək üçün bir neçə misal verək:

آخرت Axirət – o biri dünya, əbədi dünya.

آخرتده منزلی دار السلام

آدم Adəm – insan, Adəm peyğəmbər.

جسمی و جانی سندن اولدی آشکار [5, s. 34-35].

حَدِيد Hədid – dəmir.

کرچه سزی نسیمینک قابل کیمیا یمیش

توج و حَدِيدِه صنمکم خرج ایدِه کیمیاسنی

حَرَام Həram – haram.

عاشق خستتوک قانی چون لیکه حلا لمیش

عاشقه و صلنی نندن لعل لیک حرام ادر

حَرِير Hərir – ipək.

ای کعبنک جمالنه عاشق نیازیلن

میدان عشقه کلکه مغیلان حریردر [5, s. 206-207].

سَعِيد Səid – xoşbəxt, bəxtiyar.

حسنکه سبجانہ کیمکه شهید اولمادی

طالع و بختی آنک بالکه سعید اولمادی [5, s. 290].

شِمال Şimal – sol tərəf.

یز کدرپردہ آلهک یمینی کعبه سی بیٹی

یمینی بلمه میس هر کم شمالک قدرنی بلمز [5, s. 310].

شَاب Şəbb – cavan, gənc oğlan.

واصلم شاب قططک اول جمالی بندهدر

وصل حسنی عرب و اتراک شمالی بنده در [5, s. 303].

عَنْدَلِيب Əndəlib – bülbül.

اهل نظردن پاشرمه آچ یزوکى کل

کل علیجک عندلپب کلعداریلہ خوشدر [5, s. 365].

فَهْم Fəhm – idrak, zəka.

ام الکتابی قاجن ادر فهم اهل جهل [5, s. 382].

کِبَر Kibr – təkəbbür, qürur, lovğalıq.

کوکل تختندہ سلطان عشقی بلکل

کترمه کبر و کین بر لوح عشاق [5, s. 416].

کُبْرَا Kubra – böyüklük.

الم کبری و صغری هم وضع و هم شریف

عالمک هم خلقیم غم خوریم مسروریم [5, s. 416].

کوکب Kovkəb – ulduz.

منزلیک رفع اولدی بیك کوکب سیاره دن [5, s. 440].

کَهْف Kəhf – sığınacaq yer, mağara.

دون تجلی ایلدی مولای دارالملک جسم

کھف موس پاره اولدی ترجمانی سنهددر [5, s. 444].

لَحْظَة Ləhza – an, göz qırpmı.

غمکدن اولمادم بر لحظه آزاد [5, s. 450].

لَوْن Lovn – rəng, görünüş, çeşid.

نعمتم هم لايزالم نوع ولون-لون
 قسميم قسناميم هم شاكرك مشكوريم
 لسان Lisan – dil.
 سن بونسيمينك دلينى آكله بل سوزين
 كم واربو دلين اوزكه بزم برلسانموز
 لؤلؤ Lō-lō – mirvari, inci.
 اى بونجوغى دردانه صنان كوهركى بل
 تا كم بلسن لؤلؤ شه وارى كيمك وار [5, s. 452-453].
 مُحِبَّ Muhibb – sevən.
 مشتاقه دلپذير در آنوك جفالرى
 معشوقدن محبّه جفا دلپذير در
 محبوب Məhbub – sevilən, sevgili.
 محبوب قمر يوزلو بويى سره اكشدر
 رخلرى كل لعل شكر بارى كيمك وار
 مُحَرَّم Muhərrəm – haram edilmiş.
 يخمه الك خنايه محرّمده قيل هبا [5, s. 459-461].

ƏDƏBİYYAT

1. Araslı H. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı: Gənclik, 1998, 732 s.
2. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları, Bakı: Elm, 1958, 43 s.
3. Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1995, 496 s.
4. Qəhrəmanov C. Nəsimi divanının leksikası. Bakı: Elm, 1970, 566 s.
5. Qəhrəmanov C. Əsrarnamə (Əlyazmanın faksimilesi) / Sözlük və izahların müəllifi. Bakı: EA nəşri, 1964, 200 s.
6. Мелиоранский П.М. Араб-филолог о турецком языке. Арабский текст издал и снабдил переводом и введением. Санкт-Петербург: тип. Имп. Акад. наук, 1900, 297 с.

Кубра Валиева

АРАБИЗМЫ В ЛЕКСИКЕ НАСИМИ

Известно, что письменные памятники на азербайджанском языке были посвящены различным темам. В ряду этих памятников особое место занимают созданные в средние века «Диваны». Одной из насущных задач, поставленных перед историей языка в области издания письменных памятников и изучения их лексического состава является подготовка словника данных памятников. Сложность языкового процесса в Азербайджане XIII-XIV веков стала причиной создания ряда переводных словарей арабского языка наряду с азербайджанским языком. Особым значением обладает словник трудов видного азербайджанского поэта-мыслителя Имадеддина Насими, жившего в конце XIV-начале XV веков. Он сыграл большую роль в развитии азербайджанской общественной мысли, открыл новый этап в истории нашего языка и литературы, а его «Диван» представляет собой последний, совершенный источник данного периода. В статье рассмотрены арабизмы в творчестве и лексике Насими.

Ключевые слова: лексика «Диванов» Насими, лексический состав, арабизмы, «Диван» Насими, арабский шрифт.

ARABIC WORDS IN THE LEXICON OF NASIMI

It is known that written monuments in the Azerbaijani language were devoted to various topics. Among these monuments, a special place is occupied by the “Divans” created in the Middle Ages. One of the urgent tasks assigned to the history of the language in the field of the publication of written monuments and the study of their lexical composition is the preparation of a dictionary of these monuments. The complexity of the linguistic process in Azerbaijan XIII-XIV centuries became the reason for the creation of a number of translation dictionaries of the Arabic language along with the Azerbaijani language. Of particular importance is the dictionary of the works of the prominent Azerbaijani poet-thinker Imadeddin Nasimi, who lived at the end of the 14th-early 15th centuries. He played a great role in the development of Azerbaijani public thought, opened a new stage in the history of our language and literature, and his “Divan” is the last, perfect source of this period. The paper discusses the arabisms in the work and vocabulary of Nasimi.

Key words: *glossary of Nasimi's “Divan”s, lexical content, arabic words, “Divan”s of Nasimi, arabic script.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ELXAN MƏMMƏDOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: elxan.yurdoglu@yahoo.com

AZƏRBAYCAN ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATI “ERMƏNİ FOLKLORU”NUN FORMALAŞMASINDA MƏNBƏ KİMİ

Öz mənəvi kimliyi olmayan, zəngin tarixi keçmişdən məhrum qalan xalqlar coğrafi məskunlaşma baxımından qonşu olduqları xalqların adət və ənənələrini, yaşayış tərzini, söz varlığını, qısacası, mənəvi mədəniyyətini məcburən mənimsəməli olublar.

Qafqazın ən qədim xalqlarından biri olan Azərbaycan türkləri böyük Türk ailəsinin üzvü kimi öz şifahi xalq ədəbiyyatının zənginliyi ilə hər zaman seçiliblər. Bununla bərabər Azərbaycan türklərinin adət və ənənələri, mətbəx mədəniyyəti, məişət münasibətləri qonşu olduğu xalqlarla müqayisədə həm qədimliyi, həm zənginliyi, həm də oturuşmuş xarakteri ilə diqqəti cəlb edir.

İki əsr bundan əvvəl kütləvi şəkildə Qafqaza köçürülən erməni xalqı da maddi və mənəvi mədəniyyəti etibarı ilə yoxsul xalqlardan biridir. Buna görə də Qafqaza köçürüldükdən sonra onlar Azərbaycan xalqının zəngin söz yaddaşını, musiqi mədəniyyətini, kulinariya nümunələrini, adət-ənənələrini mənimsəmişlər. Təəssüf ki, sonrakı mərhələdə ermənilər mənimsədiklərini öz adlarına çıxmağa cəhd göstərmişlər və bu ənənələrini bu gün də davam etdirirlər.

Məqalədə ermənilərin öz yazıçı və tədqiqatçıların qaralamaları əsasında Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından necə yararlanmaları və özləri üçün hansı formada “erməni folkloru” yaratmalarından bəhs olunur.

Müəllif gətirdiyi dəqiq və inkaredilməz faktlar əsasında ermənilərin Azərbaycan folklorunu öz adlarına çıxma niyyətlərini və bu sahədəki qeyri-qanuni fəaliyyətlərini araşdırmış və ifşa etmişdir.

Açar sözlər: folklor, erməni, qonşu, mənimsəmək, Qafqaz.

Tarix boyu öz mənəvi kimliyi olmayan, zəngin tarixi keçmişdən məhrum qalan xalqlar coğrafi məskunlaşma baxımından qonşu olduqları xalqların adət və ənənələrini, yaşayış tərzini, söz varlığını, qısacası, mənəvi mədəniyyətini məcburən mənimsəməli olublar. Dünyanın dörd bir tərəfində öz aktuallığını qoruyan bu təbii proses strateji coğrafi ərazi kimi Qafqaz xalqlarının həyatında da əhəmiyyətli bir rol oynamışdır.

Qafqazın ən qədim xalqlarından biri olan Azərbaycan türkləri böyük Türk ailəsinin üzvü kimi öz şifahi xalq ədəbiyyatının zənginliyi ilə hər zaman seçilib. Bununla bərabər Azərbaycan türklərinin adət və ənənələri, mətbəx mədəniyyəti, məişət münasibətləri qonşu olduğu xalqlarla müqayisədə həm qədimliyi, həm zənginliyi, həm də oturuşmuş xarakteri ilə diqqəti cəlb edir. Bu mənada qonşu xalqların Azərbaycanın bu zəngin maddi və mənəvi sərvətlərindən yararlanması, istifadəsi də tarixi-təbii proses kimi normal qarşılanmalıdır. Lakin bəzi nankor qonşuların, mənəviyyatca kasıb xalqların əl atdığı mənimsəmə, özününküləşdirmə, çırpışdırma xarakteri Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından da yan keçməmişdir. İki əsr əvvəl Qafqaza köçürülən erməni xalqı da yuxarıda qeyd etdiyimiz cəhətləri öz milli kodu, keyfiyyət(sizliyi) kimi bürüzə verərək Azərbaycan xalqının zəngin söz yaddaşını, musiqi mədəniyyətini, kulinariya nümunələrini, adət-ənənələrini qamarlamaq və mütəmadi olaraq mənimsəməkdən çəkinmir.

Bu cür mənimsəmə bir faktı əminliklə deməyə əsas verir. Erməni xalqının tarixi qədim olmadığı kimi, onun şifahi xalq ədəbiyyatı da qədim ola bilməz. Tarixi qədim olmayan bir millətin şifahi xalq yaradıcılığının da istər janr, istərsə də nümunə baxımından zəngin olduğunu söyləmək mümkün deyil. Azərbaycan və erməni xalqları tərəfindən işlədilən folklor nümunələrini müqayisə etdikdə də dediklərimiz bir daha özünü təsdiq edir. Bizdən əvvəl də bu iki xalq arasında mövcud olan folklor nümunələri haqqında öz fikirlərini irəli sürən alimlər olub. Onlar da Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının “erməni folkloru”nun zənginləşməsində əsaslı mənbə olduğunu faktlarla və nümunələrlə göstərməyə çalışıblar. Hələ Sovet ideologiyasının hökm sürdüyü senzuralı illərdə müxtəlif monoqrafiyalarda, elmi tədqiqatlarda belə faktlardan kifayət qədər nümunələr verilmişdir. Düzdür, həmin elmi araşdırmalarda, “sosializm realizmi”, eləcə də sosializmin “qardaşlıq” təbliğatının təsiri ilə söylənmək istənilən fikirlər yumşaq tərzdə, “qardaşlıq” donu geyindirilərək qonşuluq çərçivəsində verilmiş, həmçinin bəzi hallarda mətnaltı qatda gizli şəkildə elmin tarixi yaddaşına qeyd olunmuşdur. Məhz bu məqama bir çox elmi məqalələrdə, araşdırma kitablarında, publisistik yazılarda da toxunulur, bu cür hallar geniş ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılır. Təəssüf ki, Sovet senzura qılıncından ehtiyat edən bəzi müəlliflər bu mövzudan bəhs edərkən tamam fərqli düşüncə ilə məsələyə yanaşmışlar.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, folklorşünas alim Şakir Albaliyevin yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələlərlə bağlı maraqlı fikirləri var. O özünün bir məqaləsində yazır ki, “xainlərin, satqınların milliyyəti olmur. Azərbaycan adlı cənnətməkan diyarda həmişə rahat yaşayıb, firavan gəzib dolaşan, nankor qonşularımız ermənilər isə hər məsələdə olduğu kimi, Azərbaycan etnomədəniyyətinin bəxş etdiyi interkultural iqlimdən də öz mənafeləri nəminə sui-istifadə ediblər. Mədəni dəyərlərimizi əxz edib mənimsədilər və bu milli dəyərlərimizi özlərinin adlarına çıxmağa başladılar. Məsələn, Azərbaycan musiqilərinin, “Sarı gəlin” və başqa milli mahnılarımızın ermənilər tərəfindən ifa olunması özü multikultural yaşamın bir inikasıdır; lakin bu milli-mənəvi dəyərləri, etnomədəniyyəti sonradan birbaşa öz adına çıxmaqla onu özəlləşdirməyə edilən cəhdlər isə həm də bir daha ermənilərin multikulturalıq amilindən də süni şəkildə bəhrələnmə hallarını açıq-aşkar göstərir. Plagiatlıqda səriştəli olan ermənilər Azərbaycan ölkəsindəki multikultural mühitdən geninə-boluna yararlanıb bu mədəni-mənəvi mirası mənimsədikdən sonra onu öz xalqlarının adına bağlamağa canfəşanlıq göstərdilər və hazırda da bu istiqamətdəki oyunbazlıqlarını davam etdirirlər” [8, s. 5].

Bu fikirlərdən də göründüyü kimi, ermənilər maddi-mənəvi mədəniyyət baxımından kasıb və kasad olduqları üçün qonşuluqda yaşadıkları, həmçinin qaynayıb-qarıxdıkları xalqların etnomədəniyyətini mənimsəyir, daha sonra isə həmin mədəniyyətə birbaşa sahiblik edərək özününküləşdirirlər. Bununla kifayətlənməyərək türklərdən götürdükləri istər maddi, istərsə də mənəvi mədəniyyət nümunələrini dünyada öz mədəniyyət nümunələri kimi təbliğ etmək həyasızlığından da çəkinmirlər.

Bu cür mənimsəmədə Azərbaycan xalqının tez-tez işlətdiyi “yel qayadan nə aparar” fikrinin də dayandığını qəbul etməliyik. Simvolik mənada zəngin mədəniyyətimizi nəhəng qayaya bənzətsək, təbii ki, cılız və balaca erməni xalqı o qayadan nə apara bilər ki? Buna baxmayaraq digər bir xalq deyimi də bu baxımdan kara çatır: “Milçək özü bir şey olmasa da, ürək bulandırır”.

70 illik Sovet ittifaqı zamanında, həmçinin ondan əvvəlki əsr yarım bir müddətdə Çar imperiyası tərəfindən məqsədli şəkildə Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşdırılan ermənilərin “qonşu-qardaş” kimi təbliği qonaqpərvər xalqımız tərəfindən də qəbul edilmişdi. Lakin “üzlü qonaqlarımız” süfrəmizin başında əyləşməklə qalmamış, yedikləri

duz-çörəyə hər addımda nankorluqlarını bürüzə vermişlər. Yuxarıda qeyd olunan dövrlərlə bağlı tədqiqatlarda da erməni-Azərbaycan xalqlarının “qardaşlığı” qabardılmış, süni şəkildə bu iki xalqların bir-birinə doğmalığı təbliğ edilmişdir. Bunun nəticəsi olaraq ayrı-ayrı tədqiqat əsərlərində də ermənilərin nəinki Azərbaycan folklorunu, onun yaşayış mədəniyyətini, maddi dəyərlərini (tarixi abidələrini), kulinariya nümunələrini (dolma, kabab və s.), mahnı və rəqslərini (“Uzundərə”, “Yaylıgım”, “Vağzalı”, “Tərəkəmə”, “Yallı”, “Mirzəyi”, “Xanbaci”, “Dəli Ceyran” və s.), musiqi alətlərini (saz, səntur, kamança, zurna) öz adlarına çıxmaqlarına göz yumulmuşdur. Bununla bərabər bəzi tədqiqatçı alimlərimiz Sovet senzurasının gözündən yayınmaqla bir çox həqiqətləri öz araşdırmalarında müəyyən ştrixlərlə verməyə nail ola bilmişlər.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının görkəmli alimlərindən biri olan professor İsrəfil Abbaslı öz tədqiqatlarında erməni və Azərbaycan xalqları arasındakı folklor məsələlərinə də yer ayırmış, erməni mənbələrində Azərbaycan folklorundan bəhs edən tədqiqatlarında bir çox reallığı ortaya qoya bilmişdir. İ. Abbaslı “Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində” monoqrafiyasında təkcə tədqiqat əsərinin sərlövhəsindəki məsələləri önə çəkmirdi, o, həm də dolaylı yolla ermənilərin Azərbaycan folklorunu mənimsəmələrini diqqətə çatdırır, zəngin şifahi söz sənətimizin “qonşu-qardaş” xalq tərəfindən özününküləşdirilmə hallarına da işarə vururdu. Bundan əlavə Yusif Rəzəzadə “XIX əsrdə azərbaycanca yazan erməni aşığı” [20] adlı əsəri ilə bu vaxta qədər öyrənilməmiş mühüm bir məsələni tədqiq etmiş, Əkbər Yerevanlı isə “Erməni Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı əlaqələri” [23] əsərində ən qədim dövrlərdən bu günədək erməni-Azərbaycan şifahi ədəbiyyat əlaqələrini qarşılıqlı şəkildə araşdırmışdır.

Azərbaycan torpaqlarına köçürüldükdən sonra yerli xalqla iç-içə yaşayan ermənilərin, demək olar ki, yox dərəcəsində olan şifahi ədəbiyyatı məhz yerli əhalinin – Azərbaycan türklərinin yaratdığı nümunələr hesabına zənginləşmişdir. Belə ki, “azərbaycanlılarla qapıbir qonşu yaşayan ermənilərin adətləri, ənənələri müəyyən qədər azərbaycanlılarınkına yaxınlaşmışdır. Azərbaycanlının əsrlər boyu qoşub oxuduğu bayatını ermənilər də oxumuş, söylədiyi dastanları ermənilər də dinləmiş, ermənilər də sevmişlər. Bütün bunlar yazıçıların (erməni yazıçılarından – E.M.) Azərbaycan folklorundan az və ya çox dərəcədə bəhrələnmələrinə zəmin yaratmışdır [1, s. 6]. Təəssüf ki, sonrakı mərhələdə bu təsir bəhrələnmə ilə məhdudlaşmamış, erməni xalqı zəngin xəzinəmizi genişləndirməyə xərcləməkdən də çəkinməmişdir. Hətta “erməni xalqı arasında geniş yayılmış Azərbaycan ağılları, bayatıları, dastanları, məhəbbət əfsanələri, nağılları, atalar sözü və məsəlləri, aşiq yaradıcılığı, ümumiyyətlə şifahi ədəbiyyatın bütün növləri erməni xalq kütlələrinin mədəni aləminə müəyyən dərəcədə təsir göstərmişdir. Başqa sözlə desək, erməni xalqı Azərbaycan şifahi ədəbiyyatından geniş istifadə etmişdir” [1, s. 11]. Bu cür istifadənin ən başlıca səbəbi isə, ilk növbədə, axıcı, oynaq və musiqiyə yatkın Azərbaycan dili olmuşdur. Bu cəhəti erməni müəlliflərinin özləri də etiraf edirdilər. XIX əsrin ortalarında yeni realist erməni ədəbiyyatının banisi sayılan Xaçatur Abovyan məqalələrinin birində Azərbaycan dili haqqında belə yazırdı: “Özünün şairənəliyi, səslənməsi və axıcılığına görə Azərbaycan dili qrammatik cəhətdən bütün dillər arasında yeganə dildir” [4, s. 174]. Bu yerdə onu da əlavə edək ki, məqalə boyu istinad etdiyimiz erməni müəlliflərinin kitabları, erməni müəlliflərdən gətirilən sitatları da biz İ. Abbaslının “Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində” kitabından yararlanaraq tədqiqatə cəlb eləmişik.

XIX əsrin müxtəlif illərində Qafqazda şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin toplanıb yazıya alınması zamanı özlərini artıq Qafqazın yerli xalqı kimi aparmağa başlayan erməni ziyalıları da bu prosesə qoşulmuş, insanlardan eşitdiklərini toplayıb yazıya al-

mışlar. Bu zaman onlar, demək olar ki, yerli əhalidən – azərbaycanlılardan, eyni zamanda gürcülərdən və digər azsaylı xalqlardan folklor nümunələrini toplamış, erməni əlifbası ilə yazıya almışlar. O dövr əlyazma mətnlərinin araşdırılmasında, oxunmasında və tədqiqində böyük xidmətlər göstərmiş İ.Abbaslı qeyd edir ki, “bayatı, zərbi-məsəldən tutmuş dastana qədər hər növ el ədəbiyyatı incilərimizə erməni əlifbası ilə toplanmış əlyazmalarda rast gəlmək mümkündür” [1, s. 45].

Təsadüfi deyil ki, ermənilər folklor nümunələri ilə yanaşı, toponimləri də toplayıb, yeni yaranan yazılı ədəbiyyatlarında mətn daxilində işlədirdilər. Ermənilərin görkəmli yazıçıları kimi qəbul etdikləri X.Abovyan hələ XIX əsrin ortalarındakı İrəvan şəhəri haqqında danışarkən toponimlərin, demək olar ki, hamısı Azərbaycan xalqına aid yer adları idi. X.Abovyanın “Ermənistanın yaraları” adlı romanındakı bu məqama toxunan İ.Abbaslı göstərir ki, “bu şəhərin XIX əsrdə Azərbaycan xalqı ilə nə dərəcədə bağlı olduğunu X.Abovyanın əsərlərində rast gəldiyimiz yer, bağ, məhəllə və s. coğrafi adların işlədilməsindən də görürük. “Ermənistanın yaraları” romanında xatırlanan “Dəmirbulaq”, “Zəngibasar”, “Zəngi”, “Üç təpələr”, “Dəlmə”, “Ələyəz” və s. kimi adların son zamanlara qədər yaşlı nəsil arasında işlədilməsi əhalinin yaşayış tərz, milli tərkibi haqqında daha geniş məlumat əldə etməyə imkan verir [2, s. 31]. Hətta İrəvanın azərbaycanlılara aid olmasını, hələ əsryarım bundan əvvələ qədər bu qədim Azərbaycan şəhərində əhalinin böyük bir qisminin Azərbaycan türklərinin təşkil etdiyini erməni tarixçisi T.Hakopyan öz həmyerlisi, başqa bir erməni yazıçısına istinad edərək qeyd edirdi. Onun “Yerevanın tarixi (1801-1897)” adlı əsərində oxuyuruq: “Proşyan yazırdı: Çox az axşam tapılar ki, yerevanlı erməni, yaxud türkün (azərbaycanlının) bir-iki qonağı olmaya, bu qonaqlar Yerevan çörəyinin dadını bilməyə.

Mənbələrdə göstərildiyinə əsasən XIX əsrin ortalarında şəhər əhalisinin sayı 10050 nəfərə çatıbmış ki, şübhəsiz, bunun da əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil etmişlər. Yerevanda ümumiyyətlə 7286 azərbaycanlı, 2374 nəfər isə erməninin yaşadığı qeyd olunur” [14, s. 10-12]. Əslində bu, özlərini köçürüldükləri Azərbaycan torpaqlarının qədim sakinləri kimi təqdim edən və bu yerləri öz “vətən”ləri sayan ermənilərin yalançı iddialarını ifşa edən etiraflardır.

Mənfur ermənilər azərbaycanlıların təkcə folkloruna, tarixinə, torpaqlarına, bir çox dəyərlərinə yiyələnməklə kifayətlənməmişlər. Onlar öz danışığlarına, dillərinə də xeyli Azərbaycan sözləri götürmüşlər. X.Abovyan özünün “Ermənistanın yaraları” adlı əsərində bir neçə dəfə bu məsələyə toxunur: “Bizim dilimiz, ən azı 50 faiz türk və fars sözlərindən ibarətdir”, “Hər hansı bir təntənəli toplantı və ya toy olarsa, biz türkcə oxuyuruq”, “Bizim dilə Azərbaycan dili o qədər daxil olub ki, nəğmələr, şeirlər, atalar sözləri türk dilində səslənirdi” [24].

Bu heç də təsadüfi deyildir. Bir çox ümumişlək Azərbaycan sözlərini öz leksikonlarına əlavə etməklə, onlar sonrakı dövrlərdə mənimsədikləri folklor nümunələrimizin də onlara aid olması iddialarına hesablayırdılar. Zaman keçdikcə bu xalqın şifahi söz sənəti nümunələrindəki sözlərin onların öz “ana dili”ndəki sözlərlə eynilik təşkil etdiyi, onların sözləri olduğu fikrini irəli sürməkdən çəkinməzlər. Qeyd etdiyimiz bu cəhətə erməni yazıçısı Abovyan da işarə vurur və erməni xalq dilinin lüğət fondunda külli miqdarda Azərbaycan sözlərinin də özünə yer tapdığını qeyd edir. X.Abovyan bu məsələyə toxunaraq yazır: “Xalq “tatarca” çoxlu söz və ibarələr qəbul edib və indi də işlədir” [4, s. 48]. Qəbul etdikləri Azərbaycan sözlərindən öz bədii əsərlərində də istifadə edən erməni yazıçıları bununla guya xalq danışığı dilinə yaxın bir dildə əsər ortaya qoymağı düşünürdülər.

Belə bir məqamı qeyd edərək Abovyanın Azərbaycan şifahi ədəbiyyat nümunələrindən istifadə etməsinə münasibət bildirən M.Nalbandyan vurğulayır ki, “Abovyan elə yazırdı ki, savadsız camaat hiss etməsin ki, kitab oxuyur, elə bilsin ki, birisi onunla söhbət edir” [18, s. 184]. Başqa bir erməni müəllif Q.Antonyan isə “Azərbaycan xalqı və mədəniyyətinə Abovyanın münasibəti” adlı məqaləsində bu məsələyə diqqəti cəkərək bildirir ki, “sadə xalq dilinin əsas hissəsini Azərbaycan sözləri təşkil edir, bu xalqın (ermənilərin – E.M.) hətta bəzi hissələri üçün “Azərbaycan dili tam bir zərurətə” çevrilmişdir” [9, s. 134].

Şifahi xalq ədəbiyyatının söz, musiqi və rəqs kimi üç vacib elementi özündə birləşdirən janrlarından biri xalq mahnılarıdır. Bu gün “Sarı gəlin”, “Uzundərə”, “Yaylığım” və bu qəbildən olan bir çox mahnılarımızı öz adlarına çıxan, müxtəlif xalq mahnılarımızın ayrı-ayrı şöbə və nəqarətlərindən istifadə edən ermənilər tarix boyu bu vərdişlərindən görünür əl çəkə bilməmişlər. Öz milli xarakterlərində başqalarına aid olanı özünü küləşdirmə azarı barədə elə öz nümayəndələrinin etirafı da başa düşüləndir. Ayrı-ayrı xalqların mahnılarını toplayıb “Erməni təranələri” adı altında nəşr etdirmək də bu baxımdan təəccüb doğurmamalıdır. Adıçəkilən kitabda mənfur qonşularımızın digər xalqların nəğmələri üzərində öz “yeni mahnılar”ını yaratdıqlarına toxunan S.Palasanyan yazır: “Bizim mahnıların (erməni nəğmələrinin) havası müxtəlifdir. Azərbaycanda azərbaycanlının, Gürcüstanda gürcünün, İranda farsın, ümumiyyətlə hansı xalqın təsiri altında olmuşuqsa, həmin xalqın da mahnılarının havasını götürmüşük” [16, s. 5]. Bu mövzuya toxunan və erməni nəğmələri haqqında danışan M.Nalbandyan isə başqa bir mühüm cəhəti xüsusilə qabardır: “Ancaq havaların əksəriyyəti türklərdən (azərbaycanlılardan) götürülübdür. Mən ermənilərin yaşadıkları çox yerləri dolaşmışam. Həmişə də çalışmışam ki, sırf ermənicə deyilmiş bir şey eşidəm. Lakin həmin şeyi dinləmək indiyə kimi mənə nəsib olmamışdır” [17, s. 276]. Nalbandyanın bu vicdanlı etirafı tarixən Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından məhsuldar bəhrələnmə yolu ilə özlərinə şifahi yaradıcılıq nümunələri “düzəldən” bir xalqın bəlkə də əsl həqiqi simasını üzə çıxaran əlahəzrət faktıdır.

Ermənilərin folklorumuzdan bəhrələndiyi və özləri üçün yeni nümunələr yaratmağa çalışdığı janrlardan biri də bayatılardır. Azərbaycan bayatıları erməni xalqına ən çox təsir edən şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindəndir. Xalqımızın dəyərli alimlərindən olan Mirəli Seyidovun bu barədə fikirləri də olduqca maraqlıdır:

“Bayatı erməni şifahi ədəbiyyatına daxil olub, burada özünə möhkəm yer tutduqdan sonra yeni-yeni nümunələr hesabına daha da artmış, çoxalmışdır. Öz arzularını bu dörd misrada bildirməyə çalışan ermənilər Azərbaycan bayatılarından həmişə istifadə etmişlər. Yerevanın əlaqədar elmi arxivlərində erməni əlifbası ilə toplanıb mühafizə edilən bayatılar bu fikrin nə dərəcədə doğru olduğunu sübut etməkdədir” [21, s. 78]. Azərbaycan bayatılarından təsirlənən erməni yazıçıları da özləri üçün yeni folklor nümunələri “yazırdılar”. Bu baxımdan X.Abovyanın Azərbaycan bayatılarının həm şəkil, həm də məzmun xüsusiyyətlərindən istifadə edərək erməni dilində 80-ə yaxın müstəqil bayatı yaratdığı da bilinən faktlardan sadəcə biridir. Abovyan “Boş vaxtın əyləncələri” adlı məcmuəsinin müqəddiməsində belə qeyd edir: “Bayatıları o məqsədlə yazmışam ki, məclisdə çörək üstə türklərin (azərbaycanlıların) dediyi belə şeylərdən qoy ermənilər də ermənisayağı desin ki, az-çox dilləri şirinləşsin. Heç nə dili o qədər şirinləşdirmir, nəinki mahnı, bayatı və şeir” [3, s. 189]. Bu erməni yazıçısının etirafı həm xalqımızın folklor sənətinin zənginliyindən, Azərbaycan dilinin şirinliyindən xəbər verir, həm də ermənilərin “şirindilli sığalla” könlümüzü ovudub gələcəkdə “erməni xalq bayatıları” üçün baza yaratma niyyətlərinin və planlarının üstünü açır.

İsrafil Abbaslı qeyd edir ki, “Abovyan ənənələrinin davamçılarından sayılan Q.Ağayan, P.Proşyan, Q.Sundukyan da Azərbaycan bayatılarından qidalanmış, bununla yanaşı özləri də müstəqil şəkildə ermənicə bayatılar yazmışlar” [1, s. 78].

Xaçatur Abovyanı özünə ustad qəbul edən Qazaros Ağayan “Müasir Azərbaycan şifahi mahnıları” adlı məqaləsində bayatı janrının poetik xüsusiyyətlərinə toxunur. O yazır: “Bayatı həmişə dörd misradan ibarət olur. Əsas fikir və ifadə olunacaq məzmun ümumiləşdirilib son iki misrada verilir. İlk iki misrada isə fikir olmur, onlar dördüncü misraya xidmət edir və həmin misradakı səslilərə müvafiq gələrək həmqafiyə olur. Birinci, ikinci və dördüncü misralar eyni sözlərlə bitir. Bu söz ilk misrada müəyyən olmur, ikinci və dördüncü misralarda isə müxtəlif mənalar daşıyır. Bayatının türkcə söylənilməsinin səbəbi də budur, çünki türk dilində iki və daha çox məna daşıyan belə sözlər istənilən qədərdir” [7, s. 4].

Bu yerdə geniş izahata ehtiyac yaranır. Belə ki, Ağayanın “ilk iki misrada fikir olmur” düşüncəsi tamamilə yanlışdır (Ola bilsin onlar özləri üçün bayatı “quraşdıranda” ilk iki misrada havadan-sudan danışaraq mənasız söz yığınıyla qafiyəbazlıq ediblər). Düzdü, bayatıların ilk iki misrası əsas fikrin ifadə olunduğu sonrakı üçüncü və dördüncü misraya dəstək rolunu oynayır. Buna baxmayaraq, zəngin söz xəzinəsinə malik olan Azərbaycan bayatılarında hər misra özlüyündə müəyyən fikir daşıyır. Müxtəlif bayatılarımızdan bir neçəsinin ilk iki misralarından nümunələr gətirməklə fikrimizi daha da qüvvətləndirmək istərdim. Hansı ki, həmin bayatılardan da görəcəyik ki, ilk iki misrada “fikir olmur” düşüncəsi əsassızdır. Bu barədə kifayət qədər nümunə gətirmək olar. Xüsusilə cınaslı bayatılardan:

Zülfün suda mar kimi,
Oynar su damar kimi.
Sızıldatdın aşiqi,
Yağa su damar kimi [12, s. 113].

və yaxud:

Mən aşiq yara bağlar,
Yar meylin yara bağlar.
Yaramı yar bağlasın,
Yar yaxşı yara bağlar [12, s. 143].

Bu cür nümunələri kifayət qədər artırmaq mümkündür və hər bir nümunədən də görünür ki, Ağayanın “ilk iki misrada fikir olmur” sözləri “təxəyyül sərsəmləməsi”dir. Düzdür, bir çox bayatılarımızda birinci və ikinci misraların bayatıda demək istənilən əsas fikirlə tam əlaqəsi olmaya bilər, amma bu o demək deyil ki, həmin misralarda fikir olmur. Bayatılarımızı oxuduqda görə bilərik ki, ilk iki misrada da dolğun fikir olur və bu fikirlər əsas fikrin ifadəsinə zəmin hazırlayır.

Bayatılarla yanaşı atalar sözləri və məsəllərimiz də ermənilər tərəfindən hər gün istifadə olunan folklor janrlarıımızdandır. “Ermənilər söz-söhbətlərində, danışiq zamanı həmişə Azərbaycan atalar sözü və məsəllərinə müraciət etmişlər” [22, s. 292], – deyən A.Terteryanın bu sözləri də fikrimizi təsdiq edir. Hətta bu mövzuya toxunan Əkbər Yerevanlı yazır ki, “erməni xalqı içərisində kütləvi surətdə yayılan Azərbaycan atalar sözü əsas etibarıyla öz mənbəyində olan formanı saxlayır. Onda çox az dəyişiklik edilir” [23, s. 68]. Müəllif fikrinin təsdiqi kimi bir neçə atalar sözünü də nümunə gətirir və həmin atalar sözlərini müqayisə edəndə də görürük ki, Azərbaycan atalar sözləri erməni xalqı tərəfindən necə mənimsənilmiş, özünü külləşdirilməyə çalışılmışdır.

“Kef sənin, kənd koxanın” – “Kefi konnə, kyand kyoxvini”, “Bir olsun, pır olsun” – “Bir ılı u pır ılı”, “Dəvə nalbəndə tərs baxar” – “Daven nalbəndin tars kaşa” və sair

atalar sözlərimizdən də görünür ki, öz folklorunu “zənginləşdirməyə” çalışan ermənilər Azərbaycan atalar sözlərindən də mənbə kimi istifadə etmişlər. Ermənilər özləri də təsdiq edirlər ki, bu kimi atalar sözləri Azərbaycan atalar sözlərinin erməniləşdirilmiş variantıdır [23, s. 69]. Bundan başqa onlar bir çox atalar sözlərimizi götürərək erməni dilində yazıya almış və sadəcə həmin atalar sözlərindəki bir ya iki sözü dəyişməklə özləri üçün yeni nümunələr ortaya çıxarmışlar.

Bu barədə İsrəfil Abbaslı atalar sözlərini müqayisəli verməklə daha dolğun fikir formalaşdırır [1, s. 90-93]. Onun bu sahədəki tədqiqatlarındakı qarşılıqlı atalar sözlərinə baxanda görürük ki, “Könül sevən göyçək olar” atalar sözümüz “Göz sevən çirkin olmaz”, “Pul əl çirkidir” atalar sözümüz “Pul ki, var, pasdır, əl çirkidir”, “Sən ağa, mən ağa, bəs inəkləri kim sağa” atalar sözümüz “Sən ağa, mən ağa, bəs dəni kim üyütsün”, “İlanın ağına da lənət, qarasına da” atalar sözümüz “İlanın qarasına da lənət, ağına da”, “Kor nə istər iki göz, biri əyri, biri düz” atalar sözümüz “Kor nə istər iki göz”, “Dost başa baxar, düşməni ayağa” atalar sözümüz “Dost dostun üzünə baxar, ancaq yad adam ayağına” şəklində işlədilərək “milliləşdirilmişdir”. Bu cür nümunələrin sayını kifayət qədər artırmaq olar.

Azərbaycan folklorunun ən geniş areala sahib olan aşiq yaradıcılığı da ermənilərə böyük təsir göstərmiş və hər zamankı xislətlərindən əl çəkməyən mənfur qonşularımız bir çox aşiq havalarımızı, dastanlarımızı, hətta musiqi alətlərimizi öz milli sərvətləri kimi dünyaya təqdim etmək həyasızlığından utanmamışlar. M.Nalbandyanın yazdıqlarından da bəlli olur ki, “erməni aşiqlərinin bir çoxu azərbaycanca yazıb yaradan sənətkarlar olmuşlar. Bu aşiqləri ancaq erməni ailəsində doğulduqları üçün erməni adlandırmaq olar” [17, s. 282]. Son cümlədən də göründüyü kimi müəllif aşiq yaradıcılığının yaxından-uzaqdan ermənilərə aid olmadığını etiraf edir. Hətta ermənilərin Azərbaycan dilində oxuduqlarını vurğulayır. Bu adamların erməni ailəsində doğulmaqdan başqa digər fəaliyyətlərinin hamısının Azərbaycan mədəniyyətinə mənsubluğunun ifadəsi də göz qabağındadır.

Bu barədə hələ XIX əsrin sonlarında Q.Ağayanın öz xatirələrində də qeydlərinə rast gəlinir. 1893-cü ildə yazdığı memuarında qeyd edir ki, “səfil aşiqlər öz şagirdləri ilə bizim evə düşər, odamıza gələr, çox vaxt günlərlə qalardılar. Aşıqlar öz şagirdlərinə dərs verir, müxtəlif mahnılar, şeirlər qoşmağı öyrədirdilər. Mahnıları, şeirləri ermənicə yox, türkcə (azərbaycanca) yaradırdılar. Erməni dilində oxumaq təsəvvürü hələ bizim aşiqlərin arasında yayılmamışdı” [6, s. 25-26]. Göründüyü kimi XX əsrə qədər erməni xalqı arasında öz dillərində aşiq havaları mövcud olmamışdır. Bu da onu əminliklə deməyə əsas verir ki, aşiq yaradıcılığı, bu yaradıcılığa məxsus olan saz havaları, saz, sonrakı mərhələdə qara zurna kimi musiqi alətlərinin erməni xalqına heç bir aidiyyəti yoxdur. Və eləcə də özlərinin ayrı-ayrı vaxtlarda iddia etdikləri kimi erməni aşıqlıq sənəti heç də orta əsrlərə gedib çıxmır.

Y.Ramazanovun da ifadə etdiyi kimi “şifahi ədəbiyyatın təşəkkül tapdığı ilk çağlardan ondan faydalanan qonşu xalqların ruhunu, istək-arzularını, zövqünü oxşadığından əsərin kimə, hansı xalqa məxsusluğunun fərqi nə varılmamış, ondakı hikmət və müdrik məna əsas götürülərək dogma yaradıcılığın məhsulu kimi istifadə olunmuşdur” [19, s. 7]. Bu cür istifadə isə mədəniyyətə zəif xalqların nümayəndələrində əsassız iddiaların irəli sürülməsinə yol açmışdır.

Bu barədə İ.Abbaslının yazdıqlarından oxuyuruq ki, “Xaçatur Abovyanın Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dərin məhəbbət və rəğbəti onun zəngin ədəbi irsindən məlumdur. O, topladığı külli miqdarda Azərbaycan folklor nümunələrindən əsərlərində bol-bol istifadə etmişdir” [1, s. 13]. Bununla bərabər Abovyan XIX əsrin sonlarında Tif-

lisdə yazıb-yaradan azərbaycanlı ziyalıların yazdığı kimi Azərbaycan xalqını sevən biri olmamışdır. Olmuşdursa da bu “sevgi” məqsədli və gələcəyə hesablanmış “görün-tü” xarakteri daşıyırdı. Əgər belə olmasaydı X.Abovyan topladığı folklor nümunələrini bizə Mirzə Şəfi Vazehlə dostluğundan bəlli olan Bodenştedtdə göndərərkən erməni xalq ədəbiyyatı nümunələri kimi təqdim etməzdi. Fikrimizi daha aydın ifadə etmək üçün yenə erməni müəlliflərinin fikirlərinə diqqət edək.

Erməni folklorşünas alimi A.Qanalanyan öz tədqiqatında F.Bodenştedtin tapşırığı ilə Abovyanın Qafqazda yaşayan xalqların folklor materiallarını toplayıb ona göndər-məsinin təfəsilatını verərkən buna öz münasibətini də bildirmişdir. Onun qısa şərh-i be-lədir: “F.Bodenştedtin Berlində çap etdirdiyi “Şərqdə min bir gün” (1850)” adlı üç cild-lik əsərindən məlum olur ki, müəllif hələ Tiflisdə ikən tanış olduğu X.Abovyana erməni xalqının ağız ədəbiyyatı nümunələrini toplamağı tapşırır və tapşırıq yerinə yetirilir. F.Bodenştedt adı çəkilən əsərin birinci cildində qeyd edir ki, yerli dostlarının vasitəsilə erməni və fars nəğmələri toplusunu əldə etməyə böyük ümid bəsləyirdim. Ümidimin nəticəsiz qalmamasında mən bizim xeyirxah X.Abovyana borcluyam. Əgər X.Abovyan Yerevan sərdarlığında olan bütün xalqların nəğmələrini mənim üçün toplamağı öhdəsi-nə almasa idi, mən erməni dilinə bələd olmadığımıdan məcmuədə bir neçə tatar (Azər-baycan) və fars nəğmələri verməklə kifayətlənməyə məcbur idim. Mən Avropaya dön-dükdən az sonra X.Abovyanın göndərdiyi və özünün qələmə alıb almanca izahlar yaz-dığı bir dəftər aldım. O bir neçəsini də göndərəcəyini vəd edirdi” [15, s. 15]. Yuxarıdakı fikirlərdən aydın olur ki, X.Abovyan Bodenştedtdə xeyli sayda “erməni folkloru” nümu-nələri göndərmişdir. Hətta almanca izahlar da yazmışdır. Böyük əksəriyyətinin Azər-baycan folkloru nümunələri, mahnıları olan bu materiallar barədə öz izahında X.Abov-yan susur. Bununla da bir çox tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi “Azərbaycan xalqını sevən” X.Abovyanın öz millətinə məxsus xarakteri ortaya çıxır. Azərbaycan xalqına məxsus folklor nümunələrini ermənicəyə çevirib və erməni əlifbası ilə yazıb Bodenş-tedtdə göndərən və alman vətəndaşın vasitəsiylə Avropada “erməni folkloru” kimi nəşri-nə nail olan Abovyanın məqsədi apaydın ortaya çıxır: saxta “erməni folkloru” təəssüratı yaratmaq və qədimliyi ilə seçilən Azərbaycan folklor nümunələrini gələcək zamanlarda öz şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri iddiasıyla çıxış edərək “Nə yoğurdum, nə yaptım, hazırca kökə tapdım” atalar sözündə ifadə olunduğu kimi hazırda nazir olmaq...

Bu cür halların sayı kifayət qədərdir. Başqa bir erməni tədqiqatçısı A.Qanalanyan fərqli bir məqama toxunur. O, alman səyyahı Avqust fon Haksthauzenin Ermənistanı səfərindən bəhs edərkən bir çox mətləblərə də aydınlıq gətirir. A.Qanalanyanın qeydlərindən bəlli olur ki, alman səyyahı 1855-ci ildə almanca çap etdirdiyi “Qafqaz ölkəsi” adlı əsərində X.Abovyanın fəaliyyətini də vurğulamışdır. Bəlli olur ki, alman səyyahını Qafqazda X.Abovyan müşayiət etmişdir. Alman səyyahın “Qafqaz ölkəsi” əsərində er-məni şifahi və yazılı ədəbiyyatının zənginliyindən, müsbət keyfiyyətlərindən ətraflı bəhs edən müəllif sonra erməni şeirinə nümunə olaraq yarıməfsanəvi bir hekayətin qısa məzmununu misal gətirmişdir [19, s. 14]. A.Qanalanyan söhbətin “Əsli və Kərəm” macerasından getdiyini qeyd edir və bildirir ki, alman səyyahı Azərbaycan dastanını Er-mənistandan topladığını nəzərə alaraq onu səhvən “erməni şeirinə” nümunə adlandırmış və janr xüsusiyyətini düzgün müəyyənləşdirə bilməmişdir [15, s. 15-17]. Bu məsələyə öz münasibətini bildirən həmyerlimiz Y.Ramazanov ətraflı izah verərək yazır ki, “Av-qust fon Haksthauzenin ehtimalına görə dastan erməni şairi tərəfindən qoşulmuşdur, özü də mənzum şəkildə olmuşdur. Dastanın əslində Azərbaycan xalqına məxsusluğu və qu-ruluşu haqqında X.Abovyan Avqust fon Haksthauzenə heç bir məlumat verməmişdir”

[19, s. 16]. Bu cəhətin özü də yuxarıda X.Abovyan haqqındakı qeyd etdiyimiz fikirlərimizin doğruluğunu bir daha sübut edir.

Şifahi xalq ədəbiyyatımızın ən böyük janrı olan dastanlarımızdan bəhrələnmə, hətta mənimsəmə də ermənilər tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Bu barədə fikirlərimizə keçməzdən əvvəl başqa bir erməni müəllifi Q.Antonyan-dan bir sitat gətirmək istərdik. Q.Antonyan yazır: “Bizim aşıkların mahnılarıyla qarışmış dastanları yoxdur, bunlar ancaq türkcədir” [11, s. 31]. Buna baxmayaraq Azərbaycan dastanları ermənilər arasında məşhur olmuş, bu dastanlar hər bir erməni tərəfindən sevilmişdir. Hətta “XIX əsrdə “Koroğlu” eposu erməni xalqı arasında o qədər yayılmış və maraq doğurmuşdu ki, erməni yazıçıları xalqın qəhrəmanlarının qəlbini fəth edən el qəhrəmanının ayrı-ayrı sərgüzəştləri mövzusunda əsər yazmağa təşəbbüs göstərmişlər” [13, s. 76].

Tədqiqatçılar “Koroğlu” dastanına müraciət edən yazıçılardan Q.Ağayanın adını xüsusi ilə qeyd edirlər. Bu barədə bildirilir ki, Ağayan “Koroğlu” dastanıyla əlaqəli üç hekayə qələmə almışdır: “Yazıçı ilk dəfə “Dəyirmançı Koroğlu” əsərini 1887-ci ildə, “Koroğlunun qılncı” əfsanəsini 1893-cü ildə, “Koroğlu həbsdə” əsərini isə həmin ilin sonunda müxtəlif mətbuat orqanlarında dərc etdirib” [19, s. 22]. Maraqlıdır ki, sonuncu əsərdə Ağayan Koroğlunun məkanını erməni yurdu olaraq göstərir. Yazır ki, Koroğlu o zaman İran hakimiyyəti altında olan bizim ölkədə (Ermənistanda) idi. Padşah Koroğlunu böyük şöhrətə çatdırmaq istəsə də, Koroğlu sarayda şah olmaqdan, Ermənistan çöllərində ömür sürməyi daha üstün tuturdu.

Əsərin başqa bir yerində isə Koroğlunun erməni olduğuna işarə edilir. Əsərdə nəql olunur ki, “paltarını dəyişib aşıq libası geyinmiş Koroğlu qatıra minib onu tutmağa çalışan İran qoşununun (!) sərkərdəsi Bolubəyin hərbi düşərgəsinə gəlir və qatırını sərkərdənin çadırının qarşısında dayandırır. Onu aşıq zənn edib Bolubəy sevinir və öz məharətini göstərməsini tələb edir. Məclisdə “aşığın” hərəkət və davranışından şübhələnib onu Koroğluya bənzədən Bolubəy deyir: “...Sən nə ilə sübut edə bilərsən ki, özün Koroğlu deyilsən, çünki deyirsən Koroğlu hərdən libasını dəyişib aşıqlıq edir” [5, s. 97-98]. Bundan sonra erməniləşdirilməyə çalışılan Koroğlu oxuyur:

Bolu, nəyə istəyirsən and içim,
Fağır erməniyəm, Koroğlu deyiləm.
Yeri, göyü Allahı şahid çəkərəm,
Fağır erməniyəm, Koroğlu deyiləm.
Erməniyəm, erməni, ay haray,
Erməniyəm, xalis erməni [5, s. 99].

Q.Ağayan Koroğlunun nə qədər erməni olduğunu qeyd etsə də, təkcə elə xalq qəhrəmanının adındakı “kor” və “oğlu” sözlərinin birbaşa türk sözü olması erməni yazıçının iddiasını (xülyasını) puça çıxarır. İkincisi isə Ağayanın “Koroğlu” dastanına hədsiz pərəstiş etməsinə toxunan başqa bir erməni tədqiqatçının fikirləri də göstərir ki, “Koroğlu” Azərbaycan xalqına məxsus dastandır və Q. Ağayan da ondan təsirlənmişdir. Q.Antonyanın bu barədə yazdıqlarından oxuyuruq:

“Məlumdur ki, Qazaros Ağayanın yaradıcılığı xalq dastanı ilə (“Koroğlu” dastanı ilə – E.M.) sıx və bilavasitə bağlı olmuşdur. Onun əsərlərinin çoxu folklardan götürülmüşdür. Qazaros Ağayan təkcə erməni folklorunu deyil, eyni zamanda Azərbaycan folklorunu da yaxşı bilirdi, xüsusilə “Koroğlu” dastanına daha çox bələd idi” [10, s. 80]. Burada son cümlədəki fikir də göstərir ki, erməni tədqiqatçılar özləri də “Koroğlu” dastanını Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının məhsulu olduğunu etiraf edirlər.

Təəssüf ki, Q.Ağayanın hekayəsinin sonrakı mərhələsində müəllif bir az da irəli gedərək Koroğluya “Xoroğlu” kimi etimoloji libas geyindirməyə cəhd edir, belə bir məqsəd güdür. Hekayənin sonrakı mərhələsində dəlilərinin gəlməsini gözləyən Koroğlu Bolubəyinə deyir:

Mən bir cəlalıyam, adımdır Rövşən,
Atamın adıdır Xor (!), anamın Xorişan.
Sənətim aşılıqdır, necə ki, görürsən,
Mən Koroğlu deyiləm, budur sizə nişan.

Ağayanın hekayəsinin bu yerində ya müəllif tərəfindən, ya da yazıçının külliyyatının tərtibçiləri tərəfindən səhifənin aşağısında qeyd verilir. Həmin qeyddə “Xor” sözünün etimologiyası bu cür izah edilir: “Belə bir rəvayət vardır ki, Rövşənin atası kor olmayıb, xor olub. O, Xorxorunyanlar qəbiləsindən olan erməni imiş. Sonralar onun “xor” adı təhrifə uğrayıb “kor” olubmuş” [5, s. 100]. Buradan da görünür ki, “Koroğlu” dastanına məftunluq hissiylə erməni yazıçıları bu xalq ədəbiyyatı nümunəsinin erməniləşdirilməsi məqsədiylə müxtəlif yollar axtarmış, bunun üçün öz yazılı hekayələrində belə absurd rəvayətlər uydurmuşlar. Bununla da gələcəkdə bu dastana edəcəkləri sahiblik iddiaları üçün zəmin hazırlamış, “səbəblər” ərsəyə gətirmişlər.

Bu “səbəblər”in, “düzüb-qoşmalar”ın nəticəsində əvvəlcə folklorumuzdan yazılı ədəbiyyatları üçün mövzu götürür, sonra götürdükləri mövzuların üzərində yenidən özləri üçün atalar sözləri, məsəl, bayatı, mahnı, aşiq havaları yaratdıqları kimi, bu dəfə də irihəcmli dastan “toplayıb” nəşr etdirirlər. Əgər Azərbaycan folklorunun toplanmasında söyləyici xalqın sadə nümayəndələri idisə, “erməni folkloru”nun informatorları mövzusu Azərbaycan folklorundan götürülən erməni yazıçılarının yazdığı bədii ədəbiyyat nümunələridir. “Koroğlu” dastanının erməni variantı da məhz belə bir “toplama” prosesi nəticəsində meydana çıxmışdır.

“Sonralar “Koroğlu” dastanının erməni dilində formalaşmış mənzum variantını 1912-ci ildə folklorçu Q.Tarverdyan toplamış və yazıya köçürmüş, professor X.Samvelyan tərəfindən geniş müqəddimə yazılaraq çap edilmişdir” [23, s. 73]. Bu yerdə folklorşünas alim İsrəfil Abbaslının fikirlərini xatırlamamaq olmur. İ.Abbaslı Azərbaycan folklorunun ermənilər tərəfindən mənimsənilməsinin üç mərhələdə baş verdiyini qeyd edir. Birinci mərhələ Azərbaycan-türk dastanlarının və dastan nəğmələrinin erməni əlifbası ilə Azərbaycan türkcəsində yazıya alınması (toplanması) dövrü, ikinci mərhələdə nəşriyyat işlərinin tərəqqi etməsiylə bərabər ilk dastan kitablarının ortaya çıxması, üçüncü mərhələdə isə Azərbaycan-türk dastanlarının erməni dilinə tərcüməsi, təbdili və nəşri dövrü. Üçüncü dövrün XIX əsrin üçüncü rübü daxil olmaqla təxminən 40 ilə yaxın bir tarixi kəsimi əhatə edən bu mərhələ özünün səciyyəvi əlamətləri ilə seçilir. Bu əlamətlər daha çox Azərbaycan-türk dastanlarının mənimsənilməsi, özününküləşdirilməsi işlərində özünü göstərmişdir [2, s. 325-326]. Qeyd olunan bu mərhələdə “Koroğlu”, “Əsli və Kərəm” dastanları ilə yanaşı “Şah İsmayıl”, “Aşiq Qərib” və digər dastanlarımızı da erməniləşdirməyə çalışmışlar.

Məqalə boyu bəhs etdiyimiz mövzu barədə kifayət qədər nümunələr gətirmək, əsaslı dəlillərlə ermənilərin Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri hesabına özləri üçün zəngin “folklor bazası” yaratdıqlarını göstərmək mümkündür. Məqələmizin sonunda Azərbaycan-erməni folklorunun qarşılıqlı öyrənilməsi, müqayisəli tədqiqi sahəsində bir çox tədqiqatların müəllifi olan görkəmli folklorşünas alim İsrəfil Abbaslının daha bir fikrinə diqqəti yönəltmək istərdik: “Yüzilliklər boyu Azərbaycan-türk dilinin, bu dildə yaranmış şifahi və yazılı ədəbiyyat örnəklərinin təsir qüvvəsi, yayılma çevrəsi o qədər güclü olmuşdur ki, əsrlər boyu ayrı-ayrı erməni sənətkarları ardıcıl şəkildə

Azərbaycan dilinə müraciət etmiş, əməkçi kütlə isə Azərbaycan folkloru incilərini yarandığı dildə dinləməyi, bu dildə qoruyub nəsildən-nəslə yaşatmağı üstün tutmuşdur” [2, s. 325]. Zaman keçdikcə Azərbaycan folklor incilərini öz övladlarına ermənicə söyləmiş, beləliklə də növbəti nəsil artıq həmin nümunələri öz folkloru kimi qəbul etməyə başlamışdır.

Bu geniş və əhatəli araşdırmalarımızın nəticəsi olaraq əminliklə deyə bilərik ki, çox məhdud sayda folklor nümunələrinə sahib olan erməni xalqı XIX əsrin əvvəllərində Qafqaza, Azərbaycanın əlverişli ərazilərinə köçürüldükdən sonra yerli əhali ilə – azərbaycanlılarla birgə yaşamış, bu müddət ərzində özlərini yazıq bir millət kimi göstərərək xalqımızın qonaqpərvərliyindən məharətlə istifadə etmiş, öz mətbəxlərinə dolma, kabab və s. kimi kulinariya mədəniyyəti qazandırmış, öz musiqi bazalarına “Sarı gəlin” kimi xalq mahnımızı, aşığı havalarımızı əlavə etmiş, “Əsli və Kərəm”, “Koroğlu” kimi dastanları mənimsəmiş, yüzlərlə bayatımızı, atalar sözləri və məsəllərimizi özününküləşdirmiş və bütün bu fəaliyyətlərindən zərrə qədər nə utanmış, nə də bunu özlərinə ar bilmişlər. Qısacası, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı bu gün var olan “erməni folkloru”nun formalaşması üçün əsas mənbə olmuş, baza rolunu oynamışdır. Erməni müəlliflərinin özlərinin də etirafları, tədqiqatları zamanı söylədikləri fikirlər bunu bir daha təsdiq edir.

Tarix və zaman isə bu reallığı və faktı hər zaman xatırladır. Mədəniyyəti zəngin xalqların mənavi sərvətləri mədəniyyətə kasıb xalqların da formalaşmasına təsir göstərmiş, onlar üçün söz güzgücü rolunu oynamışdır. Ta qədim zamanlarda olduğu kimi, son yüzilliklər zamanı da Azərbaycan xalqının zəngin söz xəzinəsi mənfur ermənilərin öz daxili eybəcərliklərini görməsi üçün bir ayna funksiyasını yerinə yetirmişdir. Zamanla folklorumuza vulqar ifadə, söyüş kimi daxil olan “erməni” komponenti əslində hər şeyi açıqca ifadə edir.

Sevindirici haldır ki, mənfur qonşularımızın uzun illərdir həyata keçirdiyi mənimsəmə vərdişinə Azərbaycanda dövlət səviyyəsində, eləcə də ayrı-ayrı qurumlar tərəfindən də etirazlar bildirilir. Bu baxımdan “Azərbaycan Respublikası Müəllif Hüquqları Agentliyi” məlumatlandırıcı və maarifləndirici materiallarla öz saytında bu məsələni mütəmadi gündəmə gətirir. Adıçəkilən qurumun rəsmi internet sahifəsindəki bir məqalədə oxuyuruq: “Bizim qədim folklor ənənələrimiz ümumbəşəri dəyərlər sırasına daxildir və dünya mədəniyyətinin varidatıdır. Bununla yanaşı, “Azərbaycan folkloru nümunələrinin hüquqi qorunması haqqında” Qanuna əsasən, Azərbaycanda folklor əqli mülkiyyət kimi, millətimizə məxsus əqli mülkiyyətin yeni, qeyri-ənənəvi növü kimi baxılır. Bu isə o deməkdir ki, biz folklor nümunələrimizə münasibətdə, həm də hüquqi müstəvidən, müstəsna hüquqlar mövqeyindən çıxış edirik.

Xalqımızın qeyri-maddi mədəni irsinin, ədəbiyyat və incəsənətinin, xüsusən folklor nümunələrinin, hətta müəllif əsərlərinin ermənilər tərəfindən oğurlanması müəyyən tarixə malikdir. Artıq bu saxtakar hərəkətlər “özgə ənənələrinin qarət edilməsi və mənimsənilməsi erməni ənənəsinə” çevrilmişdir. Məsələnin ciddiliyi Milli Məclisin nümayəndə heyətinin söyləri nəticəsində Avropa Şurası Parlament Assambleyasının sessiyasına “Azərbaycan mədəni irsinin qəsbi və dağıdılması” sənədində təqdim edilib, Milli Məclisin “Azərbaycan mədəni sərvətlərinin dağıdılması və mənimsənilməsi ilə əlaqədar” Bəyanatında da öz əksini tapıb” [24].

Bütün qeyd olunanlar ilk növbədə folklor mətnlərimizin, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrimizin – xalqımızın bu əqli mülkiyyətinin mənfur ermənilər tərəfindən mənimsənilməsi və bu iyrənc vərdislərindən əl çəkməməsindən sonra görülməsi vacib tədbirlər kimi meydana çıxmışdır. Bu isə özlüyündə xalqımız arasında, ilk növbədə ailədən

başlayaraq bağçalarda, orta məktəblərdə, ali təhsil ocaqlarında, hətta müxtəlif sahələri əhatə edən dövlət qurumlarında – iş yerlərində şifahi xalq ədəbiyyatımızın təbliğinə diqqətin artırılmasını şərtləndirir. Eyni zamanda hər bir vətəndaşımızın üzərinə folklorun keşiyində dayanmaq kimi məsul bir vəzifəni də qoyur. Bu həm də qədim və zəngin irsə malik olan xalqımızın bugünkü mənafeyini və milli dövlətçiliyimizin mənəvi varlığının qorunması istiqamətində böyük bir addım olardı. Beləliklə bundan sonrakı dövrdə də xəbis niyyətlərindən əl çəkməyəcək ermənilərin bu yaramaz əməlləri qarşısında məlumatlı vətəndaş kimi anında layiqli cavab vermə imkanını artırır, mənfur xalqın mənəvi sərvətlərimizə iddialarını təkcə regional deyil, beynəlxalq müstəvidə də puça çıxarardı.

Mövzunun kifayət qədər geniş olmasına baxmayaraq, biz öz fikirlərimizlə həm məsələnin ciddiyyətinə diqqəti çəkməyə çalışdıq, həm də bu barədə məsul və məsul olmayan hər bir azərbaycanlının üzərinə vəzifələr düşdüyünü xatırlatmaq istədik.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbaslı İ. Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində. Bakı: Elm, 1977, 156 s.
2. Abbaslı İ. Folklorşünaslıq axtarışları. Bakı: Nurlan, 2010, 344 s.
3. Abovyan X. Əsərlərinin tam külliyyatı. II c., Yerevan: Erm. SSR. EA. nəşriyyatı, 1950 (erməni dilində), 342 s.
4. Abovyan X. Əsərlərinin tam külliyyatı. V c., Yerevan: Erm. SSR. EA. nəşriyyatı, 1950 (erməni dilində), 360 s.
5. Ağayan Ğ. Əsərləri: 4 cildə, IV c., Yerevan: Yerevan Dövlət nəşriyyatı, 1940 (erməni dilində), 286 s.
6. Ağayan Ğ. Əsərləri: 4 cildə, III c., Yerevan: Yerevan Dövlət nəşriyyatı, 1940 (erməni dilində), 312 s.
7. Ağayan Q. Müasir erməni şifahi mahnıları // Daraz, 1890, s. 16-24.
8. Albaliyev Ş. Azərbaycan multikulturalizmi və etnopsixologiya amili. "Azərbaycan" qəz., 2016, 30 oktyabr, № 240, s. 5.
9. Antonyan Q. Azərbaycan xalqı və mədəniyyətinə Abovyanın münasibəti // İnqilab və mədəniyyət, 1948, № 8, s. 48-51.
10. Antonyan Q. Erməni və Azərbaycan xalqlarının ədəbi əlaqəsi. Bakı: Azərnəşr, 1955, 164 s.
11. Antonyan Q. Ədəbiyyatda erməni-Azərbaycan dostluğu. Yerevan: Heybedhart, 1962 (erməni dilində), 196 s.
12. Azərbaycan bayatıları. Bakı: XXI – Yeni Nəşrlər Evi, 2004, 304 s.
13. Fərhadov Q. Koroğlu dastanının Zaqafqaziya versiyası: Fil. elm. nam. ...dis. Bakı, 1968, ADU kitabxanası, 286 s.
14. Hakopyan T. Yerevanın tarixi (1801-1897). Yerevan: Yerevan Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 1959, (erməni dilində), 214 s.
15. Qanalanyan A. Abovyan və şifahi xalq ədəbiyyatı. Yerevan: ARMFAN nəşriyyatı, 1941 (erməni dilində), 212 s.
16. Miansaryants M. Erməni təranələri. Sankt-Peterburq, 1868 (erməni dilində), 88 s.
17. Nalbandyan M. Əsərlərinin tam külliyyatı. I c., Yerevan: ARMFAN nəşriyyatı, 1940 (erməni dilində), 348 s.
18. Nalbandyan M. Əsərlərinin tam külliyyatı. III c., Yerevan: ARMFAN nəşriyyatı, 1940 (erməni dilində), 366 s.
19. Ramazanov Y. XIX əsr erməni nəsrində Azərbaycan folkloru motivləri. Bakı: Elm, 1985, 112 s.

20. Ramazanov Y. XIX əsrdə azərbaycanca yazan erməni aşığıları: Filol. elm. nam. ... diss. avtoref. Bakı, 1969, 28 s.
21. Seyidov M. Erməni əlifbası ilə yazılmış Azərbaycan bayatıları. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 1960, № 3, s. 78-101.
22. Terteryan A. Abovyanın yaradıcılığı. Yerevan: Yerevan Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 1941 (erməni dilində), 188 s.
23. Yerevanlı Ə. Erməni-Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı əlaqələri. Yerevan: Nəpətrə, 1958 (erməni dilində), 270 s.
24. <http://www.copag.gov.az/copag/az/content/news/505>

Эльхан Мамедов

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ УСТНАЯ НАРОДНАЯ ЛИТЕРАТУРА КАК ИСТОЧНИК ПРИ ФОРМИРОВАНИИ «АРМЯНСКОГО ФОЛЬКЛОРА»

Для народов, не имеющих своей духовной сущности, лишенных богатого исторического прошлого, не существовало другого выхода, кроме как присвоить обычаи и традиции, образ жизни, лингвистическое богатство, одним словом, духовную культуру тех народов, с которыми они соседствовали географически.

Азербайджанцы, как один из древнейших народов Кавказа, принадлежащий к большой тюркской семье, во все времена отличались своей богатейшей устной народной литературой. Вместе с тем обычаи и традиции, кулинарная культура, бытовые отношения азербайджанских тюрков в сравнении с соседними народами привлекают внимание как своей древностью, так и богатством и устоявшимся характером.

Массово переселенные два века назад на Кавказ армяне являются одной из бедных наций, как морально, так и материально. Поэтому после переселения на Кавказ они присвоили богатейшее фольклорное наследие, музыкальную культуру, образцы кулинарии, обычаи и традиции азербайджанского народа. К сожалению, на следующем этапе армяне всячески старались представить все присвоенное в качестве собственного наследия, и эта традиция продолжается и в наше время.

В статье говорится о том, как армяне пользуются азербайджанским устным народным творчеством на основе черновики их писателей и исследователей и о том, каким образом они создали для себя «армянский фольклор».

Автор на основе точных и неоспоримых фактов исследовал и разоблачил намерения армян присвоить азербайджанский фольклор и их незаконную деятельность в этой области.

Ключевые слова: *фольклор, армяне, сосед, присваивать, Кавказ.*

Elkhan Mammadov

AZERBAIJAN FOLKLORE LITERATURE AS A SOURCE IN THE CREATION OF THE "ARMENIAN FOLKLORE"

Nations that have never had a self spiritual identity and have been deprived of rich historical past, had to adopt customs and traditions, vocabulary, in brief, spiritual culture of neighboring nations with regard to geographical establishment.

Azerbaijan Turks, one of the most ancient nations of Caucasus, is always distinguished as a member of a large Turk family for the richness of its national folklore. Meanwhile, traditions, cuisine, relations of Azerbaijan Turks are notable for its ancientness, richness, as well as, for its character in comparison to other neighboring nations.

The great mass of Armenian people moved Caucasus two centuries ago were one of the poorest nation for the pecuniary and spiritual culture.

Therefore they have appropriated the rich word memory of the Azerbaijanians, musical culture, kitchen examples, and traditions of Azerbaijan after they move to the Caucasian.

Unfortunately, at a later stage, the names that they have adopted, they have tried to show as their names and this tradition continues up date.

In the paper the author deals with the problem how Armenians had formed “Armenian folklore” for themselves on the basis of their writers and researches works and also how they had benefit from Azerbaijan folklore.

On the basis of the authors clear and undeniable facts about Armenians intention of appropriation of the Azerbaijani folklore and their illegal activities have been investigated.

Key words: *folklore, armenian, neighbor, to adopt, Caucasus.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

NAZİRƏ ƏSGƏROVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: naziraasgerova@yahoo.com

SEHRLİ NAĞILLARDA ZOOMORFİK OBRAZLAR

Məqalədə mürəkkəb quruluşa malik olan sehrli nağıllarda insanların qədim mifik təsəvvürlərinin təhlili, zoomorfik obrazların ifadə imkanları araşdırılmışdır. Bu obrazlar nağıllarda genesis baxımdan əski təsəvvürlərə bağlanaraq zəngin bir sistemi formalaşdırır. Mənəvi, psixoloji yöndə bu silsilə ümumi magik təsəvvürə əsaslanır. Nağıllarda iştirak edən zoomorfik obrazlar real canlı həyat ilə yanaşı, qədim mifoloji etiqadların varlığını da əks etdirir. Beləliklə, müəyyən edilmişdir ki, zoomorfik obrazlıq sehrli nağılların başlıca mövzunu təşkil etməklə ən qədim inancları özündə birləşdirir. Eyni zamanda məqalədə zoomorfik obrazlar, onların canlı kimi xüsusiyyətləri, eləcə də əlavə insani keyfiyyətləri obrazlaşmanı əhatə edərək, ictimai, sosial məsələlərin yeni ifadə xüsusiyyətini göstərir.

Açar sözlər: *sehr, zoomorfik obraz, magik təsəvvür, mif, tilsim.*

Mürəkkəb quruluşa malik olan sehrli nağıllarda insanların qədim mifik təsəvvürləri özünəməxsus şəkildə əks olunmuşdur. Mifoloji düşüncə obraz hadisə, element səviyyələrində epik şüurun qaynağına çevrilir. Sehrli nağıllar adından göründüyü kimi, sehrli qüvvələrin, əfsanəvi, fantastik varlıqların, ilahi başlanğıcların süjetə daxil edilməsi, obrazlaşması ilə yaranır. Sehrli üzük, quş, div, ilan və s. bu nağılların başlıca əsə-tiri qüvvə və obrazlardır. Burada əsə-tiri fantastik qüvvələr müxtəlif predmet, əşya, insan, heyvan obrazlarının qeyri-adi tərzdə təqdimində formalaşır. Mənəvi psixoloji yön-də bu silsilə ümumi magik təsəvvürə əsaslanır.

Nağıllarda sehrli aləmlə bağlı şər qüvvələri təmsil edən bir çox obrazlar – div, əjdaha, ilan, quş və s. göstərmək olar. Çox az nağıl tapmaq olar ki, orada div obrazına təsadüf edilməsin. Burada div bir neçə nağılı çıxmaq şərti ilə daha çox şər qüvvələri təmsil edir. Fantastik gücə malik olan divlər başdan ayağa tilsimli olurlar. Divlər adam cildinə düşəndə üç şeyi gizlədə bilmirlər. Dişləri gen, saçları sarı, gözləri göy olur. Bu da pisliyin, şərin, mənfinin zəhəri tanıtmə nişanlarıdır. Sarı saç, göy göz qədim inanclar-la əlaqədardır. “Burada inanılır ki, həmişə ağ div insanlara əl tutardı, qara div şər gətirəndi, göy div haqqı qoruyardı” [4, s. 18]. Ağ işıqla, qara qaranlıqla əlaqəlidir. Fikrimizcə, ağ divin xeyir, qara divin şər gətirməsi, göy divin haqqı qoruması təsviri aşkar-lana bilər. Göy rəng göylə, səma ilə əlaqəlidir.

“İsgəndərin dirilməsi” nağılında İsgəndəri qara div tilsimə salıb [2, s. 64]. “Cüdl div” nağılında oğlan ağ divin məkanından alma, sarı divin məkanından şir südü gətirir” [2, s. 185]. “Üç qardaşın nağılında qəhrəmanın atını, arvadını göygöz, diş seyrək, sarı-saç bir div aparır. Qara at divə kömək edir. “Adamyeyən qız” nağılında kor ər arvad divlər yetim oğlanı övladlığa götürürlər. Oğlan onların qoyunlarını otarır. Bir gün o, ağ divin sürüsünü oğurlayıb gətirir. “Kor divlər ona deyirlər ki, qara divin sürüsünə yaxın getmə, ondan yaxa qurtarammazsan” [2, s. 207]. Nağıldakı bu məqam diqqətçəkəndir. “Günçıxan – işıqla, günəşlə, xeyirlə bağlıdır. Günbatan – qaranlıqla, şərlə bağlıdır” [4, s. 43].

Gözəl qızların divlərin əlində əsir olması motivinə onlarca nağıl süjetində rast gəlinir. Divlər çox vaxt gözəl qızları oğurlayaraq öz qalaçalarına gətirirlər. “Kəl Həsənin nağılı”, “Reyhanın nağılı” və bir çox başqa nağıllarda bu motiv qabarıqdır. Bu tipli nağıllarda əsas hadisələr gözəl qızların divlər tərəfindən oğurlanmasından sonra başlayır. Məlum olduğu kimi bir çox xalqların o cümlədən Azərbaycan xalqının folklorunda Günəş qız şəklində təsvir olunur, divlər isə zülməti qaranlığı təmsil edirlər. “Divlərin qızları oğurlaması folklor təsəvvüründə işıq-qaranlıq, həyat-ölüm, xeyir-şər qarşıdurmasının və onlar arasında gedən əbədi mübarizənin ifadəsidir” [6, s. 223]. “Üçayaqat” nağılında atanın üç oğlu, üç qızı var. Ata son nəfəsində oğlanlarına deyir: Məni basdırdığınız günün səhəri qəbrimin üstünə gəlin. Qəbrimin üstündə hansı canlıyı görsəz, böyük bacınızı ona verin, ikinci günü yenə qəbrimin üstünə gedin, ortancıl bacınızı da bu dəfə qəbrimin üstündə olana verin, üçüncü günü qəbrim üstündə hansı canlıyı görsəz, kiçik bacınızı da ona verin” [2, s. 296]. Bu nağılda birinci gün qəbrin üstünə ağ div gəlir, ikinci gün qara div, üçüncü gün sarı div – bacılar onlara ərə verilir. Nağılda divlərin rəngi ilə qəhrəmanın ayrı-ayrı məqamları işarələnir: Bacılarını ərə verəndən sonra ilk vaxtlar (I gün – ağ div) qəhrəman xeyir içindədir, sonra (II gün – qara div) ağır günlər, çətin sınaqlar başlanır, daha sonra isə (III gün – sarı div) qəhrəman düşməyə qalib gəlir, vəziyyət normalaşır. Divlərin rəngləri təkcə onların xarakterini müəyyənləşdirmir, həm də qəhrəmanın həyatının müəyyən mərhələləri bu rənglərlə işarələnir.

“Gülqahqahın, Gülşahnazın nağılı”nda qəhrəman təndir salıb çörək bişirən div anasına kömək edir. O təndirdən çörəyi əli ilə çıxardan div anasına şiş verir, divin evi saçları ilə süpürdüyünü görüb ona süpürgə gətirir. Divin anası bu yaxşılığı unutmur, onu oğulluğa götürür, yeddi oğluna siz bu gündən yeddi qardaşsınız. Elə divlərin köməkliyi ilə də qəhrəman Gülqahqahı, Gülşahnazı sehrli məkandan gətirə bilir. Göründüyü kimi divlər özlərinə qardaş bildikləri bəni insana arxa dururlar, onunla bir yerdə yaşaya bilməyələr də çətin gündə qəhrəmanın yanında olur, onu düşmənlərdən qoruyur. Divlər də nağıllarda sehrli, ovsunu, tilsimi özündə gizlədən varlıqlar kimi təsvir olunur.

Sehrli nağıllardakı zoomorfik obrazlardan daha çox işlənəklərdən biri də əjdahadır. Bu qəbildən olan nağılların bir çoxunda ilan-əjdahaya ikili münasibət ifadə olunur. Bu tipli nağıllarda ilan həm şər, həm də xeyirxah bir qüvvənin zoomorfik obrazı kimi əks olunur. Bir çox nağıllarda isə ilan daha çox xeyirxah qüvvə kimi canlandırılır. “Daş üzük” nağılında qəhrəman ilanlar ölkəsinə düşür, qızını ölümdən qurtardığına görə ilanlar şahı ona sehrli üzük bağışlayır. “İlan” nağılında isə mediativ funksiya üst qatdadır. “Qoruyuculuq funksiyası, digər keyfiyyətlər də görsənmir. Burda ilan alın yazısının icraçısı, tale buyruqçusudur” [4, s. 85]. Varlı bir kişinin gözəl bir oğlu var. Oğlan yoxa çıxır, kişinin axtarmadığı yer, soruşmadığı adam qalmır. Bir gün bağban gəlib ona deyir: “Oğlun bağda yatıb. Bilmirəm, vergi verilib, nədisə bir dəne ilan dolaşmış buna, qoymur ayağa qalxa. Ancaq danışır, ilanın dilini bilir. Dedilər, soruş ki, məni niyə vurmursan? Vurursan, vur get, xoşa gəlmirəm vur, ya da nə istəyirsən istə, axı mən dura bilmirəm” [2, s. 124]. İlan zoomorfik obraz olaraq öz funksiyasını yerinə yetirir. İlanın gəlişi də, oğlana sarılması, huşa gedən oğlanın dilini bilməsi də müqəddəs hökmlə bağlıdır. Bu məqamda oğlan obyekt, ilan subyektdir. Məlumdur ki, subyekt fəal, obyekt qeyri fəaldır. Subyektin fəallığı onun missiyası ilə əlaqədardır. Öz missiyasını da hökm şəklində oğlanın atasına çatdırır. “Oğlan bu dünyanın deyil. Mən aparıram” [4, s. 123]. Onun bu dünyadan o biri dünyaya getməyi hökmdür. Hökmün icraçısı ilandır. Ona görə də “mən aparıram” deyir. İlan bir vasitəçidir, o dünya ilə bu dünyanı birləşdirir.

Başqa bir mətndə deyilir: Bir padşah olur. Onun bir oğlu olur. Camaat ona deyir ki, oğlunun bir yaşı olanda onu ilan vuracaq. Padşah uca bir çinar ağacının üstündə qəsr

tikdirir, arvadı ilə uşağı həmin qəsrə qoyur. Qəsri elə tikdirir ki, oraya heç nə keçə bilməz. Uşağın bir yaşı tamam olanda, anası uşağa süd verən zaman saçını ilan olub onu vurur. Göründüyü kimi nağılda camaat informasiya səviyyəsindədir. “Müqəddəs aləmdən gələn informasiya onların vasitəsilə padşaha ötürülür. Padşah unudur ki, o aləmdən gələn informasiya bu dünyada hakimi mütləqdir” [4, s. 86].

Hər iki nağılda ilan hökm verən yox, verilən hökmün icraçısıdır. Bu işin onlara tapşırılması isə ilanın vasitəçiliyinə – mediativ funksiyasına görədir. Ona görə də padşah bu dünyada heç kəsin bacarmadığı bir işi görür, çinar ağacının üstündə qəsr tikdirir. Yer ilə göy arasında vasitəçi olan ağac həyat ağacı, tale ağacı kimi rəmzləşdirilir. Yəni hadisələrin gedişi bir vasitəçidən ikinci vasitəçiyə ötürülür. Padşah oğlunu qəsrə qoymaqla onu həyat ağacına, tale ağacına tapşırır. Çünki o, məkan-zaman informasiyanı düzgün mənalandıra bilmir. Onun oğlunun bu dünyada qalmaq möhləti bir ildir. Zaman bir ildir, məkan bu dünyadır. Möhlət bitəndə ilan öz mediativ funksiyasını həyata keçirir. Ananın saçının ilana çevrilməsi göstərir ki, bu nağılda ilan qadın obrazında təsəvvür edilir. Məlumdur ki, ənənədə qadın həm müsbət, həm də mənfi başlanğıcdır. “Padşahın arvadının çinarın üstündəki qəsrə oğlunu qoruması, lakin ilanın tamamında saçının ilana çevrilib qoruduğunu öldürməsi də burdan qaynaqlanır” [4, s. 87]. Padşah oğlunu ölümdən qurtarmaq üçün çinar ağacının üstündəki qəsrə gizlətməmişdi, “İlanın nağılı”nda kişi oğlunu ilandan xilas etmək üçün yad qapılara göndərmişdi. Lakin nə qəsr, nə yad qapılar onları hifz edə bilməmişdir. Bütün bunlar isə nağıllarda gerçəkləşən ilanlarla bağlı düşüncənin ayrı-ayrı səviyyələrini əhatə edir, qoruyuculuq funksiyasına müxtəlif baxış bucaqlarından yanaşılmasına imkan verir.

“Caməs” nağılında isə ilan həm informator-mediator statusunda, həm də ölüb-dirilmə prosesinin daşıyıcısı kimi təqdim olunur. Nağılda o ilanların “böyüyüdür”, adı Şamirandır. Nağılda deyilir ki, Caməs dostları ilə meşəyə odun yığmağa gedir. Burda rastlaşdıqları quyuya heç kəs girə bilmir, axırda Caməs quyuya düşür. Uşaqlar onu quyuda qoyub qaçırırlar. “Azərbaycan nağıllarında yeraltı dünyanın çox mürəkkəb strukturu var, bununla bərabər quyunun yerin altı, xaos dünyası ilə bağlılığı epik mətnlərdə sistem halındadır” [5, s. 120]. “Caməs” nağılında da bu ənənə gözlənilir, bu sistemdən kənara çıxılmır. Dostlarının qoyub qaçdığı Caməs bıçaqla quyunun divarını xeyli oyur, oyuqdan gözəl bir bağ, yaraşıqlı imarət görsənir. Caməs ilanlarla da, xaos dünyası ilə burda rastlaşır. İlanların böyüyü Şamiran Caməsə bir əhvalat danışdı. Bu söhbət düz yeddi il çəkdi. Ancaq Caməs elə bildi ki, cəmi bir gün keçib. Ona dedi: “Mən dünəndən burdayam. İndi anam mənsiz darıxır, icazə ver gedim.

Şamiran ilan dedi:

– Nə bir gün, düz yeddi ildi ki, sən burdasan.

Caməs dedi:

– Bu necə olan şeydi?

İlan dedi:

– Sən məni öldürəcəkdin. Odu ki, mən elə bir əhvalat danışdım ki, ömürdən 7 il gəlib keçsin” [2, s. 45]. Oğlanla ilanın söhbətində ortaya çıxan məsələlər ənənədən gəlir. İlanın 7 il danışdıqları oğlana bir gün kimi gəlersə, bu ilanın qeyri-adiliyi ilə şərtlənir. İlan öz danışığı ilə yeddi gün kimi təsəvvür etdirə bilirsə, deməli o oğlanın gözündə zamanı saxlamaq gücündədir. Zamanı saxlamaq qeyri-adilərin funksiyasına daxildir. Bu mətnə oğlan öldürülən yox, öldürəndir. Oğlanın fəallığı bir mediator olaraq ilanın fəalliyətini üzə çıxarır. Ayrılında ilan dedi: “Ey Caməs get ancaq sən bir də mənim yanıma gələcəksən, özü də məni öldürəcəksən.

Caməs dedi:

– Necə ola bilər ki, bu yaxşılıqdan sonra mən səni öldürüm? Heç əlim gələrmə?

İlan dedi:

– Bir sözdü dedim, yadında qalsın” [2, s. 47].

Göründüyü kimi bu motivin daşdığı semantika da müəyyən ənənə ilə bağlıdır. Oğlan ondan ayrılanda qətiyyətlə ağına gətirmir ki, ilan gələcək hadisələrdən xəbər verir. O, bir də buralara qayıdacaq, bütün yaxşılıqlara baxmayaraq ilanı öldürəcək. Mediator olan ilan dedikləri qismətdir, alın yazısıdır. Bu vəziyyət isə öz informasiyaları ilə ilan həm fəal, oğlan qeyri fəaldır. “Caməs” nağılindəki sonrakı hadisələrdə atasının dərmanı ilan yağdır. İlanı isə ancaq Caməs tapıb öldürə bilər. Ona görə də Caməsi məcbur edirlər ki, ilan arxasınca getsin. İlan ona deyir: “Ağlama, dur gedək. Ancaq mən heç kimə əl verməyəcəyəm ki, mənim başım kəsin, tək səndən savayı. Ancaq mən kəsəndə bir qarış başımdan, bir qayıq da quyruğumdan kəsib dəsmalın arasında gətirib bu quyuya salarsan. Mən dönüb olacağam yenə həmin ki ilan. Ancaq mənim yağıma padşahın belinə vuran kimi öləcək” [2, s. 48]. Göründüyü kimi, ilan ölüm-dirilmə prosesindən keçir. Fikrimizcə, mətnə bu ilan mediativ funksiyası ilə bağlıdır. Caməs mediator deyil, ona görə də ilanı bu dünyadan o dünyaya apara bilmir. İlan isə qeyri-fəal vəziyyətdə də padşahı bu dünyadan o biri dünyaya aparır.

Göründüyü kimi nağıllardakı ilan obrazı genezisi baxımdan əski təsəvvürlərlə bağlanaraq zəngin bir sistem formalaşdırıb. Bu kompleksin müxtəlif tərəfləri vardır və bu tərəflər isə daşdığı semantika ilə bağlı ayrı-ayrı nağıllarda reallaşır.

Sehrli qüvvələrin timsalında quşların obrazlılığı, əsatiri, fantastik xüsusiyyətləri də nağıllarımızda nəzərə çarpır. Bu əfsanəvi quşlar nağıl qəhrəmanlarının himayəçisinə çevrilməklə onları fəlakətdən uzaqlaşdırır, işıqlı dünyanın yolunu tanıdır. Əksər nağıllarda Simurq kimi adlandırılan bu quş əski zoomorfik surətdir.

Azərbaycanın görkəmli folklorşünas alimi M.H.Təhmasib “Əfsanəvi quşlar” məqaləsində digər quşlarla yanaşı Simurq quşundan geniş bəhs etmişdir. Bu quşun İran, Orta Asiya, ərəb və Azərbaycan mifologiyasında zoomorfik surət, xeyirxahlıq hamisi kimi qəbul olunduğu göstərilir. O əfsanə, nağıl və dastanlarda uzaq məsafəni bir anda qət edən nəhəng, sehrli gücə malik quş kimi təsvir olunur. “Avestaya görə dənizdə bitmiş ağacın başında, “Şahnamə”yə görə Elbrus dağının zirvəsində, Azərbaycan və ərəb folkloruna görə “Qaf” dağında yaşadığı bildirilir” [9, s. 45]. Azərbaycan nağıllarından “Simanın nağılı” və “Məlikməmməd nağılı”nda bu quş tilsimi qırır, qaranlıq dünyaya düşmüş qəhrəmanı xilas edib, işıqlı dünyaya qaytarır. “Soltan İbrahim” nağılında Simurq quşu bir göz qırpmında qəhrəmanı istədiyi yerə çatdırır. “Simurq qalxdı havaya, göynən gedirdi, birdən dedi: Açın gözlərinizi. Bunlar gözlərini açdılar gördülər bərribiyabandadırlar” [1, s. 330].

Fikrimizcə, bu quş folklorumuzda qəhrəmana kömək edən, qara qüvvələrlə apardığı mübarizədə ona yollar göstərən, məsləhətlər verən, onu ən çıxılmaz fəlakətlərdən xilas edən, mərhəmətli, sədaqətli xüsusiyyətlərə malik xeyirxah bir qüvvə kimi təsvir edilir.

Məlumdur ki, dövlətquşu, şahlıq quşu obrazları nağıl süjetlərində müxtəlif əlaqələri əhəmiyyətli dərəcədə fəallaşdırır. “Bu quşun bir adının da Umay, Humay və ya “Hüma quşu” olması müəyyən təsəvvürlərin aktivliyinə imkan yaradır” [7, s. 83]. Folklorşünas alim M.Təhmasibə görə Umay öz inkişafının sonrakı mərhələsində öz gölgəsi, himayəsi ilə bəxtiyarlıq – dövlət, övlad verən əsatiri bir quşa çevrilmişdir” [8, s. 15]. Nəticə şahlıq, dövlət, övladvermə olduğundan nağılda bunlar murada yetirilmə adı ilə işarələndirilir.

“Çöl quşunun yumurtası” nağılı ilə Umay-Humay-Hüma sakral düzümünə çöl qu-

şunu da artırmaq lazım gəlir. Məsələ bundadır ki, çöl quşu övlad yox, dövlət verir. “Bir kişinin bir arvadı və iki oğlu vardı. Onlar çox kasıb idilər. Hər gün kişi gedirdi çölə, odun yığıb gətirirdi ki, O, odunu satıb puluna çörək alsınlar” [2, s. 149]. Kişi çörək pulu üçün çöldən odun yığır. Odun yığdığı zaman quşla rastlaşır. Çöl quşunun funksiyasını nağıl özü müəyyənləşdirir: kişi kasıbdır, çöl quşu ona dövlət verməlidir. Mətnə mifoloji-epik varlığa ehtiyac var. Bu nağılda quş kişinin kəsdiyi ağacın budağına qonur. Quşun uçub getməməyi mifoloji təfəkkürlə bağlıdır. Kişi quşu evə gətirir. Çöl quşu ilə kişinin bu qarşılıqlı hərəkətləri ənənədən kənarda deyil. Quş yumurtlayır. “Səhər arvad yumurtanı götürüb bazara gedir. Tacir soruşur:

– Ay bacı, axı sən burda niyə durmusan?

Arvad deyir ki, belə bir yumurta var, gətirmişəm onu satam. Tacir alıb yumurtaya baxır, görür ki, yumurta çox dəyərlidir” [2, s. 150]. Nağıl öz qəhrəmanını arzularına yetirməyə iddialıdır. Bu iddianın gerçəkləşməsi yollarından biri də mifik düşüncədir. Nağılda çöl quşunun yumurtası kasıb ailəyə dövlət-bəxtiylə gətirir.

“Abdulla ilə Mehriban Sultan” nağılında isə təqdimat bir qədər fərqlidir. Bu nağılda döyüş zamanı düşmənlər kəmənd ataraq Abdullanı atdan salıb tuturlar. Onu bir sandığa qoyub, deryaya atırlar. Derya sandığı aparıb bir qayaya vurur, sandıq sınır. Abdulla sandığın bir parçası üstündə qalır. Bir də görür ki, bir ağ quş gəlib onun başına qonur. “Abdulla quşun lələyindən birini çəkir, yumurtasının sarısı ilə məktub yazıb, quşun boynuna bağlayır” [3, s. 254]. “Çöl quşunun yumurtası” nağılında isə quş kişinin qarşısına çıxıb qaçmamaqla, başına qonub dayanmaq əslində eyni hərəkətdir. Çöl quşu yumurtası ilə, ağ quş isə həm lələyi, həm də yumurtası ilə qəhrəmana kömək göstərir. Hər iki nağılda köməyin işarələndirilməsi də eynilik təşkil edir. Çöl quşu kişinin qarşısına ailənin ağır vəziyyətdə olduğu zaman çıxmışdı. Abdulla da çətinliklərlə qarşılaşanda yenə də quş köməyə gəlir. Quş məktubu Mehriban Sultana çatdırır. Nağılda quşun əsas funksiyası qəhrəmanın köməyinə çatmaqdır. “Dara düşən, ölüm təhlükəsi ilə üz-üzə qalan, heç bir yerdən çarə gözləməyən qəhrəmanı məhz onlar hifz edir, qoruyurlar” [4, s. 105]. Quşların nağıllardakı ümumi xarakter cəhəti onların xeyir xəbər gətirməsi, xeyirxahlıq rəmzində təsvir olunması ilə bağlıdır.

Beləliklə, nağıllarda iştirak edən zoomorfik varlıqlar real canlı həyat ilə yanaşı, qədim mifoloji etiqadların varlığını da əks etdirir. Zoomorfik obrazlar onların canlı kimi xüsusiyyətləri, eləcə də əlavə insani keyfiyyətləri obrazlaşmanı əhatə edir. İctimai, sosial məsələlərin yeni ifadə xüsusiyyətlərini göstərir. Nağıllardakı zoomorfik qüvvələr həm də ümumi mifik inkişaf elementi kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu cür sehrli qüvvələr bir tərəfdən mifik təfəkkürün sirli işarəsi kimi çıxış edirsə, digər tərəfdən də hadisələrin inkişafında və açılmasında qəhrəmanın tərəf müqabili kimi diqqəti cəlb edir. Divlər, quşlar, ilanlarla yanaşı, atlar, şirlər və digər sehrli qüvvəyə malik olan zoomorfik obrazlar da Azərbaycan sehrli nağıllarının yaddaqalan obrazlar kolleksiyasının ayrılmaz tərkib hissələrindəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. Nağıllar. Bakı: Yazıçı, 1985, 502 s.
2. Azərbaycan nağılları. Naxçıvan. Bakı: MBM, 2005, 269 s.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası. 1 c., Naxçıvan folkloru, Bakı.
4. Babayev R. Janrın iddiası və imkanları. Bakı: ADRU, 2014, 135 s.
5. Cəfərli M. Azərbaycan dastanlarının struktur poetikası. Bakı: Nurlan, 2010, 204 s.
6. Əliyev O. Nağıllar / Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: VII cildə. 1 c., Bakı: Elm, 2004, s. 217-241.

7. Məmmədov C. Türk mifoloji sistemi: struktur və poetikaş Bakı: Mütərcim, 2007, 272 s.
8. Təhmasib M. Məqalələr. Bakı: Elm, 2005, 218 s.
9. Vəliyev İ. Azərbaycan mifik təfəkküründə sehrli quşlar // Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu, Bakı: Səda, 2005, s. 42-53.

Назира Аскерова

ЗООМОРФИЧЕСКИЕ ОБРАЗЫ В ВОЛШЕБНЫХ СКАЗКАХ

В статье исследованы выразительные возможности зооморфических образов, проведен анализ древних мифических представлений людей в волшебных сказках, имеющих сложную структуру. С точки зрения генезиса, эти образы, связанные с древними представлениями, в сказках формируют богатую систему. В духовно-психологическом направлении эта цепочка основывается на общих магических представлениях. Зооморфические образы, участвующие в сказках, вместе с реальной живой жизнью отражают существование древнего мифологического мировоззрения. Таким образом, определено, что зооморфическая образность, являясь главной темой волшебных сказок, соединяет в себе самые древние верования. В то же время в статье зооморфические образы, включая их возникновение, живые особенности, а также дополнительные человеческие качества, показывают новые возможности выражения общественных, социальных проблем.

Ключевые слова: заклинание, зооморфический образ, магическое представление, миф, амулет.

Nazira Asgarova

ZOOMORPHIC IMAGES IN FAIRY TALES

The paper explores the expressive possibilities of zoomorphic images, analyzes ancient mythical representations of people in fairy tales with a complex structure. From the point of view of genesis, these images associated with ancient representations in fairy tales form a rich system. In the spiritual and psychological direction, this chain is based on common magical ideas. Zoomorphic images involved in fairy tales, together with real living life, reflect the existence of an ancient mythological worldview. Thus, it is determined that zoomorphic imagery, being the main theme of fairy tales, combines the most ancient beliefs. At the same time in the paper zoomorphic images, including their appearance, living features, as well as additional human qualities, show new possibilities for expressing social problems.

Key words: incantation, zoomorphic image, magic imagination, myth, mascot.

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

VƏFA QASIMOVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: vafa13qasimova@gmail.com

AZƏRBAYCAN VƏ DÜNYA FOLKLORUNDA MİFOLOJİ OBRAZLARIN YARANMASINDA İNSAN PSIXOLOGİYASININ TƏSİRİ

Bir millətin keçmişini, adət-ənənəsini, mədəniyyətini, həmçinin psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənmənin ən optimal yolu həmin millətin folklor nümunələrinə nəzər salmaqdır. Folklor nümunələrindən biri olan miflər insan təfəkkür və təxəyyülünün ilkin məhsulu kimi diqqəti cəlb edir. Miflərin baş qəhrəmanı olan mifik obrazların yaradılması prosesində insan psixologiyasının təsiri danılmaz bir faktdır. Mifik obrazların yaradılması prosesi zamanı keçmiş qavrayış materiallarının yenidən işlənərək yeni surətlərin yaradılması ilə baş tutur. Bu zaman təxəyyül mühüm rol oynayır. Miflər milli xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirsə də, mifik obrazların yaradılma prosesi Azərbaycan və dünya folklorunda eynilik təşkil edir. Bununla yanaşı mifik obrazlar psixologiyanın bir çox sahələrinə əsaslı təsir edir. Məqalədə Azərbaycan və dünya folklorunda mifoloji obrazların yaranma prosesi izlənməmişdir. Bu zaman insan psixologiyasının, onun təxəyyülünün hansı səviyyədə rol oynadığı tədqiq edilməyə çalışılmışdır.

Açar sözlər: *Azərbaycan, dünya, folklor, mifoloji obrazlar, psixologiya, təxəyyül.*

Folklor nümunələri bir millətin yalnız keçmiş adət-ənənəsini, mədəniyyətini, tarixini əks etdirmir, həmçinin millətin təfəkkürünü, təxəyyülünü, hiss və həyəcanını da özündə cəmləşdirir. Baş verən təbiət hadisələrinə, real və mücərrəd məfhumlara, canlı və cansız varlıqlara olan münasibətlər folklor nümunələrində bədii bir şəkildə özünə yer tapmışdır. Tapmacalarda hər hansı bir əşya, hadisə və məfhumun müəyyən əlamətləri, keyfiyyətləri dolayı yollarla söylənərək qarşı tərəfi düşünməyə, atalar sözləri və məsələlərdə hikmətli sözlərlə düzgün qərarların verilməsinə, ifadə edilən fikrin qüvvətlənməsinə, dastanlarda göstərilən qəhrəmanlıqlar, dostluqlar vasitəsilə insanların öz milli dəyərlərinin öyrənilməsinə və s. sövq edir. Bu mənada mifologiya daha çox diqqət çəkir.

Mif – yunanca mifos sözündən götürülüb, mənası əfsanə, nağıl, söz, dastan, rəvayət və s. deməkdir. Mifologiya isə miflər haqqında elmdir. Mif yaradıcılığı bəşəriyyətin mədəni tarixinin ən qədim hadisəsidir. Mifologiya dedikdə çox vaxt ictimai şüurun ilkin forması başa düşülür. Bu ilkin forma çağdaş insana hazır şəkildə deyil, sonradan bərpa olunması bir sistem şəklində gəlib çatmışdır [1, s. 8]. İnsanların əşya və predmetləri, baş verən hadisələri dərk etməyə çalışması mifoloji şüurun yaranmasına səbəb oldu. Yaranan mifoloji şüurun zamanla tarixi şüura keçməsi nəticəsində isə folklorun müxtəlif növləri – nağıllar, əfsanə və rəvayətlər, dastanlar, inanc və sınaqlar və s. əmələ gəldi və formalaşdı. Bu, folklor nümunələrinin hər birində hər bir millətin təfəkkür və təxəyyülünün inkişaf prosesinin hansı səviyyədə olduğunun da göstəricisidir. Bu mənada hər bir millətin təxəyyülünün yüksək inkişafını həmin millətin mifologiyasında aydın görmək olar. Belə ki, təxəyyül surətlərinin yaradılması ilə ortaya çıxan mifoloji obrazlar bunu deməyə əsas verir.

Qeyd edək ki, keçmiş qavrayış materiallarının yenidən işlənməsi əsasında yeni surətlərin yaradılmasından ibarət olan psixi prosesə təxəyyül deyilir [7, s. 370]. Təxəyyül

insan həyatında əvəzedilməz rola malikdir. İnsan təxəyyül vasitəsi ilə həyat, ətrafda baş verən hadisələr haqqında fikir sahibi olur və öz həyat fəlsəfəsini, dünyagörüşünü təkmilləşdirərək gələcəyə dair planlar qurur. Təxəyyül yaradıcı fəaliyyətdə ən əsas faktorlardan biridir. Belə ki, təxəyyül elmi və texniki fəaliyyətdə fəal iştirak etsə də bədii fəaliyyətdə özünü daha qabarıq büruzə verir. Təxəyyül bədii fəaliyyətdə təxəyyül surətlərinin yaradılması ilə öz təsdiqini tapır. Hər bir təxəyyül surətində şəxsiyyətin motivləri, münasibətləri, sərvət meylləri özünün aydın əksini tapır. Təxəyyül surətlərinin yaradılmasında fəaliyyətin müxtəlif sahələrində xüsusi üsul və tərzlərdən istifadə edilsə də bütün fəaliyyət sahələrində təxəyyül surətləri eyni qanunauyğunluq əsasında yaradılır. Qavranılan materialı yenidən işləmək, dəyişdirmək yolu ilə yeni surətlər yaradılır ki, bu da iki proses – analiz və sintez əsasında baş verir. Bu iki proses bədii ədəbiyyatda mifoloji obrazların yaradılmasında da geniş istifadə edilir. Hər bir xalqın özünə xas mifoloji obrazları olsa da, ümumi dünya mifoloji obrazların yaradılışında oxşarlıqlar da mövcuddur.

Mifoloji obrazların yaradılması zamanı analiz və sintez prosesindən istifadə edilsə də bu zaman sintezləşdirmənin iki forması daha əsaslı rol oynayır. Bunlar aqqlıutinasıya və hiperbolizasiyadır.

Aqqlıutinasıya elə sintezləşdirmə tərzidir ki, bu zaman real həyatda biri-biri ilə birləşməyən müxtəlif keyfiyyətlər, xassələr, hissələr birləşdirilərək yeni bir surətin yaradılması prosesi baş verir. Bu sintezləşdirmə tərzı vasitəsilə mifoloji obrazların yaradılması həm Azərbaycan, həm dünya folklorunda daha çox rast gəlinir. Fikri nümunələr əsasında daha aydın şəkildə ifadə etmək mümkündür.

Azərbaycan folklorunda yer alan “İlan gəlin” rəvayətində sintezləşdirmə tərzı ilə yaradılan mifoloji obraz qarşımıza çıxır. Rəvayətdə mifoloji obrazdan belə nəql olunur ki, “tayfa içərisində yoxsul bir kişi yaşayırdı. Onun isə gözəl bir qızı varmış. Qız nə qız? Aya deyir sən çıxma, mən çıxaram. Günə deyir, sən çıxma mən çıxaram. Yemə, içmə yeddi gün, yeddi gecə ay camalına, xətti xalına tamaşa elə, yenə də doydum deməzsən. Tayfa başçısının oğlu bu qızı görür və ona vurulur. Sən demə bu qızı müqəddəs ilan doğubmuş. Atası sayılan kişi isə onu bir dərədən tapıb böyütmüşdür. Demək qız oğlana getsə də, onunla yaşaya bilməzdi. Çünki oğlan bəni-insan idi” [6, s. 267]. Məndən də göründüyü kimi real həyatda birləşməyən ilan və qadının müxtəlif keyfiyyətlərini birləşdirərək “ilan gəlin” surəti yaradılmışdır.

Qadın və ilanın müxtəlif keyfiyyətlərinin, hissələrinin birləşdirilməsi ilə yaradılan mifoloji obrazlara bir çox dünya folklor nümunələrində də rast gəlinir. Belə ki, Yunan əfsanəsi olan “Medusa” və İran əfsanəsi olan “Şahməran” bu dediklərimizə ən bariz nümunələrdir.

“Medusa” əfsanəsində Medusa Athenanın qəzəbilə gözlərinə baxan hər kəsi daşa dönməsinə və saçlarının yerinə isə ilanların olmasına səbəb olan lənətlə cəzalandırılır. Bununla kifayətlənməyən Athena onun öldürülməsi əmrini verir. Medusanın ölümü haqqında müxtəlif mənbələrdə müxtəlif əfsanələr mövcuddur. Əfsanədə digər bir diqqəti çəkən cəhət isə Medusanın sağ tərəfdən axan qanının zəhərli, sol tərəfdən axan qanının isə zərdab olması haqqındakı məlumatdır. Bu fraqment isə bizə İran əfsanəsi olan “Şahməran” əfsanəsini xatırladır. İlanlar şahı olaraq bilinən Şahməran bədəninin aşağı hissəsi ilan, yuxarı hissəsi isə gözəl qadın olan mifoloji obrazdır. Şahməranın öldürülməsinə səbəb isə onun ətinin dərman olduğu və padşahın (bəzi mənbələrdə padşahın qızının) xəstə olması olur. Əti dərman olsa da ətinin suyu zəhərli olur. Bu da “Şahməran” və “Medusa” əfsanəsi arasında oxşarlıqlardan biri kimi diqqəti cəlb edir.

Bir digər mifoloji qadın obrazı olan və dünya folklorunda – Rus, Yunan, İngilis,

Ukrayna və s. eləcə də Azərbaycan folklorunda da tez-tez rast gəlinən “Su pərisi” obrazıdır ki, “Dəniz qızı”, “Nemf”lər kimi adlarla da folklor nümunələrində göstərilmişdir. Müxtəlif mənbələrdə bu mifoloji obrazlar müxtəlif xarakterdə göstərilir. Bəzi mənbələrdə oxuduqları mahnılar ilə gəmiçiləri ovsunlayaraq onların işlərinə maneçilik törətdikləri, hətta gəmilərin batmasına səbəb olduqları bildirilir. Bir digər mənbədə isə boğulma təhlükəsi yaşayan gəmiçilərə kömək etdiklərindən, onlara yol göstərdiklərindən bəhs olunur [8]. Mövzu müxtəlifliyinə baxmayaraq mifoloji obraz olaraq bir-birilə, demək olar ki, eynilik daşıyır. Belə ki, folklor nümunələrinin bir çoxunda bəldən yuxarı hissəsi gözəl qadın, aşağı hissəsi isə balıq olan bir obraz olaraq təsvir olunur. Bu da sintezləşdirmənin aqqlutyunasiya tərzii ilə yaradılan bir digər təxəyyül obrazıdır. Aqqlutyunasiya tərzii vasitəsi ilə yalnız insan və heyvanların müxtəlif keyfiyyətlərini, hissələrini birləşdirməklə yeni surətlər yaranmır, həmçinin də müxtəlif heyvanların müxtəlif keyfiyyətlərini, hissələrini birləşdirərək yeni mifoloji surətlər meydana gəlir. Misal olaraq Yunan əfsanələrindən Peqasus, Türk əfsanələrindən Tulpər, Azərbaycanın “Koroğlu” dastanından Qırat kimi mifoloji obrazları göstərmək olar. Bu mifoloji obrazlar ağ və ya qara rəngdə, qanadları olan güclü, sürətli at olaraq təsvir olunur. “Koroğlu” dastanında Qıratın qanadları yoxdur. Bunun səbəbi isə dastanda bu cür dilə gətirilir: “Dayça qırx gün tövlədə qalmalıydı. Tövlənin bütün dəlmə-deşiyini elə tutdu ki, qırx günə kimi iynə deşiyi boyda da olsa, ora işıq düşməsin. Rəvşən dözə bilməyib otuz doqquzuncu gün dayçaya tamaşa etmək üçün göz yekəlikdə bir deşik açdı. Gördü dayça çıraqla kimi işıqla saçı. Rəvşənin bir baxışı ilə elə bil ki, bu çıraqla söndü, dayça da soluxdu” [3, s. 14].

Dünya və Azərbaycan folklorunda aqqlutyunasiya tərzii ilə yaradılan bir çox mifoloji surətlər vardır. Simurqla quşu (Zümrüdü Anka, Hüma quşu, Toğrul quşu), əjdaha və s. kimi mifoloji obrazları göstərmək olar.

Digər sintezləşdirmə tərzii olan hiperbolizasiyadan da bir çox mifoloji obrazın yaradılmasında geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Hiperbolizasiya təxəyyül obrazlarının yaradılmasında mübaliğədən istifadə etmək deməkdir. Mübaliğə iki istiqamətdə gedə bilər: şişirtmə və kiçiltmə istiqamətində. Şişirtmə istiqamətində aparılan mübaliğəyə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Qazan xanın, Təpəgözün, “Koroğlu” dastanında Koroğlunun və s. təsvirini misal göstərmək olar. Dünya folklorundan isə Misir, Hind, Çin əfsanələrində allahların, Yunan əfsanələrində allahların və Prometeyin, İran əfsanələrində Zərdüştün, Alman-Skandinav xalqlarının qəhrəmanlıqla eposunda hun (türk) hökmdarı Atilla obrazının təsvirində yer verdikləri mübaliğələr ən parlaqla nümunələrdəndir. Mövzular, obrazlar fərqli olsa da istifadə olunan mübaliğələr bənzərlik təşkil edir. Belə ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında təsvir olunan Təpəgöz obrazı ilə Yunan əfsanələrində bəhs olunan sikloplar eynilik təşkil edir. Onların hər ikisi də tək gözə, böyük və güclü bədən quruluşuna sahib qeyri-insani varlıqlar olaraq təsvir edilir. Bununla bərabər hiperbolizasiyanın digər istiqaməti olan kiçiltmə vasitəsilə yaradılan cırtıdan, cücə, pəri obrazları da vardır. Bu mifoloji obrazlar demək olar ki, Azərbaycan və bir çox dünya folklorunda rast gəlinən personajlardır.

Mifoloji obrazların yaranma formaları ilə yanaşı yaranma səbəbləri də diqqət çəkən məsələlərdəndir. Ətraflarında baş verən hadisələri, təbii fəlakətləri, məfhumları, məkan və əşyaları, qorxu və sevinclərini, qəhrəmanlıqlarını, cəsarətlərini öz təfəkkür və təxəyyüllərinə uyğun şəkildə anlamış və bu, zamanla dildən-dilə dolaşaraq müxtəlif insanların müxtəlif fikir və təxəyyül surətlərini özündə cəmləşdirərək miflərin baş qəhrəmanı olan mifik obrazların yaranmasına səbəb olmuşdurlar. Belə ki, insanlar güclü bir tarixə, hökmdar və millətə sahib olduqlarını bildirmək üçün mübaliğədən istifadə edərək Koroğlu, Qazan xan, Atilla, Prometey və s., təbii fəlakətlərin səbəbini mənalandırmaq

üçün isə müxtəlif allahlar – Zeus, Poseydon, Amon-Ra, İndra, Hauma və digərləri, təbiət hadisələrinin baş verməsinə, baş verən qorxulu hadisələrə nəyin səbəb olduğunu aydınlaşdırmaq üçün div, pəri, əjdaha, su pərisi və s. kimi qeyri-insani varlıqları təxəyyüldə canlandırılmış və uzun müddət bu mifik obrazların var olduqlarına inanmışlar. İnsanlar daşqınların, xəstəliklərin olmasını, hücumlara məruz qalmalarını allahların qəzəbinin, quraqlığın olmasını əjdahanın, divin çayın qarşısını kəsməsinin, qeyri-normal hadisələrin baş verməsini pərilərin, cinlərin etdiklərinin nəticəsi olaraq düşünürdülər. Bununla da mifoloji surətlərin yaranmasında insan psixologiyasının zəruri və əsas rol oynadığını görmək mümkündür. Mifoloji surətlərin yaranmasında psixologiyanın əsaslı rol oynaması ilə bərabər mifoloji surətlər də psixologiyada, ələlxüsüs da psixodiagnoz-tikada əhəmiyyətli rola malikdir.

Bu gün sahib olunan fikir və düşüncələrin şüuraltı ilə sıx əlaqəsini nəzərə alan bir çox psixoloqlar miflərin insanın xarakterinin, temperament tipinin, fobiyaalarının, qabiliyyətlərinin aşkara çıxarılmasında mühüm əhəmiyyətə malik olduqlarını bildirmişlər. İ.M.Seçenovun proyektiv testlər qisminə daxil olan “Mövcud olmayan varlıq” testində bu faktlar qismən özünə yer tapmışdır. Testi aparan zaman mifoloji obrazların şəkillərinin çəkilməsi tələb olunur və çəkilən şəkildə mifoloji obrazın necə təsvir olunmasından, obrazda olan hansı hissənin daha qabarıq verilməsindən insan psixikası və psixologiyası haqqında ilkin və ümumiləşdirici məlumatlar əldə edilirdi. Amma Seçenov folklor və psixologiya arasında olan əlaqəni tam olaraq açıqlamır və məsələyə sırf psixoloji istiqamətdə yanaşırdı. Bir digər tədqiqatçı Z.Freydin tələbəsi olan E.Jones bu əlaqəni sübuta yetirməyə cəhd göstərmiş, lakin tam olaraq nail ola bilməmişdir. Bu gələcək psixoloqlar üçün araşdırılması vacib bir məsələ kimi günümüzdə ortaya qoyulmuş böyük maraq doğuran problemdir.

Mifoloji obrazlar təxəyyülün inkişafında da əvəzsiz rola malikdir. Mifologiya yazıçıların, dramaturqların yaradıcılığına təsir göstərmiş, nəticədə bir çox mifik obrazlar yazılı ədəbiyyata gətirilərək şah əsərlərin yaradılmasına səbəb olmuşdur. Bunlara romantik şair, dramaturq və yazıçı H.Cavidin “İblis”, “İblisin intiqamı”, A.Şaiqin “Tıq-tıq xanım”, “Tülkü həccə gedir”, “İblisin hüsurunda”, Ə.Cavadın “Yel baba”, “Ayla Günəş” və s. kimi yazılı ədəbiyyat nümunələrini misal göstərmək olar.

Ədəbiyyatda özünə yer tapan mifoloji obrazlar fantastik və cizgi filmlərinin də əsasını təşkil edir. “Qərib cinlər diyarında”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Titanların müharibəsi”, “Poseydon”, “Troya” və s. kimi filmlər bu baxımdan diqqəti cəlb edir.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan və dünya folklorunda var olan mifoloji obrazların meydana gəlməsində insan təfəkkürünün rolu böyükdür. Nümunə və faktlardan da aydın olur ki, istər Azərbaycan, istərsə də dünya folklor nümunələri psixologiya ilə sıx əlaqədədir. Hər ikisi də insanın hərtərəfli inkişaf etmiş bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında əvəzsiz rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağababa A. Mifologiya. Sumqayıt: Qrifli, 2008, 60 s.
2. Əsatirlər, əfsanə və rəvayətlər. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 304 s.
3. Koroğlu. Paris nüsxəsi. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 224 s.
4. Milli folklor. 74 sayı, İstanbul: Geleneksel yayıncılık, 2007, 210 s.
5. Novruzov T. Qədim Şərq ədəbiyyatı. Bakı: Adiloğlu, 2007, 296 s.
6. Pirsultanlı S. Azərbaycan türklərinin xalq rəvayətləri. Bakı: Qrifli, 2011, 667 s.
7. Seyidov İ., Həmzəyev M. Ümumi psixologiya. Bakı: YYSQ, 2014, 434 s.

8. https://tr.wikipedia.org/wiki/Deniz_kızı
9. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Medusa>
10. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Şahmeran>

Вафа Гасимова

ВЛИЯНИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ НА ФОРМИРОВАНИЕ МИФОЛОГИЧЕСКИХ ОБРАЗОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО И МИРОВОГО ФОЛЬКЛОРА

Наиболее оптимальный способ изучения национальной истории, традиций, культуры и психологических характеристик какого-либо народа – это изучение фольклорных образцов этой страны. Мифы, являясь одним из образцов фольклора, привлекают внимание в качестве одного из первых плодов человеческого мышления и воображения. Неоспоримым фактом является влияние человеческой психологии на процесс создания мифических образов – основных героев мифов. В ходе процесса создания мифических образов происходит переработка прошлого опыта и перцептивных материалов и создание новых образов. В этом случае воображение играет большую роль. Хотя миф объединяет в себе национальные черты, процесс создания мифических персонажей в азербайджанском и мировом фольклоре одинаковый. Вместе с тем, мифические образы оказывают значительное влияние на многие области психологии. В статье прослежен процесс мифологических образов в азербайджанском и мировом фольклоре. А также была принята попытка изучить роль воображения в человеческой психологии.

Ключевые слова: *Азербайджан, мир, фольклор, мифические персонажи, психология, воображение.*

Vafa Gasymova

THE INFLUENCE OF HUMAN PSYCHOLOGY ON THE FORMATION OF MYTHOLOGICAL CHARACTERS OF AZERBAIJAN AND WORLD FOLKLORE

The most optimal way of studying the national history, traditions, culture and psychological characteristics of a people is to study folklore samples of this country. Myths, being one of the samples of folklore, attract attention as one of the first fruits of human thought and imagination. The indisputable fact is the influence of human psychology on the process of creating mythical images – the main heroes of myths. During the process of creating mythical images, past experience and perceptual materials are processed and new images are created. In this case, the imagination plays a big role. Although the myth unites national features, the process of creating mythical characters in Azerbaijani and world folklore is the same. At the same time, mythical images exert a significant influence on many areas of psychology. The paper traces the process of mythological images in Azerbaijani and world folklore. And also an attempt was made to study the role of imagination in human psychology.

Key word: *Azerbaijan, world, folklore, mythical characters, psychology, imagination.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

İNCƏSƏNƏT

ƏLİ QƏHRƏMANOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: @yahoo.com

NAXÇIVAN TEATRININ BAŞ REJİSSORU SƏMƏD MÖVLƏVINİN YARADICILIQ YOLU

Məqalədə Naxçıvan teatrının inkişaf yoluna müxtəsər nəzər salınmış, teatrın fəaliyyəti dövründə rejissor və baş rejissor sənətinin görkəmli nümayəndələrindən bəhs olunmuşdur. Həmçinin Naxçıvan teatrında aktyor, quruluşçu rejissor və baş rejissor işləmiş Səməd Mövləvinin həyat və sənət yolu təhlil və tədqiq edilmişdir. Onun baş rejissorluğu ilə səhnələşdirilən tamaşaların teatrın inkişafındakı rolu diqqət mərkəzinə çəkilmişdir.

Açar sözlər: Naxçıvan teatri, Səməd Mövləvi, rejissor, baş rejissor, aktyor, tamaşa.

Azərbaycan teatri öz inkişaf yolunu inqilabdan əvvəl çarizmin müstəmləkəçilik siyasəti, ruhanilərin təbliğatı və xalq kütlələrinin mədəniyyətə geridə qalması nəticəsində kəskin mübarizələrlə keçirir, hər bir nailiyyətini amansız çarpışmalarla əldə edirdi. Azərbaycan teatrının həqiqi yüksək sənət ocağına çevrilməsində binasızlıq, repertuarsızlıq, tamaşaçısızlıq da böyük əngəllər törədirdi. Bunlarla yanaşı çar məmurlarının hər cürə təzyiqi, cahil molla və fanatiklərin ədavəti və təqibi teatrın qarşısında duran güclü maneələr idi. Bu cür vəziyyətdə teatr sənətinin yaradılması çox çətin idi. Professor Əziz Şərif teatrımızın patriarxlarından olan Hüseyn Ərəblinski haqqında qeyd edir ki, "...Azərbaycanda o, doğrudan da, teatr sənətinin tanrısı oldu və bir ovuc fədakar silahdaşı ilə səhnə sənətinin təməlini qoyaraq, əsrin bütün cəhalət və nadanlığına, bütün fanatizm və köhnəliyə zərbələr vurmağa başladı" [1, s. 47]. Belə çətin şərtlər altında formalaşan Azərbaycan teatri ilə yanaşı qədim və zəngin mədəniyyətə sahib olan Naxçıvanda da teatr mürəkkəb dövrdə, gərgin mübarizələr zəminində inkişaf edirdi. Naxçıvan teatrının yaradıcılıq yolu heç də hamar olmayıb, yarandığı gündən ciddi təqiblərlə, soyuq münasibətlərlə, gərgin mübarizələrlə üzləşib. Buna baxmayaraq naxçıvanlı ziyalılar: Eynəli bəy Sultanov, Cəlil Məmmədquluzadə, Məhəmməd Tağı Sidqi, Baxşəli ağa Şahtaxtı, Qurbanəli Şərifov, Mirzə Əlməmməd Xəlilov, Nəsrulla və Fərəculla Şeyxov qardaşları, Paşa ağa Sultanov, Mirzə Ələkbər Süleymanov, Mirzə Məmməd Zamanbəyov, Sadıq Xəlilov, Ələsgər Şeyxov, Hüseyn və Məmməd Xəlilovlar, Mirzə Məmməd Hüseynov, Mirzə Sadıq Qulubəyov, Məmmədqulu bəy Kəngərli, Böyükxan Naxçıvanski və başqaları Naxçıvanda teatr sənətini inkişaf etdir-

məyə müvəffəq olmuş, bu sahədə müstəsna xidmətlər göstərmiş, çətinliklərlə üzləşmələrinə baxmayaraq onlar yeni üsulda məktəblərin, kitabxanaların, digər maarif və mədəniyyət sahələrinin yaranması üçün hərtərəfli mübarizə aparmışlar.

Qədim və zəngin mədəniyyətə malik Naxçıvan Azərbaycanın ictimai, bədii fikir tarixində misilsiz xidmətlər göstərmiş bir diyardır. Bu ulu torpaq saysız-hesabsız sənətkarlar, memarlar, tarixçilər, hərbcilər, dövlət xadimləri siyasətçilər, şairlər, dramaturqlar, mədəniyyət və incəsənət xadimləri yetirmişdir. İllər ötdükcə Azərbaycan incəsənətinin yeni səhifələri aşkar olunur. Bu baxımdan Cənubi Azərbaycanın Təbriz şəhərində 1900-cü ildə doğulan, XX əsrin əvvəllərində Naxçıvana gələn, aktyor, rejissor, baş rejissor kimi Naxçıvan teatrının inkişafında mühüm xidmətləri olan Səməd Mövləvi (Əbdülsəməd Məhəmməd oğlu Rzalı) ilk təhsilini Təbrizdə molla məktəbində alır. 1908-ci ildə Təbriz şəhərində “Rüşdiyyə” məktəbinə daxil olan Səməd 1916-cı ildə məktəbi bitirir. 8 yaşında ikən atasını itirən Səməd böyük qardaşı Əhmədağanın himayəsində böyüyür. Səməd Mövləvi yaradıcılığının ilk günündən aydın bir məqsəd yolçusu, yüksək amallı həqiqi sənət aşığı, görkəmli səhnə xadimi kimi özünü tanıtdıra bilir.

Səməd Mövləvinin gənc ikən böyük talant və yüksək dərəcədə bacarığa malik olduğunu görən SSRİ xalq artisti, Dövlət mükafatı laureatı Sıdqi Ruhulla xatirəsində belə yazır: “Mən Cənubi Azərbaycana qastrolda gedərkən (1916-cı ildə) Təbrizdə N.Nərimanovun “Nadir şah” faciəsini tamaşaya qoyduğumuz zaman qadın surəti Gülcahanı ifa edən tapılmadı. Mən həmin rol “Rüşdiyyə” məktəbində təhsil alan Səməd Mövləviyə tapşırıdım. O, heç bir şeydən çəkinmədən çox böyük bir cəsarətlə Gülcahan rolunu ifa etdi” [3, s. 142].

1919-cu ildə görkəmli demokrat Mirzə Cəlilin Təbrizə gətməsi və orada “Molla Nəsrəddin” jurnalının yenidən nəşrə başlanması tərəqqipərvər adamları, o cümlədən gənc həvəskar artistləri jurnalın çıxarılması işinə cəlb edir. Vəsait toplamaq məqsədilə “Ölülər” komediyasını tamaşaya qoyur. Tamaşadan əvvəl Təbriz “Cəmiyyəti-Xeyriyyə” təşkilatı ilə danışıq aparılır. Əsərin tamaşaya qoyulması çox da asan olmur. Bir tərəfdən Təbrizdə böyük nüfuz və səlahiyyətləri olan ruhanilər, digər tərəfdən hökmranlıq edən şah üsul idarəsi bu əsərin tamaşaya qoyulmasının əleyhinə idi. Mirzə Cəlilin böyük səyi nəticəsində əsərin tamaşaya qoyulmasına icazə alınır. Cəlil Məmmədquluzadənin razılığı ilə rollar bölünür. “Ölülər” dünyasının ittihamçısı olan İsgəndər rolunu Böyükxan Naxçıvanskiyə, çirkin əməllər carçısı Şeyx Nəsrulla surəti isə Səməd Mövləviyə tapşırılır. Tamaşa qurtarandan sonra nəzmiyyə idarəsinin ajanları aktyorları həbs edirlər və teatr cəmiyyəti də bununla ləğv olunur. 1919-cu ildə görkəmli demokrat yazıçı Mirzə Cəlil ilə olan tanışlığı Səməd Mövləvinin daha dərin tellərlə teatra bağlayır. Həmin vaxt Səməd Mövləvi mühacirət etmiş bir çox naxçıvanlılarla: Böyükxan Naxçıvanski ilə yanaşı, Əkbər Abbasov, Hacı Nəsirov, Əkbər Namazov, Cabbar Əmirov, Teymur Kəngərli ilə tanış olur. Naxçıvan teatrının sabiq əməkdaşlarından olan Əkbər Abbasov həmin hadisəni xatırlayaraq yazır: “Yaxşı yadımdadır, Səməd Mövləvi o zaman Şeyx Nəsrulla rolunu çox böyük məharətlə oynadı” [3, s. 144]. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra C.Məmmədquluzadənin köməyi ilə naxçıvanlı mühacirlərlə birlikdə Səməd Mövləvi Bakıya və oradan da Naxçıvana gəlir. O, 1921-ci ildə Naxçıvana gələrkən teatr bərpad vəziyyətdə idi. Səməd yerli aktyorlarla birlikdə teatrın yenidən təşkil edilməsində yaxından iştirak edir. Əli Xəlilov yazır: “Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra görkəmli artist Səməd Mövləvi Təbrizdən Naxçıvana qayıtdı. 1921-ci ildə o, teatrda işləməyə başladı. S.Mövləvi az müddətdə teatrda bacarıqlı bir rejissor kimi də özünü göstərdi. 1922-ci ildə o, müstəqil olaraq “Pul, yoxsa Allah” (Rzaqulu Şərq – Ə.Q.) pyesini müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoydu. Səməd Mövləvinin xoş və məlahətli səsi var idi.

O, teatra gəldikdən sonra Üzeyir Hacıbəyovun “Əsli və Kərəm”, “Leyli və Məcnun”, “Şah Abbas və Xurşid Banu”, Zülfüqar Hacıbəyovun “Aşıq Qərib” operalarını tamaşaya qoymaq mümkün oldu” [2, s. 46].

Sovetləşmənin ilk illərində Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının kollektivi teatrı zəhmətkeş əhali içərisində təbliğ etmək üçün geniş və çoxcəhətli fəaliyyətə başlayırlar. Bu vaxt teatrda Həsən Səfərli, Əli Xəlilov, Rza İsfəndiyarlı, Mirhəsən Mirişli, Teymur Qasımov, Səməd Allahverdiyev, Hacı Nəsirov, Heydər Məmmədov, Heydər Muradov, Həmid Mahmudov, Zəhərzadə, Əkbər Abbasov, Əsəd Cəfərli və başqaları fəaliyyət göstərirdilər [2, s. 44]. Bunların içərisində səhnə ustası kimi yüksək ad qazanmış Səməd Mövləvi 50 ildən artıq müddətə Naxçıvan teatrının səhnəsində fəaliyyət göstərmiş, böyük müəllim, ustad sənətkar kimi gənc aktyorlar nəslinin yetişməsində fəal rol oynamışdır. Yarım əsirlik xidməti dövründə Səməd Mövləvi 230-dan çox müxtəlif xarakterli obrazlar yaratmış və 70-dən çox əsərə quruluş vermişdir.

Səməd Mövləvi 1921-1940-cı illərdə Naxçıvan Dövlət teatrında aktyorluq edir, rejissorluqla da məşğul olur. 1926-1931-ci illərdə isə teatrda baş rejissor vəzifəsində işləyir. Realist və romantik üslublarda, həm monumental, həm də çağdaş səpkili formalarda tamaşalar hazırlayır. Mirzə Fətəli Axundzadənin, “Hacı Qara” (1922-1929-1954), “Lənkəran xanının vəziri” (1939), “Xırs quldur basan” (1946), Rzaqulu Şərqinin “Pul, yoxsa allah” (1922), Ə.Haqqverdiyevin “Köhnə dudman” (1928), “Dağılan tifaq” (1930), “Pəri cadu” (1949-1953), Nəcəfbəy Vəzirovun “Hacı Qəmbər” (1955), Cəlil Məmməd-quluzadənin “Ölülər” (1925-1929-1950), “Anamın kitabı” (1927), Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” (1928-1936), “Şeyda”, “Knyaz” (1928-1931), “İblis”, Cəfər Cabbarlının “Aydın” (1927-1940), “Sevil” (1928-1934-1939), “Yaşar” (1928-1934-1938), “Oktay Eloğlu” (1929), “Od gəlini” (1928-1949-1953), “Almaz” (1934), “1905-ci ildə” (1934-1936), “Nəsrəddin şah” (İbrahim Həməzəyevlə birlikdə), Əyyub Abbasovun “Azad” (1939), Şəmsəddin Saminin “Dəmirçi Gavə” (1928), Nəriman Nərimanovun “Nadir şah”, Hacıağa Quliyevin “Qohumlar” (1939), Böyükağa Talıblının “Keyf içində” (1929), Abdulla Şaiqin “Fitnə” (1949), Süleyman Sani Axundovun “Dostlar” (1948), “Laçın yuvası” (1948), Səməd Vurğunun “Vaqif” (1942-1947), Rəsul Rzanın “Vəfa” (1944), Mehdi Hüseynin “Nizami” (1943), Məmmədhüseyn Təhmasibin “Bahar” (1949), “Çiçəklənən arzular” (1951), Hüseyn Fitrətin “Hind ixtilacıları” (1925-1930), Müzəffər Nəsirinin “Azadlıq günəşi” (1926-1929), Bağır Cabbarzadənin “İki kələkbaz” (1926), M.İbrahimovun “Həyat” (1940), Novruz Gəncəlinin “Düşmənlər cəbhəsində” (“Düşmənlər içində” – 1951), musiqili əsərlərdən: Üzeyir Hacıbəyovun “Leyli və Məcnun” (1925-1930-1937-1940-1948), “Əsli və Kərəm” (1930-1941-1948), “Arşın mal alan” (1927-1930-1937-1943-1949), “Məşədi İbad” (1927-1940-1946), “Şah Abbas və Xurşidbanu” (1927-1930), “Ər və arvad” (1937-1943), Zülfüqar Hacıbəyovun “Aşıq Qərib” (1944-1948), “Əlli yaşında cavan” (1947-1954), Sabit Rəhmanın “Toy” (1939), Mirmehdi Seyidzadənin “Nərgiz” (1940), Məmməd Səid Ordubadi və Səid Rüstəmovun “Beş manatlıq gəlin” (1940-1944), Məmməd Səid Ordubadi və Fikrət Əmirovun “Ürəkçalanlar” (1950), Səid Rüstəmovun “Durna” (1948), Sabit Rəhmanın “Aydınlıq” (1949), “Xoşbəxtlər” (1950), “Toy” (1953), Məhərrəm Əlizadə və Ağası Məşədibəyovun “Toy kimindir?” (1941), Məhərrəm Əlizadə və Soltan Hacıbəylinin “Qızıl gül” (1945), Hüseyn Muxtarovun “Məhəbbət gülü” (1945, musiqisi Süleyman Ələsgərov və Şıxməmmədbəyov), R.Qliyerin “Şahsənəm” (1944), tərcümə əsərlərdən: Vilyam Şekspirin “Otello” (1927-1943), “On ikinci gecə” (1951), “Hamlet”, Fridrix Şillerin “Qaçaqqlar” (1927-1930), “Məkr və məhəbbət” (1928), Jan Batist Molyerin “Jorj Danden” (1928-1948), Brandan Tomasın “Tələbələrin kələyi” (1927-1930), “İki ağanın bir nökrəri”

(1947), Aleksandr Dümanın “Qanlı qala” (1928-1930), Karlo Qoldoninin “İki yetimə” (1928-1930), Vasili Şkvarkinin “Casus” (1928) “Özgə uşağı” (1931-1934), Aleksandr Ostrovskinin “Günahsız müqəssirlər” (1943), Tur və Şeynin qardaşlarının “Üzləşdirmə” (1939), Aleksandr Arbuzovun “Altı sevgili dost” (1949), Vadim Sobkonun “İkinci cəbhə” (1953), Aleksandr Şirvanzadənin “Namus” (1928), Sandro Şanşiaşvilinin “Anzor” pyeslərini böyük məharətlə və yüksək sənətkarlıqla tamaşaya qoyur.

Naxçıvan teatrının aparıcı aktyorlarından olan Səməd Mövləvi fəaliyyəti dövründə Mirzə Həbib, Heydər bəy, Məstəlişah (“Lənkəran xanının vəzir”, “Hacı Qara”, “Müsyö Jordan və dərviş Məstəlişah”, Mirzə Fətəli Axundov), Nadir şah (“Nadir şah”, Nəriman Nərimanov), İsgəndər və Şeyx Nəsrulla (“Ölülər”, Cəlil Məmmədquluzadə), Nəcəf bəy, Hacı Səməd ağa, Qurban (“Dağılan tifaq”, “Bəxtsiz cavan”, “Pəri cadu”, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev), Molla Şəfi (“Hacı Qəmbər”, Nəcəf bəy Vəzirov), Bəhram və General-qubernator, İmamyar, Əbu Übeyd, Aydın, Balaş və Atakişi, Mirzə Səməndər (“Solğun çiçəklər”, “1905-ci ildə” “Yaşar”, “Od gəlini”, “Aydın”, “Sevil”, “Almaz”, Cəfər Cabbarlı), Fərrux (“Günəş doğur”, Əbülfəz Abbasquliyev), Şeyx Sənan və Şeyx Kəbir, Maks Miller (“Şeyx Sənan”, “Şeyda” Hüseyn Cavid), Otello və Yaqo (“Otello”, Vilyam Şekspir), Baron və Stanvil (“Jorj Danden”, Jan Batis Molyer), Frans Moor (“Qaçaq”, Fridrix Şiller), Makferson (“Rus məsələsi”, Konstansin Simonov), Xlestakov (“Müfəttiş”, Nikolay Qoqol), Şapur, Vidadi (“Fərhad və Şirin”, “Vaqif”, Səməd Vurgun), Böyükəğa (“Torpaq təslim olur”, Hüseyn İbrahimov), Muğan (“Vəfa”, Rəsul Rza), Şahmar bəy (“Qanlı çinar” Firudin Aşurov), Bilici baba (“Vətən”, Abdulla Şaiq), İldırım Atayev, Alxan (“Atayevlər ailəsi”, “Bahar suları”, İlyas Əfəndiyev), Bahadır (“Azadlıq günəşi”, Müzəffər Nəsirli), Göyüş dayı (“Qatır Məmməd”, Zeynal Xəlil), İvanov (“Göz həkimi”, İslam Səfərli), Barxudar (“Namus”, Aleksandr Şirvanzadə), Piri baba (“Eşq və intiqam”, Süleyman Sani Axundov), Usta (“Çiçəkli dağ”, Məmmədhüseyn Təhmasib), Arcil (“Vətən namusu”, Georgi Mdivani), Qoşqar (“İldırım”, Cabbar Məcnunbəyov), Şirvan hökmdarı (“Nizami”, Mehdi Hüseyn), Müşavir (“Ədalət”, Bəxtiyar Vahabzadə), Kərəqlazov (“Xərçənglər”, Sergey Mixalkov), Əhməd Biqəm, Həsənov (“Məhəbbət”, “Həyat” M.İbrahimov), Sehrbaz qoca (“Sehrlər küpə”, Pavel Malyarevski), Don Aryas (“Sevilya ulduzu”, Lope de Vega), Məzəlizadə (“Məzəlizadələr”, Səttar Axundov) və s. rolları müvəffəqiyyətlə yaratmışdır. Onun ifa etdiyi rollar silsiləsində yaratdığı surətlər rəngarəng olmaqla Səməd Mövləvi sənətkarlığının həyatı olmasını bütün tamaşaçılarına sübut etdi.

Onun yaratdığı surətlər silsiləsində “Ölülər” komediyasındakı Şeyx Nəsrulla rolu mütəxəssislər tərəfində yüksək qiymətləndirilmişdir. 1925-ci ildə Tiflisdə nəşr olunan “Yeni fikir” qəzetində məşhur ədəbiyyatşünas Əziz Şərif Səməd Mövləvinin ifa etdiyi Şeyx Nəsrulla surətini xarakterizə edərək belə yazmışdı: “Bu pyesdə tamaşaçını sevindirən bir hal var idi ki, o da Şeyx Nəsrullanın çirkin simasını böyük məharətlə yaradan S.Mövləvinin özünün bacarıqlı və talantlı aktyor olduğunu nümayiş etdirməsi idi. Xüsusi ilə onun tamaşaçını dərhal özünə cəlb edən danışığı, dərin mimikalı üz, səhnə hərəkətləri obrazın xarakterinə çox uyğun idi” [9, 23 dekabr 1925-ci il].

1928-ci ildə 8 Mart Beynəlxalq Qadınlar günü münasibətilə S.Mövləvinin rejissorluğu ilə ilk dəfə Naxçıvan səhnəsində C.Cabbarlının “Sevil” əsəri tamaşaya qoyularkən əsərin bədii qüvvəsi çox böyük oldu. Sevilin taleyi yüzlərlə qadının taleyini çox real və inandırıcı əks etdirdiyi üçün tamaşaçılarda dərin həyəcan oyatdı. Tamaşa köhnə həyatın ölümü, yeni həyatın təntənəsi kimi səsləndi. Tamaşanın gedişi ilə bağlı quruluşçu rejissor S.Mövləvi yazırdı: “Tamaşanın üçüncü pərdəsində Sevil çadrasını Balaşın üzünə çırpdığı zaman zalda böyük bir həyəcan əmələ gəlir və oradakı qadınlar da “məhv

olsun çadra” deyərək öz çadralarını səhnəyə tullamağa başlayırlar. Tamaşa qurtaranda saydıq; səhnəyə 160 çadra tullanmışdı. Hər həftə “Sevil” tamaşasını göstərirdik və həmişə də zal dolu olurdu” [4, s. 245]. Əli Xəlilov qeyd edir: “Tamaşa qurtardıqda teatrdan çıxan qadınların bəziləri çadrasız evlərinə getməkdən qorxaraq çadralarını geri alırlar. Lakin atılıb qalan 85 çadra siyahıya alınır və teatrın geyim sexinə təhvil verilir” [2, s. 47]. Bu teatrın təsir gücünü, əzəmətini, məkurəliliyini sübut edirdi. “Sevil” əsərinin təsiri ilə Məhbubə Məmmədova, Firuzə Əlixanova, Xədicə Qaziyeva, Küşvər Axundova və Telli Əkbərova kimi azərbaycanlı qadınlar teatrla əlaqələri gücləndirir. Bu illərdə “Komsomol klubu”nun yetirmələri olan Məmmədhüseyn Təhmasib, Cabbar Əliyev, Əyyub Abbasov və sonralar Yusif Haqverdiyev kollektivə daxil olurlar. Səməd Mövləvi bu gənclərə yaradıcılıq işində yaxından köməklik göstərir.

Ötən əsrin 20-ci illərində Naxçıvan teatrının ab-havasında, sənət iqlimində ciddi dönüş əmələ gəlir. Bir çox adlı-sanlı aktyorlar teatra dəvət olunurlar. Bakıdan və başqa şəhərlərdən rejissorlar teatra işləməyə gəlirlər. Güclü aktyor ansamblı yaranır. Bu rejissorların teatra gəlişi burada opera və musiqili komediyaların oynanılmasına güclü təkan verir və repertuarda Azərbaycan klassiklərinə müntəzəm surətdə müraciət edilirdi.

S.S.Axundovun “Laçın yuvası” pyesinin tamaşaya qoyulmasında Səməd Mövləvinin rejissorluq bacarığı və özü oynadığı Əmraslan bəyin oğlu Cahangir obrazının istismarçılar sinfindən ürəkdən ayrılaraq böyük bir inamla inqilaba qoşulan surət kimi tamaşaçılara çatdırılması, onun qızğın səhnə temperamentinə malik olan böyük sənətkarlığını bir daha o zaman sübut etmişdi [8, v. 41]. O, böyük sənətkar idi. Səməd Mövləvi eyni zamanda baş rolların mahir ifaçısı kimi də çıxış edirdi. S.Mövləvi Naxçıvan teatrında Məcnun, Kərəm, Aşıq Qərib, Sərvər, Əsgər... kimi zəngin rolları gözəl ifa etmişdir.

Səməd Mövləvi xatirələrində belə yazırdı ki, böyük dramaturq Mirzə Cəlil ilə tanışlığım məni aktyor olmağa vadar etdisə, arzularım Arazın o tayında yox, ancaq Arazın bu tayında çiçəklənməyə başladı. Bu tamamilə doğrudur, çünki S.Mövləvinin əsas yaradıcılığı Naxçıvan səhnəsi ilə bağlıdır. O, səhnədə olarkən bütün hadisələrə, özünün hərəkətlərinə inanırdı. Bu da Səməd Mövləvinin oynadığı sürətlərə dolğunluq və təbiiilik gətirirdi.

Görkəmli səhnə ustası Səməd Mövləvinin xidmətləri təkcə Naxçıvan səhnəsi ilə məhdudlaşmır. İlham Rəhimli və Cəlil Vəzirov yazır: “1921-ci ildə Naxçıvana köçüb və buraya gələn gündən şəhərin teatr kollektivinə daxil olub. 1924-1926-cı illərdə İrəvan və Tiflis Azərbaycan teatrlarında işləyib. Yenidən Naxçıvana qayıdaraq ömrünün sonuna qədər bu kollektivdə aktyorluq və rejissorluq edib” [6, s. 65].

Səməd Mövləvi İrəvan teatrına rəhbərliyə dəvət olunur, orada 1924-cü ildən 1925-ci ilin sentyabrınadək Hüseyn Cavidin “İblis”, “Şeyx Sənan”, Cəfər Cabbarlının “Aydın”, Nəriman Nərimanovun “Nadir şah”, Üzeyir Hacıbəyovun “Leyli və Məcnun”, “Arşın mal alan” əsərlərini tamaşaya qoyur [3, s. 149].

Onun Tiflis şəhərindəki fəaliyyəti də diqqətəlayiqdir. Belə ki, Tuqanov, Burçalov, Yevdokimov, Diyeovski, Mərcanaşvili, Kirmanşahlı kimi rejissorların Tiflis şəhərindəki yaradıcılığı S.Mövləvi üçün bir məktəb olmuş və onun səhnə fəaliyyətində dönüş olmuşdur. Onun Gürcüstan Dram Teatrındakı bir neçə illik fəaliyyəti yaradıcılığında əsas mərhələ təşkil etməklə Səmədə daha yüksək yaradıcılıq qabiliyyətinə malik olmaq imkanı vermişdir. Bu illərdə Gürcüstandakı Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı Bakıya qastrola gəldiyi zaman bir çox əsərlərlə birlikdə Cəfər Cabbarlının “Almaz” pyesini də göstərmişdir. Həmin pyesdə Mirzə Səməndər surətini S.Mövləvi ifa edirdi. O, Mirzə Səməndərin cahil, tüfeyli, boşboğaz bir müəllim olduğunu sözlərlə deyil təbii hərəkətləri və inandırıcı mimikaları ilə ümumiləşdirilmiş şəkildə tamaşaçıya çatdırma bilmişdir.

Elə orada C.Cabbarlı S.Mövləvi ilə tanış olmuş, onun insani təbiətini bəyənmiş və ona Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında işləməyi təklif etmişdir. Lakin Gürcüstan teatrının Özbəkistan və Türkmənistan şəhərlərinə – Səmərqənd, Buxara, Mərv, Aşqabad, Əndican, Cərcə və b. yerlərə qarşıdakı qastrolları ona imkan vermədi. Bu səfərlərdən sonra Səməd Mövləvi ürəkdən bağlı olduğu və ayrılı bilmədiyi Naxçıvan teatrına baş rejissor dəvət olunur [7, v. 3-10].

“Səhnə sənətində, teatrda novatorluq o zaman tam, vüsətli və bitkin olur ki, aktyor fəaliyyəti üçün lazım olan bütün cəhətlər onda birləşir. Sənətkar müşahidəçiliyi, həssaslığı, yaddaşı (effektli), temperamenti, fantaziyası, təsəvvürü, zövqü, ağılı, daxili və zahiri temp və ritm həssaslığı, musiqini duymağı, fərasəti, səmimiyyəti və özünü ələ almaq məharəti, zirəkliyi və s. ilə yanaşı yaxşı səsi, ifadəli gözü, təsirli üzü, mimikası mütənasib bədən quruluşu, plastikliyi olmalıdır” deyən K.S.Stanislavski [3, s. 146-147] sanki bu fikri Səməd Mövləviyə ünvanlamışdı. Səməd Mövləvi məhz belə aktyorlar silsiləsinə mənsub olan sənətkarlardan idi. O, teatrımızda yaradıcı kollektivin inkişafına da xüsusi diqqət yetirir, opera və musiqili komediya əsərlərinin repertuara daxil edilməsinə, qadınların teatra cəlb edilməsinə fikir verirdi. Onun təşəbbüsü ilə artıq səhnəmizin milli qadın kadrları da yetişməkdə idi. Bu Leyli, Əsli, Gülçöhrə, Asya və başqa qadın surətlərini ifa edən kişiləri qadın rolu oynamaqdan xilas etdi. Bu dövrlərdə T.Səfərali Ş.Mirışli, Z.Budaqova və başqa qadınların teatr səhnəsində cəsarətlə çıxışları istedadlı milli aktrisalərimizin yetişməsinə çox böyük kömək etdi.

Aktyorun ən böyük və ilk müəllimi olan tamaşaçılar onun sənətinə yüksək qiymət verirdilər. Səməd Mövləvi belə qiymət almağın yolunu Abbas Mirzə Şərifzadə, Sıdqi Ruhulla, Ülvi Rəcəb, Mirzağa Əliyev, Kazım Ziya, Rza Təhmasib, Məziyə Davıdova kimi görkəmli sənətkarların yaradıcılığında tapmışdır. Onlar tez-tez Naxçıvan Dövlət Dram Teatrında qastrolda olmuş, gənc kadrların səhnə yaradıcılıqlarının püxtələşməsində böyük xidmət göstərmişlər.

Cəfər Cabbarlının vəfatından sonra Azərbaycan teatrşünasları, yazıçıları dövrün nəbzini vuran əsərlər yaratmaq uğrunda inadla çalışırdılar. O dövrdə Naxçıvan Dövlət Dram Teatrında da müasir əsərlərə böyük ehtiyac var idi. Sıfı mübarizəni əks etdirən və Naxçıvan həyatından alınmış “Həyat” pyesi bu boşluğu doldurmaq sahəsində irəli atılan ilk addım idi. Mirzə İbrahimovun “Həyat” pyesi ilk dəfə Naxçıvan səhnəsində tamaşaya qoyulmuş və burada Səməd Mövləvi Həsənov rolunda çıxış etmişdir. Onun yaratdığı Həsənov surəti teatr tariximizin nadir incilərindəndir [6, v. 29-34].

Səməd Mövləvi hansı əsərə quruluş verirsə versin, hansı rolda oynayarsa oynasın, onun üçün ən ümdə məsələ yeni detallar tapmaq, incə psixoloji cizgilər axtarmaq, müəyyən və konkret xarakter kəşf etməkdən ibarət idi. Görkəmli sənətkar gərgin əməyi sayəsində işləyib tapdığı hər intonasıyanı, hər bir təsirli səhnə hərəkətlərini böyük ehtirasla ifa edirdi.

Teatr sənəti hərtərəfli bacarığa malik olmağı tələb edən bir sənətdir. Belə ki, bir tərəfdən müəllif, aktyor yaradıcılığı, digər tərəfdən isə rejissorun ümumi üslub məsələlərinə münasibəti, rəsm, nəhayət tamaşaçıların teatr əsərinə münasibəti teatrda çalışan hər bir yaradıcıdan daha mükəmməl sənətkar olmağı və öz üzərində işləməyi tələb edir. Bu baxımdan bacarıqlı rejissor və istedadlı artist S.Mövləvinin irsi təqdirəlayiqdir. Onun Naxçıvanın gənc aktyorları ilə apardığı yaradıcılıq işi bunu bir daha sübut edir. Çünki, o dövrdə 40 nəfər aktyoru qrim etmək, geyindirmək, pariklərini düzəltmək, rekvizit və butafor əşyalarını hazırlamaqla baş rollarda müvəffəqiyyətlə çıxış etmək hər bir səhnə yaradıcısından fitri qabiliyyət tələb edirdi. Fitri istedadla malik olan S.Mövləvi

görməli aktyor, rejissor və baş rejissor kimi teatrın inkişafında misilsiz xidmətlər göstərmişdir.

S.Mövləvinin xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişdir. O, dəfələrlə Naxçıvan Muxtar Respublikası və Azərbaycan SSR Ali Sovetlərinin fəxri fərmanları ilə təltif olunmuş, ona 1943-cü ilin iyun ayının 17-də Azərbaycanın əməkdar, 1960-cı ilin 24 mayında isə xalq artisti fəxri adları verilmişdir. Böyük Vətən Müharibəsi illərində hərbi hissələrdə oynadığı sayısız-hesabsız tamaşalarını nəzərə alaraq SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti onu “Qafqazın müdafiəsi üçün”, “Arxa cəbhədə igidliyə görə” medalı ilə də təltif etmişdir. S.Mövləvi 1962-ci ilin fevral ayının 3-də Naxçıvan şəhərində vəfat etmişdir.

Həmişə böyük duyğuların və amalların qarçısı olan Səməd Mövləvi həyatı boyu öz sənətinə ürəkdən bağlı olmuş və görkəmli bir aktyor kimi özünü sevdirə bilmişdir. Böyük sənətkarımızın zəngin yaradıcılığı həmişə bizim üçün qiymətli, xatirəsi isə unudulmazdır. İllər ötüb, əsrlər keçdikcə Səməd Mövləvinin qoyub getdiyi irs Naxçıvan teatrının tarixində iftixarla qeyd olunacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əziz Şərif. Tapıntılar. Bakı: Yazıçı, 1987, 408 s.
2. Xəlilov Ə. Naxçıvan teatrının tarixi. Bakı: ATC, 1964 93 s.
3. Qəhrəmanov Ə. Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı. Bakı: MBM, 416 s.
4. Mövləvi S. Naxçıvan teatrında. Səhnədən keçən yollar. Bakı: Yazıçı, 290 s.
5. Rəhimli İ., Vəzirov C. Naxçıvan teatri. Bakı: Aspoliqraf, 2008, 352 s.
6. ADƏİA: F. 463, siy. 1, iş 29.
7. NMR DA: F. 50, siy. 1, iş 92.
8. NMR DA: F. 40, siy. 4, iş 7.
9. “Yeni fikir” qəz.

Али Гахраманов

ТВОРЧЕСКИЙ ПУТЬ ГЛАВНОГО РЕЖИССЕРА НАХЧЫВАНСКОГО ТЕАТРА САМЕДА МОВЛЕВИ

В статье сделан краткий обзор путей развития Нахчыванского театра, и рассмотрены видные представители профессии режиссера и главного режиссера за период деятельности театра. А также здесь исследован и проанализирован жизненный и творческий путь Самеда Мовлеви, который работал в театре как актером, так и режиссером-постановщиком и главным режиссером. Основное внимание уделяется роли в развитии театра спектаклей, поставленных под его руководством.

Ключевые слова: *Нахчыванский театр, Самед Мовлеви, режиссер, главный режиссер, актер, спектакль.*

Ali Gahramanov

**CREATIVE DEVELOPMENT OF SAMAD MOWLEVI,
THE CHIEF DIRECTOR OF THE NAKHCHIVAN THEATRE**

The paper gives a brief overview of the Nakhchivan Theatre development ways, and the prominent representatives of the director's and chief director's posts for the period of the theater's activity are considered. The life and creative development of Samad Mowlevi who worked in this theatre as an actor, a director, and a chief director has been also studied and analyzed. The main attention is paid to the role of performances staged under his direction in the theatre development.

Key words: *Nakhchivan Theatre, Samad Mowlevi, director, chief director, actor, performance.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ƏLƏKBƏR QASIMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: elekberqasimov@mail.ru

NAXÇIVAN DÖVLƏT UŞAQ TEATRİ

Məqalədə Naxçıvan Dövlət Uşaq Teatrının yarandığı gündən təşəkkülü, formalaşması və inkişafı yoluna nəzər salınır. Teatrın yaradıcı heyəti, xüsusən də balaca aktyorları tərəfindən ərsəyə gələn tamaşalar sadalanır və təhlil olunur. Bundan əlavə teatrın həyatında baş vermiş əlamətdar və maraqlı hadisələrdən, həmçinin kollektivin qastrol səfərlərindən söhbət açılır.

Açar sözlər: teatr, uşaq, tamaşa, rejissor, rəssam, aktyor, premyera.

Naxçıvan Dövlət Uşaq Teatrının 10 illik fəaliyyətinə nəzər salmazdan əvvəl bir maraqlı cəhətə də diqqət yetirmək yerinə düşər. Bu teatrın bədii heyəti – quruluşçu rejissoru, quruluşçu rəssamı, quruluş hissə müdiri və texniki heyəti böyüklərdən ibarət olsa da, aktyor heyətinin əksəriyyəti uşaqlardan – məktəblilərdən ibarət olmuşdur.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda ta qədimdən orta əsrlərədək, orta əsrlərdən ötən əsrin əvvəllərinədək xalq şənliklərində, Novruz günlərində, digər el bayramlarında meydan tamaşalarının formalaşması və püxtələşməsilə milli teatrın rüseyimi yaranmışdır. Bu teatr da cəlaləndiqcə uşaq oyunları onun bir tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Uşaq oyunlarının əsasını əfsanələrin, rəvayət və nağılların səhnələşdirilməsi təşkil etmişdir. Bu barədə görkəmli professor Əli Sultanlının qeydləri maraqlıdır: “Hadisələri, söhbətləri, səsləri, hərəkətləri dramlaşdırmağa Azərbaycan xalqı meyil göstərir. Onun dil, ifadə quruluşunda bu meylin izlərini görmək olar. O (xalq – Ə.Q.) öz ifadəsini “dedim-dedi” şəklində qurarkən zahiri cəhətdən onun danışığı dialoq şəklinə keçir. Xüsusilə, öz dediklərini öz səsilə, aldığı cavabları əsl söz sahiblərinin səsilə, bəzən də onun hərəkətlərini, üz dəyişdirmələrini, mimikasını, əl, bədən hərəkətlərini göstərərək, danışığı tam mənasında bir oyuna çevrilir. Bu halın ünsürlərini nağıllarda, dastanlarda, nəğmələrdə, bayatılarda, ümumiyyətlə, xalq ədəbiyyatının bütün şəkillərində görmək olar.

Nağıl söyləməyi sevən nənələr, peşəkar nağılçılar təhkiyə ilə bərabər imitasiya da göstərirdilər. Uşaqlarımızın şirin xatirələrindən biri olan “Pıspısa xanım və siçan Solubbəy” nənələr tərəfindən həmişə səhnələşdirilmişdir. Nənələr Pıspısa xanımın sözlərini naznazı qadınlara məxsus bir əda ilə, siçan Solubbəyin cavablarını kişiyə məxsus bir vüqarla, səslərini dəyişdirərək verərkən, bu qısa, maraqlı nağılı kiçik bir oyun səhnəsi kimi ifa etmişlər” [5, s. 25].

Dahi yazıçı-dramaturq, fenomenal jurnalist Mirzə Cəlil də Azərbaycanda nəhayət ki, uşaqlar üçün də ayrıca bir teatrın açılması arzusunu 1925-ci ilin yanvar ayında “Lağ-lağı” imzası ilə yazdığı felyetonunda izhar etmişdi. “Molla Nəsrəddin” jurnalının həmin il 31 yanvar tarixli 25-ci nömrəsində dərc olunmuş “Uşaq teatri” adlı həmin felyetondan bir parçaya nəzər salmaq yerinə düşər:

“İstəyirdim bu gün uşaq teatri barəsində bir neçə söz yazam. İstəyirdim yazsam ki, aya, nə səbəbə böyükkləri teatra cəlb eləmək yolunda bu qədər zəhmətlər sərf eləyənlər

uşaqları bir dəfə də olsa, yada salmırlar? İstəyirdim yazam ki, bunun cavabında teatr “sahibləri” deyəcəklər ki, uşaqlar üçün pyeslərimiz yoxdur; onda mən yazacaq idim ki, az qala cürbəcür dillərdə pyeslərin tərcüməsinə bu qədər pullar ötürüldüyü yerdə nə olardı ki, uşaq pyesi yazmağa da bir neçə qəpik-quruş verilə idi ki, kasıb və bیکar yazıçılarımız nə qədər kefləri istəyir uşaq aləminə dair teatr əsərləri yazıb tökə idilər meydana...” [3, s. 85].

Bəli, bu gün yenə də uşaq bağçalarında təlim-tərbiyə alan körpələri, ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai və yuxarı sinif şagirdlərini, yeniyetmə və gəncləri cəlb edə biləcək, onların maraq dairəsində olan, zövqünü oxşayan, intellektual səviyyələrinin artmasına, dünyagörüşlərinin genişlənməsinə, estetik baxışlarının formalaşmasına xidmət edən müasir pyeslərin sayı çox azdır. Sovet uşaq dramaturgiyasının inkişaf etdiyi və çiçəkləndiyi dövrdə belə pyeslərin sayı kifayət qədər idi. Həmin pyeslər, həmçinin nağıl-pyeslər əsasında Azərbaycanın da müxtəlif dövlət teatrlarında hazırlanan uşaq tamaşaları öz tamaşaçı auditoriyası tərəfindən sevinc və rəğbətlə qarşılanırdı. Təsədüfi deyildi ki, SSRİ-nin bütün dövlət teatrlarının, əsasən də dram teatrlarının yeni illik repertuarında hökmən bir uşaq tamaşası öz əksini tapırdı.

“Mövzu və forma xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq bu dövrdə yaranmış bir çox dram əsərləri uşaqları və gəncləri müasir həyatın tələbləri əsasında yetişdirmək, onların şüurlarını, görüş dairələrini genişləndirmək, əxlaqi keyfiyyətlərini yüksəltmək, mənəvi aləmlərini zənginləşdirmək, yaradıcılıq qabiliyyətlərini artırmaq kimi mühüm tərbiyəvi məqsəd izləyir” [1, s. 339].

Lakin bu gün, müstəqil ölkəmizin yetişməkdə olan gənc nəslini elm və texnikanın belə bir sürətli inkişafı şəraitində, internet dünyasından ayıraraq bir saatlıq da olsa teatr aləminə cəlb etmək, onları canlı sənətlə tanış edib səhnədən nəsihət vermək hər teatra, hər yaradıcı kollektivə nəsib olmur. Bunun üçün daha yeni, daha müasir nağıl-pyeslərə, bugünkü həyat tərzini əks etdirən əsərlərə ciddi ehtiyac vardır. “Uşaqların və gənclərin tərbiyəsində sırf realist mahiyyət daşıyan pyeslərlə yanaşı, elmi-fantastik əsərlərə də ehtiyac duyulur. Çünki insanın mənəvi keyfiyyətlərinin inkişafında, fantaziya qabiliyyətinin, əqli və idrak fəaliyyətinin yüksəldilməsində, onun yeni kəşflərlə, elmin, texnikanın nailiyyətlərlə tanış olmasında, ictimai həyat, cəmiyyət və təbiət hadisələri haqqında geniş təsəvvür əldə etməsində elmi-fantastik əsərlərin əhəmiyyəti çoxdur” [1, s. 338].

Bu mənada Naxçıvan Dövlət Uşaq Teatrı yarandığı gündən burada quruluşçu rejissor kimi fəaliyyətə başlayan Vüsal Rzayevin (indi MR Əməkdar artisti) simasında Vüsal Səməvi kimi bir uşaq dramaturqunu – teatrın öz müəllifini yetirmişdir. Bu teatrdə səhnəyə qoyulan pyeslərin əksəriyyətinin də müəllifi elə quruluşçu rejissorun özü olmuşdur. Beləliklə, əvvəlcə Naxçıvan Dövlət Uşaq Teatrının yaradılması ərəfəsində cərəyan edən prosesləri xatırlamaq yerinə düşər.

2005-ci ilin sonlarından başlayaraq Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının aparıcı aktyoru, muxtar respublikanın Əməkdar artisti (hazırda AR Əməkdar artisti, Prezident mükafatçısı) Elmira Kərimova səhnəyə həvəsi olan, teatrsevər məktəbliləri ətrafına toplayaraq demək olar ki, yeni bir dram dərnəyi yaratmaq sahəsində fəaliyyətə başlayır. Bu məqsədlə 2006-cı ilin mart ayında müsabiqə keçirilir. Elan əsasında şəhərin müxtəlif orta təhsil ocaqlarından 80-ə yaxın məktəbli müsabiqədə iştirak edir. Onların arasından 16 nəfər istedadlı uşaq seçilib dərnəyə üzv qəbul edilir. İlk üzvlər arasında Naxçıvan Şəhər 5 №-li Orta Məktəbin şagirdləri çoxluq təşkil edirlər. Dərnəkdə şəhərdəki 2, 8 və 11 №-li məktəblərin şagirdləri də təmsil olunurlar. Bu dərnəyin məşğələləri elə Dövlət Musiqili Dram Teatrında, imkan düşdükcə həmçinin onun səhnəsində aparılır.

2006-cı ilin may ayından başlayaraq demək olar ki, teatrın ab-havasına uyğunlaşmış, səhnənin qayda-qanunlarına bələd olmuş yeni kollektiv elə qədim sənət ocağının səhnəsində özünün ilk tamaşasını hazırladı. Kollektiv Vüsal Rzayevin qələmə aldığı “Cəsur dovşan” nağıl-pyesi üzərində məşqlərə başladı. Tamaşaya elə müəllifin özü quruluş verdi. Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının aktyoru olan Vüsal Rzayev eyni zamanda Elmira Kərimovanın həyat yoldaşı kimi bu kollektivə kömək məqsədilə onun yaradıcılıq prosesinə yaxından qatılmış, ilk uğurlu tamaşadan sonra bir sıra tamaşaların da müəllifi olmaqla yanaşı, Naxçıvan Dövlət Uşaq Teatrının 9 il ərzində quruluşçu rejissoru vəzifəsini də daşımış və əsas rollarda çıxış etmişdir. V.Rzayev bu gün Naxçıvan Muxtar Respublikasının Əməkdar artistidir, 15 pyesin və yüzlərlə şeirin və ayrıca olaraq dram əsərlərinin yer aldığı 4 kitabının müəllifidir.

“Cəsur dovşan” tamaşasının quruluşçu rəssamı Səyyad Bayramov, bəstəkarı isə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Əməkdar incəsənət xadimi Şəmsəddin Qasimov olmuşdur. 20 ilə yaxın Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında rəssam kimi fəaliyyət göstərən və bu gün muxtar respublikanın Əməkdar rəssamı fəxri adını daşıyan S.Bayramov yarandığı gündən Dövlət Uşaq Teatrının quruluşçu rəssamı vəzifəsində də işləmişdir. Rejissor assistenti Zakir Fətəliyev olmuşdur.

“Cəsur dovşan” tamaşasının premyerası 2006-cı il iyun ayının 1-də – Beynəlxalq Uşaqları Müdafiə Günündə, Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının səhnəsində olmuşdur. Bu əlamətdar gün münasibətilə keçirilən mərasimdə iştirak edən Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri cənab Vasif Talıbov bu tamaşaya da baxmış, sonra səhnəyə gələrək bütün mərasim iştirakçılarını, o cümlədən “Cəsur dovşan”ın yaradıcı heyətini də təbrik edib yeni nailiyyətlər arzulamışdır.

“Cəsur dovşan” tamaşası ümumilikdə cəmi 9 dəfə oynanılıb. Kollektiv məhz bu tamaşa ilə özünün ilk qastrolunu – Şərur rayonuna səfərini də gerçəkləşdirib. “...Şərur şəhərindəki “Bahar” kinoteatrında kollektivin çıxışı yadda qalan olmuşdur... “Cəsur dovşan” nağıl tamaşasından əvvəl teatrın direktoru, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin mükafatçısı, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Əməkdar artisti Elmira Kərimova balalarını salamlayaraq teatra göstərilən dövlət qayğısından ətraflı bəhs etmiş, teatrın fəaliyyəti barədə məlumat vermişdir.

Sonra balaca aktyorlar səhnəyə çıxmışlar. Arzu Əliyevin, Qadir Məmmədlinin, Fərid Kərimovun, İbrahim Nəsirovun, Abbasəli Əliyevin, Şümşad Rzayevin, Səyyad Məmmədovun, Seymur Novruzovun və başqalarının çıxışları balaca tamaşaçılarda xoş ovqat yaratmışdır.

Qeyd edək ki, ilk qastrol səfərini uğurla başa vuran kollektiv muxtar respublikanın digər bölgələrində də olacaq...” [6, 2007-ci il, 3 iyul].

Həmin ilin oktyabr ayında kollektivin həyatında ən əlamətdar, tarixi hadisə baş vermişdir. “Naxçıvan Dövlət Uşaq Teatrının yaradılması haqqında” Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 2006-cı il 4 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə kollektiv “dövlət teatri” statusu almışdır [4, 2009-cu il, № 20, “Uşaq ili” münasibətilə xüsusi buraxılış].

Bundan bir neçə gün sonra MR mədəniyyət nazirinin müvafiq əmrilə Elmira Kərimova Naxçıvan Dövlət Uşaq Teatrının direktoru, Vüsal Rzayev quruluşçu rejissoru, Səyyad Bayramov quruluşçu rəssamı təyin edirlər.

Teatr Heydər Əliyev adına Uşaq-Gənclər Yaradıcılıq Mərkəzinin binasında 270 nəfərlik tamaşa zalı, 2 qrim otağı, 9 iş otağı ilə təmin olundu. Göstərilən bu böyük diqqətdən və verilən dəyərdən ruhlanan kollektiv yeni əhval-ruhiyyə ilə və coşqun həvəslə,

eyni zamanda ciddi məsuliyyət hissilə yaradıcılıq axtarışlarını davam etdirir. Qısa müddət ərzində Vüsal Rzayev yeni teatr üçün orijinal səhnə əsəri yazır. 2007-ci ilin ilk aylarından “Bu dünya bir nağıldır” tamaşası üzərində yaradıcı və texniki hazırlıq işlərinə başlanılır. Həmin müddətdə teatra bir neçə yeni səhnə həvəskar da cəlb olunur.

“Bu dünya bir nağıldır” tamaşasının quruluşçu rejissoru Vüsal Rzayev, quruluşçu rəssamı Səyyad Bayramov, musiqi tərtibçisi Zaur Kərimov olur. Tamaşada Naxçıvan DMD Teatrının aparıcı aktyoru, MR Əməkdar artisti (hazırda AR əməkdar artisti, Prezidentin fərdi təqaüdçüsü) Xəlil Hüseynov xüsusi dəvət əsasında baba rolunda çıxış etmişdir.

Tamaşada iki peşəkar aktyorun iştirakı gənc həvəskarların oyununa müsbət təsir göstərərək hər bir iştirakçıda məsuliyyət hissinə və emosional oyuna çox kömək göstərmişdir. İctimai baxışda bu ənənənin gələcəkdə də davam etdirilməsi tövsiyə olunmuşdur. “Bu dünya bir nağıldır” tamaşası 2007-ci ilin 14 iyununda gerçəkləşən premyeradan sonra ilk mövsüm ərzində 5 dəfə göstərilmişdir.

2008-ci ildə Vüsal Rzayev yenidən tamamladığı “Yaxşılıq itmir” adlı pyesini səhnəyə qoyur. Səyyad Bayramovun quruluşçu rəssam olduğu bu tamaşanın musiqi tərtibçisi yenə də Zaur Kərimov idi. Premyerası fevral ayının 8-də olan səkkiz şəkilli “Yaxşılıq itmir” tamaşası 20 dəfə, o cümlədən Ordubad və Culfa şəhərlərində də göstərilib.

2008-ci ilin sentyabrında Naxçıvan Teatrının 125 illiyi ölkə Prezidentinin həmin ilin 31 yanvarında imzaladığı xüsusi Sərəncam əsasında təntənə ilə qeyd edildi. Yubiley ərəfəsində xüsusi xidmətlərinə görə bir sıra teatr işçisi Azərbaycan Respublikasının, həmçinin Naxçıvan Muxtar Respublikasının fəxri adları və digər yüksək mükafatları ilə təltif olundular. Təltif olunanlar arasında qədim sənət ocağının – Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının bir qrup əməkdaşı ilə yanaşı, muxtar respublikadakı Dövlət Kukla Teatrının bədii rəhbəri-direktoru, həmçinin Dövlət Uşaq Teatrının direktoru, quruluşçu rejissoru və quruluşçu rəssamı da var idi. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 25 sentyabr tarixli Sərəncamı ilə Elmira Nəsir qızı Kərimova respublikanın Əməkdar artisti, Naxçıvan MR Ali Məclisi Sədrinin 2008-ci il 26 sentyabr tarixli Sərəncamı ilə Vüsal Elman oğlu Rzayev muxtar respublikanın Əməkdar artisti, Səyyad Məmiş oğlu Bayramov isə muxtar respublikanın Əməkdar rəssamı fəxri adlarına layiq görüldülər.

2009-cu ildə, Novruz bayramı ərəfəsində yenə də Vüsal Rzayevin daha bir pyesi – “Fəridin yuxusu” tamaşaya qoyuldu. Quruluşçu rejissor MR Əməkdar artisti V.Rzayev, quruluşçu rəssam MR Əməkdar rəssamı S.Bayramov, musiqi tərtibçisi Z.Kərimov, rəqslərin quruluşçusu V.Əmirov idi.

Burada xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, uşaqların maraq dairəsində olan aktual mövzuya həsr olunmuş bu tamaşada baş qəhrəmanı ifa edən Fərid Kərimov artıq teatrın sayca dördüncü tamaşasında iştirak edən “veteran” aktyor adlandırılırdı. Əvvəlki tamaşalarda 2-ci dərəcəli, yaxud əsas rollarda çıxış edən Fərid burada ilk dəfə olaraq baş rolu – adaşının obrazını canlandırırdı. Qəhrəmanının yuxuda düşdüyü şəraitlərdə, rastlaşdığı hadisələrdə aktyor Fərid çox səmimi və təbii oyun nümayiş etdirərək digər həmyaşlarına da köməklik göstərmiş olurdu.

“Fəridin yuxusu”nda Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının aparıcı aktyorlarından olan, Azərbaycan Respublikasının Əməkdar artisti Bəhrüz Haqverdiyev də rol alması və onun peşəkar ifası da tamaşanın bədii təsvir gücünün artmasına xidmət etmişdir. “2009-cu ilin “Uşaq ili” elan olunması ilə əlaqədar... Naxçıvan Dövlət Uşaq Teatrının yeni mövsümdə balaca tamaşaçıların görüşünə gəlişi də yadda qalan olub. Belə ki, teatrın kollektivi uşaqların qarşısında Naxçıvan Muxtar Respublikasının Əməkdar artisti

Vüsal Rzayevin “Fəridin yuxusu” əsərilə çıxış edib. Bu səhnə əsəri uşaqlar tərəfindən maraqla qarşılanıb” [6, 2009-cu il, 30 sentyabr].

Premyerası mart ayının 22-də olan “Fəridin yuxusu” tamaşası Ordubad, Culfa, Şahbuz və Babək rayon mədəniyyət evlərinin səhnəsində də nümayiş etdirilməklə 28 dəfə oynanılmışdır. Qeyd olunmalıdır ki, “Fəridin yuxusu” teatrın say etibarı ilə ən çox göstərilən tamaşası olmuşdur.

Dövlət Uşaq Teatrının Bədii Şura iclaslarından birində teatrın yerli müəlliflərlə yaradıcılıq əlaqəsi məsələsi də müzakirə olunmuşdur. “Fəridin yuxusu” tamaşasının ictimai baxışında bu məsələ ilə əlaqədar bir daha ciddi söhbət aparıldı. Baxışda iştirak edən yerli şair və yazıçılara bu barədə müraciət olundu. Muxtar Respublika Yazıçılar Birliyinin sədri, şair Asim Yadigar bu nəcib və vacib işə birlik üzvlərinin cəlb olunması ilə məşğul olacağını və uşaq teatrının yeni pyeslərlə təmin olunacağını öhdəsinə götürdü.

Məhz bunun nəticəsi olaraq MR Yazıçılar Birliyinin üzvü, tanınmış uşaq yazıçısı Bayram İsgəndərli elə həmin ilin sonunda yenidən tamamladığı “Meşə əhvalatı” adlı pyesini Naxçıvan Dövlət Uşaq Teatrına təqdim etdi. Dekabr ayından tamaşa üzərində yaradıcılıq işinə başlandı. Quruluşçu rejissor Vüsal Rzayev, quruluşçu rəssam isə Səyyad Bayramov idi. İlk dəfə olaraq bu tamaşada geyim və qrim eskizlərini Elmira xanım özü vermişdi. Tamaşanın butafor işlərini isə Bəhrüz Haqverdiyev yerinə yetirib. Musiqi tərtibçisi Zaur Kərimov olmuşdur. Premyerası 2010-cu il fevralın 6-da olub.

“...İndiyədək bir neçə maraqlı səhnə əsərilə uşaqlara xoş ovqat bəxş edən teatrın kollektivi bu dəfə yazıçı Bayram İsgəndərlinin “Meşə əhvalatı” adlı tamaşasını hazırlamışdır. Tamaşa birlik və dostluq uğrunda mübarizə üzərində qurulub. Tamaşada haqq-ədalət, yaxşılıq, xeyirxahlıq ön plana çəkilir. Təsvir olunur ki, hər bir insan mənsub olduğu xalqın hərtərəfli tərəqqisinə çalışmalı, torpaqlarının müdafiəsində ayıq-sayıq dayanmalıdır. ...Tamaşa bu günlərdə balacalara təqdim olunub” [6, 2010-cu il, 12 fevral].

“Meşə əhvalatı” tamaşası Ordubad, Culfa, Şahbuz, Babək və Şərur rayonlarında da nümayiş etdirilməklə 23 dəfə oynanılmışdır.

Həmin ilin aprel ayında kollektiv xoş bir xəbər aldı: teatrın direktoru Elmira xanım ölkə başçısının müvafiq Sərəncamı ilə ikinci dəfə Prezident mükafatına layiq görülmüşdür. E.Kərimova bu təltifi təkcə özünün yaradıcılıq fəaliyyətinə deyil, eyni zamanda rəhbərlik etdiyi teatrın son uğurlarına verilən qiymət kimi dəyərləndirmişdir.

2010-cu ildə teatr ikinci bir tamaşanın hazırlanmasına və təhvil verilməsinə nail oldu. Respublika miqyaslı uşaq pyeslərinə də müraciət etməyi qarşısına məqsəd qoyan teatrın yaradıcı heyəti bu dəfə Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçıları Teatrının aparıcı aktyoru, respublikanın Əməkdar artisti Ağaxan Salmanlının qələmə aldığı “İgidlik imtahanı” adlı tamaşanın da öhdəsindən uğurla gəldi.

Vüsal Rzayevin quruluşunda hazırlanan tamaşanın rəssamı Səyyad Bayramov, musiqi tərtibçisi Zaur Kərimov idi. Tamaşa Beynəlxalq Uşaqları Müdafiə Günündə – iyunun 1-də tamaşaçıların ixtiyarına verildi. Müvəffəqiyyətlə keçən ilk tamaşadan sonra “İgidlik imtahanı” ümumilikdə 13 dəfə göstərilmişdir.

İlin sonunda teatrın yaradıcı heyəti daha bir yeni əsər üzərində işə başlayır. Bu, Gəncə Dövlət Dram Teatrının aktyoru İlqar Səmədovun müəllifi olduğu “İki qardaş” adlı pyes idi. Yenə də əsas yaradıcı heyəti Vüsal Rzayev, Səyyad Bayramov və Zaur Kərimovdan ibarət olmuşdur.

Tamaşa haqqında Əli Rzayevin “Şərq qapısı” qəzetində dərc olunmuş resenziyasında oxuyuruq: “...Tamaşanın mövzusu Xeyir və Şərin əbədi mübarizəsi üzərində qurulub. Bu iki mübarizənin fonunda cərəyan edən Vətən sevgisi, insanların bir-birinə

xeyirxahlıq əlini uzatması, ağıl və məntiqin müdrikliyin gücü ilə Şər qüvvələrə qalib gəlməyin ön plana çəkilməsi tamaşanın maraqlı alınmasını şərtləndirən əsas cəhətlərdən idi.

İki qardaş – Vəli (Nurlan Sultanlı) və Əli (Murad Hüseynov), Fatma (Səkinə Mehdiyeva), Leyla (Turac Hacızadə) obrazları balaca aktyorların uğurlu tamaşa alınması üçün öz üzərlərində çox çalışdıqlarını göstərirdi. “İki qardaş” tamaşasının balaca və məktəblilərdə aşılamaq istədiyi əsas fikir isə bundan ibarətdir ki, şər qüvvələr nə qədər hiyləgər, mənfur və zalım olsalar da, xeyir qüvvələr mərdliyi, əyilməzliyi və cəsarətilə bir o qədər dönməz və mətindir. Tamaşanın sonunda səslənən “Qarabağ şikəstəsi” də xeyir qüvvələrin qalibiyyətindən xəbər verir” [6, 2011-ci il, 2 mart].

“İki qardaş” tamaşasının premyerası 2011-ci il fevral ayının 27-də olmuş və 24 dəfə oynanılmışdır. Tamaşa Şərur, Ordubad, Culfa, Şahbuz və Babək tamaşaçıları tərəfindən də maraqla qarşılanmışdır.

Dövlət Uşaq Teatrı 2011-ci il mövsümünü yeni – “Ata məhəbbəti” tamaşası ilə açdı. Müəllifi və rejissoru Vüsal Rzayev, quruluşçu rəssamı Səyyad Bayramov, musiqi tərtibçisi Zaur Kərimov olan bu tamaşanın premyerası oktyabr ayının 8-də olmuşdur. “Ata məhəbbəti” Babək, Culfa və Ordubadda da göstərilməklə 20 dəfə oynanılmışdır.

2011-ci ilin sonlarında NDUT-nin kollektivi Rəvan Tohidoğlunun “Bir də etmə-rəm!” adlı pyesinə müraciət edərək dekabr ayından ilkin məşqlərə başlamışdır. Quruluşçu rejissor və musiqi tərtibçisi Vüsal Rzayev, quruluşçu rəssam Səyyad Bayramov idi.

Premyerası fevral ayının 18-də reallaşan “Bir də etmə-rəm!” tamaşası Babək, Şahbuz, Culfa, Ordubad və Şərur rayonlarında da nümayiş etdirilməklə 19 dəfə göstərilmişdir.

2012-ci ildə Naxçıvan Dövlət Uşaq Teatrının həyatında daha bir əlamətdar hadisə baş verdi. Teatr Naxçıvan Muxtar Respublikasının Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi ilə maraqlı bir layihəni həyata keçirdi. Nazirliyin müraciəti əsasında teatra, səhnəyə həvəsi olan istedadlı əlil uşaqlar Dövlət Uşaq Teatrına cəlb olundular. Onların iştirakı ilə aprel ayından Vüsal Səməvinin (Rzayevin) “Cırtanın kələyi” pyesi əsasında məşqlərə başlanıldı. Tamaşanın quruluşçu rejissoru və musiqi tərtibçisi müəllifin özü, quruluşçu rəssamı Səyyad Bayramov idi. Burada Nənə (Elmira Kərimova) və Div (Vüsal Rzayev) obrazlarından başqa bütün digər rollarda uşaq teatrının aktyorları deyil, məhz əlil uşaqlardan ibarət heyət iştirak etmişdir.

Müvəffəqiyyətlə yekunlaşan məşqlərdən sonra may ayının 26-da teatrın səhnəsində “Cırtanın nağılı” tamaşasının premyerası gerçəkləşmişdir. Baş rolda Həsərət Abdullayev çıxış etmişdir. Cırtanın beş nəfərdən ibarət dostlarını isə Yeganə Həsənova, Məhərrəm Cəfərov, Kənan Feyzullayev, Həsən Məmmədov və Yadigar Əhmədov canlandırmışlar. MR ƏƏSM Nazirliyi məsul işçilərinin, həmçinin nazirliyin tabeliyində olan təşkilat və müəssisələrin nümayəndələrinin də iştirak etdikləri ilk tamaşa uğurla göstərilmiş, rəğbətlə və sürəkli alqışlarla qarşılanmışdır. Tamaşadan sonra uğurlu nəticəyə görə həmin nazirlik tərəfindən yaradıcı heyətə pul mükafatı, uşaqlara isə hədiyyələr təqdim olunmuşdur.

Həmin unudulmaz hadisə barədə “Şərq qapısı” qəzetinin yayımladığı xəbərə nəzər salaraq: “...Xalqımızın həyatı və məişəti, dünyagörüşü və inancları, arzu və istəklərinin əks olunduğu şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim janrı – xalq nağılları əsasında tamaşaların nümayiş etdirilməsi uşaqlarımızın vətənpərvər və milli ruhda tərbiyə olunmasında mühüm rol oynayır. Bu məqsədlə Naxçıvan Dövlət Uşaq Teatrının dəstəyilə sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların ifasında “Cırtanın nağılı” tamaşası nümayiş etdirilib.

Belə tədbirlər sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların istedad və qabiliyyətlərinin üzə çıxarılmasına şərait yaradır. Əməksevərliyi, dostluğu, birliyi təbliğ edən bu tamaşa balaca teatrsevərlər tərəfindən rəğbətlə qarşılanıb. Sonda ifaçılara hədiyyələr təqdim olunub” [6, 2012-ci il, 30 may].

Bu tamaşadan sonra Cırtdan rolunun ifaçısı Həsərət Abdullayev bu teatrı sevdiyini, buradan ayrılmaq istəmədiyini, gələcəkdə hazırlanacaq tamaşalarda iştirak etmək arzusunda olduğunu bildirmişdir. Bundan sonra H.Abdullayev teatrın truppasına qəbul edilmiş və məşqlərinə başlanılmış yeni – “Siçanların kələyi” tamaşasında Toplan rolu ona tapşırılmışdır.

Bayram İsgəndərlinin müəllifi olduğu “Siçanların kələyi” tamaşasının quruluşunu və musiqi tərtibatını Vüsal Rzayev yerinə yetirmiş, quruluşçu rəssamı Səyyad Bayramov olmuşdur. Premyerası iyun ayının 6-da olmuş “Siçanların kələyi” tamaşası maraqla qarşılanmış və 13 dəfə oynanılmışdır.

2013-cü ilin əvvəlindən kollektiv Vüsal Səməvinin “Daşdəmirin nağılı” tamaşası üzərində yaradıcılıq işinə başladı. Tamaşanın quruluşçu rejissoru və musiqi tərtibçisi yenə də müəllifin özü, quruluşçu rəssamı Səyyad Bayramov idi. Premyerası mart ayının 9-da olan və rəğbətlə qarşılanan “Daşdəmirin nağılı” tamaşası Şahbuz, Babək, Culfa, Ordubad, Sədərək, Şərur və Kəngərli rayon mərkəzlərində də göstərilməklə 23 dəfə oynanılmışdır.

Həmin ilin aprel ayında kollektivə daha bir xoş müjdə yetişdi: teatrın quruluşçu rəssamı Səyyad Bayramov ölkə başçısının müvafiq Sərəncamı ilə Prezident mükafatına layiq görülmüşdür.

Teatrın direktoru, Azərbaycan Respublikasının Əməkdar artisti Elmira Kərimovanın 2013-cü ilin aprel ayında “Mədəniyyət” qəzeti üçün verdiyi müsahibəsində oxuyuruq: ...“Daşdəmirin nağılı”nı hazırlayıb, Novruz bayramı ərəfəsində balacalara təqdim etdik. Bundan əlavə Vüsal Rzayevin itən əşyalar adlı pyesini hazırlamağı nəzərdə tutmuşuq. Bu əsərdə uşaqlarla böyüklər arasında yaranan problemlərdən, onların həlli yollarından bəhs edilir.

Aprel-may aylarında muxtar respublikanın rayon mərkəzlərində qastrol səfərlərində olmağı düşünürük. Məktəblər, uşaq bağçaları ilə daim əlaqə saxlayır, onların istək və arzularını da nəzərə almağa çalışırıq. Teatrın inkişaf etməsi üçün, onun balaca tamaşaçıları ilə əlaqəsinin kəsilməməsi üçün bu işdə bizə məktəb müəllimləri də böyük köməklik göstərirlər” [2, 2013-cü il, 10 aprel, № 25].

Fəaliyyət göstərdiyi illər ərzində Naxçıvan Dövlət Uşaq Teatrı vaxtaşırı peşəkar aktyorlarla bərabər, Naxçıvan Dövlət Universitetinin incəsənət fakültəsindən tələbə-aktyorları da müxtəlif rollarda iştirak etmək üçün tamaşalara cəlb etmişdir.

Bundan başqa Naxçıvan Dövlət Uşaq Teatrının aktyorlarından Arzu, İbrahim, Seymur, Qadir, Səyyad, Mustafa, Fərid, Nurlan, Ebru və Tutu 2007-ci ildən üzü bəri Dövlət Musiqili Dram Teatrının “Məhsəti”, “Əlincə qalası”, “Fərhad və Şirin”, “Araz sahilində doğan Günəş”, “Manqurt”, “Nadanlıq”, “Varlı qadın” və “Göy quş” tamaşalarındakı kütləvi səhnələrdə fəal iştirak etmişlər.

2013-cü ilin may ayında Vüsal Səməvinin “İtən əşyalar” adlı yeni pyesi üzərində yaradıcılıq işinə başlanıldı. İyun ayında müəllifin rejissorluğu ilə artıq səhnədə aparılan məşqlər ayın ikinci yarısından naməlum səbəbdən MR Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən Naxçıvan Dövlət Uşaq Teatrının fəaliyyətinin dondurulması ucbatından yarımçıq qalmışdır. Teatrın rejissoru V.Rzayevin və rəssamı S.Bayramovun tutduqları vəzifədən azad olunmaları səbəbindən tamaşa nəinki ilin sonunadək təhvil verilməmiş qalmış, hətta 2014 və 2015-ci illər ərzində heç bir yeni tamaşa hazırlanmamış və tamaşa nümayişi

olmamışdır. Hər hansı bir yaradıcılıqla məşğul olmaq imkanından məhrum edilmiş teatr fəaliyyətsizlik səbəbindən öz aktyor heyətinin də əksəriyyətini itirmişdir.

Bu gün, müstəqil ölkəmizin yetişməkdə olan gənc nəslini elm və texnikanın belə bir sürətli inkişafı şəraitində, internet dünyasından ayıraraq bir saatlıq da olsa teatr aləminə cəlb etmək, onları canlı sənətlə tanış edib səhnədən nəsihət vermək hər teatra, hər yaradıcı kollektivə nəsib olmur. Bunun üçün daha yeni, daha müasir nağıl-pyeslərə, bugünkü həyat tərzini əks etdirən əsərlərə ciddi ehtiyac vardır. “Uşaqların və gənclərin tərbiyəsində sırf realist mahiyyət daşıyan pyeslərlə yanaşı, elmi-fantastik əsərlərə də ehtiyac duyulur. Çünki insanın mənəvi keyfiyyətlərinin inkişafında, fantaziya qabiliyyətinin, əqli və idrak fəaliyyətinin yüksəldilməsində, onun yeni kəşflərlə, elmin, texnikanın nailiyyətlərilə tanış olmasında, ictimai həyat, cəmiyyət və təbiət hadisələri haqqında geniş təsəvvür əldə etməsində elmi-fantastik əsərlərin əhəmiyyəti çoxdur” [1, s. 338].

“Naxçıvan Dövlət Uşaq Teatrının fəaliyyəti Naxçıvanda yeni dövr uşaq ədəbiyyatı nümunələri yaradan ədəbi nəslin formalaşması işinə böyük töhfə verəcək... Tamaşalar məktəblilərin mədəni, intellektual, düşüncəli, vətənpərvər, sağlam mövqeli vətəndaşlar kimi formalaşmasına təsir edir” [6, 2012-ci il, 19 oktyabr].

Naxçıvan Dövlət Uşaq Teatrı muxtar respublikada Dövlət Kukla Teatrından sonra ikinci teatr bazası rolunda çıxış edir. Kukla teatrından fərqli olaraq uşaq teatrı muxtar respublikada təkcə gələcəyin teatr tamaşaçısını deyil, həmçinin gələcəyin aktyorlarını yetirmək funksiyasını da yerinə yetirməkdədir.

Naxçıvan MR mədəniyyət və turizm nazirinin 2015-ci il 23 oktyabr tarixli 241 №-li əmrinə əsasən Elmira Kərimova Naxçıvan Dövlət Uşaq Teatrının direktoru vəzifəsindən azad edilmişdir. Bu gün teatrın direktoru Naxçıvan DMD Teatrının quruluşçu rejissoru və uzun müddət aktyoru işləmiş Azərbaycan Respublikasının əməkdar artisti Tofiq Seyidovdur.

2015-2017-ci illər ərzində teatrın fəaliyyəti canlandırılmış və A.Şaiqin “Danışan kukla”, H.Eyvazlının “Nadan xoruz”, Antuan de Sent Ekzüperinin “Balaca şahzadə” pyesləri əsasında maraqlı tamaşalar hazırlanmışdır. Hər üç tamaşanın quruluşçu rejissorları Tofiq Seyidov və Nurbənz Niftəliyevadır. Naxçıvan Dövlət Uşaq Teatrı 2016-2017-ci il 10-cu yubiley mövsümünə C.Məmmədquluzadənin “Çay dəstgahı” alleqorik pyesi əsasında eyniadlı tamaşanın premyerası ilə başlayır.

Bu yeni tamaşanın quruluşçu rejissoru və quruluşçu rəssamı teatrın rəhbərliyi tərəfindən kənardan dəvət olunmuşdur. Burada maraqlı və təqdirəlayiq bir faktı da qeyd etmək yerinə düşər ki, onların hər ikisi AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşlarıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi: 2 cildə. II c., Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1967, 500 s.
2. “Mədəniyyət” qəz.
3. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 6 cildə. V c., Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1985, 308 s.
4. “Naxçıvan” jur.
5. Sultanlı Ə. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı tarixindən. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1964, 302 s.
6. “Şərq qapısı” qəz.

Алекбер Гасымов

НАХЧЫВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ДЕТСКИЙ ТЕАТР

В статье рассматривается путь образования, формирования и развития Нахчыванского государственного детского театра, со дня его созидания. Перечисляются и анализируются спектакли, которые были подготовлены творческим составом, особенно со стороны маленьких актеров. Кроме того рассказывается о знаменательных и интересных событиях, а также о гастрольных поездках коллектива.

Ключевые слова: *театр, детский, спектакль, режиссер, актер, премьера.*

Alakbar Gasymov

NAKHCHIVAN STATE CHILD THEATRE

The purpose of this essay is to study the stablishment, formation, and development of the Nakhchivan state child play. Play creativity span, especially the plays performed by young actors are listed and analyzed. Further more, the important and interesting events during those plays, also the collectivs' journeys are referred to.

Key words: *theater, child, play,director, photographer, actor, premiere.*

(Sənətşünaslıq üzrə elmlər doktoru, professor İlham Rəhimli tərəfindən təqdim edilmişdir)

FİZZƏ QULİYEVƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E_mail: fizzate25@mail.ru

NAXÇIVANIN QƏDİM SƏNƏT NÜMUNƏLƏRİNDƏKİ İLAN TƏSVİRLƏRİNİN SEMANTİK MƏZMUNU

Naxçıvanın qədim sənət nümunələri üzərindəki ilan təsvirlərinin araşdırılması bu tip təsvirlərin Neolit dövründən başlayaraq istifadə olunduğunu göstərir. Bu tip təsvirlərə daha çox Tunc dövrünə aid qaya təsvirlərində və keramika məmulatı üzərində rast gəlmək mümkündür. Orta Tunc, Son Tunc və Erkən Dəmir dövründə ilan başlı bilərzik və boyunbağların yayılması bu tip sənətlərinin ilan inancı ilə bağlı olduğunu göstərir. Qədim sənət əsərlərinin etnoqrafik materiallar və folklor nümunələri ilə müqayisəli təhlili onların məişət əşyalarında təsvir edilməsinin başlıca olaraq məhsuldarlıqla bağlı olduğunu və qoruyucu funksiyə daşdığını göstərir.

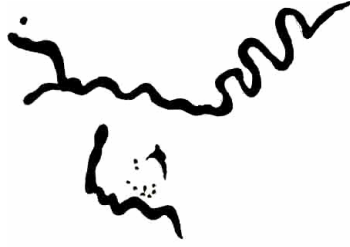
Açar sözlər: *Naxçıvan, qədim sənət əsərləri, Gəmiqaya, Tunc dövrü, ilan təsvirləri.*

Naxçıvanın qədim sənət nümunələrində müxtəlif heyvan təsvirləri geniş yayılmışdır. Ən qədim təsvirlərə Neolit və Eneolit dövrünə aid keramika məmulatı üzərində rast gəlinir. Belə təsvirlərdən biri də ilan təsvirləridir. İlan təsvirlərin ən qədim nümunəsi Neolit dövrünə aid gil qablardan birinin üzərindədir. Qabın içərisində ağzının kənarından gövdəsinə doğru uzanan dalğəşəkilli motiv yapma üsulu ilə yerinə yetirilmişdir [12, s. 68, табл. XI, 10]. Ehtimal ki, bu yapma bəzək hərəkətdə olan ilanı simvolizə etmişdir. Bu tip yapma ornament Şulaveri yaşayış yerindən aşkar olunan keramikanın üzərində də vardır [11, abb. 19, 15; 17, s. 30, şəkil 8, 12]. Neolit və Eneolit dövründə həyat şərtlərinin çətinliyi ilə bağlı olaraq məhsuldarlığın artırılması və mühafizəsi qədim insanları düşündürən əsas məsələlərdən biri olmuşdur. Etnoqrafik araşdırmalar göstərir ki, ilan məhsuldarlıq rəmzi olmuşdur. Azərbaycanın folklor nümunələrində ilanın məhsuldarlıqla bağlı olmasına aid xeyli nümunələr var [3, s. 187-188]. Məsələn, ilan buynuzu nehrənin içərisindəki südün tamamilən yağa çevrilməsinə səbəb olmuş [2, s. 129-131]. Bizim fikrimizə görə, qabın ağzının kənarında olan ilanşəkilli yapma ornament qədim insanların məhsuldarlıqla bağlı inanclarını əks etdirmişdir. Belə hesab edirik ki, ilan təsviri qabın içərisindəki məhsulun mühafizə olunması və onun bərəkətinin artırılmasına xidmət etmişdir. Elamların inamlarında qoşa ilan məhsuldarlıq rəmzi sayılmışdır [4, s. 48]. E.A.Antonovanın fikrinə görə ilan obrazı aktiv bərəkətləndirici qüvvələri realizə etmişdir (13, s. 20).

Tədqiqatçılar gil qablar üzərində rast gəlinən ilanı xatırladan dalğalı xətləri su stixiyası ilə də bağlayırlar. O.H.Həbibullayev Neolit dövrünə aid çölməklərdən birinin üzərində olan dalğalı xətləri həm suyun rəmzi hesab etmiş (9, s. 752), həm də etnoqrafik materiallara əsaslanaraq göstərmişdir ki, dalğalı xətlər həm də xeyrin, qabın tutumunun mühafizəçisini simvolizə edir [3, s. 252]. Eneolit keramikası üzərindəki naxışların qədim əkinçilərin ideologiyası ilə bağlı olduğunu başqa tədqiqatçılar da qeyd etmişdir [13, s. 36].

Erkən və Orta Tunc dövrün mükəmməl sənət abidəsi olan Gəmiqaya qayaüstü rəsmlərində də ilan rəsmləri geniş yayılmışdır. Rəsmlərdə ilanlar müxtəlif kompozisiyalarda təsvir edilmişdir. Qədim Şərq mədəniyyəti nümunələrində, xüsusilə Mesopotamiya, Misir və Elam maddi-mədəniyyət nümunələrində ilan obrazına geniş yer verilmişdir [4, s. 48]. Tədqiqatlar göstərir ki, bu obrazın semantik mənası olduqca müxtəlif olmuşdur.

Gəmiqayada ilan ya ayrılıqda, ya da müxtəlif kompozisiyalarda təsvir edilmişdir. V.B. Baxşəliyevin fikrinə görə ayrılıqda təsvir edilən ilan rəsmləri (şəkil 1) bitki aləminin qorunması, məhsuldarlığın mühafizəsi ideyası ilə bağlı olmuşdur [3, s. 205-206]. Bu baxımdan Azərbaycan folklor nümunələrində rast gəlinən ocaq ilanı obrazı diqqəti cəlb edir. Xalqımızın inancına görə ocaq ilanını öldürsən, xeyir-bərəkət yox olar [1, s. 129-131]. Rəvayətlərin birində deyilir ki, bağban ağsaqqalların sözünü dinləməyib ilanı daşla vurub bağdan qovur. O, vaxtdan kişinin bağındakı ağaclar quruyur, tez-tez bədbəxt hadisə baş verir. Göründüyü kimi, burada ilan bağın, yaxud bitki aləminin himayəçisidir [3, s. 205]. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın folklor nümunələrində ilan yeraltı dünyanın hökmdarı, xeyir və bərəkətin mühafizəçisi və onun təminatçısıdır [1, s. 129-136].

Şəkil 1. İlan təsvirləri.

Qədim sənət nümunələrinin təhlilinə əsasən demək olar ki, Naxçıvanın qədim tayfaları mifoloji dünyanı üçqatlı təsəvvür etmiş və bunu müxtəlif heyvanlarla kodlaşdırmışdır [3, s. 190-194]. Həyatla ölüm arasındakı ziddiyyət bəzən heyvanların mübarizəsi şəklində ifadə olunmuşdur. Gəmiqaya təsvirlərində ilanla digər heyvanların qarşıdurması səhnələrinə tez-tez gəlinir. Belə təsvirlərdən biri keçi ilə qarşı-qarşıya duran ilan təsviridir (şəkil 2, 1). Ağzında ilan tutan quş, yaxud ilan və quş təsviri (şəkil 3) yerüstü və yeraltı dünyanın münasibətini ikili müxalifət şəklində əks etdirmişdir. Azərbaycanın folklor nümunələrində əks olunan ilan və quş obrazı bu tip təsvirlərin semantik məzmununu aydın şəkildə əks etdirmişdir. “Qaranquş və ilan” əfsanəsində qaranquş öz xeyirxah əməli ilə insanların həyatını təmin edir. Odur ki, qaranquş xalq arasında müqəddəs hesab olunur. Ona toxunmaq, yuvasını uçurmaq günah sayılır. Folklor nümunələrində ölümgətirici qüvvələri təmsil edən ilanın öldürülməsi bu dünyada insanların həyatının bərpası kimi verilmişdir [5, s. 140; 1, s. 71, 129-131]. İranın qədim sənət əsərlərində ilanın evlənmə səhnələri təsvirinə rast gəlinir [16, s. 20]. İlanın evlənmə səhnələrində iştirakına Azərbaycanın folklor nümunələrində də rast gəlinir [1, s. 137]. Bu tip sujetlər və sujetli təsvirlər ilanın məhsuldarlıqla bağlı olduğunu əks etdirir.

Gəmiqayadakı rəsmlərin birində keçi, ilan və balıq təsviri verilmişdir (şəkil 2, 2). V.B. Baxşəliyevin fikrinə görə, ilanın balıqla təsvir edilməsi onun su stixiyası ilə bağlılığını göstərir [3, s. 205]. Çünki balıq suyun hökmdarı, ilan isə suyun tənzimləyicisidir. Bunu bir çox folklor nümunələrindən görmək olar. Məsələn, Nuh tufanı əfsanəsində gəmi dərtyada üzərkən deşilir. İlan qıvrılaraq deşiyi tutur və gəmini batmaqdan xilas edir

[1, s. 46]. Azərbaycan xalq nağıllarında isə nəhəng oxbatmaz əjdahanın suyun qabağını kəsməsi və onun axmasını tənzimləməsi ilə bağlı xeyli epizodlar vardır.

Şəkil 2. İlanın digər heyvanlarla birlikdə təsviri.

Fikrimizcə, buradakı ilan obrazının su stixiyası ilə bağlılığı şübhəsizdir. Mirəli Seyidovun araşdırmaları göstərmişdir ki, Azərbaycan xalqı arasında su ilə bağlı inanclar, Su tanrısına sitayişin izləri indi də qalmaqdadır [7, s. 219-225]. Xalqımızın mifoloji təsəvvürlərində balıq suyun sahibi, ilan isə onu tənzimləyəndir [3, s. 206].

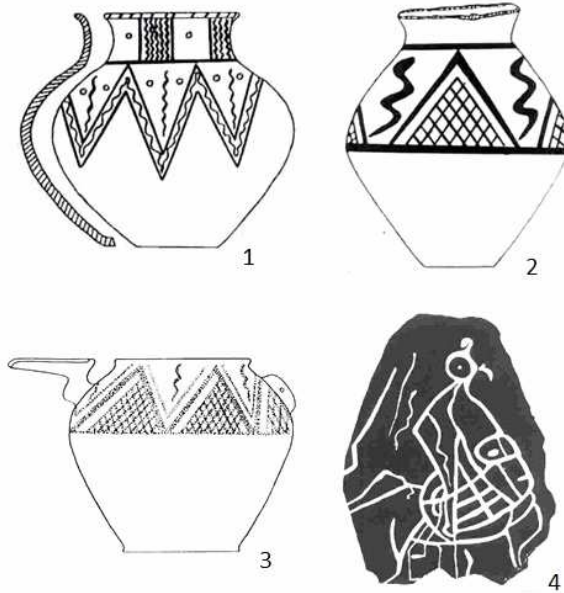
Şəkil 3. İlan və quş.

İlan təsvirlərinin semantikasını təhlil edərkən bəzən bu obrazın bəzən şər, bəzən də xeyrin təmsilçisi kimi görürük. Bu baxımdan Azərbaycan folklorunda ilanla bağlı xeyli inanclar vardır. Əfsanələrdə ağ ilan və qara ilanla bağlı obrazlar, insanların ağ ilana kömək etməsi, ağ ilanı öldürməyin yasaq olması öz əksini tapmışdır. Bəzi nümunələrdə ilan cildin dəyişir ya qız, ya da oğlan olur, insanların arasında yaşayır [6, s. 141, s. 59]. Ya da ilan cildini dəyişərək mələyə donuna düşür, onu öldürəndə adama zərər toxunur [6, s. 141, s. 12]. Ümumiyyətlə, araşdırmalara əsaslanaraq deyə bilərik ki, ilan

ölümgetirici heyvan kimi şərin, yeraltı sərvətlərin sahibi kimi isə məhsuldarlığın rəmzi olmuşdur.

İlan təsvirlərinə, həmçinin, Tunc dövrünə aid gil qablar üzərində də rast gəlinmişdir. Şortəpədə aşkar olunmuş Orta Tunc dövrünə aid monoxrom boyalı qablardan birinin üzərində olan ilan təsviri nadir örnəklərdəndir (şəkil 4, 1). Qeyd etməliyik ki, Elamın Tunc dövrü boyalı qabları ilə Naxçıvanın həmdövr boyalı qabları, eləcə də onların bir çox naxışları və ilan təsvirləri bir-birinə çox bənzəyirlər [4, s. 48]. Gəmiqaya təsvirləri ilə müqayisədə keramika məmulatı üzərində ilan təsvirləri azlıq təşkil edir. Bununla belə, gil qablar üzərindəki ilan təsvirləri yurdumuzun qədim sakinlərinin ideoloji görüşlərin əks etdirməklə həm qaya təsvirlərinin, həm də keramika məmulatının vahid mədəniyyətin tərkib hissəsi olduğunu təsdiq edir.

İlan təsvirlərinə Qızılburundan aşkar olunmuş Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aid polixrom boyalı qablar üzərində də rast gəlinmişdir. Şübhəsiz ki, gil qablar üzərindəki ilan təsvirləri onların içərisindəki məhsulun mühafizəsi və bərəkətinin artırılması ilə bağlı olmuşdur.

Şəkil 4. Keramika məmulatı və məzar daşında olan ilan təsvirləri.

Bu cəhətdən Qızılburun nekropolundan aşkar olunmuş boyalı qab olduqca maraqlıdır (şəkil 4, 3). Erkən Dəmir dövrünə aid olan qab boyalı naxışlıdır. Üzərində dalğalı xətlərlə yanaşı gövdə hissəsində simmetrik təkrarlanan üçkünc formalı torlu naxış verilmişdir. Tədqiqatlara söykənərək deyə bilərik ki, burada ilan suyun simvolu və qabın içərisindəki məhsulun mühafizəçisi kimi verilmişdir.

Dəmir dövrünə aid ilan təsvirli küpələr sayca daha çoxdur. Məsələn, Qızılburunda aşkar olunmuş Son Tunc (şəkil 4, 2) və Erkən Dəmir dövrünə aid boyalı qab və Kolanı nekropolundan (şəkil 4, 4) aşkar olunmuş inkişaf etmiş həmin dövrə (e. e IX-VI əsrlər) aid qəbir daşı üzərindəki təsvirləri göstərmək olar. Bu dövrdə ilan təsvirlərinə xüsusilə rast gəlinməsi ola bilsin ki, insanların ideologiyasında ilan inancının geniş yer tutması ilə bağlı olmuşdur.

Bu dövrdə metaldan hazırlanmış bəzək əşyalarının içində ilan formalı əşyalara da rast gəlinir. Onlar arasında ilan başlı bilərziklər və boyunbağlar da vardır. Deyə bilərik

Figure 1 consists of nine numbered drawings of the larva of the nematode *Parascaris equorum*. The drawings illustrate various stages of development and postural changes. 1 and 2 are early stages showing a simple, curved body. 3 and 4 show intermediate stages with more pronounced head and tail structures. 5 and 6 show later stages with more complex internal structures. 7 and 8 show the larva in a coiled position. 9 shows the larva in a more extended position. A scale bar at the bottom indicates 0 to 2 units.

Son Tunc və Dəmir dövrünə aid metal məmulatının bir qismi ilanbaşı bilərziklərdən ibarətdir. Şahtaxtı (şəkil 5, 5-9), Qarabağlar (şəkil 5, 1-4-6) və Yurdçudan xeyli miqdarda bu tip bilərziklər əldə olunmuşdur. Bu dövrə aid tunc bilərziklərin hər iki ucu ilan başı formasında hazırlanmışdır. Qızılburunda aşkar olunmuş spiralşəkilli bəzək əşyası da şübhəsiz ilanı imitasiya etmişdir (şəkil 5, 6-7). Ümumiyyətlə, bu dövrdə bir ucu qıvrılıraqla gövdəyə bənd edilən bilərziklər və ayaq halqaları geniş yayılmışdır. Ehtimal ki, ilanbaşı bilərziklərin və boyunbağların hazırlanması onların qoruyucu funksiya daşması ilə bağlı olmuşdur. Bu baxımdan Gəmiqaya təsvirlərindən birində rast gəlinən əlində ilan tutan insan rəsminin diqqəti cəlb edir (şəkil 7). Əlində ilan tutan insan obrazı qədim Şərq incəsənətinin sevilən motivlərindəndir. Bənzər təsvirlərə qədim Şərq və Orta Asiyanın gil möhürləri üzərində rast gəlinmişdir [10, s. 20, tablo II 8, 10]. O.M.Freydenberq olduqca qədim tarixi olan bu tip rəsmləri, insanın heyvanla mübarizəsini, ölü-

mün qarşısının alınmasının metoforik ifadəsi hesab etmişdir [12, s. 73]. Dəmir dövründə bu tip bilərziklər qədim Şərq ölkələrində də geniş yayılmışdır [16, p. 13, abb. 4].

Şəkil 6. Əlində ilan tutan insan.

Gəmiqaya təsvirlərində rast gəlinən ilan təsvirləri çox zaman dinamik hərəkət vəziyyətində verilmişdir. Lakin metaldan hazırlanmış boyunbağı, qolbaq və bəzi spiralların ilan başı ilə tamamlanması onların qıvrılmış ilanları imitasiya etdiyini göstərir. Qıvrılmış ilan formalarını metaldan hazırlanmış spirallı bəzək əşyaları üçün xarakterik hesab etmək olar.

Araşdırmalara yekun vuraraq deyə bilərik ki, Naxçıvanın qədim sənət nümunələrindəki ilan obrazı müxtəlif məzmun daşısa da, başlıca olaraq məhsuldarlığın mühafizəsinə və artırılmasına xidmət etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı: Elm, 1998, 196 s.
2. Azərbaycan Folklor Antologiyası. Bakı: Azər nəşr, 1994, 338 s.
3. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın qədim əkinçi-maldar tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2004, s. 320.
4. Əliyev V. Gəmiqaya. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2005, 147 s.
5. Əfsanələr. Bakı: Yazıçı, 1986, 72 s.
6. İsmayılova M. Xalq yaddaşının izləri. Bakı: Elm, 2005, 141 s.
7. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soy-kökünü düşünürkən. Bakı: Yazıçı 1989, 496 s.
8. Seyidov M. Yaz bayramı. Bakı: Gənclik, 1990, 96 s.
9. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 316 с.
10. Антонова Е.В. Муграбские печати в свете религиозно-мифологических представлений Юга Средней Азии / Средняя Азия, Кавказ и Зарубежный Восток в древности. Москва, 1983, с. 13-31.
11. Бахшалиев.В.Б. Древняя металлургия и металлообработка на территории Нахичевани. Баку: Элм, 2005, 120 с.
12. Окладникова Е.А. Петроглифы средней Катуни. Новосибирск: Наука, 1984, 112 с.
13. Рыбаков Б.А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // Советская археология, 1965, № 1, с. 13-33.

14. Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа. Москва-Ленинград: Наука, 1970, 190 с.
15. Фрейденберг О.М. Поэтика сюжета и жанра. Период античной литературы. Ленинград: Гослитиздат, 1936, 454 с.
16. Bahshaliyev V., Schshner A. Das cammergrab von Yurdch / Nakhchivan – ein beitrage zur archaeologie der früheisenzeit Transcaucasiens und Ostanatoliens. SMEA, 43/1, Roma, 2001, p. 5-23.
17. Frankfort H. Cylinder seals / A documentary essays on the Art and Religion of the Ancient Near East. L., 1939, p. 15-20.
18. Kiguradze T. Neolithische Siedlungen von Kvemo-Kartli, Georgien. München: Verlag C.H., 1986, 62 p.

Физза Гулиева

СЕМАНТИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ ИЗОБРАЖЕНИЙ ЗМЕЙ НА ОБРАЗЦАХ ДРЕВНЕГО ИСКУССТВА НАХЧЫВАНА

Исследование изображений змей на древних образцах искусства Нахчывана показывает, что подобные рисунки использовались, начиная с эпохи неолита. Подобные рисунки особенно распространены на наскальных изображениях и керамических изделиях эпохи бронзы. Распространение в эпоху средней, поздней бронзы и раннего железа браслетов и ожерелий с головой змеи показывает, что артефакты такого типа были связаны с культом змеи. Сравнительное исследование предметов искусства с этнографическими и фольклорными материалами показывает, что изображения змей на бытовых предметах были в основном связаны с плодородием и выполняли функцию оберега.

Ключевые слова: *Нахчыван, древние произведения искусства, Гемигая, бронзовый век, изображения змей.*

Fizza Guliyeva

SEMANTIC MEANING OF THE SNAKE IMAGES ON THE SAMPLES OF ANCIENT NAKHCHIVAN ART

The research of drawings of the snakes represented on ancient examples of art of Nakhchivan is shown that similar drawings were used since the Neolithic Age. Similar drawings are especially distributed rock drawings and pottery of Bronze Age. Distribution to Middle, Late bronze and Early Iron Age of bronze bracelets and necklaces with a serpentine head shows that they have been connected by the beliefs connected a dragon. The comparative research of objects of art with ethnographic and folklore materials show that images of snakes on household objects are generally connected with fertility and had protective meaning.

Key words: *Nakhchivan, ancient works of art, Gemigaya, Bronze Age, images of snakes.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin inkişafı fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir. **Qrant № EIF KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5.**

QADİR ƏLİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: kadiraliyev@yahoo.com

SƏLCUQLAR DÖVRÜ NAXÇIVAN-MARAĞA MEMARLIQ FORMALARI VƏ İSFAHAN CAME MƏSCİDİNİN MEMARLIQ QURULUŞU: OXŞAR VƏ FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XI-XIII yüzilliklərin Azərbaycan memarlığında ən dayanıqlı və inkişaf etmiş memarlıq tipoloji qruplarından biri də məscidlər və türbələrdir. Məqalədə Abbasilər dövründə inşa edilən, Səlcuqlar və Səfəvilər dövründə bərpa edilərək yenilənən İsfahan came məscidinin və Gilan türbəsinin memarlıq quruluşu tədqiq edilir. Müəyyənləşdirilir ki, məscidin memarlıq quruluşu Abbasilər dövründə inşa olunan şəklinə uyğundur. Məqalədə eyni zamanda İsfahan came məscidinin və Gilan türbəsinin həndəsi naxış kompozisiyalarının bəziləri təhlil olunur. Göstərilir ki, İsfahan came məscidinin memarlıq dekorunda həndəsi quruluş rənglərlə üzvü şəkildə sintez edilərək harmonik ahəng yaradır. Bu prinsip rəssamlıqla memarlığın (memarlıq dekorunun) üzvü şəkildə birləşməsinin ən gözəl örnəyidir.

Açar sözlər: məscid, harmoniya, konstruksiya, ornament, kompozisiya, memarlıq dekoru.

XI-XIII yüzilliklərin Azərbaycan memarlığında ən dayanıqlı və inkişaf etmiş memarlıq tipoloji qruplarından birinin məscidlər və türbələr olduğu bəllidir. Səlcuqlar dövrü “Azərbaycan dini memarlığında özünü göstərən yüksəliş Səlcuqlar imperiyası ərazisində dinin yeni yüksəlişinin və bununla bağlı məscid və türbə tiplərinin ümumi təkamül prosesi” [1, s. 41] keçirməsinin nəticəsidir. Tarixçilər böyük Səlcuq sultanlarının məscid və türbə tikintisinə xüsusi maraq göstərdiklərini bunun üçün çoxlu vəsait ayırdıqlarını, özlərinə hər hansı bir yerdə köşk, saray tikdirəndə hökmən bir came və türbə inşa etdirdiklərini yazırlar. Bu baxımdan Abbasilər dövründə inşa edilən İsfahan came məscidinin və Naxçıvan MR ərazisində Gilan türbəsinin memarlığı xüsusi maraq doğurur.

Əvvəlcə Gilan türbəsinin memarlıq quruluşu haqqında məlumat verək.

1979-cu ildə Naxçıvan MR Ordubad rayonu ərazisində Xaraba Gilan şəhərinin yerində qalıqları aşkar olunan Gilan türbəsi şəhərin ən yüksək yerində iri bir təpənin yamacındadır (şəkil 1) [3, s. 399].

Türbənin üst hissəsi tamamilə dağılmış, sərdabə hissəsi isə salamat qalmışdır. Sərdabə planı daxilən səkkizbucaqlı, xaricdən isə düzbucaqlı biçimdədir. Müasir dövrə qədər yalnız kiçik fraqmentləri qalmış türbə divarları bismiş kərpicdəndir. Üzləri ciy kərpicdən ibarət mürəkkəb həndəsi naxış kompozisiyaları ilə bəzədilmişdir (şəkil 2).

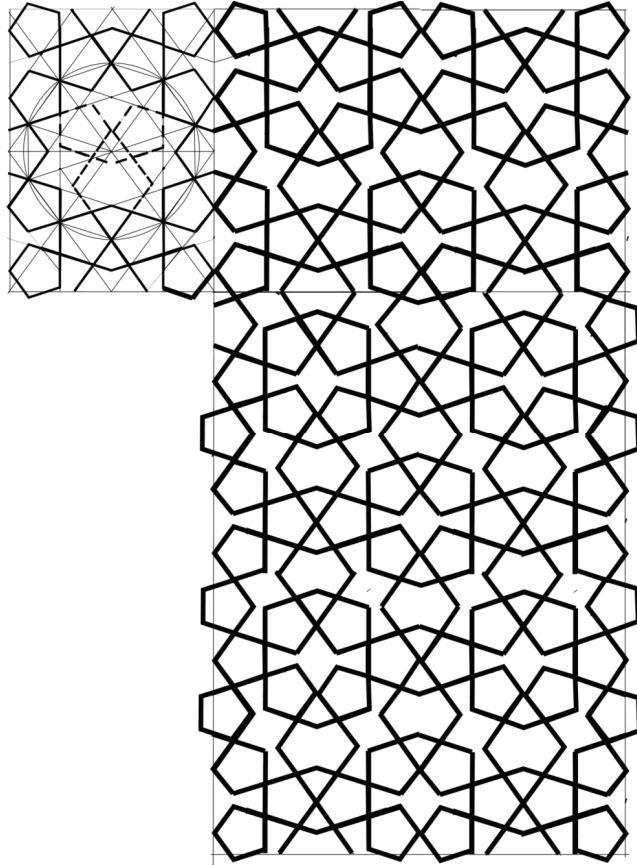
Biz hər iki abidənin naxış kompozisiyalarının oxşar və fərqli cəhətlərini tədqiq etdiyimiz üçün Gilan türbəsinin naxış kompozisiyası haqqında məlumat verək. Məlumdur ki, XI-XIII yüzilliklərdə Naxçıvan-Marağa memarlıq nümunələrinin inşasında bismiş kərpic aparıcı tikinti materialı olmuşdur. Bu tikinti materialından istifadə olunması istənilən formada memarlıq biçimlərinin alınmasına, tələb olunan mühəndis quruluşlarının seçilməsinə, eləcə də mürəkkəb memarlıq bəzək elementlərinin alınmasına imkan verirdi.

Şəkil 1. Gilan türbəsinin qalıqları.

Şəkil 2. Gilan türbəsi həndəsi naxış kompozisiyası.

Şəkil 3. Gilan türbəsi üzərindəki həndəsi naxışların qrafiki analizi.

XI-XIII əsrlər bütün müsəlman Şərfində olduğu kimi, Azərbaycan memarlıq abidələri, o cümlədən Gilan türbəsi bütün müsəlman memarlığı üçün səciyyəvi olan kanonlara – vahid elmi nəzəri sistemə dayanırdı. Naxış kompozisiyasının qrafiki analizi dediklərimizi əyani surətdə göstərir (şəkil 3) [3, s. 424].

İndi isə İsfahan came məscidinin memarlıq formasını nəzərdən keçirək.

İsfahan şəhərinin mərkəzində yerləşən İsfahan Came məscidi Səlcuqluların şəhərdə varlıqlarını isbat edən ən gözəl abidədir (şəkil 4) [6, s. 12].

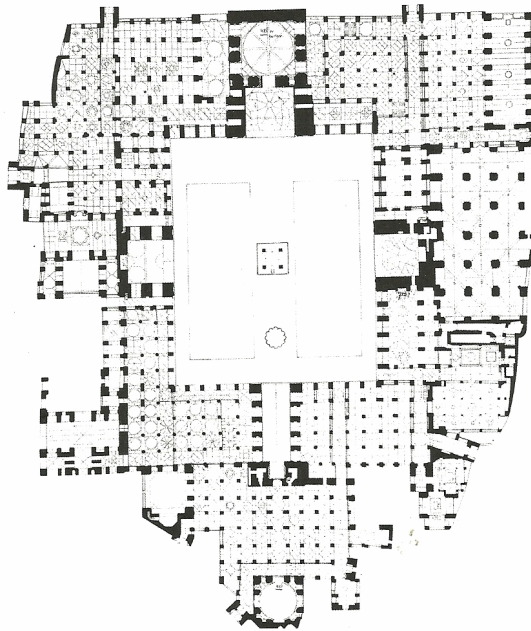
Şəkil 4. İsfahan Came məscidi.

İsfahan şəhəri XI yüzilliklərdə İrana gələn Səlcuqluların ilk paytaxtı olmuşdur. Toğrul bəyin şəhəri fəth etməsi ilə əlaqədar olaraq şəhərə Səlcuqlu hakimiyyətinin möhürünü vurması məqsədi ilə burada çox geniş miqyasda təmir işlərinə başlanmışdır. İsfahan Came məscidi də bu təmir işlərinin mərkəzində dayanırdı. Səlcuqlular sadəcə məscidi təmir etməklə qalmamış, eyni zamanda abidə ətrafını da genişləndirərək böyük bir ərazini məscidin memarlıq planlaşma həllinə daxil etmişlər. “1052-ci ildə məscidi görən Nasir Xosrov abidənin möhtəşəm bir forması olduğunu bildirir” [6, s. 12].

Tarixi mənbələrdən İsfahan Came məscidinin o vaxt ərəb xilafətində tanınan məscidlərdən olan Kufə məscidinin planı üzrə inşa olunduğu və yük daşıyan örtük konstruksiyalarının taxtadan olması məlum olur. Şəhər Səlcuqlular tərəfindən ələ keçirildikdən sonra Came məscidinin bir tərəfi müxtəlif qruplar arasında gedən mübarizə ilə əlaqədar dağıldı. Məlikşahın dövründə isə əski memarlıq elementləri yeniləndi və yeni bölümlər əlavə olundu. Arxeoloji qazıntılar məscidin qapalı hissəsinin təxminən X yüzillikdə Abbasilər dövründə inşa olunmuş şəklinə uyğun olduğunu göstərir. Abbasilər dövründən sonra məscidin fasadında dəyişiklik edilmiş, ana eyvanın hər iki yanına minarə yerləşdirilmişdi.

“İsfahan məscidi ən qədim qoşa minarəli camedir” [6, s. 13]. Səlcuqlar dövründə “Bütün müsəlman hökmdarları, hətta daha az önəmli hökmdarlar sənət və ədəbiyyat sahəsində Abbasilərin başladığı işi davam etdirdilər” [4, s. 222]. Səlcuqluların İsfahan şəhərinə gəldikləri zaman uçulub-dağılmış məscidin təmirinə başlanmış, abidəyə bugünkü görkəmini verən iki qübbəli bölüm əlavə edilmişdir.

Məlik Şah, vəziri Nizam ül-Mülkə mehrabın önündə 15 m. diametrində və təqribən 30 m. yüksəklikdə bir qübbə inşa olunmasını əmr etmişdir. 1086-87 illərdə memar Əbül Fəth tərəfindən inşa edilən, dövrünün ən böyük qübbəsi olan bu abidənin iki kitabəsində Məlik Şah və Nizam ül-Mülkün adları göstərilir. Qübbənin son dərəcə dəqiq konstruktiv həlli onun günümüzdə qədər sağlam qalmasını təmin etmişdir.

Şəkil 5. İsfahan Came məscidi. Plan.

Məscidin planı zaman-zaman dəyişdirilərək qarışıq bir vəziyyətə düşmüşdür (şəkil 2) [6, s. 16]. Tədqiqatlar göstərir ki, məscidin memarlıq quruluşu Abbasilər dövrün-

də inşa olunan şəklinə uyğundur. İnşa olunan dövrdə “Abbasi camisinin planda ölçüləri 69×103 metr idi, yəni böyüklüyü Abbasi imperatorluğunun o biri tərəfində, Tunisin Keyrəvan şəhərində 836-cı ildə inşa edilən Cuma camisi ilə haradasa eyni idi” [5, s. 109].

Səlcuqlular dövrünün bu böyük memarlıq abidəsinin quruluşu, o cümlədən üzərindəki naxış kompozisiyalarının quruluşları tədqiq olunmamışdır. Bu araşdırma işində biz İsfahan Came məscidinin son dərəcə zəngin olan həndəsi naxış kompozisiyalarının bəzilərinin tədqiqi ilə məşğul olacağıq.

İsfahan Came məscidinin bəzi naxış kompozisiyalarının tədqiqi. İsfahan Came məscidinin səthi həmin dövr müsəlman memarlığı üçün səciyyəvi olan müxtəlif həndəsi, nəbatı və ərəb qrafikasından düzəldilən naxışlarla bəzədilmişdir. Bu naxışların qrafiki analizi göstərir ki, onların quruluşları həmin dövr müsəlman Şərq memarlıq bəzəyində olan harmonik prinsiplərin hamısını özündə əks etdirir. Bunlardan bir qismini ayrılıqda nəzərdən keçirək. Məlumdur ki, Səlcuqlar dövrü orta əsr müsəlman Şərqində inşa olunan memarlıq bəzəyi üç növ naxış kompozisiyalarından ibarətdir:

1. Bitki və canlı şəkillərin stilizə edilməsindən yaranan naxışlar.

2. Naxış elementi kimi semantikasi çox vaxt bilinməyən həndəsi fiqurlardan yaranan naxışlar.

3. Ərəbcə yazılardan düzəlmiş bitkiyə oxşar həndəsi ornamentlər.

Tədqiqatlar nəticəsində aydın olur ki, İsfahan Came məscidinin memarlıq bəzəyində həndəsi ornamentlərin quruluşu Səlcuqlar dövründəki şəklinə uyğun olsa da bu naxış kompozisiyaları həmin dövr müsəlman şərqində inşa olunan memarlıq abidələri üzərindəki həndəsi naxış kompozisiyalarından bəzi fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Burada həndəsi quruluş rənglərlə üzvi şəkildə sintez edilərək harmonik ahəng yaradır. Bu prinsip rəssamlıqla memarlığın (memarlıq dekorunun) üzvi şəkildə birləşməsinin ən gözəl örnəyi olmaqla, bu ornamentlərin quruluşu “Orta əsr müsəlman Şərqində hakim olan harmoniya ideya təliminin həndəsi formada özünü göstərən qanunlarına uyğundur” [3, s. 395]. Bu fikri isbat etmək üçün həndəsi naxışlardan bəzilərinin qrafiki analizini verək.

Naxış № 1

Bu naxışın qurulmasına kvadrat daxilinə çəkilən düzgün onbucaqlıdan ibarət sistemə əsaslanır. Deməli, burada həm kvadrat, həm də düzgün onbucaqlı və bu mənbədən yaranan mütənasiblik prinsipindən istifadə etməliyik. Bu naxışın harmoniyası kvadrat, düzgün onbucaqlı və bu mənbədən yaranan mütənasiblik prinsiplərinin birgə kombinasiyasına əsaslanır [2, s. 91-94].

Naxış № 2

Naxışın harmonik quruluşu kvadrat, düzgün altıbucaqlı və bu mənbədən yaranan mütənasiblik prinsipinə əsaslanır [2, s. 91-92; 6, s. 32].

Bu naxışın qurulmasına kvadrat daxilinə çəkilmiş düzgün altıbucaqlıdan başlayırıq.

Naxışın qurulmasını mərhələ-mərhələ göstərək.

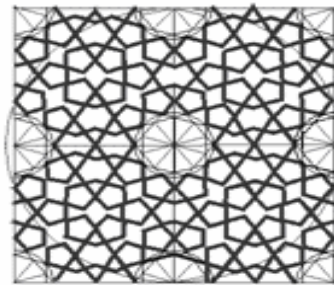
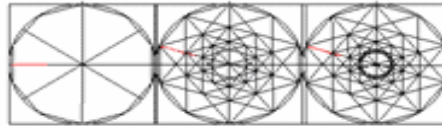
- Kvadrat daxilinə düzgün altıbucaqlı çəkilir
- Düzgün altıbucaqlı daxilində şüa qəfəsi alınır
- Şüa qəfəsi üzərində müəyyən qanunauyğunluqla hərəkət etməklə həndəsi naxış kompozisiyasının formasını alırıq.

Naxış № 3

Bu naxışın harmonik quruluşu 2 №-li naxışın harmonik quruluşu ilə eynidir. Lakin 2 №-li naxışla 3 №-li naxışın harmonik quruluşunda kvadrat daxilinə çəkilən düzgün altıbucaqlılar bir-birinə nəzərən müəyyən bucaq qədər dönmə simmetriyasına malikdir. Məhz bu prinsip hər iki naxışın harmonik quruluşunun formasını dəyişir [2, s. 91-92; 6, s. 32].

İsfahan Came məscidi. Naxış № 1
Naxış kompozisiyası

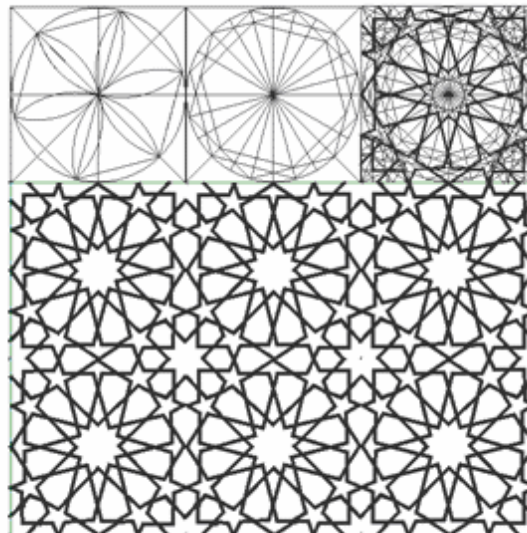

№ 1 - 8 naxışın qrafik analizi

İsfahan Came məscidi.
1 №-li naxışın qurulmasının qrafik analizi.

Naxış № 2

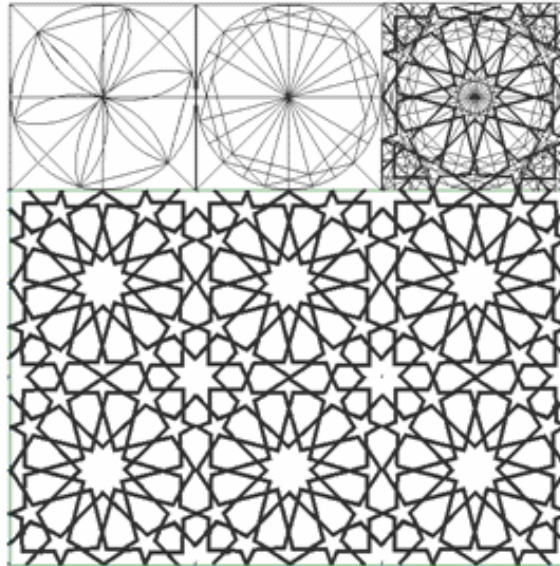

2 №-li naxışın qrafik analizi

İsfahan Came məscidi.
2 № -li naxışın qurulmasının qrafik analizi.

Naxış № 2

2 №-li naxışın qrafik analizi

İsfahan Came məscidi.

3 №-li naxışın qurulmasının qrafik analizi

Nəticə. Hər iki abidənin naxış kompozisiyalarının qrafik təhlilləri göstərir ki, onların harmonik quruluşları arasında oxşar və fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur: İsfahan Came məscidinin tədqiq olunan 1-ci naxışına istinad edərək göstərə bilərik ki, onların oxşar xüsusiyyətləri hər iki naxış kompozisiyalarının harmonik quruluşları mütənasiblik sistemlərinin eyni kökündən yaranmışdır (düzgün onbucaqlı və bu mənbədən yaranan mütənasiblik prinsipi).

Fərqli xüsusiyyətləri:

1. Gilan türbəsinin naxış kompozisiyasında naxış elementləri daha zəngindir.
2. İsfahan came məscidinin naxış kompozisiyasında xətlərlə rənglərin harmonik quruluşları vəhdət təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qiyasi C. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı: İşıq, 1991, 256 s.
2. Əliyev Q. Memar Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında ahəngdarlıq. Bakı: Qərb, 2007, 158 s.
3. Aliyev K. Başlangıçların başlangıcı: Nəhcivan-Marağa mimarlıq bəçimlərinin mahiyyəti. İstanbul: Akademi titiz yayınları, 2015, 482 s.
4. Durant W. İslam medeniyeti. Tercuman 1001 temel eser. 263 s.
5. Hattstern M., Delius P. İslam sanati ve mimarisi. İstanbul: Literatür yayıncılık, 2007, 639 s.
6. Eranşar O., Karpuz H. ve b. Böyük Selçuklu mimarisi. Türkiye: Kristal matbaaçılık 2013, 407 s.

Кадир Алиев

**АРХИТЕКТУРНЫЕ ФОРМЫ НАХЧЫВАНА-МАРАГИ ЭПОХИ
СЕЛДЖУКИДОВ И КОНСТРУКЦИЯ ИСФАХАНСКОЙ ДЖАМЕ-
МЕЧЕТИ: СХОДНЫЕ И РАЗЛИЧАЮЩИЕСЯ ОСОБЕННОСТИ**

Мечети и мавзолеи являются одним из самых развитых и распространенных архитектурных типологических групп в азербайджанской архитектуре XI-XIII веков. В этой статье исследуется архитектурная структура джаме-мечети в Исфахане и мавзолея Гилан, которые были построены во времена Аббасидов и восстановлены во времена Сельджукидов и империи Сефевидов. Установлено, что архитектурная структура мечети сопоставима с ее первоначальной формой. В статье одновременно анализируются некоторые из композиций геометрических орнаментов Исфаханской джаме-мечети и мавзолея Гилан. Показано, что геометрическая структура архитектурного декора джаме-мечети в Исфахане и мавзолея Гилан органически сочетается с цветовым решением и создает гармонический консонанс. Это лучший пример органического синтеза изобразительного искусства и архитектуры (архитектурный декор).

Ключевые слова: *мечеть, гармония, строительство, орнамент, композиция, архитектурный декор.*

Gadir Aliyev

**ARCHITECTURAL FORMS OF NAKHCHIVAN-MARAGA IN THE SELJUGS
PERIOD AND ARCHITECTURAL STRUCTURE OF THE ISFAHAN JAME
MOSQUE: ANALOGOUS AND DIFFERENT FEATURES**

Mosques and mausoleums are one of the most developed and widespread architectural typological groups in the Azerbaijani architecture of the 11th-13th centuries. This paper explores the architectural structure of the Jame mosque in Isfahan and the Gilan mausoleum, which were built during the Abbasids' times and restored in the time of the Seljuks and the Safavid empire. It is established that the architectural structure of the mosque is comparable to its original form. The paper simultaneously analyzes some of the compositions of the geometric ornaments of the Isfahan Jame Mosque and the Gilan Mausoleum. It is shown that the geometric structure of the architectural decor of the Jame mosque in Isfahan and the mausoleum of Gilan is organically combined with the color solution and creates a harmonic consonance. This is the best example of organic synthesis of fine art and architecture (architectural decoration).

Key words: *Mosque, harmony, construction, Ornament, composition, architectural décor.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Cəfər Qiyasi tərəfindən təqdim edilmişdir)

İQTİSADİYYAT

SEVİNC CABBAROVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: sjabbar@mail.ru

SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN GÜCLƏNDİRİLMƏSİNDƏ DÖVLƏTİN ROLU

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyəti növünün müstəqilliyimizi qazandıran sonrakı keçirdiyi inkişaf yolundan, həmçinin dövlət tərəfindən sahibkarlığı stimullaşdıran tədbirlərdən bəhs edilir. Müxtəlif fərmanlar, dövlət proqramları, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu ölkəmizdə, eləcə də muxtar respublikada ÜDM-nində özəl sektorun payının artmasına, iqtisadi dayaqqların möhkəmlənməsinə gətirib çıxarır.

Açar sözlər: *sahibkarlıq, dövlət tənzimlənməsi, özəl sektor.*

Cəmiyyətdə elə bir şəxs yoxdur ki, o, biznesin istehsal etdiyi məhsulları istehlak etməsin. Demək olar ki, əhalinin əksər hissəsi biznesdə bilavasitə və ya dolaylı yolla iştirak edir. Hökumət də biznesin xidmətlərindən, istehsal etdiyi məhsullardan istifadə edir. Eyni zamanda dövlət büdcəsinin gəlirinin əsas hissəsi də biznesin hesabına formalaşır.

Bundan başqa cəmiyyətin ümumi mənafeyi üçün hökumət biznesə sifarişlər verir, əlverişli şərtlərlə kredit ayırır. Burada da maksimum mənfəət əsas rol oynayır, çünki rəqabət şəraitində dövlət də özü üçün əlverişli olan qiymətlərlə xidmət və əmtəələri alır.

Nəticədə həm biznesin təşkilatçıları, həm ailə təsərrüfatları, həm də dövlət maksimum mənfəət əldə etməyə çalışır və deməli, ziddiyyət əmələ gəlir. Lakin bu, ilk baxışdan belə görünür. Burada əsas hərəkətverici qüvvə rəqabətdir. Rəqabət biznesin təşkilatçılarını məcbur edir ki, istehsal amillərindən səmərəli istifadə etsinlər, əmək məhsuldarlığını artırınsınlar, maya dəyərini aşağı salsınlar, yeni bazarlara və segmentlərə daxil olsunlar.

“Sahibkarlıq fəaliyyəti” məfhumu məzmununa görə “biznes fəaliyyət”i məfhumunun sinonimidir. Lakin biznes fəaliyyəti məfhumu daha genişdir və insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini əhatə edir.

Biznes dedikdə, gəlir əldə etmək məqsədilə ayrı-ayrı şəxslərin, müəssisə və təşkilatların məhsul istehsal etmək, hasil etmək, alqı-satqı, xidmətlər göstərmək və s. üzrə qanunla icazə verilmiş ixtiyari fəaliyyət növü başa düşülür.

Əgər hər hansı fərd, şəxs məhsul yetişdirir, məhsul istehsal edir və ya əmtəə alıb, şəxsi istehlakı və ya ehtiyacı üçün istifadə edirsə, o biznes adamı (biznesmen) deyil, sadəcə olaraq istehlakçıdır. Hətta əgər hər hansı bir şəxs öz xüsusi mülkiyyətini, məsələn, istifadə etdiyi maşını satırsa, bu da biznes deyil. Əgər hər hansı bir şəxs özünün isteh-

lakı üçün lazım olandan çox məhsul istehsal edir (məhsul əldə edir), əmtəə alır və artıq hissəni digər əmtəə və xidmətlərə və ya pula dəyişdirirsə, satırsa, demək o, biznesmen-dir, başqa sözlə, bizneslə məşğul olur.

Əgər iki və daha çox şəxs ümumi məqsəd üçün birgə fəaliyyət göstərsə, onlar birlikdə təşkilat (müəssisə) adlanırlar. Əgər onların məqsədi gəlir əldə etmək üçün məhsul istehsal etmək, xidmət göstərməkdirsə, onda onlar kommersiya təşkilatı (biznes – təşkilat) adlanırlar.

Azərbaycanda sahibkarlıq qədim tarixə malikdir. XIX əsrin ikinci yarısında kapitalist münasibətlərin inkişafı, cəmiyyətin tərkibində əsaslı dəyişikliklərin baş verməsi, burjuaziya və fəhlə sinfinin formalaşması sahibkarlığın inkişafında yeni bir mərhələnin yaradılmasına səbəb oldu. Ölkəmizdə mövcud olan təbii sərvətlər, xüsusilə neft sənayesinin inkişafı xarici iş adamlarının Azərbaycana gəlməsinə, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə sərmayə qoymalarına, həmçinin milli sahibkarlığın inkişafına şərait yaratmışdır. Xarici sərmayəçilərin Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəltdiyi 213 milyon kapitalın 8%-i Almaniya, 30,5% Fransaya, 53,3%-i İngiltərəyə məxsus idi. Sahibkarlığın təşəkkülü prosesi XX əsrin əvvəllərində daha da inkişaf etmiş, bu dövrdə neft sənayesi ilə məşğul olan 167 müəssisənin 49-u milli sahibkarlara məxsus idi. Azərbaycan sahibkarlıq tarixində pambıqçılığın, ipəkçiliyin, üzümçülüyn, şərabçılığın, tütünçülüyn, balıqçılığın xüsusi yeri vardı. Bu sahələrin inkişafında milli sahibkarların mühüm xidmətləri olmuşdur. Nuxa, Şuşa və Ordubadda fəaliyyət göstərən ipək emalı fabrikləri ölkəmizi ipək emalı sənayesinin mərkəzinə çevirmişdi.

Sosializm cəmiyyəti quruculuğu dövründə bütün sahibkarlıq növləri qadağan ediliyinə görə Azərbaycanda da milli sahibkarlıq ləğv edilmişdir.

Müstəqilliyimizi əldə etdikdən sonra 1993-cü ildə qəbul edilmiş “Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı (1993-1995)” haqqında Dövlət proqramı və bu sahədə həyata keçirilən islahatlar sahibkarlığın inkişafına əlverişli şərait yaratmışdır.

Məlum olduğu kimi, Ümummilli Lider Heydər Əliyev ölkəmizdə sahibkarlığın inkişafına xüsusi önəm verirdi. “Dövlət nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişafı sahəsində süni maneələrin aradan qaldırılması” haqqında fərman, “Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlara Kömək Milli Fondunun”, “Azərbaycan Respublikasının sahibkarlar şurasının” yaradılması 1999-cu ildən sonrakı dövrlərdə ölkəmizdə sahibkarlığın inkişafına təkan verdi.

Yoxlama və nəzarət funksiyalarını həyata keçirən dövlət orqanlarının fəaliyyəti ilə əlaqədar daxil olan çoxsaylı şikayət və müraciətlər nəzərə alınaraq “İstehsal, xidmət, maliyyə-kredit fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin qaydaya salınması və əsassız yoxlamaların qadağan edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1996-cı il 17 iyun tarixli 463 nömrəli fərmanında bu orqanlar tərəfindən yol verilən sui-istifadə hallarının qarşısının alınması, vətəndaşların və hüquqi şəxslərin qanuni hüquq və mənafelərinin təmin olunması üçün bir sıra tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur. Bu fərmanın icrası nəticəsində iqtisadi sahədə bir-birini təkrarlayan, paralel və lüzumsuz yoxlamaların sayı azalmış, bazar iqtisadiyyatının inkişafına mənfi təsir göstərən bir sıra halların qarşısı alınmış, vətəndaşların və hüquqi şəxslərin qanuni mənafelərinin qorunması məqsədi ilə müəyyən tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Lakin ölkənin iqtisadiyyatı keçid dövründə olduğu bir zamanda dövlət orqanları tərəfindən yoxlama və nəzarət funksiyalarının həyata keçirilmə mexanizminin müasir tələblərə uyğun təkmilləşdirilməsi prosesi başa çatmadığına görə yuxarıda qeyd olunan fərmanın icrası hələ də tam təmin olunmamışdır. Bu da onu göstərir ki, istehsal, xidmət, maliyyə-kredit sahəsində əsassız yoxlamaların qadağan edilməsinə baxmayaraq, ölkədə

sahibkarlığın inkişafı üçün hüquqi bazanın yaradılması və müvafiq bazar infrastrukturalarının təşəkkül tapması ilə yanaşı, yerli və xarici iş adamlarının fəaliyyətinə bəzi dövlət orqanları tərəfindən əsassız müdaxilə hallarına son qoyulmamışdır.

“Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nda müəyyən olunmuş tədbirlərin həyata keçirilməsinin nəticəsi kimi, muxtar respublikada müasir sənaye müəssisələrinin yaradılması, sənayenin infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirilmiş, məhsul istehsalının dinamik artımı qorunub saxlanılmışdır.

Muxtar respublikada yaradılan ümumi daxili məhsulun tərkibində ilk yeri sənaye sahəsi tutur. Sənaye üzrə 942 milyon 944 min 700 manat həcmində məhsul istehsal edilmişdir ki, bu da 2015-ci ildəki göstəricini 1,7 faiz üstələmişdir.

“Ləzzət Qida Sənaye” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyətinin gündəlik istehsal gücü 18 ton olan kənd təsərrüfatı məhsullarının təmizlənməsi, çeşidlənməsi, qovurulması və paketlənməsi, 7 ton qənd, 2,4 ton olan vafli, peçenye, biskvit və digər qənnadı məmulatları, 45 gündə 135 ton quş əti istehsalı, saatda 1500 baş toyuq kəsim sahələri fəaliyyət göstərir. Müəssisənin məhsulları daxili tələbatı ödəməklə yanaşı, İran və Gürcüstana da ixrac olunur, Rusiya, ABŞ, Ukrayna, Türkiyə, Çin, Hindistan, İran və digər ölkələrdən olan 50-dən artıq istehsalçı firma ilə əməkdaşlıq edilir.

Naxçıvan Avtomobil Zavodunda 12 modeldə avtomobil istehsal olunur. Müasir təchizatı, dizaynı və interyeri ilə seçilən, avtomatik və mexaniki sürət qutusu ilə təchiz olunan minik avtomobilləri AVRO-5 standartlarına cavab verir. Bu da yerli tələbatı ödəməklə yanaşı, həm də ixrac potensialı yaradır. Rahat və keyfiyyətli olması, sərfəli kredit və münasib qiymətlərlə təklif edilməsi, eyni zamanda ehtiyat hissələrinin satışının həyata keçirilməsi alıcıların bu avtomobillərə üstünlük verməsinin əsas səbəblərindən biridir.

İqtisadi dayaqların möhkəmlənməsində sahibkarlığın stimullaşdırılması və təşəbbüskarlığa geniş meydan verilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Hal-hazırda muxtar respublikada biznes və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasına diqqət artırılmışdır. 2016-cı ildə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün müraciət etmiş 33 hüquqi və 2173 fiziki şəxsin dövlət qeydiyyatına alınması təmin edilmiş, bank və kredit təşkilatları tərəfindən sahibkarlığın inkişafı məqsədilə 2015-ci ildə təsərrüfat subyektlərinə 14 mln. manata yaxın kredit verilmişdirsə, 2016-cı ildə isə sənaye sahəsinin inkişafı istiqamətində bu göstərici 18 mln. manata yüksəlmişdir [2, s. 4]. Ümumiyyətlə, sahibkarlığın inkişafına 2015-ci ildə 38 milyon manatdan çox vəsait yönəldilib. Təsərrüfat subyektlərinin kredit resurslarına çıxış imkanları davamlı olaraq yaxşılaşdırılmaqdadır. 2016-cı ildə muxtar respublikanın bank və kredit təşkilatları tərəfindən hüquqi və fiziki şəxslərə 43 milyon 354 min 900 manat məbləğində kreditlər verilmişdir. Verilmiş kreditlərin 10 milyon 512 min 300 manatı və yaxud 24,2 faizi qısamüddətli, 32 milyon 842 min 600 manatı və yaxud 75,8 faizi uzunmüddətli kreditlər olmuşdur.

Bunun 11 milyon 289 min manatı Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun xətti ilə güzəştli şərtlərlə dövlət maliyyə dəstəyi kimi verilən kreditlərdir. Bütün bunlar sahibkarlığın inkişafına öz təsirini göstərmiş, ümumi daxili məhsulda özəl bölmənin xüsusi çəkisi artaraq 87 faiz olmuşdur.

Təsədüfi deyildir ki, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində fəaliyyət göstərən müəssisələrin 80-90 %, ÜMM-nin 45-50 %, bütün işləyənlərin 50-60 %-i və eləcə də yeni yaranan iş yerlərinin 70-80 %-dən çoxu kiçik müəssisələrin payına düşür.

Muxtar respublikada kiçik sahibkarlığın inkişafı mülkiyyətin müxtəlif formalarının meydana gəlməsinə və inkişafına, azad rəqabətə və təşəbbüskarlığa, əməyə həvəsinə

oyadılmasına, yeni ideya və ixtiraların, eləcə də səmərəli təkliflərin istehsalatda reallaşmasına zəmin yaratmaqla, eyni zamanda inhisarlaşmanın və sosial gərginliyin aradan qaldırılmasına səbəb olur ki, bu da mühüm sosial-iqtisadi problemlərin sürətlə həllinə kömək etmiş olur. Sahibkarlar və iş adamları üçün əlverişli biznes mühitinin yaradılması məqsədilə vergi sistemində mütləq islahatlar aparılır, məhsul istehsalçıları, xüsusilə aqrar sektorda çalışanlar üçün vergi güzəştləri tətbiq olunur. Bunların nəticəsi olaraq 2016-cı ildə daha 49 yeni istehsal və xidmət sahəsi fəaliyyətə başlamış, ümumi daxili məhsul istehsalında özəl bölmənin xüsusi çəkisi 87 faizi ötmüşdür. Yeni istehsal müəssisələrinin istifadəyə verilməsi hesabına hazırda muxtar respublikada 336 növdə məhsul istehsal olunur. 107-si ərzaq, 237-si qeyri-ərzaq olmaqla 344 növdə məhsula olan tələbat tamamilə yerli istehsal hesabına ödənilir.

“İxrac nəzarəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq, ixrac nəzarəti sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsini və müvafiq dövlət orqanlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsini təmin etmək məqsədi ilə 13 iyul 2007-ci il qəbul olunmuş qərarına əsasən muxtar respublikada müəyyən işlər görülür, istehsal olunan məhsulların daxili bazarda dövriyyəsinin təmin etmək və onların ixrac potensialını artırmaq məqsədilə “Naxçıvan məhsulları” MMC yaradılmışdır.

Muxtar respublikada iqtisadiyyatın dinamik inkişafı xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə müsbət şərait yaratmış, 2016-cı ildə muxtar respublikada 463 milyon 244 min 800 ABŞ dolları həcmində xarici ticarət dövriyyəsi qeydə alınmışdır. İxracın həcmi son bir il ərzində 1,1 faiz artaraq 419 milyon 120 min 800 ABŞ dolları, idxalın həcmi 54,9 faiz azalaraq 44 milyon 124 min ABŞ dolları təşkil etmiş, 374 milyon 996 min 800 ABŞ dolları həcmində müsbət saldo yaranmışdır [3, s. 44].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi üzrə, prioritet istiqamətlərindən biri əlverişli biznes mühitinin yaradılmasında hökumətin aparıcı rolunun daha da gücləndirilməsi nəzərdə tutulur.

Ölkədə sahibkarlığın inkişafı, onun rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması istiqamətində dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi, qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğun cəlbəedici biznes və investisiya mühitinin formalaşdırılması və əlverişliliyinin daha da artırılması, bu sahədə mütləq tənzimləmə və hüquqi bazanın olması ən vacib məsələlərdir [1, s. 88]. Göstərilən hədəflərə nail olmaq üçün dövlət tərəfindən ardıcıl olaraq dövlət-sahibkar münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinə qanunsuz müdaxilələrin və süni maneələrin aradan qaldırılması, rəqabətqabiliyyətliliyinin və ixrac imkanlarının genişləndirilməsi, sahibkarlara dövlət dəstəyi və təşviq mexanizmlərinin formalaşdırılması, beynəlxalq standartlara uyğun elektron dövlət xidmətlərinin göstərilməsi sahəsində kompleks tədbirlər həyata keçirilmişdir. Sahibkarlıq sahəsində son illər ərzində əldə olunmuş sürətli inkişafın davamlılığının təmin edilməsi və rəqabətqabiliyyətliliyin möhkəmləndirilməsi, eləcə də beynəlxalq reytinglərdə Azərbaycanın mövqeyinin daha da yaxşılaşdırılmasına nail olmaq üçün dövlətin sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına yönəlmiş tədbirlər davam etdirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov N. Naxçıvan iqtisadiyyatının prioritetləri: iqtisadi artım, dinamik inkişaf. Bakı: Sabah, 2008, 452 s.
2. 2016-cı ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının xülasəsi. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 63 s.

3. Naxçıvan bu gün: islahatlar, perspektivlər: 5-6 oktyabr 2017-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları. Bakı: Nurlan, 2008, 548 s.
4. Naxçıvan MR Dövlət Statistika Komitəsinin materialları. Naxçıvan, 2017, 83 s.

Севинж Джаббарова

РОЛЬ ГОСУДАРСТВА В УСИЛЕНИИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье говорится о пути развития предпринимательской деятельности в Нахчыванской Автономной Республике после приобретения независимости, а также о мероприятиях, проводимых со стороны государства по стимулированию предпринимательства. Различные указы, государственные программы, Фонды помощи предпринимательству приводят к повышению доли частного сектора в ВВП, усилению экономической мощи как в стране, так и в автономной республике.

Ключевые слова: *предпринимательство, государственное регулирование, частный сектор.*

Sevinj Cabbarova

THE ROLE OF GOVERNMENT IN INTENSIFICATION OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY

It is said in the paper about the way of development of entrepreneurship activity in Nakhchivan Autonomous Republic after our country gained its independence and the encouraging measures for it taken by the government. Various decrees, state programs and National Fund For Entrepreneurship Support cause to increase the portion of private sector in GDP and fortify economic bases in our country, as well as in autonomous republic.

Key words: *entrepreneurship, private sector, state regulation.*

(Professor Ağarza Rüstəmov tərəfindən təqdim edilmişdir)

CAVADXAN QASIMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: Cavadxan.yusifoglu@mail.ru

YÜKSƏK MƏŞĞULLUQ SƏVİYYƏSİ NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ ZƏRURİ İQTİSADI PRIORİTETİ KİMİ

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasında dayanıqlı sosial siyasətin mövcudluğundan bəhs edilmiş, onun elmi mahiyyəti göstərilmişdir. Müasir müstəqillik illərində burada həyata keçirilən tədbirlər sosial bəla olan işsizliyin minimuma endirilməsinin və nəticədə məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinin ciddi səbəbi kimi ifadə olunmuşdur. Müxtəlif şəkillər vasitəsilə iqtisadi fəal əhalinin və onun tərkibində məşğul olan insanların sayı haqqında məlumatlar verilmişdir.

Açar sözlər: *sosial siyasət, məşğulluq, işsizlik, əmək potensialı, əmək ehtiyatları və s.*

Naxçıvan Muxtar Respublikası müasir iqtisadi münasibətlər zəminində müəyyən-ləşdirdiyi davamlı uğurlu iqtisadi idarəetmənin artıq 22-ci ilini yaşamaqdadır. Nəzərə alsaq ki, bu nailiyyətin hüquqi-iqtisadi bazası ümummillə lider böyük Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan MR dövründə formalaşmışdır, onda əsrin dördüdə birinin dinamik və güclü iqtisadi potensialla yadda qaldığını qeyd etmək tamamilə doğru olar. Bu dövrdə iqtisadiyyatın təminat qabiliyyətinin gücləndirilməsi, istehsal münasibətlərinin təşkili, tənzimlənməsi, idarə olunması və inkişafı, iqtisadi proseslərin sosial ma-hiyyətinin yüksəldilməsi, müvafiq istiqamətlər üzrə şaxələndirmə proseslərinin təkmil-ləşdirilməsi muxtar respublika iqtisadiyyatında ayrıca olaraq hər bir fərdin, ümumilikdə isə sakinlərin təmsil olunma səviyyəsini də yüksəltmiş oldu.

Bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatında sosiallaşma proseslərinin stimullaşdırılması dö-vlətin qarşıdakı dövrlər üzrə həyata keçirəcəyi tədbirlərin çevikliyini artırır, məqsəduy-gunluğunu yüksəldir. Bunlar isə özündə dövlətin sosial siyasətinin əsaslarını yaradır. İq-tisadi və bu sahə ilə bağlı olan digər ədəbiyyatlarda sosial siyasətin açıqlaması verilər-kən göstərilir ki, bu anlayış dövlətin daxili siyasətinin əsas hissəsi olub, dövlətin sosial proqramlarında ifadə olunur və praktikada həyata keçirilir, əhalinin sosial qruplarının mənafeyi naminə və maraqları vasitəsilə cəmiyyətdə olan münasibətləri tənzimləyir [12, s. 66]. Bu əsasda deyə bilərik ki, sosial siyasətin səmərəli nəticələrlə müşayiət olunması ölkə əhalisinin yaşayış vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, onun sosial-iqtisadi inkişafın ən çevik iştirakçısına çevrilməsi və nəticə etibarilə məşğulluğunun təmin edilməsi ilə ifadə olunur.

Nəzəri və elmi baxımdan məşğulluq anlayışı iqtisadi kateqoriya kimi, real ger-çəklikdə iş qüvvəsi daşıyıcılarının iş yerləri arasında bölünməsi və onların istehsal va-sitələri ilə birləşməsi üzrə olan ictimai iqtisadi münasibətləri əks etdirir [3, s. 12].

Məşğulluq hər bir ölkənin strateji məqsədləri içərisində yer almaqla, əhali prob-lemlərinin öyrənilməsi məsələlərində, onun müvafiq sahələr, ərazilər və istiqamətlər üzrə səmərəli yerləşdirilməklə, bir məhsuldar qüvvə kimi inkişafında özünü göstərən

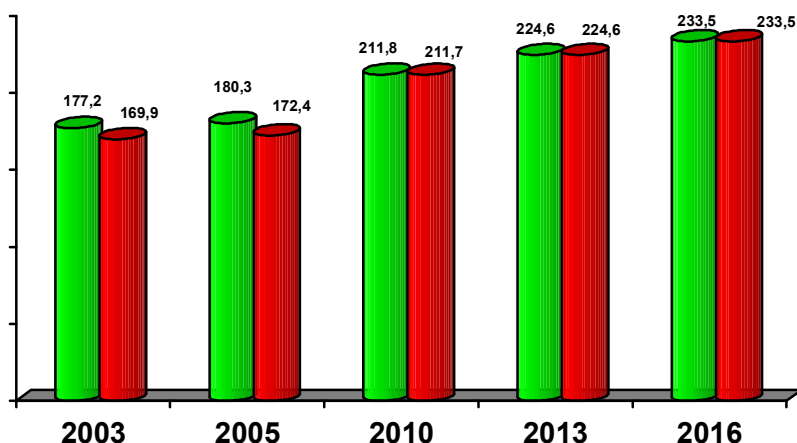
anlayışdır. Bu mənada məşğulluq ictimai istehsalın davamlılığını şərtləndirən, onun arakəsilməzliyini təmin edən, nəticə etibarı ilə ölkənin iqtisadi maraqlarının gerçəkləşməsinə zəmin yaradan məqsədəuyğun və qanunvericiliklə müəyyənləşdirilən fəaliyyətin məcmusu kimi ifadə oluna bilər.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə əsasları ümummilli lider böyük Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilən dövlət məşğulluq siyasəti Azərbaycan Respublikasının müasir müstəqillik şəraitində ən gerçək sosial nailiyyətini təşkil edir. Bütün bunlar isə şübhəsiz ki, ölkəmizin iqtisadi hadisə və proseslərinin səmərəliliyinə xidmət etməkdədir. Təbii ki, mövcud iqtisadi potensial öz növbəsində əhalinin yaşayış tərzinin, onun səmərəli fəaliyyətinin, daha doğrusu, məşğulluq potensialının daha da artmasına münbit zəmin yaratmışdır. Bu gün qətiyyətlə deyə bilərik ki, Muxtar Respublikada artıq innovativ inkişafa əsaslanmaqla digər ərazi və regionlar üçün nümunəvi idarəetmə konsepsiyası, inkişaf modeli, demoqrafik tarazlıq strategiyası həm tətbiq edilməkdə, həm də təkmilləşdirilməkdədir. Yaradılan səmərəli fəaliyyət mühiti faydalı əmək şəraitinə stimül vermiş, sahibkarlığın inkişafına yönəldilən məşğulluq mənzərəsini formalaşdırmışdır. Bu isə təbii ki, 18 dekabr 2013-cü ildə qəbul edilərək 2014-2015-ci illəri əhatə edən, 11 yanvar 2016-cı ildə qəbul olunmaqla, 2016-2020-ci illəri əhatə edən “Naxçıvan Muxtar Respublikasında əhalinin məşğulluğunun artırılmasına dair Dövlət Proqramı”nda əsas məqsədlərdən biri kimi götürülmüş və qarşıdakı illərdə hədəflənən yeni iş yerlərinin açılmasına öz töhfələrini verməkdədir.

Məşğulluq müasir iqtisadi sistem şəraitində Azərbaycan dövlətinin gündəlik diqqət mərkəzində saxladığı ən zəruri məsələdir. Artıq iqtisadi formasiyaların bir-birini əvəz etdiyi ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində keçmiş ittifaq ölkələri arasında qırılan iqtisadi-istehsal münasibətləri müasir müstəqillik dövrünün və bazar münasibətlərinin tələbləri əsasında ölkəmizdə və onun regionlarında, xüsusilə də Naxçıvan Muxtar Respublikasında bərqərar edilməyə başlandı. Bazar qanunlarının tələblərinə xas olan idarəetmənin təşkili mümkün oldu. Bunun əsasında xüsusi mülkiyyətə, sahibkarlıq fəaliyyətinə, kəndli-fermer təsərrüfatlarına və onların bazası əsasında digər təsərrüfat subyektlərinin yaradılması proseslərinə başlandı. Fəaliyyəti bərpa edilən müəssisələr həm iqtisadi inkişafa öz töhfələrini vermiş oldu, həm də səmərəli məşğulluq mühitinin yaradılmasına zəmin yaratdı.

Bu bir həqiqətdir ki, muxtar respublikada əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, onun təsərrüfat həyatının bütün sahələrində aparıcı qüvvə kimi fəaliyyətinin təmin edilməsi onların daim axtarışda olmaqla, istehsal prosesinə yeni (innovativ) düşüncə ilə yanaşmasına, ölkənin sosial dayanıqlılığının və iqtisadi prioritetlərinin üstün tutulması istiqamətində davamlı nailiyyətlərin əldə edilməsinə çalışmasına stimül vermişdir. Belə bir vəziyyət isə əhalinin tərkibində yüksək qabiliyyətə malik olan təbəqənin – əmək potensialının məqsədyönlü inkişafı və fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına güclü təkan verdi. İfadə olunma xarakterinə görə ictimai istehsalın yaradılmasında öz əqli və fiziki qabiliyyətinin səfərbər edilməsi hesabına iştirak edən əmək potensialı nəticə etibarı ilə səmərəli məşğulluğun təminatına əlverişli şərait yaratmış oldu. Bu isə muxtar respublikada əmək ehtiyatlarından istifadə sahəsində güclü mexanizm yaratmış oldu ki, bunu da aşağıdakı şəkildən görmək olar.

Şəkil 1 üzrə göstəricilərə diqqət edəndə görürük ki, 2016-cı ildə muxtar respublikada iqtisadi fəal əhali 2003-cü ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə 1,3 dəfə artmışdır. Bu artım iqtisadi fəal əhalinin ümumi sayından məşğul olanlarda 1,4 dəfəyə yaxın olmuşdur.

Şəkil 1. Naxçıvan Muxtar Respublikasında iqtisadi fəal əhalinin sayı və onun tərkibində məşğul olanlar (min nəfər).

(Şəkil 1 statistik göstəricilər əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Müvafiq sahə üzrə bu və ya digər mənbələrdə araşdırma apararkən adın olur ki, eyni zamanda 2011-ci ildən etibarən muxtar respublikada iqtisadi fəal əhalinin və onun tərkibində məşğul olanların sayında bərabərlik müşahidə edilmiş və bu, hazırda da davam etməkdədir. Yəni göstərilən ildə hər iki amil üzrə 216,5 min nəfərlik göstərici qeydə alınmışdır. Bu isə Naxçıvan Muxtar Respublikasında səmərəli məşğulluq siyasətinin təmin olunması, yeni iş yerlərinin yaradılması, yeni istehsal sahələrinin təşfiqi və stimullaşdırılması, istehsal-iqtisadi münasibətlərin təkmilləşdirilməsi, bununla da iqtisadiyyatın sahə strukturunun təşkilatlanmasından ibarət pozitiv amillərin nəticəsində mümkün olmuşdur. Təbii ki, bu isə nəticə etibarı ilə ərazidə işsizlərin sayındakı azalmanın mümkün olmasını, daha doğrusu, onun sifra enməsinə təmin etmişdir.

İşsizlik deyəndə elə bir sosial-iqtisadi hal başa düşülür ki, o zaman əmək qabiliyyətli əhalinin bir hissəsi işləmək istəyir və işə hazırdır, lakin müəyyən vaxtda və müəyyən ərazidə müvafiq ixtisas üzrə özünə iş tapa bilmir. Başqa sözlə, işsizlik halı – işçi qüvvəsinin təklifinin işçi qüvvəsinə olan tələbi üstələməsidir [1, s. 246].

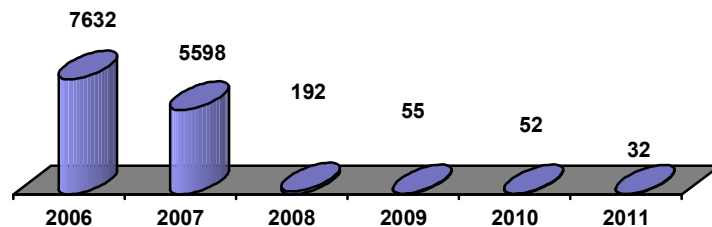
Naxçıvan Muxtar Respublikasında həyata keçirilən tədbirlər makroiqtisadi proseslərin həmin sosial bəlaya qarşı müqavimət gücünün artırılmasından ibarət olub, sosial rifahın və firavanlığın təmin edilməsində qətiyyətli addımlara çevrilmiş oldu. Ən ciddi tədbir olaraq muxtar respublika üzrə məşğulluq xidməti orqanları işsiz vətəndaşların qeydə alınması, onlara müvafiq statusların və müavinətlərin verilməsinə diqqəti artırdılar. Fikrimizi rəqəmlərlə ifadə etsək aydın olar ki, 2000-ci ildə muxtar respublika üzrə məşğulluq xidməti orqanlarında işsiz statusu və müavinət alan şəxslərin sayı 5812 nəfər olmuşdur. Bu, müvafiq olaraq sonrakı illər üzrə:

1. 2001-5989;
2. 2002-6645;
3. 2003-7284;
4. 2004-7737;
5. 2005-ci ildə isə 7904 nəfər [4] kimi olmuşdur.

Göründüyü kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasında məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər öz məqsədyönlülüüyü ilə seçilir və bu, 2 iyul 2001-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təsdiq edilən Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq tənzimlənir. Bu

proseduralar həmin qanunun 4-cü maddəsinə müvafiq yerinə yetirilmişdir. Yəni məşğulluğun təmin edilməsi üçün ilk əvvəl işsiz vətəndaşlar dövlət qeydiyyatına alınmalı, onlara müvafiq status verilməli və ardınca münasib iş yeri ilə təmin edilməlidir.

Bu tənzimlənmə müasir iqtisadi şəraitin ən ciddi problemlərinin aradan qaldırılmasına yönəldilmiş, dövlətin sosial-iqtisadi prioritetlərinin dolğun ifadəsi olan, əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşdırılması məqsədlərini özündə əks etdirən, bununla da cəmiyyətin sosial-iqtisadi bələlərdən qorunması ilə sağlam milli iqtisadiyyata yönəldilmiş tədbirlərin məcmusudur. Bu mənada Naxçıvan Muxtar Respublikasının məşğulluq potensialının artırılması istiqamətində modern inkişaf yolunu seçməsi və sosial dayanıqlığın təmin edilməsinə doğru inamla irəliləməsi ciddi nəticələri ilə xarakterizə ediləlidir. Aşağıdakı şəklə diqqət edərəkən görünür ki, işsiz vətəndaşların münasib işlə təmin edilmələri sahəsində məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində artıq 2006-cı ildən etibarən işsizlərin sayında azalma müşahidə edilmiş və hətta 2011-ci ildən sonra bu neqativ amilin göstəricisi və təsiri sıfıra endirilmişdir:

Şəkil 2. Naxçıvan Muxtar Respublikasında Dövlət Məşğulluq Xidməti orqanları tərəfindən qeydə alınan işsizlərin sayı (nəfər).
(Şəkil 2 statistik məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən işlənmişdir).

Şəkil 2-nin məlumatlarından görünür ki, işsizlərin sayındakı azalma muxtar respublikanın sosial siyasətinin strateji hədəflərini təşkil etmiş və bu sahədə güclü iradə nümayiş etdirilmişdir. Digər tərəfdən ümummilli lider böyük Heydər Əliyevin elə məhz Naxçıvandan başladığı müasir islahatlara sadıq qalaraq yeni dövrdə də onun innovativ proseslərin ardıcılığı naminə davam etdirilməsi sosial dayanıqlığın ən bariz göstəricisinə çevrilmiş və bu, özünü digər sahələrlə yanaşı işsizlərin sayındakı minimum səviyyənin təminatında göstərmişdir. Ölkənin milli iqtisadiyyat üzrə perspektivlərinin nəzərə alınmaqla düzgün istiqamətləndirilməsinin, sosial-iqtisadi inkişafın dinamikliyinin təmin edilməsi məqsədilə qəbul edilən qərarların, qanunların, layihələrin, Sərəncam və Fərmanların, Dövlət Proqramlarının, Konsepsiyaların, strategiyaların, yol xəritələrinin və digər hüquqi tənzimləmə vasitələrinin muxtar respublikada düzgün və qətiyyətli icra mexanizmlərinin mövcudluğu sözügedən sahədə möhkəm dayaq formalaşdırmışdır. Bütün bunların da nəticəsində iqtisadiyyat bazar iqtisadiyyatının qanun və tələbləri əsasında daha da möhkəmlənmiş, sosialyönlülük mexanizmləri özünə kök salmış, xüsusi mülkiyyət əsasında iqtisadi-istehsal münasibətləri daha da təkmilləşmişdir. Nəticədə isə 2006-2011-ci illərdə işsizlərin sayı 239 dəfəyə yaxın azalmışdır.

Beləliklə, Naxçıvan Muxtar Respublikası son iyirmi iki ilə yaxın bir inkişaf tarixində güclü idarəçilik təcrübəsi ilə yuxarıda bəhs edilən məqamların təmin edilməsi sahəsində uzun bir yol qət etmişdir. Böyük iqtisadi və hüquqi dayaq üzərində təmin edilən bu mərhələ muxtar respublikanın hətta blokada şəraitində belə dayanıqlı inkişafı

üçün geniş zəminlər açmışdır. İqtisadiyyatın aparıcı sahələrinin bir-birinə təkan olan inkişafı, xüsusən, kənd təsərrüfatının, sənayenin iqtisadi faydalılığının və gəlirliliyinin artırılması, bunun isə digər sahələrin sürətli inkişafına stimullaşdırıcı təsiri fonunda yeni istehsal sahələrinin təşviqinə münbit zəmin yaratması Naxçıvan Muxtar Respublikasının modern inkişaf mənzərəsini formalaşdırmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramova S.R., Qurbanova S.Ə. Gəlirlər və əmək haqqı siyasəti: Dərslik. Bakı: 2009, 330 s.
2. Əliyev A.Ə., Quliyev A.S. Sosial sferanın iqtisadi və metodoloji əsasları. Bakı: Adiloğlu, 2005, 304 s.
3. Qasimov C.Y. Aqrar sektorda məşğulluq probleminin həlli. Monoqrafiya. Bakı: ADPU, 2014, 176 s.
4. <http://www.statistika.nmr.az>

Джавадхан Гасимов

ВЫСОКИЙ УРОВЕНЬ ЗАНЯТОСТИ КАК ВАЖНЫЙ ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ПРИОРИТЕТ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ

В статье говорится об устойчивой социальной политике в Нахчыванской Автономной Республике, показана ее научная сущность. В современные годы независимости осуществляемые здесь мероприятия привели к сведению к минимуму безработицы, являющейся социальным бичом, и, как следствие, явились серьезной причиной повышения уровня занятости. С помощью различных графиков даны сведения об экономически активном населении и о количестве занятых лиц в его составе.

Ключевые слова: *социальная политика, занятость, безработица, трудовой потенциал, трудовые ресурсы и т.д.*

Javadkhan Gasimov

HIGH LEVEL OF EMPLOYMENT AS AN IMPORTANT ECONOMIC PRIORITY OF THE NAKHCHYVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

The paper deals with the sustainable social politics and its scientific nature in Nakhchivan Autonomous Republic. There are shown some drastic measures in autonomous republic to reduce unemployment rate – the social trouble and raise employment rate ultimately during independence years in the paper. The paper also includes various pics to depict economically active population and occupied people numbers in it.

Key words: *social politics, employment, unemployment, labor potential, labor resources.*

(Professor Ağarza Rüstəmov tərəfindən təqdim edilmişdir)

AİDƏ HƏSƏNLİ
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: aida.amirova@mail.ru

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA SƏNAYE SAHƏSİNİN İNKİŞAFI VƏ PERSPEKTİV İSTİQAMƏTLƏRİ

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının müstəqilliyimizi əldə etdikdən sonra sənaye sahəsində keçdiyi inkişaf yollarından və mövcud vəziyyətindən, daxili bazarın tələbatına uyğun məhsullar istehsal edən yeni açılmış müəssisələrin fəaliyyət müxtəlifliyindən bəhs edilir. Vurğulanır ki, yerli istehsal müəssisələri alıcıların rəğbətini qazanan keyfiyyətli məhsullar istehsal edərək regionda rəqabətqabiliyyətliliyini artırır, ərzaq təhlükəsizliyinin və muxtar respublikanın yeraltı və yerüstü sərvətlərindən, zəngin təbii resurslardan səmərəli istifadəsini təmin edir.

Açar sözlər: *sənaye sahələri, inkişaf, təbii sərvətlər, ərzaq məhsulları.*

Müasir Naxçıvanın iqtisadiyyatında yüksək keyfiyyətli sənaye məhsullarının istehsalı üzrə ixtisaslaşmış xeyli sayda müəssisələrin fəaliyyət göstərməsi muxtar respublikada sahibkarlığa verilən dəstək sayəsində mümkün olub. Yeni istifadəyə verilən müəssisələr üçün müasir texnoloji avadanlıqların gətirilib quraşdırılması, daxili bazarın qorunması, yerli istehsalçıların işinin stimullaşdırılması sənaye sahəsinin canlanmasına mühüm təsir edən amillərdəndir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında təbii resurslar, ixtisaslı kadr, əmək resursları, həmçinin, əmək təcrübələri və istehlakçı potensialı kifayət qədər mövcuddur və bu imkanlardan səmərəli istifadə olunur, son vaxtlar istehsalda sənaye payının çoxaldığını müşahidə etmək olar.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının sənayesi tarixən Azərbaycan iqtisadiyyatında aparıcı yerlərdən birini tutmuşdur. Əsasən yeyinti, yüngül və digər sənaye sahələrini özündə birləşdirən bu vacib sahə XX əsrin ortalarından başlayaraq daha intensiv inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. 1970-80-ci illərdə muxtar respublikada istehsal edilən yüzlərlə məhsul növünün xeyli hissəsi ölkə xaricinə göndərilirdi. Azərbaycanda istehsal edilən daş duzun, molibdenin, sink-qurğuşun, mineral suların, ipək xammalının, inşaat materiallarının, mərmərin, şərabın, meyvə, mürəbbə konservlərinin böyük bir hissəsi muxtar respublikada istehsal edilirdi.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə muxtar respublikada sənayenin inkişafında dəyişikliklər özünü göstərməyə başladı. 1970-85-ci illərdə iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafı üçün Naxçıvan Muxtar Respublikasına 900 milyon manat sərmayə qoyulmuşdur. Həmin illərdə burada alt trikotaj fabriki, yeni mineral su doldurma zavodu, şüşə qablar zavodu, taxıl məhsulları kombinatı, Naxçıvan iri evtikmə kombinatı və dəmir beton məmulatları zavodu, Şahtaxtı daş karxanası, bütövlükdə 16 iri sənaye müəssisəsi, qonşu İran dövləti ilə birgə Araz çayı üzərində iri su anbarı və elektrik stansiyası tikilib istifadəyə verilmişdir. Naxçıvan-

da faydalı qazıntı hasilatı xüsusi yer tutur [2, s. 40]. Sənaye əhəmiyyətli daş duz, dolomit, travertin, tuf, mərmərləşmiş əhəngdaşı, gips, gil, qum, mergel, sink-qurğuşun, molibden, miss-molibden, qızıl və mineral sular kimi zəngin təbii sərvətlərə malik muxtar respublikada müxtəlif növ tikinti materiallarının, o cümlədən dəmir-beton, kərpic, travertin, mərmər və sair məhsulların istehsalının genişləndirilməsi və istehsal olunmuş məhsulların dünya bazarına çıxarılması üçün əlverişli şərait mövcuddur. [1, s. 35].

Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə sənayenin inkişaf miqyası genişləndirilmişdir. Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində ölkəmizdə baş verən hadisələr, iqtisadiyyatın tənəzzülünə səbəb olmuşdur. Ulu öndər Heydər Əliyevin 1993-cü ildə yenidən siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra yaradılan sabitlik və iqtisadi inkişaf bütün sahələr kimi, sahibkarlıq fəaliyyətinin də genişləndirilməsinə böyük imkanlar açmışdır.

Muxtar respublikada mövcud müəssisələrin fəaliyyətinin bərpası və ya yenidən qurulması, müasir texnologiyaların tətbiqinə əsaslanan yeni müəssisələrin yaradılması sənayenin inkişafına, onun ümumi daxili məhsulda 2016-cı ildə 28 faizlik payla ilk yeri tutmasına səbəb olmuşdur. 2015-ci ildə müqayisədə sənaye məhsulunu həcmi artaraq 942 milyon manatı ötmüşdür [3, s. 5].

Muxtar respublikada həyata keçirilən iqtisadi siyasətin əsas məqsədlərindən biri ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir. Bunun üçün daxili bazarın tələbatına uyğun yerli xammaldan səmərəli istifadə olunmaqla, idxal əvəzləyici və ixrac yönümlü məhsullar istehsal edən müəssisələrin yaradılması istiqamətində məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilir. Məhz həmin tədbirlərin nəticəsidir ki, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun rəqabətqabiliyyətli müəssisələr yaradılır. Belə müəssisələrdən biri də “Gəmiqaya Bərəkət Qida Məhsulları” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyətidir. Dövlət maliyyə dəstəyi ilə müəssisədə 2003-cü ildə çörək, 2004-cü ildə makaron və peçenye, 2005-ci ildə isə süd məhsulları istehsalı sahələri yaradılmışdır. Bu istehsal sahələrində Almaniya, Türkiyə və İtaliya istehsalı olan müasir texnoloji avadanlıqlar quraşdırılmışdır. Müəssisənin fəaliyyətinin genişləndirilməsi, müasir texnoloji avadanlıqlar tətbiq olunmaqla istehsal gücünün artırılması, yeni istehsal sahələrinin yaradılması və əlavə işçi qüvvəsinin cəlb edilməsi məqsədilə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən dövlət maliyyə dəstəyi göstərilmişdir.

Eyni zamanda çörək sexində istehsal gücü saatda 3000 ədəd çörək olan istehsal müəssisəsi istifadəyə verilmişdir. Burada çörək dəmir üzərində deyil, daş üzərində bişirilir ki, bu da məhsulun daha keyfiyyətli istehsalına şərait yaratmışdır. Daxili bazarın yüksək keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təmin olunmasına öz töhfəsini verən “Gəmiqaya Bərəkət Qida Məhsulları” MMC-də istehsal sahələri ilbəl genişləndirilir. 2011-ci ildə Türkiyə istehsalı olan müasir texnoloji avadanlıqlar tətbiq olunmaqla Şərq şirniyyatları istehsalı sahəsi yaradılmış, 2012-ci ildə kəpəkli çörək istehsalına başlanılmışdır. İnsan sağlamlığı üçün vacib elementlərlə zəngin olan kəpəkli çörək yüksək keyfiyyətli qida məhsulu kimi alıcılar tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır. Elə bunun nəticəsidir ki, satışa çıxarılan kəpəkli çörəyə tələbat get-gedə artmış, ötən dövr ərzində kəpəkli çörək istehsalına keçid tam təmin olunmuşdur. Müəssisədə istehsal olunan digər məhsullar da alıcılar tərəfindən rəğbətlə qarşılır. Daxili bazarın tələbatına uyğun məhsullar istehsal edilən müəssisədə istehlakçı tələbatı öyrənilməklə mütəmadi olaraq məhsulun çeşidində və qablaşdırılmasında yeniliklər edilir, daha müasir texnoloji avadanlıqlar alınıb gətirilərək quraşdırılır. Cari ildə də bu istiqamətdə işlər davam etdirilmiş, Şərq şirniyyatları istehsalı sahəsində Türkiyənin “Uygurlar Makina”, Braziliyanın “Braluks” şirkətlərinin istehsalı olan, kompüterlə idarəetmə mərkəzi ilə təmin edilmiş avadanlıqlar alınıb quraş-

dırılmış, alıcı zövqünü oxşayan yeni çeşiddə, müasir dizaynda məhsul istehsalına başlanılmışdır. İstehsal olunan məhsullar muxtar respublikamızın ayrı-ayrı yaşayış məntəqələrində fəaliyyət göstərən xidmət mərkəzlərində satışa çıxarılmışdır.

Fermer və fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərdən xammal şəklində alınan süd məhsullarının vaxtında tədarük olunması da diqqət mərkəzində saxlanılır. Belə ki, bu məhsul xüsusi maşınlarla müəssisəyə daşınıb laboratoriya analizindən keçirildikdən sonra istehsala buraxılır. Süddən kərə yağı, pendir, qatıq və ayran istehsal olunur.

Sanitar-gigiyenik qaydalara ciddi əməl olunduğu müəssisədə müasir avadanlıqlarla təchiz olunmuş iki laboratoriya fəaliyyət göstərir. Müəssisəyə daxil olan xammal və ya hazır məhsul həmin laboratoriyalarda analiz edildikdən sonra istehsala buraxılır və ya satışa çıxarılır.

“Gəmiqaya Bərəkət Qida Məhsulları” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyətində bütün istehsal prosesi İSO keyfiyyəti idarəetmə sisteminin və qida təhlükəsizliyinin tələblərinə tam uyğun şəkildə təşkil edildiyi üçün müəssisə İSO 9001 və İSO 22000 sertifikatına uyğunluğu təsdiq olunaraq sertifikatlaşdırılmışdır.

Əvvəllər alıcılar xaricdə istehsal olunan ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarına üstünlük verirdilərsə, indi artıq muxtar respublikada istehsal olunan məhsullara üstünlük verir. Yerli istehsal müəssisələri alıcıların rəğbətini qazanan keyfiyyətli məhsullar istehsal edərək rəqabətqabiliyyətli müəssisələrə çevrilmişlər.

“Badamlı” mineral süfrə suyunun daha müasir texnologiya əsasında emalı üçün Naxçıvan şəhərinin 2,1 hektar ərazini əhatə edən və ümumi sahəsi 9590, istehsal sahəsi isə 3600 m² olan yeni istehsal müəssisəsi tikilmişdir. Zavod inşasına 2008-ci ilin avqust ayında başlanmış və 2009-cu ildə istifadəyə verilmişdir.

“Badamlı” mineral bulağı ötən əsrin ortalarında aşkar olunub. 1947-ci ildə kiçik müəssisə yaradılaraq ilk dəfə əl üsulu ilə cəmi 30-40 litr su istehsalına başlanılıb.

Muxtar respublikada sahibkarlıq mühitinin formalaşdırılması, iş adamları üçün əlverişli şəraitin yaradılması “Badamlı” mineral suyunun da əvvəlki şöhrətini özünə qaytarıb, 2004-cü ildə özəlləşdirilən müəssisədə daha keyfiyyətli məhsul istehsalına başlanılıb. “Gəmiqaya Mineral Sular” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyəti müəssisəyə bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun yeni həyat verib. Mineral suyun butulkalara doldurulması üçün istehsal sahəsində Fransanın “SIDEL” şirkətinin istehsalı olan avadanlıqlar quraşdırılıb. Müəssisənin sexlərində müxtəlifhəcmli plastik və şüşə butulkalarda olmaqla, 12 çeşiddə mineral su istehsal olunur.

Zavodda Almaniya istehsalı olan müasir avadanlıqlarla təmin edilmiş xüsusi laboratoriya qurulub. Laboratoriyada suyun minerallıq dərəcəsi, qələviliyi, ümumi analizləri yoxlanılır. Zavodda tələbata uyğun olaraq 0,5; 1; 1,5 litrlik plastmas butulkalarda qazlı və qazsız, 0,3; 0,6 litrlik şüşə butulkalarda qazlı və qazsız, 5 və 19 litrlik plastmas talarlarda qazsız su buraxılır. Ümumilikdə, cari ilin ötən dövründə 1 milyon 452 min 700 ədəd su istehsal edilib, 392 min 200 ədədi muxtar respublika ərazisində, 1 milyon 17 min ədədi Bakı şəhərində və ölkəmizin müxtəlif bölgələrində satışa çıxarılır.

“Badamlı” mineral süfrə suyunun muxtar respublika ərazisində satışı “Gəmiqaya Bərəkət Bazarlama” MMC, Bakı şəhərində və ölkəmizin digər regionlarında isə “Gəmiqaya Holding” Şirkətlər İttifaqının Bakı Satış Mərkəzi vasitəsilə həyata keçirilir. İstehsal olunan məhsulun ticarət obyektlərinə vaxtında çatdırılması da diqqət mərkəzində saxlanılır. Həmçinin Avropa ölkələrində və digər xarici ölkələrdə bu əvəzsiz təbii sərvətimizin satışını təmin etmək üçün möhkəm baza yaradılıb. Gəmiqaya Mineral Sular” MMC-də bütün istehsal prosesi İSO keyfiyyətli idarəetmə sistemi və qida təhlükə-

sizliyinin tələblərinə tam uyğun şəkildə qurulub. “Badamlı” mineral suyunun xarici ölkələrə ixrac olunması cari ildə də diqqət mərkəzində saxlanılıb. Bağlanmış müqaviləyə əsasən, 43 min 500 ədəd mineral suyun Rusiya Federasiyasına göndərilməsi təmin edilib.

“Gəmiqaya Mineral Sular” MMC-nin iqtisadi əlaqələri daha da genişləndirilib, cari ilin ötən dövründə istehsal edilən “Badamlı” mineral süfrə suyunun 27 faizi muxtar respublika ərazisində, 70 faizi Bakı şəhərində və müxtəlif regionlarda satışa çıxarılıb, 3 faizi isə Rusiya Federasiyasına ixrac olunub.

Bu qiymətli təbii sərvətimizin mineral sular ixracatçısı olan Rusiya bazarına çıxarılması biznes əlaqələrinin genişləndirilməsi ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən “Badamlı” təbii mineral süfrə suyunun xarici bazarda özünəməxsus yer tutması və möhkəmlənməsi onun dünya standartlarına uyğun yüksəkkeyfiyyətli istehsalı və müalicəvi əhəmiyyəti ilə əlaqədardır.

Yeraltı və yerüstü sərvətlərlə zəngin muxtar respublikamızın təbii resurslarından səmərəli istifadə məqsədilə 2012-ci ildə “Gəmiqaya Holding” Şirkətlər İttifaqının Naxçıvan Sement Zavodu tikilərək istismarı reallaşdırılmışdır.

Əvvəlcə muxtar respublika ərazisində “Gəmiqaya Holding” Şirkətlər İttifaqının mütəxəssisləri tərəfindən sement istehsalı üçün xammal mənbələrinin müəyyən olunması məqsədilə geoloji axtarışlar aparılmışdır. Yataqlarda lazımı xammal aşkar olunduqdan sonra onun tərkibi Türkiyənin Sement İstehsalçıları Birliyi tərəfindən və Çin Xalq Respublikasının bu sahə üzrə ixtisaslaşmış laboratoriyalarında yoxlamadan keçirilmişdir. Laboratoriyalardan müsbət rəylər alındıqdan sonra Kəngərli rayonunda 150,6 hektarlıq ərazidə yeni Sement Zavodunun tikintisinə başlanılmışdır. Öz əhəmiyyətinə və çəkilən xərclərin miqyasına görə son 20 ilin ən böyük layihələrindən olan zavodun inşası “Gəmiqaya Holding” Şirkətlər İttifaqının təcrübəli mütəxəssisləri və inşaatçıları tərəfindən həyata keçirilmişdir. Burada istehsal sahələri, xammal və hazır məhsulların saxlanması üçün anbar, inzibati və işə xidməti binaları tikilmiş, Naxçıvan-Sədərək magistralından zavodadək 2 kilometr məsafədə yeni avtomobil yolu çəkilib asfalt-beton örtük salınmış, yüksəkkeyfiyyətli məhsul istehsalı ilə yanaşı, hazır məhsulun daşınmasına da hərtərəfli şərait yaradılmışdır.

Beləliklə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının sənaye sahəsinin keçdiyi inkişaf yolları dövlət siyasətinin düzgün müəyyənləşdirilməsinin nəticəsidir ki, bu da əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılmasında və məşğulluğun təmin olunmasında böyük rol oynayır. Naxçıvanda fəaliyyət göstərən çox sayda digər istehsal-əməl müəssisələrinin adlarını çəkmək olar. Ümumilikdə isə onların fəaliyyətinin əsas məqsədi muxtar respublikada daxili bazarın tələbatlarının ödənilməsi və idxaldan asılılığın azaldılmasıdır. Ölkəmizdə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi ilə bağlı həyata keçirilən yeni iqtisadi siyasətə uyğun olaraq Naxçıvanda reallaşdırılan işlər öz uğurlu bəhrəsini verib. Belə ki, hazırda muxtar respublikada istehsal olunan 366 adda məhsul və əhalinin 344 növdə məhsula olan tələbatının tamamilə yerli istehsal hesabına ödənilməsi bu sahədə böyük bir təcrübə və potensialın qazanıldığından xəbər verir. Bütün bunları isə Naxçıvanın hazırkı və gələcəkdəki iqtisadi potensialının ümumiləşmiş bir göstəricisidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov N. Naxçıvan iqtisadiyyatının prioritetləri: iqtisadi artım, dinamik inkişaf. Bakı: Sabah, 2008, 431 s.
2. Əhmədov A. Müstəqillik illərində Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadi inkişafı (1991-2000) // Simpoziumun materialları. Naxçıvan, 2008, s. 405-406.

3. 2016-cı ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının xülasəsi.
Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 64 s.

Аида Гасанли

**ПЕРСПЕКТИВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЕ
ПРОМЫШЛЕННОСТИ В НАХЧЫВАНСКОЙ
АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ**

В статье говорится о путях развития промышленности в Нахчыванской Автономной Республике после достижения независимости, а также о разнообразной деятельности вновь созданных предприятий, производящих продукцию, удовлетворяющую потребности внутреннего рынка. Отмечается, что местные предприятия, производя качественную продукцию, которая удовлетворяет покупателей, увеличивают конкурентоспособность региона, обеспечивают продовольственную безопасность, а также эффективное использование подземных и наземных богатых природных ресурсов автономной республики.

Ключевые слова: отрасли промышленности, развитие, природные богатство, продовольственная продукция.

Aida Hasanli

**PERSPECTIVE DIRECTIONS AND DEVELOPMENT OF INDUSTRY
IN THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC**

The paper concerns with the development paths of industry and its current situation, diversity of activities of newly opened companies which manufacture products for home market in Nakhchivan Autonomous Republic after our country gained its independence. The paper also underlines that domestic manufacturing enterprises producing high-quality prepossessing goods for customers increase rivalry, ensure food security and efficient use of rich natural, underground and surface resources of autonomous republic.

Key words: industrial area, growth, natural wealth, food products.

(Professor Ağarza Rüstəmov tərəfindən təqdim edilmişdir)

ELTUN İBRAHIMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: eltunibrahimov@yahoo.com

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA MÜASİR BANK XİDMƏTLƏRİNİN İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİN FORMALAŞDIRILMASI ZƏRURƏTİ BAXIMINDAN AKTUALLIĞI

Banklar həyata keçirdiyi ənənəvi xidmətlərlə yanaşı, bir sıra mühüm müasir xidmətlər baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Müasir dövrdə texnologiyanın son nəticələrini öz fəaliyyətlərinə tətbiq etməklə banklar dünya standartlarına uyğun fəaliyyət təşkil etmək istəyirlər. Bu baxımdan, muxtar respublikada da sosial-iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün bankların müasir xidmətlərinin təhlil olunması hazırkı və yaxın dövr üçün vacib məsələlərdən hesab olunur.

Açar sözlər: bank, köçürmə, müasir, bankomat, xarici valyuta, bank hesabları.

Banklar qədim tarixi köklərə malik olmaqla dünya miqyasında geniş struktura və əhatə dairəsinə malikdir. Artıq elə bir dövrdə yaşayırıq ki, hər kəsin bankların fəaliyyət mexanizmi haqqında təsəvvürü var və iqtisadi sistemi banklar olmadan fikirləşmək qeyri-mümkündür. İstər beynəlxalq, istərsə də regional miqyasda fəaliyyət göstərən banklar iqtisadi inkişafı dəstəkləmək, beynəlxalq alış-verişdə ortaya çıxacaq problemləri aradan qaldırmaq, azad ticarət və digər iqtisadi münasibətləri inkişaf etdirmək baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Belə başa düşülməlidir ki, bank alqı-satqı münasibətlərini həyata keçirən bir sistemdir və bank da pul satır. Banklar demək olar ki, iqtisadiyyatın bütün subyektlərinə xidmət göstərir. İrili-xırdalı təşkilat və müəssisələrdən tutmuş, əhalinin bütün təbəqələri bank xidmətlərindən faydalanırlar. İqtisadi sistemin müasir halqası kimi, banklar milli iqtisadiyyatın daha da şaxələnməsinə, iqtisadi münasibətlərin inkişaf səviyyəsinin genişlənməsinə köməklik göstərir.

Bank sisteminin iqtisadi münasibətlərdə nə qədər əhəmiyyətli olduğu hər kəsə məlumdur. Əlavə olaraq, qeyd etmək lazımdır ki, banklar bir sistem halında (mərkəzi bank və kommersiya bankları) dövlətin bir sıra vəzifələrinin yerinə yetirilməsində yaxında iştirak edirlər. Banklar fiskal agentlik və xəzinədarlıq funksiyalarını yerinə yetirir, dövlət layihələrinin maliyyələşdirilməsində iştirak edir, ölkədə pul bazarının təşkil edilməsi və ödəmə sisteminin şəffaflığının qorunmasında yaxından iştirak edirlər [1, s. 126-133].

Qeyd olunmalıdır ki, digər maliyyə qurumlarına nəzərən banklar və onların həyata keçirdiyi xidmət növləri muxtar respublikada daha çox nəzərə çarpır və insanlar arasında böyük etibara malikdir.

Muxtar respublikada mövcud olan banklar demək olar ki, bütün növ bank əməliyyatları ilə məşğul olurlar. Onlar əmanət cəlb edir, valyuta və qiymətli kağızlarla bağlı əməliyyatları aparır və ən əsası kreditlərin verilməsində iştirak edirlər.

“Banklar və bank fəaliyyəti” haqqında qanunda bank əməliyyatlarına aşağıdakılar aiddir:

- Fiziki və hüquqi şəxslərin pul vəsaitlərinin yatırımlara cəlb edilməsi (tələb olunadək və müəyyən müddətədək);
- Cəlb olunmuş vəsaitlərin öz adından və öz hesabına yerləşdirilməsi;
- Fiziki və hüquqi şəxslərin bank hesablarının açılması və aparılması;
- Fiziki və hüquqi şəxslərin, eləcə də müxbir-bankların tapşırığı üzrə onların hesablarının həyata keçirilməsi;
- Xarici valyutanın nağd və nağdsız formada alqı-satqısı;
- İnvestisiyaların cəlb olunması və qiymətli metalların yerləşdirilməsi” [2, s. 20].

Muxtar respublikada bank sisteminin iqtisadi imkanlarda rolunu dəyərləndirmək üçün onların həyata keçirdikləri əməliyyatları təhlil etmək lazımdır. Kredit qoyuluşundan tutmuş, əmanətlərin yerləşdirilməsi, nağdsız hesablaşmalar, bank hesablarının açılması, ödəniş kartları, bankomatlar və postterminallar üzrə əməliyyatlarda banklar əsas xidmət mənbəyidir.

Muxtar respublika iqtisadiyyatında bank siyasəti qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biri pərakəndə bank xidmətlərinin inkişaf etdirilməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, artıq ölkəmizdə banklar öz müştərilərinə müasir xidmət növlərini – internet və telefon bankçılıq, ATM-lər (avtomatlaşdırılmış bank köşkləri), valyuta mübadiləsi və konsultasiya xidmətlərini həyata keçirirlər. Muxtar respublikada hələ bu xidmətlər yeni-yeni inkişafa başladığı üçün bu göstəricilər üzrə artım bir o qədər də müşayiət olunmur. Qeyd etmək lazımdır ki, bankların müasir xidmətlərinin olduqca mühüm üstünlükləri vardır. Bu xidmətlər günün 24 saati müştərilər üçün aktiv olur, əlavə əmək və xərclərdən azad edir, məkan və yer baxımından sərfəli, istifadə baxımından xeyli asan olur.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında son dövrlər ərzində müasir bank xidmətlərinin tətbiq olunmasında xeyli irəliləyişlər mövcuddur. Muxtar respublikada həyata keçirilən müasir bank xidmətlərinin konyunkturasına nəzər saldıqda, əsas yeri bankomat və postterminallar, xarici valyuta əməliyyatları, nağdsız və elektron hesablaşmalar və kredit kartları tutur. Hazırkı şəraitdə bank sahəsində mürəkkəb vəziyyətin olmasına baxmayaraq, bu xidmətlərin həyata keçirilməsində dinamik inkişafın şahidi ola bilərik.

Əsas xidmət növləri arasında bankomatların və postterminalların rolu xeyli böyükdür. Bankomat və postterminalların muxtar respublikada sürətli yayılmasının əsas səbəbi kimi ödəniş kartlarının meydana çıxması və nağdsız ödənişlərin həcmnin artması, elektron ödəniş sistemlərinin istifadəyə başlaması və s. amilləri göstərə bilərik. Çünki dünya təcrübəsinə nəzər salanda görmək olar ki, nağdsız ödənişlər həm müəssisələri, həm də müştəriləri xeyli problemlərdən azad edir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında bankomat və postterminalların sayına nəzər saldıqda dinamik inkişafın şahidi ola bilərik. Bunu aşağıdakı cədvəl vasitəsilə belə xarakterizə etmək olar (cədvəl 1).

Göründüyü kimi illər arasında bankomatların və postterminalların sayında müəyyən qədər artım müşahidə olunmaqdadır. Hesab edilir ki qarşıdakı illərdə bu rəqəm bir az da yüksələcəkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri tərəfindən “2016-2018-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında müasir elektron ödəniş xidmətlərinin tətbiqinin və nağdsız hesablaşmaların genişləndirilməsi” üzrə Proqram təsdiq edilmişdir. Buna görə də nağdsız ödənişlərin aparılması və bankomat-postterminallardan istifadə üzrə imkanların daha da artırılması nəzərdə tutulur.

Naxçıvan MR-da bankların həyata keçirmiş olduqları xidmətlərdən ən mühümü xarici valyuta ilə hesablaşmalar və pul köçürmələridir. Bu pul köçürmələri vasitəsilə vətəndaşlar öz hesablarına xarici ölkələrdən və Azərbaycan Respublikasının digər bö-

gələrindən vəsaitlər daxil edir və pul göndərirlər. Pul vəsaitlərinin hərəkəti isə banklar vasitəsilə bir sıra köçürmə yolları ilə baş tutur. Belə köçürmə yollarına Miqom, Kontakt, Blizko, Bistraya poçta, Western Union, Kaspian Money Transfer, Privat Money, və s. misal göstərə bilərik.

Cədvəl 1

Bankomatların və postterminalların sayı

Tarix	Bankomat-lar (cəmi)	O cümlədən		Pos-terminal-ların cəmi	O cümlədən	
		Naxçıvan şəhəri	Rayon və kəndlər		Naxçıvan şəhəri	Rayon və kəndlər
2010	58	36	22	43	18	25
2011	71	42	29	76	42	34
2012	84	50	34	96	53	43
2013	92	53	39	248	142	106
2014						
01 yanvar	92	53	39	252	143	109
2015						
01 yanvar	92	53	39	867	460	407
2016						
01 yanvar	98	55	43	1044	500	544
2017						
01 yanvar	99	56	43	1202	556	646

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

“01 mart 2017-ci il tarixə muxtar respublikanın banklarında açılmış bank hesablarının sayı 55312-yə çatmışdır ki, bunun da 46982-si və ya 84,9 faizi aktiv hesablardır. 2017-ci ilin yanvar-fevral aylarında açılmış 10077 bank hesabının 10063-ü aktiv hesablar olmuşdur” [4, 28 mart 2017].

Ümumi olaraq illər üzrə bank hesablarının aktivliyinin müqayisəli dinamikasını aşağıdakı cədvəldə görə bilərik:

Cədvəl 2

Bank hesablarının aktivliyi

Göstəricilər	İllər						
	1 yanvar 2011-ci il	1 yanvar 2012-ci il	1 yanvar 2013-cü il	1 yanvar 2014-ci il	1 yanvar 2015-ci il	1 yanvar 2016-ci il	1 yanvar 2017-ci il
Cəmi bank hesabları	8087	12951	16837	24716	38257	53438	55780
İşləyən hesablar	6218	10246	14057	21426	35020	48898	46163

Mənbə: Naxçıvan MR Dövlət Statistika Komitəsi.

Muxtar respublikada banklar həm də xarici valyuta ilə bağlı əməliyyatlar həyata keçirirlər. Gündəlik olaraq xarici valyutanın alqı satqısını həyata keçirən banklar əsasən Mərkəzi Bankın təyin etdiyi məzənnə normaları əsasında bu işi yerinə yetirirlər. Çünki bununla da daxili valyuta bazarının stabilliyi qorunub saxlanılır, xarici valyuta ilə həyata keçirilən əməliyyatlarının həcmi daha da artır. Muxtar respublikada ən çox alınıb satılan valyuta növləri – usd, avro, rubl, lirədir. Hər gün banklar tərəfindən xarici valyuta ilə bağlı bir çox əməliyyat həyata keçirilir və böyük həcmdə valyuta alınıb satılır, digər ölkələrə göndərilir.

Mərkəzi Bankın Muxtar Respublika üzrə İdarəsinin maliyyə məlumatlarına nəzər saldıqda 2017-ci il aprel ayı üçün milli valyutanın digər xarici valyutalara olan orta aylıq məzənnəsini aşağıdakı kimi görmək olar:

Manatın məzənnəsi

1 ABŞ dolları	1.7000
1 Avro	1.8100
1 Rus rublu	0.0300
1 Türk lirəsi	0.4700
1 Funt sterlinq	2.5000
100 İran rial	0.0046

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının Naxçıvan Muxtar Respublikası üzrə İdarəsi.

Qeyd olunan bütün bu xidmətlər vasitəsilə bank fəaliyyətinin daha da yaxşı təşkil edilməsi müştərilərin işini yaxşılaşdırmaq və sadələşdirmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Muxtar respublika bankları kredit resurslarının əsas mənbəyi və əhalinin pul vəsaitlərinə olan tələbatının ödənilməsi ilə yanaşı son müasir xidmətləri vasitəsilə əsas tənzimləyici orqandır.

Aparılan araşdırmalardan belə qənaətə gəlmək olar ki, bank sistemi iqtisadi münasibətləri mükəmməl bir səviyyədə tənzimləməklə, maliyyə resurslarını doğru istiqamətə yönəltməkdə əvəzsiz xidmətlərə malikdir. Yerinə yetirdiyi müasir xidmətlər baxımından banklar muxtar respublika iqtisadiyyatın bütün sahə və sektorlarında ən vacib məqsədlərin reallaşdırılması yönündən xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bağırov M.M. Banklar və bank əməliyyatları. Bakı: Nurlan, 2003, 511 s.
2. Sadiqov E.M. Bank əməliyyatları. Bakı: İqtisad Universiteti, 2010, 212 s.
3. Sviridov O.Y. Pul kredit bankları: ali məktəb tələbələri üçün ekspres məlumat / rus dilindən tərcümə. Bakı: İqtisad Universiteti, 2009, 300 s.
4. “Şərq qapısı” qəz., 2017, 28 mart.
5. <http://www.cbar.nakhchivan.az>
6. <http://www.statistika.nmr.az>

Элтун Ибрагимов

**АКТУАЛЬНОСТЬ БАНКОВСКИХ УСЛУГ В ФОРМИРОВАНИИ
ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ НАХЧЫВАНСКОЙ
АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ**

Банки имеют особенное значение с точки зрения ряда важных современных услуг, которые они оказывают наряду со своей традиционной деятельностью. В современных условиях банки, применяя последние технологические достижения в своей области, хотят организовать свою деятельность в соответствии с мировыми стандартами. В этом отношении исследование современных услуг банковского сектора для улучшения социально-экономического развития автономной республики является одной из важных задач текущего и ближайшего времени.

Ключевые слова: банк, трансфер, современный, банкоматы, иностранная валюта, банковские счета.

Eltun Ibrahimov

**TOPICALITY OF BANKING SERVICES IN FORMING ECONOMIC
RELATIONS OF THE NAKHCHYVAN AUTONOMOUS REPUBLIC**

Banks are very useful in terms of the modern services, beside their conventional roles. Nowadays, the banks are planning to form their activities accordance with international standards with the help of latest results of technology. From this point, analyzing modern services of the banks in NAR to better socio economic welfare is set out as a priority for now and future.

Key words: *bank, transfer, modern, ATMs, foreign currency, bank accounts.*

(Professor Zahid Məmmədov tərəfindən təqdim edilmişdir)

COŞQUN MƏMMƏDOV

Xəzər Universiteti

E-mail: joshgun.mammadov@hotmail.com

AZƏRBAYCANDA ALTERNATİV VƏ BƏRPA OLUNAN ENERJİ MƏNBƏLƏRİ VƏ İNVESTİSİYA SİYASƏTİ

Məqalədə Azərbaycanada alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə sahəsində investisiya siyasəti və münbit investisiya şəraitinin yaradılması məqsədilə həyata keçirilmiş tədbirlər tədqiq edilmişdir.

Həmçinin, alternativ və bərpa olunan enerji istehsalında özəl sektorun payının artırılması, yerli və xarici investorların təşviq edilməsi üçün yeni stimullaşdırıcı tədbirlərin tətbiqinin zəruriliyi vurğulanmışdır.

Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının əlverişli təbii coğrafi şəraiti nəzərə alınmaqla, bu sahədə müntəzəm nailiyyətlər qazanmış, qabaqcıl təcrübəyə malik ölkələrlə əməkdaşlığın daha da genişləndirilməsi tövsiyə edilmişdir.

Açar sözlər: *alternativ və bərpa olunan enerji mənbələri, investisiya siyasəti, günəş enerjisi, külək enerjisi, hidroenerji, bioenerji.*

Ənənəvi enerji mənbələrinin getdikcə tükənməsi, dünya əhalisinin sürətli artımı və eləcə də ekoloji tarazlığın pozulması təhlükəsi dünyada alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə zərurətini yaradır. Belə ki, alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə enerjiyə olan tələbatımızın ödənilməsi ilə yanaşı ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması baxımından da xeyli önəmlidir. Həmçinin, alternativ və bərpa olunan enerji mənbələri ümumi elektrik enerjisi istehsalının daha da şaxələndirilməsi və təchizatın fasiləsizliyinin təmin edilməsi baxımından da faydalıdır.

Eyni zamanda, alternativ və bərpa olunan enerji növlərindən istifadə imkanlarının genişləndirilməsi, eyni zamanda ekosistemə də öz müsbət təsirini göstərir. Təbii qaz və su mənbələri ilə müqayisədə külək və günəş enerjisi hesabına elektrik enerjisinin istehsalı zamanı ətraf mühitə atılan tullantı (CO₂ – karbon-dioksit) səviyyəsinin aşağı olması ölkənin enerji portfelinin ekoloji baxımdan üstünlüyünü artırır.

İnvestisiya layihələri və onların icrası. Qlobal dünyada getdikcə alternativ enerji mənbələri ilə bağlı çox ciddi addımlar atılır. Bu isə özünü alternativ enerji mənbələrinə qoyulan investisiyaların həcmində artmasında göstərir.

Respublikamızda da bu sahə üzrə əlverişli investisiya mühitinin yaradılması və inkişafı dövlətin başlıca məqsədlərindən biridir. Belə ki, ölkəmiz alternativ enerji əldə etmək üçün kifayət qədər geniş və olduqca əlverişli imkanlara sahibdir. Və bu təbii iqlim şəraiti mövcud alternativ enerji mənbələrindən istifadə etməklə ümumi elektrik və istilik enerjisinin istehsalını artırmağa geniş imkanlar yaradır.

Təkcə, 2014-cü ildə sözügedən sahəyə 63,6 milyon manat vəsait sərf olunmuşdur ki, həmin vəsaitin də 34,9 milyon manatı günəş enerjisinin, 28,7 milyon manatı isə külək enerjisinin inkişafına yönəldilmişdir. Ümumilikdə isə 2000-ci ildən bəri bu məbləğ 800 milyon manatdan çox olmuşdur [4].

Azərbaycan dövləti tərəfindən bu sahə üzrə ölkənin enerji potensialının tam olaraq üzə çıxarılması və daha geniş istifadə edilməsi məqsədilə mövcud investisiya imkanları araşdırılmış və bir sıra uğurlu layihələr həyata keçirilmişdir.

Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2016-cı ildə fəaliyyəti haqqında Hesabatına əsasən 2016-cı il ərzində ölkəmizdə alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə sahəsində aşağıdakı layihələr həyata keçirilmişdir [2, s. 90-95]:

- su elektrik stansiyalarının tikilməsi ilə bağlı görülmüş tədbirlər sayəsində gücü 24 MVt olan “Şəmkirçay” SES və gücü 1,6 MVt olan “İsmayilli-2” KSES kimi iki yeni su elektrik stansiyası tikilərək istismara verilmişdir;

- yenidənqurma layihəsi çərçivəsində Mingəçevir SES-də ümumi gücü 140 MVt olan 1 və 3 sayılı hidroqurğular istismara verilmişdir;

- gücü 1,5 MVt olan “Balakən-1” KSES-də test rejimində elektrik enerjisi istehsal edilməyə başlanılmışdır;

- həmçinin, dövlət investisiya proqramında nəzərdə tutulmuş layihələr üzrə - 1,4 MVt-lıq Suraxanı və 1,1 MVt-lıq Pirallahı günəş elektrik stansiyalarının layihə gücünə (hər biri 2,8 MVt olmaqla) çatdırılması istiqamətində, Samux rayonunda, Sumqayıt şəhərində, Qaradağ rayonunun Səngəçal və Sahil qəsəbələrində ümumi qoyuluş gücü 17,4 MVt olan günəş elektrik stansiyalarının, Şəki, Siyəzən və Cəlilabad rayonlarında alternativ enerji ilə təmin olunan idman zallarının tikintisi üzrə işlər də həyata keçirilir.

Məhz yeni istismara verilmiş, həmçinin yenidənqurma layihəsi çərçivəsində mövcud su elektrik stansiyalarının səmərəli fəaliyyəti nəticəsində 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə istehsal olunan elektrik enerjisinin həcmi 19,4% və ya 314,2 mln kVt.s artmışdır. Ümumilikdə isə 2016-cı ildə respublika üzrə 24 969,8 mln kVt.s elektrik enerjisi istehsal olunmuşdur ki, bunun da 91,2%-i İES-in, 8,8%-i isə alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrinin payına düşür (SES-in payı 7,8%). Bu göstərici əvvəlki ilin ümumi elektrik enerjisi istehsalı göstəricisi ilə müqayisədə 281,4 mln kVt.s və ya 1,1% çoxdur [2, s. 90].

Belə ki, 2015-ci ildə respublika üzrə 24 688 mln kVt.s elektrik enerjisi istehsal olunmuşdur ki, bunun da 1 637 mln kVt.s-ı SES-in, 4,6 mln kVt.s-ı külək enerjisinin və 4,6 mln kVt.s-ı isə günəş enerjisinin payına düşür [12].

2016-cı ildə Alternativ və bərpa Olunan Enerji Mənbələri üzrə Dövlət Agentliyinin tabeliyindəki “Azalternativenerji” MMC tərəfindən ümumilikdə 11 225,1 min kVt.s elektrik enerjisi istehsal olunmuş, bundan 10 364,0 min kVt.s-ı enerji sisteminə ötürülmüşdür. Sosial və xidmət obyektlərində quraşdırılmış avadanlıqların hesabına isə isti su ilə yanaşı, 14,6 min m² sahə istilik enerjisi ilə təchiz edilmişdir.

Qeyri-dövlət sektoru tərəfindən isə 2016-cı ildə alternativ və bərpa olunan enerji mənbələri hesabına 36,0 mln kVt.s elektrik enerjisi istehsal olunmuşdur ki, onun da 40,6%-i külək elektrik stansiyalarının, 59,4%-i isə kiçik su elektrik stansiyalarının (“Muğan” KSES, “Şəki-1” KSES) payına düşür [2, s. 95].

Beynəlxalq qurumlarla işgüzar əlaqələr. Eyni zamanda, ölkəmiz Beynəlxalq Bərpa Olunan Enerji Agentliyinə (IRENA) üzv qəbul edilmiş, alternativ və bərpa olunan enerji sektoruna investisiyaların cəlb edilməsi sahəsində beynəlxalq qurumlarla da işgüzar əlaqələr qurmuşdur [2, s. 93-94]:

- Avropa Komissiyasının Energetika Sahəsində İslahatlara Dəstək Proqramı çərçivəsində Qaradağ rayonunun Sahil qəsəbəsində 1,2 MVt-lıq avtomatik idarə olunan günəş elektrik stansiyasının tikintisi başa çatdırılmış, eyni zamanda alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən səmərəli istifadə olunması üzrə tədbirlər planı, həmçinin İNOGATE proqramı çərçivəsində Azərbaycan real vaxt rejimində günəş və külək po-

tensialı xəritələri, köhnə neft-mədən quyularının məlumatları əsasında Samux rayonunun geotermik modeli işlənib hazırlanmışdır;

- Almaniyanın KfW (*Kredit qərantiyaları fondu*) Bankının maliyyə dəstəyi ilə Abşeron və Xızı rayonlarının inzibati ərazilərində külək-günəş elektrik stansiyalarının tikintisi üzrə ilkin texniki-iqtisadi əsaslandırmanın hazırlanmasının 1-ci fazası başa çatdırılmış və 2-ci faza üzrə işlərə başlanılması üçün Alternativ və bərpa Olunan Enerji Mənbələri üzrə Dövlət Agentliyi ilə Almaniyanın KfW Bankı arasında maliyyələşmə müqaviləsi imzalanmışdır;

- Azərbaycan-Çin Hökumətlərarası Ticarət-İqtisadi Əməkdaşlıq Komissiyasının 6-cı iclasının Protokolunun icrası çərçivəsində tərəflər “Ucqar ərazilərdə səyyar alternativ və bərpa olunan enerji stansiyalarının quraşdırılması” layihəsinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Çin Xalq Respublikası Hökuməti arasında Texniki-İqtisadi Əməkdaşlıq haqqında Saziş” imzalanmış və Nazirlər Kabinetinin 2016-cı il 8 iyun tarixli 339s nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir;

- Həmçinin Çin Xalq Respublikasının bir sıra şirkətləri ilə Pirallahı-Çilov adaları arasında Dəniz Külək Parkının “Külək Adası-1” layihəsi çərçivəsində danışıqlar aparılmış və Anlaşma memorandamları imzalanmışdır.

Cədvəl №1

2016-cı ildə “Azalternativenerji” MMC-nin obyektlərində istehsal olunmuş elektrik və istilik enerjisinin həcmi

Pirallahı GES	544,0	523,8	
Samux GES	1 314,4	1 052,7	
Şəki KSES	411,4	409,7	
Yeni Yaşma KSES	2 880,8	2 880,8	
Biləsuvar rayonunda 6 məktəb və 6 uşaq bağçası kompleksində quraşdırılmış günəş panelləri və istilik nasosları	324,0	324,0	336,7
Masallı rayonu, Boradigah kənd idman zalında quraşdırılmış günəş panelləri və istilik nasosları	69,2	66,2	
Bakı şəhəri üzrə sosial obyektlərdə quraşdırılmış günəş panelləri və istilik nasosları	114,2	114,2	211,4
Sabirabad Regional ASAn xidmət mərkəzində quraşdırılmış günəş qurğusu	14,1	14,1	
Beyləqan rayonu Xocavənd idman mərkəzi	45,8	41,4	
Cəmi:	11 225,3	10 364,0	548,1

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2016-cı ildə fəaliyyəti haqqında Hesabatı [2].

Yaxın 5 il ərzində isə alternativ enerji əldə etmək üçün sayca 100-dən çox obyektin tikilib istifadəyə verilməsi nəzərdə tutulub. Ümumilikdə isə 2020-ci ildə Azərbaycanda istehsal olunacaq ümumi elektrik enerjisinin ən azı 20% hissəsinin məhz alternativ və bərpa olunan enerji mənbələri hesabına əldə olunması planlaşdırılır [4].

İnvestisiya mühitinin inkişafına yönəlmiş gələcək perspektivlər. Yaxın gələcəkdə bu sahədə inkişafa nail olmaq üçün investisiya qoyuluşlarının xeyli artırılması nəzərdə tutulur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kommunal xidmətlərin (elektrik və istilik enerjisi, su və qaz) inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə qeyd edilir ki, 2020-ci ilə kimi Azərbaycanda alternativ enerji istehsalına ümumilikdə 1 milyard

manatdan çox investisiya yatırılacaq və mövcud enerji istehsalı gücü isə 1900 MVt artırılacaqdır. Yeni enerji istehsalı müəssisələrinin tikintisinə isə həm dövlət, həm də özəl sektorlar cəlb olunacaqdır. Bu zaman özəl investorlar prosesə ölkənin strateji təhlükəsizlik məsələsi nəzərə alınmaqla “Tik-İdarə et-Təhvil ver” modeli, stimullaşdırıcı tariflər, hərraclar və s. bu kimi yollar ilə elektrik enerjisi sektoruna investisiya qoymağa təşviq ediləcək [1, s. 35-40].

Strateji Yol Xəritəsində də qeyd edildiyi kimi, mövcud istehsal gücündəki artımın 1500 MVt-ı istilik və su elektrik stansiyalarının hesabına əldə olunacaq ki, buna da 1 milyard 950 milyon manat investisiya tələb olunacaq. Həmçinin, hökumət 2020-ci ilədək enerji portfelinin şaxələndirilməsi məqsədilə 350 MVt külək enerjisinin, 50 MVt günəş enerjisinin, 20 MVt bioenerjinin əldə edilməsi üçün investisiya qoyuluşunun həyata keçirilməsi niyyətindədir. Bu prioritet üzrə yeni elektrik stansiyalarının (külək, günəş enerjisi və bioenerji) tikintisinə təqribən 1 milyard 40 milyon manat həcmində investisiya qoyuluşunun tələb olunacağı proqnozlaşdırılır.

Bu məqsədlə, Alternativ və Bərpa Olunan Enerji Mənbələri üzrə Dövlət Agentliyi indiyədək aparılmış mövcud araşdırmalar əsasında ölkənin alternativ və bərpa olunan enerji potensialını qiymətləndirərək investisiya potensialının ən böyük olduğu regionları müəyyən edəcəkdir. Daha sonra bərpa olunan enerji qurğularının ən uyğun formalarının və yerlərinin seçilməsinə dair qərar vermək məqsədilə maliyyə və mənfəət-zərər təhlilləri apararaq, şəbəkəyə birləşməsi üçün ilkin şərtlərin siyahısını tərtib edəcəkdir (məsələn, elektrik enerjisinin keyfiyyəti, transformator məntəqəsi və yarımstansiyasında yol verilən maksimum bərpa olunan enerji payı və s.). Nəhayət, ən böyük istehsal gücünə və ən böyük tələbata malik olan ərazilərin yaxınlığında investisiya qoyuluşlarını prioritetləşdirməklə, bu işlərin görülməsi üçün vaxt qrafikini və planı müəyyən edəcəkdir. Bundan əlavə, bu sahədə fəaliyyət göstərən özəl şirkətlərin müvafiq göstəricilərini nəzərə alaraq, vaxt qrafikinə daxil edilməsini təmin edəcəkdir.

Həmçinin, Dövlət Agentliyi müvafiq dövlət qurumları ilə birlikdə investisiya qoyuluşu tələb edəcək stansiyaların istismar və maliyyələşmə formasına dair qərar verəcəkdir. Buraya, xüsusən də, stansiyaların dövlət təşkilatları və ya özəl investorlar tərəfindən tikilməsinin və istismar edilməsinin məqsədəuyğunluğuna dair qərarın verilməsi daxildir.

Strateji Yol Xəritəsinə əsasən ümumi enerji sektorunda 2020-ci ildə real ÜDM-in 130 milyon manat birbaşa və 85 milyon manat dolay olmaqla, ümumilikdə, 215 milyon manat artacağı, 5085 yeni iş yerinin yaradılacağı proqnozlaşdırılır. Bərpa olunan enerji istehsalı üzrə isə 2020-ci ildə real ÜDM-in 50 milyon manat birbaşa və 20 milyon manat dolay olmaqla, ümumilikdə 70 milyon manat məbləğində artması və 270 yeni iş yerinin yaradılması proqnozlaşdırılır.

İnvestisiya mühitinin formalaşdırılmasında qanunvericilik bazasının rolu. Azərbaycan Respublikasında investisiya siyasəti, əlverişli investisiya mühitinin formalaşdırılması, investorların hüquq və mənafeələrinin qorunması, mülkiyyətin toxunulmazlığı, yerli və xarici sahibkarlara bərabər şəraitin yaradılması aşağıdakı qəbul edilmiş bir sıra qanunlar və onun əsasında qəbul edilmiş normativ hüquqi aktların müddəaları nəzərə alınmaqla tənzimlənir:

– İnvestisiyaların Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatına intensiv cəlb olunması, ondan ölkənin sosial-iqtisadi bazasının, habelə beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın və integrasiyanın inkişafı üçün səmərəli istifadə edilməsinə yönəldilməsi və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün investorların hüquqlarının bərabər müdafiəsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 yanvar 1995-ci il tarixli 952 nömrəli Fər-

manı ilə “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Qanun Azərbaycan Respublikasının ərazisində investisiya-fəaliyyətinin (sərmayədarlığın) ümumi sosial, iqtisadi və hüquq şərtlərini müəyyənləşdirir [6].

– Xalq təsərrüfatında xarici maddi və maliyyə ehtiyatlarının, qabaqcıl xarici texnikanın və texnologiyanın, idarəetmə təcrübəsinin cəlb olunması, bunlardan səmərəli istifadə edilməsi və xarici investorların hüquqlarının müdafiəsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 yanvar 1992-ci il tarixli 57 nömrəli Fərmanı ilə “Xarici investisiyanın qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Qanun Azərbaycan Respublikasının ərazisində xarici investisiya qoyuluşunun hüquqi və iqtisadi prinsiplərini müəyyən edir [5].

– Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların məqsəd və prinsiplərini, təşkili və aparılması qaydalarını, yoxlamalar zamanı yoxlayıcı orqanların, onların vəzifəli şəxslərinin hüquq və vəzifələrini, sahibkarların hüquq və maraqlarının müdafiəsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 avqust 2013-cü il tarixli 955 nömrəli Fərmanı ilə “Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında” 2 iyul 2013-cü il tarixli 714-IVQ nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir [10].

– Həmçinin, Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafının stimullaşdırılması məqsədi ilə 20 oktyabr 2015-ci il tarixli 1410-IVQ nömrəli “Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların dayandırılması haqqında” qanuna əsasən Azərbaycan Respublikası ərazisində sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamalar 2 (iki) il müddətinə dayandırılır [9].

Həmçinin, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan növlərinin sayının azaldılması, xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi prosedurlarının sadələşdirilməsi və şəffaflığının təmin edilməsi haqqında” 19 oktyabr 2015-ci il tarixli 650 nömrəli Fərmanına əsasən, 2015-ci ilin 2 noyabr tarixindən İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən dövlət təhlükəsizliyi ilə bağlı hallar istisna olmaqla lisenziyaların “ASAN xidmət” mərkəzləri vasitəsilə verilməsinə başlanılmışdır [8, s. 11].

Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Lisenziyalasdırma sahəsində bəzi tədbirlər haqqında” 21 dekabr 2015-ci il tarixli 713 nömrəli Fərmanına əsasən lisenziya tələb olunan fəaliyyət növlərinin sayı 59-dan 37-yə endirilmiş, indiyə kimi verilmiş qüvvədə olan müddətli lisenziyalar müddətsiz elan olunmuş, yeni verilən lisenziyalar isə müddətsiz müəyyən edilmiş, lisenziyanın verilməsinə görə ödənilən dövlət rüsumunun məbləğləri təxminən 2 dəfə, regionlar üzrə 4 dəfə azaldılmış, lisenziya verən dövlət orqanların sayı 23-dən 4-ə, lisenziyaların verilməsi müddəti 15 gündən 10 iş gününə endirilmiş, lisenziya verilməsi üçün tələb olunan prosedurlar isə sadələşdirilmişdir [7, s. 11].

Eyni zamanda, ölkədə elektron xidmətlərin, müasir texnologiyaların və mütərəqqi beynəlxalq təcrübənin tətbiqi nəticəsində Azərbaycanda sahibkarlıq subyektlərinin “bir pəncərə” sistemi tətbiq edilməklə qeydiyyatı sadələşdirilmişdir. Elektron xidmətlərin tətbiqi nəticəsində fiziki və hüquqi şəxslərin sahibkarlıq fəaliyyətinin onlayn rejimində qeydiyyatına, vergi bəyannamələrin elektron qəbuluna başlanmışdır. Həmçinin, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetin 8 sentyabr 2014-cü il tarixli 300 nömrəli Qərarına əsasən elektron imzanın alınması müddəti də 2 gündən 1 günə endirilmişdir [3, 11].

Beləliklə, Respublikada həyata keçirilən uğurlu investisiya siyasəti nəticəsində münbit investisiya mühiti yaradılmış və bu özünü enerji sferasında xüsusilə də alternativ və bərpa olunan enerji istehsalında göstərməkdədir. Belə ki, enerji istehsalının inkişafında nəzərə çarpacaq yeniliklər vardır.

Lakin, bu kimi islahatların genişləndirilməsi və ardıcıl olaraq daha yeni layihələrin tətbiqi zəruridir. Bu tədbirlər isə enerji istehsalında şaxələndirmənin genişləndirilməsi yolu ilə alternativ və bərpa olunan enerji istehsalında özəl sektorun payının artırılması hesabına mümkündür. Həmçinin, yerli və xarici investorların bu sahəyə iri sərmayə qoyuluşuna təşviq edilməsi üçün daha yeni stimullaşdırıcı tədbirlərin tətbiqi zəruridir. Nəticədə isə alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən səmərəli istifadə etməklə ümumi enerji istehsalında orta xərc səviyyəsinin aşağı salınması mümkündür.

Həmçinin, Azərbaycan Respublikasının əlverişli təbii coğrafi şəraiti nəzərə alınmaqla, bu sahədə mütərəqqi nailiyyətlər qazanmış, qabaqcıl təcrübəyə malik ölkələrlə əməkdaşlıq daha da genişləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasında kommunal xidmətlərin (elektrik və istilik enerjisi, su və qaz) inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”, “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı, 06 dekabr 2016-cı il, № 1138, “Xalq” qəzeti (07 dekabr 2016-cı il, № 271)
http://azertag.az/store/files/Strateji_yol_xeritesi/_Kommunal_xidmətlərin_inkişafına_dair_Strateji_Yol_Xəritəsi_.pdf
2. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2016-cı ildə fəaliyyəti haqqında hesabatı, Bakı, 2017.
3. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2006-cı il 28 yanvar tarixli 27 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Sertifikat xidmətlərinin göstərilməsi, sertifikatın verilməsi və reyestrin aparılması Qaydaları”nda dəyişikliklər edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı, 08 sentyabr 2014-cü il, № 300, “Azərbaycan” qəzeti (26 sentyabr 2014-cü il, № 210)
<http://www.cabmin.gov.az/?/az/pressreliz/view/1472/>
4. CISOLAR-2015 “Cənubi Qafqaz regionunda, Şərqi Avropa və Mərkəzi Asiyada Günəş Enerjisi Sənayesinin İnkişafı” 4-cü beynəlxalq konfrans. Bakı 2015.
ABOEMDA-nın sədr müavini Cəmil Məlikovun çıxışı.
http://azertag.az/xeber/Azərbaycan_alternativ_ve_berpa_olunan_enerji_menbeleri_potensialina_gore_regionda_en_yuksek_imkanlara_malikdir-847036
http://azertag.az/xeber/Bakida_gunes_enerjisinin_istehsalı_uzre_beynəlxalq_konfrans_kechirilir-846952
5. “Xarici investisiyanın qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu, 15 yanvar 1992-ci il tarixli № 57 Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Rəsmi dərc edildiyi mənbə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Məlumatı № 04, 29 fevral 1992-ci il, Maddə nömrəsi № 81.
<http://huquqiaktlar.gov.az/StatementDetails.aspx?statementId=12408>
6. “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu, 13 yanvar 1995-ci il tarixli № 952 Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Rəsmi dərc edildiyi mənbə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Məlumatı № 17-18, 30 sentyabr 1995-ci il. Maddə nömrəsi № 276,
<http://huquqiaktlar.gov.az/StatementDetails.aspx?statementId=14755>
7. “Lisenzialaşdırma sahəsində bəzi tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı şəhəri, 21 dekabr 2015-ci il, № 713. “Respublika” qəzeti (23 dekabr 2015-ci il, № 283).

- <http://huquqiaktlar.gov.az/StatementDetails.aspx?statementId=33826>
8. “Sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan növlərinin sayının azaldılması, xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi prosedurlarının sadələşdirilməsi və şəffaflığının təmin edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı şəhəri, 19 oktyabr 2015-ci il, № 650, “Azərbaycan” qəzeti (20 oktyabr 2015-ci il, № 228)
<http://huquqiaktlar.gov.az/StatementDetails.aspx?statementId=33320>
 9. “Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların dayandırılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu, 20 oktyabr 2015-ci il, №1410-IVQ, “Azərbaycan” qəzeti (01 noyabr 2015-ci il, №234)
<http://huquqiaktlar.gov.az/StatementDetails.aspx?statementId=33347>
 10. “Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 avqust 2013-cü il tarixli № 955 Fərmanı, Bakı şəhəri, 2 iyul 2013-cü il №714-IVQ, “Azərbaycan” qəzeti (01 mart 2014-cü il, №188).
<http://huquqiaktlar.gov.az/StatementDetails.aspx?statementId=29834>
 11. www.economy.gov.az - Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinin rəsmi internet ünvanı
http://www.economy.gov.az/index.php?option=com_content&view=article&id=88:az%C9%99rbaycan-respublikas%C4%B1n%C4%B1n-investisiya-m%C3%BChiti-haqq%C4%B1nda&catid=17:investisiyalar&lang=az
 12. www.stat.gov.az - Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet saytı <http://www.stat.gov.az/source/industry/>

Джошгун Мамедов

АЛЬТЕРНАТИВНЫЕ И ВОЗОБНОВЛЯЕМЫЕ ИСТОЧНИКИ ЭНЕРГИИ И ИНВЕСТИЦИОННАЯ ПОЛИТИКА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

В данной статье исследована инвестиционная политика в области использования альтернативных и возобновляемых источников энергии в Азербайджане, а также меры, предпринимаемые с целью создания благоприятных условий для вложения инвестиций.

В то же время подчеркнута необходимость увеличения доли частного сектора, внедрения новых мер стимулирования для привлечения отечественных и иностранных инвесторов в производство альтернативной и возобновляемой энергии.

Также, с учетом благоприятных природно-географических условий Азербайджанской Республики, было рекомендовано еще большее расширение сотрудничества со странами, добившимися успехов и обладающими передовым опытом в этой области.

Ключевые слова: *альтернативные и возобновляемые источники энергии, инвестиционная политика, солнечная энергия, энергия ветра, гидроэнергия, биоэнергия.*

Joshgun Mammadov

**ALTERNATIVE AND RENEWABLE ENERGY SOURCES AND
INVESTMENT POLICY IN AZERBAIJAN**

The paper explores investment policy in the use of alternative and renewable energy sources and measures taken to create favorable investment climate in Azerbaijan.

It was also emphasized the need to increase the share of the private sector and the necessity of introducing new stimulus measures to promote domestic and foreign investors in alternative and renewable energy production.

In addition, taking into account the favorable natural and geographical conditions of the Republic of Azerbaijan, it has been recommended to expand cooperation with the countries that achieved success and have advanced experience in this field.

Key words: *alternative and renewable energy sources, investment policy, solar energy, wind energy, hydropower, bioenergy.*

(Professor Nazim Əhmədov tərəfindən təqdim edilmişdir)

ELVIN ƏLİMƏRDANOV

“Naxçıvan” Universiteti

E-mail: elvin.alimardanov@mail.ru

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ UĞURLU İQTİSADİ İNKİŞAF MODELİ

Məqalədə əsas ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan iqtisadi inkişaf strategiyasının uğurla davam etdirilməsinin nəticələri araşdırılmış, dinamik inkişafın muxtar respublika iqtisadiyyatında möhkəm təməl yaratması məsələləri tədqiq edilmişdir.

Əldə edilən nəticələr qiymətləndirilərək muxtar respublikanın uğurlu iqtisadi inkişaf modelinin makroiqtisadi göstəricilərin daha da yaxşılaşmasına, sahibkarlığın və özəl sektorun inkişafına, investisiya qoyuluşlarının artmasına, yeni müəssisələrin və iş yerlərinin açılmasına, sosial infrastrukturun güclənməsinə, əhalinin məşğulluğunun və həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə təsiri müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: *dinamik inkişaf, iqtisadi aktivlik, sənaye və kənd təsərrüfatının inkişafı, sosial infrastruktur, sahibkarlıq fəaliyyəti, investisiya fəaliyyəti.*

Görkəmli dövlət xadimi, ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan miqyasındakı böyük xilaskarlıq missiyası Naxçıvandan başlamışdır. Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində saysız düşmən təzyiqlərinə məruz qalmış Naxçıvan Muxtar Respublikası ulu öndər Heydər Əliyevin səyi və əzmi sayəsində öz ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanmasına nail olmuşdur. Məhz həmin dövrlərdə Azərbaycanda ilk dəfə olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasında iqtisadi islahatların aparılmasına, keçmiş planlı təsərrüfat sisteminin yerində bazar iqtisadiyyatına əsaslanan özəl sektorun yaradılmasına başlanmışdır [1]. Bununla da müdrik lider Heydər Əliyev hələ XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində blokada şəraitində olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə edən inkişafın möhkəm əsaslarını yaratmışdır. Heydər Əliyevin ikinci dəfə Azərbaycan Respublikasına rəhbər seçilməsi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının və ümumilikdə Azərbaycanın həyatında mənfəət təzahür proseslərinin qarşısı qətiyyətlə alınmış və ölkəmiz əsl tərəqqi yoluna qədəm qoymuşdur. Qısa müddət ərzində hazırlanmış və həyata keçirilmiş strateji kurs uzunmüddətli geriliyə son qoymuş, iqtisadiyyatın bütün sahələrində sabit və dinamik artım əldə edilmişdir. Ulu öndərin həyata keçirdiyi kompleks tədbirlər nəticəsində Naxçıvan Muxtar Respublikasının sənaye, kənd təsərrüfatı, istehsal infrastrukturunun yüksək inkişafı baş vermiş, sənayenin emal və istehsal sahələrinin şəbəkəsi genişlənməmişdir. Heydər Əliyev Naxçıvanın iqtisadi inkişafına, regionun sənaye potensialının artırılmasına mühüm geosiyasi məsələ kimi baxaraq strateji obyektlərin yerləşdirilməsi üçün bir sıra tədbirlər planının hazırlanıb həyata keçirilməsinə nail olmuşdur [4].

Beləliklə, blokada şəraitində olan muxtar respublikanın uğurlu iqtisadi inkişaf modelinin əsasını məhz ulu öndər Heydər Əliyev qoymuş və onun siyasi kursunun davamçılarından olan Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri cənab Vəlif Əliyev bu modeli muxtar respublika iqtisadiyyatında tətbiq edərək sənaye və kənd təsər-

rüfatının sürətli inkişafına, sosial infrastruktur təminatının güclənməsinə, yeni müəssisə və iş yerlərinin açılmasına, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə və nəticə etibarlı ilə sosial-iqtisadi inkişafın "Naxçıvan modeli"nin yaradılmasına nail olmuşdur. Məhz buna görə də ulu öndər bütün çıxışlarında bəyan edirdi: "Mənim arzum, istəklərim, Azərbaycan dövləti haqqında, müstəqil Azərbaycanın gələcəyi haqqında və Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan haqqında planlarım, arzularım yerinə yetirilsin. Naxçıvanın uğurlu inkişafı Azərbaycanın uğurlu inkişafı deməkdir. Bizim müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsi deməkdir. Burada gedən işlər məni çox sevindirir. Mən əminəm ki, bu gözəl ənənələr gələcək illərdə də davam etdiriləcək və Naxçıvan Muxtar Respublikası həm iqtisadi inkişaf sürətinə görə, həm də infrastruktur layihələrinin səviyyəsinə görə nəinki regionda, hətta dünya miqyasında qabaqcıl yerlərdə olacaqdır [1].

Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin diqqəti və qayğısı nəticəsində, eyni zamanda, muxtar respublika rəhbərliyinin səmərəli və məqsədyönlü fəaliyyəti sayəsində davamlı olaraq inkişaf etməkdədir. Hazırda Naxçıvan Muxtar Respublikası davamlı sosial-iqtisadi yüksəliş və ictimai həyatdakı nailiyyətləri fonunda keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Muxtar respublikada reallaşdırılan dəqiq siyasi, iqtisadi islahatlar hesabına və operativ icra olunan layihələr hesabına dinamik inkişaf qorunmuş, məqsədyönlü fəaliyyət nəticəsində, ilk növbədə muxtar respublikanın hərtərəfli tərəqqisində mühüm amil olan ictimai-siyasi sabitlik qorunub saxlanılmışdır. Ötən dövr ərzində bütün iqtisadi fəaliyyət sahələrində sürətli inkişafa rəvac verən səmərəli iqtisadi siyasət tarazlı və davamlı inkişaf üçün başlıca amil olmuş, şəhər və rayonlarda canlanma yaranmış, sahibkarların normal fəaliyyəti üçün əlverişli biznes mühiti formalaşdırılmış, yeni təsərrüfat subyektləri yaradılmış, işsizliyin səviyyəsi xeyli dərəcədə azalmış və əhalinin həyat səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının mərkəzi Naxçıvan şəhərində olduğu kimi, rayonlarda və ən ucqar kəndlərdə belə nəqliyyat-kommunikasiya sisteminin bərpası, elektrik enerjisi, rabitə, qaz, su təminatı kimi sosial məsələlərin həlli, müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqi mədəni-intellektual yüksəlişə əsaslı zəmin yaratmışdır. Mövcud potensialdan səmərəli istifadə etməklə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafına, istehsal müəssisələrinin fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsinə, ixrac yönümlü məhsul istehsalının stimullaşdırılmasına, yerli sahibkarlığın inkişafı yolu ilə əhalinin rifahının daha da yaxşılaşdırılmasına, məşğulluq səviyyəsinin, xüsusilə gənclərin faydalı əmək məşğulluğunun artırılmasına və ümumilikdə muxtar respublika iqtisadiyyatının dinamik inkişafına nail olunmuşdur [3]. Naxçıvan diyarındakı hərtərəfli sürətli inkişaf Muxtar Respublika Ali Məclisi Sədrinin ardıcıl və yorulmaz fəaliyyətinin, məqsədyönlü və qətiyyətli mövqeyinin, fədakar işinin konkret və uğurlu nəticəsidir. Son illərdə həyata keçirilən iqtisadi və sosial təmayüllü islahatlar qısa tarixi dövr ərzində makroiqtisadi sabitliyin bərqərar olunmasını təmin etmiş və iqtisadiyyatın dinamik inkişafına tökan vermişdir.

Bu gün Naxçıvan Muxtar Respublikası həyata keçirilən uğurlu sosial-iqtisadi siyasət sayəsində özünün dinamik inkişaf tempini davam etdirməkdədir. Bu, iqtisadi göstəricilərin davamlı sürətdə artmasında özünü göstərir. Təkcə onu nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, muxtar respublikada 2016-cı ildə 2 milyard 582 milyon 361 min 400 manatlıq ümumi daxili məhsul istehsal olunmuşdur ki, bu da 2015-ci illə müqayisədə 0,5 faiz çoxdur. Hər bir nəfərə düşən ümumi daxili məhsulun həcmi isə 2015-ci illə müqayisədə 3,6 faiz artaraq 5779,7 manata çatmışdır [6].

Muxtar respublikada yaradılan ümumi daxili məhsulun tərkibində ilk yeri sənaye sahəsi tutur. Sənaye üzrə 2016-cı ildə 942 milyon 944 min 700 manat həcmində məhsul istehsal edilmişdir ki, bu da 2015-ci ildəki göstəricini 1,7 faiz üstələmişdir. Ötən illər ərzində muxtar respublikanın sənayesində həyata keçirilən islahatların başlıca məqsədi mövcud sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin bərpası və yenidən qurulmasından, yeni müəssisələrin yaradılmasından, sənaye məhsullarının istehsalının təşkilindən, təbii sərvətlərin və əmək resurslarının səfərbər edilməsi tədbirlərini həyata keçirməklə sənayenin dayanıqlı və davamlı inkişafını təmin etməkdən ibarət olmuşdur [2]. Bu dövr ərzində kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı müəssisələrinin yaradılmasına və bu əsasda da ixrac potensialının artırılmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Azərbaycanın əsas ərazisindən təcrid edilmiş coğrafi məkanda yerləşməsi onun yerli tələbatı müvafiq istehsal sahələri yaratmaqla daxili imkanlar hesabına təmin etmək zərurətini şərtləndirir. Məhz buna görə də muxtar respublikada sənaye sahələri müasir texnika və texnologiya ilə təchiz edilir, təbii ehtiyatlar aşkara çıxarılaraq istismara cəlb olunur və hər il yeni istehsal sahələri yaradılır. Hazırda bu proses uğurla davam edir, yəni yeni istehsal və xidmət sahələrinin, ixrac yönümlü məhsullar istehsal edən emal, sənaye müəssisələrinin yaradılması istiqamətində müvafiq işlər görülür. Yerli istehsal sahələrinin inkişafının nəticəsidir ki, bu gün muxtar respublikada 365 növdə məhsul istehsal edilir. Bu məhsulların 120 növü ərzaq, 245 növü qeyri-ərzaq məhsullarıdır. 107-si ərzaq, 236-sı qeyri-ərzaq olmaqla, 343 növdə məhsula olan tələbat tamamilə yerli imkanlar hesabına ödənilir. Daxili bazarın qorunmasında, xaricə valyuta axınının qarşısının alınmasında, idxaldan asılılığın azaldılmasında, əhalinin tələbatının daha dolğun ödənilməsində yerli istehsalın rolu əhəmiyyətli dərəcədə artırılmışdır. Nəticə etibarilə, bu sahədə əldə edilən uğurlar yerli iqtisadiyyatın inkişafını təşviq etmək-lə yanaşı, əhalinin məşğulluğunun təmin olunmasına da mühüm töhfələr verir.

Sənaye sahələrinin sürətli inkişafı ilə yanaşı kənd təsərrüfatı da muxtar respublikada hər il artan temp-lə inkişaf edir. 2016-cı ildə muxtar respublikada 429 milyon 448 min 400 manat həcmində kənd təsərrüfatı məhsulu istehsal olunmuşdur ki, bu da 2015-ci ildəki göstəricini 6,1 faiz üstələmişdir. Bu dövr ərzində muxtar respublika üzrə diri çəkiddə 25,8 min ton ət, 81,4 min ton süd istehsal edilmiş, 2015-ci ildəki göstərici ilə müqayisədə ət istehsalı 1,9 faiz, süd istehsalı 1,4 faiz artmışdır [6].

Ötən illərdə olduğu kimi 2016-cı ildə də muxtar respublikada kənd təsərrüfatında yüksək məhsuldarlığa nail olmaq və istehsalın rəqabət qabiliyyətliliyini artırmaq məqsədilə toxum, yanacaq və sürtgü materialları, mineral gübrə və damazlıq mal-qara alışına çoxlu miqdarda subsidiyalar verilmişdir. Aparılmış genişmiqyaslı işlərin, ardıcıl siyasətin nəticəsində artıq muxtar respublikada, demək olar ki, bütün əsas kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə daxili tələbat nəinki tam ödənilir, hətta bəzi məhsullar ölkəmizin və yaxın xarici dövlətlərin bazarlarına da çıxarılır.

Həyata keçirilən irimiqyaslı infrastruktur quruculuğu tədbirləri muxtar respublikada da uğurla həyata keçirilir. Belə ki, infrastruktur quruculuğu çərçivəsində 2016-cı ildə muxtar respublikada əsas kapitalla 997 milyon 609 min manat həcmində investisiya yönəldilmişdir ki, bu da 2015-ci ildəki göstəricidən 4,9 faiz çoxdur. Əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyanın 921 milyon 556 min 600 manatı və ya 92,4 faizi tikinti-quraşdırma işlərinin payına düşmüşdür.

Muxtar respublikada əhali gəlirlərinin artım tempi 2016-cı ildə də qorunub saxlanılıb. 2016-cı ildə əhalinin gəlirləri 2015-ci illə müqayisədə 1,2 faiz artaraq 1 milyard 825 milyon 591 min 900 manat, onun hər bir nəfərə düşən həcmi isə 0,1 faiz yüksələrək 4085,9 manat təşkil etmişdir. 2016-cı ilin yanvar-noyabr aylarında muxtar respublika

iqtisadiyyatında bir işçiyə hesablanmış orta aylıq əməkhaqqının məbləği 411,7 manat təşkil etmiş və bu göstərici 2015-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 4,1 faiz artmışdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında iqtisadiyyatın dinamik inkişafı xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə müsbət şərait yaratmış, 2016-cı ildə muxtar respublikada 463 milyon 244 min 800 ABŞ dolları həcmində xarici ticarət dövriyyəsi qeydə alınmışdır. İxracın həcmi son bir il ərzində 1,1 faiz artaraq 419 milyon 120 min 800 ABŞ dolları, idxalın həcmi 54,9 faiz azalaraq 44 milyon 124 min ABŞ dolları təşkil etmiş, 374 milyon 996 min 800 ABŞ dolları həcmində müsbət saldo yaranmışdır [6].

Ötən qısa dövr ərzində muxtar respublikada real sektorun inkişafının sürətləndirilməsinə, iqtisadiyyatın diversifikasiyasına, tarazlı və davamlı inkişafa, kommunal xidmət və sosial infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılmasına, məşğulluğun artırılmasına və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 2005-ci il 9 iyun tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Naxçıvan Muxtar Respublikasının Regional İnkişaf Proqramı (2005-2008-ci illər)”, 2009-cu il 28 may tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş “Naxçıvan Muxtar Respublikasının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” və 2014-cü il 1 sentyabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş və hazırkı dövrü də əhatə edən “Naxçıvan Muxtar Respublikasının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın uğurlu icrası nəticəsində nail olunmuş və bu proses növbəti illərdə də uğurla davam edəcəkdir [5].

Bir sözlə, müstəqilliyimizin ikinci dəfə bərpasından keçən qısa müddət ərzində, 1993-cü ildə ümummillə liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən müəyyənləşdirilən və ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilən inkişaf strategiyası bütün sahələrdə sürətli inkişafı təmin etmişdir.

Həç şübhəsiz ki, uzunmüddətli dövr üçün müəyyən olunan hədəflər həm ölkəmizdə, həm də onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında davamlı və dayanıqlı inkişafı təmin etməklə daha yüksək zirvələr fəth edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev İ.M. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai-siyasi həyatı, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı (1991-2010-cu illər). Naxçıvan: Əcəmi, 2011, 272 s.
2. Əhmədov N.H. Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadiyyatı 90 ildə. Naxçıvan: Əcəmi, 2015, 272 s.
3. Əhmədov N.H. Heydər Əliyevin inkişaf modeli və Naxçıvanda dinamik inkişaf. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 148 s.
4. Həbibbəyli İ.Ə. Yeni Naxçıvan: inkişafdan intibaha. Naxçıvan, 2010.
5. “Naxçıvan Muxtar Respublikasının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi barədə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin Fərmanı. Naxçıvan, Şərq qapısı qəz., 2014.
6. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları / <http://www.nakhchivan.az/statistika.nmr.az>

Элвин Алимарданов

МОДЕЛЬ УСПЕШНОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ

В статье были исследованы результаты успешного продолжения стратегии экономического развития, основа которой была заложена общенациональным лидером – Гейдаром Алиевым, а также были проанализированы проблемы создания прочной основы для динамичного развития экономики автономной республики.

После оценки полученных результатов определено влияние модели успешного экономического развития автономной республики на дальнейшее улучшение макроэкономических показателей, развитие предпринимательства и частного сектора, роста инвестиционных вложений, создания новых рабочих мест и предприятий, укрепления безопасности социальной инфраструктуры, увеличения занятости и уровня жизни населения.

Ключевые слова: динамичное развитие, экономическая деятельность, развитие промышленности и сельского хозяйства, социальная инфраструктура, коммерческая деятельность, инвестиционная деятельность.

Elvin Alimardanov

MODEL OF SUCCESSFUL ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

The results of the successful continuation of the development of economic strategies have been studied in the paper; the foundation of which was laid by the national leader – Heydar Aliyev. The problems of creating a solid foundation for dynamic economic development of the autonomous republic have been analyzed as well.

After evaluating the results obtained was determined the effect of the model of successful economic development of the autonomous republic on further improvement of macroeconomic indicators, the development of entrepreneurship and the private sector, the growth of investments, creation of new jobs and businesses, strengthening the social infrastructure of security, employment and living standards.

Key words: dynamic development, economic activity, industrial and agricultural development, social infrastructure, business activities, investment activities.

(Professor Nazim Əhmədov tərəfindən təqdim edilmişdir)

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

Исмаил Гаджиев. Нахчыван во внутренней и внешней политике Азербайджанской Народной Республики.....	5
Фахреддин Сафарли. Эпиграфические памятники, демонстрирующиеся в историко-архитектурном музейном комплексе «Нахчывангала».....	18
Ильхам Алиев. Нахчыван в период монгольского нашествия.....	26
Ибрагим Казымбейли. Влияние некоторых договоров, подписанных в историко-политических условиях передачи Эривана армянам, на данный процесс.....	33
Раджаб Рагимли. Подготовка государственных служащих в Азербайджане.....	42
Фархад Джаббаров. Августовская резня 1905 года и вопрос примирения армян и азербайджанцев в политике наместника Кавказа И.И.Воронцова-Дашкова.....	52
Ильгар Нифталиев. Бакинская партийная организация в 20-30-е годы XX века: структура, руководство, социальный и национальный состав.....	62
Эмин Сихалиев. Резолюции ООН по армяно-азербайджанскому конфликту как жертвы двойных стандартов.....	73
Сара Гаджиева. Земледелие в Нахчыване в XVIII-XIX веках.....	79
Шамхал Мамедов. Захватническая политика армянской церкви в отношении Нахчыванских земель.....	86
Яшар Рагимов. Начало коллективизации сельского хозяйства в Нахчыване: реальная ситуация, проводимая политика.....	93
Эльнур Келбизаде. Об историко-географическом положении средневекового города Энджан.....	102
Эльнур Джамилли. Роль и место ООН во внешней политике стран Южного Кавказа.....	107

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ

Вели Бахшалиев. Археологическое исследование энеолитических памятников в окрестностях поселения Кюльтепе.....	117
Зейнаб Гулиева. Неолитическая культура поселения Кюльтепе.....	125
Тогрул Халилов. Юрты (очаги) и мельницы в окрестностях Гемигая.....	136
Гадир Гадирзаде. О народном календаре, связанном с 12 животными.....	142
Асаф Оруджов. Банная культура и культура омовения (на основе материалов города Нахчыван).....	150
Ганира Пиргулиева, Ильхам Мамедов. Об одной интересной находке периода Азербайджанских ханств.....	155
Шахла Нурузаде. Место ковра и ковровых изделий в быту азербайджанцев.....	161

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК

Абулфаз Кулиев. Язык «Китаби-Деде Коркуд» в исследованиях профессора Мамедгусейна Тахмасиба.....	169
Рашад Зульфугаров. Синонимы, используемые в ордубадском диалекте и джулфинском говоре азербайджанского языка.....	176
Фирудин Рзаев. Фонетические явления метатезы в Нахчыванских ойконимах.....	182
Чинара Рзаева. Архаизмы в сагах и сказках, собранных в Нахчыване.....	188
Алия Мусаева. Профессор Юсиф Сеидов о вопросах языкознания в творчестве Мирзы Ибрагимова.....	193

Лейла Сафарова. Диссимилиация гласных заднего и переднего ряда в говорах Джулфинского района.....	199
--	-----

ЛИТЕРАТУРА

Фарман Халилов. Некоторые заметки об отношениях Алигулу Гамгюсара с двумя его нахчыванскими современниками.....	204
Али Гашимов. Мнения об исторической прозе в литературной прессе.....	210
Айгюн Оруджева. Джалил Мамедкулизаде как критик печати.....	215
Рамиз Касымов. О литературоведческих исследованиях выдающегося ученого Аббаса Заманова.....	221
Няргиз Исмаилова. Проблема востока и запада в творчестве Эйнали бека Султанова.....	227
Юсиф Гусейнов. Отношение моланасреддинцев к религии и современность.....	233
Сабухи Ибрагимов. Среда, жизнь и литературное наследие Хаджи Моллы Мохаммеда Нахчывани.....	238
Фахраддин Эйлазов. Слово о Фазиле Нахчывани.....	242
Кубра Валиева. Арабизмы в лексиконе Насими.....	247
Эльхан Мамедов. Азербайджанская устная народная литература как источник при формировании «армянского фольклора».....	253
Назира Аскерова. Зооморфические образы в волшебных сказках.....	267
Вафа Гасимова. Влияние человеческой психологии на формирование мифологических образов азербайджанского и мирового фольклора.....	273

ИСКУССТВО

Али Гахраманов. Творческий путь главного режиссёра Нахчыванского театра Самеда Мовлеви.....	278
Алекбер Гасымов. Нахчыванский государственный детский театр.....	286
Физза Гулиева. Семантическое содержание изображений змеи на образцах древнего искусства Нахчывана.....	295
Кадир Алиев. Архитектурные формы Нахчывана-Мараги эпохи Сельджукидов и конструкция исфаханской Джаме-мечети: сходные и различающиеся особенности.....	302

ЭКОНОМИКА

Севинж Джаббарова. Роль государства в усилении предпринимательской деятельности.....	310
Джавадхан Гасымов. Высокий уровень занятости как важный экономический приоритет Нахчыванской Автономной Республики.....	315
Аида Гасанли. Перспективные направления и развитие промышленности в Нахчыванской Автономной Республике.....	320
Элтун Ибрагимов. Актуальность банковских услуг в формировании экономических отношений Нахчыванской Автономной Республики.....	325
Джошгун Мамедов. Альтернативные и возобновляемые источники энергии и инвестиционная политика в Азербайджане.....	330
Элвин Алимарданов. Модель успешного экономического развития Нахчыванской Автономной Республики.....	338

CONTENTS

HISTORY

Ismayil Hajiyeu. Nakhchivan in the internal and foreign policy of the People's Republic of Azerbaijan.....	5
Fakhraddin Safarli. Epigraphic monuments demonstrated in the "Nakhchivangala" historical and architectural museum complex.....	18
Ilhami Aliyev. Nakhchivan in the mongol invasion period.....	26
Ibrahim Kazimbeyli. Influence of some contracts signed in the historical-political conditions of transferring Erivan to Armenians on this process.....	33
Rajab Rahimli. Training for civil servants in Azerbaijan.....	42
Farhad Jabbarov. August massacre of 1905 and the issue of Armenian and Azerbaijanis reconciliation in the policy of I.I.Vorontsov-Dashkov, the governor of Caucasus.....	52
Ilgar Niftaliyev. Baku party organization in 20-30-ies of XX century: structure, leadership, social and ethnic composition.....	62
Emin Shikhaliyev. United Nations' resolutions on the Armenian-Azerbaijani conflict as victims of double standards.....	73
Sara Hajiyeu. Farming in Nakhchivan in XVIII-XIX centuries.....	79
Shamkhal Mammadov. Annexationist policy of the Armenian church against the Nakhchivan lands.....	86
Yashar Rahimov. Beginnings of agriculture collectivization in Nakhchivan: real situation, realized policy.....	93
Elnur Kalbizadeh. About the historical-geographical position of the medieval city Anjan.....	102
Elnur Jamilli. The role of the UN in the South Caucasus countries' foreign policy....	107

ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

Veli Bakhshaliyev. Archaeological research of Chalcolithic Age monuments at neighborhood of the settlement Kultepe.....	117
Zeyneb Guliyeva. Neolithic culture of the settlement of Kultepe.....	125
Togrul Khalilov. Yurts (hearths) and mills in the vicinities of Gemigaya.....	136
Gadir Gadirzadeh. Folk calendar connected with 12 animals.....	142
Asef Orujov. Bath and washing culture (on basis of Nakhchivan city materials).....	150
Ganira Pirgulyeva, Ilham Mammadov. One interesting find of the Azerbaijan khanate period.....	155
Shehla Nuruzade. Carpet and carpet items in everyday life of the Azerbaijan people.....	161

AZERBAIJAN LANGUAGE

Abulfaz Guliyev. The language of "Kitabi-Dada Gorgud" in professor Mahammad-huseyn Tahmasib's investigations.....	169
Rashad Zulfugarov. Synonym words used in Ordubad dialect and Julfa patois of the Azerbaijani.....	176
Firudin Rzayev. Metathesis phonetic events in the oykonims of Nakhchivan.....	182
Chinara Rzayeva. Obsolete words in sagas and fairy tales collected of Nakhchivan....	188
Aliye Musayeva. Professor Yusif Seyidov about linguistics issues in Mirza Ibrahimov's works.....	193

Leyla Safarova. Back and front vowel dissimilation in Julfa region patois.....	199
---	-----

LITERATURE AND FOLKLORE

Farman Khalilov. Some notes on Aligulu Gamgusar's relations with two contemporary Nakhchivanians.....	204
Ali Hashimov. Opinions on the historical fiction in literary press.....	210
Aygun Orujova. Jalil Mammadguluzadeh as a press critic.....	215
Ramiz Qasimov. About literary criticism studies of prominent scientist Abbas Zamanov.....	221
Nargiz Ismayilova. East and west issues in Eynali bey Sultanov's works.....	227
Yussif Husseinov. Attitude of "Molla Nasreddin" authors to the religion and modernity.....	233
Sabuhi Ibrahimov. Milieu, life and literary heritage of Hadji Mullah Mohammad Nakhchivani.....	238
Faxraddin Eylazov. The first word about Fazil Nakhchivan.....	242
Kubra Valiyeva. Arabic words in the lexicon of Nasimi.....	247
Elkhan Mammadov. Azerbaijan folklore literature as a source in the creation of the "Armenian folklore".....	253
Nazira Asgarova. Zoomorphic images in fairy tales.....	267
Vafa Gasymova. The influence of human psychology on the formation of mythological characters of Azerbaijan and world folklore.....	273

ART

Ali Gahramanov. Creative development of Samad Mowlevi, the chief director of the Nakhchivan Theatre	278
Alakbar Gasymov. Nakhchivan State Child Theatre.....	286
Fizza Guliyeva. Semantic meaning of the snake images on the samples of ancient Nakhchivan art.....	295
Gadir Aliyev. Architectural forms of Nakhchivan-Maraga in the Seljugs period and architectural structure of the Isfahan Jame Mosque: analogous and different features.....	302

ECONOMICS

Sevinj Cabbarova. The role of government in intensification of entrepreneurial activity.....	310
Javadkhan Gasimov. High level of employment as an important economic priority of the Nakhchivan Autonomous Republic.....	315
Aida Hasanli. Perspective directions and development of industry in the Nakhchivan Autonomous Republic.....	320
Eltun Ibrahimov. Topicality of banking services in forming economic relations of the Nakhchivan Autonomous Republic.....	325
Joshgun Mammadov. Alternative and renewable energy sources and investment policy in Azerbaijan.....	330
Elvin Alimardanov. Model of successful economic development of the Nakhchivan Autonomous Republic.....	338

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ

1. Jurnalın əsas məqsədi elmi keyfiyyət kriterilərinə cavab verən orijinal elmi məqalələrin dərc edilməsindən ibarətdir.
2. Jurnalda başqa nəşrlərə təqdim edilməmiş yeni tədqiqatların nəticələri olan yığcam və mükəmməl redaktə olunmuş elmi məqalələr dərc edilir.
3. Məqalənin həmmüəlliflərinin sayının üç nəfərdən artıq olması arzuolunmazdır.
4. Məqalələrin keyfiyyətinə, orada göstərilən faktların səhihliyinə müəllif birbaşa cavabdehdir.
5. Məqalələr AMEA-nın həqiqi və müxbir üzvləri və ya redaksiya heyətinin üzvlərindən biri tərəfindən təqdim edilməlidir.
6. Məqalələr üç dildə – Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər 2 dildə xülasəsi və hər xülasədə açar sözlər verilməlidir.
7. Məqalənin mətni jurnalın redaksiyasına fərdi kompyuterdə, A4 formatlı ağ kağızda, “12” ölçülü hərflərlə, səhifənin parametrləri yuxarıdan 2 sm, aşağıdan 2 sm; soldan 3 sm, sağdan 1 sm məsafə ilə, sətirdən-sətir “defisli” keçmədən, sətir aralığı 1,5 interval olmaq şərti ilə rus və Azərbaycan dilində Times New Roman şriftində yazılaraq, 1 nüsxədə çap edilərək, disketlə birlikdə jurnalın məsul katibinə təqdim edilir. Mətnin daxilində olan şəkil və cədvəllərin parametri soldan və sağdan 3,7 sm olmalıdır.
8. Səhifənin sağ küncündə “12” ölçülü qalın və böyük hərflərlə müəllifin (müəlliflərin) adı və soyadı yazılır.
9. Aşağıda işlədiyi təşkilatın adı və müəllifin E-mail adresi, “12” ölçülü adi və kiçik hərflərlə yazılır (məs.: AMEA Naxçıvan Bölməsi; E-mail: ada.nat.res@mail.ru). Daha sonra 1 sətir boş buraxılmaqla aşağıdan “12” ölçülü böyük hərflərlə məqalənin adı çap edilir. Sonra məqalənin yazıldığı dildə “10” ölçülü hərflərlə, kursivlə xülasə və açar sözlər yazılır.
10. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrindən əvvəl “12” ölçülü hərflərlə, kodlaşdırma üsulu və əlifba sırası ilə göstərilməlidir. “Ədəbiyyat” sözü səhifənin ortasında qalın və böyük hərflərlə yazılır. Ədəbiyyat siyahısı yazıldığı dildə adi hərflərlə verilir. Məs.:

Kitablar:

Qasımov V.İ. Qədim abidələr. Bakı: Işıq, 1992, 321 s.

Kitab məqalələri:

Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvanda elm və mədəniyyət / Azərbaycan tarixində Naxçıvan, Bakı: Elm, 1996, s. 73-91.

Jurnal məqalələri:

Baxşəliyev V.B., Quliyev Ə.A. Gəmiqaya təsvirlərində yazı elementləri // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2005, № 1, s. 74-79.

11. Məqalənin xülasəsində müəllifin adı və soyadı “12” ölçülü kiçik, qalın hərflərlə; mövzunun adı böyük, qalın hərflərlə; xülasənin özü isə adi hərflərlə yazılır. Xülasə məqalənin məzmununu tam əhatə etməli, əldə olunan nəticələr ətrafı verilməlidir.
12. Məqalədəki istinadlar mətnin içərisində verilməlidir. Məs.: [4, s. 15]
13. Məqalələrin ümumi həcmi, qrafik materiallar, fotolar, cədvəllər, düsturlar, ədəbiyyat siyahısı və xülasələr də daxil olmaqla 5-7 səhifədən çox olmamalıdır.
14. Məqaləyə müəlliflər haqqında məlumat (soyadı, adı və atasının adı, iş yeri, vəzifəsi, alimlik dərəcəsi və elmi adı, ünvanı, E-mail adresi, iş və ev telefonları) mütləq əlavə olunmalıdır.

QEYD: AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Xəbərlər” jurnalına təqdim olunan məqalələrin sayının çoxluğunu və “Tusi” nəşriyyatının imkanlarının məhdudluğunu nəzərə alaraq bir nömrədə hər müəllifin yalnız bir məqaləsinin çap edilməsi nəzərdə tutulur.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi nəşri
№ 3(49)

Redaktor:	<i>Zülfüyyə Məmmədli</i>
Korrektor:	<i>Yelena Muxtarova</i>
Operatorlar:	<i>İlhamə Əliyeva, Aynur Təhməzova, Taleh Maxsudov</i>

Yığılmağa verilmişdir: 06.09.2017
Çapa imzalanmışdır: 25.09.2017
Kağız formatı: 70 x 108 1/16
21,7 çap vərəqi. 348 səhifə
Sifariş № 106. Tiraj: 200

AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Tusi” nəşriyyatında çap edilmişdir.
Ünvan: *Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 35.*
E-mail: tusinesr@rambler.ru